

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Old Series Nos. 190, 191, 192, 196, 197, 204, 210, 216, 220,
222 and 223 with its Appendix.

14444
तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।

कण्वयजुर्वेदीयं ।

सायणाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य

श्रीराजेन्द्रलाल मित्रेण परिशोधितम् ।

THE TAITTIRĪYA BRĀHMAṆA,

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SAYANA ACHĀRYYA.

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA, C. I. E., LL. D.,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṆḌITAS.

VOLUME III.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1890.

50245
A384 V:82

INTRODUCTION.

It was originally intended that on the completion of the printing of this edition an introduction would be added, giving a *résumé* of the contents of the whole work. This was distinctly promised in the brief preface which was published with the concluding part of Volume II. It was then stated that as the Taittirīya Brāhmaṇa included three *Kāṇḍas* as also a supplement called the *Āraṇyaka*, each of these would form a separate volume of this edition. This intention has been only partially carried out. The text of the three *Kāṇḍas* has now been separately published and the *Āraṇyaka* has appeared as a distinct volume with an independent analysis. But at the time of the publication of Fasciculus XXIV of the last *kāṇḍa*, no analysis was ready at hand, and with a view to give an opportunity of bringing it out as a part of the volume, three pages of the English contents were kept back. It so happened, however, that immediately after the publication of that Fasciculus, a protracted and painful illness rendered it impossible for me to finish the work in decent time. Since then pressing and important work occupied my attention and my time, and the remaining pages of the contents, and the Analysis were allowed to entirely escape my mind. It is after twenty years now that my attention has been called to the unfinished work; but it is too late now to carry out the plan in all its integrity. Nor is it necessary. The publication of an English translation of the *Satapatha Brāhmaṇa* by Mr. Eggeling, in Dr. Max Müller's excellent series of 'the Sacred Books of the East,' has already placed the substance of the Taittirīya Brāhmaṇa in a very acceptable form, and it would be supererogatory to do that work over again, and that in a less efficient style. To give to the

reader a rough outline of the work and however partially, a brief *résumé* is all that I shall now attempt.

Bráhmaṇas are usually liturgical in character. They were obviously compiled with a view to supply guides or handbooks with the sacred texts or mantras as arranged in the order of the ceremonials to which they relate. The mantras are verses from the hymns of the R̥g Veda, and are in verse but not consecutively as they occur in the original, the verses being detached from their natural order to suit particular purposes. The verses are often interspersed with prose matter, part of which is anecdotal, while the rest is exegetic, explanatory of particular obscure terms occurring in the R̥g verses, or narrative comprising myths relating to the origin of the rites. Liturgical matter is always dry, except to the few performers of sacrifices, and the myths do not as a general rule relieve the dryness of the mantras.

As already stated, the Taittirīya Bráhmaṇa is divided into three *Kāṇḍas* or parts, of which the first is subdivided into eight *Prapáthakas*, which in their turn are further subdivided into numerous *anuvákas*.

The second *Kāṇḍa* is subdivided into nine *Anuvákas*, and the third likewise has the same number of sections. Each of the *Anuvákas* is devoted to a separate series of rituals, the whole comprising the details of the entire circle of the domestic sacrifices which engaged the attention of the Bráhmaṇa priests of ancient times.

Adverting to the character of the Bráhmaṇas, says Dr. Eggeling :

“ In the whole range of literature few works are probably less calculated to excite the interest of any outside the very limited number of specialists, than the ancient theological writings of the Hindus, known by the name of Bráhmaṇas. For wearisome prolixity of exposition, characterised by dog-

matic assertion and a flimsy symbolism rather than by serious reasoning, these works are perhaps not equalled anywhere; unless, indeed, it be by the speculative vapourings of the Gnostics, than which, in the opinion of the learned translators of Iranaeus, 'nothing more absurd has probably ever been imagined by rational beings.'"*

To convey an idea of the jejeune character of the myths I shall cite only one instance. In laying down the cause of not milking a cow just confined, we have a myth which says—Certain descendants of Angirah, the expounder of the 4th Veda, had a lean white milch cow which for want of grass lived on the pressed stalks of the soma vine. The sight of this grieved the owners much, and they performed a sacrifice which brought on plenteous rain every drop of which grew up into nutritious vegetables. The pitris besmeared them with poison when the cow was affected and appeared diseased before the sacrificers. They enquired who had caused the evil, whereupon the Pitris said: "we cosharers of the ceremony have caused this." The sacrificers then gave a share of the sacrifice to the Pitris who benignantly removed the poison. This is followed by another story which says that when the cow was fattened by profusion of fodder, the calf was let loose and requested by the sacrificers to drink a little milk and leave the rest for sacrifice. The calf refused to do so unless they would engage not to milk the cow for the first ten days after confinement, and to allow the calf to suck for a period equal to one-fifth of the day or night after the morning and evening milking. The calf which drinks for a longer period is cursed by Rudra.

As a manual of rituals the first *Kāṇḍa* of the Taittirīya Brāhmaṇa opens with *Agnyādhāna* or the establishment of the household fire. This was the first duty of every householder and of a Brāhmaṇ immediately after being invested

* Eggeeling's Satapatha Brāhmaṇa, Part I, p. ix.

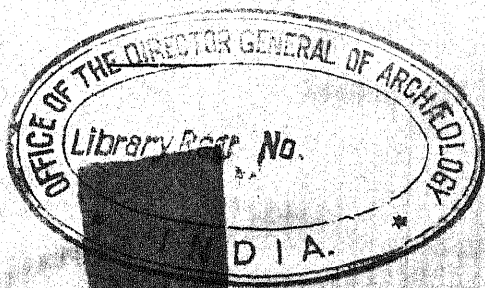
with the Brahmanical cord, and marriage. Every householder and his wife had to devote their careful attention to the maintenance of this fire and to offering to it oblations of butter and the cooking thereon of frumenty. The rituals regarding these operations are all described in some detail. The second *prapáthaka* is devoted to bringing in cattle and milking them with a view to produce the two primary articles of sacrifice, viz., milk and butter. The next *prapáthaka* is called Vájapeya, which requires the oblation of fermented soma juice. Its details and subsidiary sacrifices take up the section, and the next two chapters, four and five, are devoted to the treatment of the soma vine, and a number of subsidiary rituals. The last three *prapáthakas* are devoted to the ceremony of Rájasuya or coronation sacrifices, a full description of which will be found in my essay on the Delhi Assemblage, which occurs in the second volume of my work on the "Indo-Aryans" (p. 1). Many of the mantras of this ceremony and the rituals connected with it are given in the latter part of the second *Kánda*. The second *Kánda* of the Bráhmaṇa is devoted to the details and the mantras of sacrifices on the fire and are technically called *Agnihotra*, and include a number of subsidiary sacrifices, called Upahomas and Savas. These are characterized as invocations to a number of particular divinities, as detailed in the table of contents of this *Kánda*.

The second section is intended to define what is Agnihotra, and in connexion with it an anecdote is related of how Agni and the creation having been produced by Prajápati flew away from him, and was chased by their progenitor, who feeling fatigued after a long run sat down and from his forehead cast away the perspiration which was immediately converted itself into clarified butter. Prajápati with the butter in hand was doubtful if it were meet for a sacrifice—when a voice said, "offer the oblation." Prajápati enquired, "who art thou?" The voice answered; "thy own speech." There-

upon Prajapati, saying "Sváhá" "Self says" (*Sva áha*) poured the offering. Hence is the offering poured with the word SVÁHÁ. From that offering man was produced; a second offering produced horses, and successively the animal creation generally, and Prajapati was satisfied; but Agni felt grieved. He said, "he is putting me to work without giving me any share," and thereupon ran into the belly of Prajapati, and there hid himself. Prajapati requested him to come out; but he refused to do so until he had a share assigned to him in the sacrifice. The share thereupon assigned him, is called Agnihotra—the *hotra* "offering" due to Agni, or the hotra sacrifice intended for Agni. The time for making the same is evening, the morning being reserved for the sun.

The first subjects treated of in the third *Kāṇḍa* are the constellations, some of which are auspicious and others the contrary. Then we have the rites appropriate during the wane and waxing of the moon, *Darśa paurṇamāsa*, as well as on the full moon and on the new moon. The fourth chapter treats of human sacrifices,* and then of a number of minor rites with special prayers. Then follow the mantras appropriate for the sacrifice of special animals. This is followed by a chapter on expiations and defects in the observance and performance of ceremonies. The eighth and ninth Books are devoted to the horse sacrifice, which is the grandest ceremony enjoined on householders, especially appropriate for kings, and involves a number of rites and ceremonies (which are fully detailed in the table of contents) as also a number of ovals of different kinds.

* See my Indo-Aryans, Vol. II, p. 49.

SECTION III.

Invocatory and oblation mantras for the Āpādya rite.

1. Invocatory mantra to the world-pervading gods collectively when the rice and butter are being offered in the above rite 823
2. Oblation mantra for the above 824
3. Invocatory mantra to ŚRADHĀ when the rice and butter are being offered for the above rite 824
4. Oblation mantra for the above 825
5. Invocatory mantra to SATYA (Truth) when the rice and butter are being offered for the above rite ... 826
6. Oblation mantra for the above 826
7. Invocatory mantra to the Spirit (*Mānasa*) when the rice and butter are being offered for the above rite ... 826
8. Oblation mantra for the above 827
9. Invocatory mantra to the Foot (*charāṇa*) when the rice and butter are being offered for the above rite ... 828
10. Oblation mantra for the above 828
11. The initial word each of the invocatory and oblation mantras when the eight dishes are being offered to the fire (*āgneyamaśṭākapāla*) 829
12. The initial word each of the invocatory and oblation mantras to *Anumati* when the rice and butter are being offered for the above rite... .. 829
13. Initial words of concluding mantras for the above offerings 829

SECTION IV.

Anecdotes regarding the Āpādya rite.

1. Origin of the Āpādya rite 829
2. Anecdote regarding the first *Ishṭi* 830
3. Ditto „ „ second „ 830
4. Ditto „ „ third „ 831

5.	Anecdote regarding the fourth Ishti	...	...	831
6.	Ditto " " fifth "	...	...	832
7.	Allegory rendered in all the above Ishtis described. The five are the names of Austerity, Devotion, Truthfulness, Mind and Rule	...	...	832

SECTION V.

CHĀTURHOTRA-CHAYANA, or the observance of the Chāturhotra fire.

1.	Praise of the Chāturhotra mantra	...	...	833
2.	Ditto " " in another form	...	...	834
3.	Ditto " " in yet " "	...	...	835
4.	Further praise thereof after describing it	...	...	836
5.	Praise of the person who knows the said mantra	...	...	836
6.	Collection of fire altar (<i>chayana</i>) described by means of laudatory mantras	...	...	837
7.	Allegorical bricks for the altar	...	...	837
8.	The limits of the ground within which the fire altar is to be made, described	...	...	839
9.	Different advantages from the performance of different rites with the collection of fire (<i>chayana</i>) described	...	...	840
10.	Dakshinā (fee) for the chayana described	...	...	840
11.	Another Dakshinā (fee) described	...	...	840
12.	Another aspect of Dakshinā (fee) described	...	...	841
13.	Another Dakshinā described	...	...	841
14.	Dakshinā described in another way	...	...	841
15.	Two other ways described, when kine cannot be had equal in number to that of bricks	...	...	841
16.	The fixed perpetual Dakshinā (fee) described	...	...	842
17.	Optional articles that may be read for the above Dakshinā	...	...	842
18.	Further optional things required for the above Dakshinā	...	...	842
19.	The abovementioned chayana described	...	...	842
20.	The giving of Dakshinā to learned men assembled for the yajna	...	...	843
21.	The golden bricks of the altar described	...	...	843

22.	The substitution of sugar mixed with clarified butter				
	when gold is wanting	...	...	...	844
23.	An alternative suggested	...	...	...	845
24.	Advantage of the person who knows the rules of collecting the Cháturhotra fire	...	...	...	845
25.	The Sávitra and Náchiketa rites to form a part of the Cháturhotra fire	...	...	...	845
-

SECTION VI.

Viśvasrij-CHAYANA, or Collection of the Viśvasrij fire.

1.	Mode of collecting the Viśvasrij fire described. The fire altar to have three concentric circles around it. Eighteen mantras for recitation when putti up the outer circle	...	...	...	847
-

SECTION VII.

Details regarding the middle circle.

1-15.	Various bricks to be used	...	...	...	850
-

SECTION VIII.

Mantras to be recited when placing the bricks.

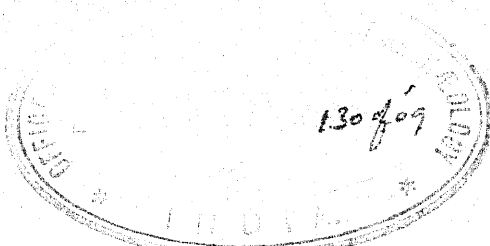
1-9.	Mantras	...	...	...	853
-

SECTION IX.

Certain details about the same.

1-18.	Mantras to be recited by the Brahma priest	...	...	...	855
19.	The purport of the epithet <i>Sahasrasamvatsara</i> mantra shewing the	...	...	...	863
20.	The rite is the cause of the origin of the creation of all things	...	...	...	863
21.	Praise of the rite	...	...	...	863
-

तैत्तिरीय-ब्राह्मणे

तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

हरिः ॐ ॥

अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः । नक्षत्रं देवमिन्द्रियं । इन्द्र-
मासां विचक्षणं । हविरासं जुहोतन । यस्य भान्ति
रश्मयो यस्य केतवः । यस्येमाविश्वा भुवनानि स्र्वानि ।
स कृत्तिकाभिरभिसंवसानः । अग्निर्नो देवः सुविते
दधातु । पूजापते रोहिणी वेतु पत्नी । विश्वरूपा बृह-
ती चिचमानुः ॥ १ ॥

सा नो यज्ञस्य सुविते दधातु । यथा जीवेम शरदः
सवीराः । रोहिणी देव्युदगात् पुरस्तात् । विश्वा रू-
पाणि प्रतिमोदमाना । पूजापतिः हविषा वर्धयन्ती ।
प्रिया देवानामुपयातु यज्ञं । सोमो राजा मृगशीर्षेण
आगन् । शिवं नक्षत्रं प्रियमस्य धाम । आप्यायमानो
बहुधा जनेषु । रेतः पूजां यजमाने दधातु ॥ २ ॥

यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति । पृथक् राजन् पृथक् तमं
 पृथक् । तस्मै ते सोम हविषा विधेम । शन्नरधि द्वि-
 पदे शं चतुष्पदे । आर्द्रया रुद्रः प्रथमा नरति । श्रेष्ठो
 देवानां पतिरग्नियानां । नक्षत्रमस्य हविषा विधेम ।
 मा नः पूजाः रौरिषन्मेति वीरान् । हेतीरुद्रस्य परिणो
 दणक्तु । आर्द्रानक्षत्रं जुषताः हविर्नः ॥ ३ ॥

पुमञ्चमानौ दुरितानि विश्वा । अपाद्यशः सन्नुद-
 तामरातिं । पुनर्नो देव्यदिति स्पृणोतु । पुनर्वसू नः पु-
 नरेतां यज्ञं । पुनर्नो देवा अभियन्तु सर्व्वे । पुनः पुन-
 र्वा हविषा यजामः । एवानदेव्यदिति रनर्वा । विश्वस्य
 भर्त्ता जगतः प्रतिष्ठा । पुनर्वसू हविषा वर्द्धयन्ती । पियं
 देवानामर्प्येतु पाथः ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः । तिष्यन्नक्षत्रमभि स-
 म्बभूव । श्रेष्ठो देवानां पृतनासु जिष्णुः । दिशो नु सर्वा
 अभयन्नोअस्तु । तिष्यः पुरस्तादुत मध्यतो नः । बृह-
 स्पतिर्नः परिपातु पश्चात् । बाधेतां द्वेषो अभयं कृणुतां ।
 सुवीर्य्यस्य पतयः स्याम । इदं सर्पेभ्यो हविरस्तु जुष्टं ।
 आश्रेषा येषामनुयन्ति चेतः ॥ ५ ॥

ये अन्तरिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति । ते नः सर्पा सो हव-

मागमिष्ठाः । ये रोचने सूर्यस्यापि सर्पाः । ये दिवं दे-
वीमनुसञ्चरन्ति । येषामाश्रेषा अनुयन्ति कामं । तेभ्यः
सर्पेभ्यो मधुमज्जुहोमि । उपहृताः पितरो ये मघासु ।
मनोजवसः सुकृतः सुकृत्याः । ते नो नक्षत्रे हवमाग-
मिष्ठाः । स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुषन्तां ॥ ६ ॥

ये अग्निदग्धा ये नाग्निदग्धाः । येऽमुं लोकं पितरः
क्षियन्ति । याःश्च वियाः उचन प्रविद्ध । मघासु यज्ञः
सुकृतं जुषन्तां । गवां पतिः फल्गुनीनामसि त्वं । तदर्य-
मन्वरुण मित्र चारु । तं त्वा वयः सतितारः* सनीनां ।
जीवाजीवन्तमुपसंविशेम । येनेमा विश्वा भुवनानि स-
ज्जिता । यस्य देवा अनुसंयन्ति चेतः ॥ ७ ॥

अर्यमा राजा जरस्तु विष्मान् । फल्गुनीनामृषभो
रौरवीति । श्रेष्ठो देवानां भगवो भगासि । तत्त्वाविदुः
फल्गुनीस्तस्य वित्तात् । अस्मभ्यं क्षत्रमजरः सुवीर्यं ।
गोमदश्च वदुपसन् देह । भगो ह दाता मगइत्यदाता ।
भगो देवीः फल्गुनीराविवेश । भगस्येत्तं प्रसवं गमेम ।
यत्र देवैः संधमादं मदेम ॥ ८ ॥

आयातु देवः सवितोपयातु । हिरण्मयेन सुवृता

* सनितारमिति B. D पुस्तकपाठः ।

रथेन । वहन् हस्तः सुभगं विज्ञानापसं । प्रयच्छन्तं
 पपुरिं पुण्यमच्छ । हस्तः प्रयच्छत्वमृतं वसीयः । दक्षि-
 णेन प्रतिगृह्णीम एनत् । दातारमद्य सविता विदेय ।
 यो नो हस्ताय प्रसुवाति यज्ञं । त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति
 चित्रां । सुभःसं युवतिः रोचमानां ॥ ९ ॥

निवेशयन्नमृतान्मर्त्याश्च । रूपाणि पिशन् भुव-
 नानि विश्वा । तन्नस्त्वष्टा तदु चित्रा विचष्टां । तन्नक्षत्रं
 भूरिदा अस्तु मर्त्यां । तन्नः पुजां वीरवतीः सनोतु ।
 गोभिर्नो अश्वैः समनक्तु यज्ञं । वायुर्नक्षत्रमभ्येति
 निष्ट्यां । तिग्मशृङ्गो दृषभो रौरुवाणः । समीरयन् भु-
 वना मातरिश्वा । अपद्वेषांसि नुदतामरातीः ॥ १० ॥

तन्नो वायुस्तदु निष्ट्या शृणोतु । तन्नक्षत्रं भूरिदा
 अस्तु मर्त्यां । तं नो देवासो अनुजानन्तु कामं । यथा
 तरेम दुरितानि विश्वा । दूरमस्मच्छचवो यन्तु भीताः ।
 तदिन्द्राग्नी कृणुतां तद्विशाखे । तन्नो देवा अनुमदन्तु
 यज्ञं । पश्चात् पुरस्तादभयन्नो अस्तु । नक्षत्राणामधि-
 पत्नी विशाखे । श्रेष्ठाविन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ ॥ ११ ॥

विषूचः शत्रूनपबाधमानौ । अपशुधं नुदतामरा-
 तिं । पूर्या पश्चादुत पूर्या पुरस्तात् । उन्मध्यतः पौर्या-

मासी जिगाय । तस्यां देवाअधिसंवसन्तः । उत्तमेना-
कइह मादयन्तां । पृथ्वी सुवर्चा युवतिः सजोषाः ।
पौर्णमास्युदगाच्छोभमाना । आप्याययन्ती दुरितानि
विश्वा । उरुं दुहां यजमानाय यज्ञं ॥ १२ ॥

चिचभानुर्यजमाने दधातु हविर्नः पायश्चेतो जुष-
न्तां चेतो मदेम रोचमानामरातीर्गोपौ यज्ञं ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

अध्यासं हव्यैर्नमसोपसद्य । मित्रं देवं मित्रधेयं
नो अस्तु । अनूराधान् हविषा वर्धयन्तः । शतं जीवेम
शरदः सवीराः । चित्रं नक्षत्रमुदगात् पुरस्तात् । अनू-
राधास इति यद्वदन्ति । तन्मित्रेति पथिभिर्देवया-
नैः । हिरण्मयैर्विततैरन्तरिक्षे । इन्द्रो ज्येष्ठामनुनक्ष-
त्रमेति । यस्मिन् वृचं वृचतूर्यं ततार ॥ १ ॥

तस्मिन् वयममृतं दुहानाः । क्षुधन्तरेम दुरितिन्दु-
रिष्टिं । पुरन्दराय वृषभाय धृष्णवे । अषाढाय सह-
मानाय मीढुषे । इन्द्राय ज्येष्ठा मधुमहुहाना । उरुं कृ-
णोतु यजमानाय लोकं । मूलं पुजां वीरवतीं विदेय ।
पराच्येतु निर्वृतिः पराचा । गोभिर्नक्षत्रं पशुभिः स-
मक्तं । अहर्भूयाद्यजमानाय मह्यं ॥ २ ॥

अहर्नो अद्य सुविते दधातु । मूलं नक्षत्रमिति यद्व-
दन्ति । पराचीं वाचा निर्वृतिं नुदामि । शिवं पूजायै
शिवमस्तु मर्ह्यं । या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुः । या
अन्तरिक्ष उतपार्थि वीर्याः । यासामषाढा अनुयन्ति
कामं । ता न आपः शःस्योना भवन्तु । याश्च कूप्यायाश्च
नाद्याः समुद्रियाः । याश्च वैशन्तीरुतप्रासचीर्याः ॥ ३ ॥

यासामषाढा मधु भक्षयन्ति । ता न आपः शःस्योना
भवन्तु । तं नो विश्वे उपशृण्वन्तु देवाः । तदषाढा अ-
भिसंयन्तु यज्ञं । तन्नक्षत्रं प्रथतां पशुभ्यः । कृषिर्दृष्टि-
र्यजमानाय कल्पतां । शुद्धाः कन्या युवतयः सुपेशसः ।
कर्मकृतः सुकृतो वीर्यावती । विश्वान् देवान् हविषा
वर्धयन्तीः । अषाढाः काममुपयान्तु यज्ञं ॥ ४ ॥

यस्मिन् ब्रह्माभ्यजयत् सर्व्वमेतत् । अमुच्च लोकमि-
दमूच सर्व्वं । तन्नो नक्षत्रमभिजिद्विजित् । अयं दधा-
त्वहणीयमानं । उभौ लोकौ ब्रह्मणा संजिते मे । तन्नो
नक्षत्रमभिजिद्विचष्टां । तस्मिन्वयं पृतनाः संजयेम । तं
नो देवासो अनुजानन्तु कामं । शृण्वन्ति ओणाममृत-
स्य गोपां । पुण्यामस्या उपशृणोमि वाचं ॥ ५ ॥

महो देवो विष्णुपत्नीमजूर्यां । पृतीचीमेनाः हवि-

षा यजामः । चेधा विष्णुरुरुगायो विचक्रमे । मर्हो दिवं
पृथिवीमन्तरिक्षं । तच्छ्रोणैति अवद्वच्छमाना । पुण्यः
श्लोकं यजमानाय ह्यखती । अष्टौ देवा वसवः सोम्या-
सः । चतस्रो देवीरजराः अविष्ठाः । ते यज्ञं पान्तु रजसः
पुरस्तात् । संवत्सरीणममृतं स्वस्ति ॥ ६ ॥

यज्ञं नः पान्तु वसवः पुरस्तात् । दक्षिणतोऽभियन्तु
अविष्ठाः । पुण्यं नक्षत्रमभिसंविशाम । मा नो अराति-
रघशः सागन् । क्षत्रस्य राजा वरुणोऽधिराजः । नक्ष-
त्राणां शतभिषग्वसिष्ठः । तौ देवेभ्यः ह्यणुतो दीर्घमा-
युः । शतं सहस्रा भेषजानि धत्तः । यज्ञं नो राजा वरुण
उपयातु । तन्नो विश्वे अभिसंयन्तु देवाः ॥ ७ ॥

तन्नो नक्षत्रं शतभिषग्जुषाणं । दीर्घमायुः प्रतिर-
द्धेषजानि । अज एकपादुदगात् पुरस्तात् । विश्वा भू-
तानि प्रतिमोदमानः । तस्य देवाः प्रसवं यन्ति सर्व्वे ।
प्रोष्ठपदासो अमृतस्य गोपाः । विभ्राजमानः समिधान
उग्रः । आन्तरिक्षमरुहदगं द्यां । तं सूर्य्यं देवमजमे-
कपादं । प्रोष्ठपदासो अनुयन्ति सर्व्वे ॥ ८ ॥

अहिर्बुध्नियः प्रथमा न एति । श्रेष्ठो देवानामुत मा-
नुषाणां । तं ब्राह्मणाः सोमपाः सोम्यासः । प्रोष्ठपदा-

सो अभिरक्षन्ति सर्वे । चत्वार एकमभिकर्म देवाः ।
 प्रोष्ठपदास इति यान्वदन्ति । ते बुद्धियं परिषद्यः स्तु-
 वन्तः । अहिः रक्षन्ति नमसोपसद्यः । पूषा रेवत्यन्वेति
 पन्थां । पुष्टिपती पशुषा वाजवस्त्यौ ॥ ९ ॥

इमानि हव्या प्रयता जुषाणा । सुगैर्नो यानैरुपया-
 तां यज्ञं । क्षुद्रान् पशून् रक्षतु रेवती नः । गावो नो अ-
 श्वाः अन्वेतु पूषा । अन्नः रक्षन्तौ बहुधा विरूपं । वा-
 जः सनुतां यजमानाय यज्ञं । तदश्विनावश्वयुजोप-
 यातां । शुभं गमिष्यौ सुयमेभिरश्वैः । स्वं नक्षत्रं हवि-
 षा यजन्तौ । मध्वा सम्पृक्तौ यजुषा समक्तौ ॥ १० ॥

यौ देवानां भिषजौ हव्यवाहौ । विश्वस्य दूतावमृ-
 तस्य गोपौ । तौ नक्षत्रं जुषाणोपयातां । नमोऽश्वि-
 भ्यां कृणुमोऽश्वयुग्भ्यां । अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु । त-
 द्यमो राजा भगवान् विचष्टां । लोकस्य राजा महतो
 महान् हि । सुगं नः पन्थामभयं कृणोतु । यस्मिन्नक्षत्रे
 यमरति राजा । यस्मिन्नेनमभ्यषिञ्चन्त देवाः ॥ तदस्य
 चित्रं हविषा यजाम । अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु ।
 निवेशनी यत्ते देवा अदधुः ॥ ११ ॥

ततार मह्यं प्रासचीर्या यान्तु यज्ञं वाचः स्वस्ति देवा

अनुयन्ति सर्वे वाजवस्त्यौ समुक्तौ देवास्त्रीणि च ॥
अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

नवो नवो भवति जायमानो यमादित्या अशु-
माप्याययन्ति । ये विरूपे समनसा संव्ययन्ती । समानं
तन्तुं परितातनाते । विभू प्रभू अनुभू विश्वतो हुवे । ते
नो नक्षत्रे हवमागमेतं । वयं देवी ब्रह्मणा संविदानाः ।
सुरत्नासो देववीतिं दधानाः । अहोरात्रे हविषा व-
र्द्धयन्तः । अतिपाप्मानमतिमुक्त्या गमेम । प्रत्युव दृश्या-
यती ॥ १ ॥

व्युच्छन्ती दुहिता दिवः । अपो मही वृणुते चक्षुषा ।
तमोज्योतिष्कृणोति सूनरी । उदुस्रियाः सचते सूर्यः ।
सचा उद्यं नक्षत्रमर्चिमत् । तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च ।
संभक्तेन गमेन हि । तं नो नक्षत्रमर्चिमत् । भानुम-
त्तेज उच्चरत् । उपयज्ञमिहागमत् ॥ २ ॥

प्र नक्षत्राय देवाय । इन्द्रायेन्दुः हवामहे । स नः
सवितात्सुवत्सनिं । पुष्टिदां वीरवत्तमं । उदुत्यं चित्रं ।
अदितिर्न उरुष्यतु महीमूषु मातरं । इदं विष्णुः प्रत-

द्विष्णुः । अग्निर्मूर्द्धा भुवः । अनु नोद्यानुमतिरन्विदनु-
मते त्वं । हव्यवाहः स्वष्टं ॥ ३ ॥

आयत्यगमत्स्विष्टं ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

अग्निर्वा अकामयत् । अन्नादो देवानां स्यामिति ।
स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
पत् । ततो वै सोऽन्नादो देवानामभवत् । अग्निर्वै देवा-
नामन्नादः । यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नादः । एव
ह वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते ।
य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा कृत्ति-
काभ्यः स्वाहा । अम्बायै स्वाहा दुलायै स्वाहा । नितत्यै
स्वाहा धयन्त्यै स्वाहा । मेधयन्त्यै स्वाहा वर्षयन्त्यै
स्वाहा । चुपुणीकायै स्वाहेति ॥ १ ॥

पूजापतिः पूजा असृजत् । ता अस्मात् सृष्टाः परा-
चीरायन् । तासां रोहिणीमभ्यध्यायत् । सोऽकाम-
यत् । उपमावर्त्तत । समेनया गच्छेयेति । स एतं पूजा-
पतये रोहिण्यै चरुं निरवपत् । ततो वै सा तमुपाव-
र्त्तत । समेनया गच्छत । उपहवा एनं प्रियमावर्त्तते ।

सं॒ पि॒येण॑ गच्छ॒ते । य॒ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॒ते । यउ॑चैनदे॒वं वेद॑ । सोऽ॒त्र जु॑होति । पू॒जाप॑तये॒ स्वाहा॑ रोहि॒ण्यै
स्वाहा॑ । रोच॑मानायै॒ स्वाहा॑ पू॒जाभ्यः॑ स्वाहेति ॥ २ ॥

सो॒मो वा॒ञ्चका॑मयत । ओष॑धीनाः॒ राज्य॑म॒भिज॑ये॒यमि॑ति । स॒एतः॑ सो॒माय॑ मृ॒गशी॑र्षाय॒ श्या॒माकं॑ च॒रुं
पय॑सि॒ निर॑वपत् । ततो॒ वै स ओष॑धीनाः॒ राज्य॑म॒भ्य॒जय॑त् । स॒माना॑नाः॒ ह वै॑ रा॒ज्यम॑भिजयति । य॒ए॒तेन॑
ह॒विषा॑ यज॒ते । यउ॑चैनदे॒वं वेद॑ । सोऽ॒त्र जु॑होति । सो॒माय॑ स्वाहा मृ॒गशी॑र्षाय॒ स्वाहा॑ । इ॒न्वका॑भ्यः॒ स्वाहौष॒॑धीभ्यः॑ स्वाहा । रा॒ज्याय॑ स्वाहा॒भिजि॑त्यै॒ स्वाहेति॑ ॥
॥ ३ ॥

रु॒द्रो वा॒ञ्चका॑मयत । प॒शुमा॑न्त्स्यामि॒ति । स॒एतः॑
रु॒द्रायै॑ प्रैय॒ङ्गवं॑ च॒रुं पय॑सि॒ निर॑वपत् । ततो॒ वै स प॑शु॒मान॑भवत् । प॒शुमान्॑ ह॒ वै भ॑वति । य॒ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ य॒ज॒ते । यउ॑चैनदे॒वं वेद॑ । सोऽ॒त्र जु॑होति । रु॒द्राय॑ स्वा॒हार्द्रा॑यै॒ स्वाहा॑ । पि॒न्वमा॑नायै॒ स्वाहा॑ प॒शुभ्यः॑ स्वाहेति
॥ ४ ॥

च॒क्ष्वा वा इ॒यम॑लो॒मका॑सीत् । साका॑मयत । ओष॑धीभिर्वन॒स्पति॑भिः प्रजाये॒येति॑ । सै॒तमदि॑त्यै पुनर्वसु॒-

भ्यां च॒हं नि॒र॒व॒पत् । ततो॒ वा इ॒य॒मोष॑धीभिर्व॒न॒स्पति॑-
भिः प्रा॒जाय॑त । प्र॒जाय॑ते ह॒ वै पू॒जया॑ प॒शुभिः । य॒ए॒तेन॑
ह॒विषा॑ यज॑ते । य॒उ॒चैन॑दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॑होति ।
अ॒दि॒त्यै स्वा॒हा पुन॑र्वसुभ्यां स्वा॒हा । भू॒त्यै स्वा॒हा प्र॒जात्यै॑
स्वा॒हेति ॥ ५ ॥

बृ॒ह॒स्पति॑र्वा अ॒काम॑यत् । बृ॒ह्म॒व॒र्च॒सी स्या॑मिति । स
ए॒तं बृ॒ह॒स्पत॑ये ति॒थ्याय॑ नै॒वारं च॒हं प॑य॒सि नि॒र॒व॒पत् ।
ततो॒ वै स ब्र॑ह्म॒व॒र्च॒स्य॑भवत् । बृ॒ह्म॒व॒र्च॒सी ह॒ व भ॑वति ।
य॒ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑ते । य॒उ॒चैन॑दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॑-
होति । बृ॒ह॒स्पत॑ये स्वा॒हा ति॒थ्याय॑ स्वा॒हा । बृ॒ह्म॒व॒र्च॒-
साय॑ स्वा॒हेति ॥ ६ ॥

दे॒वा॒सु॒राः सं॑य॒त्ता आ॑सन् । ते दे॒वाः स॒र्पेभ्य॑ आ॒श्रे-
षा॒भ्य आ॒ज्ये॑ क॒र॒भं नि॒र॒व॒पन् । ता॒ने॒ताभि॑रे॒व दे॒वता॑-
भि॒रु॒पा॒न॑यन् । ए॒ताभि॑र्ह॒ वै दे॒वता॑भिर्दि॒षन्तं आ॑तृ॒व्य-
मु॒प॒न॑यति । य॒ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॑ते । य॒उ॒चैन॑दे॒वं वे॒द ।
सोऽ॒च जु॑होति । स॒र्पेभ्यः॑ स्वा॒हा॒श्रेषा॑भ्यः स्वा॒हा । दं॒द-
शू॒केभ्यः॑ स्वा॒हेति ॥ ७ ॥

पि॒त॒रो वा॒अ॒काम॑यन्त । पि॒तृ॒लो॒क॒ञ्च॑धु॒यामे॑ति । त-
ए॒तं पि॒तृ॒भ्यो म॒घा॒भ्यः पु॒रोडा॑शः षट्क॒पालं॑ नि॒र॒व॒-

पन् । ततो वै ते पितृलोकार्ध्वन् । पितृलोके ह वा-
चधोति । यएतेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद ।
सोऽत्र जुहोति । पितृभ्यः स्वाहा मघाभ्यः स्वाहा । न-
घाभ्यः स्वाहा । गदाभ्यः स्वाहारुन्धतीभ्यः स्वाहेति ॥
॥ ८ ॥

अय्यमा वाञ्छकामयत । पशुमान्त्स्यामिति । सएत-
मय्यम्णो फल्गुनीभ्यां चरुं निरवपत् । ततो वै स पशु-
मानभवत् । पशुमान् ह वै भवति । यएतेन हविषा
यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अय्यम्णोः
स्वाहा फल्गुनीभ्यां स्वाहा । पशुभ्यः स्वाहेति ॥ ९ ॥

भगो वाञ्छकामयत । भगी श्रेष्ठी देवानां स्यामि-
ति । सएतं भगाय फल्गुनीभ्यां चरुं निरवपत् । ततो
वै स भगी श्रेष्ठी देवानामभवत् । भगी ह वै श्रेष्ठी समा-
नानां भवति । यएतेन हविषा यजते । यउचैनदेवं
वेद । सोऽत्र जुहोति । भगाय स्वाहा फल्गुनीभ्यां
स्वाहा । श्रेष्ठाय स्वाहेति ॥ १० ॥

सविता वाञ्छकामयत । अन्मे देवादधीरन् । सवि-
ता स्यामिति । सएतं सवित्रे हस्ताय पुरोडाशं द्वाद-
शकपालं निरवपदाशूनां ब्रीहीणां । ततो वै तस्मै अहे-

वा॒अ॒द॒धत॑ । स॒वि॒ता॒भ॒वत् । अ॒द्वा॒वा॒अ॒स्मै॒म॒नु॒ष्या॒द॒धते॑ ।
 स॒वि॒ता॒ स॒मा॒ना॒नां॑ भ॒वति॑ । य॒ए॒तेन॑ ह॒वि॒षा॒ य॒ज॒ते ।
 य॒उ॒चैन॑दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॒होति॑ । स॒वि॒त्रे॒ स्वा॒हा ह॒-
 स्ता॒य स्वा॒हा । द॒द॒ते स्वा॒हा पृ॒ण॒ते स्वा॒हा । पृ॒य॒च्छ॒ते
 स्वा॒हा प्र॒ति॒गृ॒भ्ण॒ते स्वा॒हेति॑ ॥ ११ ॥

त्व॒ष्टा वा॒अ॒काम॑यत । चि॒त्रं पु॒जां वि॒न्दे॒येति॑ । स॒ए॒तं
 त्व॒ष्ट्रे चि॒त्रायै॑ पु॒रो॒डा॒शम॒ष्टाक॑पालं॒ निर॑वपत् । ततो॒ वै
 स चि॒त्रं पु॒जाम॑विन्दत । चि॒त्रं ह॒ वै पु॒जां वि॒न्दते॑ । य॒-
 ए॒तेन॑ ह॒वि॒षा॒ य॒ज॒ते । य॒उ॒चैन॑दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॒हो-
 ति॑ । त्व॒ष्ट्रे स्वा॒हा चि॒त्रायै॑ स्वा॒हा । चै॒त्राय॑ स्वा॒हा पु॒-
 जायै॑ स्वा॒हेति॑ ॥ १२ ॥

वा॒यु॒र्वा अ॒काम॑यत । का॒म॒चा॒र॒मे॒षु लो॒केष्व॒भि॒ज॒ये॒-
 य॒मिति॑ । स॒ए॒तद्वा॒यवे॑ नि॒ष्ट्यायै॑ गृ॒ष्ट्यै दु॒ग्धं प॒यो निर॑व-
 पत् । ततो॒ वै स॒का॒म॒चा॒र॒मे॒षु लो॒केष्व॒भ्य॒ज॒यत् । का॒म॒-
 चा॒रं ह॒ वा॒ए॒षु लो॒केष्व॒भि॒ज॒यति॑ । य॒ए॒तेन॑ ह॒वि॒षा॒ य॒-
 ज॒ते । य॒उ॒चैन॑दे॒वं वे॒द । सोऽ॒च जु॒होति॑ । वा॒यवे॑ स्वा॒हा
 नि॒ष्ट्यायै॑ स्वा॒हा । का॒म॒चा॒राय॑ स्वा॒हाभि॒जित्यै॑ स्वा॒हे-
 ति॑ ॥ १३ ॥

इन्द्रा॒ग्नी वा॒अ॒काम॑येतां । अ॒ष्टौ दे॒वाना॑म॒भि॒ज॒ये॒वे-

ति । तावेतमिन्द्राग्निभ्यां विशाखाभ्यां पुरोडाशमेका-
दशकपालं निर्वपतां । ततो वै तौ अथ देवानामभ्य-
जयतां । अथ हवै समानानामभिजयति । यत्नेन
हविषा यजते । यच्चैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । इ-
न्द्राग्निभ्यां स्वाहा विशाखाभ्यां स्वाहा । अथाय
स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति ॥ १४ ॥

अथैतत् पौर्णमास्या आज्यं निर्वपति । कामो वै पौ-
र्णमासी । कामआज्यं । कामेनैव कामं समर्द्धयति ।
क्षिप्रमेनं सकाम उपनमति । येन कामेन यजते ।
सोऽच जुहोति । पौर्णमास्यै स्वाहा कामाय स्वाहा गत्यै
स्वाहेति ॥ १५ ॥ *

अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

मित्रो वाअकामयत । मित्रधेयमेषु लोकेषुभिजये-

* D पुस्तके निम्नस्थः पाठो वर्जितः ।

अग्निः पञ्चदश पुजापतिः षोडश सोम एकादश
रुद्रो दशक्षकादश बृहस्पतिर्दश देवासुरानव पितर-
एकादशार्यमा भगो दश सविता चतुर्दश त्वष्टा वायु-
रिन्द्राग्नी दशाथैतत् पौर्णमास्या अष्टौ ॥ पञ्चदश ॥ १५ ॥

यमिति । स एतं मित्रायानूराधेभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो
 वै स मित्रधेयमेषु लोकेष्वभ्यजयत् । मित्रधेयः ह वा एषु
 लोकेष्वभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं
 वेद । सोऽत्र जुहोति । मित्राय स्वाहानूराधेभ्यः
 स्वाहा । मित्रधेयाय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति ॥ १ ॥

इन्द्रो वाञ्छकामयत । ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमि-
 ति । स एतमिन्द्राय ज्येष्ठायै पुरोडाशमेकादशकपालं
 निरवपन्महाब्रोहीणां । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्य-
 जयत् । ज्यैष्ठ्यः ह वै समानानामभिजयति । य एतेन
 हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । इ-
 न्द्राय स्वाहा ज्येष्ठायै स्वाहा । ज्यैष्ठ्याय स्वाहाभिजित्यै
 स्वाहेति ॥ २ ॥

पूजापतिर्वाञ्छकामयत । मूलं पूजां विन्देयेति । स एतं
 पूजापतये मूलाय चरुं निरवपत् । ततो वै स मूलं पू-
 जामविन्दत । मूलः ह वै पूजां विन्दते । य एतेन हविषा
 यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । पूजापतये
 स्वाहा मूलाय स्वाहा । पूजायै स्वहेति ॥ ३ ॥

आपो वाञ्छकामयन्त । समुद्रं काममभिजयेमेति ।
 ता एतमङ्गोऽषाढाभ्यश्चरुं निरवपन् । ततो वै ताः स-

मुद्रं काममभ्यजयन् । समुद्रं ह वै काममभिज-
यति । य एतेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सो
ऽच जुहोति । अद्भ्यः स्वाहाऽषाढाभ्यः स्वाहा । समु-
द्राय स्वाहा कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति
॥ ४ ॥

विश्वे वै देवा अकामयन्त । अनपजय्यं जयेमेति । त-
एतं विश्वेभ्यो देवेभ्योऽषाढाभ्यश्चरुं निरवपन् । ततो वै
तेऽनपजय्यमजयन् । अनपजय्यं ह वै जयति । य एतेन
हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । वि-
श्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहाऽषाढाभ्यः स्वाहा । अनपजय्याय
स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति ॥ ५ ॥

ब्रह्म वा अकामयत् । ब्रह्मलोकमभिजयेयमिति ।
तदेतं ब्रह्मणेऽभिजिते चरुं निरवपत् । ततो वै तद्ब्रह्म-
लोकमभ्यजयत् । ब्रह्मलोकं ह वा अभिजयति । य ए-
तेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति ।
ब्रह्मणे स्वाहाभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय स्वाहाऽ-
भिजित्यै स्वाहेति ॥ ६ ॥

विष्णुर्वा अकामयत् । पुण्यं श्लोकं शृण्वीया न मा
पापी कीर्तिरागच्छेदिति । स एतं विष्णवे ओणायै पु-

रोडाशं चिकपालं निरवपत् । ततो वै स पुण्यः श्लोक-
मशृणुत । नैनं पापी कीर्त्तिरायच्छत् । पुण्यः ह वै
श्लोकः शृणुते । नैनं पापी कीर्त्तिरागच्छति । य एतेन
हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
विष्णवे स्वाहा आणायै स्वाहा । श्लोकाय स्वाहा
श्रुताय स्वाहेति ॥ ७ ॥

वसवो वा अकामयन्त । अग्रं देवतानां परीयामेति ।
त एतं वसुभ्यः अविष्ठाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर-
वपन् । ततो वै तेऽग्रं देवतानां पर्यायन् । अग्रः ह वै
समानानां पर्येति । य एतेन हविषा यजते । यउचैन-
देवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वसुभ्यः स्वाहा अविष्ठाभ्यः
स्वाहा । अग्राय स्वाहा परीत्यै स्वाहेति ॥ ८ ॥

इन्द्रो वा अकामयत् । दृढोऽग्निथिलः स्यामिति । स-
एतं वरुणाय शतभिषजे भेषजेभ्यः पुरोडाशं दशक-
पालं निरवपत् कृष्णानां ब्रीहीणाम् । ततो वै स दृढो
ऽग्निथिलोऽभवत् । दृढो ह वा अग्निथिलो भवति । य ए-
तेन हविषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
वरुणाय स्वाहा शतभिषजे स्वाहा । भेषजेभ्यः स्वाहे-
ति ॥ ९ ॥

अ॒जो वा एक॑पाद॒काम॑यत । ते॒ज॒स्वी ब्र॑ह्मवर्च॒सी
 स्या॒मिति॑ । स ए॒तम॒जायै॑कपदे प्रो॒ष्ठप॒देभ्य॑श्च॒रं निर॑व॒-
 पत् । ततो॒ वै स ते॒ज॒स्वी ब्र॑ह्मवर्च॒स्यभ॑वत् । ते॒ज॒स्वी ह॒ वै
 ब्र॑ह्मवर्च॒सी भ॑वति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॒ते । यउ॑चै॒न-
 दे॒वं वेद॑ । सोऽ॒च जु॑हेति । अ॒जायै॑कपदे स्वा॒हा प्रो॒ष्ठ-
 प॒देभ्यः॑ स्वा॒हा । तेज॑से स्वा॒हा ब्र॑ह्मवर्च॒साय॑ स्वा॒हेति॑
 ॥ १० ॥

अ॒हिर्वै बु॒ध्निर्योऽ॒काम॑यत । इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठां वि॒न्देये॑ति ।
 स ए॒तम॒हये॑ बु॒ध्निया॑य प्रो॒ष्ठप॒देभ्यः॑ पु॒रोडा॑शं भूमि॒क-
 पालं॑ निर॑वपत् । ततो॒ वै स इ॒मां प्र॑ति॒ष्ठाम॑विन्दत ।
 इ॒मां ह॒ वै प्र॑ति॒ष्ठां वि॒न्दते॑ । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॒ते ।
 यउ॑चै॒नदे॒वं वेद॑ । सोऽ॒च जु॑हेति । अ॒हये॑ बु॒ध्निया॑य
 स्वा॒हा प्रो॒ष्ठप॒देभ्यः॑ स्वा॒हा । पु॒ति॒ष्ठायै॑ स्वा॒हेति॑
 ॥ ११ ॥

पू॒षा वा अ॒काम॑यत । प॒शुमा॑न्त्स्या॒मिति॑ । स ए॒तं
 पू॒ष्णे रे॒वत्यै॑ च॒रं निर॑वपत् । ततो॒ वै स प॑शुमा॒नभ॑वत् ।
 प॒शुमा॑न् ह॒ वै भ॑वति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यज॒ते । यउ॑चै॒न-
 दे॒वं वेद॑ । सोऽ॒च जु॑हेति । पू॒ष्णे स्वा॒हा रे॒वत्यै॑ स्वा॒हा ।
 प॒शुभ्यः॑ स्वा॒हेति॑ ॥ १२ ॥

अश्विनौ वा अकामयेताम् । ओचस्विनावबधिरौ
 स्यावेति । तावेतमश्विभ्यामश्वयुग्म्यां पुरोडाशं द्वि-
 पालं निरवपताम् । ततो वै तौ ओचस्विनावबधिराव-
 भवताम् । ओचस्वी ह वा अबधिरो भवति । य एतेन ह-
 विषा यजते । यउचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । अश्वि-
 भ्याः स्वाहाऽश्वयुग्म्याः स्वाहा । ओचाय स्वाहा श्रुत्यै
 स्वाहेति ॥ १३ ॥

यमो वा अकामयत । पितॄणाः राज्यमभिजये-
 यमिति । स एतं यमायापभरणीभ्यश्चरुं निरवपत् ।
 ततो वै स पितॄणाः राज्यमभ्यजयत् । समानानाः
 ह वै राज्यमभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य-
 उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । यमाय स्वाहाप-
 भरणीभ्यः स्वाहा । राज्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति
 ॥ १४ ॥

अथैतदमावास्याया आज्यं निर्वपति । कामो वा-
 अमावास्या । काम आज्यम् । कामेनैव कामः समर्द्धय-
 ति । क्षिप्रमेनः सकाम उपनमति । येन कामेन य-
 जते । सोऽच जुहोति । अमावास्यायै स्वाहा कामाय
 स्वाहा गत्यै स्वाहेति ॥ १५ ॥

मिचइन्द्रः पूजापतिर्दशदशाप एकादश विश्वेब्रह्म
दशदश विष्णुस्त्रयोदश वसव इन्द्रोऽजोऽहिर्वै बुध्नियः
पूषाऽश्विनौ यमो दशदशामावास्याया अष्टौ पञ्चदश ॥
अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

चन्द्रमा वा अकामयत् । अहोरात्रानर्द्धमासान्मा-
सानृतून्त्संवत्सरमाप्ता । चन्द्रमसः सायुज्यं सलोक-
तामाप्नुयामिति । स एतं चन्द्रमसे प्रतीदृश्यायै पुरो-
डाशं पञ्चदशकपालं निरवपत् । ततो वै सोऽहोरात्रा-
नर्द्धमासान्मासानृतून्त्संवत्सरमाप्ता । चन्द्रमसः सा-
युज्यं सलोकतामाप्नोत् । अहोरात्रान् ह वा अर्द्धमा-
सान्मासानृतून्त्संवत्सरमाप्ता । चन्द्रमसः सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एतेन हविषा यजते । यउचै-
नदेवं वद । सोऽत्र जुहोति । चन्द्रमसे स्वाहा प्रतीदृ-
श्यायै स्वाहा । अहोरात्रेभ्यः स्वाहार्द्धमासेभ्यः स्वाहा ।
मासेभ्यः स्वाहर्तुभ्यः स्वाहा । संवत्सराय स्वाहेति ॥
॥ १ ॥

अहोरात्रे वा अकामयेताम् । अत्यहोरात्रे मुच्येवहि ।

न नावहोराचे आप्मुयातामिति । ते एतमहोराचाभ्यां
 चरुं निर्वपताम् । दद्यानां व्रीहीणाम् । शुक्लानाञ्च कृ-
 ष्णानाञ्च । स वात्योर्दुग्धे । श्वेतायै च कृष्णायै च । ततो
 वै ते अत्यहोराचे अमुच्येते । नैनं अहोराचे आप्मुताम् ।
 अति ह वा अहोराचे मुच्यते । नैनमहोराचे आप्मुतः ।
 य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच
 जुहोति । अहं स्वाहा रात्रियै स्वाहा । अतिमुक्त्यै
 स्वाहेति ॥ २ ॥

उषा वा अकामयत । प्रियादित्यस्य सुभगा स्यामि-
 ति । सैतमुषसे चरुं निर्वपत् । ततो वै सा प्रियादि-
 त्यस्य सुभगाभवत् । प्रियो ह वै समानानां सुभगा
 भवति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद ।
 सोऽच जुहोति । उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा । व्युष्-
 ष्यै स्वाहा व्युच्छन्त्यै स्वाहा । व्युष्टायै स्वाहेति ॥
 ॥ ३ ॥

अथैतस्मै नक्षत्राय चरुं निर्वपति । यथा त्वं देवा-
 नामसि । एवमहं मनुष्याणां भूयासमिति । यथा ह
 वा एतद्देवानाम् । एव ह वा एष मनुष्याणां भवति । य
 एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहो-

ति । नक्षत्राय स्वाहेदेध्यते स्वाहा । उद्यते स्वाहे-
दिताय स्वाहा । हरसे स्वाहा भरसे स्वाहा । आजसे
स्वाहा तेजसे स्वाहा । तपसे स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय
स्वाहेति ॥ ४ ॥

सूर्यो वा अकामयत् । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा स्यामिति ।
स एतः सूर्याय नक्षत्रेभ्यश्चरुं निर्वपत् । ततो वै स
नक्षत्राणां प्रतिष्ठाऽभवत् । प्रतिष्ठा ह वै समानानां भ-
वति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सो-
ऽच जुहोति । सूर्याय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । प्रति-
ष्ठायै स्वाहेति ॥ ५ ॥

अथैतमदित्यै चरुं निर्वपति । इयं वा अदितिः । अ-
स्यामेव प्रतितिष्ठति । सोऽच जुहोति । अदित्यै स्वाहा
प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥ ६ ॥

अथैतं विष्णवे चरुं निर्वपति । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ-
एवान्ततः प्रतितिष्ठति । सोऽच जुहोति । विष्णवे स्वाहा
यज्ञाय स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥ ७ ॥

चन्द्रमाः पञ्चदशाहोरात्रे सप्तदशोषा वा एकाद-
शायैतस्मै नक्षत्राय त्रयोदश सूर्यो दशायैतमदित्यै प-
ञ्चायैतं विष्णवे षट् सप्त ॥ अनु० ६ ॥

सविताशूनां ब्रीहीणामिन्द्रो महाब्रीहीणामिन्द्रः
 कृष्णानां ब्रीहीणामहोरात्रे दयानां ब्रीहीणाम् । पितरः
 षट्कपालं सविता द्वादशकपालमिन्द्राग्नी एकादश-
 कपालमिन्द्र एकादशकपालं विष्णुस्त्रिकपालमिन्द्रो
 दशकपालमहिर्भूमिकपालमश्विनौ द्विकपालं चन्द्रमाः
 पञ्चदशकपालमन्यत्राष्टकपालम् । रुद्रोऽर्यमा पूषा पशु-
 मान् । सोमो रुद्रो बृहस्पतिः पर्यसि । वायुः पर्यः ।
 सोमो वायुरिन्द्राग्नी मित्रइन्द्र आपो ब्रह्म यमोभि-
 जित्यै । त्वष्टा प्रजापतिः पूजायै । पौर्णमास्या अमावा-
 स्याया आगत्यै । विश्वे जित्यै । अश्विनौ श्रुत्यै । ब्रह्म
 तदेतम् । वायुः स एतत् । सोमो यमः समानाम् । पितर-
 आपो विश्वे वसवो कामयन्तमेति त एतं निरवपन् ।
 इन्द्राग्नी अश्विनावकामयेतां वेति तावेतं निरवपताम् ।
 अहोरात्रे अकामयेतां तामिति ते एतं निरवपताम् ।
 अन्यत्राकामयत् । स्यामिति स एतं निरवपत् । इन्द्राग्नी
 अश्वमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यमिन्द्रो वृढः । अहोरात्रे अतिमुत्तयै ।
 अहिः सूर्योऽदित्यै विष्णवे प्रतिष्ठायै । अग्निर्नो रीरि-
 षन् । अन्यत्र रीरिषः । अग्निर्न ऋध्यास्म नवो नवो-
 ऽग्निर्मित्रश्चन्द्रमाः षट् ॥ ६ ॥

अग्निर्नस्तं नो वायुरहिर्बुध्निय चक्ष्वा वाइयमथैतत्
पौर्णमास्या अजो वा एकपात् सूर्यो वै त्रिषष्टिः ॥ ६३ ॥
हरिः ओम् ॥

इति प्रथमप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ॥

तृतीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् । तं गायत्र्या-
हरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत् । तत्पर्णोऽभवत् । तत्पर्णस्य
पर्णत्वम् । ब्रह्म वै पर्णः । यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरो-
ति । ब्रह्मणैवैनानपाकरोति । गायत्रो वै पर्णः । गाय-
त्राः पशवः ॥ १ ॥

तस्माच्छीणि चीणि पर्णस्य पलाशानि । त्रिपदा गा-
यत्री । यत्पर्णशाखया गाः पार्षयति । स्वयैवैना देवत-
या पार्षयति । यं कामयेता पशुः स्यादिति । अपर्णी

तस्मै शुष्काग्रामाहरेत् । अपशुरेव भवति । यं काम-
येत पशुमान्त्यादिति । बहुपर्णां तस्मै बहुशाखामा-
हरेत् । पशुमन्तमेवैनं करोति ॥ २ ॥

यत् प्राचीमाहरेत् । देवलोकमभिजयेत् । यदुदी-
चीं मनुष्यलोकम् । प्राचीमुदीचीमाहरति । उभयो-
र्लोकयोरभिजित्यै । इषे त्वोर्जं त्वेत्याह । इषमेवोर्जं
यजमाने दधाति । वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्ष-
स्याध्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः ॥ ३ ॥

वायव एवैनान् परिददाति । प्रवा एनानेतदाक-
रोति । यदाह । वायवः स्थेत्युपायवः स्थेत्याह । यजमा-
नायैव पशूनुपह्वयते । देवो वः सविता प्रापयत्वित्याह
प्रसूत्यै । श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह । यज्ञो हि श्रेष्ठतमं
कर्म । तस्मादेवमाह । आप्यायध्वमघ्निया देवभागमि-
त्याह ॥ ४ ॥

वत्सेभ्यश्च वा एताः पुरा मनुष्येभ्यश्चाप्यायन्त । दे-
वेभ्य एवैना इन्द्रायाप्याययति । ऊर्जस्वतीः पयस्वती-
रित्याह । ऊर्जः हि पयः सम्भरन्ति । पूजावतीरनमी
वा अयक्षा इत्याह प्रजात्यै । मा वस्तेन ईशत माघ-
शः स इत्याह गुप्त्यै । रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्ति-

त्याह । रुद्रादेवैनास्त्रायते । ध्रुवाअस्मिन् गोपतौ
 स्यात् बह्वीरित्याह । ध्रुवा एवास्मिन् बह्वीः करोति ॥
 यजमानस्य पशून् पाहीत्याह । पशूनां गोपीथाय ।
 तस्मात् सायं पशव उपसमावर्तन्ते । अनधः सादयति ।
 गर्भाणां धृत्या अप्रपादाय । तस्माद्गर्भाः पूजानामप्रपा-
 दुकाः । उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गा
 लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ५ ॥

पशवः करोति पशवो देवभागमित्याह करोति
 नव च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यश्वपर्शुमादत्त प्रसूत्य ।
 अश्विनौर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
 आस्ताम् । पूषणो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । यो वा ओषधीः
 पर्वणो वेद । नैनाः स हिनस्ति । पूजापतिर्वा ओषधीः
 पर्वणो वेद । स एनान् हिनस्ति । अश्वपर्श्वौ बर्हिरक्ष्यै-
 ति । पूजापत्नो वा अश्वः सयोनित्वाय ॥ १ ॥

ओषधीनामहिःसायै । यज्ञस्य घोषदसीत्याह ।
 यजमान एव रयिं दधाति । प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अ-

रातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै । प्रेयमगाद्धिषणा ब-
र्हिरच्छेत्याह । विद्या वै धिषणा । विद्ययैवैनदच्छैति ।
मनुना कृता स्वधया वितष्टेत्याह । मानवी हि पशुः
स्वधाकृता ॥ २ ॥

त आवहन्ति कवयः पुरस्तादित्याह । शुश्रुवांसो
वै कवयः । यज्ञः पुरस्तात् । मुखत एव यज्ञमारभते ।
अथो यदेतदुक्ता यतः कुतश्चाहरति । तत्राद्या एव
दिशो भवति । देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासद् इत्याह ।
बर्हिषः समृध्यै । कर्मणोऽनपराधाय । देवानां परिष्-
तमसीत्याह ॥ ३ ॥

यद्वा इदं किञ्च । तद्देवानां परिष्तम् । अथो यथाव-
स्यसे प्रतिप्रोच्याहेदं करिष्यामीति । एवमेव तदध्वर्यु-
र्देवेभ्यः प्रतिप्रोच्य बर्हिर्दाति । आत्मनो हिंसायै ।
यावतः स्तम्बान् परिदिशेत् । यत् तेषामुच्छिंष्यात् ।
अति तद्यज्ञस्य रेचयेत् । एकं स्तम्बं परिदिशेत् । तं
सर्व्वं दायात् ॥ ४ ॥

यज्ञस्यानतिरेकाय । वर्षष्टब्धमसीत्याह । वर्षष्टब्धा
वा ओषधयः । देव बर्हिरित्याह । देवेभ्य एवैनत्करोति ।
मा त्वान्वद्धा तिर्यगित्याहाहिंसायै । पर्व्वतेराध्या-

समित्याहर्धै । आच्छेत्ता ते मारिषमित्याह । नास्या-
त्मनो मीयते । य एवं वेद ॥ ५ ॥

देव बर्हिः शतवल्शं विरोहेत्याह । पूजा वै बर्हिः ।
पूजानां पूजननाय । सहस्रवल्शावि वयः रुहेमेत्याह ।
आशिषमेवैतामाशास्ते । पृथिव्याः सम्पृचः पाहीत्याह
प्रतिष्ठित्यै । अयुं गायुं गान्मुष्टीक्षुनेति* । मिथुनत्वाय
प्रजात्य । सुसम्भृता त्वा सम्भरामीत्याह । ब्रह्मणैवैन-
त्सम्भरति ॥ ६ ॥

अदित्यै राक्षसीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या
एवैनद्राक्षां करोति । इन्द्राण्यै सन्नहनमित्याह । इ-
न्द्राणी वा अग्रे देवतानाः समनह्यत । सार्धेत् । कथ्यै
सन्नह्यति । पूजा वै बर्हिः । पूजानामपरावापाय । त-
स्मात् स्त्रावसन्तताः पूजा जायन्ते ॥ ७ ॥

पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नात्वित्याह । पुष्टिमेव यजमाने
दधाति । स ते मास्यादित्याहाहिःसायै । पश्चात् प्रा-
ञ्चमुपगूहति । पश्चाद्वै प्राचीनः रेतो धीयते । पश्चादे-
वास्मै प्राचीनः रेतो दधाति । इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्या-
मुद्यच्छ इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । बृह-

स्पतेर्मूर्धा हरामीत्याह । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः
॥ ८ ॥

ब्रह्मणैवैनङ्गरति । उर्व्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह गत्यै ।
देवं गममसीत्याह । देवानेवैनङ्गमयति । अनधः सा-
दयति । गर्भाणां धृत्याअप्रपादाय । तस्माङ्गर्भाः पुजा-
नामप्रपादुकाः । उपरीव निदधाति । उपरीव हि सु-
वर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ९ ॥

सयोनित्वाय स्वधाकृतासीत्याह दायाद्वेद भरति
जायन्ते बृहस्पतिः समष्ट्यै ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

पूर्व्वेद्युरिध्मा बर्हिः करोति । यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वा-
पवसति । पूजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्योखे अस्त्रं सेताम् ।
यज्ञो वै पूजापतिः । यत्सान्नाय्योखे भवतः । यज्ञस्यैव
तदुखे उपदधात्यप्रस्त्रं साय । शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे
देवयज्याया इत्याह । देवयज्याया एवैनानि शुन्धति ।
मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्याह ॥ १ ॥

अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो घर्मः । एषां लोकानां
विधृत्यै । द्यौरसि पृथिव्यसीत्याह । दिवश्च ह्येषा पृथि-

व्याश्रु सम्भृता । यदुखा । तस्मादेवमाह । विश्वधाया-
असि परमेण धाम्नेत्याह । दृष्टिर्वै विश्वधायाः । दृष्टि-
मेवावरुन्धे । इह स्व माह्वारित्याह धृत्यै ॥ २ ॥

वसूनां पवित्रमसीत्याह । प्राणा वै वसवः । तेषां वा
एतद्भागधेयम् । यत् पवित्रम् । तेभ्य एवैनत्करोति । शत-
धारः सहस्रधारमित्याह । प्राणेष्वेवायुर्दधाति सर्व्वत्वा-
य । चिदृत्पलाशशाखायां दर्भमयं भवति । चिदृद्वै
प्राणः । चिदृतमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति ॥ ३ ॥

सौम्यः पर्णः संयोनित्वाय । साक्षात् पवित्रं दर्भाः ।
प्राक् सायमधिनिदधाति । तत्राणापानयो रूपम् ।
तिर्य्यक् प्रातः । तदृशस्य रूपम् । दार्श्यः ह्येतदहः । अन्नं
वै चन्द्रमाः । अन्नं प्राणाः । उभयमेवोपैत्य जामित्वाय
॥ ४ ॥

तस्मादयः सर्व्वतः पवते । हुतः स्तोको हुतो द्रप्स इ-
त्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दाय । न हि हुतः स्वा-
हाकृतः स्कन्दति । दिवि नाको नामाग्निः । तस्य वि-
प्रुषो भागधेयम् । अग्नये बृहते नाकायेत्याह । नाकमे-
वाग्निं भागधेयेन समर्द्धयति । स्वाहा द्यावापृथिवी-
भ्यामित्याह । द्यावापृथिव्योरेवैनत्प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

पवित्रवत्यानयति । अपाञ्चैवौषधीनाञ्च रसः सः
 सृजति । अथो औषधीषेव पशून् प्रतिष्ठापयति । अ-
 न्वारभ्य वाचं यच्छति । यज्ञस्य धृत्यै । धारयन्नास्ते ।
 धारयन्त इव हि दुहन्ति । कामधुक्ष इत्याहातृतीयस्यै ।
 चय इमे लोकाः । इमानेव लोकान् यजमानो दुहे ॥
 ॥ ६ ॥

अमूमिति नाम गृह्णाति । भद्रमेवासां कर्मविष्क-
 रोति । सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मेत्याह ।
 इयं वै विश्वायुः । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः । असौ विश्व-
 कर्मा । इमानेवैताभिलोकान् यथा पूर्वं दुहे । अथो
 यथा प्रदात्रे पुण्यमाशास्ते । एवमेवैना एतदुपस्तौति ।
 तस्मात् प्रादादित्युन्नीय वन्दमाना उपस्तुवन्तः पशून्
 दुहन्ति ॥ ७ ॥

बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति वाचं विसृजते ।
 यथादेवतमेव प्रसौति । दैव्यस्य च मानुषस्य च व्या-
 दृत्यै । चिराह । चिषत्या हि देवाः । अवाचयमो नन्वा-
 रभ्योत्तराः । अपरिमितमेवावरुन्धे । न दारुपात्रेण दु-
 ह्यात् । अग्निवद्वै दारुपात्रम् । यद्दारुपात्रेण दुह्यात् ॥
 ॥ ८ ॥

या तयाम्ना हविषा यजेत । अथो खल्वाहुः । पुरो-
डाशमुखानि वै हवीःषि । नेत इतः पुरोडाशः हविषो
यामोऽस्तोति । काममेव दारुपात्रेण दुह्यात् । शूद्र एव
न दुह्यात् । असतो वा एष सम्भूतः । यच्छूद्रः । अहवि-
रेव तदित्याहुः । यच्छूद्रो दोग्धीति ॥ ९ ॥

अग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्रः । तद्धि नोत्पुनन्ति ।
यदा खलु वै पवित्रमत्येति । अथ तद्विवरिति । सम्पृ-
च्यध्वमृतावरीरित्याह । अपाञ्चैवौषधीनाञ्च रसः
सःसृजति । तस्मादपाञ्चौषधीनाञ्च रसमुपजीवामः ।
मन्द्रा धनस्य सातयइत्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधा-
ति । सोमै न त्वा तनञ्जीन्द्राय दधीत्याह ॥ १० ॥

सोममेवैनऽत्करोति । यो वै सोमं भक्षयित्वा । संव-
त्सरः सोमं न पिबति । पुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भव-
ति । सोमः खलु वै सान्नाय्यम् । य एवं विद्वान्त्सान्नाय्यं
पिबति । अपुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवति । न मृन्म-
येनापि दध्यात् । यन्मृन्मयेनापि दध्यात् । पितृदेव-
त्यः स्यात् ॥ ११ ॥

अयस्यात्रेण वा दारुपात्रेण वापि दधाति । तद्धि स
देवम् । उदन्वद्भवति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्षसामप-

हृत्यै । अदस्तमसि विष्णावे त्वेत्याह । यज्ञा वै विष्णुः ।
 यज्ञायैवैनददस्तं करोति । विष्णो हव्यः रक्षस्वेत्याह
 गुह्यै । अनधः सादयति ॥ गर्भाणां धृत्या अग्रपादाय ।
 तस्माज्जर्भाः पुजानामग्रपादुकाः । उपरीव निदधाति ।
 उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समध्यै ॥
 ॥ १२ ॥

असीत्याह धृत्यै यजमाने दधात्यजामित्वाय स्था-
 पयति दुहे दुहन्ति दुह्यादोग्धीति दधीत्याह स्यात्
 सादयति पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

कर्म्मणे वां देवेभ्यः शक्यमित्याह शक्त्यै । यज्ञस्य वै
 सन्ततिमनुपूजाः पशवो यजमानस्य सन्तायन्ते । य-
 ज्ञस्य विच्छित्तिमनुपूजाः पशवो यजमानस्य विच्छिद्य-
 न्ते । यज्ञस्य सन्ततिरसि यज्ञस्य त्वा सन्तत्यै स्तृणामि
 सन्तत्यै त्वा यज्ञस्येत्याहवनीयात् सन्तनोति । यजमा-
 नस्य पूजायै पशूनाः सन्तत्यै । अपः प्रणयति । अद्वा
 वा आपः । अद्वामेवारभ्य पूणीय प्रचरति । अपः प्रण-
 यति । यज्ञो वा आपः ॥ १ ॥

यज्ञमेवारभ्य पुणीय प्रचरति । अपः प्रणयति । वज्रो
वा आपः । वज्रमेव आतृव्येभ्यः पृहृत्य पुणीय प्रचर-
ति । अपः प्रणयति । आपो वै रक्षोघ्नीः । रक्षसामप-
हत्यै । अपः प्रणयति । आपो वै देवानां पित्र्यं धाम ।
देवानामेव पित्र्यं धाम पुणीय प्रचरति ॥ २ ॥

अपः प्रणयति । आपो वै सर्वा देवताः । देवता ए-
वारभ्य पुणीय प्रचरति । वेषाय त्वेत्याह । वेषाय ह्ये-
नदादत्ते । प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । र-
क्षसामपहत्यै । धूरसीत्याह । एष वै धुर्योऽग्निः । तं यद-
नुपस्पृश्यातीयात् ॥ ३ ॥

अध्वर्युश्च यजमानश्च प्रदहेत् । उपस्पृश्यात्येति ।
अध्वर्योश्च यजमानस्य चाप्रदाहाय । धूर्वतं योऽस्मान्
धूर्वति तं धूर्वयं वयं धूर्वाम इत्याह । द्वौ वाव पुरुषौ ।
यच्चैव धूर्वति । यश्चैनं धूर्वति । तावुभौ शुचार्पयति ।
त्वं देवानामसि संहितमं पप्रितमं जुष्टतमं वह्नितमं
देवहृतममित्याह । यथा यजुरेवैतत् ॥ ४ ॥

अहुतमसि हविर्धानमित्याहानात्यै । हः हस्वमा-
हारित्याह धृत्यै । मिचस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इत्याह मि-
चत्वाय । माभेर्मा संविख्या मा त्वा हिंसिषमित्याहा-

हिःसायै । यद्वै किञ्च वातो नाभिवाति । तत्सर्व्वं वरु-
णदेवत्यम् । उरुवातायेत्याह । अवारुणमेवैनत्करोति ।
देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूत्यै । अश्विनोवा-
हुभ्यामित्याह ॥ ५ ॥

अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ता-
भ्यामित्याह यत्यै । अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्याह । अग्न-
य एवैनं जुष्टं निर्वपति । त्रिर्यजुषा । त्रय इमे लोकाः ।
एषां लोकानामात्यै । तूष्णीं चतुर्थम् । अपरिमितमेवा-
वरुन्धे । स एवमेवानुपूर्व्वं हवींषि निर्वपति ॥ ६ ॥

इदं देवानामिदमुनः सहेत्याह व्यावृत्यै । स्फात्यै
त्वा नारात्या इत्याह गुप्त्यै । तमसीव वा एषोऽन्तश्चर-
ति । यः परीणहि । सुवरभिविख्येष्टं वैश्वानरं ज्योति-
रित्याह । सुवरेवाभि विपश्यति वैश्वानरं ज्योतिः । द्या-
वापृथिवी हविषि गृहीत उदवेपेताम् । दृःहन्तां दुर्या
द्यावापृथिव्योरित्याह । गृहाणां द्यावापृथिव्योर्धृत्यै ।
उर्व्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह गत्यै ॥ अदित्यास्त्रोपस्थे सा-
दयामीत्याह । इयं वाअदितिः । अस्या एवैनदुपस्थे
सादयति । अग्ने हव्यः रक्षस्वत्याह गुप्त्यै ॥ ७ ॥

यज्ञो वा आपो धाम प्रणीय प्रचरत्यतीयादेतद्वाहु-

भ्यामित्याह हवीऽपि निर्वपति गत्यै चत्वारि च ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

इन्द्रो वृचमहन् । सौऽपः । अभ्यं म्रियत । तासां य-
न्मेध्यं यज्ञियः सदेवमासीत् । तदपोदक्रामत् । ते
दुर्भा अभवन् । यहर्भरप उत्पुनाति । या एव मेध्या य-
ज्ञियाः सदेवा आपः । ताभिरेवैना उत्पुनाति । द्वा-
भ्यामुत्पुनाति ॥ १ ॥

द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । देवो वः सवितोत्पुना-
त्वित्याह । सवितृप्रसूत एवैना उत्पुनाति । अच्छिद्रेण
पवित्रेणेत्याह । असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रम् । ते-
नैवैना उत्पुनाति । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्याह ।

• प्राणा वा आपः । प्राणा वसवः । प्राणा रश्मयः ॥ २ ॥

प्राणैरेव प्राणान्त्सम्पृणक्ति । सावित्रियर्चा । सवितृ-
प्रसूतं मे कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्मा भ-
वति । पच्छो गायत्रिया चिष्पमृद्धत्वाय । आपो देवी-
रग्रे पुवो अग्रे गुव इत्याह । रूपमेवासामेतन्महिमानं
व्याचष्टे । अग्र इमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिमित्याह ।
अग्र एव यज्ञं नयन्ति । अग्रे यज्ञपतिम् ॥ ३ ॥

युष्मानिन्द्रो वृणीत वृचतूर्यं यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृ-
चतूर्यं इत्याह । वृचः ह हनिष्यन्निन्द्र आपो वने । आपो
हेन्द्रं वव्रिरे । सञ्ज्ञामेवासामेतत्सामानं व्याचष्टे । प्रो-
क्षितास्येत्याह । तेनापः प्रोक्षिताः । अग्नये वो जुष्टं
प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याह । यथादेवतमेवैनान्
प्रोक्षति । चिः प्रोक्षति । त्यावृद्धि यज्ञः ॥ ४ ॥

अथो रक्षसामपहत्यै । शुन्यध्वं दैव्याय कर्मणे दे-
वयज्याया इत्याह । देवयज्याया एवैनानि शुन्यति ।
चिः प्रोक्षति । त्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । अव-
धूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ।
अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदितिः ॥ ५ ॥

अस्या एवैनत्त्वचं करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेत्वि-
त्याह प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात् प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलो-
मोपस्तृणाति मेध्यत्वाय । तस्मात् पुरस्तात् पुत्यच्चः
पशवो मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात् पुजामगं ग्राहुकाः ।
यज्ञो देवेभ्योऽनिलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा । यत् कृ-
ष्णाजिने हविरध्यवहन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । ह-
विषोऽस्कन्दाय ॥ ६ ॥

अधिषवणमसि वानस्पत्यमित्याह । अधिषवणमे-

वैन॑त्करोति । प्रति॒त्वादि॒त्यास्त्वग्वे॒त्वित्या॑ह स॒यत्वा॑य ।
अ॒ग्नेस्त॒नूर॑सीत्या॒ह । अ॒ग्नेर्वा ए॒षा त॒नूः । यदोष॑धयः ।
वा॒चो वि॒सर्ज॑नमित्या॒ह । य॒दा हि पृ॒जा ओष॑धीनाम॒-
अ॒न्ति । अथ॒ वाचं॑ वि॒स्तृज॑न्ते । दे॒ववी॑तये त्वा गृह्णामी॒-
त्या॑ह ॥ ७ ॥

दे॒वता॑भिरे॒वैन॑त्समर्द्धयति । अ॒द्रि॒रसि॑ वा॒नस्प॑त्य॒-
इत्या॑ह । आ॒वा॒णमे॒वैन॑त्करोति । स इ॒दं दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यः
सु॒शमि॑शमि॒ष्टेत्या॑ह* शान्त्यै । ह॒विष्कृ॑देहीत्या॒ह । य ए॒व
दे॒वानां॑ ह॒विष्कृ॑तः । तान् ह॒यति॑ । चि॒ह्नय॑ति । चिष॒-
त्या॑ हि दे॒वाः । इष॑माव॒दोर्ज॑माव॒देत्या॑ह ॥ ८ ॥

इष॑मे॒वोर्जं॑ यज॒माने॑ दधाति । द्यु॒म॒ह॒दत॑ व॒यः स॒-
ह्वा॒तं जे॒षेत्या॑ह आ॒तृ॒व्याभि॑भूत्यै । म॒नोः अ॒द्वा दे॒वस्य॑
यज॑मानस्यासु॒र॒घ्नी वाक् । य॒ज्ञायु॑धेषु प्रवि॒ष्टासीत् । ते॒-
ऽसु॒रा याव॑न्तो य॒ज्ञायु॑धाना॒मुद॑दतामुप॒शृण्व॑न् । ते
प॒रा॒भवन् । तस्मा॑त् स्वानां मध्ये व॒साय॑ यजेत । याव॑-
न्तोऽस्य आ॒तृ॒व्या य॒ज्ञायु॑धाना॒मुद॑दतामुप॒शृण्व॑न्ति ।
ते प॒रा॒भवन्ति । उ॒च्चैः स॒माह॑न्त वा आ॒ह विजि॑त्यै ॥
॥ ९ ॥

* सुशमिशमिष्टेत्याहति डि पुस्तकपाठः ।

वृक्क एषामिन्द्रियं वीर्यम् । अष्ट एषां भवति । वर्षट्-
 डमसि प्रतित्वा वर्षट् डं वेत्वित्याह । वर्षट् ड्वा वा ओष-
 थयः । वर्षट् ड्वा इषीकाः समृध्यै । यज्ञः रक्षाः स्यनुप्रा-
 विशन् । तान्यस्त्रा पशुभ्यो निरवादयन्त । तुषैरोषधो-
 भ्यः । परापूतः रक्षः परापूता अरातय इत्याह । रक्ष-
 सामपहत्यै ॥ १० ॥

रक्षसां भागोऽसीत्याह । तुषैरेव रक्षाः सि निरव-
 दयते । अप उपस्पृशति मेध्यत्वाय । वायुर्वै विविन-
 क्तित्याह । पवित्रं वै वायुः । पुनात्येवैनान् । अन्तरि-
 क्षादिव वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये शूर्पात् । देवो वः सवि-
 ता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । ह-
 विषोऽस्कन्दाय ॥ चिष्फलीकर्त्तवा आह । त्यावृद्धि
 यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय ॥ ११ ॥

द्वाभ्यामुत्पुनाति रक्षस्यो नयन्त्यग्रे यज्ञपतिं यज्ञो-
 ऽदिति रस्कन्दाय गृह्णामीत्याह वदेत्याह विजित्या अप-
 हत्या अस्कन्दाय चीणि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

अवधूतः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्ष साम-
 पहत्यै । अदित्यास्त्वगसीत्याह । इयं वा अदितिः ।

अस्या एवैनत्त्वचं करोति । प्रतित्वा पृथिवी वेत्वित्याह
प्रतिष्ठित्यै । पुरस्तात् प्रतीचीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृ-
णाति मेध्यत्वाय । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यञ्चः पशवो
मेधमुपतिष्ठन्ते । तस्मात् प्रजामृगं ग्राहुकाः । यज्ञो
देवेभ्योनिलायत ॥ १ ॥

दृष्णो रूपं कृत्वा । यत् दृष्णाजिने हविरधिपिनष्टि ।
यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुक्ते । हविषोऽस्कन्दाय । द्यावापृथिवी
सहास्ताम् । ते शम्यामाचमेकमहव्यैताः शम्यामाचमे-
कमहः । दिवः स्कम्भनिरसि प्रतित्वादित्यास्त्वग्वेत्वित्याह ।
द्यावापृथिव्योर्वीत्यै । धिषणासि पर्वत्या प्रति-
त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्वित्याह । द्यावापृथिव्योर्विधृत्यै ॥
॥ २ ॥

धिषणासि पार्वतेयी प्रतित्वा पर्वतिर्वेत्वित्याह ।
द्यावापृथिव्योर्वीत्यै । देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह
प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवा-
नामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अ-
धिवपामीत्याह । यथादेवतमेवैनानधिवपति । धान्य-
मसि धिनुहि देवानित्याह । एतस्य यजुषो वीर्येण ॥

॥ ३ ॥

यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदाहु-
तिः प्रथते । न हि तदस्ति । यत्तावदेव स्यात् । याव-
ज्जुहोति । पाणाय त्वापानाय त्वेत्याह । पाणानेव य-
जमाने दधाति । दीर्घामनुप्रसितिमायुषेधामित्याह ।
आयुरेवास्मिन् दधाति । अन्तरिक्षादिव वा एतानि
प्रस्कन्दन्ति ॥ यानि दृषदः । देवो वः सविता हिरण्य-
पाणिः प्रतिगृह्णात्वित्याह प्रतिष्ठित्यै । हविषोऽस्कन्दा-
य । असंवपन्ती पिः पाणूनि कुरुतादित्याह मेध्यत्वा-
य ॥ ४ ॥

निलायत विधत्यै वीर्येण स्कन्दन्ति चत्वारि च ॥
अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्याह धृत्यै । अपामेऽग्नि मा मादं
जहि निष्कृव्यादः सेधा देवयजं वहेत्याह । यएवामा-
कृव्यात् । तमपहत्य । मेध्येऽग्नौ कपालमुपदधाति । नि-
र्दग्धः रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याह । रक्षाः स्येव
निर्देहति । अग्निवत्युपदधाति । अस्मिन्नेव लोके ज्यो-
तिर्धत्ते । अङ्गारमधिवर्त्तयति ॥ १ ॥

अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धत्ते । आदित्यमेवामुष्मिल्लोके
ज्योतिर्धत्ते । ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति । य-
एवं वेद । ध्रुवमसि पृथिवीं दृष्ट्वेत्याह । पृथिवीमेवै-
तेन दृष्ट्वेति । ध्रुवमस्यन्तरिक्षं दृष्ट्वेत्याह । अन्तरिक्ष-
मेवैतेन दृष्ट्वेति । ध्रुवमसि दिवं दृष्ट्वेत्याह । दिवं-
मेवैतेन दृष्ट्वेति ॥ २ ॥

धर्मासि दिशो दृष्ट्वेत्याह । दिश एवैतेन दृष्ट्वेति ।
इमानेवैतैर्लोकान् दृष्ट्वेति । दृष्ट्वेन्तोऽस्मा इमे लोकाः
पूजया पशुभिः । य एवं वेद । चीर्यग्रे कपालान्युप-
धाति । चय इमे लोकाः । एषां लोकानामात्मै । एक-
मग्रे कपालमुपधाति । एकं वा अग्रे कपालं पुरुषस्य
सम्भवति ॥ ३ ॥

अथ द्वे । अथ चीरि । अथ चत्वारि । अथाष्टौ ।
तस्माद्दृष्टाकपालं पुरुषस्य शिरः । यदेवं कपालान्युप-
धाति । यज्ञो वै पूजापतिः । यज्ञमेव पूजापतिः स-
स्करोति । आत्मानमेव तत्सस्करोति । तत् सस्कृत-
मात्मानम् ॥ ४ ॥

अमुष्मिल्लोकेनुपरैति । यद्दृष्टावुपधाति । गाय-
त्रिया तत्समितम् । यन्नव । चिद्यता तत् । यद्दृष्ट । वि-

राजा तत् । यदेकादश । त्रिष्टुभा तत् । यद्वादश ॥ ५ ॥

जगत्या तत् । छन्दःसम्मितानि स उपदधत्कपालानि । इमान् लोकाननुपूर्वं दिशो विधृत्यै दृहति । अथायुः प्राणान् पूजां पशून् यजमाने दधाति । स जातानस्मा अभितो बहुलान् करोति । चितः स्थेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देवतानामेवैनानि तपसा तपति । तानि ततः सस्थिते ॥ यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधस इति चतुष्पदयर्चा विमुञ्चति । चतुष्पादः पशवः । पशुधेवोपरिष्ठात् प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

वर्त्तयति दिवमेवैतेन दृहति सम्भवति सस्कृतमात्मानं द्वादश सस्थिते चीणि च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवइत्याह प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णोहस्ताभ्यामित्याह यत्यै । संवपामीत्याह । यथा देवतमेवैनानि संवपति । समापो अङ्घ्रिरग्नत समोषधयो रसेनेत्याह । आपो वा ओषधीर्जिन्वन्ति । ओष-

धयोऽपो जिन्वन्ति । अन्या वा एतासामन्या जिन्वन्ति ॥

॥ १ ॥

तस्मादेवमाह । सः रेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुम-
तीभिः सृज्यध्वमित्याह । आपो वै रेवतीः । पशवो ज-
गतीः । ओषधयो मधुमतीः । आप ओषधीः पशून् ।
तानेवास्मा एकधा सः सृज्य । मधुमतः करोति । अङ्गाः
परिप्रजातास्थ समङ्निः पृथ्यध्वमिति पर्याप्तावयति ।
यथा सुवृष्ट इमामनु विस्तृत्य ॥ २ ॥

आप ओषधीर्महयन्ति । तादृगेव तत् । जनयत्यै त्वा
संयौमीत्याह । पूजा एवैतेन दाधार । अग्नये त्वाग्नी-
षोमाभ्यामित्याह व्यावृत्यै । मुखस्य शिरोऽसीत्याह ।
यज्ञो वै मुखः । तस्यैतच्छिरः । यत् पुरोडाशः । तस्मा-
देवमाह ॥ ३ ॥

घर्म्मोऽसि विश्वायुरित्याह । विश्वमेवायुर्यजमाने
दधाति । उरुप्रथस्वोरुते यज्ञपतिः प्रथतामित्याह । य-
जमानमेव पूजया पशुभिः प्रथयति । त्वचं गृह्णीषेत्या-
ह । सर्व्वमेवैनः सतनु करोति । अथाप आनीय प-
रिमार्ष्टि । मांस एव तत्त्वचं दधाति । तस्मात् त्वचा
मांसं हृन्नम् । घर्म्मो वा एषोशान्तः ॥ ४ ॥

अर्द्धमासेऽर्द्धमासे प्रवृज्यते । यत् पुरोडाशः । स ई-
श्वरो यजमानः शुचापृद्धः । पर्यग्निं करोति । पशु-
मेवैनमक्रः । शान्त्या अप्रदाहाय । चिः पर्यग्निं करो-
ति । त्यावृद्धि यज्ञः । अथो रक्षसामपहृत्य । अन्तरितः
रक्षोऽन्तरिता अरातय इत्याह ॥ ५ ॥

रक्षसामन्तर्हित्यै । पुरोडाशं वा अधिश्रितः रक्षा-
स्यजिघांसन् । दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहा । स ए-
वास्माद्रक्षास्यपाहन् । देवत्वा सविता अपयत्वित्या-
ह । सवितृप्रसूत एवैनः अपयति । वर्षिष्ठे अधिनाक
इत्याह । रक्षसामपहृत्यै । अग्निस्ते तनुवं मातिधागि-
त्याहानतिदाहाय । अग्ने हव्यः रक्षस्वेत्याह गुप्त्यै ॥ ६ ॥

अविदहन्त अपयतेति वाचं विस्तृजते । यज्ञमेव
हवीष्यभिव्याहृत्य प्रतनुते । पुरोरुचमविदाहाय
श्रुत्यै* करोति । मस्तिष्को वै पुरोडाशः । तं यन्नाभिवा-
सयेत् । आविमस्तिष्कः स्यात् । अभिवासयति । तस्मा-
ज्जुहामस्तिष्कः । भस्मनाभिवासयति । तस्मान्मासे-
नास्थि च्छन्नम् ॥ ७ ॥

वेदेनाभिवासयति । तस्मात्केशैः शिरश्छन्नं । अख-

* श्रुत्यै इति B चिह्नितपुस्तकपाठः ।

लतिभावुको भवति । य एवं वेद । पशोर्वै प्रतिमा पुरो-
डाशः । सना यजुष्कमभिवास्यः । वृथेव स्यात् । ईश्व-
रा यजमानस्य पशवः प्रमेतोः । सं ब्रह्मणा पृच्यस्वे-
त्याह । प्राणा वै ब्रह्म ॥ ८ ॥

प्राणाः पशवः । प्राणैरेव पशून्त्सं पृणक्ति । न पुमा-
युका भवन्ति । यजमानो वै पुरोडाशः । पूजा पशवः
पुरोषम् । यदेवमभिवासयति । यजमानमेव पूजया प-
शुभिः समर्द्धयति । देवा वै हविर्भूत्वाब्रुवन् । कस्मिन्निदं
म्रक्ष्यामह इति । सोऽग्निरब्रवीत् ॥ ९ ॥

मयि तनूः सन्निधध्वम् । अहं वस्तं जनयिष्यामि ।
यस्मिन् मृक्ष्यध्व इति । ते देवा अग्नौ तनूः सन्त्यदधत ।
तस्मादाहुः । अग्निः सर्व्वा देवता इति । सोऽङ्गारेणा-
पः । अभ्यपातयत् । तत एकतोऽजायत । स द्वितीयम-
भ्यपातयत् ॥ १० ॥

ततो द्वितोऽजायत । स तृतीयमभ्यपातयत् । तत-
स्त्रितोऽजायत । यदज्ञोऽजायन्त । तदाप्यानामाप्यत्वम् ।
यदात्मभ्योऽजायन्त । तदात्म्यानामात्म्यत्वम् । ते देवा
आप्येषमृजत । आप्या अमृजत सूर्याभ्युदिते । सूर्या-
भ्युदितः सूर्याभिनिमुक्ते ॥ ११ ॥

सूर्याभिनिम्नुक्तः कुनखिनि । कुनखी श्यावदति ।
 श्यावदन्नग्रदिधिषौ । अग्रदिधिषुः परिवित्ते । परिवि-
 त्तो वीरहणि । वीरहा ब्रह्महणि । तद्ब्रह्महणं नात्यच्य-
 वत । अन्तर्वेदि निनयत्यवरुध्यै । उल्मुकेनाभिगृह्णाति
 शृतत्वाय । शृतकामा इव हि देवाः ॥ १२ ॥

अन्याजिन्वन्त्यनुविसृत्यैवमाहाशान्त आह गुप्त्यै
 छन्नं ब्रह्माब्रवीद् द्वितीयमभ्यपातयत् सूर्याभिनिम्नुक्ते
 देवाः ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्फ्यमादत्ते प्रसूत्यै ।
 अश्विनौर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
 आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । आदद् इन्द्रस्य
 बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधा-
 ति । सहस्रभृष्टिः शततेजा इत्याह । रूपमेवास्यै तन्म-
 हिमानं व्याचष्टे । वायुरसि तिग्मतेजा इत्याह । तेजा
 वै वायुः ॥ १ ॥

तेज एवास्मिन् दधाति । विषाद्वै नामासुर आसीत् ।
 सोऽविभेत् । यज्ञेन मा देवा अभिभविष्यन्तीति । स
 पृथिवोमभ्यवमीत् । सा मेध्याभवत् । अथो यदिन्द्रो

वृत्रमहन् । तस्य लोहितं पृथिवीमनु व्यधावत् । सा
मेध्याभवत् । पृथिवि देवयजनीत्याह ॥ २ ॥

मेध्यामेवैनां देवयजनीं करोति । ओषध्यास्ते मूलं
मा हिंसिषमित्याह । ओषधीनामहिंसायै । वृजं
गच्छ गोस्थानमित्याह । छन्दांसि वै वृजो गोस्थानः ।
छन्दांस्येवास्मै वृजं गोस्थानं करोति । वर्षतु ते द्यौ-
रित्याह । दृष्टिर्वै द्यौः । दृष्टिमेवावरुन्धे । बधान देव-
सवितः परमस्यां परावतीत्याह ॥ ३ ॥

द्वौ वाव पुरुषौ । यच्चैष द्वेष्टि । यश्चैनं द्वेष्टि । तावु-
भौ बध्नाति परमस्यां परावति शतेन पाशैः । योऽस्मान्
द्वेष्टि यच्च वयं द्विष्मस्तमतो मामौगित्याहानिमुक्त्यै ।
अरुरुर्वै नामासुर आसीत् । स पृथिव्यामुपमृन्तुतो श-
यत् । तं देवा अपहृतोऽरुरुः पृथिव्या इति पृथिव्या
अपाघ्नन् । आतृव्यो वा अरुरुः । अपहृतोऽरुरुः पृथि-
व्या इति यदाह ॥ ४ ॥

आतृव्यमेव पृथिव्या अपहन्ति । तेऽमन्यन्त । दिवं
वा अयमितः पतिष्यतीति । तमरुरुस्ते दिवं मास्कानि-
ति दिवः पर्यबाधन्त । आतृव्यो वा अरुरुः । अरुरुस्ते
दिवं मास्कानिति यदाह । आतृव्यमेव दिवः परिबा-

धते । स्तम्बयजुर्हरति । पृथिव्या एव आतृव्यमपहन्ति ।
द्वितीयः हरति ॥ ५ ॥

अन्तरिक्षादेवैनमपहन्ति । तृतीयः हरति । दिव
एवैनमपहन्ति । तूष्णीं चतुर्थः हरति । अपरिमिता-
देवैनमपहन्ति । असुराणां वा इयमग्र आसीत् । या-
वदासीनः परापश्यति । तावद्देवानाम् । ते देवा अब्रु-
वन् । अस्त्वेव नो स्यामपीति ॥ ६ ॥

कं नो दास्यथेति । यावत् स्वयं परिगृह्णीथेति । ते
वसवस्त्वेति दक्षिणतः पथ्यगृह्णन् । रुद्रास्त्वेति पश्चात् ।
आदित्यास्त्वेत्युत्तरतः । तैग्निना प्राञ्चोऽजयन् । वसु-
भिर्दक्षिणा । रुद्रैः पृत्यञ्चः । आदित्यैरुदञ्चः । यस्यैव
विदुषो वेदिं परिगृह्णन्ति ॥ ७ ॥

भवत्यात्मना । परास्य आतृव्यो भवति । देवस्य स-
वितुः * सव इत्याह प्रसूत्यै । कर्म्म कृण्वन्ति वेधस इत्याह ।
इषितः हि कर्म्म क्रियते । पृथिव्यै मेध्यञ्चामेध्यञ्च
व्युदक्रामताम् । प्राचीनमुदीचीनं मेध्यम् । पृतीचीनं
दक्षिणा मेध्यम् । प्राचीमुदीचीं प्रवृणां करोति । मे-
ध्यामेवैनां देवयजनों करोति ॥ ८ ॥

प्राञ्चै वेद्यं सावुन्नयति । आहवनीयस्य परिगृहीत्यै । पुतीची ओणी । गार्हपत्यस्य परिगृहीत्यै । अथो मिथुनत्वाय । उड्वन्ति । यदेवास्या अमेध्यम् । तदपहन्ति । उड्वन्ति । तस्मादोषधयः पराभवन्ति ॥ ६ ॥

मूलं छिनत्ति । आतृव्यस्यैव मूलं छिनत्ति । मूलं वा अतिष्ठद्रक्षाः स्यनूत्तिपते । यद्वस्तेन छिन्द्यात् । कुनखिनीः पूजाः स्युः । स्फ्येन छिनत्ति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रेणैव यज्ञाद्रक्षाः स्यपहन्ति । पितृदेवत्यातिखाता । इयतीं खनति ॥ १० ॥

पूजापतिना यज्ञमुखेन सम्मिताम् । वेदिर्देवेभ्योऽनिलायत । तां चतुरङ्गुलेऽन्विन्दन् । तस्माच्चतुरङ्गुलं खेया । चतुरङ्गुलं खनति । चतुरङ्गुले ह्योषधयः प्रतिष्ठन्ति । आ प्रतिष्ठायै खनति । यजमानमेव प्रतिष्ठां गमयति । दक्षिणतो वर्षीयसीं करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः ॥ ११ ॥

पुरीषवतीं करोति । पूजा वै पशवः पुरीषम् । पूजयैवैनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोति । उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । एतावती वै पृथिवी । यावती वेदिः । तस्या एतावत एव आतृव्यं निर्भज्य । आत्मन उत्तरं प-

रिगाहं परिगृह्णाति । कृतमस्युत सदनमस्युत श्रीर-
सीत्याह । यथा यजुरेवैतत् ॥ १२ ॥

क्रूरमिव वा एतत्करोति । यद्वेदिं करोति । धा असि
स्वधा असोति योयुष्यते शान्त्यै । उर्वी चासि वस्वी चा-
सीत्याह । उर्वीमेवैनां वस्वीं करोति । पुरा क्रूरस्य वि-
सृपो विरग्निनित्याह मेध्यत्वाय । उदादाय पृथिवीं
जीरदानुर्यामैरयन् चन्द्रमसि स्वधाभिरित्याह । यदे-
वास्या अमेध्यम् । तदपहत्य । मेध्यां देवयजनीं
कृत्वा ॥ १३ ॥

यददश्चन्द्रमसि मेध्यम् । तदस्यामेरयति । तां धी-
रासो अनुदृश्य यजन्त इत्याहानुखात्यै । * प्रोक्षणीरा-
सादय । इध्मा बर्हिरुपसादय । सुवच्च सुचश्च सम्मृद्धि ।
पत्नीः सन्नह्य । आज्ये नो देहीत्याहानुपूर्व्वतायै ।
प्रोक्षणीरासादयति । आपो वै रक्षोघ्नीः ॥ १४ ॥

रक्षसामपहत्यै । स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयति । यज्ञस्य
सन्तत्यै । उवाच हासितो दैवलः । एतावतीर्वा अमु-
ष्मिँल्लोक आप आसन् । यावतीः प्रोक्षणीरिति । त-

स्माद्दहोरासाद्याः । स्फ्यमुदस्यन् । यं द्विधात्तं ध्या-
येत् । शुचैवैनमर्पयति ॥ १५ ॥

वै वायुराह परावतीत्याहाह द्वितीयः हरतीति
परिगृह्णन्ति देवयजनीं करोति भवन्ति खनत्यकरेतत्
कृत्वा रक्षोघ्नीरर्पयति ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

वज्रो वै स्फ्यः । यदन्वच्चं धारयेत् । वज्रेऽध्वर्युः क्ष-
णीत । पुरस्तात्तिर्य्यच्चं धारयति । वज्रो वै स्फ्यः । वज्रे-
णैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षाःस्यपहन्ति । अग्निभ्यां प्रा-
चश्च पूतीचश्च । स्फ्येनोदीचश्चाधराचश्च । स्फ्येन वा
एष वज्रेणास्यै पाप्मानं आतृव्यमपहत्य । उत्क्रेऽधि-
प्रहृशति ॥ १ ॥

अथोपधाय वृश्चन्येवम् । हस्ताववनेनित्ते । आत्मा-
नमेव * पवते । स्फ्यं प्रक्षालयति मेध्यत्वाय । अथो पा-
प्मानं एव आतृव्यस्य न्यङ्गं छिनत्ति । इध्मा बर्हिरुपसा-
दयति युत्तै । यज्ञस्य मिथुनत्वाय । अथो पुरोरुचमे-
वैतां दधाति । उत्तरस्य कर्मणोऽनुख्यात्यै । न पुरस्तात्
पृत्यगुपसादयेत् ॥ २ ॥

यत् पुरस्तात् पृत्यगुपसादयेत् । अन्यचाहुतिपथा-
 दिध्नां प्रतिपादयेत् । पूजा वै बर्हिः । अपराभुयाद्बर्हिषा
 पूजानां पूजननम् । पश्चात् प्रागुपसादयति । आहुति-
 पथेनेध्नां प्रतिपादयति । सम्प्रत्येव बर्हिषा पूजानां पू-
 जननमुपैति । दक्षिणमिध्नाम् । उत्तरं बर्हिः । आत्मा वा
 इध्नाः ॥ पूजा बर्हिः । पूजा ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो
 मेधमुपनीय । यथादेवतमेवैनत् प्रतिष्ठापयति । प्रति-
 तिष्ठति पूजया पशुभिर्यजमानः ॥ ३ ॥

वृश्चति सादयेदिध्नाः पञ्च च ॥ अनु० १० ॥

तृतीयस्यां देवस्याश्वपशुं यो वै पूर्व्वेद्युः कर्मणेवा-
 मिन्द्रो वृत्रमहन्त्सोपोवधूतं धृष्टिर्देवस्येत्याह संवपामि
 देवस्य स्फ्यमाददे वज्रो वै स्फ्यो दश ॥ १० ॥

तृतीयस्यां यज्ञस्यानतिरेकाय पविचवत्यध्वर्युञ्चा-
 धिषवणमस्यन्तरिक्ष एव रक्षसामन्तर्हित्यै द्वौ वाव
 पुरुषौ यद्दश्चन्द्रमसि मेध्यं पञ्चाशीतिः ॥ ८५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ॥

तृतीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामप-
हत्यै । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीत्याह मेध्य-
त्वाय । सुचः सम्मार्ष्टि । सुवमग्रे । पुमांसमेवाभ्यः
संश्रयति मिथुनत्वाय । अथ जुह्वम् । अथोपभृतम् ।
अथ ध्रुवाम् । असौ वै जुह्वः ॥ १ ॥

अन्तरिक्षमुपभृत् । पृथिवी ध्रुवा । इमे वै लोकाः
सुचः । दृष्टिः सम्मार्जनानि । दृष्टिर्वा इमां लोकाननु
पूर्वं कल्पयति । ते ततः क्लृप्ताः समेधन्ते । समेधन्तेऽ-
स्मा इमे लोकाः पूजया पशुभिः । य एवं वेद । यदि का-
मयेत वर्षकः पर्जन्यः स्यादिति । अगृतः सम्मृज्यात् ॥
॥ २ ॥

दृष्टिमेव नियच्छति । अर्वाचीनाग्रा हि दृष्टिः । यदि
कामयेता वर्षकः स्यादिति । मूलतः सम्मृज्यात् । दृ-
ष्टिमेवोद्यच्छति । तदु वा आहुः । अगृत एवोपरिष्टात्
सम्मृज्यात् । मूलतोऽधस्तात् । तदनुपूर्वं कल्पते । व-
र्षुको भवतीति ॥ ३ ॥

प्राचीमभ्याकारम् । अग्रैरन्तरतः । एवमिव ह्यन्न-
मच्यते । अथो अग्रादा ओषधीनामूर्जं पूजा उपजीव-
न्ति । ऊर्ज एवान्नाद्यस्यावरुध्यै । अधस्तात् पूतीचीम् ।
दण्डमुत्तमतः । मूलेन मूलं प्रतिष्ठित्यै । तस्माद्रत्नौ
प्राञ्च्युपरिष्ठास्त्रोमानि । पूत्यञ्च्यधस्तात् ॥ ४ ॥

सुगर्घ्येषा । प्राणो वै सुवः । जुह्वर्दक्षिणो हस्तः । उ-
पधृत्सव्यः । आत्मा ध्रुवा । अन्नं सम्मार्जनानि । मुख-
तो वै प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नं पृविश्य । बा-
ह्यतस्तनुवं शुभयति । तस्मात् सुवमेवाग्रे सम्मार्ष्टि ॥
मुखतो हि प्राणोऽपानो भूत्वा । आत्मानमन्नमाविश-
ति । तौ प्राणापानौ । अव्यर्धुकः प्राणापानाभ्यां भव-
ति । य एवं वेद ॥ ५ ॥

जुह्वर्मज्याद्भवतीति पूत्यञ्च्यधस्तान्मार्ष्टि पञ्च च ॥
अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

दिवः शिल्पमवततम् । पृथिव्याः ककुभिः श्रितम् । तेन
ययः सहस्रवल्शेन । सपत्नं नाशयामसि स्वाहेति सु-
क्सम्मार्जनान्यग्नौ प्रहरति । आपो वै दर्भाः । रूपमे-
वैषामेतन्महिमानं व्याचष्टे । अनुष्टुभर्चा । आनुष्टुभः

पूजापतिः । पूजापत्यो वेदः । वेदस्याग्रः सुक्सुमार्जनानि ॥ १ ॥

स्वेनैवैनानि हृन्दसा । स्वया देवतया समर्धयति ।
अथो कृगवा योषा । दर्भा वृषा । तन्मिथुनम् । मिथुन-
मेवास्य तद्यज्ञे करोति पूजननाय । प्रजायते पूजया
पशुभिर्यजमानः । तान्येके वृथैवापास्यन्ति । तत्तथा न
कार्यम् । आरब्धस्य यज्ञियस्य कर्मणः स विदोहः ॥
॥ २ ॥

यद्यैनानि पशवोऽभितिष्ठेयुः । न तत्पशुभ्यः कम् ।
अङ्गिर्माजयित्वात्करे न्यसेत् । यद्वै यज्ञियस्य कर्मणो-
ऽन्यत्राहुतीभ्यः सन्तिष्ठते । उत्करो वाव तस्य प्रतिष्ठा ।
एताः हि तस्मै प्रतिष्ठां देवाः समभरन् । यदङ्गिर्माज-
यति । तेन शान्तम् । यदुत्करे न्यस्यति । प्रतिष्ठामै-
नानि तद्गमयति ॥ ३ ॥

प्रतितिष्ठति पूजया पशुभिर्यजमानः । अथो स्तम्ब-
स्य वा एतद्रूपम् । यत् सुक्सुमार्जनानि । स्तम्बशो वा
ओषधयः । तासां जरत्कक्षे पशवो न रमन्ते । अप्रियो
ह्येषां जरत्कक्षः । यावदप्रियो ह वै जरत्कक्षः पशूनाम् ।
तावदप्रियः पशूनां भवति । यस्यैतान्यन्यत्राग्नेर्द्ध-

ति । नवदाव्यासु वा ओषधीषु पशवो रमन्ते ॥ ४ ॥

नवदावो ह्येषां प्रियः । यावत्प्रियो ह वै नवदावः
पशूनाम् । तावत्प्रियः पशूनां भवति । यस्यैतान्यग्नौ पृ-
हरन्ति । तस्मादेतान्यग्नावेव प्रहरेत् । यतरस्मिन्त्स-
म्मज्ज्यात् । पशूनां धृत्यै । यो भूतानामधिपतिः । रुद्र-
स्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हिंसीः ॥ एतदस्तु
हुतं तव स्वाहेत्यग्निसम्मार्जनान्यग्नौ प्रहरति । एषा वा
एतेषां योनिः । एषा प्रतिष्ठा । स्वामेवैनानि योनिम् ।
स्वां प्रतिष्ठां गमयति । प्रतितिष्ठति पूजया पशुभिर्यज-
मानः ॥ ५ ॥

वेदस्याग्रं सुक्सम्मार्जनानि विदोहो गमयति प-
शवो रमन्ते हिंसीः षट् च ॥ अनु० २ ॥

हतीशेऽनुवाकः ।

अयज्ञो वा एषः । यो पत्नीकः । न पूजाः प्रजायेरन् ।
पत्न्यन्वास्ते । यज्ञमेवाकः । पूजानां पूजननाथ । यत्ति-
ष्ठन्ती सन्नह्येत । प्रियं ज्ञातिः रुन्ध्यात् । आसीना स-
न्नह्यते । आसीना ह्येषा वीर्यं करोति ॥ १ ॥

यत्पश्चात् प्राच्यन्वासीत । अनया समदं दधीत ।

देवानां पत्न्या समदं दधीत । देशादक्षिणत उदीच्य-
न्वास्ते । आत्मनो गोपीयाय । आशासनासौ मनस-
मित्याह । मेध्यामेवैनां केवलीं कृत्वा । आशिषा सम-
र्द्धयति । अग्नेरनुव्रता भूत्वा सन्नहो सुकृताय कमित्या-
ह । एतद्वै पत्नियै व्रतोपनयनम् ॥ २ ॥

तेनैवैनां व्रतमुपनयति । तस्मादाहुः । यश्चैवं वेद
यश्च न । योक्तमेव युते । यमन्वास्ते । तस्यामुष्मिहोके
भवतीति योक्तेण । यद्योक्तम् । स योगः । यदास्ते । स
क्षेमः ॥ ३ ॥

योगक्षेमस्य क्लृप्त्यै । युक्तं क्रियाता आशीःकामे यु-
ज्याता इति । आशिषः समृद्ध्यै । ग्रन्थिं ग्रथ्णाति । आ-
शिष एवास्यां परिगृह्णाति । पुमान् वै गुन्थिः । स्त्री पत्नी ।
तन्मिथुनम् । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति पूजननाय ।
प्रजायते पूजया पशुभिर्यजमानः ॥ ४ ॥

अथो अर्द्धो वा एष आत्मनः । यत्पत्नी । यज्ञस्य
धृत्या अशिथिलम्भावाय । सुपूजसत्त्वा वयः सुपत्नी-
रूपसेदिमेत्याह । यज्ञमेव तन्मिथुनीकरोति । जनेति-
रिक्तं धीयाता इति प्रजात्यै । महीनां पयोऽस्योषधीनां
रस इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । तस्य

ते स्त्रीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इत्याह । आ-
शिषमेवैतामाशास्ते ॥ ५ ॥

करोति व्रतोपनयनं क्षेमो यजमानः शास्ते ॥
अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

घृतञ्च वै मधु च पूजापतिरासीत् । यतो मध्वा-
सीत् । ततः पूजा असृजत । तस्मान्मधुषि पूजनं नमि-
वास्ति । तस्मान्मधुषा न प्रचरन्ति । यातयामहि ।
आज्येन प्रचरन्ति । यज्ञो वा आज्यम् । यज्ञेनैव यज्ञं
प्रचरन्त्ययातयामत्वाय । पत्यवेक्षते ॥ १ ॥

मिथुनत्वाय प्रजात्यै । यद्वै पत्नी यज्ञस्य करोति ।
मिथुनं तत् । अथो पत्न्या एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽन-
वच्छित्यै । अमेध्यं वा एतत्करोति । यत् पत्यवेक्षते । गा-
हपत्येऽधिप्रयति मेध्यत्वाय । आहवनीयमभ्युद्रवति ।
यज्ञस्य सन्तत्यै । तेजोऽसि तेजोऽनु प्रेहीत्याह ॥ २ ॥

तेजो वा अग्निः । तेज आज्यम् । तेजसैव तेजः सम-
र्द्धयति । अग्निस्ते तेजो माविनैदित्याहाहिः सायै ।
स्फ्यस्य वर्त्मन्त्सादयति । यज्ञस्य सन्तत्यै । अग्नेर्जिह्वा-
सिसु भूर्देवानामित्याह । यथा यजुरेवैतत् । धाम्ने धाम्ने

दे॒वेभ्यो॒ यजु॑षे यजु॑षे भ॒वेत्या॑ह । आ॒शिष॑मे॒वैता॑माशा॒स्ते ॥ ३ ॥

तद्वा अतः प॒विचा॑भ्यामे॒वोत्पु॑नाति । यज॑मानो वा
आज्य॑म् । प्रा॒णापा॑नौ प॒विचे॑ । यज॑मान ए॒व प्रा॑णापा॒नौ द॑धाति । पुन॑रा॒हार॑म् । ए॒वमि॑व हि प्रा॒णापा॑नौ
स॒च्चर॑तः । शु॒क्रम॑सि ज्योति॑रसि तेजोऽसीत्या॑ह । रू॒प॒मे॒वा॒स्यैत॑न्महि॒मानं॑ व्याच॑ष्टे । त्रि॒र्यजु॑षा । त्रय॑ इ॒मे
लो॒काः ॥ ४ ॥

ए॒षां लो॒काना॑मा॒प्त्यै । त्रिः । त्वावृ॑द्धि य॒ज्ञः । अथो॑ मे॒
ध्य॒त्वाय॑ । अथाज्य॑वतीभ्याम॒पः । रू॒पमे॒वासा॑मेतद्वर्षी॑
दधाति । अपि॑ वा उ॒ताहुः॑ । यथा॑ ह॒ वै योषा॑ सुव॒र्षः
हि॒रण्यं॑ पेश॒लं वि॑ध॒ती रू॒पाण्या॑स्ते । ए॒वमे॒ता ए॒तर्ही॒॑
ति । आपो॑ वै सर्वा॑ दे॒वताः॑ ॥ ५ ॥

ए॒षा हि॑ वि॒श्वेषां॑ दे॒वानां॑ त॒नूः । यदाज्य॑म् । तत्रो॒भ॒
यो॒र्मीमा॑सा । जा॒मिः स्यात् । यद्यजु॑षाज्यं यजु॑षाप उ॒
त्पुनी॑यात् । छन्द॑साप उ॒त्पुना॑त्यजा॒मित्वा॑य । अथो॑
मिथु॑न॒त्वाय॑ । सा॒वि॒त्रि॒यर्चा॑ । स॒वि॒तृप्र॑सूतं मे क॒र्मा॒
स॒दिति॑ । स॒वि॒तृप्र॑सूतमे॒वास्य॑ क॒र्म भ॑वति ॥ प॒क्षो गा॑
य॒त्रिया॑ त्रिःष॒मृद्ध॑त्वाय । अ॒ग्निरे॒वौष॑धीः सन्न॑यति ।

ओषधीभिः पशून् । पशुभिर्यजमानम् । शुक्रन्वा शु-
क्रायां ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चिस्त्वा र्चिषीत्याह सर्व्वत्वा-
य । पर्याप्त्या अनन्तरायाय ॥ ६ ॥

ईक्षत आह शास्ते लोका देवता भवति षट् च ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ता आसन् । स एतमिन्द्र आज्यस्या-
वकाशमपश्यत् । तेनावैक्षत । ततो देवा अभवन् । प-
रासुराः । य एवं विद्वानाज्यमवेक्षते । भवत्यात्मना ।
परास्य भ्रातृव्यो भवति । ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदा-
ज्येनान्यानि हवीःस्यभिधारयति ॥ १ ॥

अथ केनाज्यमिति । सत्येनेति ब्रूयात् । चक्षुर्वै सत्यम् ।
सत्येनैवैनदभिधारयति । ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवि-
तोः । यश्चक्षुषाज्यमवेक्षते । निमील्यावेक्षेत । दाधा-
रात्मं चक्षुः । अभ्याज्यं धारयति । आज्यं गृह्णाति ॥
॥ २ ॥

छन्दाःसि वा आज्यम् । छन्दाःस्येव प्रीणाति । च-
तुर्जुह्वां गृह्णाति । चतुष्पादः पशवः । पशून्नेवावरुन्धे ।

अष्टावुपभृति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रः प्राणः ।
प्राणमेव पशुषु दधाति । चतुर्ध्रुवायाम् ॥ ३ ॥

चतुष्पादः पशवः । पशुष्वेवोपरिष्ठात् प्रतितिष्ठति ।
यजमानदेवत्या वै जुहः । भ्रातृव्यदेवत्योपभृत् । चतु-
र्जुह्वां गृह्णान् भूयो गृह्णीयात् । अष्टावुपभृति गृह्णान्
कनीयः । यजमानायैव भ्रातृव्यमुपस्तिं करोति । गौर्वै
सुचः । चतुर्जुह्वां गृह्णाति । तस्माच्चतुष्पदी ॥ ४ ॥

अष्टावुपभृति । तस्माद्दष्टाशफा । चतुर्ध्रुवायाम् । त-
स्माच्चतुस्तना । गामेव तत्संस्करोति । सास्मै संस्कृ-
तेषमूर्जं दुहे । यज्जुह्वां गृह्णाति । प्रयाजेभ्यस्तत् । यदु-
पभृति । प्रयाजानूयाजेभ्यस्तत् ॥ सर्व्वस्मै वा एतद्यज्ञाय
गृह्यते । यद्भुवायामाज्यम् ॥ ५ ॥

अभिधारयति गृह्णाति ध्रुवायां चतुष्पदी प्रयाजा-
नूयाजेभ्यस्तद्दे च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

आपो देवीरग्रे पुवो अग्रे गुव इत्याह । रूपमेवासा-
मेतन्महिमानं व्याचष्टे । अग्रं द्रुमं यज्ञं नयताग्रे यज्ञ-
पतिमित्याह । अग्रं एव यज्ञं नयन्ति । अग्रे यज्ञपतिम् ।
युष्मानिन्द्रो वृणीत वृचतूर्य्यै यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृच-

तूर्य्य इत्याह । वृचः५ह हनिष्यन्निन्द्र आपो वव्रे । आपो
हेन्द्रं वव्रिरे । सञ्ज्ञामेवासामेतत् सामानं व्याचष्टे ।
प्रोक्षिताः स्येत्याह ॥ १ ॥

तेनापः प्रोक्षिताः । अग्निर्देवेभ्योऽनिलायत । कृष्णो
रूपं कृत्वा । स वनस्पतीन् प्राविशत् । कृष्णोऽस्याखरे-
ष्ठोऽग्नये त्वा स्वाहेत्याह । अग्नये एवैनं जुष्टं करोति ।
अथो अग्नेरेव मेधमवरुन्धे । वेदिरसि बर्हिषे त्वा
स्वाहेत्याह । पूजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः ॥ २ ॥

पूजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति । बर्हिरसि सुग्भ्य-
स्त्वा स्वाहेत्याह । पूजा वै बर्हिः । यजमानः सुचः । य-
जमानमेव पूजासु प्रतिष्ठापयति । दिवे त्वान्तरिक्षाय
त्वा पृथिव्यै त्वेति बर्हिरासाद्य प्रोक्षति । एभ्य एवैनं
लोकेभ्यः प्रोक्षति । अथ ततः सह सुचा पुरस्तात् पृथ-
च्च गन्धिं प्रत्युक्षति । पूजा वै बर्हिः । यथा सूर्य्यै काल
आपः पुरस्ताद्यन्ति ॥ ३ ॥

तादृगेव तत् । स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो
हि पितॄणाम् । उगर्भव बर्हिषज्ञ इति दक्षिणायै श्रोणे-
रोत्तरस्यै निनयति सन्तत्यै । मासा वै पितरो बर्हिष-
दः । मासानेव प्रोणाति । मासा वा ओषधीर्वर्द्धयन्ति ।

मासाः पचन्ति समृद्धौ । अनतिस्कन्दन् ह पर्जन्यो वर्धति । यच्चैतदेवं क्रियते ॥ ४ ॥

ऊर्जा पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्यामेवोर्जं दधाति । तस्मात् पृथिव्या ऊर्जा भुञ्जते । गुण्यं विसृजयति । प्रजनयत्येव तत् । ऊर्द्धं प्राञ्चमुद्गूढं पुन्यञ्चमायच्छति । तस्मात् प्राचीनं रेतो धीयते । पुतीचीः पूजा जायन्ते । विष्णोः स्तूपोसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः ॥ ५ ॥

यज्ञस्य धृत्यै । पुरस्तात् प्रस्तरं गृह्णाति । मुख्यमेवैनं करोति । इयं तं गृह्णाति । पूजापतिना यज्ञमुखेन सम्मितम् । इयं तं गृह्णाति । यज्ञपुरुषा सम्मितम् । इयं तं गृह्णाति । एतावद्वै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसम्मितम् ॥ ६ ॥

अपरिमितं गृह्णाति । अपरिमितस्यावरुध्यै । तस्मिन् पवित्रे अपि सृजति । यजमानो वै प्रस्तरः । प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ दधाति । ऊर्णीम्मृदसन्त्वा स्तृणामीत्याह । यथा यजुरेवैतत् । स्वासस्थं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनत्वासस्थं करोति ॥ ७ ॥

बर्हिः स्तृणाति । पूजा वै बर्हिः । पृथिवी वेदिः । पूजा

एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति । अनतिदृशं स्तृणाति ।
 पूजयैवैनं पशुभिरनतिदृशं करोति । धारयन् प्रस्तरं
 परिधीन् परिदधाति । यजमानो वै प्रस्तरः । यजमान
 एव तत्त्वयं परिधीन् परिदधाति । गन्धर्व्योऽसि विश्वा-
 वसुरित्याह ॥ ८ ॥

विश्वमेवायुर्यजमाने दधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि
 दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । मिचा-
 वरुणौ त्वात्तरतः परिधत्तामित्याह । पाणापानौ मि-
 चावरुणौ । पाणापानावेवास्मिन्दधाति । सूर्यस्त्वा पु-
 रस्तात् पात्वित्याह । रक्षसामपहत्यै । कस्याश्चिद्भि-
 शस्त्या इत्याह । अपरिमितादेवैनं पाति ॥ ९ ॥

वीतिहोचं त्वा कव इत्याह । अग्निमेव होत्रेण स-
 महेयति । द्युमन्तं समिधीमहीत्याह समिध्यै । अग्ने
 बृहन्तमध्वर इत्याह वृध्यै । विशो यन्त्रे स्थ इत्याह । विशां
 यत्यै । उदीचीनाग्ने निदधाति प्रतिष्ठित्यै । वसूनां
 रुद्राणामादित्यानां सदसि सीदेत्याह । देवतानामेव
 सदेने प्रस्तरं सादयति । जुह्वरसि घृताचीनाग्ने-
 त्याह ॥ १० ॥

असौ वै जुह्वः । अन्नरिक्षमुपधत् । पृथिवी ध्रुवा ।

तासामे॒तदे॒व पु॒त्रं ना॒म* । यद् घृ॒ताची॒ति । यद् घृ॒ता-
ची॒त्याह । पु॒त्रेणै॒वैना॒ नाम्ना॒ साद॑यति । ए॒ता अ॒सद-
न्त॒सुकृ॑तस्य लो॒क इत्या॑ह । स॒त्यं वै सु॒कृ॒तस्य॑ लो॒कः । स॒त्य
ए॒वैनाः॑ सु॒कृ॒तस्य॑ लो॒के सा॑दयति ॥ ता वि॒ष्णो पा॒ही-
त्या॑ह । य॒ज्ञो वै वि॒ष्णुः । य॒ज्ञस्य॑ धृ॒त्यै । पा॒हि य॒ज्ञं पा॒हि
य॒ज्ञप॑तिं पा॒हि मां य॒ज्ञनि॑यमि॒त्याह । य॒ज्ञाय॑ य॒जमा॑-
नाया॒त्मने॑ । तेभ्य॑ ए॒वाशि॑ष॒माशा॑स्ते ना॒र्त्यै ॥ ११ ॥

स्वेत्या॑ह पृथि॒वी वेदि॑र्यन्ति क्रि॒यते॒ विष्णु॑र्वी॒र्यस-
म्मितं॑ करोत्या॑ह पा॒ति ना॒मेत्या॑ह लो॒के सा॑दयति पठ्
च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अ॒ग्निना॒ वै हो॒त्रा । दे॒वा असु॑रान॒भ्यभ॑वन् । अ॒ग्नये॑
स॒मि॒धमा॑नाया॒नुब्रू॑हीत्या॑ह आ॒तृव्या॑भिभूत्यै । एक-
विं॒शति॑मि॒धदा॑रू॒णि भ॑वन्ति । एक॒विं॒शो वै पु॑रुषः ।
पु॒रुष॑स्या॒र्त्यै । पञ्च॑द॒शेध॑दा॒रूण्य॑भ्याद॒धाति॑ । पञ्च॑द॒श
वा अ॒र्द्धमा॑सस्य रा॒त्रयः॑ । अ॒र्द्धमा॑स॒शः सं॑वत्सर आ-
प्य॑ते । चीन् परि॒धीन् परि॑दधाति ॥ १ ॥

ऊ॒र्द्धे स॒मि॒धावा॑दधाति । अ॒नूया॑जेभ्यः स॒मि॒धम-

* धामेति D पुस्तकपाठः ।

तिशिनिष्टि । षट् सम्पद्यन्ते । षड्वा चतवः । चतून्नेव
 प्रीणाति । वेदेनोपवाजयति । पूजापत्यो वै वेदः ।
 पूजापत्यः पाणः । यजमान आहवनीयः । यजमान
 एव पाणं दधाति ॥ २ ॥

चिरुपवाजयति । चयो वै पाणाः । पाणानेवास्मिन्
 दधाति । वेदेनोपयत्य सुवेण प्राजापत्यमाधारमाधा-
 रयति । यज्ञो वै पूजापतिः । यज्ञमेव पूजापतिं मुखत
 आरभते* । अथो पूजापतिः सर्वा देवताः । सर्वा एव
 देवताः प्रीणाति । अग्निमग्नीचिस्त्रिः सम्मृढीत्याह ।
 त्यावृद्धि यज्ञः ॥ ३ ॥

अथो रक्षसामपहत्यै । परिधीन्त्सम्मार्ष्टि । पुना-
 त्येवैनान् । चिस्त्रिः सम्मार्ष्टि । त्यावृद्धि यज्ञः । अथो
 मेध्यत्वाय । अथो एते वै देवाश्वाः । देवाश्वानेव तत्स-
 म्मार्ष्टि । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । आसीनोऽन्यमा-
 धारमाधारयति ॥ ४ ॥

तिष्ठन्नन्यम् । यथा नो वा रथं वा युञ्ज्यात् । एव-
 मेव तदध्वर्युर्यज्ञं† युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्याभ्यूह्यै ।

* आरभते इति D पुस्तकपाठः ।

† अध्वर्युनक्तोति D पुस्तकपाठः ।

वहन्त्येनं गाम्याः पशवः । य एवं वेद । भुवनमसि वि-
प्रथस्वेत्याह । यज्ञो वै भुवनम् । यज्ञ एव यजमानं पूज-
या पशुभिः प्रथयति । अग्ने यष्टरिदं नम इत्याह ॥ ५ ॥

अग्निर्वै देवानां यष्टा । य एव देवानां यष्टा । तस्मा
एव नमस्करोति । जुह्वे ह्यग्निस्त्वाह्वयति देवयज्याया
उपभृदेहि देवस्त्वा सविताह्वयति देवयज्याया इत्या-
ह । आग्नेयी वै जुह्वः । सावित्युपभृत् । ताभ्यामेवैनै
प्रसूत आदत्ते । अग्नाविष्णु मावामवक्रमिषमित्याह ।
अग्निः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पश्चात् ॥ ६ ॥

ताभ्यामेव प्रतिप्रोच्यात्याक्रामति । विजिहायां मा
मा सन्ताप्तमित्याहाहिः सायै । लोकं मे लोककृतौ
कणुतमित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । विष्णोः स्था-
नमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एतत् खलु वै देवाना-
मपराजितमायतनम् । यद्यज्ञः । देवानामेवापराजित
आयतने तिष्ठति । इत इन्द्रो अकणोदीर्याणीत्याह ॥
७ ॥

इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । समारभ्योर्द्ध्वं अध्व-
रो दिविस्पृशमित्याह* वृथै । आधारमाघार्यमाणम-

नुसमारभ्य । एतस्मिन् काले देवाः सुवर्गं लोकमायन् ।
 साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति । अथो समृद्धे-
 नैव यज्ञेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति । अहुतो यज्ञो
 यज्ञपतेरित्याहानान्त्यं । इन्द्रावान्त्वाहेत्याह । इन्द्रि-
 यमेव यजमाने दधाति । बृहद्वा इत्याह ॥ ८ ॥

सुवर्गो वै लोको बृहद्वाः । सुवर्गस्य लोकस्य सम-
 ध्यै । यजमानदेवत्या वै जुहूः । भ्रातृव्यदेवत्योपधत् ।
 प्राण आधारः । यत्सः स्पर्शयेत् । आतृव्येस्य प्राणं द-
 ध्यात् । असः स्पर्शयन्त्याक्रामति । यजमान एव प्राणं
 दधाति । पाहि माम्ने दुश्चरितादामा सुचरिते भजे-
 त्याह ॥ ९ ॥

अग्निर्वाव पवित्रम् । वृजिनमन्तं दुश्चरितम् । ऋजु-
 कर्मः सत्यः सुचरितम् । अग्निरेवैनं वृजिनादन्ता-
 दुश्चरितात्पाति । ऋजुकर्म सत्ये सुचरिते भजति ।
 तस्मादेवमाशास्ते । आत्मनो गोपोथाय । शिरो वा ए-
 तद्यज्ञस्य । यदाधारः । आत्मा ध्रुवा ॥ १० ॥

आधारमाधार्य ध्रुवाः समनक्ति । आत्मन्नेव यज्ञस्य
 शिरः प्रतिदधाति । द्विः समनक्ति । द्वौ हि प्राणापा-
 नौ । तदाहुः । चिरेव समञ्ज्यात् । चिधातु हि शिरः

इति । शिर इवैतद्यज्ञस्य । अथो* चयो वै प्राणाः । प्रा-
णानेवास्मिन्दधाति ॥ मखस्य शिरोऽसि सं ज्योतिषा
ज्योतिरङ्गमित्याह । ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्दधाति ।
सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै ॥ ११ ॥

परिदधाति प्राणं दधाति हि यज्ञो धारयति नम
इत्याह पश्चाद्वीर्याणीत्याह भा इत्याह भजेत्याह ध्रुवै-
वास्मिन्दधाति चीणि च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

धिष्ण्या वा एते न्युप्यन्ते । यद्वह्ना । यद्वोता । यद-
ध्वर्युः । यदग्नीत् । यद्यजमानः । तान्यदन्तरेयात् । य-
जमानस्य प्राणान्सङ्कर्षेत् । पुमायुकः स्यात् । पुरोडा-
शमपगृह्य सच्चरत्यध्वर्युः ॥ १ ॥

यजमानायैव तल्लोकः शिष्यति । नास्य प्राणान्
सङ्कर्षति । न पुमायुको भवति । पुरस्तात् प्रत्यङ्मासी-
नः । इडाया इडामादधाति । हस्त्याः होत्रे । पशवो
वा इडा । पशवः पुरुषः । पशुष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति ।
इडायै वा एषा प्रजातिः ॥ २ ॥

* सथो इति पाठः D पुस्तके नास्ति ।

† प्रतिष्ठतीति D पुस्तकपाठः ।

तां प्रजातिं यजमानोऽनु प्रजायते । द्विरङ्गुलाव-
नक्ति पर्वणोः । द्विपाद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । सकृदुप-
स्तृणाति । द्विरादधाति । सकृदभिधारयति । चतुः
सम्पद्यते । चत्वारि वै पशोः प्रतिष्ठानानि । यावानेव
पशुः । तमुपह्वयते ॥ ३ ॥

मुखमिव प्रत्युपह्वयते । सम्मुखानेव पशूनुपह्वयते ।
पशवो वा इडा । तस्मात् सान्वारभ्या । अध्वर्युणा च
यजमानेन च । उपह्वतः पशुमानसानीत्याह । उप-
ह्वेनौ ह्वयते होता । इडायै देवतानामुपह्वे । उप-
ह्वतः पशुमान् भवति । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यां वै हस्त्यामिडामादधाति । वाचः सा भागधेयम् ।
यामुपह्वयते । प्राणानां सा । वाचश्चैव प्राणाश्चाव-
रुन्धे । अथ वा एतर्ह्युपह्वतायामिडायाम् । पुरोडाश-
स्यैव बर्हिषदो मीमांसा । यजमानं* देवा अब्रुवन् ।
हविर्नो निर्वपेति । नाहमभागो निर्वप्यमीत्यब्रवीत् ॥
॥ ५ ॥

न मयाभागयानु वक्ष्यथेति वागब्रवीत् । नाहमभा-
गा पुरोनुवाक्या भविष्यामीति पुरोनुवाक्या । नाह-

मभागा याज्या भविष्यामीति याज्या । न मयाभागेन
वषट्करिष्येति वषट्कारः । यद्यजमानभागं निधाय
पुरोडाशं बर्हिषदं करोति । तानेव तद्भागिनः करो-
ति । चतुर्धा करोति । चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव प्रतिति-
ष्ठति । बर्हिषदं करोति ॥ ६ ॥

यजमानो वै पुरोडाशः । पूजा बर्हिः । यजमानमेव
पूजासु प्रतिष्ठापयति । तस्मादस्थान्याः पूजाः प्रतिति-
ष्ठन्ति । माः सेनान्याः । अथो खल्वाहुः । दक्षिणा वा
एता हविर्यज्ञस्थान्तर्वेद्यवरुध्यन्ते । यत् पुरोडाशं बर्हि-
षदं करोतीति । चतुर्धा करोति । चत्वारो ह्येते हवि-
र्यज्ञस्य त्विजः ॥ ७ ॥

ब्रह्मा होता ध्वर्युरग्नीत् । तमभिमृशेत् । इदं ब्रह्म-
णः । इदं होतुः । इदमध्वर्योः । इदमग्नीध इति ।
यथैवादः सौम्येऽध्वरे । आदेशमृत्विग्भ्यो दक्षिणानी-
यन्ते । तादृगेव तत् । अग्नीधे प्रथमाया दधाति ॥
॥ ८ ॥

अग्निमुखा हृदिः । अग्निमुखामेवर्द्धिं यजमान
कृधोति । स्रद्धुपस्तीर्य्य द्विरादधत् । उपस्तीर्य्य द्विर-
भिधारयति । षट् सम्यचन्ते । षड्वा कृतवः । कृतूनेव

प्रीणाति । वेदेन बृह्मणे ब्रह्मभागं परिहरति । पूजा-
पत्यो वै वेदः । पूजापत्यो बृह्मा ॥ ९ ॥

सविता यज्ञस्य प्रसूत्यै । अथ काममन्येन । ततो
होत्रै । मध्यं वा एतद्यज्ञस्य । यज्ञोता । मध्यत एव यज्ञं
प्रीणाति । अथाध्वर्युवे । प्रतिष्ठा वा एषा यज्ञस्य ।
यदध्वर्युः । तस्माद्विविर्यज्ञस्यैतामेवावृतमनु ॥ १० ॥

अन्या दक्षिणानीयन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै । अग्नि-
मग्नीत्सद्वत्सकृत् सम्मृद्धीत्याह । पराङ्गिव ह्येतर्हि
यज्ञः । इषिता दैव्या होतार इत्याह । इषितः हि कर्म
क्रियते । भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय
सूक्ता ब्रूहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । स्वगा दैव्या
होतृभ्य इत्याह । यज्ञमेव तत्स्वगा करोति ॥ स्वस्तिर्मा-
नुषेभ्य इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । शंयो ब्रूही-
त्याह । शंयुमेव बार्हस्पत्यं भागधेयेन समर्द्धयति ॥
॥ ११ ॥

चरत्यध्वर्युः प्रजातिर्ह्ययते वेदाब्रवीदर्हिषदं करो-
त्यृत्विजो दधाति बृह्मानकरोति चत्वारि च ॥
अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

अथ सुचावनष्टुग्भ्यां वाजवतीभ्यां व्यूहति । पृतिष्ठा
वा अनुष्टुक् । अन्नं वाजः प्रतिष्ठित्यै । अन्नाद्यस्यावरु-
ध्यै । प्राचीं जुहूमूहति । जातानेव आटव्यान् प्रणु-
दते । पृतीचीमुपभृतम् । जनिष्यमाणानेव प्रतिनुदते ।
सविषूच एवापोह्य सपत्नान् यजमानः । अस्मिंस्लोके
प्रतितिष्ठति ॥ १ ॥

द्वाभ्यां । द्विप्रतिष्ठो हि । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वादित्ये-
भ्यस्त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । सुक्षु प्रस्तरमनक्ति ।
इमे वै लोकाः सुचः । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव
तेजसानक्ति । चेधानक्ति । चय इमे लोकाः ॥ २ ॥

एभ्य एवैनं लोकेभ्योऽनक्ति । अभिपूर्वमनक्ति ।
अभिपूर्वमेव यजमानं तेजसानक्ति । अक्तः रिहाणा
इत्याह । तेजो वा आज्यम् । यजमानः प्रस्तरः । यज-
मानमेव तेजसानक्ति । वियन्तु वय इत्याह । वय एवै-
नं कृत्वा । सुवर्गं लोकं गमयति ॥ ३ ॥

पूजां योनिं मा निर्मृक्षमित्याह । पूजायै गोपीया-
य । आप्यायन्तामाप ओषधय इत्याह । आप एवौष-
धीराप्याययति । मरुतां पृषतयस्थेत्याह । मरुतो वै

दृष्ट्या ईशते । दृष्टिमेवावरुन्धे । दिवं गच्छ ततो नो
दृष्टिमेरयेत्याह । दृष्टिर्वै द्यौः । दृष्टिमेवावरुन्धे ॥
॥ ४ ॥

यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं पृहरति । तावदस्यायुर्मी-
यते । आयुष्या अग्नेऽस्यायुर्मे पाहीत्याह । आयुरेवा-
त्मन्धत्ते । यावद्वा अध्वर्युः प्रस्तरं पृहरति । तावदस्य
चक्षुर्मीयते । चक्षुष्या अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्याह । च
क्षुरेवात्मन्धत्ते । भुवासीत्याह प्रतिष्ठित्यै । यं परिधिं
पर्यधत्था* इत्याह ॥ ५ ॥

यथा यजुरेवैतत् । अग्ने देवपणिभिर्वीयमाण इत्या-
ह । अग्नय एवैनं जुष्टं करोति । तं त एतमनुजोषम्भरा-
मीत्याह । स जातानेवास्मा अनुकान् करोति । नेदेष
त्वदपचेतया ता इत्याहानुख्यात्यै । यज्ञस्य पाथ उप-
समितमित्याह । भूमानमेवोपैति । परिधीन् प्रहरति ।
यज्ञस्य समिध्यै ॥ ६ ॥

सुचौ सम्प्रसावयति । यदेव तच्च क्रूरम् । तत्तेन
शमयति । जुह्वामुपभृतम् । यजमानदेवत्या वै जुह्वः ।
भातृव्यदेवत्योपभृत । यजमानायैव आतृव्यमुपस्तिं

करोति । सः स्रावभागाः स्थेत्याह । वसवो वै रुद्रा आ-
दित्याः सः स्रावभागाः । तेषां तद्भागधेयम् ॥ ७ ॥

तानेव तेन प्रीणाति । वैश्वदेव्यर्चा । एते हि विश्वे
देवाः । त्रिष्टुभभवति । इन्द्रियं वै त्रिष्टुक् । इन्द्रियमेव
यजमाने दधाति । अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि साद-
यामीत्याह । इयं वा अभिरपन्नगृहः । अस्या एवैने
सदने सादयति । सुन्नाय सुन्निनी सुन्ने माधत्तमित्या-
ह ॥ ८ ॥

पूजा वै पशवः सुन्नम् । पूजामेव पशूनात्मन्यत्ते ।
धुरि धुर्यै पातमित्याह । जायापत्योर्गौपीथाय । अग्ने
दध्यायो शीततनो इत्याह । यथा यजुरेवैतत् । पाहि
माद्यदिवः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिश्यै पाहि दुरङ्ग-
न्यै पाहि दुश्चरितादित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ।
अविषन्नः पितुं कृणु सुषदा येनिः स्वाहेतो धा संवृश्च-
नान्यन्वाहार्यपचनेभ्याधाय फलीकरणहोमं जुहोति ।
अतिरिक्तानि वा इध्मसंवृश्चनानि ॥ ९ ॥

अतिरिक्ताः फलीकरणाः । अतिरिक्तमाज्योच्छेष-
णम् । अतिरिक्त एवातिरिक्तं दधाति । अथो अति-
रिक्तेनैवातिरिक्तमाहवर्तते । वेदिर्देवेभ्योऽनिलायत ।

तां वेदेनान्वविन्दन् । वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीम् ।
 सा पप्रथे पृथिवी पार्थिवानि । गर्भं बिभर्त्ति भुवनेष्व-
 न्तः । ततो यज्ञो जायते विश्वदानिरिति पुरस्तात्सम्ब-
 यजुषो वेदेन वेदिः समाख्येनूवित्यै ॥ १० ॥

अथो यद्देदश्च वेदिश्च भवतः । मिथुनत्वाय प्रजा-
 त्यै । पूजापतेर्वा एतानि श्मश्रूणि । यद्देदः । पत्निया
 उपस्थ आस्यति । मिथुनमेव करोति । विन्दते पूजाम् ।
 वेदः होताहवनीयात्स्तृणन्नैति । यज्ञमेव तत्सन्तनो-
 त्योत्तरस्मादर्द्धमासात् । तः सन्ततमुत्तरेऽर्द्धमास आ-
 लभते ॥ ११ ॥

तं काले काल आगते यजते । बृहद्वादिनो वदन्ति ।
 स त्वा अध्वर्युः स्यात् । यो यतो यज्ञं प्रयुक्ते । तदेनं
 प्रतिष्ठापयतीति । वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुक्ते । देवा
 गातु विदो गातुं वित्वा गातुमितेत्याह । यत एव यज्ञं
 प्रयुक्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति । प्रतितिष्ठति पूजया प-
 शुभिर्यजमानः ॥ १२ ॥

तिष्ठतोमे लोका गमयति द्यौर्दृष्टिमेवावरुन्धे पर्य-
 धत्या इत्याह समिधै भागधेयं धत्तमित्याह वा इध्म
 संवृश्चनान्यनूवित्यै लभते यजमानः ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

यो वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरति । आ देवताभ्यो
वृच्छते । पापीयान् भवति । योऽयथादेवतम् । न दे-
वताभ्य आवृच्छते । वसीयान् भवति । वारुणो वै
पाशः । इमं विधामि वरुणस्य पाशमित्याह* । वरुण-
पाशादेवैनां मुञ्चति । सवितृप्रसूतो यथादेवतम् ॥ १ ॥

न देवताभ्य आवृच्छते । वसीयान् भवति । धातुश्च
यो नौ सुकृतस्य लोक इत्याह । अग्निर्वै धाता । पुण्यं
कर्म सुकृतस्य लोकः । अग्निरेवैनां धाता । पुण्ये कर्म-
णि सुकृतस्य लोके दधाति । स्योनं मे सहपत्याकरो-
मीत्याह । आत्मनश्च यजमानस्य चानात्यै सन्वाय ।
समायुषा सम्पूजयेत्याह ॥ २ ॥

आशिषमेवैतामाशास्ते पूर्यपात्रे । अन्तर्तोऽनुष्टुभा ।
चतुष्पदा एतच्छन्दः प्रतिष्ठितं पत्नियै पूर्यपात्रे भवति ।
अस्मिंलोके प्रतितिष्ठानीति । अस्मिन्नेव लोके प्रतिति-
ष्ठति । अथो वाग्वा अनुष्टुक् । वाङ्मिथुनम् । आपो
रेतः पूजननम् । एतस्माद्वै मिथुनाद्विद्योतमानस्तन-
यन् वर्षति । रेतः सिञ्चन् ॥ ३ ॥

* पाशः इत्याहति D पुस्तकपाठः ।

पूजाः प्रजनयन् । यद्वै यज्ञस्य ब्रह्मणा युज्यते । ब्रह्मणा वै तस्य विमोक्तः । अद्भिः शान्तिः । विमुक्तं वा एतर्हि योक्तं ब्रह्मणा । आदायै न त्यक्ती सहाप उपगृह्णीते शान्त्यै । अञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति । रेत एवास्यां पूजां दधाति । पूजया हि मनुष्यः पूर्णः । मुखं विमृष्टे ॥ अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठति ॥ ४ ॥

सवितृप्रसूतो यथादेवतं पूजयेत्याह सिञ्चन् मृष्ट एकञ्च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

परिवेषो वा एष वनस्पतीनाम् । यदुपवेषः । य एवं वेद । विन्दते परिवेष्टारम् । तमुत्करे । यं देवा मनुष्येषु । उपवेषमधारयन् । ये अस्मदपचेतसः । तानस्मभ्यमिहाकुरु । उपवेषोपविद्धि नः ॥ १ ॥

पूजां पुष्टिमथो धनम् । द्विपदो नञ्चतुष्पदः । ध्रुवाननपगान् कुर्विति पुरस्तात् प्रत्यञ्चमुपगूहति । तस्मात् पुरस्तात् प्रत्यञ्चः शूद्रा अवस्यन्ति । स्थविमत उपगूहति । अप्रतिवादिन एवैनान् कुरुते* । धृष्टिर्वा उपवेषः ।

शुच॑र्त्तो वज्रो ब्राह्म॑णा सः॒ शितः । योप॑वे॒षे शुक् । सा-
मु॒मृच्छ॑तु यं द्वि॒ष्म इति ॥ २ ॥

अथा॒स्मै नाम॒ गृह्य॒ प्रहर॑ति । निर॒मुन्नु॑द्भो॒क्तसः ।
स॒पत्नो॒ यः पृत॑न्यति । निर्वा॒ध्येन॒ ह॒विषा । इन्द्र॑ ए॒णं
परा॑शरीत् । इ॒हि ति॒स्रः परा॑वतः । इ॒हि पञ्च॑ ज॒ना
अ॒ति । इ॒हि ति॒स्रोति॑रो॒चना॑यावत् । सू॒र्यो अ॒स॒हिवि॑ ।
पर॒मां त्वा परा॑वतम् ॥ ३ ॥

इन्द्रो॑ नयतु दृ॒च॒हा । यतो॒ न पुन॑रायसि । शाश्व॒-
तोभ्यः॑ स॒माभ्य॑ इति । त्रि॒दृ॒द्वा ए॒ष वज्रो ब्राह्म॑णा सः॒-
शितः । शुचै॑वैनं वि॒द्वा । ए॒भ्यो लो॒केभ्यो॑ निर्गु॒द्य । व-
ज्रे॑ण ब्राह्म॑णा स्तृणुते । ह॒तोऽसा॑वव॒धिष्मा॑मु॒मित्या॑ह
स्तृ॒त्यै । यं द्वि॒ष्यात्तं ध्या॑येत् । शुचै॑वैनमर्पयति ॥
॥ ४ ॥

नो द्वि॒ष्म इति परा॑वतमर्पयति ॥ अनु० ११ ॥

प्रत्यु॑ष्टं दि॒वः शिल्प॑मय॒ज्ञो घृत॑ञ्च वै दे॒वासुराः स
ए॒तमिन्द्र॑ आपो दे॒वीर॒ग्निना॑* धि॒ष्णि॒या अथ॑ सु॒चौ यो
वा अ॒यथा॑दे॒वतं॑ परि॒वे॒षो वा ए॒काद॑श ॥ ११ ॥

प्रत्युष्टमयन्न एषा हि विश्वेषां देवानामूर्जा पृथिवी-
मयो रक्षसां तां प्रजातिं द्वाभ्यां तं काले काले नव-
सप्ततिः ॥ ७६ ॥

इति तृतीयप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ।

तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । क्षत्राय राजन्यम् । मरु-
द्भ्यो वैश्यम् । तपसे शूद्रम् । तमसे तत्क्षरम् । नारकाय
वीरहणम् । पाप्मने क्लीबम् । आक्रमायायोगूम् । का-
माय पुंश्चलूम् । अतिक्रुष्टाय मागधम् ॥ १ ॥

गीताय सूतम् । नृत्ताय शैलूषम् । धर्माय सभाचरम् ।
नर्माय रेभम् । नरिष्ठायै भीमलम् । हसाय कारिम् ।
आनन्दाय स्त्रीषखम् । प्रमुदे कुमारीपुचम् । मेधायै
रथकारम् । धैर्याय तक्षणम् ॥ २ ॥

अमाय कौलालम् । मायायै काम्मीरम् । रूपाय
मणिकारम् । शुभे वपम् । श्रव्याया इषुकारम् । हित्यै

धन्वकारम् । कर्मणे ज्याकारम् । दिष्टाय रज्जुसर्गम् ।
मृत्यवे मृगयुम् । अन्तकाय अनितम् ॥ ३ ॥

सन्धये जारम् । गेहायोपपतिम् । निर्वृत्यै परिवि-
त्तम् । आर्त्थ्यै परिविविदानम् । आराध्यै दिधिषूप-
तिम् । पवित्राय भिषजम् । पुञ्जानाय नक्षत्रदर्शम् ।
निष्कृत्यै पेशस्कारीम् । बलायोपदाम् । वर्ष्मयानुरू-
धम् ॥ ४ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्टम् । ऋक्षीकाभ्यो नैषादम् । पुरुष-
व्याघ्राय दुर्मदम् । पृथुङ्ग उन्मत्तम् । गन्धर्वाप्सराभ्यो
ब्राह्म्यम् । सर्पदेवजनेभ्यो प्रतिपदम् । अवेभ्यः कितवम् ।
इर्यताया अकितवम् । पिशाचेभ्यो बिदलकारम् । या
तुधानेभ्यः कण्टककारम् ॥ ५ ॥

उत्सादेभ्यः कुञ्जम् । प्रमुदे वामनम् । द्वाभ्यः सामम् ।
स्वप्नायान्धम् । अधर्माय बधिरम् । सञ्ज्ञानाय स्मर-
कारीम् । पुकामोद्यायोपसदम् । आशिश्नायै पुश्नि-
नम् । उपशिश्नाया अभिपुश्निनम् । मर्यादायै प्रश्न-
विवाकम् ॥ ६ ॥

ऋत्यै स्तेनहृदयम् । वैरहत्याय पिशुनम् । विवित्यै
क्षत्तारम् । औपद्रष्टाय सङ्गहीतारम् । बलायानुच-

रम् । भूमे परिष्कन्दम् । प्रियाय प्रियवादिनम् । अरि-
ध्या अश्वसादम् । मेधाय वासः पल्लुलीम् । पुक्कामाय
रजयित्रीम् ॥ ७ ॥

भायै दार्वहारम् । पुभाया आग्नेन्धम् । नाकस्य
पृष्ठायाभिषेक्तारम् । बृध्नस्य विष्टपाय पात्रनिर्णयम् ।
देवल्लोकाय पेशितारम् । मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् ।
सर्व्वेभ्यो लोकेभ्य उपसेक्तारम् । अवर्त्य वधायोपम-
न्थितारम् । सुवर्गाय लोकाय भागदुधम् । वर्षिष्ठाय
नाकाय परिवेष्टारम् ॥ ८ ॥

अर्मेभ्यो हस्तिपम् । जवायाश्वपम् । पुष्ट्यै गोपालम् ।
तेजसेऽजपालम् । वीर्यायाविपालम् । इरायै कीना-
शम् । कीलालाय सुराकारम् । भद्राय गृहपम् । श्रेय-
से वित्तधम् । अध्वक्षायानुक्षत्तारम् ॥ ९ ॥

मन्यवै यस्तापम् । क्रोधाय निसरम् । शोकायाभि-
सरम् । उत्कूलविकूलाभ्यां त्रिस्थिनम् । योगाय यो-
क्तारम् । क्षेमाय विमोक्तारम् । वपुषे मानस्कृतम् ।
शीलायां जनीकारम् । निर्वृत्यै कोशकारीम् । यमा-
यास्रम् ॥ १० ॥

यम्यै यमस्रम् । अथर्वभ्योऽवतोक्ताम् । संवत्सराय

पर्यारिणीम् । परिवत्सरायाविजाताम् । इदावत्स-
रायापस्कदरीम् । इद्वत्सरायातीत्वरीम् । वत्सराय
विजर्जराम् । सर्व्वन्त्सराय पलिक्रीम् । वनाय वन-
पम् । अन्यतोऽरण्याय दावपम् ॥ ११ ॥

सरोभ्यो धैवरम् । वेशं ताभ्योदाशम् । उपस्थाय-
रोभ्यो वैदम् । नव्वलाभ्यः शौष्कलम् । पाथ्याय कैव-
र्त्तम् । अवाथ्याय मार्गारम् । तीर्थेभ्य आन्दम् । विष-
मेभ्यो मैनालम् । स्वनेभ्यः पर्णिकम् । गुहाभ्यः किरा-
तम् । सानुभ्यो जम्भकम् । पर्व्वतेभ्यः किम्पूरुषम् ॥ १२ ॥

पुतिश्रुक्ताया ऋतुलम् । घोषाय भषम् । अन्ताय
बहुवादिनम् । अनन्ताय मूकम् । महसे वीणावादम् ।
क्रोशाय तूणवधम् । आक्रन्दाय दुन्दुभ्याघातम् । अव-
रस्पराय शङ्खधम् । ऋभुभ्यो जिनसन्धायम् । साध्ये-
भ्यश्चर्मम् ॥ १३ ॥

बीभत्सायै पौल्कसम् । भूत्यै जागरणम् । अभूत्यै
स्वपनम् । तुलायै वाणिजम् । वस्त्राय हिरण्यकारम् ।
विश्वेभ्यो देवेभ्यः सिध्मलम् । पश्चाद्दोषाय ग्लावम् ।
ऋत्यै जनवादिनम् । व्यूध्या अप्रगल्भम् । सशराय
पुच्छिदम् ॥ १४ ॥

हसाय पु० अलूमालभते । वीणावादं गणकं गीता-
य । यादसे शाबुल्याम् । नर्माय भद्रवतीम् । तूणवधं
ग्रामण्यं पाणिसङ्घातं नृत्ताय । मोदायानुक्रोशकम् ।
आनन्दाय तलवम् ॥ १५ ॥

अक्षराजाय कितवम् । कृताय सभाविनम् । चेता-
या आदिनवदर्शम् । द्वापराय बहिःसदम् । कलये
सभास्थानम् । दुष्कृताय चरकाचार्यम् । अध्वने ब्रह्म-
चारिणम् । पिशाचेभ्यः सैलगम् । पिपासायै गोव्य-
च्छम् । निर्वृत्तयै गोघातम् । क्षुधे गोविकर्तम् । क्षुत्तृ-
ष्णाभ्यां तम् । योगां विहन्तं तं मा० सं भिक्षमाण उप-
तिष्ठते ॥ १६ ॥

भूम्यै पीठसर्पिणमालभते । अग्नये अ० सलम् । वायवे
चाण्डालम् । अन्तरिक्षाय व० शनर्त्तिनम् । दिवे खल-
तिम् । सूर्याय हर्यक्षम् । चन्द्रमसे मिर्मिरम् । नक्ष-
त्रेभ्यः किलासम् । अर्ह्यै शुक्लं पिङ्गलम् । रात्रियै कृष्णं
पिङ्गाक्षम् ॥ १७ ॥

वाचे पुरुषमालभते । प्राणमपानं व्यानमुदान०
समानं तान् वायवे । सूर्याय चक्षुरालभते । मनश्चन्द्र-
मसे । दिग्भ्यः ओचम् । प्रजापतये पुरुषम् ॥ १८ ॥

अथैतान् रूपेभ्य आलभते । अतिह्रस्वमतिदी-
र्घम् । अतिक्लृप्तमत्यसलम् । अतिशुक्लमतिकृष्णम् ।
अतिश्लक्ष्णमतिलोमशम् । अतिकिरिटमतिदन्तुरम् ।
अतिमिर्मिरमतिमेमिषम् । आशायै जामिम् । पृती-
क्षायै कुमारीम् ॥ १६ ॥

ब्रह्मणे गीताय अमाय सन्धये नदीभ्य उत्सादेभ्य
ऋत्यै भाया अर्मेभ्यो मन्यवे यम्यै दशदश सरोभ्यो
द्वादश प्रतिश्रुत्वायै बीभत्सायै दशदश हसाय सप्ता-
क्षराजाय त्रयोदश भूम्यै दश वाचे षडथ नवैकान्नविं-
शतिः ॥

ब्रह्मणे यम्यै नवदश ॥

इति चतुर्थप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ।

तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

सत्यं प्रपद्ये । ऋतं प्रपद्ये । अमृतं प्रपद्ये । पूजापतेः
प्रियां तनुवमनार्त्तां प्रपद्ये । इदमहं पञ्चदशेन वज्रै-

ण । द्विषन्तं धातृव्यमवक्रामामि । योऽस्मान् द्वेष्टि ।
 यच्च वयं द्विषमः । भूर्भुवः सुवः । हिं ॥ १ ॥
 सत्यं दश ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रवो वाजा अभिद्यवः । हविष्मन्तो घृताच्या । देवा-
 ज्जिगाति सुमयुः । अग्न आयाहि वीतये । गृणानो ह-
 व्यदातये । निहोता सत्सि बर्हिषि । तं त्वा समिद्धि-
 रङ्गिरः । घृतेन वर्द्धयामसि । बहच्छोचाय विध्य । स
 नः पृथुः अवाय्यम् ॥ १ ॥

अच्छादेव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् । ईडेऽन्यो
 नमस्यस्तिरः । तमांसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ।
 वृषो अग्निः समिध्यते । अश्वो न देववाहनः । तः ह-
 विष्मन्त ईडते । वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समि-
 धीमहि ॥ २ ॥

अग्ने दीद्यतं बृहत् । अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं
 विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् । समिध्यमानो
 अध्वरे । अग्निः पावक ईड्यः । शोचिष्केशस्तमीमहे ।
 समिद्धो अग्न आहुत । देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वः हि

हव्यवाडसि ॥ आजुहोत दुवस्यत । अग्निं प्रयत्यध्वरे ।
वृणीध्वः हव्यवाहनम् । त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां
वर्द्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः । त्वेवसु सुषणनानि सन्तु ।
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

अवाय्यमिधीमह्यसि सप्त च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

अग्ने म॒हा असि ब्राह्मणभारत । असावसौ । दे-
वे॒ज्ञोमन्वि॒द्धः । ऋषि॑ष्टुतो वि॒प्रानु॑मदितः । क॒वि॒श॒स्तो
ब्रह्म॑सं॒शितो घृ॒ताह॑वनः । पु॒णीर्य॑ज्ञानाम् । र॒थीर॑-
ध्वरा॑णाम् । अ॒तृ॒तो होता । तू॒र्षिर्हव्य॑वाट् । आ॒स्याचं
जुह॑दे॒वानाम् ॥ १ ॥

च॒म॒सो दे॒वपानः॑ । अ॒रा इ॒वाग्ने ने॒मिर्दे॒वाः स्व॑त्वं
परि॒भूर॑सि । आ॒व॒ह दे॒वान् यज॑मानाय । अ॒ग्निम॑ग्न
आ॒व॒ह । सोम॑मा॒व॒ह । अ॒ग्निमा॑व॒ह । पु॒जाप॑तिमा॒व॒ह ।
अ॒ग्नीषो॑मा॒वाव॑ह । इ॒न्द्रा॒ग्नी आ॑व॒ह । इ॒न्द्रमा॑व॒ह ॥
म॒हेन्द्र॑मा॒व॒ह । दे॒वा आ॑ज्य॒पा आ॑व॒ह । अ॒ग्निः हो॑-
चा॒याव॑ह । स्व॒ग्महि॑मान॒माव॑ह । आ चा॒ग्ने दे॒वान् व॑ह ।
सु॒यजा॑ च यज जातवेदः ॥ २ ॥

दे॒वाना॑मिन्द्र॒माव॑ह षट् च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

अग्निर्होता वेत्वग्निः । होत्रं वेतु प्राविचम् । सो व-
यम् । साधु ते यजमानदेवता । घृतवतीमध्वर्यो सुच-
मास्यस्व । देवायुवं विश्ववाराम् । ईडामहै देवा ईडे-
न्यान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाम यज्ञियान् ॥ १ ॥

अग्निर्होता नव ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादग्न आ-
ज्यस्य वेतु । इडो अग्न आज्यस्य वियन्तु । बर्हिर्ग्न आ-
ज्यस्य वेतु । स्वाहाग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाग्निम् ।
स्वाहा पूजापतिम् । स्वाहाग्नीषोमौ । स्वाहेन्द्राग्नी ॥
स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा महेन्द्रम् । स्वाहा देवा आज्य-
पान् । स्वाहाग्निः होत्रा जुषाणाः । अग्न आज्यस्य वि-
यन्तु ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी पञ्च च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

अग्निर्वृचाणि जङ्घनत् । दविणस्युर्विपन्यया । स-
मिद्वः शुक्र आहुतः । जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु । त्वः

सोमासि सत्यतिः । त्वं राजोत वृचहा । त्वं भद्रो
असिक्रतुः । जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु । अग्निः
प्रत्नेन जन्मना । शुभानस्तनुवः स्वाम् ॥ कविर्विप्रेण
वावृधे । जुषाणो अग्निराज्यस्य वेतु । सोमगीर्भिष्टा
वयम् । वर्द्धयामो वचोविदः । समुडीको न आविश ।
जुषाणः सोम आज्यस्य हविषो वेतु ॥ १ ॥

स्वाः षट् च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत् । पतिः पृथिव्या अयम् ।
अपाः रेतांसि जिन्वति । भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता ।
यचानियुद्धिः सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्द्धानं दधिषे
सुवर्षाम् । जिह्वामग्रे चक्षुषे हव्यवाहम् । प्रजापते न
त्वदेतान्यन्यः । विश्वा जातानि परिता बभूव । यत्का-
मास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु ॥ १ ॥

वयः स्याम पतयो रयीणाम् । स वेद पुचः पितरः
स मातरम् । स सूनुर्भुवत्स भुवत् पुनर्मघः । स द्यामौर्षो-
दन्तरिक्षः स सुवः । स विश्वा भुवो अभवत्स अभवत् ।
अग्नीषोमा स वेदसा । स ह्वती वनतं गिरः । सं देवचा

ब्रभूवथुः । युवमेतानि दिवि रोचनानि । अग्निश्च सोम-
सक्रतू अधत्तम् ॥ २ ॥

युवः सिन्धूः रभिषस्ते रवद्यात् । अग्नीषोमावमु-
च्चतं गृभीतान् । इन्द्राग्नी रोचना दिवः । परिवाजेषु
भूषथः । तद्वाञ्चेति प्रवीर्यम् । अथ हृचमुत सनोति वा-
जम् । इन्द्रायो अग्नीसहुरी सपर्यात् । इरज्यन्तावस-
व्यस्य भूरः । सहस्तमा सहसा वाजयन्ता । एन्द्रसान-
सिः रयिम् ॥ ३ ॥

सजित्वानः सदासहम् । वर्षिष्ठमूतये भर । प्रस-
साहिषे पुरुहूतश्चून् । ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु ।
इन्द्राभर दक्षिणेनावस्त्रानि । पतिः सिन्धूनामसि रेव-
तीनाम् । महां इन्द्रो य ओजसा । पर्जन्यो वृष्टिमा इव ।
स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे । महां इन्द्रो नृवदाचर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

उतद्विबर्हा अमिनः सहोभिः । अस्मद्रियग्वावृधे
वीर्याय । उरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् । पिप्रीहि दे-
वा उशतो यविष्ठ । विद्वां कृतूँ कृतुपते यजेह । ये
दैव्या कृत्वजस्तेभिरग्ने । त्वः होतृणामस्या यजिष्ठः ।
अग्निः स्विष्टकृतम् । अयाडग्निरग्नेः प्रिया धामानि ।
अयाट सोमस्य प्रिया धामानि ॥ ५ ॥

अयाड॒ग्नेः प्रिया॑ धामा॒नि । अया॑ट् प्र॒जाप॑तेः प्रिया॑
धामा॒नि । अया॑ड॒ग्नीषो॑मयोः प्रिया॑ धामा॒नि । अया॑-
डिन्द्रा॒ग्नि॒योः प्रिया॑ धामा॒नि । अया॑डिन्द्र॒स्य प्रिया॑
धामा॒नि । अया॑त्स॒हेन्द्र॒स्य प्रिया॑ धामा॒नि । अया॑ड्-
दे॒वाना॑माज्य॒पानां॑ प्रिया॑ धामा॒नि । यक्ष॑द॒ग्नेर्होतुः॑
प्रिया॑ धामा॒नि । यक्ष॑त्त्वं म॒हि॒मान॑म् । आ॒य॒जतो॑ मे
ज्या इ॒षः ॥ कृ॒णोतु॑ सो अ॒ध्व॒रा जा॒तवे॑दाः । जुष॑ताः
ह॒विः । अ॒ग्ने यद॑द्यवि॒शो अ॒ध्व॒रस्य॑ होतः । पाव॑क शो॒चे
वेष्ट॑ ह॒ि यज्वा॑ । च॒ता य॒जासि॑ म॒हि॒ना वि॒यद्भूः । ह-
व्याव॑ह यवि॒ष्टया॑ ते अ॒द्य ॥ ६ ॥

अ॒स्त्व॒ध॒त्तः र॒यिं च॑र्ष॒णि॒प्राः सोम॑स्य प्रिया॑ धामा॒-
नी॒षः षट् च॑ ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

उप॑हृतः रथ॒न्तरः॑ स॒ह पृ॒थि॒व्या । उप॑मा रथ॒न्त॒-
रः स॒ह पृ॒थि॒व्या ह्व॑यताम् । उप॑हृतं वाम॒दे॒व्यः स॒हा-
न्तरि॑क्षेण । उप॑मा वाम॒दे॒व्यः स॒हान्तरि॑क्षेणा॒ह्व॑यताम् ।
उप॑हृतं बृ॒हत्स॒ह दि॒वा । उप॑मा बृ॒हत्स॒ह दि॒वा ह्व॑य-
ताम् । उप॑हृताः स॒प्त हो॑त्राः । उप॑मा स॒प्तहो॑त्रा॒ह्व॑य-

ताम् । उपहृता धेनुः सहर्षभा । उपमा धेनुः सहर्ष-
भाह्वयताम् ॥ १ ॥

उपहृतो भक्षः सखा । उपमा भक्षः सखाह्वयताम् ।
उपहृताः ३ हौ । इडोपहृता । उपहृतेडा । उपो अस्माँ
इडाह्वयताम् । इडोपहृता । उपहृतेडा । मानवी घृ-
तपदी मैत्रावरुणी । ब्रह्मदेव क्षतमुपहृतम् ॥ २ ॥

दैव्या अध्वर्यव उपहृताः । उपहृता मनुष्याः । य
इमं यज्ञमवान् । ये यज्ञपतिं वर्धनान् । उपहृते द्यावा-
पृथिवी । पूर्वजे क्षतावरी । देवी देवपुत्रे । उपहृतो-
ऽयं यजमानः । उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृतः । भू-
यसि हविष्करण उपहृतः ॥ दिव्ये धामन्युपहृतः । इदं
मे देवा हविर्जुषन्तामिति तस्मिन्नुपहृतः । विश्वमस्य
पुन्यमुपहृतम् । विश्वस्य पुन्यस्योपहृतस्योपहृतः ॥
॥ ३ ॥

सहर्षभाह्वयतामुपहृतः हविष्करण उपहृतश्च-
त्वारि च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

देवं बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो नराश-
सः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्टकृत् ।

सु॒द्रवि॑णाम॒न्द्रः क॒विः । स॒त्यम॑न्मा य॒जी हो॑ता । हो॒तु-
हो॑तुराय॒जीयान् । अ॒ग्नेया॑न् दे॒वानया॑त् । याँ अ॒पि
प्रेः ॥ ये ते हो॒त्रे अ॒मत्स॑त । ताँ स॒स॒नुषी॑ हो॒त्रां दे॒वं
ग॒माम् । दि॒वि दे॒वेषु॑ य॒ज्ञमे॒रये॑मम् । स्वि॒ष्ट॒कृ॒चाग्ने॑ हो-
ताभूः । व॒सुव॑ने वसु॒धेय॑स्य नमो वा॒केवी॒हि ॥ १ ॥

अ॒पिप्रेः॒ पञ्च॑ च ॥ अ॒नु० ९ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

इ॒दं द्या॒वापृ॑थि॒वी भ॒द्रम॑भूत् । आ॒र्धं सू॒क्तवा॒कम् ।
उ॒त न॑मो वा॒कम् । ऋ॒ध्यास्म॑ सू॒क्तोच्य॑मग्ने । त्वँ सू॒क्त-
वा॒गसि॑ । उ॒प॒श्रितो॑ दि॒वः पृ॑थि॒व्योः । ओ॒मन्व॑ती तेऽ-
स्मिन् य॒ज्ञे य॑ज॒मान॑ द्या॒वापृ॑थि॒वी स्ता॑म् । श॒ङ्गये॑ जी॒र-
दा॒नू । अ॒त्र सू॒ अ॒प्रवे॑दे । उ॒रुग॑व्यूती अ॒भयं॑ कृ॒ता ॥ १ ॥

वृ॒ष्टि॒द्यावा॑री॒त्यापा॑ । श॒म्भुवै॑ म॒योभु॑वै । ऊ॒र्ज॒स्वती॑
च॒ प॒य॒स्वती॑ च । सू॒प॒च॒र॒णा च॑ स्व॒धिच॑र॒णा च॑ । तयो-
रा॒विदि॑ । अ॒ग्निरि॒दँ ह॒विर॑जुषत । अ॒वी॒वृ॒धत॑ म॒हो-
ज्या॑यै॒कृत॑ । सोम॑ इ॒दँ ह॒विर॑जुषत । अ॒वी॒वृ॒धत॑ म-
हो॒ज्या॑यै॒कृत॑ । अ॒ग्निरि॒दँ ह॒विर॑जुषत ॥ २ ॥

अ॒वी॒वृ॒धत॑ म॒हो॒ज्या॑यै॒कृत॑ । पू॒जाप॑तिरि॒दँ ह॒वि-
र॑जुषत । अ॒वी॒वृ॒धत॑ म॒हो॒ज्या॑यै॒कृत॑ । अ॒ग्नीषो॑मा॒वि-

द॥ ह॒विर॑जुषेताम् । अ॒वी॒वृ॒धेतां॑ म॒हो॒ज्या॒यो॒क्राता॑म् ।
 इन्द्रा॑ग्नी इ॒द॥ ह॒विर॑जुषेताम् । अ॒वी॒वृ॒धेतां॑ म॒हो॒ज्या॒-
 यो॒क्राता॑म् । इन्द्र॑ इ॒द॥ ह॒विर॑जुषत । अ॒वी॒वृ॒धत॑ म॒-
 हो॒ज्या॒यो॒क्त । म॒हेन्द्र॑ इ॒द॥ ह॒विर॑जुषत ॥ ३ ॥

अ॒वी॒वृ॒धत॑ म॒हो॒ज्या॒यो॒क्त । दे॒वा आ॒ज्य॒पा आ॒-
 ज्य॑मजुषन्त । अ॒वी॒वृ॒धन्त॑ म॒हो॒ज्या॒यो॒क्त । अ॒ग्नि॒हो॒-
 चे॒णे॒द॥ ह॒विर॑जुषत । अ॒वी॒वृ॒धत॑ म॒हो॒ज्या॒यो॒क्त ।
 अ॒स्यामृ॒ध॒द्वो॒चायां॑ दे॒वं ग॒मा॒याम् । आ॒शास्ते॒ऽयं यज॑-
 मा॒नो॒ऽसौ । आ॒युरा॑शास्ते । सु॒पू॒जा॒स्त्वमा॑शास्ते । स॒जा॒-
 त॒वन॒स्यामा॑शास्ते ॥ ४ ॥

उ॒त्तरां॑ दे॒वय॒ज्यामा॑शास्ते । भू॒यो ह॒विष्कर॑ण॒माशा॑-
 स्ते । दि॒व्यं धा॑माशास्ते । वि॒श्वं पि॒यमा॑शास्ते । यद॒नेन॑
 ह॒विषा॑शास्ते । तद॒श्यात्त॑ह॒ध्यात् । तद॒स्मै दे॒वारा॑स॒-
 न्ताम् । तद॒ग्निर्दे॒वो दे॒वेभ्यो॑ऽव॒नते॑ । व॒यम॒ग्नेर्मा॑नु॒षाः ।
 इ॒ष्टञ्च॑ वी॒तञ्च॑ ॥ उ॒भे च॑ नो द्यावा॒पृथि॒वी अ॒हसः॑
 स्या॒ताम् । इ॒ह ग॒तिर्वा॒मस्ये॑दञ्च । नमो॑ दे॒वेभ्यः॑ ॥ ५ ॥

अ॒भयं॑ कृ॒ताव॑कृ॒ताग्नि॑रि॒द॥ ह॒विर॑जुषत म॒हेन्द्र॑
 इ॒द॥ ह॒विर॑जुषत स॒जात॑वन॒स्यामा॑शास्ते वी॒तञ्च॑ ची॒णि
 च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

तच्छंयोरष्टौ महे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये ।
 दैवीं स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु
 भेषजम् । शन्नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे ॥ १ ॥
 तच्छंयोरष्टौ ॥ अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

आप्यायस्व सन्ते । इह त्वष्टारमग्नियं तन्नस्तुरी-
 यम् । देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः । प्रावन्तु नस्तु जये
 वाजसातये । याः पार्थिवासो या अपामपि वृते । ता
 नो देवीः सुहवाः शर्मा यच्छत । उतग्ना वियन्तु देवप-
 त्नीः । इन्द्राय्यमाय्यश्विनी राट् । आरोदसी वरुणानी
 शृणोतु । वियन्तु देवीर्य ऋतुर्जनानाम् ॥ अग्निर्होता
 गृहपतिः स राजा । विश्वा वेदुजनिमा जातवेदाः ।
 देवानामुतयो मर्त्यानाम् । यजिष्ठः स प्रयजतामृ-
 ता वा । वयमु त्वा गृहपते जनानाम् । अग्ने अकर्म-
 समिधा बृहन्तम् । अस्थूरिणो गार्हपत्यानि सन्तु । ति-
 ग्मेन नस्तेजसा सः शिशधि ॥ १ ॥

जनीनामष्टौ च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

उप॑हृत॒ः रथ॑न्तर॒ः सह॑ पृथि॒व्या । उप॑मा रथ॑न्त॒रः सह॑ पृथि॒व्या ह्व॑यताम् । उप॑हृतं वाम॒देव्यः॑ सहान्तरि॒क्षेण॑ । उप॑मा वाम॒देव्यः॑ सहान्तरि॒क्षेणा॑ ह्वयताम् । उप॑हृतं बृ॒हत्स॒ह दि॒वा । उप॑मा बृ॒हत्स॒ह दि॒वा ह्व॑यताम् । उप॑हृताः स॒प्तहो॑चाः । उप॑मा स॒प्तहो॑चा ह्वयन्ताम् । उप॑हृता धे॒नुः सह॑र्ष॒भा । उप॑मा धे॒नुः सह॑र्ष॒भा ह्व॑यताम् ॥ १ ॥

उप॑हृतो भ॒क्षः स॒खा । उप॑मा भ॒क्षः स॒खा ह्व॑यताम् । उप॑हृताः३ हो । इडोप॑हृता । उप॑हृतेडा । उपो अ॒स्मा इडा॑ ह्वयताम् । इडोप॑हृता । उप॑हृतेडा । मा॒न॒वी धृ॒तप॑दी म॒ैचाव॑रुणी । ब्र॒ह्मा दे॒वक॑तमुप॑हृतम् ॥ २ ॥

दै॒व्या अध्व॑र्य॒व उप॑हृताः । उप॑हृता मनु॒ष्याः । य इ॒मं य॒ज्ञम॑वान् । ये य॒ज्ञप॑त्नीं व॒र्द्धान् । उप॑हृते॒द्यावा॑पृथि॒वी । पू॒र्व्वजे॒ कृ॒ताव॑री । दे॒वी दे॒वपु॑त्रे । उप॑हृते॒यं यज॑माना । इ॒न्द्रा॑णी॒वा वि॒धवा॑ । अ॒दि॒तिरि॒व सु॑पुत्रा ॥ उ॒त्तर॑स्यां दे॒वय॑ज्या॒यामु॑प॑हृता । भू॒यसि॑ ह॒विष्क॑रण॒ उप॑हृता । दि॒व्ये धा॑म॒न्नुप॑हृता । इ॒दं मे॑

दे॒वा ह॒विर्जु॑षन्तामि॒ति तस्मि॑न्नुप॒हृता । विश्व॑मस्याः
पि॒यमु॑प॒हृतम् । विश्व॑स्य पि॒यस्यो॑प॒हृत॑स्योप॒हृता ॥ ३ ॥
सह॑र्षभाह्वयतामुप॒हृतः॑ सुपु॒त्रा षट् च ॥

अनु० १३ ॥

स॒त्यं प्र॒वोऽग्ने॑ म॒हान॒ग्निर्हो॑ता स॒मिधो॑ऽग्निर्वि॒चाण्य॑-
ग्निर्मूर्धा॑प॒हृतं॑ दे॒वं ब॒र्हिरि॒दं द्या॒वापृथि॒वी तच्छं॑योरा-
प्या॒यस्वो॑प॒हृतं॑ त्रयो॒दश ॥

स॒त्यं व॒यः स्याम॑ वृष्टि॒ द्या॒वा नव॑विंशतिः ॥ २६ ॥

इति पञ्चमप्रपाठकः ।

हरिः ॐ ॥

तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

अ॒ज्जन्ति॑ त्वा॒मध्व॑रे दे॒वय॑न्तः । वन॑स्यते मधु॒ना
दै॒व्येन॑ । यद् दू॒र्द्धस्ति॑ष्ठाद्रवि॒णेह॑ ध॒त्तात् । यद्वा॒ श्रयो॑ मा-
तुर॒स्या उ॒पस्थे॑ । उच्छ॑यस्व वन॑स्यते । वर्ध॑न् पृथि॒व्या
अधि॑ । सु॒मिती॑ मी॒यमानः॑ । वर्चो॑धा य॒ज्ञवा॑हसे । स-

मिद्धस्य अयमाणः पुरस्तात् । ब्रह्मवन्वानो अजरः
सुवीरम् ॥ १ ॥

आरे अस्मदमतिं बाधमानः । उच्छ्रयस्व महते सौ-
भगाय । ऊर्ध्व ऊषुण ऊतय । तिष्ठा देवो न सविता ।
ऊर्ध्वो वाजस्य सनितायदञ्जिभिः । बाधद्भिर्विह्वयाम-
हे । ऊर्ध्वो नः पाह्यः हसो निकेतुना । विश्वः समचिणं
दह । कृधी न ऊर्ध्वोच्च रथाय जीवसे । विदा देवेषु
नो दुवः ॥ २ ॥

जातो जायते सुदिनत्वे अहाम् । समर्थ आविदथे
वर्द्धमानः । पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा । देवया विपु
उदियर्त्ति वाचम् । युवा सुवासाः परिवीत आगात् ।
स उश्रेयान् भवति जायमानः । तं धीरासः कवय
उन्नयन्ति । स्वाधियो मनसा देवयन्तः । पृथुपाजा
अमर्त्यः । घृतनिर्णिक स्वाहुतः ॥ अग्निर्यज्ञस्य हव्य-
वाट् । तः सबाधो यत सुचः । इत्या धिया यज्ञवन्तः ।
आचक्रुरग्निमूतये । त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां
वर्द्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठा । त्वे वसु सुषणनानि सन्तु ।
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

सुवीरं दुवः स्वाहुतोऽष्टौ च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

होता यक्षदग्निः समिधा सुषमिधा समिद्धं नाभा
 पृथिव्याः सङ्गथे वामस्य । वर्षां दिव इडस्पदे वेत्वा-
 ज्यस्य होतर्यज । होता यक्षत्तनूनपातमदितेर्गर्भं भु-
 वनस्य गोपाम् । मध्वाद्य देवो देवेभ्यो देवयानान्यथो
 अनक्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होता यक्षं नराशंसं
 नृशस्त्रं नृःप्रणेचम् । गोभिर्वपावान्त्स्याद्वीरैः शक्ती-
 वान् रथैः प्रथमया वा हिरण्यैश्चन्द्री वेत्वाज्यस्य होत-
 र्यज । होता यक्षदग्निमिड ईडितो देवो देवा आव-
 क्षद्दतो हव्यवाडमूरः । उपेमं यज्ञमुपेमां देवो देवहू-
 तिमवतु वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होता यक्षद्वर्हिः सुष्ट-
 रीमोर्णम्वदा अस्मिन् यज्ञे विचप्रच प्रथताः स्वास-
 स्थं देवेभ्यः । एमेनद्य वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु
 पियमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १ ॥

होता यक्षदुरच्छाः कवथो कौषधावनीरुदाता-
 भिर्जिहतां विपक्षोभिः अयन्ताम् । सुप्रायणा अस्मिन्
 यज्ञे विअयन्तामृतावधो वियन्त्वाज्यस्य होतर्यज ।
 होता यक्षदुषासानक्ता बृहती सुपेशसा नृः पतिभ्यो
 योनिं कृण्वाने । सः सम्यमाने इन्द्रेण देवैरेदं बर्हिः

सीदतां वीतामाज्यस्य होतर्यज । होता यक्षदैव्या होता
 रामद्रापोतारा कवी प्रचेतसा । खिष्टमद्यान्यः कर-
 दिषा स्वभिगूर्तमन्य ऊर्जा स तव सेमं यज्ञं दिवि दे-
 वेषु धत्तां वीतामाज्यस्य होतर्यज । होता यक्षत्तिस्त्रो
 देवीरपसामपस्तमा अच्छिद्रमद्येदमपस्तन्वताम् । दे-
 वेभ्यो देवीर्देवमपौ वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होता य-
 क्षत्त्वष्टारमचिष्टमपाकः रेतोधां विश्रवसं यशोधाम् ।
 पुरु रूपमकामकर्शनः सुपोपः पोपैः स्यात् सुवीरो
 वीरैर्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ होता यक्षद्वनस्पतिमुपाव-
 सक्षद्वियो जाष्टारः शशमन्तरः । स्वदात्वधितिर्ऋतु-
 याद्य देवो देवेभ्यो हव्यावाड वेत्वाज्यस्य होतर्यज ।
 होता यक्षदग्निः स्वाहाज्यस्य स्वाहा मेदसः स्वाहा
 स्तोकानाः स्वाहा स्वाहाशतीनाः स्वाहा हव्यसूक्ती-
 नाम् । स्वाहा देवा आज्यपान्त्वाहामिः होचाजु-
 षाणा अग्न आज्यस्य वियन्तु होतर्यज ॥ २ ॥

पुयमिन्द्रस्यास्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज सुवीरो वीरै-
 र्वेत्वाज्यस्य होतर्यज चत्वारि च ॥ अनु० २ ॥

अग्निं तनूनपातं नराशः समग्निमिड ईडितो बर्हि-
 र्दुर उषासानक्ता दैव्या तिस्रस्त्वष्टारं वनस्पतिमग्निम् ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे । देवो देवान् यजसि
जातवेदः । आच वह मित्रमहश्चिकित्वान् । त्वं दूतः
कविरसि प्रचेताः । तनूनपात् पथ चतस्य यानान् ।
मध्वासमञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व । मन्मानिधीभिरुत यज्ञ-
मृन्धन् । देवचा चक्रणु ह्यध्वरं नः । नराशंसस्य म-
हिमानमेषाम् । उपस्तोषाम यज तस्य यज्ञैः ॥ १ ॥

ते सुक्रतवः शुचयो धियन्धाः । स्वदन्तु देवा उभया
निहत्या । आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च । आयाह्यग्ने वसु-
भिः सजोषाः । त्वं देवानामसि यज्ञहोता । स एनान्
यक्षीषितो यजीयान् । पाचीनं बर्हिः पृदिशा पृथि-
व्याः । वस्तोरस्यावृज्यते अग्ने अहाम् । व्युग्रथते वि-
तरं वरीयः । देवेभ्यो अदितये स्योनम् ॥ २ ॥

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्ताम् । पतिभ्यो न जनयः
शुभमानाः । देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वाः । देवेभ्यो
भवथ सुप्रायणाः । आसुष्यन्ती यजते उपाके । उपा-
सानक्ता सदतां नियोनौ । दिव्ये योषणे बृहती सुर-
क्ने । अधिश्रियः शुक्रपिशं दधाने । दैव्या होतारा
प्रथमा सुवाचा । मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्वै ॥ ३ ॥

पु॒चो॒दय॑न्ता वि॒दथे॑षु का॒रु । पु॒ाची॑नं ज्योतिः पु॒-
दि॒शा दि॒शन्ता । आ॒नो य॒ज्ञं भा॑रती तू॒यमे॑तु । इडा-
मनु॒षदि॒ह चे॒तय॑न्ती । ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरे॑दः स्यो॒नम् ।
सर॑स्वतीः स्व॒पसः॑ सदन्तु । य इ॒मे द्या॒वापृ॒थिवी॑ ज-
नि॒त्रो । रू॒पैरपि॑ः श॒ङ्खुव॑नानि वि॒श्वा । तम॒द्य ह्ये॒तरि॑-
षि॒तो यजी॑यान् । दे॒वं त्वष्टा॑रमि॒ह य॑क्षि वि॒द्वान् ॥
उपा॑वस्तृज॒त्मन्या॑ सम॒ञ्जन् । दे॒वानां॑ पाथ॒ क्रतु॑था
ह॒वोऽषि॑ । वन॒स्पतिः॑ शमि॒ता दे॒वो अ॒ग्निः । स्व॑दन्तु
ह॒व्यं मधु॑ना घृ॒तेन॑ । स॒द्यो जा॑तो॒व्यमि॑मीत य॒ज्ञम् ।
अ॒ग्निर्दे॒वाना॑मभवत् पुरो॒गाः । अ॒स्य हो॑तुः पु॒दिश्य॑तस्य
वा॒चि । स्वा॑हाकृतः ह॒विर॑दन्तु दे॒वाः ॥ ४ ॥

य॒ज्ञैः स्यो॒नं यज॑ध्यै वि॒द्वान॒ष्टौ च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

अ॒ग्निर्हो॑ता नो अ॒ध्वरे॑ । वा॒जीसन् परि॑णीयते ।
दे॒वो दे॒वेषु॑ य॒ज्ञिय॑म् । परि॑चि॒विष्ट॑ध्वरम् । या॒त्यग्नी॑-
र॒थीरि॑व । आ दे॒वेषु॑ प्रयो॒दधत् । परि॑वाज॒पतिः॑ क॒विः ।
अ॒ग्निर्ह॒व्यान्य॑क्रमीत् । दध॒द्रत्नानि॑ दा॒शुषे॑ ॥ १ ॥

अ॒ग्निर्हो॑ता नो नव ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

अजैदग्निः । असनद्वाजनि । देवो देवेभ्यो हव्या-
वाट् । प्राञ्जोभिर्हिन्वानः । धेनाभिः कल्पमानः । यज्ञ-
स्यायुः प्रतिरन् । उपप्रेष्य होतः । हव्या देवेभ्यः ॥ १ ॥
अजैदृष्टौ ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरभध्वम् । उपन-
यत मेध्यादुरः । आशासानामेधपतिभ्यां मेधम् ।
प्राप्ता अग्निं भरत । स्तृणीत बर्हिः । अन्वेनं माता मन्य-
ताम् । अनु पिता । अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु सखा स-
यूथ्यः । उदीचीना अस्य पदो निधत्तात् ॥ १ ॥

सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वार्तं प्राणमन्ववस्तृजतात् ।
दिशः ओचम् । अन्तरिक्षमसुम् । पृथिवीः शरीरम् ।
एकधास्य त्वचमाक्ष्यतात् । पुरा नाभ्या अपिशसौ व-
पामुत्खिदतात् । अन्तरेवोष्माणं वारयतात् । श्येन-
मस्य वक्षः कण्ठतात् । पृशसा बाहू ॥ २ ॥

शलादोषणी । कश्यपेवाः सा । अच्छिद्रे ओणी ।
कवषोरूखेकपर्णाष्टीवन्ता । षड्विंशतिरस्यवं क्रयः ।
ता अनुधोच्यावयतात् । गात्रं गात्रमस्यानूनं कण्ठतात् ।

ऊव॒ध्य गो॒हं पा॒थिवं खन॑तात् । अ॒स्मर॑श्चः स॒ःसृ॑ज-
तात् । व॒निष्ठु॑मस्य मारा॑विष्ट ॥ ३ ॥

उ॒रूकं म॒न्यमा॑नाः । नेद॑स्तो॒के तन॑ये । रवि॑तार-
व॒च्छमि॑तारः । अ॒ग्निगो॑ श॒मीध्व॑म् । सु॒शमि॑ श॒मीध्व॑म् ।
श॒मीध्व॑म॒ग्निगो॑ । अ॒ग्निगु॑श्चापापश्च । उ॒भौ दे॒वानां॑
समि॑तारौ । तावि॑मं प॒शुः अ॑पयतां* प्रवि॒द्वाः सौ । यथा
यथा॑स्य अ॒प॒णं तथा॑ तथा ॥ ४ ॥

ध॒त्ताद्वा॒हू मारा॑विष्ट॒ तथा॑ तथा ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

जुष॑स्व॒ स॒प्रथ॑स्तमम् । व॒चो दे॒वस्य॑रस्तमम् । ह॒व्या
जु॒ह्वान॑ आ॒सनि॑ । इ॒मं नो॑ य॒ज्ञम॑मृतेषु धेहि । इ॒मा
ह॒व्या जा॑तवेदो जुष॑स्व । स्तो॒काना॑म॒ग्ने मे॑द॒सो घृ॑तस्य ।
होतः॑ प्रा॒शान॑ प्रथ॒मो नि॑षद्य । घृ॒तव॑न्तः पाव॒क ते ।
स्तो॒काश्चा॑तन्ति मे॑द॒सः । स्व॑ध॒र्म्मो दे॒व वी॑तये ॥ १ ॥

अ॒ष्टं नो॑ धेहि वा॒र्य्यम् । तुभ्य॑ः स्तो॒काघृ॑त॒श्चुतः॑ ।
अ॒ग्ने वि॑प्राय सन्त्य । ऋ॒षिः अ॒ष्टः समि॑ध्यसे । य॒ज्ञस्य॑
प्रा॒विता॑ भव । तुभ्य॑ःश्चा॒तन्त्य॑ग्निगो श॒चीवः॑ । स्तो॒का-
सौ अ॒ग्ने मे॑द॒सो घृ॑तस्य । क॒वि॒श॒स्तो ह॒ह॒ता भा॒नुना॑गाः ।

हव्या जुषस्व मेधिर । अजिष्ठन्ते मध्यतो मेद उद्ध-
तम् ॥ प्र ते वयं ददामहे । श्रोतन्ति ते वसो स्तोका अ-
धिस्वचि । प्रतितान् देवशो विहि ॥ २ ॥

देववीतय उद्धृतं चीणि च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

आ वृचहणा वृचहमिः शुष्मैः । इन्द्रयातं नमोभि-
रग्ने अर्वाक् । युवः राधोभिरक्वेभिरिन्द्र । अग्ने असो
भवतमुत्तमेभिः । होतायक्षदिन्द्राग्नी । छागस्य वपा-
या मेदसः । जुषेताः हविः । होतर्यज । विह्वल्यन्मनसा
वस्य इच्छन् । इन्द्राग्नी ज्ञास उत वा सजातान् ॥ १ ॥

नान्यायवत् प्रमतिरस्ति मह्यम् । सवान्धियं वाज-
यन्तीमतक्षम् । होता यक्षदिन्द्राग्नी । पुरोडाशस्य जु-
षेताः हविः । होतर्यज । त्वामीडते अजिरं दूत्याय ।
हविष्मन्तः सदमिन्नामुषासः । यस्य देवैरासदो बर्हि-
रग्ने । अहान्यसौ सुदिना भवन्तु । होता यक्षदग्निम् ॥
पुरोडाशस्य जुषेताः हविः । होतर्यज ॥ २ ॥

सजातानग्निं द्वे च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

गोर्भिर्विपुः प्रमतिमिच्छमानः । ईद्रे रयिं यशसं पू-

र्वभाजम् । इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवजा । प्रणो नव्येभि-
 स्तिरतं देष्णैः । माच्छेद्म रश्मीरिति नाधमानाः । पि-
 तृणाः शक्तीरनु यच्छमानाः । इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणो
 मदन्ति । ताह्यद्रीधिषणाया उपस्थे । अग्निः सुदी-
 तिः सुहृशं गृणन्तः । नमस्यामस्त्वेद्यं जातवेदः ॥ त्वां
 दूतमरतिः हव्यवाहम् । देवा अकृण्वन्मृतस्य ना-
 भिम् ॥ १ ॥

जातवेदो द्वे च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

त्वः ह्यग्ने प्रथमो मनोता । अस्याधियो अभवो-
 दस्म होता । त्वः सीवृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु । सहो वि-
 श्वस्मै सहसे सहध्वै । अधाहोतान्यसीदो यजीयान् ।
 इडस्पद इषयन्नीज्यः सन् । तं त्वा नरः प्रथमं देवय-
 न्तः । महोराये चितयन्तो अनुगमन् । वृते वयन्तं बहु-
 भिर्वसन्धैः । त्वे रयिं जागृवाः सो अनुगमन् ॥ १ ॥

रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तम् । वपावन्तं विश्वहा दी-
 दिवाः सम् । पदं देवस्य नमसा वियन्तः । अवस्यवः
 अव आपन्नमृक्तम् । नामानि चिहधिरे यन्नियानि ।

भद्रायान्ते रणयन्त सन्दृष्टौ । त्वां वर्द्धन्ति क्षितयः पृ-
थिव्याम् । त्वं राय उभया सोजनानाम् । त्वं चाता
तरणे चेत्योभूः । पिता माता सद्मिन्मानुषाणाम् ॥

॥ २ ॥

सपर्य्येण्यः सपुियो विष्टवग्निः । होता मन्द्रो निष-
सादा यजीयान् । तं त्वा वयं दम आदीदृवांसम् ।
उपञ्जु बाधो नमसा सदेम । तं त्वा वयं सुधियो न-
व्यमग्ने । सुम्नाय वर्द्धमहे देवयन्तः । त्वं विशो अनयो
दीद्यानः । दिवो अग्ने बृहता रोचनेन । विशां कविं
विश्वपतिं शश्वतीनाम् । नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ॥

॥ ३ ॥

प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकम् । राजन्तमग्निं यजतं
रयोणाम् । सो अग्ने ईजे शशमे च मत्तैः । यस्त आनट्
समिधा हव्यदातिम् । य आहुतिं परि वेदा नमोभिः ।
विश्वेत्सवामादधते त्वातः । अस्मा उते महिमहे वि-
धेम । नमोभिरग्ने समिधोत हव्यैः । वेदो स्वनो सह-
सो गीर्भिरुक्थैः । आते भद्रायाः सुमतौ यतेम ॥ ४ ॥

आयस्ततन्य रोदसी विभासा । अवोभिश्च अवस्य-
स्तरुचः । बृहद्भिर्वाजै स्थविरेभिरस्मे । रेवद्भिरग्न वि-

तरं विभाहि । नृवदसो सदमिद्वे ह्यस्मे । भूरि तोकाय
 तनयाय पश्वः । पूर्व्वीरिषो बृहती रारे अधाः । अस्मे
 भद्रासौ अवसानि सन्तु । पुरुष्यग्ने पुरुधा त्वाया ।
 वह्नि राजन् वसुताते अश्याम् ॥ पुरुणि हि त्वे पुरु-
 वार सन्ति । अग्ने वसु विधत्ते राजनि त्वे ॥ ५ ॥

जागृवाः सो अनुग्मन्मानुषाणां चर्षणीनां यतेमा-
 श्यां दे च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

आभरतः शिक्षतं वज्रबाहू । अस्मा इन्द्राग्नी
 अवतः शचीभिः । इमे नु ते रश्मयः सूर्य्यस्य । येभिः
 सपित्वं पितरो न आयन् । होता यक्षदिन्द्राग्नी ।
 छागस्य हविष आत्तामद्य । मध्यतो मेद उद्धृतम् ।
 पुरा द्वेषोभ्यः । पुरा पौरुषेय्यागृभः । घस्तान्नूनम् ॥
 ॥ १ ॥

घासे अजाणां यवस प्रथमानाम् । सुमत्क्षराणां
 शतरुद्रियाणाम् । अग्निघातानां पीवोपवसनानाम् ।
 पार्श्वतः आणितः शितामत उत्सादतः । अङ्गादङ्गाद-
 वत्तानाम् । करत एवेन्द्राग्नी । जुषेताः हविः । होता-

र्यज । देवेभ्यो वनस्पते हवीःषि । हिरण्यपर्णं पुदिवस्ते
अर्थम् ॥ २ ॥

पुदक्षिणिद्रश्नयानि यूय । ऋतस्य वक्षि पथिभी र-
जिष्ठैः । होता यक्षद्वनस्पतिमभिहि । पिष्टतमयार-
भिष्टया रश्नयाधित । यच्चन्द्राग्नियोम्हागस्य हविषः
प्रिया धामानि । यच्च वनस्पतेः प्रिया पाथाःसि । यच्च
देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि । यच्चाग्नेर्होतुः प्रिया
धामानि । तच्चैतं पुस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षत् । र-
भीयाःसमिव कृत्वी ॥ ३ ॥

कर देवं देवो वनस्पतिः । जुषताः हविः । होतर्य-
ज । पिप्रोहि देवाः उश्नतो यविष्ठ । विद्वां ऋतू
ऋतुपते यजेह । ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने । त्वः हो-
तृणामस्या यजिष्ठः । होता यक्षदग्निः स्विष्टकृतम् ।
अयाडग्निरिन्द्राग्नियोम्हागस्य हविषः प्रिया धामा-
नि । अयाड्वनस्पतेः प्रिया पाथाःसि ॥ अयाड् देवा-
नामाज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया
धामानि । यक्षत्त्वं महिमानम् । आयजता मेऽज्या
इषः । कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः । जुषताः हविः ।
होतर्यज ॥ ४ ॥

नूनमर्थं कृत्वी पाथाःसि सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

उपोहयद्विदथं वाजिनो गूः । गोभिर्विप्राः प्रमति-
मिच्छमानाः । अर्वन्तो न काष्ठान्नक्षमाणाः । इन्द्राग्नी
जोहुवतो नरस्ते । वनस्पते रश्नयाभिधाय । पिष्टत-
मया वयुनानि विद्वान् । वह देवचा दिधिषो हवीः-
षि । प्रच दातारममृतैषु वोचः । अग्निः स्विष्टकृतम् ।
अयाडग्निरिन्द्राग्नियोष्ठागस्य हविषः प्रिया धामा-
नि ॥ १ ॥

अयाङ्ननस्पतेः प्रिया पाथाःसि । अयाड् देवाना-
माज्यपानां प्रिया धामानि । यक्षद्मेर्होतुः प्रिया धा-
मानि । यक्षत्त्वं महिमानम् । आयजता मेऽज्या इषः ।
कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः । जुषताः हविः । अग्ने
यद्य विशो अध्वरस्य होतः । पार्वकशोचे वेष्टः हि
यज्या । कृता यजासि महिना वियङ्मूः ॥ हव्यावह यवि-
ष्ठया ते अद्य ॥ २ ॥

धामानि भूरेकञ्च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽमुवाकः ।

देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यात् सुवीरं वीरैर्वस्तोर्हज्ये-

ता॒क्तोः प्र॒धिये॒तात्प॒न्याना॒या ब॒र्हिषा॑तो म॒देम वसु॒-
 वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज । दे॒वीर्द्वारः॑ स॒ङ्घाते॑ वि॒ड्वी-
 र्याम॑ञ्छि॒रिद्रा॒द्भुवा दे॒वह॑तौ व॒त्स ई॒मे ना॒स्तरु॑ण आ-
 मि॒मीयात् कु॒मारो वा न॑वजातो मै॒ना अ॒वीरे॑णुक-
 काटः॑ पृ॒ण॒ग्वसु॑वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु॒ यज । दे॒वी उ॒षा-
 सा न॒क्ताद्या॑स्मिन् य॒ज्ञे प्र॒यत्य॑टके॒तामपि॑ नूनं दै॒वीर्वि-
 शः॑ प्रा॒यासि॑ष्टाः सु॒प्रोते॑ सु॒धिते॑ वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य
 वीतां॑ यज । दे॒वी जो॒ष्ट्री वसु॑धितो॒ ययोर्न्या॑द्या द्वे॒षाः-
 सि यु॒यव॑दान्या व॒क्षद्व॑सुवा॒र्याणि॑ यज॒मानाय॑ वसु॒वने॑
 वसु॒धेय॑स्य वीतां॑ यज । दे॒वी ऊ॒र्जाहु॑ती इ॒षमू॒र्जम॑न्या
 व॒क्षत्स॒ग्धिः स॒पीति॑ म॒न्या नवे॑न पू॒र्वं * द॒यमा॑नास्या-
 म॒पुरा॑णेन॒ नवं॑ तामू॒र्जमू॒र्जाह॑ती ऊ॒र्जय॑माने अ॒धातां॑
 वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीतां॑ यज । दे॒वा दै॒व्या हो॑तारा
 ने॒ष्टारा॑ पो॒तारा॑ ह॒ताद्य॑शः॒सा वाभ॑रद्व॒स्तु वसु॑वने॑ व-
 सु॒धेय॑स्य वीतां॑ यज । दे॒वीस्ति॒सस्ति॒सो दे॒वीरि॑डा॒ सर-
 स्व॑ती भा॒रती॑ द्यां भा॒रत्या॑दि॒त्यैर॑स्पृ॒क्षत् सर॑स्वतीमः
 रु॒द्रैर्य॑ज्ञमा॒वीदि॒हैवे॑ड्या वसु॒मत्या॑ स॒धमा॑दं म॒देम वसु॒-
 वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु॒ यज । दे॒वो न॒राशः॑ स॒स्त्रिशी-

षी षडक्षः शतमिदेन॥ श्रितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं
 प्रवहन्ति मित्रावरुणे दस्य होत्रमर्हता बृहस्पतिस्तोत्र-
 मश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज । देवो व-
 नस्पतिर्वर्षप्रावा धृतनिर्णिग्धामणेणास्पृक्षदान्तरिक्षं
 मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणाह॥ होद्वसुवने वसुधेयस्य
 वेतु यज । देवं बर्हिर्वारितीनां निधेधासि प्रच्युती-
 नामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुष्यार्हं यशस्वदेना बर्हि-
 षान्या बर्हिः॥ ध्यभिध्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥
 देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा मन्द्रः कविः सत्यमन्मा
 यजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने यान्देवानया-
 द्या॥ अपिप्रेये ते होत्रे अमत्सतता॥ ससनुषी॥ होत्रां
 देवङ्गमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेम॥ स्विष्टकृच्चाम्ने होता
 भूर्वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि यज ॥ १ ॥

यजैकञ्च ॥ अनु० १३ ॥

* देवं बर्हिर्देवीर्द्वारौ देवी उषासानक्ता देवी जोष्ट्री
 देवी ऊर्जाहुती देवा दैव्या होतारा देवीस्तिस्तिस्तिस्ती
 देवोर्देवो नराश॥ सो देवो वनस्पतिर्देवं बर्हिर्वारि-
 तीनां देवो अग्निः स्विष्टकृत्सुद्रविणा वीहि यज ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

दे॒वं ब॒र्हिः । व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वीर्द्वा॑रः ।
व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु । दे॒वी उ॒षा॒सान॒क्ता । व॒सु॒-
वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीताम् । दे॒वी जो॒ष्टी । व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य
वीताम् । दे॒वी ऊ॒र्जा॒हुती॑ । व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीताम् ॥
॥ १ ॥

दे॒वा दै॒व्या हो॑ता॒रा । व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीताम् ।
दे॒वीस्ति॒स्रस्ति॒स्रो दे॒वीः । व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु । दे॒वो
न॒रा॒शः॑ । व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वो वन॑स्पतिः ।
व॒सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु । दे॒वं ब॒र्हिर्वी॑रितीनाम् । व॒सु॒-
वने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु ॥ २ ॥

दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृत् । सु॒द्रवि॑णा म॒न्द्रः क॒विः ।
स॒त्यम॑न्माय॒जो हो॑ता । हो॒तुर्हो॑तुराय॒जीया॑न् । अ॒ग्ने
या॒न्दे॒वान॑याट् । याँ अ॒पि॒ग्नेः । ये ते॒ हो॒चे अ॒म॒त्स॒त ।
ताँ स॑स॒नु॒षीँ हो॑चां दे॒व॒ङ्ग॒माम् । दि॒वि दे॒वेषु॑ य॒ज्ञ-
मे॒रये॑मम् । स्वि॑ष्ट॒कृच्चा॒ग्ने हो॑ताभूः ॥ व॒सु॒वने॑ वसु॒धे-
य॑स्य नमोवा॒के वी॑हि ॥ ३ ॥

वी॒तां वे॒त्वभू॑रेकञ्च ॥ अनु० १४ ॥

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः
पचन् पुरोडाशं बध्नन्निन्द्राग्निभ्यां छागः सूपस्था अद्य
देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां छागेनाघस्तान्तं मे-
दस्तः प्रतिपचताग्रभीष्टामवीदधेतां पुरोडाशेन त्वा-
मद्यर्षे आर्षेयर्षीणां न पादवृणीतायं यजमानो ब-
हुभ्य आसङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसुवाय्या यक्ष्यत इति
ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आचशास्वाच-
गुरस्वेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥ १ ॥

अग्निमद्यैकं ॥ अनु० १५ ॥ *

अञ्जन्ति होतायक्षत्समिद्धो अद्याग्निरजैर्द्वया जु-
षस्वा वृचहणा गीर्भिस्त्वः ह्याभरतमुपोहयदेवं बर्हिः
सुदेवं देवं बर्हिर्ग्निमद्य पञ्चदश ॥

* D. E. पुस्तके निम्नस्थः पाठो वर्तते ।

अञ्जन्यग्निर्होता नो गीर्भिर्विप्र उपोहयद्विदथ-
वाजिनां सप्तचिंशत् ॥ ३७ ॥

अञ्जन्युपावसृजन्नान्याकरदेवं देवो वनस्पतिर-
ष्टचिंशत् ॥ ३८ ॥

अञ्जन्ति ते सुक्रतवो जुषस्वाभरतं देवो वनस्पतिः
पञ्चचत्वारिंशत् ॥ ४५ ॥

हरिः ॐ ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणे

द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

सर्वान् वा एषोऽग्नौ कामान् प्रवेशयति । योऽग्नी-
नन्वाधाय वृतमुपैति । स यदनिष्टा प्रयायात् । अका-
मप्रोता एनं कामानानुप्रयायुः । अतेजा अवीर्यः
स्यात् । स जुहुयात् । तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम् । विश्वाः
सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिर् इति । का-
मानेवास्मिन्दधाति ॥ १ ॥

कामप्रोता एनं कामा अनुप्रयान्ति । तेजस्वी वी-
र्यावान् भवति । सन्ततिर्वा एषा यज्ञस्य । योऽग्नीन-
न्वाधाय वृतमुपैति । स यदुद्वायति । विच्छित्तिरेवास्य
सा । तं प्राञ्चमुद्धृत्य । मनसोपतिष्ठेत् । मनो वै पूजा-
पतिः । पूजापत्यो यज्ञः ॥ २ ॥

मनसैव यज्ञः सन्तनोति । भूरित्याह । भतो वै पू-
जापतिः । भूतिमेवोपैति । विवा एष इन्द्रियेण वीर्ये-
णर्द्धते । यस्याहिताग्नेरग्निरपक्षायति । यावच्छम्यया

पुविध्येत । यदि तावदपश्चायेत् । तः सम्भरेत् । इदं
त एकं पर उत एकम् ॥ ३ ॥

तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवेशनस्तनुवै चा-
रुरेधि । प्रिये देवानां परमे जनित्र इति । ब्रह्मणैवैनः
सम्भरति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यदि परस्तरामप-
श्चायेत् । अनुपयायावस्येत् । सो एव ततः प्रायश्चि-
त्तिः । ओषधीर्वा एतस्य पशून् पयः प्रविशति । यस्य
हविषे वत्सा अपाकृताधयन्ति ॥ ४ ॥

तान् यद्बुद्ध्यात् । यातयाम्ना हविषा यजेत । यन्न दु-
ह्यात् । यन्न परुरन्तरियात् । वायव्यां यवागून्निर्वपेत् ।
वायुर्वै पयसः प्रदापयिता । स एवास्मै पयः प्रदापय-
ति । पयो वा ओषधयः । पयः पयः । पयसैवास्मै पयो-
ऽवरुन्थे ॥ ५ ॥

अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकुर्यात् । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः । अन्यतरान् वा एष देवान् भागधेयेन
वर्द्धयति । ये यजमानस्य सायं गृहमागच्छन्ति । यस्य
सायं दुग्धः हविरार्त्तिमार्च्छति । इन्द्राय व्रीहीन्निरू-
प्योपवसेत् । पयो वा ओषधयः । पय एवारभ्य गृही-
त्वोपवसति । यत् प्रातः स्यात् । तच्छृतं कुर्यात् ॥ ६ ॥

अथेतर ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् । इन्द्रिये एवास्मै
समीची दधाति । पयो वा ओषधयः । पयः पयः । प-
यसैवास्मै पयोऽवरुन्धे । अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपा-
कुर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । उभयान् वा एष दे-
वान् भागधेयेन व्यर्जयति । ये यजमानस्य सायञ्च
पातश्च गृहमागच्छन्ति । यस्योभयः हविरार्तिमार्च्छ-
ति ॥ ७ ॥

ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनन्निर्वपेत् । अग्निं देवतानां
प्रथमं यजेत् । अग्निमुखा एव देवताः प्रीणाति । अग्निं
वा अन्वन्था देवताः । इन्द्रमन्वन्थाः । ता एवोभयीः
प्रीणाति । पयो वा ओषधयः । पयः पयः । पयसैवास्मै
पयोऽवरुन्धे । अथोत्तरस्मै हविषे वत्सानपाकुर्यात् ॥
८ ॥

सैव ततः प्रायश्चित्तिः । अर्द्धा वा एतस्य यज्ञस्य मी-
यते । यस्य ब्रत्येहन् पत्यनालम्भुका भवति । तामप-
रुध्य यजेत । सर्व्वेणैव यज्ञेन यजते । तामिष्टोपह्वयेत ।
अमूहमस्मि । सा त्वम् । द्यौरहम् । पृथिवी त्वम् ॥ सा-
माहम् । ऋक् । तावेहि सम्भवाव । सह रेता दधा-
वहै । पु॥से पुत्राय वेत्तवै । रायस्योषाय सुप्रजास्वाय

सुवीर्यायेति । अर्द्ध एवैनामुपह्वयते । सैव ततः प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

दधाति यज्ञ उत एकं धयन्ति रुन्धे कुर्यादार्च्यत्वापा
कुर्यात् पृथिवी त्वमष्टौ च ॥ अनु० १ ॥

सर्वान् विवै यदि परस्तरामन्यतरानुभयानद्वा वै ।

द्वितीयोऽनुवाकः ।

यद्विध्यणेन जुहुयात् । अप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात् ।
यदनायतने निनयेत् । अनायतनः स्यात् । पूजा-
पत्ययर्चा वल्मीकवपायामवनयेत् । पूजापत्यो वै व-
ल्मीकः । यज्ञः पूजापतिः । पूजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठा-
पयति । भूरित्याह । भूतो वै पूजापतिः ॥ १ ॥

भूतिमेवोपैति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्हो-
तव्यम् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यत्कोटावपन्नेन जुहु-
यात् । अप्रजा अपशुर्यजमानः स्यात् । यदनायतने
निनयेत् । अनायतनः स्यात् । मध्यमेन पर्श्वेन द्यावा-
पृथिव्ययर्चान्तः परिधि निनयेत् । द्यावापृथिव्योरेवै-
नत्प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः

प्रायश्चित्तिः । यद्वदृष्टेन जुहुयात् । अपरूपमस्यात्मं
जायेत । किलासो वास्यादर्शसो वा । यत् प्रत्येयात् ।
यज्ञं विच्छिन्द्यात् । स जुहुयात् । मित्रो जनान् कल्प-
यति प्रजानन् ॥ ३ ॥

मित्रो दाधार पृथिवीमुतद्याम् । मित्रः कृष्टीरनि-
मिषाभिचष्टे । सत्याय हव्यं दृतवज्जुहेति * । मित्रेणैव-
नत्कल्पयति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यत् पूर्वस्यामाहुत्याः हुता-
यामुत्तराहुतिः स्कन्देत् । द्विपाद्भिः पशुभिर्यजमानो
व्यूध्येत । यदुत्तरयाभिजुहुयात् ॥ ४ ॥

चतुष्पाद्भिः पशुभिर्यजमानो व्यूध्येत । यत्र वेत्य व-
नस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गाम-
येति वानस्पत्ययर्चा समिधमाधाय । तूष्णीमेव पुनर्जु-
हुयात् । वनस्पतिनैव यज्ञस्यार्त्तां चानार्त्तां चाहूती
विदाधार । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यत्पुनरा प्रयाजेभ्यः प्राङ्ङारः
स्कन्देत् । अध्वर्यवे च यजमानाय चाकः स्यात् ॥ ५ ॥

यद्वक्षिणा । बृह्मणे च यजमानाय चाकः स्यात् ।

* जज्ञातेति इति D. E. पुस्तकयोः पाठः ।

यत्पुत्यक् । होत्रे च पत्नियै च यजमानाय चाक् ॥ स्यात् ।
 यदुदङ् । अग्नीध्रे च पशुभ्यश्च यजमानाय चाक् ॥
 स्यात् । यदभिजुहुयात् । रुद्रोऽस्य पशून् घातुकः स्यात् ।
 यन्नाभिजुहुयात् । अशान्तः ग्रहियेत ॥ ६ ॥

सुवस्य बुध्रेनाभिनिदध्यात् । मा तमो मा यज्ञस्त-
 मन्मा यजमानस्तमत् । नमस्ते अस्वायते । नमो रुद्र
 परायते । नमो यच्च निषीदसि । अमुं मा हिंसीरमुं
 मा हिंसीरिति येन स्कन्देत् । तं ग्रहरेत् । सहस्रशृ-
 ङ्गो दृषभो जातवेदाः । स्तोमपृष्ठो घृतवान्त्मुप्रतीकः ।
 मा नो हासीन्मेत्यितो नेत्वाजहाम ॥ गोपोषन्नौ वी-
 रपोषच्च यच्छेति । ब्रह्मणैवैनं ग्रहरति । सैव ततः
 प्रायश्चित्तिः ॥ ७ ॥

वै पूजायतिः स्थापयति प्रजानन्नभिजुहुयात्स्याद्वि-
 येत जहाम चीणि च ॥ अनु० २ ॥
 (यद्विःषणेन यत्कीटा* यद्वदृष्टेन यत्पूर्वस्यां यत्पुरा॥)

* यत्कीटावपत्रेन मध्यमेन यद्वदृष्टेनेति E पुस्तकपाठः ।

यत्कीटा यन्मध्यमेन यद्वदृष्टेनेति D पुस्तकपाठः ।

† अयाजभ्यः प्राङ्गारो यदक्षिणा यत् प्रत्यक् यदुदङ् इति E पुस्तकपाठः ।

अयाजभ्यः प्राङ्गारो यदक्षिणेति D पुस्तकपाठः ।

‡ यदादि र्यतुरापर्वणः पाठोभाष्यानुमतत्वेन मुस्लाकर्मतो नानुभूयते किन्तु
 सर्व्वदर्शेषूक्तत्वानुसारेण लिखितः एतत्प्रदर्शनार्थं चिह्नद्वयं कोटीकृतः ।

तृतीयोऽनुवाकः ।

विवा एष इन्द्रियेण वीर्येणर्द्धते । यस्याहिताग्ने-
रग्निर्मथ्यमानो न जायते । यत्रान्यं पश्येत् । यत आ-
हृत्य होतव्यम्* । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति ।
यद्यन्यन्न विन्देत् । अजायां होतव्यम् । आग्नेयी वा
एषा । यदजा । अजाग्नावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति ॥ १ ॥

अजस्य तु नाग्नीयात् । यदजस्याग्नीयात् । यामेवा-
ग्नावाहुतिं जुहुयात् । तामद्यात् । तस्मादजस्य नाश्व्यम् ।
यद्यजान्न विन्देत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् ।
एष वा अग्निवैश्वानरः । यद्ब्राह्मणः । अग्नावेवास्याग्नि-
होत्रं हुतं भवति ॥ २ ॥

ब्राह्मणन्तु वसत्यै नापरुन्ध्यात् । यद्ब्राह्मणं वसत्या
अपरुन्ध्यात् । यस्मिन्नेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् । तं भाग-
धेयेन व्यर्द्धयेत् । तस्माद्ब्राह्मणो वसत्यै नापरुन्ध्यः । यदि
ब्राह्मणं न विन्देत् । दर्भस्तम्बे होतव्यम् । अग्निवान् वै
दर्भस्तम्बः । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति । द-
र्भास्तु नाध्यासीत् ॥ ३ ॥

यद्दर्भानध्यासीत् । यामेवाग्नावाहुतिं जुहुयात् ।

* तत् आहृत्य होतव्यमिति C पुस्तकपाठः ।

तामध्यासीत् । तस्माद्दुर्भा नाध्यासितव्याः । यदि दुर्भा-
न्न विन्देत् । अप्सु होतव्यम् । आपो वै सर्वा देवताः ।
देवतास्वेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति । आपस्तु न परि-
चक्षीत् । यदापः परिचक्षीत् ॥ ४ ॥

यामेवाप्स्वाहुतिं जुहुयात् । तां परिचक्षीत् । तस्मा-
दापो न परिचक्ष्याः । मेध्या च वा एतस्या मेध्या च
तनुवौ सःसृज्येते । यस्याहिताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः
सःसृज्यन्ते । अग्नये विविचये पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेत् । मेध्याञ्चैवास्यामेध्याञ्च तनुवौ व्यावर्त्तयति ।
अग्नये वृतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अ-
ग्निमेव वृतपतिः स्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैनं
वृतमालम्भयति ॥ ५ ॥

गर्भं स्रवन्तमगदमकः । अग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्प-
तिः । पृथिव्यामवचुश्चेतैतत् । नाभिप्राप्नोति निर्वर्त्ति
पराचैः । रेतो वा एतद्वाजिनमाहिताग्नेः । यदग्निहो-
त्रम् । तद्यत् सवेत् । रेतोऽस्य वाजिनं सवेत् । गर्भं
स्रवन्तमगदमकरित्याह । रेत एवास्मिन् वाजिनं द-
धाति ॥ ६ ॥

अग्निरित्याह । अग्निर्वै रेतोधाः । रेत एव तदधाति ।

इन्द्र इत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति । त्वष्टेत्याह ।
 त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत् । रूपमेव पशुषु
 दधाति । बृहस्पतिरित्याह । ब्रह्म वै देवानां बृहस्प-
 तिः ॥ ब्रह्मणैवास्मै पूजाः प्रजनयति । पृथिव्यामवचु-
 श्रोतैतदित्याह । अस्यामेवैनत्प्रतिष्ठापयति । नाभिप्रा-
 भोति निर्वृतिं पराचैरित्याह । रक्षसामपहत्यै ॥ ७ ॥

अजामावेवास्याग्निहोत्रं हुतं भवति भवत्यासीत्
 परिचक्षीत् लभयति दधाति देवानां बृहस्पतिः पञ्च
 च ॥ अनु० ३ ॥

विवैयद्यन्यमजायां ब्राह्मणस्य दर्भस्तम्बेऽसु होत-
 व्यम् ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

याः पुरस्तात् प्रसूवन्ति । उपरिष्ठात् सर्व्वतश्च याः ।
 ताभीरश्मिपवित्राभिः । अद्वां यज्ञमारभे । देवा गा-
 तु विदः । गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्पतिना देवेन ।
 वाताद्यज्ञः प्रयुज्यताम् । तृतीयस्यै दिवः । गायत्रिया
 सोम आमृतः ॥ १ ॥

सोमपीथाय सन्नयितुम् । वक्त्रमन्तरमाददे ।

आपो देवीः शुद्धाः स्थः । इमा पात्राणि शुन्धत । उपा-
तङ्गाय देवानाम् । पर्श्ववल्कमुत शुन्धत । पर्यो गृहेषु
पर्यो अग्नियासु । पर्यो वत्सेषु पर्य इन्द्राय हविषे धि-
यस्व । गायत्री पर्श्ववल्केन । पर्यः सोमं करोत्विमम् ॥
॥ २ ॥

अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयो भूः । य उद्यन्तमारो-
हति सूर्यमहे । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् ।
श्वो यज्ञाय रमतां देवताभ्यः । वसून् रुद्रानादित्यान् ।
इन्द्रेण सह देवताः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आ-
यतने मनीषया । इमामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टाः ।
तान् देवान् परिगृह्णामि पूर्वः ॥ ३ ॥

अग्निहव्यवाडिह तानावहतु । पौर्णमासं हवि-
रिदमेषां मयि । आमावास्यं हविरिदमेषां मयि ।
अन्तराग्नी पशवः । देवसं सदमागमन् । तान् पूर्वः
परिगृह्णामि । स्व आयतने मनीषया । इह पूजा विश्व-
रूपा रमन्ताम् । अग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः । ताः
पूर्वः परिगृह्णामि ॥ ४ ॥

स्व आयतने मनीषया । इह पशवो विश्वरूपा र-
मन्ताम् । अग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः । तान् पूर्वः

परिगृह्णाति* । स्व आयतने मनीषया । अयं पितृणा-
मग्निः । अवाढूव्या पितृभ्य आ । तं पूर्वः परिगृह्णामि ।
अविषन्नः पितुं करत् । अजसं त्वाः सभापालाः ॥ ५ ॥

विजयभागः समिन्धताम् । अग्ने दीदाय मे सभ्य ।
विजित्यै शरदः शतम् । अन्नमावसथीयम् । अभिह-
राणि शरदः शतम् । आवसथे अयं मन्त्रम् । अहि-
र्बुध्नियो नियच्छतु । इदमहमग्नि ज्येष्ठेभ्यः । वसुभ्यो
यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहमिन्द्र ज्येष्ठेभ्यः ॥ ६ ॥

रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहं वरुण ज्येष्ठेभ्यः ।
आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । पयस्वतीरोषधयः । पय-
स्वद्वीरुधां पयः । अपां पयसो यत्पयः । तेन मामिन्द्र-
सःसृज । अग्ने व्रतपते वृतं चरिष्यामि । तच्छकेयं
तन्मे राध्यताम् । वायो व्रतपत आदित्यव्रतपते ॥ ७ ॥

वृतानां व्रतपते वृतं चरिष्यामि । तच्छकेयं तन्मे रा-
ध्यताम् । इमां प्राचीमुदीचीम् । इषमूर्जमभिसंस्कृ-
ताम् । बहुपणामशुक्लाग्राम् । हरामि पशुपामहम् ।
यत्कृष्णो रूपं कृत्वा । प्राविशस्त्वं वनस्पतीन् । तत्स्वा-
मेकविंशतिधा । सम्हरामि सुसम्भृता ॥ ८ ॥

चीन् परिधीःस्तिस्त्रः समिधः । यज्ञायुरनुसञ्च-
रान् । उपवेषं मे क्षणं धृष्टिम् । सम्भरामि सुसम्भृता ।
या जाता ओषधयः । देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां पर्व-
राध्यासम् । परिस्तरमाहरन् । अपां मेध्यं यज्ञियम् ।
स देवः शिवमस्तु मे ॥ ९ ॥

आच्छेता वो मारिषम् । जीवानि शरदः शतम् ।
अपरिमितानां परिमिताः । सन्नह्ये सुकृताय कम् ।
एनो मानिगां कतमच्च नाहम् । पुनरुत्थाय बहुला भ-
वन्तु । सकृदाच्छिन्नं बहिरूष्णीमृदु । स्योनं पितृभ्य-
स्त्वा भराम्यहम् । अस्मिन्त्सीदन्तु मे पितरः सोम्याः ।
पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सह ॥ १० ॥

त्रिवृत्यलाशे दर्भः । इयान् प्रादेशसम्मितः । यज्ञे
पवित्रं पोतुतमम् । पयो हव्यं करोतु मे । इमा प्राणा-
पानौ । यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः । आप्याययन्तौ सञ्चर-
ताम् । पवित्रे हव्यशोधने । पवित्रे स्थो वैष्णवी । वायु-
वीं मनसा पुनातु ॥ ११ ॥

अयं प्राणश्चापानश्च । यजमानमपि गच्छताम् ।
यज्ञे ह्यभूतां पोतारौ । पवित्रे हव्यशोधने । त्वया वेदिं
विविदः पृथिवीम् । त्वया यज्ञो जायते विश्वदानिः ।

अच्छिद्रं यज्ञमन्त्रेषि विद्वान् । त्वया होता सन्तनोत्य-
ईमासान् । त्रयस्त्रिंशोऽसि तन्तूनाम् । पवित्रेण स-
हागहि ॥ १२ ॥

शिवेयः रज्जुरभिधानी । अभ्रियामुपसेवताम् ।
अप्रसूसाय यज्ञस्य । उखे उपदधाम्यहम् । पशुभिः
सन्नीतम्विभृताम् । इन्द्राय शृतं दधि । उपवेषोऽसि
यज्ञाय । त्वां परिवेषमधारयन् । इन्द्राय हविः कृण्व-
न्तः । शिवः शम्भो भवासि नः ॥ १३ ॥

अमृण्मयं देवपात्रम् । यज्ञस्यायुषि प्रयुज्यताम् ।
तिरः पवित्रमतिनीताः । आपो धारय मातिगुः । दे-
वेन सवित्रोत्पूताः । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । गां दौह
पवित्रे रज्जुम् । सर्वा पात्राणि शुन्धत । एता आच-
रन्ति मधुमद्बुधानाः । पूजावतीर्यशसौ विश्वरूपाः ॥ १४ ॥

बह्वीर्भवन्तीरुपजायमानाः । इह व इन्द्रो रमयतु
गावः । पूषा स्थ । अयक्ष्मा वः पूजया सःसृजामि । रा-
यस्पोषेण बहुला भवन्तीः । ऊर्जं पयः पिन्वमाना घृ-
तञ्च । जीवो जीवन्तीरुप वः सदेयम् । द्यौश्चेमं यज्ञं पृ-
थिवी च सन्दुहाताम् । धाता सोमेन सह वार्तेन
वायुः । यजमानाय द्रविणं दधातु ॥ १५ ॥

उत्सन्दुहन्ति कलशं चतुर्विलम् । इडां देवीं मधु-
मतीः सुवर्विदम् । तदिन्द्राग्नी जिन्वतः सूनृतावत् ।
तद्यजमानममृतत्वे दधातु । कामधुक्षः प्रणो ब्रूहि ।
इन्द्राय हविरिन्द्रियम् । अमूं यस्यां देवानाम् । मनु-
ष्याणां पयोहितम् । बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यः । हव्यमा-
प्यायतां पुनः ॥ १६ ॥

वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः । पुनर्दोहाय कल्पताम् । यज्ञस्य
सन्ततिरसि । यज्ञस्य त्वा सन्ततिमनुसन्तनोमि । अ-
दस्तमसि विष्णवे त्वा । यज्ञायपि दधाम्यहम् । अङ्घ्रि-
ररिक्तेन पात्रेण । याः पूताः परिशेरते । अयं पयः
सोमं कृत्वा । स्वां योनिमपि गच्छतु ॥ १७ ॥

पर्शवल्कः पवित्रम् । सौम्यः सोमाङ्घ्रि निर्मितः ।
इमौ पर्शवश्च दुर्भश्च । देवानां हव्यशोधनौ । प्रातर्वे-
षाय गोपाय । विष्णो हव्यः हि रक्षसि । उभावग्नी
उपस्तृणते । देवता उपवसन्तु मे । अहं ग्राम्यानुपव-
सामि । मह्यं गोपतये पशून् ॥ १८ ॥

आमृत इमं गृह्णामि पूर्वस्ताः पूर्वः परिगृह्णामि
सभापाला इन्द्र ज्येष्ठेभ्य आदित्यव्रतपते सुसम्भृता मे
सह पुनातु गहिनी विश्वरूपा दधातु पुनर्गच्छतु पशून् ॥
अनु० ४ ॥

याः पुरस्तादिमामूर्जमिह पूजा इह पशवोऽयं पि-
तणामग्निः ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

देवा देवेषु पराक्रमध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु । द्वि-
तीयास्तृतीयेषु । चिरेकादशा इह मावत । इदं शके-
यं यदिदं करोमि । आत्मा करोत्वात्मने । इदं
करिष्ये भेषजम् । इदं मे विश्वभेषजा । अश्विना प्रा-
वतं युवम् । इदमहं सेनाया अभीत्वय्य ॥ १ ॥

सुखमपोहामि । सूर्यं ज्योतिर्विभाहि । महत इ-
न्द्रियाय । आप्यायतां घृतयानिः । अग्निर्हव्यानुमन्य-
ताम् । खमङ्ख त्वचमङ्ख । सुरूपं त्वावसुविदम् ।
पशूनां तेजसा । अग्नये जुष्टमभिधारयामि । स्योनं ते
सदनं करोमि ॥ २ ॥

घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्त्सीदा-
मृते प्रतितिष्ठ । व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः । आर्द्रः
प्रथस्त्रुर्भुवनस्य गोपाः । शृत उत्स्राति जनिता मती-
नाम् । यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः । देवानां विष्टामनु
यो वितस्थे । आत्मन्वान्सौम घृतवान् हि भूत्वा । दे-

वान् गच्छ सुवर्विद् यजमानाय मच्छम् । इरा भूतिः
पृथिव्यै रसो मोत्क्रमीत् ॥ ३ ॥

देवाः पितरः पितरो देवाः । योऽहमस्मि स सन्
यजे । यस्यास्मि न तमन्तरेमि । स्वम् इष्टं स्वन्दत्तम् ।
स्वम्पूतं स्वःश्रातम् । स्वःहृतम् । तस्य मेऽग्निरूपद्र-
ष्टा । वायुरूपश्रोता । आदित्योऽनुश्रुता । द्यौः पिता ॥
॥ ४ ॥

पृथिवी माता । पूजापतिर्वन्धुः । य एवास्मि स सन्
यजे । मा भेर्मा संविक्था मा त्वा हिंसिषम् । मा ते
तेजोऽपक्रमीत् । भरतमुद्धरे मनुषिञ्च । अवदानानि
ते पुत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ।
यदवदानानि ते वदन् । विलोमाकार्षमात्मनः ॥ ५ ॥

आज्येन प्रत्यनज्म्येनत् । तत्त आप्यायतां पुनः ।
आज्यायो यवमाचात् । आव्याधात् हृत्यतामिदम् ।
मारुरूपाम यज्ञस्य । शुद्धं स्वष्टमिदं हविः । मनुना
दृष्टां घृतपदीम् । मित्रावरुण समीरिताम् । दक्षिणा-
द्वादसमिन्दन् । अवद्याम्येकतो मुखाम् ॥ ६ ॥

इडे भागं जुषस्व नः । जिन्वगा जिन्वार्धतः । तस्यास्ते
भक्षिवाणः स्याम । सर्वात्मानः सर्व्वगणाः । ब्रह्मपिन्व-

स्व । ददतो मे माक्षायि । कुर्वतो मे मोषदसत् ।
दिशं क्लृप्तिरसि । दिशो मे कल्पन्ताम् । कल्पन्तां मे
दिशः ॥ ७ ॥

दैवीश्च मानुषीश्च । अहोरात्रे मे कल्पेताम् । अङ्ग-
मासा मे कल्पन्ताम् । मासा मे कल्पन्ताम् । चतुर्वे-
मे कल्पन्ताम् । संवत्सरो मे कल्पताम् । क्लृप्तिरसि क-
ल्पतां मे । आशानां त्वाशापालेभ्यः । चतुर्भ्यो अमृतै-
भ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यः ॥ ८ ॥

विधेम हविषा वयम् । भजतां भागी भागम् । मा
भागो भक्त । निरभागं भजामः । अपस्विन्व । ओषधी-
र्जिन्व । द्विपात् पाहि । चतुष्पादव । दिवो वृष्टिमेरय ।
ब्राह्मणानामिदं हविः ॥ ९ ॥

सोम्यानां सोमपीथिनाम् । निर्भक्तो ब्राह्मणः ।
नेहा ब्राह्मणस्यास्ति । समङ्गां बर्हिर्हविषा घृतेन । स-
मादित्यैर्वसुभिः सम्मरुद्भिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवे-
भिरङ्गाम् । दिव्यं नमो गच्छतु यत्त्वाहा । इन्द्राणी-
वाविधवा भूयासम् । अदितिरिव सुपुत्रा । अस्थूरि
त्वा गार्हपत्य ॥ १० ॥

उपनिषदे सुप्रजात्वाय । सम्पत्नी पत्या सुकृतेन ग-

च्छताम् । यज्ञस्य युक्तौ धृत्वावभूताम् । सञ्जानानौ
 विजहतामरातीः । दिवि चोतिरजरमारभेताम् । दश
 ते तनुवो यज्ञ यज्ञियाः । ताः प्रीणातु यजमानो घृते-
 न । नारिष्ठयोः पृशिपमीडमानः । देवानां दैव्येऽपि
 यजमानोऽमृतोऽभूत् । यं वां देवा अकल्पयन् ॥
 ॥ ११ ॥

ऊर्जो भागः शतक्रतू । एतद्वां तेन प्रीणाति । तेन
 तृप्यतमः सहै । अहं देवानाः सुकृतामस्मि लोके ।
 ममेदमिष्टं न मिथुर्भवाति । अहन्नारिष्ठावनुयजामि
 विद्वान् । यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्भागधेयम् । अदार-
 सृङ्गवत देव सोम । अस्मिन् यज्ञे मरुतो मृडता नः ।
 मा नो विदद्भिभामो अशस्तिः ॥ १२ ॥

मा नो विदद्भुजना द्वेष्ट्याया । ऋषभं वाजिनं वयम् ।
 पूर्णमासं यजामहे । स नो दोहताः सुवीर्यम् । राय-
 स्पोषः सहस्रिणम् । प्राणाय सुरार्धसे । पूर्णमासाय
 स्वाहा । अमावास्या सुभगा सुशेवा । धेनुरिव भूय
 आप्यायमाना । सा नो दोहताः सुवीर्यम् ॥ राय-
 स्पोषः सहस्रिणम् । अपानाय सुरार्धसे । अमावा-
 स्यायै स्वाहा । अभिस्तुणीहि परिधेहि वेदिम् । जामिं

मा हिःसीरमुया श्याना । होतृषदना हरिताः सुव-
र्णाः । निष्का इमे यजमानस्य बुध्ने ॥ १३ ॥

अभीत्वैयं करोमि क्रमोत्पितात्मन एकतो मुखां
मे दिशोध्यक्षेभ्यो हविर्गाहपत्याकल्पयन्नशस्तिः सा
नो दोहताः सुवीर्याः सप्त च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

परिस्तृणीत परिधत्ताग्निम् । परिहितोऽग्निर्यजमानं
भुनक्तु । अपाः रस ओषधीनाः सुवर्णाः । निष्का इमे
यजमानस्य सन्तु कामदुघाः । अमुचामुष्मिल्लोके । भू-
पते भुवनपते । महतो भूतस्य पते । ब्रह्माणं त्वा वृणी-
महे । अहं भूपतिरहं भुवनपतिः । अहं महतो भूतस्य
पतिः ॥ १ ॥

देवेन सवित्रा प्रहृत आत्विज्यं करिष्यामि । देव-
सवितरेतं त्वा वृणते । बृहस्पतिं दैव्यं ब्रह्माणम् । त-
दहं मनसे प्रब्रवीमि । मनो गायत्रियै । गायत्री चिष्टु-
भै । चिष्टुजगत्यै । जगत्यनुष्टुभै । अनुष्टुक् पक्षैः । पक्षिः
पूजापतये ॥ २ ॥

पूजापतिर्विश्वेभ्यो देवेभ्यः । विश्वे देवा बृहस्पतये ।

बृहस्पतिर्ब्रह्मणे । ब्रह्म भूर्भुवः सुवः । बृहस्पतिर्देवानां
ब्रह्मा । अहं मनुष्याणाम् । बृहस्पते यज्ञं गोपाय ।
इदं तस्मै हर्म्यं करोमि । यो वो देवाश्चरति ब्रह्मच-
र्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्वी ॥ ३ ॥

अन्तर्दतश्चरति मानुषीषु । चतुः शिखण्डा युवतिः
सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । मर्मज्यमाना
महते सौभगाय । मर्ह्यं धुक्त्व यजमानाय कामान् ।
भूमिर्भूत्वा महिमानं पुषोष । ततो देवी वर्धयते प-
यांसि । यज्ञिया यज्ञं विचयन्ति शच्च । ओषधीराप
इह शक्नोति । यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा ॥ ४ ॥

यो ब्रह्मणा कर्मणा द्वेष्टि देवाः । यः श्रुतेन हृद-
येनेष्णता च । तस्येन्द्रवज्रेण शिरश्छिनद्भि । ऊर्षामृदु
प्रथमानः स्योनम् । देवेभ्यो जुष्टः सदानाय बर्हिः । सु-
वर्गे लोके यजमानः हि धेहि । मां नाकस्य पृष्ठे परमे
व्योमन् । चतुः शिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रती-
का वयुनानि वस्ते । सास्तीर्थमाणा महते सौभगाय ॥
॥ ५ ॥

सा मे धुक्त्व यजमानाय कामान् । शिवा च मे
शग्मा चैधि । स्योना च मे सुषदा चैधि । ऊर्जस्वती च मे

पयस्वती चैधि । इषमूर्जे मे पिन्वस्व । ब्रह्मतेजो मे
पिन्वस्व । क्षत्रमोजो मे पिन्वस्व । विशं पुष्टिं मे पिन्व-
स्व । आयुरन्नाद्यं मे पिन्वस्व । पूजां पशून्मे पिन्वस्व
॥ ६ ॥

अस्मिन् यज्ञ उपभूय इन्नु मे । अविशोभाय परिधी-
न्दधामि । धर्त्ता धरुणो धरीयान् । अग्निर्देवांसि नि-
रितो नु दातै । विच्छिन्नद्वि विधृतीभ्याः सपत्नान् ।
जातान् धातव्यान् ये च जनिष्यमाणाः । विशो य-
न्वाभ्यां विधमाभ्येनान् । अहः स्वानामुत्तमोऽसानि-
देवाः । विशोयन्ते नुदमाने अरातिम् । विश्वं पाप्मा-
नममतिं दुर्मरायुम् ॥ ७ ॥

सीदन्ती देवी सुकृतस्य लोके । धृतीस्थो विधृती
स्वधृती । पाणान्मयि धारयतम् । पूजां मयि धारय-
तम् । पशून्मयि धारयतम् । अयं प्रस्तर उभयस्य
धर्त्ता । धर्त्ता प्रयाजानामुतानूयाजानाम् । स दाधार-
समिधो विश्वरूपाः । तस्मिन्सुचो अध्यासादयामि ।
आरोह पथो जुहु देवयानान् ॥ ८ ॥

यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः । हिरण्यपक्षाजिरा-
सम्भृताङ्गा । बहसि मा सुकृतां यत्र लोकाः । अवाह

बाध उपभृता सपत्नान् । जातान् आतृव्यान् ये च
जनिष्यमाणाः । दोहै यज्ञः सुदुधामिव धेनुम् । अह-
मुत्तरो भूयासम् । अधरे मत्सपत्नाः । यो मा वाचा म-
नसा दुर्मरायुः । हृदाराती यादभिदा सदग्ने ॥ ९ ॥

इदमस्य चित्तमधरं ध्रुवायाः । अहमुत्तरो भूया-
सम् । अधरे मत्सपत्नाः । ऋषभोऽसि शाक्वरः । घृता-
चीनाः सूनुः । पियेण नाम्ना पिये सदसि सीद ।
स्योनो मे सीद सुषदः पृथिव्याम् । प्रथयि पूजया प-
शुभिः सुवर्गे लोके । दिवि सीद पृथिव्यामन्तरिक्षे ।
अहमुत्तरो भूयासम् ॥ १० ॥

अधरे मत्सपत्नाः । इयः स्थाली घृतस्य पूर्या । अ-
च्छिन्नपयाः शतधार उत्सः । मारुतेन शर्माणा दैव्येन ।
यज्ञोऽसि सर्व्वतः श्रितः । सर्व्वतो मां भूतं भविष्यच्छ-
यताम् । शतं मे सन्वाशिषः । सहस्रं मे सन्तु सूनृताः ।
इरावतीः पशुमतीः । पूजापतिरसि सर्व्वतः श्रितः ॥

॥ ११ ॥

सर्व्वतो मां भूतं भविष्यच्छयताम् । शतं मे सन्वा-
शिषः । सहस्रं मे सन्तु सूनृताः । इरावतीः पशुमतीः ।
इदमिन्द्रियममृतं वीर्य्यम् । अनेनेन्द्राय पशवो चि-

किंत्सन् । तेन देवा अवतोपमाम् । इहेषमूर्जं यशः
सह ओजः सनेयम् । शृतं मयि श्रयताम् । यत् पृथि-
वीमचरत् तत्प्रविष्टम् ॥ १२ ॥

येनासिच्चदलमिन्द्रे पूजापतिः । इदं तच्छुक्रं मधु-
वाजिनीवत् । येनोपरिष्ठादधि नोन्महेन्द्रम् । दधि मां
धिनीतु । अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दत् । गुहा संती
गहने गह्वरेषु । स विन्दतु यजमानाय लोकम् । अ-
च्छिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा करोतु । अयं यज्ञः सम-
सद्भविष्मान् । ऋचा साम्ना यजुषा देवताभिः ॥
॥ १३ ॥

तेन लोकान्तसूर्यवतो जयेम । इन्द्रस्य सख्यममृत-
त्वमश्याम् । यो नः कनीय इह कामयातै । अस्मिन्
यज्ञे यजानाय मह्यम् । अपतमिन्द्राग्नी भुवनान्नुदे-
ताम् । अहं पुजां वीरवतीं विदेय । अग्ने वाजजित् ।
वाजं त्वा सरिष्यन्तम् । वाजं जेष्यन्तम् । वाजिनं वा-
जजितम् ॥ १४ ॥

वाजजित्यायै सम्मार्जिर्म । अग्निमन्नादमन्नाद्याय ।
उपहृतो द्यौः पिता । उप मां द्यौः पिताह्वयताम् । अ-
ग्निराग्नीधात् । आयुषे वर्चसे । जीवात्वै पुण्याय । उप-

हृता पृथिवी माता । उप मां माता पृथिवी ह्वयताम् ।
अग्निरामीधात् ॥ १५ ॥

आयुषे वर्चसे । जीवात्वे पुण्याय । मनो ज्योतिर्जु-
षतामाज्यम् । विच्छिन्नं यज्ञः समिमं दधातु । इह-
स्पतिस्तनुतामिमन्नः । विश्वे देवा इह मादयन्ताम् ।
यं ते अन्न आवृश्चामि । अहं वाक्षिपितश्चरन् । पूजाञ्च
तस्य मूलञ्च । नीचैर्देवा निवृश्चत ॥ १६ ॥

अग्ने योनोऽभिदासति । समानो यश्च निष्ठः । इ-
धस्यैव पुष्टायतः । मातस्योच्छेषि किञ्चन । यो मां
देष्टि जातवेदः । यच्चाहं देष्मि यश्च माम् । सर्व्वा-
स्तानग्ने सन्दह । याश्चाहं देष्मि ये च माम् । अग्ने
वाजजित् । वाजं त्वा ससृवाःसम् ॥ १७ ॥

वाजं जिगिवाःसम् । वाजिनं वाजजितम् । वाज-
जित्वायै सम्माजिर्म । अग्निमन्नादमन्नाद्याय । वेदि-
र्बर्हिः शृतः हविः । इधः परिधयः सुचः । आज्यं यज्ञ-
कृचो यजुः । याज्याश्च वषट्काराः । समे सन्नतयो
नमन्ताम् । इध सन्नहने हुते ॥ १८ ॥

दिवः स्वीलोऽवततः । पृथिव्या अध्युत्थितः । तेना-
सहस्रकाण्डेन । द्विषन्तः शोचयामसि । द्विषन्ते बहु

शौचतु । ओषधे मो अहः शुचम् । यज्ञ नमस्ते यज्ञ ।
नमो नमश्च ते यज्ञ । शिवेन मे सन्तिष्ठस्व । स्योनेन मे
सन्तिष्ठस्व ॥ १९ ॥

सुभूतेन मे सन्तिष्ठस्व । बृहवर्चसेन मे सन्तिष्ठस्व ।
यज्ञस्यर्द्धिमनु सन्तिष्ठस्व । उप ते यज्ञ नमः । उप ते
नमः । उप ते नमः । त्रिष्फलीक्रियमाणानाम् । यो-
न्यङ्गो अवशिष्यते । रक्षसां भागधेयम् । आपस्तम्ब-
हतादितः ॥ २० ॥

उलूखले मुसले यज्ञ शूर्पे । आशिक्षेष दृषदि यत्क-
पाले । अवप्पुषो विप्पुषः संयजामि । विश्वे देवा हवि-
रिदं जुषन्ताम् । यज्ञे या विप्पुषः सन्ति बह्वीः । अग्नौ
ताः सर्वाः स्विष्टाः सुहुता जुहोमि । उद्यन्नद्यमिच-
महः । सपत्नान्मे अनीनशः । दिवैनान्विद्युता जहि ।
निम्नोचन्नधरान् कृधि ॥ २१ ॥

उद्यन्नद्यविनो भज । पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घा-
युत्वस्य हेशिषे । तस्य नो देहि सूर्य्य । उद्यन्नद्यमिच-
महः । आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्य्य ।
हरिमाणञ्च नाशय । शुकेषु मे हरिमाणम् । रोपणा-
कासु दधसि ॥ २२ ॥

अथो हारिद्रवेषु मे । हरिमाणं निदधसि । उद-
गादयमादित्यः । विश्वेन महसा सह । द्विपन्तं मम
रन्धयन् । मो अहं द्विपतोरधम् । योनः शपादशपतः ।
यश्च नः शपतः शपात् । उषाश्च तस्मै निम्मुक् च । सर्व्वे
पापः समूहताम् ॥ योनः सपत्नो योरणः । मर्त्तोऽभि-
दासन्ति देवाः । इधस्यैव पृक्षायतः । मातस्योच्छेपि
किञ्चन । अवस्तृष्टः परापत । शरो ब्रह्मसः शितः । ग-
च्छामिचान् प्रविश । मैषां कञ्चनोच्छिषः ॥ २३ ॥

पतिः पूजापतये तपस्वी वाचा सौमगाय पशून्मे
पिन्वस्व दुर्मरायुं देवयानानामेऽन्तरिक्षेऽहमुत्तरो भू-
यासं पूजापतिरसि सर्व्वतः श्रितः प्रविष्टं देवताभि-
र्वाजजितं पृथिवी ह्लयतामग्निराग्नीधाहश्चत ससृवाः-
सः हुते स्योनेन मे सन्तिष्ठस्वेतः वधि दधस्यूहता-
मष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

*परिस्तृणीत भुवनस्य मध्ये मर्हन् ध्रुव भुवनानि
वस्ते सामे ध्रुव सक्षेदं पश्य । विधर्त्तरिदं पश्य ।
नाकेदं पश्य । रमतिः पतिष्ठा । ऋतं वर्षिष्ठम् । अमृ-
तायान्याहुः । सूर्या वरिष्ठो अक्षभिर्विभाति । अनु-
द्यावापृथिवी देवपुत्रे । दीक्षासि तपसा योनिः । तपो
ऽसि ब्रह्मणो योनिः ॥ १ ॥

ब्रह्मासि क्षत्रस्य योनिः । क्षत्रमस्पृतस्य योनिः ।
ऋतमसि भूरारभे । अद्वा मनसा । दीक्षां तपसा । वि-
श्वस्य भुवनस्याधिपतीम् । सर्व्वे कामा यजमानस्य
सन्तु । वातं पूणं मनसान्वारभामहे । पूजापतिं यो
भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पात्वहसः ॥
॥ २ ॥

ज्योर्जीवा जरामशीमहि । इन्द्रशाकरगायत्रीं
प्रपद्ये । तां ते युनजिम । इन्द्र शाकरचिष्टुभं प्रपद्ये । तां
ते युनजिम । इन्द्रशाकरजगतीं प्रपद्ये । तां ते युनजिम ।
इन्द्रशाकरानुष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युनजिम । इन्द्रशा-
करपङ्क्तिं प्रपद्ये ॥ ३ ॥

तां ते युनज्मि । आहं दीक्षामरुहमतस्य पत्नीम् ।
 गायत्रेण छन्दसा ब्रह्मणा च । ऋतं सत्ये धायि । स-
 त्यमृतं धायि । ऋतञ्च मे सत्यञ्चाभूताम् । ज्योतिरभू-
 वः सुवर्गगमम् । सुवर्गं लोकं नाकस्य पृष्ठम् । बुधस्य
 विष्टपमगम् । पृथिवी दीक्षा ॥ ४ ॥

तयामिर्दीक्षया दीक्षितः । ययामिर्दीक्षया दीक्षि-
 तः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । अन्तरिक्षं दीक्षा ।
 तया वायुर्दीक्षया दीक्षितः । यया वायुर्दीक्षया दी-
 क्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । द्यौर्दीक्षा ।
 तयादित्यो दीक्षया दीक्षितः । ययादित्यो दीक्षया दी-
 क्षितः ॥ ५ ॥

तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा । तया
 चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः । यया चन्द्रमा दीक्षया दी-
 क्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । आपो दीक्षा ।
 तया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः । यया वरुणो राजा
 दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओ-
 षधयो दीक्षा ॥ ६ ॥

तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः । यया सोमो
 राजा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि ।

वाग्दीक्षा । तथा प्राणो दीक्षया दीक्षितः । यथा प्राणो
दीक्षया दीक्षितः । तथा त्वा दीक्षया दीक्षयामि । प-
थिवी त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । अन्नरिक्षं त्वा
दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्ष-
ताम् ॥ ७ ॥

दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । आपस्त्वा दी-
क्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । ओषधयस्त्वा दीक्षमाणमनु-
दीक्षन्ताम् । वाक् त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । ऋच-
स्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । सामानि त्वा दीक्ष-
माणमनुदीक्षन्ताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमाणमनुदी-
क्षन्ताम् । अहश्च रात्रिश्च । कृषिश्च वृष्टिश्च । त्विषिश्चा-
पचितिश्च ॥ ८ ॥

आपश्चौषधयश्च । ऊर्क् च सूनुता च । तास्त्वा दी-
क्षमाणमनुदीक्षन्ताम् । स्वे दक्षे दक्षपितेह सीद । दे-
वानां सुम्नो महते रणाय । स्वासस्थस्तनुवा संविश-
स्व । पिते वैधिसूनव आसुशेवः । शिवो मा शिवमा-
विश । सत्यं मे आत्मा । अद्वा मेऽक्षितिः ॥ ९ ॥

तपो मे प्रतिष्ठा । सवितृप्रसूता मा दिशा दीक्षय-
न्तु । सत्यमस्मि । अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममा-

सि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्वह हव्यान्धमे ।
 पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः । आजुह्वानः सुप्रतीकः
 पुरस्तात् । अग्ने स्वां योनिमासीद साध्या । अस्मिन्स-
 धस्ये अध्युत्तरस्मिन् ॥ १० ॥

विश्वे देवा यजमानश्च सोदत । एकमिषे विष्णुस्त्वा-
 न्वेतु । द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वान्वेतु । त्रीणि वृताय विष्णु-
 स्त्वान्वेतु । चत्वारि मा यौ भवाय विष्णुस्त्वान्वेतु । पञ्च-
 पशुभ्यो विष्णुस्त्वान्वेतु । षड्रायस्पोषाय विष्णुस्त्वान्वेतु ।
 सप्त सप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वान्वेतु । सखायः सप्त-
 पदा अभूम । सख्यन्ते गमेयम् ॥ ११ ॥

सख्यान्ते मा यौषम् । सख्यान्ते मा यौष्ठाः । सासि सु
 ब्रह्मण्ये । तस्यास्ते पृथिवी पादः । सासि सु ब्रह्मण्ये ।
 तस्यास्तेऽन्तरिक्षं पादः । सासि सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते द्यौः
 पादः । सासि सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते दिशः पादः ॥ १२ ॥

परोरजास्ते पञ्चमः पादः । सा न इषमूर्जं धुक्ष्व ।
 तेज इन्द्रियम् । ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यम् । विमिमे त्वा
 पयस्वतीम् । देवानां धेनुः सुदुधामनपस्फुरन्तीम् ।
 इन्द्रः सोमं पिबतु । क्षेमो अस्तु नः । इमां नराः कृ-
 णुत वेदिमेत्य । वसुमती रुद्रवतीमादित्यवतीम् ॥ १३ ॥

वर्षं दिवः । नाभा पृथिव्याः । यथायं यजमानो
नरिष्येत् । देवस्य सवितुः सवे । चतुः शिखण्डा युव-
तिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । तस्याः सु-
पर्णावधियौ निविष्टौ । तयोर्देवानामधिभागधेयम् ।
अपजन्यं भयन्नुद । अपचक्राणि वर्तय ॥ गृहः सोमस्य
गच्छतम् । न वा उवेतन्म्रियसे नरिष्यसि । देवा इदे-
षि पृथिभिः सुगेभिः । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृ-
तः । तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥ १४ ॥

ब्रह्मणो योनिरहसः पङ्क्तिं प्रपद्ये दीक्षाय यादि-
त्यो दीक्षया दीक्षितस्तया त्वा दीक्षया दीक्षयाम्यो-
षधयो दीक्षाद्यौस्त्वा दीक्षमाणमनदीक्षतामपचिति-
श्चाक्षितिर्हृत्तरस्मिन्गमेयं दिशः पाद आदित्यवर्तो
वर्तय पञ्च च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

यदस्य पारे रजसः । शुक्रं ज्योतिरजायत । तन्नः
पर्षदति द्विषः । अग्ने वैश्वानरः स्वाहा । यस्माद्भीषा
वाशिष्ठाः । ततो नो अभयं कृधि । पूजाभ्यः सर्व्वाभ्यो
मृड । नमो रुद्राय मीढुषे । यस्माद्भीषा न्यषदः । ततो
नो अभयं कृधि ॥ १ ॥

पूजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय मीढुषे । उ-
दुस्र तिष्ठ प्रतितिष्ठ मारिषः । मेमं यज्ञं यजमानश्च री-
रिषः । सुवर्गे लोके यजमानः हि धेहि । शन्न एधि
द्विपदे शं चतुष्पदे । यस्माद्भीषा वेपिष्ठाः पलायिष्ठाः
समज्ञास्थाः । ततो नो अभयं कृधि । पूजाभ्यः सर्वाभ्यो
मृड । नमो रुद्राय मीढुषे ॥ २ ॥

य इदमकः । तस्मै नमः । तस्मै स्वाहा । न वा उ वे-
तन्मियसे । आशानां त्वा विश्वा आशाः । यज्ञस्य हि
स्य चत्विर्यौ । इन्द्राग्नी चेतनस्य च । हुताहुतस्य तृ-
प्यतम् । अहुतस्य हुतस्य च । हुतस्य चाहु । तस्य च ॥
अहुतस्य हुतस्य च । इन्द्राग्नी अस्य सोमस्य । वीतं
पिबतं जुषेथाम् । मा यजमानं तमो विदत् । मर्त्विजो
मो इमाः पूजाः । मा यः सोममिमं पिबात् । सः सृष्ट-
मुभयं कृतम् ॥ ३ ॥

कृधि मीढुषे हुतस्य च सप्त च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

अनागसंस्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेषिता उप । वायुष्टे
अस्वःशभूः । मिचस्ते अस्वःशभूः । वरुणस्ते अस्वः-

श॒भूः । अ॒पां क्ष॒या च॒तस्य॑ ग॒र्भाः । भुव॑नस्य गो॒पाः
श॒येना॑ अतिथयः । प॒र्व॒तानां॑ ककुभः प॒युतो॑ न पाता-
रः । व॒मुनेन्द्र॑ः हूयत । घोषे॑णामीवाः॒श्चात॑यत ॥ १ ॥

यु॒क्तास्य॑ वह॑त । दे॒वा ग्रा॒वाण॑ इन्द्रु॒रिन्द्र॑ इत्य॒वा-
दि॒षुः । ऐन्द्र॑मचुच्यवुः पर॒मस्याः॑ परा॒वतः॑ । आ॒स्मात्
स॒धस्था॑त् । ओ॒रोर॒न्तरि॑क्षात् । आ॒सु भू॒तम॑सुषवुः । ब्र॒ह्म-
व॒र्चसं॑ म आ॒सुषवुः॑ । स॒मरे॑ रक्षाः॒स्यव॑धिषुः । अप॑हतं
ब्र॒ह्मज्य॑स्य । वाक् च॑ त्वा म॒नश्च॑ श्रीणीताम् ॥ २ ॥

प्रा॒णश्च॑ त्वापा॒नश्च॑ श्रीणीताम् । चक्षु॑श्च त्वा ओ॒त्र-
ञ्च॑ श्रीणीताम् । दक्ष॑श्च त्वा ब॒लञ्च॑ श्रीणीताम् । ओ-
ज॑श्च त्वा स॒हश्च॑ श्रीणीताम् । आयु॑श्च त्वा ज॒रा च॑ श्री-
णीताम् । आ॒त्मा च॑ त्वा त॒नूश्च॑ श्रीणीताम् । श्रु॒तौऽसि
श्रु॒तं कृतः॑ । श्रु॒ताय॑ त्वा श्रु॒तेभ्य॑स्त्वा । यमिन्द्र॑माहुर्व॒रुणं॑
यमा॒हुः । यं मि॒त्रमा॒हुर्यमु॑ स॒त्यमा॒हुः ॥ ३ ॥

यो दे॒वानां॑ दे॒वत॑मस्तपोजाः । तस्मै॑ त्वा तेभ्य॑-
स्त्वा । मयि॑त्यदिन्द्रि॒यं म॒हत् । मयि॑ दक्षो मयि॑ क्रतुः ।
मयि॑ धायि सु॒वीर्य॑म् । चि॒शुग्ध्य॑र्मे विभा॒तु मे॑ । आ-
क्॒त्या म॒नसा॑ स॒ह । वि॒राजा॑ ज्योतिषा स॒ह । य॒ज्ञेन॑
पय॑सा स॒ह । तस्य॑ दोह॑मशीमहि ॥ ४ ॥

तस्य सुममशीमहि । तस्य भक्षमशीमही । वाग्जु-
 षाणा सोमस्य तृप्यतु । मित्रो जनान् प्रसमित्र । य-
 स्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति । य आविवेश भुवन-
 नि विश्वा । पूजापतिः पूजया संविदानः । चीणि ज्यो-
 तीषि स च ते सषोडशी । एष ब्रह्मा य ऋत्वियः ।
 इन्द्रो नाम अतो गणे ॥ ५ ॥

प्रतेमहे विदथे शसिषहरी । य ऋत्वियः प्रते-
 वन्वे । वनुषो हर्यतं मदम् । इन्द्रो नाम घृतं पयः ।
 हरिभिश्चारुसेचते । अतो गण आत्वा विशन्तु । हरि-
 वर्षसङ्गिरः । इन्द्राधिपतेऽधिपतिस्त्वं देवानामसि ।
 अधिपतिं माम् । आयुष्मन्तं वर्चस्वन्तं मनुष्येषु कुरु ॥
 ॥ ६ ॥

इन्द्रश्च सम्राड्ब्रह्मणश्च राजा । तौ ते भक्षश्च क्रतुरग्र-
 एतम् । तयोरनु भक्षं भक्षयामि । वाग्जुषाणा सोमस्य
 तृप्यतु । पूजापतिर्विश्वकर्मा । तस्य मनो देवं यज्ञेन-
 राध्यासम् । अर्थे गा अस्य जहितः । अवसानपतेऽव-
 सानं मे विन्द । नमो रुद्राय वास्तोष्पतये । आयने
 विद्रवणे ॥ ७ ॥

उद्याने यत्परायणे । आवर्त्तने विवर्त्तने । यो गौ-

पायति त॥ हुवे । यान्धपामित्यान्यप्रतीत्तान्यस्मि ।
यमस्य बलिना चरामि । इहैव सन्तः प्रति तद्यातया-
मः । जीवाजीवेभ्यो निहराम एनत् । अनृणा अस्मि-
न्नृणाः परस्मिन् । तृतीये लोके अनृणा स्याम । ये
देवयाना उत पितृयाणाः ॥ ८ ॥

सर्वान् पथो अनृणा आक्षीयेम । इदमूनुः श्रेयो व-
सानमागन्म । शिवे नो द्यावापृथिवी उभे इमे । गो-
मड्नवदश्ववदूज्जस्वत् । सुवीरा वीरैरनु सच्चरेम ।
अर्कः पवित्र॥ रजसो विमानः । पुनाति देवानां भुव-
नानि विश्वा । द्यावापृथिवी पयसा संविदाने । घृतं
दुहाते अमृतं प्रपीने । पवित्रमर्को रजसो विमानः ॥
पुनाति देवानां भुवनानि विश्वा । सुवर्ज्यातिर्यशो म-
हत् । अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठाम् ॥ ९ ॥

चातयतः श्रीणीता॥ सत्यमाहुरशीमहि गणे कुरु
विद्रवणे पितृयाणा अर्को रजसो विमानस्त्रीणि च ॥
अनु० ९ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

उदस्तांसीत्सविता मित्रो अर्यमा । सर्वानमित्रा-

नवधीद्युगेन । बृहन्तं मामकरद्वीरवन्तम् । रथन्तरे
 अयस्व स्वाहा पृथिव्याम् । वामदेव्ये अयस्व स्वाहा-
 न्तरिक्षे । बृहति अयस्व स्वाहा दिवि । बृहता त्वोप-
 स्तभेमि । आ त्वा ददे यशसे वीर्याय च । अस्मास्व-
 घ्निया यूयं दधाथेन्द्रियं पयः । यस्ते द्रप्सो यस्त उदर्पः ॥
 ॥ १ ॥

दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश । स नः पाह्यरिष्ये
 स्वाहा । अनु मा सर्व्वो यज्ञोऽयमेतु । विश्वे देवा म-
 रुतः सामार्कः । आ प्रियञ्छन्दांसि निविदो यजूंषि ।
 अस्यै पृथिव्यै यद्यज्ञियम् । पूजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्त-
 स्व । अनु वीरैरनुराध्याम गोभिः । अन्वश्चैरनु सर्व्वै-
 रुपुष्टैः । अनु पूजयान्विन्द्रियेण ॥ २ ॥

देवा नो यज्ञमृजुधा नयन्तु । प्रतिक्षुचे प्रतितिष्ठा-
 मि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रतिपूजायां
 प्रतितिष्ठामि भव्ये । विश्वमन्याभिवावृधे । तदन्यस्या-
 मधिश्रितम् । दिवे च विश्वकर्मणे । पृथिव्यै चाकर-
 न्नमः । अस्कान्द्यौः पृथिवीम् । अस्कान्दपभो युवा
 गाः ॥ ३ ॥

स्कन्नेमा विश्वा भुवना । स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु ।

अस्कानजनि प्राजनि । आस्कन्नाज्जायते वृषा । स्क-
न्नात् प्रजनिषीमहि । ये देवा येषामिदं भागधेयं ब-
भूव । येषां प्रयाजा उत्तानूयाजाः । इन्द्रज्येष्ठेभ्यो
वरुणराजभ्यः । अग्निहोतृभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । उत्त-
त्यानो दिवामतिः ॥ ४ ॥

अदितिरूत्यागमत् । साशन्ता चीमयस्करत् । अ-
पस्विधः । उत्त्यादैव्याभिषजा । शन्नस्करतो अश्विना ।
यूयातामस्मद्रपः । अपस्विधः । शमग्निरग्निभिस्करत् ।
शन्नस्तपतु सूर्यः । शन्वातो वात्वरपाः ॥ ५ ॥

अपः स्विधः । तदित्यदं नविचिकेत विद्वान् । यन्मृतः
पुनरप्येति जीवान् । चिद्वद्यज्जुवनस्य रथवत् । जीवो-
गर्भो न मृतः स जीवात् । प्रत्यस्मै पिपीषते । विश्वानि
विदुषे भर । अरङ्गमाय जग्मवे । अपश्चाद् दध्वने नरे ।
इन्दुरिन्दुमवागात् ॥ इन्दोरिन्द्रोपात् । तस्य त इन्द्र
विन्द्रपीतस्य मधुमतः । उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि ॥
॥ ६ ॥

उदृष्व इन्द्रियेण गामतिररपा अगात्नीणि च ॥
अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

ब्रह्म प्रतिष्ठामनसो ब्रह्मवाचः । ब्रह्म यज्ञानां
हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनम् । यज्ञः
पवीणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहा कृता हुतिरेतु
देवान् । आश्रावितमत्याश्रावितम् । वषट्कृतमत्यनूक्तं
च यज्ञे । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनम् । यज्ञः पवीणि
प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहा कृता हुतिरेतु देवान् ॥
॥ १ ॥

यद्वो देवा अतिपादयानि । वाचाचित् प्रयतं देव
हेडनम् । अरायो अस्मा अभिदुहुनायते । अन्यचा-
स्मन्मरुतस्तन्निधेतन । ततस्म आपस्तदुतायते पुनः ।
स्वादिष्ठाधीतिरुचथाय शस्यते । अयः समुद्र उत विश्व-
भेषजः । स्वाहाकृतस्य समुत्पुतर्भुवः । उद्वयं तमस-
स्परि । उदुत्यं चित्रम् ॥ २ ॥

इमं मे वरुणतत्वायामि । त्वन्नो अग्ने सत्वन्नो अग्ने ।
त्वमग्ने अयासि प्रजापते । इमं जीवेभ्यः परिधिं दधा-
मि । मैषान्नुगादपरो अर्द्धमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः
पुरुचीः । तिरो मत्यं दधता पर्वतेन । इष्टेभ्यः स्वा-

हा वषडनिष्टेभ्यः स्वाहा । भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा नि-
ष्कृत्यै स्वाहा । दैराह्यै स्वाहा दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा
॥ ३ ॥

कृध्यै स्वाहा समृध्यै स्वाहा । यत् इन्द्र भयामहे ।
ततो नो अभयं कृधि । मघवं ह्विष्य तव तन्न जतये ।
विदिषो विमृधो जहि । स्वस्तिदा विशस्पतिः । वृत्रहा
विमृधो वशी । वृषेन्द्रः पुनरुतु नः । स्वस्तिदा अभयं
करः । आभिर्गोभिर्भयदतो न जनम् ॥ ४ ॥

आप्यायय हरिवो वड्ढमानः । यदा स्तोतृभ्यो महि
गोचारुजासि । भूयिष्ठभाजो अधत्ते स्याम । अनाज्ञातं
यदाज्ञातम् । यज्ञस्य क्रियते मिथु । अग्ने तदस्य कल्पय ।
त्वः हि वेत्य यथातथम् । पुरुषसम्मिता यज्ञः । यज्ञः
पुरुषसम्मिताः । अग्ने तदस्य कल्पय ॥ त्वः हि वेत्य यथा-
तथम् । यत्पाकचामनसा दीनदक्षान् । यज्ञस्य मन्वते
मर्तासः । अग्निष्टोता क्रतुविदिजानन् । यजिष्ठो देवा
ऋतुशो यजाति ॥ ५ ॥

देवाश्चित्रं तनूभ्यः स्वाहो नं पुरुषसंमिताऽग्ने तदस्य
कल्पय पञ्च च ॥ ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

यदे॒वा दे॒व हे॒डन॑म् । दे॒वास॑श्च॒कृमा॑ व॒यम् । आदि॑त्या-
स्तस्मा॑न्मा मु॒ञ्चत॑ । ऋ॒तस्प॑त्ते॒न मा॑मु॒त । दे॒वा जी॒वन
का॒म्याय॑त् । वा॒चान्ते॑तमू॒दिम॑ । अ॒ग्निर्मा॑ तस्मा॒देन॑सः ।
गा॒र्हप॑त्यः प्रमु॒ञ्चतु॑ । दु॒रिता॑यानि च॒कृम॑ । क॒रोतु॑ मा-
म॒नेन॑सम् ॥ १ ॥

ऋ॒तेन॑ द्यावा॒पृथि॒वी । ऋ॒तेन॑ त्व॒स॑र॒स्वति॑ । ऋ॒तान्-
मा मु॒ञ्चता॑स॒हसः॑ । यद॒न्यक्त॑तमा॒रिम॑ । स॒ जा॒तश॑सा-
दु॒त वा॑जामि श॒सात् । ज्या॒यस॑श॒सादु॑तवा॒कनी॑यसः ।
अना॑ज्ञातं दे॒वक्त॑तं यदे॒नः । तस्मा॑त् त्वम॒स्मान् जा॑तवे॒दो
मुमु॑ग्धि । यद्वा॒चा यन्म॑नसा । बा॒हुभ्या॑मू॒रुभ्या॑म॒ष्टीव॑-
ज्ञाम् ॥ २ ॥

शि॒श्रैर्ये॑दन्ते॒तं च॑कृ॒मा व॒यम् । अ॒ग्निर्मा॑ तस्मा॒देन॑सः ।
य॒ज्ञस्ता॑भ्यां च॒कर॑ किलिब॒षषा॑णि । अ॒क्षाणां॑ व॒भ्रुमु॑प॒जि-
घ्न॑मानः । दू॒रेप॑श्याच॒राष्ट्र॑भृच्च । ता॒न्यस्मि॑न्सा॒वनु॑दत्ता-
मृ॒णानि॑ । अदी॑व्यं नृ॒णं यद॑हं च॒कार॑ । यद्वा॑ दा॒स्यन्त्सं-
ज॒गारा॑ जने॒भ्यः । अ॒ग्निर्मा॑ तस्मा॒देन॑सः । यन्म॑यि मा॒ता-
ग॒र्भे स॑ति ॥ ३ ॥

एनश्चकार यत्पिता । अग्निर्मा तस्मादेनसः । यदा
पिपेघ मातरं पितरम् । पुत्रः प्रमुदितो धयन् । अहि-
सितौ पितरौ मया तत् । तदग्ने अनृणो भवामि । य-
दन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्याम् । यन्मातरं पितरं वाजिहि-
सिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः । यदाशसा निशसा यत्प-
राशसा ॥ ४ ॥

यदेनश्चकृमा नूतनं यत्पुत्राणम् । अग्निर्मा तस्मादेन-
सः । अतिक्रामामि दुरितं यदेनः । जहामि रिप्रम्यरमे
सधस्थे । यच्च यन्ति सुकृते नापि दुष्कृतः । तमारोहामि
सुकृतान्नु लोकम् । चिते देवा अमृजतै तदेनः । चित
एतन्मनुष्येषु मामृजे । ततो मा यदि किञ्चिदानशे ।
अग्निर्मा तस्मादेनसः ॥ ५ ॥

गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु । दुरिता यानि चकृम । करोतु
मामनेनसम् । दिवि जाता अप्सु जाताः । या जाता
ओषधीभ्यः । अथो या अग्निजा आपः । तानः शुन्धतु
शुन्धनोः । यदापो नक्तं दुरितं चराम । यद्वा दिवा
नूतनं यत्पुत्राणम् । हिरण्यवर्णास्तत् उत्पुनीत नः ॥ इ-
मग्ने वरुण तत्वायामि । त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्ने ।
त्वमग्ने अयासि ॥ ६ ॥

अनेनसमष्टीवद्वाः सति यत्पराशसा नशेऽग्निर्मा
तस्मादेनसः पुनीत नस्त्रीणि च ॥ १२ ॥

गाहपत्यं चृतेन यद्वस्ताभ्यां यन्मयि माता यदा
पिपेष यदन्तरिक्षं यदाशसातिक्रामामि चिते देवा
गाहपत्योदिविजाता यदाप इमस्मै वरुण तत्वायामि
त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्ने त्वमग्ने अयासि ॥

चयोदशोऽनुवाकः ।

यत्ते ग्रावणैसां चिच्छिदुः । मराजन । पियाण्यङ्गानि
स्वधितापरुःषि । तत्संधत्वाज्येनोत वर्द्धयस्व । अना-
गसो अधमित्संक्षयेम । यत्ते ग्रावा बाहुच्युतो अचुच्य-
वुः । नरो यत्ते दुदुहुर्दक्षिणेन । तत्त आप्यायतां तत्ते ।
निष्ठायतां देव सोम । यत्ते त्वचं विभिदुर्यच्च योनिम् ।
यदा स्थानात् प्रच्युतो वेनसित्मना ॥ १ ॥

त्वया तत्सोम गुप्तमस्तु नः । सा नः सन्धा सत्परमे
व्योमन् । अहाच्छरीरं पयसा समेत्य । अन्योन्यो भ-
वति वर्णो अस्य । तस्मिन् वयमुपहृताः स्तवस्मः । आनो
भज सदसि विश्वरूपे । नृचक्षाः सोम उतसुश्रुगस्तु ।
मा नो विहासीद्भिर आवृणानः । अनागास्तनुवो
वावृधानः । आनोरूपं वहतु जायमानः ॥ २ ॥

उपक्षरन्ति जुट्को घृतेन । प्रियाण्यङ्गानि तव वर्ध-
यन्तीः । तस्मै ते सोम नम इदघट् च । उप मा राज-
न्सुहृते ह्वयस्व । संप्राणापानाभ्याः समुचक्षुषा त्वम् ।
सः श्रोत्रेण गच्छस्व सोम राजन् । यत्त आस्थितः शमु-
तत्ते अस्तु । जानीतान्नः सङ्गमने पथीनाम् । एतं जानी-
तात्परमे व्योमन् । वृकाः सधस्था विदरूपमस्य ॥ ३ ॥

यदा गच्छात्पथिभिर्देवयानैः । इष्टापूर्ते कृणुतादा
विरस्मै । अरिष्टो राजन्नगदः परेहि । नमस्ते अस्तु
चक्षुसे रघूयते । नाकमारोह सह यजमानेन । सूर्यं
गच्छतात् परमे व्योमन् । अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु नः ।
इदानीमहं उपवाच्यो नृभिः । वि यो रत्ना भजति मा-
नवेभ्यः । अष्टन्नो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ उपने
मित्रावरुणाविहावतम् । अन्वादीध्यायामिह नः स-
खाया । आदित्यानां प्रसितिर्हेतिः । उग्राशतापाष्ठाद्य-
विषा परिणो वृणक्तु । आप्यायस्व सन्ते ॥ ४ ॥

त्मना जायमानोऽस्य दधत् पञ्च च ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

यद्दिदीक्षे मनसा यच्च वाचा । यद्वा प्राणैश्चक्षुषा

यच्च ओर्चेण । यद्रेतसा मिथुनेनाप्यात्मना । अङ्गो
लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दीक्षायै तपसो
विमोचनीः । आपो विमोक्तीर्मयि तेज इन्द्रियम् ।
यदृचा साम्ना यजुषा । पशूनां चर्मन् हविषा दि-
दीक्षे । यच्छन्दैर्भिरोषधीभिर्वनस्पतौ । अङ्गो लोका
दधिरे तेज इन्द्रियम् ॥ १ ॥

शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्ती-
र्मयि तेज इन्द्रियम् । येन ब्रह्म येन क्षत्रम् । येनेन्द्राग्नी
पूजापतिः सोमो वह्मणो येन राजा । विश्वे देवा ऋषयो
येन प्राणाः । अङ्गो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा
दीक्षायै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्तीर्मयि
तेज इन्द्रियम् । अपां पुष्पमस्योषधीनां रसः । सोमस्य
पुयं धाम ॥ २ ॥

अग्नेः पुयतमं हविः स्वाहा । अपां पुष्पमस्योषधी-
नां रसः । सोमस्य पुयं धाम । इन्द्रस्य पुयतमं
हविः स्वाहा । अपां पुष्पमस्योषधीनां रसः । सोमस्य
पुयं धाम । विश्वेषां देवानां पुयतमं हविः स्वाहा ।
वयं सोम व्रते तव । मनस्तनूषु पिप्रतः । पूजावन्तो
अशीमहि ॥ ३ ॥

दे॒वेभ्यः पि॒तृभ्यः स्वाहा । सो॒मेभ्यः पि॒तृभ्यः स्वाहा ।
क॒व्येभ्यः पि॒तृभ्यः स्वाहा । दे॒वास इ॒ह मा॒दय॑ध्वम् ।
सो॒म्यास इ॒ह मा॒दय॑ध्वम् । क॒व्यास इ॒ह मा॒दय॑ध्वम् ।
अ॒न॒न्तरि॑ताः पि॒तरः सो॒म्याः सो॒मपी॒थात् । अ॒पैतु मृ॒-
त्यु॒रमृत॑न्न आ॒गन् । वै॒व॒स्वतो॒ नो अ॒भयं॑ दृ॒णोतु । प॒र्श्वं
व॒नस्प॑ते॒रिव ॥ ४ ॥

अ॒भि नः शी॒यता॑र॒यिः । स च॑ ता॒न्नः श॒चीप॑तिः । परं
मृ॒त्यो अ॒नु परे॑ हि प॒न्याम् । यस्ते॒ स्व इ॒तरो॑ दे॒व्याना॑त् ।
चक्षु॑ष्मते शृ॒ण्वते॑ ते ब्रवी॑मि । मा नः पु॒जा री॑रिषो॒मो-
त॒वीरा॑न् । इ॒दमू॑नुः श्रे॒योव॑सान॒माग॑न्म । यज्ञो॒जिह्व॑न-
जि॒दश्च॑जिद्यत् । प॒र्श्वं व॒नस्प॑ते॒रिव । अ॒भि नः शी॒यता॑र॒-
यिः ॥ स च॑ ता॒न्नः श॒चीप॑तिः ॥ ५ ॥

व॒नस्प॑ताव॒ज्ञो लो॒काद॑धिरे तेज इन्द्रि॒यं धा॒माशी
म॒हीवा॑भि॒नः शी॒यता॑र॒यिरेक॑ञ्च ॥ अ॒नु० १४ ॥

स॒र्वान्य॑द्विः प॒क्षेन॑ वि॒वैयाः पु॒रस्ता॑द्दे॒वा दे॒वेषु॑ परि
स्तृ॒णीत॑ स॒क्षेदं॑ य॒दस्य॑ पा॒रेना॑गस उ॒दस्ता॑प्सी॒द्वह्म॑ प्रति-
ष्ठा यद्दे॒वा य॒त्ते ग्रा॑व॒णा यद्दि॑दी॒क्षे चतु॑र्द॒श ॥

स॒र्वान् भू॑तिमे॒व या॒मेवा॑प्स्वाहु॒तिं वृ॑तानां व्रतप॒ते
प॒र्श्वव॑ल्कः सो॒म्याना॑म॒स्मिन् य॒ज्ञेऽग्ने॒ यो नो॒ ज्यो॒ग्जी॒वाः

प॒रोर॑जास्ते॒ प्रते॑म॒हे ब्र॒ह्म॑ प्र॒तिष्ठा॑ गा॒र्हप॑त्यस्त्रि॒शदु॑त्त-
र॒शत॑म् ॥ १३० ॥

इति सप्तमप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ।

तृतीयकाण्डे अष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

सा॒ङ्ग॒ह॒ण्ये॒ष्ट्या य॑जते । इ॒मां ज॒नता॑ः स॒ङ्ग॒ह्म॒नीति॑ ।
द्वा॒द॒श॒रत्नी॑ र॒शना॑ भ॒वति॑ । * द्वा॒द॒श॒मा॒साः सं॒वत्स॑रः ।
सं॒वत्स॑रमे॒वावरु॑न्धे । मौ॒ञ्जी भ॑वति । ऊ॒र्ग्व मु॒ञ्जाः ।
ऊ॒र्जमे॒वावरु॑न्धे । चि॒त्रा नक्ष॑त्रं भ॒वति॑ । चि॒त्रं वा
ए॒तत् क॑र्म ॥ १ ॥

यद॑श्चमे॒धः स॑मृ॒ध्यै । पु॒ण्य॑नाम दे॒वय॑जनम॒ध्यव॑स्य-
ति । पु॒ण्य॑मे॒व तेन॑ की॒र्त्तिम॑भिज॒यति॑ । अ॒प॒दा॒ती-
नृ॒त्विजः॑ स॒माव॑ह॒न्त्या सु॑ब्र॒ह्म॒ण्यायाः॑ । सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॑
सम॑र्थ्यै । के॒श॒श्मश्रु॑ व॒पते॑ । न॒खानि॑ नि॒क्षन्त॑ते । द॒तो धा॑-
वते । स्ना॒ति । अ॒ह॒तं वा॒सः परि॑धत्ते ॥ पा॒प्मनोऽप॑ह॒त्यै ।

वाचं यत्त्वोपवसति । सुवर्गस्य लोकस्य गुप्त्यै । रात्रिं जा-
गरयन्त आसते । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै ॥ २ ॥
कर्म धत्ते पञ्च च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

चतुष्टय्य आपो भवन्ति । चतुःशफो वा अश्वः प्रा-
जापत्यः समर्थ्यै । ता दिग्भ्यः समाभृता भवन्ति । दिक्ष
वा आपः । अन्नं वा आपः । अङ्गो वा अन्नं जायते ।
यदेवाङ्गोऽन्नं जायते । तद्वरुन्धे । तासु ब्रह्मौदनं पच-
ति । रेत एव तद्वधाति ॥ १ ॥

चतुःशरावो भवति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति । उभ-
यतो रुक्मौ भवतः । उभयत एवास्मिन् रुचं दधाति ।
उद्धरति शृतत्वाय । सर्पिष्ठान् भवति मेध्यत्वाय ।
चत्वारि आर्षेयाः प्राश्नन्ति । दिशामेव ज्योतिषि
जुहोति । चत्वारि हिरण्यानि ददाति । दिशामेव
ज्योतीः ष्यवरुन्धे ॥ २ ॥

यदाज्यमुच्छिष्यते । तस्मिन् रश्नान् युनन्ति ।
पूजापतिर्वा ओदनः । रेत आज्यम् । यदाज्ये रश्नान्
युनन्ति । पूजापतिमेव रेतसा समर्द्धयति । दुर्भमयी

र॒श॒ना भ॑वति । ब॒हु वा ए॒ष कु॑च॒रो मे॒ध्यमु॑प॒गच्छ॑ति ।
यद॑श्वः । प॒विचं॑ वै द॒र्भाः ॥ ३ ॥

यद्द॑र्भ॒मयी॑ र॒श॒ना भ॑वति । पु॒नात्ये॒वैन॑म् । पू॒तमे॑नं
मे॒ध्यमा॑ल॒भते । अ॒श्वस्य॑ वा आ॒ल॒ब्धस्य॑ म॒हि॒मोद॑क्रा॒-
मत् । स॒म॒ह॒र्त्विजः॑ प्रा॒वि॒शत् । तन्म॒ह॒र्त्विजां॑ म॒ह॒र्त्वि॒क्क॒म॒-
यन्म॒ह॒र्त्विजः॑ पु॒ा॒श्रन्ति॑ । म॒हि॒मान॑मे॒वास्मिन्॑ तद्द॑धाति ।
अ॒श्वस्य॑ वा आ॒ल॒ब्धस्य॑ रे॒त उ॑द॒क्राम॑त् । तत्सु॒वर्णः॑
हि॒र॒ण्य॑म॒भवत् ॥ यत्सु॒वर्णः॑ हि॒र॒ण्यं द॑दाति । रे॒त
ए॒व तद्द॑धाति । आ॒द॒ने द॑दाति । रे॒तो वा आ॑द॒नः ।
रे॒तो हि॒र॒ण्यम् । रे॒तसै॒वास्मिन्॑ रे॒तो द॑धाति ॥ ४ ॥

द॒धाति॑ रु॒न्धे द॒र्भा अ॒भवत् षट् च ॥ अ॒नु० २ ॥

तृतीयाऽनुवाकः ।

यो वै ब्र॒ह्म॒णे दे॒वेभ्यः॑ पु॒जाप॑त॒ये प्र॑ति॒प्रो॒च्याश्वं॑ मे॒ध्यं
ब॒ध्नाति॑ । आ दे॒वता॑भ्यो वृ॒च्छते॑ । पापी॒यान् भ॑वति ।
यः प्र॑ति॒प्रो॒च्य । न दे॒वता॑भ्य आ॒वृ॒च्छते॑ । वसी॒यान्
भ॑वति । यदा॑ह । ब्र॒ह्म॒न्नश्वं॑ मे॒ध्यं भ॑न्त्स्यामि दे॒वेभ्यः॑
पु॒जाप॑त॒ये ते न॑रा॒ध्यास॑मिति । ब्र॒ह्म वै ब्र॒ह्मा । ब्र॒ह्म॒ण
ए॒व दे॒वेभ्यः॑ पु॒जाप॑त॒ये प्र॑ति॒प्रो॒च्याश्वं॑ मे॒ध्यं ब॒ध्नाति॑ ॥
॥ १ ॥

न देवताभ्य आदृश्यते । वसीयान् भवति । देवस्य
त्वा सवितुः प्रसव इति रशनामादत्ते प्रसृत्यै । अ-
श्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यु
आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । व्यृङ् वा
एतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते । इमामगृभ्णन् रश-
नामृतस्येत्यधिवदति यजुष्कृत्यै । यज्ञस्य समृध्यै ॥ २ ॥

तदाहुः । द्वादशारत्नी रशना कर्त्तव्याश्च योदशा-
रत्नीश्चरिति । ऋषभो वा एष ऋतूनाम् । यत् संवत्स-
रः । तस्य चयोदशो मासो विष्टपम् । ऋषभ एष
यज्ञानाम् । यदश्वमेधः । यथा वा ऋषभस्य विष्टपम् ।
एवमेतस्य विष्टपम् । चयोदशमरत्निः रशनायामुपा-
दधाति ॥ ३ ॥

यथर्षभस्य विष्टपः संस्करोति । तादृगेव तत् । पूर्वं
आयुषि विदथेषु कव्येत्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति ।
तथा देवाः सुतमा बभूवुरित्याह । भूतिमेवोपावर्त्तते ।
ऋतस्य सामन्त्सरमारपन्तीत्याह । सत्यं वा ऋतम् ।
सत्येनैवैनमृतेनारभते । अभिधा असीत्याह ॥ ४ ॥

तस्मादश्वमेधयाजी सर्व्वाणि भूतान्यभिभवति ।
भुवनमसीत्याह । भूमानमेवोपैति । यन्तासीत्याह ।

यन्तारमेवैनं करोति । धर्त्तासीत्याह । धर्त्तारमेवैनं करोति । सौऽग्निं वैश्वानरमित्याह । अग्नावेवैनं वैश्वानरे जुहोति । सप्रथसमित्याह ॥ ५ ॥

पूजयैवैनं पशुभिः प्रथयति । स्वाहाकृत इत्याह । होम एवास्यैषः । पृथिव्यामित्याह । अस्यामेवैनं प्रतिष्ठापयति । यन्ताराड्यन्तासि यमं नो धर्त्तासि धरुण इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । स्वगा त्वा देवेभ्य इत्याह ॥ देवेभ्य एवैनं स्वगा करोति । स्वाहा त्वा पूजापतय इत्याह । पूजापत्यो वा अश्वः । यस्या एव देवताया आलभ्यते । तयैवैनं समर्द्धयति ॥ ६ ॥

बध्नाति समृद्ध्या उपादधात्यसीत्याह सप्रथसमित्याह देवेभ्य इत्याह पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

यः पितुरनुजायाः पुत्रः । स पुरस्तान्नयति । यो मातुरनुजायाः पुत्रः । स पश्चान्नयति । विष्वक्मेवास्मात् पाप्मानं विवृहत् । यो अर्वन्तं जिघांसति त-

मभ्यमीति वरुण इति श्वानं चतुरक्षं प्रसैति । परो मर्त्तः
परश्चेति शुनश्चतुरक्षस्य ग्रहन्ति । श्वेव वै पाप्मा आ-
तृव्यः । पाप्मानमेवास्य आतृव्यः हन्ति । सैधुकं मुसलं
भवति ॥ १ ॥

कर्म्म कर्म्मैवास्मै साधयति । पौःश्वलेयो हन्ति । पुः-
श्वत्वां वै देवाः शुचं न्यदधुः । शुचैवास्य शुचः हन्ति ।
पाप्मा वा एतमीप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत इति ।
अश्वस्याधस्पदमुपास्यति । वज्री वा अश्वः प्राजापत्यः ।
वज्रेणैव पाप्मानं आतृव्यमवक्रामति । दक्षिणापला-
वयति ॥ २ ॥

पाप्मानमेवास्माच्छमलमपलावयति । ऐषीक उदुहो
भवति । आयुर्वा इषीकाः । आयुरेवास्मिन् दधति ।
अमृतं वा इषीकाः । अमृतमेवास्मिन् दधति । वेत-
सशाखोपसम्बद्धा भवति । अप्सु योनिर्वा अश्वः । अप्सु
जोवेतसः । स्वादेवैनं योनेर्निर्मिमीते ॥ पुरस्तात्
पृत्यच्चमभ्युदूहति । पुरस्तादेवास्मिन् पृतीच्यमृतं द-
धाति । अहश्च त्वश्च दृचहन्निति बृह्मा यजमानस्य
हस्तं गृह्णाति । बृह्मक्षत्रे एव सन्दधाति । अभिक्रत्वेन्द्र-
भूरधज्जानित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै ॥ ३ ॥

भवति स्त्रावयति मिमीते पञ्च च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

चत्वार ऋत्विजः समुक्षन्ति । आभ्य एवैनं चतसृ-
भ्यो दिग्भ्योऽभिसमीरयन्ति । शतेन राजपुत्रैः सहा-
ध्वर्युः । पुरस्तात् पृत्यङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन
मेध्येनेष्टा । अयं राजा वृचं वेध्यादिति । राज्यं वा
अध्वर्युः । क्षत्रं राजपुत्रः । राज्येनैवास्मिन् क्षत्रं द-
धाति । शतेनाराजभिरुग्रैः सह बृह्मा ॥ १ ॥

दक्षिणत उदङ्तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मे-
ध्येनेष्टा । अयं राजा प्रतिधृष्योऽस्त्विति । बलं वै बृह्मा ।
बलमराजोऽयः । बलेनैवास्मिन् बलं दधाति । शतेन
सूतग्रामणिभिः सह होता । पश्चात् प्राङ्तिष्ठन् प्रो-
क्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्टा । अयं राजास्यै विशः ॥
॥ २ ॥

बहुवै बह्वश्वायै बह्वजाविकायै । बहुव्रीहियवायै
बहुमाषतिलायै । बहुहिरण्यायै बहुहस्तिकायै । बहु-
दासपूरुषायै रयिमत्यै पुष्टिमत्यै । बहुरायस्योषायै रा-
जास्त्विति । भूमा वै होता । भूमा सूतग्रामण्यः । भूमै-

वास्मिन् भूमानं दधाति । शतेन क्षत्तसङ्गृहीतभिः स-
होज्ञाता । उत्तरतो दक्षिणातिष्ठन् प्रोक्षति ॥ ३ ॥

अनेनाश्वेन मध्येनेष्टा । अयं राजा सर्व्वमायुरे-
त्विति । आयुर्वा उज्ञाता । आयुः क्षत्तसङ्गृहीतारः ।
आयुषैवास्मिन्नायुर्दधाति । शतं शतं भवन्ति । श-
तायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठ-
ति । चतुःशता भवन्ति । चतस्रो दिशः ॥ दिक्ष्वेव प्रति-
तिष्ठति ॥ ४ ॥

ब्रह्मा विश उक्षति दिश एकञ्च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतद-
श्वस्य स्कन्दति । यन्नित्तमना लब्धमुत्सृजन्ति । यत्स्तो-
का अन्वाह । सर्व्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दाय । अस्क-
न्ना हि तत् । यद्भुतस्य स्कन्दति । सहस्रमन्वाह । सहस्र-
सम्मितः सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥
॥ १ ॥

यत् परिमिता अनु ब्रूयात् । परिमितमवबुध्यते ।
अपरिमिता अन्वाह । अपरिमितः सुवर्गो लोकः ।

सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै । स्तोत्रा जुहोति । या एव
वर्षा आपः । ता अवरुन्धे । अस्यां जुहोति । इयं वा
अग्निर्वैश्वानरः ॥ २ ॥

अस्यामेवैनाः प्रतिष्ठापयति । उवाच ह पूजापतिः ।
स्तोत्रा सुवा अहमश्वमेधः सः स्थापयामि । तेन ततः
सः स्थितेन चरामीति । अग्नये स्वाहेत्याह । अग्नय
एवैनं जुहोति । सोमाय स्वाहेत्याह । सोमायैवैनं जु-
होति । सविचे स्वाहेत्याह । सविच एवैनं जुहोति ॥
॥ ३ ॥

सरस्वत्यै स्वाहेत्याह । सरस्वत्या एवैनं जुहोति ।
पूष्णे स्वाहेत्याह । पूष्णे एवैनं जुहोति । बृहस्पतये
स्वाहेत्याह । बृहस्पतय एवैनं जुहोति । अपां मोदाय
स्वाहेत्याह । अद्भ्य एवैनं जुहोति । वायवे स्वाहेत्याह ।
वायवे एवैनं जुहोति ॥ ४ ॥

मित्राय स्वाहेत्याह । मित्रायैवैनं जुहोति । वरु-
णाय स्वाहेत्याह । वरुणायैवैनं जुहोति । एताभ्य एवैनं
देवताभ्यो जुहोति । दश दश सम्पादं जुहोति । दशा-
क्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे ।
प्रवा एषोऽस्मां लोकाच्च्यवते ॥ यः पराचीराहुतीर्जुहा-

ति । पुनः पुनरभ्यावर्त्तं जुहोति । अस्मिन्नेव लोके
प्रति तिष्ठति । एताः ह वाव सौऽश्वमेधस्य सऽस्थितिमु-
वाचास्कन्दाय । अस्कन्ः हि तत् । यद्यज्ञस्य सऽस्थि-
तस्य स्कन्दति ॥ ५ ॥

अभिजित्यै वैश्वानरः सवित्र एवैनं जुहोति वायव
एवैनं जुहोति च्यवते षट् च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

पूजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात् पूत्यङ्गि-
ष्ठन् प्रोक्षति । पूजापतिव देवानामन्नादो वीर्यावान् ।
अन्नाद्यमेवास्मिन् वीर्यं दधाति । तस्मादश्वः पशूना-
मन्नादो वीर्यावत्तमः । इन्द्राग्निभ्यां त्वेति दक्षिणतः ।
इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठौ बलिष्ठौ । ओज एवा-
स्मिन् बलं दधाति । तस्मादश्वः पशूनामोजिष्ठो बलि-
ष्ठः । वायवे त्वेति पश्चात् । वायुर्वै देवानामाशुः सा-
रसारितमः ॥ १ ॥

जवमेवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनामाशुः
सारसारितमः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्तरतः । विश्वे
वै देवा देवानां यशस्वितमाः । यश एवास्मिन् दधा-

ति । तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः । देवभ्यस्त्वेत्यध-
स्तात् । देवा वै देवानामपचिततमाः । अपचितिमे-
वास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनामपचिततमः ॥
॥ २ ॥

सर्व्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युपरिष्ठात् । सर्व्वे वै देवा-
स्त्वपिमन्तो हरस्विनः । त्विपिमेवास्मिन् हरो दधा-
ति । तस्मादश्वः पशूनां त्विपिमान् हरस्वितमः । दिवे
त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याह । एभ्य एवैनं लो-
केभ्यः प्रोक्षति । स ते त्वासते त्वाङ्गस्त्वौषधीभ्यस्त्वा
विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्याह । तस्मादश्वमेधयाजिनः
सर्व्वीणि भूतान्युपजीवन्ति । ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।
यत्प्राजापत्योऽश्वः ॥ अथ कस्मादेनमन्याभ्यो देवता-
भ्योऽपि प्रोक्षतीति । अश्वे वै सर्व्वी देवता अन्यायत्ताः ।
तं यद्विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इति प्रोक्षति । देवता एवा-
स्मिन्नन्यायातयति । तस्मादश्वे सर्व्वी देवता अन्याय-
त्ताः ॥ ३ ॥

सारसारितमोऽपचिततमः प्राजापत्योऽश्वः पञ्च च ॥
अन० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतद-
श्वस्य स्कन्दति । यद्योक्षितमना लब्धमुत्सृजन्ति । यदश्व-
चरितानि जुहोति । सर्व्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दाय ।
अस्कन्ः हि तत् । यद्धुतस्य स्कन्दति । ईङ्काराय स्वा-
हेङ्गताय स्वाहेत्याह । एतानि वा अश्वचरितानि ।
चरितैरेवैनं समर्द्धयति ॥ १ ॥

तदाहुः । अनाहुतयो वा अश्वचरितानि । नैता
होतव्या इति । अथो खल्वाहुः । होतव्या एव । अत्र
वावैवं विद्वानश्वमेधः सः स्थापयति । यदश्वचरितानि
जुहोति । तस्माद्धोतव्या इति । बहिर्धावा एनमेतदा-
यतनादधाति । आतृव्यमस्मै जनयति ॥ २ ॥

यस्यानायतनेऽन्यत्राग्नेराहुतीर्जुहोति । सावित्रिया
इष्ट्याः पुरस्तात्स्विष्टकृतः । आहवनीयेऽश्वचरितानि
जुहोति । आयतन एवास्याहुतीर्जुहोति । नास्मै आ-
तृव्यं जनयति । तदाहुः । यज्ञमुखे यज्ञमुखे होतव्याः ।
यज्ञस्य ऋष्यै । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्या इति । अथो
खल्वाहुः ॥ ३ ॥

यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात् । पशुभिर्यजमानं व्य-

ईयेत् । अवसुवर्गास्त्रोकात्पद्येत । पापीयान्त्स्यादिति ।
 सकृदेव होतव्याः । न यजमानं पशुभिर्व्यईयति । अ-
 भिसुवर्गं लोकं जयति । न पापीयान् भवति । अष्टा-
 चत्वारिंशत्तमश्चरूपाणि जुहोति । अष्टाचत्वारिंश-
 दक्षरा जगती ॥ जागतोऽश्वः प्राजापत्यः समृध्यै ।
 एकमतिरिक्तं जुहोति । तस्मादेकः पूजास्वर्धुकः ॥ ४ ॥
 अईयति जनयति खल्वाहुर्जगती चीणि च ॥
 अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्याह । इयं वै माता । असौ
 पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । अश्वोऽसि हयोऽसी-
 त्याह । शास्येवैनमेतत् । तस्माच्छिष्टाः पूजाजायन्ते ।
 अत्योऽसीत्याह । तस्मादश्वः सव्वान् पशूनत्येति । त-
 स्मादश्वः सर्वेषां पशूनां श्रैष्ठ्यं गच्छति ॥ १ ॥

प्रयशः श्रैष्ठ्यमाप्नोति । य एवं वेद । नरोऽस्यव्वीसि
 सप्तिरसि वाज्यसीत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं
 व्याचष्टे । ययुर्नामासीत्याह । एतद्वा अश्वस्य पियं
 नामधेयम् । पियेणैवैनं नामधेयेनाभिवदति । तस्मा-

दय्यामिचौ सङ्गत्य । नाम्ना चेध्वयेते । मिचमेव भव-
तः ॥ २ ॥

आदित्यानां पत्वान्विहीत्याह । आदित्यानेवैनं ग-
मयति । अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यामिति पूर्वहो-
मां जुहोति । पूर्वं एव द्विषन्तं आतृव्यमतिक्रामति ।
भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भविष्यते त्वेत्युत्सृजति सर्व-
त्वाय । देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रो-
क्षितं गोपायतेत्याह । शतं वै तल्प्या राजपुत्रा देवा
आशापालाः । तेभ्य एवैनं परिददाति । ईश्वरो वा
अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । इह धृतिः स्वाहेह
विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहेति च-
तुषु पत्सु जुहोति ॥ ३ ॥

एता वा अश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवैनं बध्नाति ।
तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमागच्छति । तस्मादश्वः प्रमु-
क्तो बन्धनं न जहाति । राष्ट्रं वा अश्वमेधः । राष्ट्रे खलु
वा एते व्यायच्छन्ते । येऽश्वं मेध्यः रक्षन्ति । तेषां य
उहचं गच्छन्ति । राष्ट्रादेव ते राष्ट्रं गच्छन्ति । अथ य
उहचं न गच्छन्ति ॥ राष्ट्रादेव ते व्यवच्छिन्द्यन्ते । परा
वा एष सिच्यते । यौ बलौऽश्वमेधेन यजते । यदमिचा

अश्वं विन्देरन् । हन्येतास्य यज्ञः । चतुःशता रक्षन्ति ।
यज्ञस्याघाताय । अथान्यमानीय प्रोक्षेयुः । सैव ततः
प्रायश्चित्तिः ॥ ४ ॥

गच्छति भवतः पत्सु जुहोति न गच्छन्ति नव च ॥
अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पुजापतिरकामयताश्वमेधेन यजेयेति । स तपो
ऽतप्यत । तस्य तेपानस्य । सप्तात्मनो देवता उदक्रा-
मन् । सा दीक्षाभवत् । स एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत् ।
तान्यजुहोत् । तैर्वै सदीक्षामवारुन्ध । यद्वैश्वदेवानि
जुहोति । दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे ॥ १ ॥

सप्त जुहोति । सप्त हि ता देवता उदक्रामन् । अ-
न्वहं जुहोति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे । चीणि वैश्व-
देवानि जुहोति । चत्वार्यैद्वाहणानि । सप्त सम्पद्यन्ते ।
सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव
प्राणां दीक्षामवरुन्धे ॥ २ ॥

एकविंशतिं वैश्वदेवानि जुहोति । एकविंशतिर्वै
देवल्लोकाः । द्वादशमासाः पञ्चर्तवः । चय इमे लोकाः ।

असावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो लोकः । तद्वै-
व्यं क्षत्रम् । सा श्रीः । तद्ब्रह्मस्य विष्टपम् । तत्त्वारा-
ज्यमुच्यते ॥ ३ ॥

त्रिंशत्तमौ ब्रह्मणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा वि-
राट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे । चेधा
विभज्य देवतां जुहोति । त्याहृतो वै देवाः । त्याहृत
इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै । एषां लोकानां
क्लृप्त्यै । अप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति ॥ ४ ॥

यो दीक्षामतिरेचयति । सप्ताहं प्रचरन्ति । सप्त वै
शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव प्राणान् दी-
क्षामवरुन्धे । पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । सर्व्वं वै पूर्णा-
हुतिः । सर्व्वमेवाप्नोति । अथो इयं वै पूर्णाहुतिः ।
अस्यामेव प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

रुन्धे प्राणान् दीक्षामवरुन्ध उच्यते क्रामन्ति ति-
ष्ठति ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

पूजापतिरश्वमेधमसृजत । तं सृष्टं न किञ्चनोद-
यच्छत् । तं वैश्वदेवान्येवोदयच्छन् । यद्वैश्वदेवानि जु-

हेति । यज्ञस्योदत्यै । स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा ।
 स्वाहाधीतं मनसे स्वाहा । स्वाहा मनः पूजापतये
 स्वाहा । काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति
 प्राजापत्ये मुख्ये भवतः । पूजापतिमुखाभिरेवैनं देव-
 ताभिरुद्यच्छते ॥ १ ॥

अदित्यै स्वाहादित्यै मर्त्यै स्वाहादित्यै सुमृडी-
 कायै स्वाहेत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनं प्र-
 तिष्ठायेद्यच्छते । सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै
 स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहेत्याह । वाग्वै सरस्व-
 ती । वाचैवैनमुद्यच्छते । पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय
 स्वाहा पूष्णे नरं धिषाय स्वाहेत्याह । पशवो वै
 पूषा । पशुभिरेवैनमुद्यच्छते । त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरी-
 याय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहेत्याह ॥ त्वष्टा वै प-
 शूनां मिथुनानां रूपकत् । रूपमेव पशुषु दधाति ।
 अथो रूपैरेवैनमुद्यच्छते । विष्णवे स्वाहा विष्णवे नि-
 खुर्यपाय स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहेत्याह । यज्ञो
 वै विष्णुः । यज्ञायैवैनमुद्यच्छते । पूष्णाहुतिमुत्तमां जु-
 होति । प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय ॥ २ ॥

यच्छते पुरुरूपाय स्वाहेत्याहाष्टौ च ॥ अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् । प्रातःसवनादेवैनं गायत्रियाश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते । अथो प्रातःसवनमेव तेनाप्नोति । गायत्रीं छन्दः । सवित्रे प्रसवित्र एकादशकपालं माध्यन्दिने । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सवनम् । माध्यन्दिनादेवैनं सवनात् त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते ॥ १ ॥

अथो माध्यन्दिनमेव सवनं तेनाप्नोति । त्रिष्टुभं छन्दः । सवित्र आ सवित्रे द्वादशकपालमपराह्णे । द्वादशाक्षरा जगती । जागतं तृतीयसवनम् । तृतीयसवनादेवैनं जगत्याश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते । अथो तृतीयसवनमेव तेनाप्नोति । जगतीं छन्दः । ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमन्तिः स्वाहेति चतस्र आहुतीर्जुहोति ॥ चतस्रो दिशः । दिग्भिरेवैनं परिगृह्णाति । आश्वत्यो वृजो भवति । पूजापतिर्देवेभ्योऽनिलायत । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सरम-

तिष्ठत् । तदश्वत्थस्याश्वत्थत्वम् । यदाश्वत्थो वृजो भ-
वति । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते जुहोति नव च ॥
अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुनाकः ।

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह ।
ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति । तस्मात् पुरा ब्राह्मणो
ब्रह्मवर्चस्यजायत । आस्मिन्नाग्ने राजन्य इषव्यः श्रूरो
महारथो जायतामित्याह । राजन्य एव शौर्यं महि-
मानं दधाति । तस्मात् पुरा राजन्य इषव्यः श्रूरो म-
हारथोऽजायत । दोग्ध्री धेनुरित्याह । धेन्वामेव पयो
दधाति । तस्मात् पुरा दोग्ध्री धेनुरजायत । वोढान-
ज्ञानित्याह ॥ १ ॥

अनडुह्येव वीर्यं दधाति । तस्मात् पुरा वोढानज्ञा-
नजायत । आशुः सप्तिरित्याह । अश्व एव जवं दधा-
ति । तस्मात् पुराशुरश्वोऽजायत । पुरन्धिर्योषेत्याह ।
योषित्येव रूपं दधाति । तस्मात् स्त्री युवतिः प्रिया भा-
वुका । जिष्णूरथेष्टा इत्याह । आह वै तत्र जिष्णूर-
थेष्टा जायते ॥ २ ॥

यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते । सभेयो युवेत्याह । यो वै
पूर्व्ववयसी । स सभेयो युवा । तस्माद्युवा पुमान् प्रियो
भावुकः । आस्य यजमानस्य वीरो जायतामित्याह ।
आ ह वै तच्च यजमानस्य वीरो जायते । यच्चैतेन यज्ञेन
यजन्ते । निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षत्वित्याह ।
निकामे निकामे ह वै तच्च पर्जन्यो वर्षति ॥ यच्चैतेन
यज्ञेन यजन्ते । फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तामित्या-
ह । फलिन्यो ह वै तचौषधयः पच्यन्ते । यच्चैतेन यज्ञेन
यजन्ते । योगक्षेमो नः कल्पतामित्याह । कल्पते ह वै
तच्च पूजाभ्यो योगक्षेमः । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते ॥ ३ ॥

अनञ्जानित्याह जायते वर्षति सप्त च ॥ अनु० १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

पूजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । स आत्मन्नश्व-
मेधमधत्त । तं देवा अब्रुवन् । एष वाव यज्ञः । यदश्व-
मेधः । अथेव नोऽत्रास्त्विति । तेभ्य एतानन्नहोमान्
प्रायच्छत् । तानजुहोत् । तैव स देवान्प्रीणात् । यद-
न्नहोमान् जुहोति ॥ १ ॥

देवानेव तैर्यजमानः प्रीणाति । आज्येन जुहोति ।

अग्नेर्वा एतद्रूपम् । यदाज्यम् । यदाज्येन जुहोति ।
अग्निमेव तत्प्रीणाति । मधुना जुहोति । महृत्यै वा एत-
द्देवतायै रूपम् । यन्मधु । यन्मधुना जुहोति ॥ २ ॥

महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति । तण्डुलैर्जुहोति । व-
सूनां वा एतद्रूपम् । यत्तण्डुलाः । यत्तण्डुलैर्जुहोति ।
वसूनेव तत्प्रीणाति । पृथुकैर्जुहोति । रुद्राणां वा एत-
द्रूपम् । यत्पृथुकाः । यत्पृथुकैर्जुहोति ॥ ३ ॥

रुद्रानेव तत्प्रीणाति । लाजैर्जुहोति । आदित्यानां
वा एतद्रूपम् । यस्त्राजाः । यस्त्राजैर्जुहोति । आदित्या-
नेव तत्प्रीणाति । क्रस्वैर्जुहोति । विश्वेषां वा एतद्देवा-
नां रूपम् । यत्क्रम्बाः । यत्क्रम्बैर्जुहोति ॥ ४ ॥

विश्वानेव तद्देवान् प्रीणाति । धानाभिर्जुहोति ।
नक्षत्राणां वा एतद्रूपम् । यद्धानाः । यद्धानाभिर्जुहोति ।
नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति । सक्तुभिर्जुहोति । पूजापतेर्वा
एतद्रूपम् । यत्सक्तवः । यत्सक्तुभिर्जुहोति ॥ ५ ॥

पूजापतिमेव तत्प्रीणाति । मसूस्थैर्जुहोति । सर्व्वा-
सां वा एतद्देवतानां रूपम् । यन्मसूस्थानि । यन्म-
सूस्थैर्जुहोति । सर्व्वा एव तद्देवताः प्रीणाति । प्रियङ्गु-
तण्डुलैर्जुहोति । प्रियाङ्गा हवै नामैते । एते वै देवा अ-

अस्याङ्गानि समदधुः । यत्प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति ॥ अ-
स्यैवाङ्गानि सन्दधाति । दशान्गानि जुहोति । दशा-
क्षरा विराट् । विराट् कृत्स्नस्यान्नाद्यस्यावरुध्यै ॥ ६ ॥

जुहोति मधुना जुहोति पृथुकैर्जुहोति करम्बैर्जुहो-
ति सक्तुभिर्जुहोति प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति चत्वारि च ॥
अनु० १४ ॥

अन्नहोमानाज्येनाग्नेर्मधुना तण्डुलैः पृथुकैर्लाजैः
करम्बैर्धानाभिः सक्तुभिर्मसूयैः प्रियङ्गुतण्डुलैर्दशा-
न्गानि द्वादश ॥

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

पुजापतिरश्वमेधमसृजत । तः सृष्टः रक्षाःस्यजि-
घाःसन् । स एतान् पुजापतिर्नक्तः होमानपश्यत् ।
तानजुहोत् । तैव स यज्ञाद्रक्षाःस्यपाहन् । यन्नक्तः
होमाञ्जुहोति । यज्ञादेवतैर्यजमानो रक्षाःस्यपह-
न्ति । आज्येन जुहोति । वज्रो वा आज्यम् । वज्रेणैव
यज्ञाद्रक्षाःस्यपहन्ति ॥ १ ॥

आज्यस्य प्रतिपदं करोति । प्राणो वा आज्यम् ।
मुखत एवास्य प्राणं दधाति । अन्नहोमान् जुहोति ।
शरीरवदेवावरुन्धे । व्यत्यासं जुहोति । उभयस्यावरु-

द्यौ । नक्तं जुहोति । रक्षसामपहत्यै । आज्येनान्ततो
जुहोति ॥ २ ॥

प्राणो वा आज्यम् । उभयत एवास्य प्राणं दधाति ।
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च । एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव
लोके प्रतितिष्ठति । द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुष्मिन्नेव
लोके प्रतितिष्ठति । उभयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति ।
अस्मिन् अमुष्मिन्श्च । शताय स्वाहेत्याह ॥ शतायुर्वै पु-
रुषः शतवीर्य्यः । आयुरेव वीर्य्यमवरुन्धे । सहस्राय
स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे । सर्व-
स्मै स्वाहेत्याह । अपरिमितमेवावरुन्धे ॥ ३ ॥

एव यज्ञाद्रक्षांस्यपहत्यन्ततो जुहोति शताय स्वा-
हेत्याह सप्त च ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः ।

पूजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत
इति । अथो आहुः । सर्व्वाणि भूतानीति । एकस्मै
स्वाहेत्याह । पूजापतिर्वा एकः । तमेवाप्नोति । एकस्मै
स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति । अ-
भिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमेति । एकोत्तरं जुहोति ॥ १ ॥

एकवदेव सुवर्गं लोकमेति । सन्ततं जुहोति । सुव-
 र्गस्य लोकस्य सन्तत्यै । शताय स्वाहेत्याह । शतायुर्व
 पुरुषः शतवीर्य्यः । आयुरेव वीर्य्यमवरुन्धे । सहस्राय
 स्वाहेत्याह । आयुर्व सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे । अयु-
 ताय स्वाहा नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहेत्याह ॥
 ॥ २ ॥

चय इमे लोकाः । इमानेव लोकानवरुन्धे । अर्बु-
 दाय स्वाहेत्याह । वाग्वा अर्बुदम् । वाचमेवावरुन्धे ।
 न्यर्बुदाय स्वाहेत्याह । यो वै वाचो भूमा । तान्यर्बु-
 दम् । वाच एव भूमानमवरुन्धे । समुद्राय स्वाहे-
 त्याह ॥ ३ ॥

समुद्रमेवाप्नोति । मध्याय स्वाहेत्याह । मध्यमेवा-
 प्नोति । अन्ताय स्वाहेत्याह । अन्तमेवाप्नोति । परा-
 ङ्गाय स्वाहेत्याह । पराङ्गमेवाप्नोति । उषसे स्वाहा
 व्युष्ट्यै स्वाहेत्याह । रात्रिर्वा उषाः । अहव्युष्टिः ॥ अहो-
 रात्रे एवावरुन्धे । अथो अहोरात्रयौरेव प्रतितिष्ठति ।
 ता यदुभयीर्दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् । अहोरात्रे
 मोहयेत् । उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहोदेष्टते स्वाहो-
 द्यते स्वाहेत्यनुदिते जुहोति । उदिताय स्वाहा सुव-

गी॒य॒ स्वा॒हा॒ लो॒काय॒ स्वा॒हेत्यु॒दिते॑ जु॒होति॑ । अ॒हो॒रा॒त्रयो॑रव्य॒तिमो॑हाय ॥ ४ ॥

एको॒त्तरं॑ जु॒होति॑ पु॒युता॑य॒ स्वा॒हेत्या॑ह॒ समु॒द्राय॑
स्वा॒हेत्या॑हाह॒व्युष्टिः॑ सप्त च ॥ अनु० १६ ॥

सप्तदशोऽनुवाकः ।

वि॒भूमा॑चा पु॒भूः पि॒त्रेत्य॑श्वना॒मानि॑ जु॒होति॑ । उ॒भ॒यो॒रे॒वैनं॑ लो॒कयो॑र्नाम॒धेयं॑ गमयति । आ॒य॒नाय॑ स्वा॒हा प्रा॒य॒णाय॑ स्वा॒हेत्यु॒द्रावां॑ जु॒होति॑ । स॒र्व्वमे॒वैन॑म॒स्कन्धः॑ सु॒व॒र्गं लो॒कं ग॑मयति । अ॒ग्नये॑ स्वा॒हा सो॒माय॑ स्वा॒हेति॑ पू॒र्व्वहो॑मां जु॒होति॑ । पू॒र्व्व ए॒व द्वि॒षन्तं॑ आ॒तृ॒व्यम॑ति॒क्राम॑ति । पृ॒थि॒व्यै स्वा॒हान्तरि॑क्षा॒य स्वा॒हेत्या॑ह । य॒था य॒जुरे॒वैतत् । अ॒ग्नये॑ स्वा॒हा सो॒माय॑ स्वा॒हेति॑ पू॒र्व्वदी॒क्षा जु॒होति॑ । पू॒र्व्व ए॒व द्वि॒षन्तं॑ आ॒तृ॒व्यम॑ति॒क्राम॑ति ॥ १ ॥

पृ॒थि॒व्यै स्वा॒हान्तरि॑क्षा॒य स्वा॒हेत्ये॒कविं॑शिनी॑ दी॒क्षां जु॒होति॑ । ए॒कविं॑शति॒र्व दे॒वलो॒काः । द्वा॒द॒श॒मा॒साः पञ्च॒र्त्तवः॑ । च॒य इ॒मे लो॒काः । अ॒सावा॑दि॒त्य ए॒कविं॑शः । ए॒ष सु॒व॒र्गो लो॒कः । सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॑ स-

म॒ष्ट्यै । भुवो॑ दे॒वानां॑ क॒र्मणे॑त्यृ॒तुदी॑क्षा जु॒होति॑ । अ॒तू-
ने॒वाप्तै॑ कल्पयति । अ॒ग्नये॑ स्वा॒हा वा॒यवे॑ स्वा॒हेति॑ जु-
हो॒त्यन॑न्तरित्यै ॥ २ ॥

अ॒र्वाङ् य॒ज्ञः स॒ङ्क्राम॑त्वित्याप्तीर्जु॒होति॑ । सु॒वर्ग॑स्य
लो॒कस्या॑प्त्यै । भू॒तं भ॒व्यं भ॒विष्य॑दिति॒ प॒र्याप्ती॑र्जु॒होति॑ ।
सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्य॑ प॒र्याप्त्यै॑ । आ मे॑ गृ॒हा भ॑व॒न्त्वित्या॑भू-
र्जु॒होति॑ । सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्या॑भू॒त्यै । अ॒ग्निना॑ तपोऽ॒न्वभ॑व-
दि॒त्यनु॑भू॒र्जुहोति॑ । सु॒वर्ग॑स्य लो॒कस्यानु॑भू॒त्यै । स्वा॒हा-
धि॒माधी॑ताय॒ स्वाहेति॑ स॒मस्तानि॑ वैश्वदे॒वानि॑ जु॒हो-
ति॑ । स॒मस्त॑मे॒व द्वि॑षन्तं धा॒तुव्य॑म॒ति॒क्राम॑ति ॥ ३ ॥

द॒ध्नाः स्वा॒हा ह॒नूभ्या॑ः स्वा॒हेत्य॑ङ्ग॒होमां॑ जु॒होति॑ ।
अ॒ङ्गे अ॒ङ्गे वै पु॒रुष॑स्य पा॒प्नोप॑श्चिष्टः । अ॒ङ्गाद॑ङ्गादे॒वैनं॑
पा॒प्नन्ते॑न॒ मुञ्च॑ति । अ॒ञ्ज्ये॒ताय॑ स्वा॒हा कृ॑ष्णाय॒
स्वा॒हा श्वे॒ताय॑ स्वा॒हेत्य॑श्वरू॒पाणि॑ जु॒होति॑ । रू॒पैरे॒वैन॑ः
स॒मर्द्ध॑यति । ओष॑धी॒भ्यः स्वा॒हा मू॒लेभ्यः॑ स्वा॒हेत्योष॑-
धि॒होमां॑ जु॒होति॑ । द॒व्यो वा ओष॑धयः । पु॒ष्येभ्यो॑ऽन्याः
फ॒लं गृ॑ह्णन्ति । मू॒लेभ्यो॑ऽन्याः । ता ए॒वोभ॑यीर॒वरु॑न्त्ये ॥
॥ ४ ॥

व॒नस्प॑ति॒भ्यः स्वा॒हेति॑ व॒नस्प॑ति॒होमां॑ जु॒होति॑ ।

आरण्यस्यान्नाद्यस्यावरुध्यै । मेषस्त्वा पचतैरवत्वित्य-
पाव्यानि जुहोति । प्राणा वै देवा अपाव्याः । प्राणा-
नेवावरुन्धे । कूप्याभ्यः स्वाहाङ्गः स्वाहेत्यपाः होमां
जुहोति । अप्सु वा आपः । अन्नं वा आपः । अङ्गो वा
अन्नं जायते । यदेवाङ्गोऽन्नं जायते ॥ तदवरुन्धे ॥ ५ ॥

पूर्वदीक्षा जुहोति पूर्व एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमति-
क्रामत्यनन्तरित्यै क्रामति रुन्धे जायत एकञ्च ॥
अनु० १७ ॥

अष्टादशोऽनुवाकः ।

अम्भाःसि जुहोति । अयं वै लोकोऽम्भाःसि । तस्य
वसवोऽधिपतयः । अग्निर्ज्योतिः । यदम्भाःसि जुहोति ।
इममेव लोकमवरुन्धे । वसूनाः सायुज्यं गच्छति ।
अग्निं ज्योतिरवरुन्धे । नभाःसि जुहोति । अन्तरिक्षं
वै नभाःसि ॥ १ ॥

तस्य रुद्रा अधिपतयः । वायुर्ज्योतिः । यन्नभाःसि
जुहोति । अन्तरिक्षमेवावरुन्धे । रुद्राणाः सायुज्यं
गच्छति । वायुं ज्योतिरवरुन्धे । महाःसि जुहोति ।
असौ वै लोको महाःसि । तस्यादित्या अधिपतयः ।
सूर्यो ज्योतिः ॥ २ ॥

यन्महा॑सि जु॒होति॑ । अ॒मुमे॒व लो॒कमव॑रुन्धे । आ॒-
 दि॒त्यानां॑ सायु॒ज्यं गच्छ॑ति । सूर्य्यं॑ ज्योति॒रव॑रुन्धे ।
 नमो॑ रा॒ज्ञे नमो॑ वरु॒णायेति॑ य॒व्यानि॑ जुहोति । अ॒न्ना-
 द्यस्या॑व॒रुध्यै । म॒यो भूर्वातो॑ अ॒भिवा॑तू॒स्वा इति॑ ग॒व्या-
 नि॑ जुहोति । प॒शूनाम॑व॒रुध्यै । पा॒णाय॑ स्वा॒हा व्या॒नाय॑
 स्वा॒हेति॑ सन्तति॒होमां॑ जुहोति । सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑
 सन्त॑त्यै ॥ ३ ॥

सि॒ताय॑ स्वा॒हासि॒ताय॑ स्वा॒हेति॑ प्र॒मुक्तीर्जु॑होति ।
 सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑ प्र॒मुक्त्यै॑ । पृथि॒व्यै स्वा॒हान्तरि॑क्षाय॑
 स्वा॒हेत्या॑ह । य॒था य॒जुरे॒वैतत् । द॒त्वते॒ स्वा॒हा द॒न्त-
 का॒य स्वा॒हेति॑ शरीर॒होमां॑ जुहोति । पि॒तृलो॒कमे॒व तै-
 र्यज॑मा॒नोऽव॑रुन्धे । क॒त्वा यु॒नक्ति॑ स त्वा यु॒नक्ति॑ति
 परि॒धीन् यु॒नक्ति॑ । इ॒मे वै लो॒काः परि॑धयः । इ॒माने॒-
 वास्मै॑ लो॒कान् यु॒नक्ति॑ । सु॒वर्गस्य॑ लो॒कस्य॑ स॒मध्यै॑ ॥ ४ ॥

यः प्रा॒णतो॑ य आ॒त्मदा॑ इति॑ म॒हिमा॒नौ जु॒हो-
 ति॑ । सु॒वर्गो॑ वै लो॒को म॒हः । सु॒वर्गमे॒व ताभ्यां॑ लो॒कं
 यज॑मा॒नोऽव॑रुन्धे । आ ब्र॒ह्मन् ब्रा॒ह्मणो॑ ब्र॒ह्मव॑र्च॒सी
 जा॒यता॑मिति॒ स॒मस्तानि॑ ब्र॒ह्मव॑र्च॒सानि॑ जुहोति । ब्रु॒-
 ह्मव॑र्च॒समे॒व तैर्यज॑मा॒नोऽव॑रुन्धे । ज॒ज्ञि॒बीज॑मिति॒ जु-

होत्यनन्तरित्यै । अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनम-
दिति सन्नतिहोमां जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य सन्न-
त्यै । भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभव्यौ होमौ
जुहोति । अयं वै लोको भूतम् ॥ ५ ॥

असौ भविष्यत् । अनयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति ।
सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुध्यै । यदक्रन्दः प्रथमं जाय-
मान इत्यश्वस्तोमीयं जुहोति । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्य
जित्यै । सर्वमेव तेनाप्नोति । सर्वं जयति । योऽश्वमे-
धेन यजते ॥ य उचैनमेवं वेद । यज्ञः रक्षाःस्यजि-
घाःसन् । स एतान् पूजापतिर्नक्तः होमानपश्यत् ।
तानजुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षाःस्यपाहन् । यन्नक्तः
होमां जुहोति । यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षाःस्यपाहन्ति ।
उपसे स्वाहा व्युष्यै स्वाहेत्यन्ततो जुहोति । सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै ॥ ६ ॥

वै नभाःसि सूर्यो ज्योतिः सन्त्यै समष्ट्यै भूतं य-
जते नव च ॥ अनु० १८ ॥

ऊनविंशोऽनुवाकः ।

एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपो

भवन्ति । एकविंशिन्यश्वमेधस्य । सुवर्गस्य लोकस्या-
भिजित्यै । बैल्लो वा खादिरो वा पालाशो वा । अ-
न्येषां यज्ञक्रतूनां यूपा भवन्ति । राज्जुदाल एकविं-
शत्यरत्निरश्वमेधस्य । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै । ना-
न्येषां पशूनां तेजस्या अवद्यन्ति । अवद्यन्त्यश्वस्य ॥ १ ॥

पाप्मा वै तेजनी । पाप्मनोऽपहत्यै । सप्तशाखायाम-
न्येषां पशूनामवद्यन्ति । वेतसशाखायामश्वस्य । अप्सु
योनिर्वा अश्वः । अप्सुजो वेतसः । स्व एवास्य योनाव-
वद्यति । यूपेषु ग्राम्यान् पशून् नियुञ्जन्ति । आरोकेष्वा-
रण्यान् धारयन्ति । पशूनां व्यावृत्यै ॥ आ ग्राम्यान्
पशून् लभन्ते । प्रारण्यान्सृजन्ति । पाप्मनोऽपहत्यै ॥
॥ २ ॥

अश्वस्य व्यावृत्यै चीणि च ॥ अनु० १८ ॥

विंशोऽनुवाकः ।

राज्जुदालमग्निष्ठं मिनोति । मूणहत्याया अपह-
त्यै । पौतुद्रवावभितो भवतः । पुण्यस्य गन्धस्यावरुध्यै ।
मूणहत्यामेवास्मादपहत्यै । पुण्येन गन्धेनोभयतः प-
रिगृह्णाति । षड्बैल्ला भवन्ति । बृहन्नवर्चसस्यावरुध्यै ।
षट् खादिराः । तेजसोऽवरुध्यै ॥ १ ॥

षट्पालाशाः । सोमपीथस्यावरुध्यै । एकविंशतिः
सम्पद्यन्ते । एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः । द्वादशमासाः
पञ्चर्त्तवः । चय इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः ।
एष सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थ्यै । शतं
पशवो भवन्ति ॥ २ ॥

शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिति-
ष्ठति । सर्वं वा अश्वमेध्याप्नोति । अपरिमिता भव-
न्ति । अपरिमितस्यावरुध्यै । बृहन्नादिनो वदन्ति ।
कस्मात् सत्यात् । दक्षिणतोऽन्येषां पशूनामवदन्ति ।
उत्तरतोऽश्वस्येति । वारुणो वा अश्वः ॥ ३ ॥

एषा वै वरुणस्य दिक् । स्वायामेवास्य दिश्यवद्यति ।
यदितरेषां पशूनामवद्यति । शतदेवत्यं तेनावरुन्धे ।
चित्तेऽग्नावधिवैतसे कटेऽश्वं चिनोति । अप्सु योनिर्वा
अश्वः । अप्सुजो वेतसः । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापय-
ति । पुरस्तात् पृत्यञ्च तूपरं चिनोति । पश्चात् प्राची-
नं गोमृगम् ॥ ४ ॥

प्राणापानावेवास्मिन्सम्पद्यै दधाति । अश्वं तू-
परं गोमृगमिति सर्वहुत एतान् जुहोति । एषां लो-
कानामभिजित्यै । आत्मनाभिजुहोति । सात्मानमे-

वैनः सतनुं करोति । सात्मा मुष्मिन्लोके भवति । य
एवं वेद । अथो वसोरेव धारां तेनावरुन्धे । इलुव-
दाय स्वाहा बलिवदाय स्वाहेत्याह । संवत्सरो वा
इलुवदः ॥ परिवत्सरो बलिवदः । संवत्सरादेव परि-
वत्सरादायुरवरुन्धे । आयुरेवास्मिन्दधाति । तस्मा-
दश्वमेधयाजी जरसा विस्वसामुं लोकमेति ॥ ५ ॥

तेजसोऽवरुन्धै भवन्त्यश्वो गोमृगमिलुवदश्चत्वारि-
च ॥ अनु० २० ॥

एकविंशोऽनुवाकः ।

एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशस्तोमः । एकविं-
शतिर्यूपाः । यथा वा अश्ववर्षभावा वृषाणः सःस्फुरे-
रन् । एवमेतत्स्तोमाः सःस्फुरन्ते । यदेकविंशः ।
ते यत्समृच्छेरन् । हन्येतास्य यज्ञः । द्वादश एवाग्निः
स्यादित्याहुः । द्वादशस्तोमः ॥ १ ॥

एकादश यूपाः । यद्द्वादशोऽग्निर्भवति । द्वादश मासाः
संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्धे । यद्दश यूपा
भवन्ति । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजै-
वान्नाद्यमवरुन्धे । य एकादशः । स्तन एवास्यै सः ॥
॥ २ ॥

दुह एवैनां तेन । तदाहुः । यद्वाद्दशोऽग्निः स्याद्वा-
दशस्तोम एकादश यूपाः । यथा स्थूरिणायायात् । ता-
दृक् तत् । एकविंश एवाग्निः स्यादित्याहुः । एक-
विंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । यथा प्रष्टिभिर्या-
ति । तादृगेव तत् ॥ ३ ॥

यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभो वेद । ककुब्ज राज्ञां
भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशस्तोमः ।
एकविंशतिर्यूपाः । एता वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभः ।
य एवं वेद । ककुब्ज राज्ञां भवति । यो वा अश्वमेध
चीणिं शीर्षाणि वेद । शिरो ह राज्ञां भवति ॥ एकविं-
शोऽग्निर्भवति । एकविंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः ।
एतानि वा अश्वमेधे चीणिं शीर्षाणि । य एवं वेद ।
शिरो ह राज्ञां भवति ॥ ४ ॥

द्वादशस्तोमः स एव तच्छिरो ह राज्ञां भवति षट्
च ॥ अनु० २१ ॥

द्वाविंशोऽनुवाकः ।

देवा वा अश्वमेधे पवमाने । सुवर्गं लोकं न प्राजा-
नन् । तमश्वः प्राजानात् । यदश्वमेधेऽश्वेन मेधेनो-

दश्वो बहिष्यवमानः सर्पन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य प्र-
ज्ञात्यै । न वै मनुष्यः सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद । अश्वो
वै सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद । यदुज्जातोद्गायेत् । यथा
क्षेत्रज्ञोऽन्येन पथा प्रतिपादयेत् । तादृक्तत् ॥ १ ॥

उज्जातारमपरुध्य । अश्वमुज्जीथाय दृणीते । यथा
क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयति । एवमेवैनमश्वः सुवर्गं लोकम-
ञ्जसा नयति । पुच्छमन्वारभन्ते । सुवर्गस्य लोकस्य
समर्थ्यै । हिङ्करोति । सामैवाकः । हिङ्करोति । उ-
ज्जीथ एवास्य सः ॥ २ ॥

वड्वा उपरुन्धन्ति । मिथुनत्वाय प्रजात्यै । अथो
यथोपगातार उपगायन्ति । तादृगेव तत् । उदगासी-
दश्वो मेध्य इत्याह । पूजापत्यो वा अश्वः । पूजापति-
रुज्जीथः । उज्जीथमेवावरुन्धे । अथो चक्षुसामयोरेव
प्रतितिष्ठति । हिरण्येनोपाकरोति ॥ ज्योतिर्वै हिर-
ण्यम् । ज्योतिरेव मुखतो दधाति । यजमाने च पु-
जासु च । अथो हिरण्यज्योतिरेव यजमानः सुवर्गं
लोकमेति ॥ ३ ॥

तत्स उपाकरोति चत्वारि च ॥ अनु० २२ ॥

त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

पुरुषो वै यज्ञः । यज्ञः पूजापतिः । यदश्वं पशून्नि-
यु-
ज्जन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुज्जे । अश्वं तूपरं गोमृगम् ।
तानग्निष्ठ आलभते । सेनामुखमेव तत्संश्रयति । त-
स्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकम् । आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुर-
स्ताल्ललाटे । पूर्व्वग्निमेव तं कुरुते ॥ १ ॥

तस्मात् पूर्व्वग्निं पुरस्तात्स्थापयन्ति । पौष्णमन्नञ्च ।
अन्नं वै पूषा । तस्मात् पूर्व्वग्नावाहार्यमाहरन्ति ।
ऐन्द्रापौष्णमुपरिष्ठात् । ऐन्द्रो वै राजन्योऽन्नं पूषा ।
अन्नाद्येनैवैनमुभयतः परिगृह्णाति । तस्माद्राजन्यो
ऽन्नादो भावुकः । आग्नेयौ कृष्णग्रीवौ बाहुवोः । बा-
हुवोरेव वीर्य्यं धत्ते ॥ २ ॥

तस्माद्राजन्यो बाहुबली भावुकः । त्वाष्ट्रौ लोमश-
सक्थौ सस्थ्योः । सक्थोरेव वीर्य्यं धत्ते । तस्माद्राजन्य
ऊरुबली भावुकः । शितिपृष्ठौ बार्हस्पत्यौ पृष्ठे । वृद्ध-
वर्चसमेवोपरिष्ठाद्वत्ते । अथो कवचे एवैते अभितः
पर्य्यूहते । तस्माद्राजन्यः सन्नद्धो वीर्य्यं करोति । धाचे
पृष्ठोदरमधस्तात् । प्रतिष्ठामेवैतां कुरुते ॥ अथो इयं
वै धाता । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । सौर्य्यं बलक्षं पुच्छे ।

उत्सेधमेव तं कुरुते । तस्मादुत्सेधं भये पूजा अभि-
संश्रयन्ति ॥ ३ ॥

कुरुते धत्ते कुरुते पञ्च च ॥ अनु० २३ ॥

साङ्गहण्या चतुष्टयो यो वै यः पितुश्चत्वारो यथा
नित्तं पूजापतये त्वा यथा प्रोक्षितं विभूराह पूजाप-
तिरकामयताश्चमेधेन पूजापतिर्न किञ्चन साविचमा
ब्रह्मन् पूजापतिर्देवेभ्यः पूजापतीरक्षांसि पूजापति-
मीप्सति विभूरश्वनामान्यं भास्येकयूपो राज्जुदाल-
मेकविंशो देवाः पुरुषस्त्रयोविंशतिः ॥ २३ ॥

साङ्गहण्या तस्मादश्वमेधयाजी यत्परिमिता यद्य-
न्नमुखे यो दीक्षां देवानेव तैस्त्रय इमे लोकाः सिता-
य प्राणापानावेवास्मिन् तस्माद्राजन्यं एकनवतिः ॥
॥ ८१ ॥

इति अष्टमप्रपाठकः ॥

हरिः ॥ ओम् ॥

हरिः ॐ ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणे

तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

पूजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत् ।
तमष्टादशिभिरनुप्रायुङ्क्त । तमाप्नोत् । तमाह्वाष्टाद-
शिभिरवारुन्ध । यदष्टादशिनं आलभ्यन्ते । यज्ञमेव
तैराह्वा यजमानोऽवरुन्धे । संवत्सरस्य वा एषा प्रति-
मा । यदष्टादशिनः । द्वादशमासाः पञ्चर्तवः ॥ १ ॥

संवत्सरोऽष्टादशः । यदष्टादशिनं आलभ्यन्ते । सं-
वत्सरमेव तैराह्वा यजमानोऽवरुन्धे । अग्निष्ठेऽन्यान्
पशूनुपाकरोति । इतरेषु यूपेष्टादशिनो जामित्वा-
य । नव नवालभ्यन्ते सवीर्यत्वाय । यदारण्यैः स-
स्थापयेत् । व्यवस्येतां पितापुत्रौ । व्यध्वानः क्रामेयुः ।
विदूरं ग्रामयोर्ग्रामानौ स्याताम् ॥ २ ॥

ऋक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आ व्याधि-
नीस्तस्करा अरण्येष्वजायेरन् । तदाहुः । अपशवो वा
एते । यदारण्याः । यदारण्यैः स-
स्थापयेत् । क्षिप्रे

यजमानमरण्यं मृतः हरयेः । अरण्यायतना ह्यार-
ण्याः पशव इति । यत्पशूनालभेत । अनवरुद्धा अस्य
पशवः स्युः । यत्पर्याग्निकृतानुत्सृजेत् ॥ ३ ॥

यज्ञवेशसं कुर्यात् । यत् पशूनालभते । तेनैव प-
शूनवरुद्धे । यत्पर्याग्निकृतानुत्सृजत्ययज्ञवेशसाय । अ-
वरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति । न यज्ञवेशसं भवति ।
न यजमानमरण्यं मृतः हरन्ति । ग्राम्यैः सः स्थापय-
ति । एते वै पशवः क्षेमो नाम । सं पितापुत्राववस्य-
तः ॥ समध्वानः क्रामन्ति । समन्तिकं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ
भवतः । नक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आ-
व्याधिनीस्तस्करा अरण्येष्वजायन्ते ॥ ४ ॥

कृतवः स्यातामुत्सृजेत्स्यतस्त्रीणि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयतोभौ लोकाववरुन्धीयेति । स
एतानुभयान् पशून्पश्यत् । ग्राम्याश्चरण्याश्च ।
तानालभत । तैर्वै स उभौ लोकाववारुन्ध । ग्राम्यैरेव
पशुभिरिमं लोकमवारुन्ध । अरण्यैरमुम् । यद्ग्राम्यान्
पशूनालभते । इममेव तैर्लोकमवरुन्धे । यदारण्यान् ॥

॥ १ ॥

अमुं तैः । अनवरुद्धो वा एतस्य संवत्सर इत्याहुः ।
 य इत इतश्चातुर्मास्यानि संवत्सरं प्रयुङ्क्त इति । एता-
 वान्वै संवत्सरः । यच्चातुर्मास्यानि । यदेते चातुर्मास्याः
 पशव आलभ्यन्ते । पुत्यक्षमेव तैः संवत्सरं यजमानो
 ऽवरुन्धे । विवा एष पुजया पशुभिर्ऋध्यते । यः संव-
 त्सरं प्रयुङ्क्ते । संवत्सरः सुवर्गो लोकः ॥ २ ॥

सुवर्गं तु लोकं नापराध्नेति । पूजा वै पशव एका-
 दशिनी । यदेत ऐकादशिनाः पशव आलभ्यन्ते । सा-
 क्षादेव पूजां पशून् यजमानोऽवरुन्धे । पूजापतिर्विरा-
 जमसृजत । सा सृष्टाश्वमेधं प्राविशत् । तां दृशिभिर-
 नु प्रायुङ्क्त । तामामोत् । तामाप्ता दृशिभिरवारुन्धे ।
 यद्दृशिन आलभ्यन्ते ॥ ३ ॥

विराजमेव तैराप्ता यजमानोऽवरुन्धे । एकादश
 दृश त आलभ्यन्ते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभाः
 पशवः । पशून्नेवारुन्धे । वैश्वदेवो वा अश्वः । नाना-
 देवत्याः पशवो भवन्ति । अश्वस्य सर्व्वत्वाय । नाना-
 रूपा भवन्ति । तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ बहु-
 रूपा भवन्ति । तस्माद्बहुरूपाः पशवः समृध्यै ॥

॥ ४ ॥

आर॒ण्यान् लो॒कोद॒शिन॑ आल॒भ्यन्ते॑ नाना॒रूपाः
प॒शवो॑ द्वे च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

अ॒स्मै वै लो॒काय॑ गा॒म्याः प॒शव॑ आल॒भ्यन्ते॑ । अ॒मु॒
ष्मा आ॒र॒ण्याः । यद्गा॒म्यान् प॒शूना॒ल॒भ॒ते । इ॒ममे॒व तै॒
लो॒कम॒वरु॑न्धे । यदा॒र॒ण्यान् । अ॒मुं तैः । उ॒भया॑न् प॒
शूना॒ल॒भ॒ते । गा॒म्याश्च॒ आ॒र॒ण्याश्च॑ । उ॒भयो॑र्लो॒कयो॒
र॒वरु॑न्धै । उ॒भया॑न् प॒शूना॒ल॒भ॒ते ॥ १ ॥

गा॒म्याश्च॒ आ॒र॒ण्याश्च॑ । उ॒भय॑स्यान्नाद्यस्यावरुन्धै ।
उ॒भया॑न् प॒शूना॒ल॒भ॒ते । गा॒म्याश्च॒ आ॒र॒ण्याश्च॑ । उ॒भ॒
यो॒षां प॒शूना॒म॒वरु॑न्धै । च॒यस्त्रयो॑ भवन्ति । च॒य इ॒मे
लो॒काः । ए॒षां लो॒काना॒माप्त्यै॑ । बृ॒ह॒न्वादि॒नो वद॑न्ति ।
तस्मात् स॒त्यात् ॥ २ ॥

अ॒स्मिन् लो॒के ब॒हवः॑ का॒मा इति॑ । यत्स॒मा॒नीभ्यो॑
दे॒वता॒भ्योऽन्ये॑ऽन्ये प॒शव॑ आल॒भ्यन्ते॑ । अ॒स्मिन्ने॒व तस्मै॑
के का॒मान् द॒धाति॑ । तस्माद॒स्मिन् लो॒के ब॒हवः॑ का॒माः ।
च॒याणां॑ च॒याणां॑ सह व॒पाजु॑होति । त्वा॒वृ॒तो वै दे॒वाः ।
त्वा॒वृ॒त इ॒मे लो॒काः । ए॒षां लो॒काना॒माप्त्यै॑ । ए॒षां

लोकानां कृत्यैः । पर्याग्निहृतानारण्यानुत्सृजन्त्यहिः-
सायै ॥ ३ ॥

उभयान् पशूनालभते सत्यादहिःसायै ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

युञ्जन्ति ब्रह्ममित्याह* । असौ वा आदित्यो ब्रह्मः ।
आदित्यमेवासमै युनक्ति । अरुषमित्याह । अग्निर्वा
अरुषः । अग्निमेवासमै युनक्ति । चरन्तमित्याह । वायु-
वै चरन् । वायुमेवासमै युनक्ति । परितस्थुष इत्याह ॥
॥ १ ॥

इमे वै लोका परितस्थुषः । इमानेवासमै लोकान्
युनक्ति । रोचन्ते रोचना दिवित्याह । नक्षत्राणि वै
रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवासमै रोचयति । युञ्जत्यस्य
काम्येत्याह । कामानेवासमै युनक्ति । हरीविपक्षसे-
त्याह । इमे वै हरीविपक्षसा । इमे एवासमै युनक्ति ॥
॥ २ ॥

श्रोणा धृष्णू नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै नृवा-
हसा । अहोरात्रे एवासमै युनक्ति । एता एवासमै दे-
वता युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । केतुं कख-

नकेतव इति ध्वजं प्रतिमुञ्चति । यश्च एवैनं राज्ञां
गमयति । जीमूतस्येव भवति प्रतीकमित्याह । यथा
यजुरेवैतत् । ये ते पन्थानः सवितः पूर्यास इत्यध्वर्यु-
र्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै ॥ ३ ॥

परा वा एतस्य यज्ञ इति । यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र
वेद्या इति । एतं स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्त्तया-
सि न इत्याह । वायुवै स्तोता । वायुमेवास्य परस्ता-
दधात्याहृत्यै । यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं
वा एतदश्वस्य स्कन्दति । यदस्योपाकृतस्य लोमानि
शीयन्ते । यद्दालेषु काचानावयन्ति । लोमान्येवास्य
तत्सम्भरन्ति ॥ ४ ॥

भूर्भुवः सुवरिति प्राजापत्याभिरावयन्ति । प्राजा-
पत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयन्ति । भू-
रिति महिषी । भुव इति वा वाता । सुवरिति परि-
वृत्ती । एषां लोकानामभिजित्यै । हिरण्ययाः काचा
भवन्ति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः ॥ ५ ॥

ज्योतिश्चैवास्मै राष्ट्रञ्च समीचीं दधाति । सहस्रं
भवन्ति । सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लो-
कस्याभिजित्यै । अप वा एतस्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीः

क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । वसवस्त्वां जन्तु गाय-
त्रेण छन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति । तेजो वा आज्यम् ।
तेजो गायत्री । तेजसैवास्मै तेजोऽवरुन्धे ॥ ६ ॥

रुद्रास्त्वां जन्तु चैष्टुभेन छन्दसेति वा वाता । तेजो
वा आज्यम् । इन्द्रियं चिष्टुप् । तेजसैवास्मा इन्द्रियम-
वरुन्धे । आदित्यास्त्वां जन्तु जागतेन छन्दसेति परि-
वृक्ती । तेजो वा आज्यम् । पशवो जगती । तेजसैवास्मै
पशूनवरुन्धे । पत्नयोभ्यञ्जन्ति । अत्रिया वा एतद्रूपम् ॥
॥ ७ ॥

यत्पत्नयः । अत्रियमेवास्मिन् तद्वधति । नास्मात्तेज
इन्द्रियं पशवः श्रीरपक्रामन्ति । लाजीइन्द्राचीइन्प-
शो ममां इ इत्यतिरिक्तमन्नमश्वायोपाहरन्ति । पु-
जामेवान्नादीन् कुर्वन्ते । एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्वि
प्रजापत इत्याह । पुजायामेवान्नाद्यं दधते । यदि ना-
वजिघ्रेत् । अग्निः पशुरासीदित्यवघ्रापयेत् । अवहैव
जिघ्रति ॥ आक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी द्यौस्ते पृष्ठं
पृथिवी सधस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते । एषां लोकाना-
मभिजित्यै । समिद्धो अञ्जन् कदरं मतीनामित्यश्व-
स्याग्रियो भवन्ति सरूपत्वाय ॥ ८ ॥

परितस्थुष इत्याहेमे एवास्मै युनक्त्यभिजित्यै भर-
न्यश्वमेधो रुन्धे रूपं जिघ्रति चीणि च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृध्यते । योऽश्वमेधेन
यजते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदतः । तेजसा
चैवैनं ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयतः । दक्षिणतो ब्रह्मा
भवति । दक्षिणत आयातनो वै ब्रह्मा । बार्हस्पत्यो वै
ब्रह्मा । ब्रह्मवर्चसमेवास्य दक्षिणतो दधाति । तस्माद्द-
क्षिणोर्द्धा ब्रह्मवर्चसितरः । उत्तरतो होता भवति ॥ १ ॥

उत्तरत आयातनो व होता । आग्नेयो वै होता ।
तेजो वा अग्निः । तेज एवास्योत्तरतो दधाति । तस्मा-
दुत्तरोर्द्धस्तेजस्वितरः । यूपमभितो वदतः । यजमान
देवत्यो वै यूपः । यजमानमेव तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन
च समर्द्धयतः । किं स्विदासीत् पूर्वचित्तिरित्याह ।
द्यौवै दृष्टिः पूर्वचित्तिः ॥ २ ॥

दिवमेव दृष्टिमवरुन्धे । किं स्विदासीद्बृहद्वय इ-
त्याह । अश्वो वै बृहद्वयः । अश्वमेवावरुन्धे । किं स्वि-
दासीत् पिशङ्गिलेत्याह । रात्रिवै पिशङ्गिला । रात्रि-

मेवावरुन्धे । किं॑ स्विदासीत् पिलिप्पिलेत्याह । श्रीवै॑
पिलिप्पिला । अन्नाद्यमेवावरुन्धे ॥ ३ ॥

कःस्विदेकाकी चरतोत्याह । असौ वा आदित्य
एकाकी चरति । तेज एवावरुन्धे । क उस्विज्जायते
पुनरित्याह । चन्द्रमा वै जायते पुनः । आयुरेवावरु-
न्धे । किं॑ स्विद्विमस्य भेषजमित्याह । अग्निवै॑ हिमस्य
भेषजम् । बृह्मवर्चसमेवावरुन्धे । किं॑ स्विदावपनं म-
हदित्याह ॥ ४ ॥

अयं वै लोक आवपनं महत् । अस्मिन्नेव लोके
प्रतितिष्ठति । पृच्छामि त्वा परमं तं पृथिव्या इत्याह ।
वेदिवै॑ परोऽन्तः पृथिव्याः । वेदिमेवावरुन्धे । पृच्छा-
मि त्वा भुवनस्य नाभिमित्याह । यज्ञो वै भुवनस्य
नाभिः । यज्ञमेवावरुन्धे । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य
रेत इत्याह । सोमो वै वृष्णो अश्वस्य रेतः ॥ सोमपी-
थमेवावरुन्धे । पृच्छामि वाचः परमं व्योमेत्याह । ब्रह्म
वै वाचः परमं व्योम । बृह्मवर्चसमेवावरुन्धे ॥ ५ ॥

होता भवति वै वृष्टिः पूर्वचित्तिरन्नाद्यमेवावरुन्धे
महदित्याह सोमो वै वृष्णो अश्वस्य रेतश्चत्वारि च ॥
अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

अप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन
यजते । प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति सञ्ज्ञप्यमान
आहुतीर्जुहोति । प्राणानेवास्मिन् दधाति । नास्मात्
प्राणा अपक्रामन्ति । अवन्ती स्थावन्तीस्त्वावन्तु । प्रियं
त्वा प्रियाणाम् । वर्षिष्ठमायानाम् । निधीनां त्वा
निधिपतिः हवामहे वसो ममेत्याह । अपैवास्मैतद्भुव-
ते ॥ १ ॥

अथो धुवन्त्येवैनम् । अथोऽन्ये वास्मै ह्रुवते । चिः
परियन्ति । चय इमे लोकाः । एभ्य एवैनं लोकेभ्यो
धुवते । चिः पुनः परियन्ति । षट् सम्पद्यन्ते । षड्वा ऋ-
तवः । ऋतुभिरेवैनं धुवते । अप वा एतेभ्यः प्राणाः
क्रामन्ति ॥ २ ॥

ये यज्ञे धुवनं तन्वते । नवकृत्वः परियन्ति । नव
वै पुरुषे प्राणाः । प्राणानेवात्मन्दधते । नैभ्यः प्राणा
अपक्रामन्ति । अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति पत्नीमुदान-
यति । अहृतैवैनाम् । सुभगे काम्योलवासिनीत्याह ।
तप एवैनामुपनयति । सुवर्गे लोके सम्प्रोर्खीयामि-
त्याह ॥ ३ ॥

सुवर्गमेवैनां लोकं गमयति । आहमजानि गर्भध-
मात्वमजासि गर्भधमित्याह । पूजा वै पशवो गर्भः ।
पूजामेव पशूनात्मन्यत्ते । देवा वा अश्वमेधे पवमाने ।
सुवर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यत्
सूचीभिरसि पथात् कल्पयन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य
प्रज्ञात्यै । गायत्री चिष्टुप् जगतीत्याह ॥ ४ ॥

यथा यजुरेवैतत् । त्रयः सूक्तो भवन्ति । अयस्मर्यो
रजता हरिण्यः । अस्य वै लोकस्य रूपमयस्मर्यः । अ-
न्तरिक्षस्य रजताः । दिवो हरिण्यः । दिशो वा अय-
स्मर्यः । अवान्तरदिशा रजताः । ऊर्द्धा हरिण्यः ।
दिश एवासमै कल्पयति ॥ कस्त्वाद्यति कस्त्वा विशास्ती-
त्याहाहिः सायै ॥ ५ ॥

ह्रवते क्रामन्त्यूर्ध्वामित्याह जगतीत्याह कल्पय-
त्येकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अप वा एतस्माच्छो राष्ट्रं क्रामति । योऽश्वमेधेन य-
जते । ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयतादित्याह । श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमे-
धः । श्रियमेवासमै राष्ट्रमूर्द्धमुच्छ्रयति । वेणुभारं गिरा-

विवेत्याह । राष्ट्रं वै भारः । राष्ट्रमवास्मै पर्यूहति ।
अथास्यामध्यमेधतामित्याह । श्रीवै राष्ट्रस्य मध्यम् ॥
॥ १ ॥

अग्रमेवावरुन्धे । शीते वाते पुनन्निवेत्याह । क्षेमो
वै राष्ट्रस्य शीतो वातः । क्षेममेवावरुन्धे । यद्वरिणी
यवमत्तीत्याह । विद्वै हरिणी । राष्ट्रं यवः । विशच्चै-
वास्मै राष्ट्रच्च समीची दधाति । न पुष्टं पशुमन्यत इ-
त्याह । तस्माद्राजा पशून् पुष्यति ॥ २ ॥

शूद्रा यदर्थ्यजाराणपोषाय धनायतीत्याह । त-
स्माद्वैशी पुत्रं नाभिषिञ्चन्ते । इयं यका शकुन्तिकेत्या-
ह । विद्वै शकुन्तिका । राष्ट्रमश्वमेधः । विशच्चैवास्मै
राष्ट्रच्च समीची दधाति । आहलमिति सर्पतीत्याह ।
तस्माद्राष्ट्राय विशः सर्पन्ति । आहतं गभे पस इत्याह ।
विद्वै गभः ॥ ३ ॥

राष्ट्रं पसः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं
घातुकम् । माता च ते पिता च त इत्याह । इयं वै
माता । असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । अग्रं
वृक्षस्य रोहत इत्याह । श्रीवै वृक्षस्याग्रम् । अग्रमेवा-
वरुन्धे ॥ ४ ॥

प्रसुलामीति त पिता गभे मुष्टिमतः सयदित्याह ।
 विद्वै गभः । राष्ट्रं मुष्टिः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । त-
 स्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम् । अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्राम-
 न्ति । ये यज्ञे पृतं वदन्ति । दधिक्रावणो अकारिष-
 मिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति । प्राणा वै सुरभयः ।
 प्राणानेवात्मन्दधते ॥ नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति । आपो
 हिष्ठा मयो भुव इत्यङ्घ्रिर्मार्जयन्ते । आपो वै सर्वा
 देवताः । देवताभिरेवात्मानं पवयन्ते ॥ ५ ॥

राष्ट्रस्य मध्यं पुष्यति गर्भो रुन्धे दधते चत्वारि च ॥
 अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पूजाः सृष्ट्वा प्रेणानुप्राविशत् । ताभ्यः
 पुनः सम्भवितुं नाशक्नोत् । सोऽब्रवीत् । कृध्वदित्सः ।
 यो मेतः पुनः सम्भरदिति । तं देवा अश्वमेधेनैव स-
 मभरन् । ततो वै त आर्ध्वन् । योऽश्वमेधेन यजते ।
 पूजापतिमेव सम्भरत्युधोति । पुरुषमालभते ॥ १ ॥

वैराजो वै पुरुषः । विराजमेवालभते । अथो अन्नं
 वै विराट् । अन्नमेवावरुन्धे । अश्वमालभते । पूजा-

पत्यो वा अश्वः । पुजापतिमेवालभते । अथो श्रीर्वा
एकशफम् । श्रियमेवावरुन्धे । गामालभते ॥ २ ॥

यज्ञो वै गौः । यज्ञमेवालभते । अथो अन्नं वै गौः ।
अन्नमेवावरुन्धे । अजावी आलभते भूमे । अथो पुष्टि-
वै भूमा । पुष्टिमेवावरुन्धे । पर्यग्निकृतं पुरुषञ्चार-
ण्याः श्रोतृजन्यहिंसायै । उभौ वा एतौ पशू आ-
लभ्येते । यश्चावमो यश्च परमः ॥ तेऽस्योभये यज्ञे बद्धाः ।
अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभिहुता भव-
न्ति । नैनं दंक्ष्णवः पशवो यज्ञे बद्धाः । अभीष्टा अ-
भिप्रीताः । अभिजिता अभिहुता हिंसन्ति । योऽश्व-
मेधेन यजते । य उचैनमेवं वेद ॥ ३ ॥

लभते गामालभते परमोऽष्टौ च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

पृथमेन वा एष स्तोमेन राध्वा । चतुष्टोमेन कृते-
नायानामुत्तरेहन् । एकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतिति-
ष्ठति । एकविंशत् प्रतिष्ठाया चतून् न्वारोहति । च-
तवो वै पृष्ठानि । चतवः संवत्सरः । चतुष्टेव संव-
त्सरे प्रतिष्ठाय । देवता अभ्यारोहति । शक्ररथः पृष्ठं

भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः। अन्येन्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते ॥ १ ॥

उतेव गाम्याः। उतेवारण्याः। अहरेव रूपेण समर्द्धयति। अथो अह एवैष बलिर्हियते। तदाहुः। अपशवो वा एते। यदजावयश्चारण्याश्च। एते वै सर्वे पशवः। यज्ञव्या इति। गव्यान् पशूनुत्तमेहन्नालभते ॥ २ ॥

तेनैवोभयान् पशून्वरुन्धे। पूजापत्या भवन्ति। अनभिजितस्याभिजित्यै। सौरीर्नवश्चेतावशा अनूबन्धा भवन्ति। अन्तत एव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे। सोमाय स्वराज्ञे नो वाहावनञ्चाहाविति द्विन्दनः पशूनालभते। अहोराचाणामभिजित्यै। पशुभिर्वा एष व्यृध्यते। योऽश्वमेधेन यजते। छगलं कल्माषं किकिदीविं विदीगयमिति त्वाघ्नान् पशूनालभते ॥ पशुभिरेवात्मानं समर्द्धयति। ऋतुभिर्वा एष व्यृध्यते। योऽश्वमेधेन यजते। पिशङ्गास्त्रयो वा सन्ता इत्यृतुपशूनालभते। ऋतुभिरेवात्मानं समर्द्धयति। आ वा एष पशुभ्योवृध्यते। योऽश्वमेधेन यजते। पर्यग्निकृता उत्सृजन्यनाव्रस्काय ॥ ३ ॥

लभ्यन्ते लभन्ते त्वाद्भान् पशूनालभन्तेऽष्टौ च ॥
अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयत महानन्नादः स्यामिति । स
एतावश्चमेधे महिमानावपश्यत् । तावगृह्णीत । ततो
वै स महानन्नादोऽभवत् । यः कामयेत महानन्नादः
स्यामिति । स एतावश्चमेधे महिमानौ गृह्णीत । महा-
नेवान्नादो भवति । यजमानदेवत्या वै वपा । राजा
महिमा । यद्वपां महिम्नोभयतः परियजति ॥ यजमान-
मेव राज्येनोभयतः परियजति । पुरस्तात् स्वाहा-
कारा वा अन्ये देवाः । उपरिष्ठात् स्वाहाकारा अन्ये ।
ते वा एतेऽश्च एव मेध्य उभयेऽवरुध्यन्ते । यद्वपां म-
हिम्नोभयतः परियजति । तानेवोभयान् प्रीणाति ॥
॥ १ ॥

परियजति षट् च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

वश्यदेवो वा अश्वः । तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात् । या-
देवता अपि भागाः । ता भागधेयेन व्यर्द्धयेत् । देव-

ताभ्यः समदं दध्यात् । स्तेगान् दष्ट्राभ्यां मण्डूकान्
जम्भ्येभिरिति । आज्यमवदानं कृत्वा प्रतिसङ्ख्याय-
माहुतीर्जुहोति । या एव देवता अपि भागाः । ता भा-
गधेयेन समर्धयति । न देवताभ्यः समदं दधाति ॥ १ ॥

चतुर्दशैताननुवाकान् जुहोत्यनन्तरित्यै । पुयासाय
स्वाहेति पञ्चदशं । पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य रात्रयः ।
अर्द्धमासशः संवत्सर आप्यते । देवासुराः संयत्ता आ-
सन् । तेऽब्रुवन्नग्नयः स्विष्टकृतः । अश्वस्य मेध्यस्य वय-
मुद्धारमुद्धारामहे । अथैतानभिभवामेति । ते लोहित-
मुदहरन्त । ततो देवा अभवन् ॥ २ ॥

परासुराः । यत् स्विष्टकृद्भ्यो लोहितं जुहोति आ-
तृव्याभिभूत्यै । भवत्यात्मना । परास्य आतृव्यो भवति ।
गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गो-
मृगः । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव पशूनन्तर्दधाति ।
अथो यच्चैषाहुतिर्हूयते । न तच्च रुद्रः पशूनभिमान्य-
ते ॥ ३ ॥

अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वा
एकशफम् । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव पशूनन्त-
र्दधाति । अथो यच्चैषाहुतिर्हूयते । न तच्च रुद्रः पशू-

न॒भि॒म॒न्य॒ते । अ॒य॒स्म॒ये॒न क॒म॒ण्ड॒लु॒ना तृ॒तीया॒म् ।
आ॒हु॒तिं जु॒हो॒त्या॒या॒स्यो वै पू॒जाः । रु॒द्रोऽग्निः स्वि॒ष्ट॒-
कृ॒त् । रु॒द्रादे॒व पू॒जा अ॒न्तर्द॑धाति ॥ अ॒थो य॒च्चै॒षाहु॑ति-
हू॒यते । न त॒च्च रु॒द्रः पू॒जा अ॒भि॒म॒न्य॒ते ॥ ४ ॥

द॒धा॒त्य॒भ॒व॒न्म॒न्य॒ते पू॒जा अ॒न्तर्द॑धाति॒ द्वे च ॥
अ॒नु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

अ॒श्व॒स्य॒ वा आ॒ल॒ब्ध॒स्य॒ मे॒ध उ॒द॒क्राम॑त् । तद॑श्व-
स्तो॒मी॒य॒म॒भ॒वत् । यद॑श्वस्तो॒मी॒यं जु॒हो॒ति । स मे॒धमे॒-
वै॒न॒मा॒ल॒भ॒ते । आ॒ज्ये॒न जु॒हो॒ति । म॒धो वा आ॒ज्य॒म् ।
मे॒धोऽश्व॒स्तो॒मी॒य॒म् । मे॒धेनै॒वास्मि॒न्मे॒धं द॑धाति । षट्-
चि॒ःश॒तं जु॒हो॒ति । षट्चि॒ःश॒द॒क्षरा॑ बृ॒हती ॥ १ ॥

बा॒हि॒ताः प॒शवः॑ । सा प॒शूनां॑ मा॒त्रा । प॒शूने॒व मा॒-
त्र॒या स॒म॒र्द्ध॒यति॑ । ता य॒ज्ञूय॑सी॒र्वा क॒नी॒यसी॒र्वा जुहु॑-
यात् । प॒शून्मा॒त्र॒या व्य॑र्द्धयेत् । षट्चि॒ःश॒तं जु॒हो॒ति ।
षट्चि॒ःश॒द॒क्षरा॑ बृ॒हती । बा॒हि॒ताः प॒शवः॑ । सा प॒शूनां॑
मा॒त्रा । प॒शूने॒व मा॒त्र॒या स॒म॒र्द्ध॒यति ॥ २ ॥

अ॒श्व॒स्तो॒मी॒यः हु॒त्वा द्वि॒पदा॑ जु॒हो॒ति । द्वि॒पाद॑ पु-

रुषो द्विप्रतिष्ठः । तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति । तदाहुः ।
 अश्वस्तोमीयं पूर्वः होतव्याश्च द्विपदाश्च इति । अश्वो
 वा अश्वस्तोमीयम् । पुरुषो द्विपदाः । अश्वस्तोमीयः
 हुत्वा द्विपदा जुहोति । तस्माद्विपाच्चतुष्पादमत्ति ।
 अथो द्विपद्येव चतुष्पदः प्रतिष्ठापयति ॥ द्विपदा हुत्वा ।
 नान्यामुत्तराहुतिं जुहुयात् । यदन्यामुत्तराहुतिं जु-
 हुयात् । प्रप्रतिष्ठायाश्चवेत । द्विपदा अन्ततो जुहो-
 ति प्रतिष्ठित्यै ॥ ३ ॥

बृहत्यर्द्धयति स्थापयति पञ्च च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

पूजापतिरश्वमेधमस्तृजत । सोऽस्मात् सृष्टोऽपाक्रा-
 मत् । तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वि-
 न्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् ।
 तदिष्टीनामिष्टित्वम् । यत्संवत्सरमिष्टिभिर्यजते । अ-
 श्वमेव तदन्विच्छति । सावित्रियो भवन्ति ॥ १ ॥

इयं वै सविता । यो वा अस्यां नश्यति योऽनिल-
 यते । अस्यां वाव तं विन्दन्ति । न वा इमां कश्चनेत्या-
 हुः । तिर्यङ् नोर्ध्वात्येतुमर्हतीति । यत् सावित्रियो

भवन्ति । सवितृप्रसूत एवैनमिच्छति । ईश्वरो वा अश्वः
प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । यत्सायं धृतीर्जुहोति ।
अश्वस्य यत्यै धृत्यै ॥ २ ॥

यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्विच्छति । य-
त्सायं धृतीर्जुहोति । अश्वस्यैव यत्यै धृत्यै । तस्मात्सायं
पूजाः क्षेम्या भवन्ति । यत् प्रातरिष्टिभिर्यजते । अश्व-
मेव तदन्विच्छति । तस्माद्विवा नष्टैष एति । यत् प्रात-
रिष्टिभिर्यजते सायं धृतीर्जुहोति । अहोरात्राभ्यामे-
वैनमन्विच्छति ॥ अथो अहोरात्राभ्यामेवास्मै योगक्षेमं
कल्पयति ॥ ३ ॥

भवन्ति धृत्या एनमन्विच्छत्येकञ्च ॥ अनु० १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं क्रामति । योऽश्वमेधेन
यजते । ब्राह्मणौ वीणागायिनौ गायतः । श्रिया वा
एतद्रूपम् । यद्वीणा । श्रियमेवास्मिन् तद्वत्तः । यदा
खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते । वीणास्मै वाद्यते । तदाहुः ।
यदुभौ ब्राह्मणौ गायेताम् ॥ १ ॥

पुत्रशुकास्माच्छ्रीः स्यात् । न वै ब्राह्मणे श्रीरमत

इति । ब्राह्मणोऽन्यो गायेत् । राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै
 ब्राह्मणः । शूचः राजन्यः । तथा हास्य ब्रह्मणा च शू-
 चेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति । तदाहुः ।
 यदुभौ दिवा गायेताम् । अपास्माद्राष्ट्रं क्रामेत् ॥ २ ॥

न वै ब्राह्मणे राष्ट्रं रमत इति । यदा खलु वै राजा
 क्रामयते । अथ ब्राह्मणं जिनाति । दिवा ब्राह्मणो
 गायेत् । नक्तः राजन्यः । ब्रह्मणो वै रूपमहः । शू-
 चस्य रात्रिः । तथा हास्य ब्रह्मणा च शूचेण चोभयतो
 राष्ट्रं परिगृहीतं भवति । इत्यददा इत्ययजथा इत्य-
 पच इति ब्राह्मणो गायेत् । इष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्य ॥
 ॥ ३ ॥

इष्टापूर्तं नैवैनः स समर्द्धयति । इत्यजिना इत्ययुध्यथा
 इत्यमुः सङ्ग्राममहन्निति राजन्यः । युद्धं वै राजन्य-
 स्य । युद्धे नैवैनः स समर्द्धयति । अङ्गुता वा एतस्य र्तव
 इत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत इति । तिस्रोऽन्यो गाय-
 ति तिस्रोऽन्यः । षट्सम्पद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतूने-
 वामै कल्पयत ॥ ताभ्याः सः स्थायाम् । अनोयुक्ते च
 शते च ददाति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्ये-
 वेन्द्रिये प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

गार्थेतां क्रामेद्वाह्मणस्य कल्पयतश्चत्वारि च ॥

अनु० १४ ॥

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

सर्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्यवोऽन्वायत्ताः । तेभ्यो
यदाहुतीर्न जुहुयात् । लोके लोक एनं मृत्युर्विन्देत् ।
मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहोति ।
लोकास्त्रैकादेव मृत्युमवयजते । नैनं लोके लोके मृ-
त्युर्विन्दति । यदमुष्मै स्वाहामुष्मै स्वाहेति जुह्वत् स-
च्चक्षीत । बहुं मृत्युममिचं कुर्वीत । मृत्यवे स्वाहेत्ये-
कस्मा एवैकां जुहुयात् । एको वा अमुष्मिँल्लोके मृत्युः ॥
॥ १ ॥

अशनया मृत्युरेव । तमेवामुष्मिँल्लोकेऽवयजते ।
भूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति । भूणह-
त्यामेवावयजते । तदाहुः । यद्भूणहत्या पात्याथ । क-
स्माद्यज्ञेऽपि क्रियत इति । अमृत्युर्वा अन्यो भूणहत्या-
या इत्याहुः । भूणहत्या वाव मृत्युरिति । यद्भूणहत्यायै
स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति ॥ २ ॥

मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं कृत्वा । भूणघ्ने

भेषजं करोति । एताः ह वै मुण्डिभ औदन्यवः । धू-
 णहत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्चकार । यो हास्यापि
 पूजायां ब्राह्मणः हन्ति । सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति ।
 जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं जुहोति । वरु-
 णो वै जुम्बकः । अन्तत एव वरुणमवयजते । खलते-
 विक्लिधस्य शुक्लस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्ध्नि जुहोति ॥ एतद्वै
 वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव वरुणमवयजते ॥ ३ ॥

लोके मृत्युर्जुहोति मूर्ध्नि जुहोति द्वे च ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः ।

वारुणो वा अश्वः । तं देवतया व्यर्द्धयति । यत्
 प्राजापत्यं करोति । नमो राज्ञे नमो वरुणायेत्याह ।
 वारुणो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयति । न-
 मोऽश्वाय नमः पूजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा
 अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयति । नमोऽधिपतय
 इत्याह ॥ १ ॥

धर्म्मो वा अधिपतिः । धर्म्ममेवावरुत्ये । अधिपति-
 रस्यधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं पूजानां भूयासमित्या-
 ह । अधिपतिमेवैनः समानानां करोति । मां धेहि

मयि धेहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । उपाकृताय
स्वाहेत्युपाकृते जुहोति । आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते
जुहोति । हुताय स्वाहेति हुते जुहोति । एषां लोका-
नामभिजित्यै ॥ २ ॥

प्रवा एष एभ्यो लोकेभ्यश्चवते । योऽश्वमेधेन यजते ।
आग्नेयमैन्द्राग्रमाश्विनम् । तान् पशूनालभते प्रति-
ष्ठित्यै । यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्वा देवताः । दे-
वता एवावरुन्धे । ब्रह्म वा अग्निः । क्षत्रमिन्द्रः । यदै-
न्द्राग्रो भवति ॥ ३ ॥

ब्रह्मक्षत्रे एवावरुन्धे । यदाश्विनो भवति । आशि-
षामवरुन्धै । त्रयो भवन्ति । त्रय इमे लोकाः । एषेव
लोकेषु प्रतितिष्ठति । अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति
दशहविषमिष्टिं निर्वपति । दशाक्षरा विराट् । अन्नं
विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे ॥ अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य
प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति सर्व्वत्वाय ॥
॥ ४ ॥

अधिपतय इत्याहाभिजित्या ऐन्द्राग्रो भवति रुन्ध
एकञ्च ॥ अनु० १६ ॥

सप्तदशोऽनुवाकः ।

यद्यश्वमुपतपद्भिन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
पेत् । सौम्यं चरुम् । सावित्रमष्टाकपालम् । यदाग्नेयो
भवति । अग्निः सर्वा देवताः । देवताभिरेवैनं भिष-
ज्यति । यत्सौम्यो भवति । सोमो वा ओषधीनां
राजा । याभ्य एवैनं विन्दति ॥ १ ॥

ताभिरेवैनं भिषज्यति । यत् सावित्रो भवति । स-
वितृप्रसूत एवैनं भिषज्यति । एताभिरेवैनं देवताभि-
र्भिषज्यति । अगदोहैव भवति । पौष्णं चरुं निर्वपेत् ।
यदि श्लोणः स्यात् । पूषा वै श्लोण्यस्य भिषक् । स एवैनं
भिषज्यति । अश्लोणो हैव भवति ॥ २ ॥

रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यदि महती देवताभिमन्येत ।
एतद्देवत्या वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतयाभिषज्यति ।
अगदोहैव भवति । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मृ-
गाखुरे यदि नागच्छेत् । इयं वा अग्निर्वैश्वानरः । इय-
मेवैनमर्चिभ्यां परिरोधमानयति । आहैव सुत्यमह-
र्गच्छति । यद्यधीयात् ॥ ३ ॥

अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः । सौम्यं पयः । वायव्यं
आज्यभागः । यजमानो वा अश्वः । अहसा वा एष

यृहीतः । यस्याश्चो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । यदहो-
मुचे निर्वपति । अहस एव तेन मुच्यते । यजमानो
वा अश्वः । रेतसा वा एष व्यृध्यते ॥ ४ ॥

यस्याश्चो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । सौर्यः रेतः ।
यत्सौर्यं पयो भवति । रेतसैवैनः स समर्द्धयति । य-
जमानो वा अश्वः । गर्भेवा एष व्यृध्यते । यस्याश्चो मे-
धाय प्रोक्षितोऽध्येति । वायव्या गर्भाः । यद्वायव्य
आज्यभागो भवति । गर्भैरेवैनः स समर्द्धयति ॥ अथो
यस्यैषाश्चमेधे प्रायश्चित्तिः क्रियते । इष्ट्वा वसीयान्
भवति ॥ ५ ॥

विन्दत्यश्वाणो हव भवत्यधीयाद्वध्यते गर्भैरेवैनः स
समर्द्धयति द्वे च ॥ अनु० १७ ॥

अष्टादशोऽनुवाकः ।

तदाहुः । द्वादश ब्रह्मौदनान्तसंस्थिते निर्वपेत् ।
द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेतेति । यदिष्टिभिर्यजेत । उप-
नामुक एनं यज्ञः स्यात् । पापीयास्तु स्यात् । आप्ता-
नि वा एतस्य छन्दांसि । य ईजानः । तानि क एता-
वदाशु पुनः प्रयुञ्जीतेति । सर्व्वा वै संस्थिते यज्ञे वा-
गाप्यते ॥ १ ॥

साम्ना भवति या तयाम्नी । क्रूरीकृतेव हि भवत्य-
रुष्कृता । सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुः । द्वादशैव ब्रह्मौ-
दनान्त्संस्थिते निर्वपेत् । प्रजापतिर्वा ओदनः । यज्ञः
प्रजापतिः । उपनामुक एनं यज्ञो भवति । न पापी-
यान् भवति । द्वादश भवन्ति । द्वादशमासाः संवत्स-
रः ॥ संवत्सर एव प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

आप्यते संवत्सर एकञ्च ॥ अनु० १८ ॥

ऊनविंशोऽनुवाकः ।

एष वै विभूर्नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तच्च विभु भव-
ति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः ।
सर्व्वं ह वै तच्च प्रभु भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते ।
एष वा ऊर्जस्वान्नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तच्चोर्जस्वद्भव-
ति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै पयस्वान्नाम
यज्ञः ॥ १ ॥

सर्व्वं ह वै तच्च पयस्वद्भवति । यच्चैतेन यज्ञेन य-
जन्ते । एष वै विष्टतो नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तच्च
विष्टतं भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै व्याष्टतो
नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तच्च व्याष्टतं भवति । यच्चैतेन

यज्ञेन यजन्ते । एष वै प्रतिष्ठितो नाम यज्ञः । सर्व्वः
ह वै तच्च प्रतिष्ठितं भवति ॥ २ ॥

यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै तेजस्वी नाम यज्ञः ।
सर्व्वः ह वै तच्च तेजस्वि भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यज-
न्ते । एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । आ ह वै तच्च ब्रा-
ह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते ।
एष वा अतिव्याधी नाम यज्ञः । आ ह वै तच्च राजन्यो-
ऽतिव्याधी जायते । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते ॥ एष वै
दीर्घो नाम यज्ञः । दीर्घायुषो ह वै तच्च मनुष्या भव-
न्ति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते । एष वै क्लृप्तो नाम यज्ञः ।
कल्पते ह वै तच्च पूजाभ्यो योगक्षेमः । यच्चैतेन यज्ञेन
यजन्ते ॥ ३ ॥

पयस्वान्नाम यज्ञः प्रतिष्ठितं भवत्यतिव्याधी जायते
यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते षट् च ॥ अनु० १६ ॥

एष वै विभूः प्रभूरूर्जस्वान् पयस्वान् विधृतो व्या-
वृत्तः प्रतिष्ठितस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यतिव्याधी दीर्घः
क्लृप्तो द्वादश ॥

विंशोऽनुवाकः ।

तार्प्येणाश्वः सञ्ज्ञपयन्ति । यज्ञो वै तार्प्यम् । यज्ञे-
नवैनः समर्द्धयन्ति । यामेन साम्ना प्रस्तोतानूपति-
ष्ठते । यमलोकमेवैनं गमयति । तार्प्यं च द्रुत्यधीवासे
चाश्वः सञ्ज्ञपयन्ति । एतद्वै पशूनाः रूपम् । रूपेणैव
पशूनवरुन्धे । हिरण्यकशिपु भवति । तेजसोऽवरुन्ध्यै ॥
॥ १ ॥

रुक्मो भवति । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै । अश्वो
भवति । पुजापतेरायै । अस्य वै लोकस्य रूपं तार्प्यम् ।
अन्तरिक्षस्य द्रुत्यधीवासः । दिवो हिरण्यकशिपु । आ-
दित्यस्य रुक्मः । पुजापतेरश्वः । इममेव लोकं तार्प्येणा-
प्नोति ॥ अन्तरिक्षं द्रुत्यधीवासेन । दिवः हिरण्यकशिपु-
ना । आदित्यः रुक्मेण । अश्वेनैव मेध्येन पुजापतेः
सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । एतासामेव देवतानां
सायुज्यम् । सार्ष्टिताः समानलोकतामाप्नोति । यो-
ऽश्वमेधेन यजते । य उचैनमेवं वेद ॥ २ ॥

अवरुन्ध्या आप्नोत्यष्टौ च ॥ अनु० २० ॥

एकविंशोऽनुवाकः ।

आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकेऽस्पृष्टन्त । तेऽङ्गि-
रस आदित्येभ्यः । अमुमादित्यमश्वः श्वेतं भूतं दक्षि-
णामनयन् । तेऽब्रुवन् । यन्नो नैष्ट । सवर्योऽभूदिति ।
तस्मादश्वः सवर्येत्याह्वयन्ति । तस्माद्यज्ञे वरौ दीयते ।
यत् पूजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वो नाम ॥
॥ १ ॥

यच्छुयदरुरासीत् । तस्मादवा नाम । यत्सद्यो वा-
जान्त्समजयत् । तस्माद्वाजी नाम । यदसुराणां लो-
कानादत्त । तस्मादादित्यो नाम । अग्निर्वा अश्वमे-
धस्य योनिरायतनम् । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनम् । य-
दश्वमेधेऽग्नौ चित्य उत्तरवेदिमुपवपति । योनिमन्त-
मेवैनमायतनवन्तं करोति ॥ २ ॥

योनिमानायतनवान् भवति । य एवं वेद । प्राणा-
पानौ वा एतौ देवानाम् । यदकीश्वमेधौ । प्राणापा-
नावेवावरुन्धे । ओजोबलं वा एतौ देवानाम् । यद-
कीश्वमेधौ । ओजोबलमेवावरुन्धे । अग्निर्वा अश्वमेधस्य
योनिरायतनम् । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनम् ॥ यदश्व-
मेधेऽग्नौ चित्य उत्तरवेदिं चिनोति । तावकीश्वमेधौ ।

अ॒र्का॒श्वमे॒धावे॒वावरु॑न्धे । अ॒र्थो अ॒र्का॒श्वमे॒धयो॑रे॒व प्र॒ति-
ति॒ष्ठति ॥ ३ ॥

नाम॑ करोति॒ सूर्यो॑ऽग्ने॒र्योनिरा॑यत॒नं च॒त्वारि॑ च ॥
अनु० २१ ॥

द्वाविंशोऽनुवाकः ।

पु॒जाप॑तिं॒ वै दे॒वाः पि॒तर॑म् । पु॒शुं भू॑तं मे॒धाया॑ल-
भन्त । तमा॒लभ्यो॑पाव॒सन् । पु॒त॒र्य॒ष्टास्म॑ह इति । एकं
वा ए॒तद्दे॒वाना॑म॒हः । यत्सं॑वत्स॒रः । तस्मा॑द॒श्वः पु॒रस्ता॑त्
संवत्स॒र आ॑लभ्यते । यत्र॒जाप॑ति॒राल॒भ्योऽश्वो॑ऽभवत् ।
तस्मा॑द॒श्वः । यत्स॒द्यो मे॒धोऽभवत् ॥ १ ॥

तस्मा॑द॒श्वमे॒धः । वेदु॑कोऽश्व॒माशुं॑ भवति । य एवं
वेद॑ । यद्वैतत्र॒जाप॑ति॒राल॒भ्योऽश्वो॑ऽभवत् । तस्मा॑द॒श्वः
पु॒जाप॑तेः पशूनामनु॒रूप॑तमः । आस्य॑ पु॒त्रः प्र॒तिरू॑पो
जायते । य एवं॑ वेद॑ । सर्वा॑णि भू॒तानि॑ स॒म्भृत्या॑लभते ।
समे॑नं दे॒वास्तेज॑से ब्रह्मवर्च॒साय॑ भरन्ति । योऽश्वमे॒धेन॑
यज॑ते ॥ २ ॥

य उ॒चेनमे॒वं वेद॑ । ए॒तद्दे॒वा ए॒तां दे॒वता॑म् ।
पु॒शुं भू॑तं मे॒धाया॑लभन्त । य॒ज्ञमे॒व । य॒ज्ञेन॑ य॒ज्ञम॑यजन्त
दे॒वाः । का॒मप्रं॑ य॒ज्ञम॑कुर्वन्त । तेऽमृत॒त्वम॑कामयन्त ।

तेऽमृतत्वमगच्छन् । योऽश्वमेधेन यजते । देवानामेवा-
यनेनैति ॥ ३ ॥

प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते कामप्रेण । अपुनर्मार-
मेव गच्छति । एतस्य वै रूपेण पुरस्तात् प्राजापत्यमृ-
षमं तूपरं बहुरूपमालभते । सर्वेभ्यः कामेभ्यः । सर्व-
स्याथै । सर्वस्य जित्यै । सर्वमेव तेनाप्नोति । सर्व-
जयति । योऽश्वमेधेन यजते । य उचैनमेवं वेद ॥ ४ ॥

मेधोऽभवद्यजत एति वेद ॥ अनु० २२ ॥

त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी वेद । अश्वस्यैव
मेध्यस्य लोमं लोमं जुहोति । अहोरात्रे वा अश्वस्य
मेध्यस्य लोमनी । यत्सायं प्रातर्जुहोति । अश्वस्यैव मे-
ध्यस्य लोमं लोमं जुहोति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा ।
अश्वस्य मेध्यस्य लोमं लोमं जुह्वति । यो वा अश्वस्य
मेध्यस्य पदे वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति ।
दर्शपूर्णमासौ वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे ॥ १ ॥

यद्दर्शपूर्णमासौ यजते । अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे
जुहोति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य

पदे पदे जुह्वति । यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तनं वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति । असौ वा आदित्योऽश्वः । स आहवनीयमागच्छति । तद्विवर्त्तते । यदग्निहोत्रं जुहोति ॥ अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुह्वति ॥ २ ॥

पदे अग्निहोत्रं जुहोति चीणि च ॥ अनु० २३ ॥

पूजापतिस्तमष्टादशिभिः पूजापतिरकामयतोभावस्मै युञ्जन्ति तेजसाप पाणा अपश्रीरूर्द्धां पूजापतिः प्रेणानु प्रथमेन पूजापतिरकामयत महान् वैश्वदेवो वा अश्वस्य पूजापतिस्तं यज्ञक्रतुभिरपश्रीर्ब्राह्मणौ सर्व्वेषु वारुणो यद्यश्वं तदाहुरेष वै विभूस्तार्य्यणादित्याः पूजापतिं पितरं यो वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी च योविंशतिः ॥ २३ ॥

पूजापतिरस्मिँल्लोके बहव उत्तरतः श्रियमेवाव पूजापतिरकामयत महान्यत् पातरिष्टिभिः प्रवा एष एभ्यो लोकेभ्यः सर्व्वं ह वै तच्च पयस्वद्य उचैनमेवं वेद चत्वार्य्यशीतिः ॥ ८४ ॥

इति नवमप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणे

तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

सज्ज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं जानद्भिजानत् । सङ्क-
ल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपल्लृप्तं ल्लृप्तम् ।
श्रेयो वसीय आ यत्सम्भूतं भूतम् । चित्रः केतुः प्रभा-
नाभान्त्सम्भान् । ज्योतिष्मास्तेजस्वानातपस्स्तपन्न-
भितपन् । रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः
कल्याणः । दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरूपा सुदर्शना । आ-
प्यायमानाप्यायमानाप्याया सूनृतेरा । आपूर्य्यमाणा
पूर्य्यमाणा पूरयन्ती पूर्णा पौर्णमासी । दाता प्रदाता-
नन्दो मोदः प्रमोदः ॥ १ ॥

आवेशयन्निवेशयन्त्संवेशनः सशान्तः शान्तः ।
आभवन्प्रभवन्त्सम्भवन्त्सम्भूतो भूतः । प्रस्तुतं विष्टुतं
सस्तुतं कल्याणं विश्वरूपम् । शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः
समिद्धम् । अरुणं भानुमन्मरीचि मदभितपत्तपस्वत् ।
सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन् दीप्यमानः । ज्वलं
ज्वलितातपन् वितपन्त्सन्तपन् । रोचनो रोचमानः

शुभूः शुभमानो वामः । सुता सुन्वती प्रसुता सूयमा-
नाभिषूयमाणा । पीति पूपा सम्पा तृप्तिस्तर्पयन्ती ॥ २ ॥

कान्ता काम्या कामजातायुष्मती कामदुधा । अ-
भिशास्तानुमन्तानन्दो मोदः प्रमोदः । आसादयन्नि-
षादयन्त्सः सादनः सः सन्नः सन्नः । आभूविभूः पुभूः
शम्भूभूवः । पविचं पवयिष्यन् पूतो मेध्यः । यशो यश-
स्वानायुरमृतः । जीवो जीविष्यन्स्वर्गो लोकः । सह-
स्वान्त्सहोयानोजस्वान्त्सहमानः । जयन्नभिजयन्त्सु-
द्रविणो द्रविणोदाः । आर्द्रपवित्रो हरिकेशो मोदः
प्रमोदः ॥ ३ ॥

अरुणोऽरुणरजाः पुण्डरीको विश्वजिदभिजित् ।
आर्द्रः पिन्वमानोऽन्नवान् रसवानिरावान् । सव्वा-
षधः सम्भरो महस्वान् । रजत्काजोवत्काः । क्षुल्लकाः
शिपिविष्टकाः । सरिस्रराः सुशेरवः । अजिरासां ग-
मिष्णवः । इदानीं तदानीमेतर्हि क्षिप्रमजिरम् । आ-
शुर्निमेषः फणोद्रवन्नतिद्रवन् । त्वरः स्वरमाण आ-
शुराशीयान् जवः ॥ अग्निष्टोम उक्थ्योऽतिरात्रो द्विराच-
स्त्रिराचश्चतूराचः । अग्निर्ऋतुः सूर्यश्चतुश्चन्द्रमाश्चतुः ।
पूजापतिः संवत्सरो महान् कः ॥ ४ ॥

प्रमोदस्तर्पयन्ती प्रमोदो जवस्त्रीणि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

भूरग्निञ्च पृथिवीञ्च माञ्च । चीःश्च लोकान्तसंव-
त्सरञ्च । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिर-
स्वध्रुवासीद । भुवो वायुञ्चान्तरिक्षञ्च माञ्च । चीःश्च
लोकान्तसंवत्सरञ्च । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा
देवतयाङ्गिरस्वध्रुवासीद । स्वरादित्यञ्च दिवञ्च
माञ्च । चीःश्च लोकान्तसंवत्सरञ्च ॥ पूजापतिस्त्वा सा-
दयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वध्रुवासीद । भूर्भुवःस्वश्च-
न्द्रमसञ्च दिशश्च माञ्च । चीःश्च लोकान्तसंवत्सरञ्च ।
पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वध्रुवा-
सीद ॥ १ ॥

संवत्सरञ्च षट् च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

त्वमेव त्वां वेत्य योऽसि सोऽसि । त्वमेव त्वामचैषीः ।
चितश्चासि सच्चितश्चास्यमे । एतावाःश्चासि भूयाः-
श्चास्यमे । यत्ते अग्ने न्यूनं यदुतेति रिक्तम् । आदि-
त्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चितिमापूर-

यन्तु । चितश्चासि सञ्चितश्चास्यग्ने । एतावाश्चासि
भूयाश्चास्यग्ने । मा ते अग्ने च येन माति च येनायुरा-
दृक्षि ॥ सर्व्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्यददावुदेति । तपसो
जातमनिष्टृष्टमोजः । तत्ते ज्योतिरिष्टके । तेन मे तप ।
तेन मे ज्वल । तेन मे दीदिहि । यावद्देवाः । यावद्-
साति सूर्य्यः । यावदुतापि ब्रह्म ॥ १ ॥

वृक्षि नव च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि । इदावत्सरोऽसीदु-
वत्सरोऽसि । इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि । तस्य ते वसन्तः
शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् । शरदु-
त्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्व्वपक्षाश्चितयः । अ-
परपक्षाः पुरीषम् ॥ १ ॥

अहोरात्राणीष्टकाः । ऋषभोऽसि स्वर्गा लोकः ।
यस्यां दिशि महीयसे । ततो नो मह आवाह । वायु-
र्भूत्वा सर्व्वा दिश आवाहि । सर्व्वा दिशोऽनुविवाहि ।
सर्व्वा दिशोऽनुसंवाहि । चित्या चितिमाष्ट्रण । अचि-
त्या चितिमाष्ट्रण । चिदसि समुद्रयानिः ॥ २ ॥

इन्दुर्दक्षः श्येनं च्युता वा । हिरण्यपक्षः शकुनो भर-
ण्युः । महान्तसंधस्थे ध्रुव आनिषत्तः । नमस्ते अस्तु मा
मा हिंसीः । एति प्रेति वीति समित्युदिति । दिवं मे
यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । पृथिवीं
मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ ॥ दिवं मे यच्छ । अहा
प्रसारय । रात्र्या समच । रात्र्या प्रसारय । अहा स-
मच । कामं प्रसारय । कामं समच ॥ ३ ॥

पुरीषं समुद्रयैनिः पृथिवीं मे यच्छान्तरिक्षं म
यच्छ सप्त च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

भूर्भुवः स्वः । ओजोबलम् । ब्रह्म क्षत्रम् । यशो म-
हत् । सत्यं तपो नाम । रूपममृतम् । चक्षुः श्रोत्रम् ।
मन आयुः । विश्वं यशो महः । समन्तपो हरो भाः ॥
जातवेदा यदिवा पावकोऽसि । वैश्वानरो यदिवा
वैद्युतोऽसि । शं पुजाभ्यो यजमानाय लोकम् । ऊर्जं
पुष्टिं ददद्भ्यावहृत्व ॥ १ ॥

भाश्चत्वारि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

राज्ञी॑ वि॒राज्ञी॑ । स॒म्राज्ञी॑ स्व॒राज्ञी॑ । अ॒र्चिः शो॒चिः ।
 तपो॑ हरो॒ भाः । अ॒ग्निरिन्द्रो॑ वृ॒हस्पतिः॑ । वि॒श्वे दे॒वा
 भुवनस्य॑ गो॒पाः । ते मा॒ सर्व्वे॑ यश॒सा सः॑ सृ॒जन्तु ॥ १ ॥
 रा॒ज्ञीन्द्रो॑ मा स॒त्त ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अस॑वे॒ स्वाहा॑ वस॑वे॒ स्वाहा॑ । वि॒भुवे॒ स्वाहा॑ वि॒व-
 स्वते॒ स्वाहा॑ । अ॒भिभु॑वे॒ स्वाहा॑धि॒पतये॒ स्वाहा॑ । दि॒वां
 पतये॒ स्वाहा॑ः ह॒स्पत्याय॑ स्वाहा । चा॒क्षुष्म॑त्याय॒ स्वाहा॑
 ज्योति॑ष्मत्याय॒ स्वाहा॑ । रा॒ज्ञे स्वाहा॑ वि॒राज्ञे॒ स्वाहा॑ ।
 स॒म्राज्ञे॒ स्वाहा॑ स्व॒राज्ञे॒ स्वाहा॑ । शू॒षाय॑ स्वाहा॒ सूर्या॑य॒
 स्वाहा॑ । च॒न्द्रम॑से॒ स्वाहा॑ ज्योति॑षे॒ स्वाहा॑ । सः॑ स॒पीय॑
 स्वाहा॑ क॒ल्याणाय॑ स्वाहा ॥ अ॒र्जुनाय॑ स्वाहा ॥ १ ॥
 क॒ल्याणाय॑ स्वाहैकञ्च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

वि॒पश्चिते॑ प॒र्वमानाय॑ गाय॒त । म॒हीन॑धारा॒त्यन्धो॑
 अ॒र्पति॑ । अ॒हिर्ह॑जी॒ष्णीम॑ति॒सर्प॑ति॒ त्वच॑म् । अ॒त्यो न॑ क्री-

डन्नसरहृषा हरिः । उपयामगृहीतोऽसि मृत्यवे त्वा
जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिर्मृत्यवे त्वा । अपमृत्युम-
पक्षुधम् । अपेतः शपथं जहि । अधानो अग्न आवह ।
रायस्पोषः सहस्रिणम् ॥ १ ॥

ये ते सहस्रमयुतं पाशाः । मृत्यो मर्त्याय हन्तवे ।
तान् यज्ञस्य मायया । सर्व्वानवयजामहे । भक्षोऽस्य-
मृतभक्षः । तस्य ते मृत्युपीतस्यामृतवतः । स्वगाहृतस्य
मधुमतः । उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि । मन्द्राभिभू-
तिः केतुर्यज्ञानां वाक् । असावेहि ॥ २ ॥

अन्धो जागृविः प्राण । असावेहि । बधिर आक्रन्द
इतरपान । असावेहि । अहस्तोस्त्वा चक्षुः । असा-
वेहि । अपादाशो मनः । असावेहि । कवे विप्रचित्ते
ओच । असावेहि ॥ ३ ॥

सुहस्तः सुवासाः । शूषो नामास्यमृतो मर्त्येषु ।
तं त्वाहन्तया वेद । असावेहि । अग्निर्मे वाचि अतः ।
वागृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
वायुर्मे प्राणे अतः ॥ ४ ॥

प्राणो हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं
ब्रह्मणि । सूर्य्यो मे चक्षुषि अतः । चक्षुर्हृदये । हृदयं

मयि । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॑ ब्र॒ह्मणि॑ । च॒न्द्रमा॑ मे॒ मन॑सि
श्रि॒तः ॥ ५ ॥

मनो॑ हृद॒ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॑
ब्र॒ह्मणि॑ । दि॒शो मे॒ श्रोत्रे॑ श्रि॒ताः । श्रोत्र॑ हृद॒ये । हृ॒द॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॑ ब्र॒ह्मणि॑ । आपो॑ मे
रेत॑सि श्रि॒ताः ॥ ६ ॥

रेतो॑ हृद॒ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॑ ब्र॒ह्मणि॑ । पृथि॒वी मे॒ शरी॑रे श्रि॒ता । शरी॑र हृद॒ये ।
हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॑ ब्र॒ह्मणि॑ । ओष॑धि॒व॒न॒स्पत॑यो मे॒ लोम॑सु श्रि॒ताः ॥ ७ ॥

लोमा॑नि हृद॒ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॑
ब्र॒ह्मणि॑ । इन्द्रो॑ मे॒ बले॑ श्रि॒तः । बल॑ हृद॒ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॑ ब्र॒ह्मणि॑ । पर्जन्यो॑ मे॒ मूर्ध्नि॑
श्रि॒तः ॥ ८ ॥

मूर्ध्ना॑ हृद॒ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॑ ब्र॒ह्मणि॑ । ई॒शानो॑ मे॒ मन्यौ॑ श्रि॒तः । मन्यु॑र्हृद॒ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॑ ब्र॒ह्मणि॑ । आ॒त्मा मे॒ आत्म॑नि
श्रि॒तः ॥ आ॒त्मा हृद॒ये । हृद॒यं मयि॑ । अ॒हम॒मृते । अ॒मृतं॑
ब्र॒ह्मणि॑ । पुन॑र्म आ॒त्मा पुन॑रायुरा॒गात् । पुनः॑ प्रा॒णः

पुनराकूतमागात् । वैश्वानरो रश्मिभिर्वावधानः ।
अन्तस्तिष्ठत्वमृतस्य गोपाः ॥ ६ ॥

सहस्रिणमिहि आचासावेहि प्राणे अतो मनसि
अतो रेतसि अता लोमसु अता मूर्ध्नि अत आत्म-
नि अतोऽष्टौ च ॥ अनु० ८ ॥

अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमा दिश आपः पृथिव्यौषधि
वनस्पतय इन्द्रः पर्जन्य ईशान आत्मा पुनर्मे ॥

नवमोऽनुवाकः ।

पूजापतिर्देवानसृजत । ते पाप्माना सन्दिता अजा-
यन्त । तान्व्यद्यत् । यज्जद्यत् । तस्माद्विद्युत् । तमवृश्चत् ।
यदवृश्चत् । तस्माद्वष्टिः । तस्माद्यचैते देवते अभिप्रा-
प्तुतः । विचहैवास्य तत्र पाप्मानन्द्यतः ॥ १ ॥

वृश्चतश्च । सैषा मौमाः सामिहोच एव सपन्ना ।
अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञकृतुषिति । होष्यन्नप उप-
स्पृशेत् । विद्युदसि विद्यमे पाप्मानमिति । अथ हुत्वो-
पस्पृशेत् । वष्टिरसि वृश्चमे पाप्मानमिति । यक्ष्यमाणो
वेष्टा वा । विचहैवास्यै ते देवते पाप्मानन्द्यतः ॥ २ ॥

वृश्चतश्च । अत्यहो हारुणिः । बृहच्चारिणे पुश्नान्
प्रोच्य प्रजिघाय । परेहि । स्रष्टं दय्यां पातिं पृच्छ ।

वेत्य साविचाश्नवेत्याश् इति । तमागत्य पप्रच्छ । आ-
चार्य्यो मा प्राहैषीत् । वेत्य साविचाश्नवेत्याश् इति ।
सहोवाच वेदेति ॥ ३ ॥

स कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । परो रजसीति । कस्त-
द्यत्परो रजा इति । एष वाव स परो रजा इति होवा-
च । य एष तपति । एषोर्वाग्रजा इति । स कस्मिन्वेप
इति । सत्य इति । किं तत्सत्यमिति । तप इति ॥ ४ ॥

कस्मिन्नु तप इति । बल इति । किं तद्वलमिति । प्राण
इति । मास्म प्राणमतिपृच्छ इति माचार्य्योऽब्रवीदिति
होवाच ब्रह्मचारी । सहोवाच ह्यक्षो दय्यां पातिः ।
यद्वै ब्रह्मचारिन् प्राणमत्यग्रक्ष्यः । मूर्ध्ना ते व्यपतिष्यत् ।
अहमुत आचार्य्याच्छेयान् भविष्यामि । यो मा सा-
विचे समवादिष्टेति ॥ ५ ॥

तस्मात् साविचे न संवदेत् । स यो ह वै साविचं वि-
दुषा साविचे संवदेत् । सहास्मिञ्छ्रियं दधाति । अनु-
हवा अस्मा असौ तपञ्छ्रियं मन्यते । अन्वस्मै श्रीस्तपो
मन्यते । अन्वस्मै तपो बलं मन्यते । अन्वस्मै बलं प्राणं
मन्यते । स यदाह । सञ्ज्ञानं विज्ञानं दर्शादृष्टेति ।
एष एव तत् ॥ ६ ॥

अथ यदाह । प्रस्तुतं विष्टुतः सुता सुन्वतीति । एष
एव तत् । एष ह्येव तान्यहानि । एष रात्रयः । अथ
यदाह । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता प्रसविता-
भिशास्तानुमन्तेति । एष एव तत् । एष ह्येव तेऽहो
मुहूर्त्ताः । एष रात्रे ॥ ७ ॥

अथ यदाह । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्त्सहीया-
नरुणोऽरुणरजा इति । एष एव तत् । एष ह्येव तेऽर्द्ध-
मासाः । एष मासाः । अथ यदाह । अग्निष्टोम उक्थो
ऽग्निर्ऋतुः पूजापतिः संवत्सर इति । एष एव तत् । एष
ह्येव ते यज्ञकृतवः । एष ऋतवः ॥ ८ ॥

एष संवत्सरः । अथ यदाह । इदानीं तदानीमि-
ति । एष एव तत् । एष ह्येव ते मुहूर्त्तानां मुहूर्त्ताः ।
जनको ह वै देहः । अहोरात्रैः समाजगाम । तः होचुः ।
यो वा अस्मान् वेद । विजहत् पाप्मानमेति ॥ ९ ॥

सर्व्वमायुरेति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । नास्या-
मुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयत इति । विजहद् वै पाप्मानमेति ।
सर्व्वमायुरेति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । नास्यामु-
ष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयते । य एवं वेद । अहीनाहाश्चथ्यः ।
सावित्रं विदाञ्चकार ॥ १० ॥

स ह॒ ह॒सो हिर॒ण्मयो॑ भू॒त्वा । स्व॒र्गं लो॒कमि॒याय॑ ।
 आ॒दि॒त्यस्य॑ सा॒युज्य॑म् । ह॒सो ह॒ वै हिर॒ण्मयो॑ भू॒त्वा ।
 स्व॒र्गं लो॒कमे॑ति । आ॒दि॒त्यस्य॑ सा॒युज्य॑म् । य ए॒वं वेद॑ ।
 दे॒वभा॒गो ह॒ औत॑र्षः । सा॒वि॒त्रं वि॒दाच्च॑कार । त॒ ह॒
 वा॒गह॑श्य॒माना॑भ्य॒वाच ॥ ११ ॥

सर्व्वं॑ व॒त गौ॒तमो॑ वे॒द । यः सा॒वि॒त्रं वेदे॑ति । स हो॒-
 वा॒च । कौ॒षा वा॒गसी॑ति । अ॒यम॒ह॒ सा॒वि॒त्रः । दे॒वा-
 ना॒मुत्त॑मो लो॒कः । गु॒ह्यं म॒हो वि॒भ्रुदि॑ति । ए॒ताव॑ति
 ह॒ गौ॒तमः॑ । य॒ज्ञोप॑वी॒तं कृ॒त्वाधो॑ नि॒पपा॑त । नमो॒
 नम॑ इति ॥ १२ ॥

स हो॒वाच॑ । मा भै॒षीगा॑तम । जि॒तो वै ते॑ लो॒क
 इति॑ । तस्मा॒द्ये के च॑ सा॒वि॒त्रं वि॒दुः । सर्व्वं॑ ते जि॒त-
 लो॒काः । स यो ह॒ वै सा॒वि॒त्रस्या॑ष्टा॒क्षरं॑ प॒द॒ः श्रि॒या-
 भि॒षि॒क्तं वेद॑ । श्रि॒या है॒वाभि॑षि॒च्यते॑ । घृ॒णिरि॑ति॒ दे
 अ॒क्षरं॑ । सूर्य्य॑ इति॒ ची॒णि । आ॒दि॒त्य इति॒ ची॒णि ॥
 ॥ १३ ॥

ए॒तद्वै सा॒वि॒त्रस्या॑ष्टा॒क्षरं॑ प॒द॒ः श्रि॒याभि॑षि॒क्तम् ।
 य ए॒वं वेद॑ । श्रि॒या है॒वाभि॑षि॒च्यते॑ । तदे॒तद्व॒चाभ्यु॑क्तम् ।
 क॒चो अ॒क्षरं॑ प॒रमे॑ व्योम॒न् । यस्मि॑न्दे॒वा अ॒धि वि॒श्वे

निषेदुः । यस्तन्न वेद किमुचा करिष्यति । य इत्तद्वि-
दुस्त इमे समासत इति । न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा
न साम्नार्थोऽस्ति । यः सावित्रं वेद ॥ १४ ॥

तदेतत् परि यद्देवचक्रम् । आर्द्रं पिन्वमानः स्वर्गे
लोक एति । विजहद्विश्वा भूतानि सम्पश्यत् । आर्द्रो
ह वै पिन्वमानः स्वर्गे लोक एति । विजहन्विश्वा भू-
तानि सम्पश्यन् । य एवं वेद । शूषो ह वै वाष्णोयः ।
आदित्येन समाजगाम । तः होवाच । एहि सावित्रं
विद्धि ॥ अयं वै स्वर्ग्योऽग्निः पारयिष्णुरमृतात् सम्भूत
इति । एष वाव स सावित्रः । य एष तपति । एहि मां
विद्धि । इति हवैनं तदुवाच ॥ १५ ॥

द्यतो द्यतो वेदेति तप इति समवादिष्टेति तद्राचे-
र्जतव एति चकारोवाच नम इत्यादित्य इति चीरि
सावित्रं वेद विद्धि पञ्च च ॥ अनु० ६ ॥

सञ्ज्ञानं प्रस्तुतं तान्यहानि चित्रः केतुस्तेऽहो मु-
हूर्त्ताः पवित्रं तेऽर्द्धमासा अग्निष्टोमो यज्ञकृतव इदा-
नीं मुहूर्त्तानां जनको ह वा अहीना देवभागः कैषा
वाक् शूषो ह वै षोडश ॥

दशमोऽनुवाकः ।

इ॒यं वा॒व स॒रधा । तस्या॑ अ॒ग्निरे॒व सा॒रधं॑ म॒धु । या
 ए॒ताः पू॒र्वप॒क्षापर॑प॒क्षयो॑ रा॒त्रयः॑ । ता म॒धुक॑तः ।
 या॒न्यहा॑नि । ते म॒धुवृ॒षाः । स यो ह॒वा ए॒ता म॒धुक॑तश्च
 म॒धुवृ॒षाः॥ अ॒ वेद॑ । कु॒र्वन्ति॑ हा॒स्यैता॑ अ॒ग्नौ म॒धु । ना॒
 स्ये॒ष्टापू॒र्त्तं ध॑यन्ति । अथ॒ यो न वेद॑ ॥ १ ॥

न हा॒स्यैता॑ अ॒ग्नौ म॒धु कु॒र्वन्ति॑ । ध॒यन्त्य॑स्ये॒ष्टापू॒
 र्त॑म् । यो ह॒वा अ॒होरा॒त्राणां॑ ना॒मधे॒यानि॑ वेद॑ । ना॒
 हो॒रात्रे॑ष्वार्त्ति॒मार्च्छ॑ति । स॒ञ्ज्ञानं॑ वि॒ज्ञानं॑ द॒शीदृ॑ष्टेति ।
 ए॒ताव॑नुवा॒कौ पू॒र्वप॒क्षस्या॑हो॒रात्रा॑णां ना॒मधे॒यानि॑ ।
 प्र॒स्तुतं॑ वि॒ष्टुतः॑ सु॒तामु॑न्वतीति* । ए॒ताव॑नुवा॒काव॑पर॒
 प॒क्षस्या॑हो॒रात्रा॑णां ना॒मधे॒यानि॑ । ना॒हो॒रात्रे॑ष्वार्त्ति॒मार्च्छ॑ति । य॒ एवं वेद॑ ॥ २ ॥

यो ह॒ वै मु॒हूर्त्त॑नां ना॒मधे॒यानि॑ वेद॑ । न मु॒हूर्त्ते॑
 ष्वार्त्ति॒मार्च्छ॑ति । चि॒त्रः के॒तुर्दा॑ता प्र॒दाता॑ स॒विता॑ प्र॒
 स॒विता॑भि॒शास्ता॑नु॒मन्ते॑ति । ए॒तेऽनु॑वा॒का मु॒हूर्त्त॑नां
 ना॒मधे॒यानि॑ । न मु॒हूर्त्ते॑ष्वार्त्ति॒मार्च्छ॑ति । य॒ एवं वेद॑ ।
 यो ह॒ वा अ॒र्द्धमा॑सानाञ्च॒ मासानाञ्च॑ ना॒मधे॒यानि॑

* सुतामुन्वतीति C पुस्तकपाठः ।

वेद । नाद्विमासेषु न मासेष्वार्त्तिमार्च्छति । पवित्रं पव-
यिष्यन्त्सहस्वान्तस्त्रीयानरुणोऽरुणरजा इति । एते-
ऽनुवाका अर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च नामधेयानि ॥
॥ ३ ॥

नाद्विमासेषु न मासेष्वार्त्तिमार्च्छति । य एवं वेद ।
यो ह वै यज्ञक्रतूनाञ्चर्तूनाञ्च संवत्सरस्य च नामधे-
यानि वेद । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर आर्त्तिमा-
र्च्छति । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर्ऋतुः पूजापतिः संवत्सर
इति । एतेऽनुवाका यज्ञक्रतूनाञ्चर्तूनाञ्च संवत्सरस्य
च नामधेयानि । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर
आर्त्तिमार्च्छति । य एवं वेद । यो ह वै मुहूर्त्तानां
मुहूर्त्तान्वेद । न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तेष्वार्त्तिमार्च्छति ॥
इदानीं तदानीमिति । एते वै मुहूर्त्तानां मुहूर्त्ताः ।
न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तेष्वार्त्तिमार्च्छति । य एवं वेद । अथो
यथा क्षेचक्षो भूत्वानु पविश्यान्नमत्ति । एवमेवैतान्
क्षेचक्षो भूत्वानुपविश्यान्नमत्ति । स एतेषामेव सलो-
कताः सायुज्यमश्नुते । अप पुनर्भृत्यं जयति । य एवं
वेद ॥ ४ ॥

न वेदैवं वेदानुवाका अर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च

नामधेयानि मुहूर्तैर्घातिमार्च्छति नव च ॥ अनु० १० ॥

इयमहोराचाणां सञ्ज्ञानं प्रस्तुतं मुहूर्तानां चित्रः
केतुरर्द्धमासानां पवित्रं यज्ञक्रतूनामग्निष्टोमो मुहूर्-
तानां मुहूर्तान् वेदेदानीमयो यथा क्षेत्रज्ञो द्वादश ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

कश्चिद्वा अस्माल्लोकात्प्रेत्य । आत्मानं वेद । अ-
यमहमस्मीति । कश्चित् स्वं लोकं न प्रतिप्रजानाति ।
अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः । स्वं लोकं न प्रतिप्रजा-
नाति । अथ यो हैवैतमग्निः सावित्रं वेद । स एवा-
स्माल्लोकात् प्रेत्य । आत्मानं वेद । अयमहमस्मीति ॥
॥ १ ॥

स स्वं लोकं प्रतिप्रजानाति । एष उवेवैनं तत्सावि-
त्रः । स्वर्गं लोकमभिवहति । अहोराचैर्वा इदं स-
युग्मिः क्रियते । इतिराचायादीक्षिषत । इतिरा-
चाय वृतमुपागुरिति । तानिहानेवंविदुषः । अमुष्मि-
ल्लोके शेवधिं धयन्ति । धीतः हैव स शेवधिमनुपरैति ।
अथ यो हैवैतमग्निः सावित्रं वेद ॥ २ ॥

तस्य हैवाहोराचाणि । अमुष्मिल्लोके शेवधिं न ध-
यन्ति । अधीतः हैव स शेवधिमनुपरैति । भरद्वाजो

ह चिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास । तः ह जीर्णिः स्थ-
विरः शयानम् । इन्द्र उपब्रज्योवाच । भरद्वाज । यत्ते
चतुर्थमायुर्दद्याम् । किमेनेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्य-
मेवैनेन चरेयमिति होवाच ॥ ३ ॥

तः ह चीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयाञ्च-
कार । तेषां हैकैकस्मान् मुष्टिमाददे । स होवाच ।
भरद्वाजेत्यामन्त्य । वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः ।
एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथाः । अथ त इत-
रदननूक्तमेव । एहीमं विद्धि । अयं वै सर्वविद्येति ॥
॥ ४ ॥

तस्मै हैतमग्निः साविचमुवाच । तः स विदित्वा ।
अमृतो भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय । आदित्यस्य सा-
युज्यम् । अमृतो ह वै भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदि-
त्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद । एषो एव चयी विद्या ॥
॥ ५ ॥

यावन्तः ह वै चय्या विद्यया लोकं जयति । तावन्तं
लोकं जयति । य एवं वेद । अग्नेर्वा एतानि नामधेया-
नि । अग्नेरेव सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । वायोर्वा एतानि नामधेयानि । वायोरेव सा-

युज्यः सलोकतामामोति । य एवं वेद । इन्द्रस्य वा
एतानि नामधेयानि ॥ ६ ॥

इन्द्रस्यैव सायुज्यः सलोकतामामोति । य एवं
वेद । बृहस्पतेर्वा एतानि नामधेयानि । बृहस्पतेरेव
सायुज्यः सलोकतामामोति । य एवं वेद । पूजापते-
र्वा एतानि नामधेयानि । पूजापतेरेव सायुज्यः स-
लोकतामामोति । य एवं वेद । ब्रह्मणो वा एतानि
नामधेयानि । ब्रह्मण एव सायुज्यः सलोकतामामो-
ति ॥ य एवं वेद । स वा एषोऽग्निरपक्षपुच्छो वायुरेव ।
तस्याग्निर्मुखम् । असावादित्यः शिरः । स यदेते दे-
वते अन्तरेण । तत्सर्वं सीव्यति । तस्मात् सावित्रः ॥
॥ ७ ॥

अयमहमस्मीति वेद होवाच सर्वविद्येति विद्ये-
न्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि ब्रह्मण एव सायुज्यः
सलोकतामामोति सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

* अग्नेर्वायोरिन्द्रस्य बृहस्पतेः पूजापतेर्ब्रह्मणः स वै ।

सञ्ज्ञानं भूस्त्वमेव संवत्सरोऽसि भूराज्ञसवे विपश्चित्
पूजापतिर्देवानियं वाव सरघा कश्चिद्वैकादश ॥ ११ ॥

सञ्ज्ञानं राज्ञी मूर्धा हृदय एष संवत्सरो नाड्य-
मासेषु न मासेषु नवचत्वारिंशत् ॥ ४८ ॥
इति दशमप्रपाठकः ॥

हरिः श्रीम् ।

तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

लोकोऽसि स्वर्गोऽसि । अनन्तोऽस्यपारोऽसि । अ-
क्षितोऽस्यक्षय्योऽसि । तपसः प्रतिष्ठा । त्वयोदमन्तः ।
विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता
विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुग्धमक्षितम् ।
पूजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा-
सीद ॥ १ ॥

तपोऽसि लोके श्रितम् । तेजसः प्रतिष्ठा । त्वयोद-
मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्तु विश्वस्य जनयितु । तत्त्वोपदधे कामदुग्धमक्षि-

तम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाङ्गिरस्व-
द्भुवासीद ॥ २ ॥

तेजोऽसि तपसि अतम् । समुद्रस्य प्रतिष्ठा । त्वयी-
दमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्तु विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् ।
पूजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा-
सीद ॥ ३ ॥

समुद्रोऽसि तेजसि अतः । अपां प्रतिष्ठा । त्वयीद-
मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षि-
तम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाङ्गिरस्व-
द्भुवासीद ॥ ४ ॥

आपः स्थ समुद्रे अताः । पृथिव्याः प्रतिष्ठा युष्मासु ।
इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । वि-
श्वस्य भव्या विश्वस्य जनयित्व्यः । ताव उपदधे काम-
दुघा अक्षिताः । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तया देव-
तयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ ५ ॥

पृथिव्यस्यसु अता । अग्नेः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः ।
विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्री

विश्वस्य जनयित्री । तां त्वोपदधे कामदुग्धमक्षिताम् ।
पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवा-
सीद ॥ ६ ॥

अग्निरसि पृथिव्याः श्रितः । अन्तरिक्षस्य प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे काम-
दुग्धमक्षितम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतया-
ङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ ७ ॥

अन्तरिक्षमस्यग्नौ श्रितम् । वायोः प्रतिष्ठा । त्वयीद-
मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । वि-
श्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे कामदुग्धम-
क्षितम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिर-
स्वद्भुवासीद ॥ ८ ॥

वायुरस्यन्तरिक्षे श्रितः । दिवः प्रतिष्ठा । त्वयीद-
मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुग्धमक्षि-
तम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्व-
द्भुवासीद ॥ ९ ॥

द्यौरसि वायौ श्रिता । आदित्यस्य प्रतिष्ठा । त्वयी-

दमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयित्री । तां त्वोपदधे कामदुधामक्षिताम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ १० ॥

आदित्योऽसि दिवि श्रितः । चन्द्रमसः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुधमक्षितम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ ११ ॥

चन्द्रमा अस्यादित्ये श्रितः । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुधमक्षितम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ १२ ॥

नक्षत्राणि स्य चन्द्रमसि श्रितानि । संवत्सरस्य प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तृणि विश्वस्य जनयितृणि । तानि व उपदधे कामदुधान्यक्षितानि । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ १३ ॥

संवत्सरोऽसि नक्षत्रेषु श्रिताः । ऋतूनां प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे काम-
दुग्धमक्षितम् । पूजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतया-
ङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ १४ ॥

ऋतवः स्थ संवत्सरे श्रिताः । मासानां प्रतिष्ठा यु-
ष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
तम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः । तान्व
उपदधे कामदुग्धानक्षितान् । पूजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ १५ ॥

मासाः स्थर्तुषु श्रिताः । अर्द्धमासानां प्रतिष्ठा यु-
ष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
तम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः । तान्व
उपदधे कामदुग्धानक्षितान् । पूजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ १६ ॥

अर्द्धमासाः स्थ मासु श्रिताः । अहोरात्र्योः प्रतिष्ठा
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
तम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य जनयितारः । तान्व

उप॑दधे काम॒दुघा॑नक्षि॒तान् । पु॒जाप॑तिस्त्वा सादयतु ।
तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॒द्भुवा॑सीद ॥ १७ ॥

अ॒हो॒रा॒त्रे स्थाऽर्द्ध॑मा॒सेषु॑ श्रि॒ते । भू॒तस्य॑ प्र॒ति॒ष्ठे भ॒-
व्य॑स्य प्र॒ति॒ष्ठे । यु॒वयो॑रि॒दम॑न्तः । वि॒श्वं य॒ज्ञं वि॒श्वं भू॒तं
वि॒श्वं सु॒भूत॑म् । वि॒श्वस्य॑ भ॒र्त्वा वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॑त्वौ ।
ते वा॒मुप॑दधे काम॒दुघे॑ अक्षि॒ते । पु॒जाप॑तिस्त्वा साद॒-
यतु॑ । तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॒द्भुवा॑सीद ॥ १८ ॥

पौ॒र्ण॒मा॒स्यष्ट॑का॒मावा॑स्या । अ॒न्ना॒दा॒स्थान्न॑दु॒घो यु॒-
ष्मासु॑ । इ॒दम॑न्तः । वि॒श्वं य॒ज्ञं वि॒श्वं भू॒तं वि॒श्वं सु॒भू॒-
त॑म् । वि॒श्वस्य॑ भ॒र्त्वा वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॑त्व्यः । ताव॑ उप॒-
दधे॑ काम॒दुघा॑ अक्षि॒ताः । पु॒जाप॑तिस्त्वा सादयतु ।
तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॒द्भुवा॑सीद ॥ १९ ॥

रा॒डसि॑ वृ॒हती॑ श्री॒र॒सीन्द्र॑पत्नी ध॒र्म॑पत्नी । वि॒श्वं
भू॒तम॑नु॒प्रभू॑ता । त्वयी॑दम॒न्तः । वि॒श्वं य॒ज्ञं वि॒श्वं भू॒तं
वि॒श्वं सु॒भूत॑म् । वि॒श्वस्य॑ भ॒र्त्वा वि॒श्वस्य॑ ज॒नयि॑त्री ।
तां त्वोप॑दधे काम॒दुघा॑मक्षि॒ताम् । पु॒जाप॑तिस्त्वा सा॒-
दयतु॑ । तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॒द्भुवा॑सीद ॥ २० ॥

ओ॒जोऽसि॑ स॒होऽसि॑ । ब॒लम॑सि॒ आ॒जोऽसि॑ । दे॒वानां॑
धा॒मा॒मृत॑म् । अ॒मर्त्य॑स्तपो॒जाः । त्वयी॑दम॒न्तः । वि॒श्वं

यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य
जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुग्धमक्षितम् । पूजाप-
तिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वङ्गुवासीद ॥
॥ २१ ॥

लोकस्तपस्तेजः समुद्र आपः पृथिव्यग्निरन्तरिक्षं
वायुर्द्यौरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि संवत्सर ऋतवो
मासा अर्द्धमासा अहोरात्रे पौर्णमासी राडस्योजो-
ऽस्येकविंशतिः ॥ २१ ॥ अनु० १ ॥

लोकः समुद्रोऽग्निर्वीयुरादित्यश्चन्द्रमाः संवत्सर
ओजोऽसि भर्ता अत्रितः । तं त्वोपदधे कामदुग्धमक्षि-
तम् । तपस्तेजोऽन्तरिक्षं भर्तृ अत्रितम् । तत्त्वोपदधे का-
मदुग्धमक्षितम् । आपः पौर्णमासी भर्त्या जनयित्व्यः
अत्रिताः । ताव उपदधे कामदुग्धा अक्षिताः । पृथिवी
द्यौ राडसि भर्त्री अत्रिता । तां त्वोपदधे कामदुग्धाम-
क्षिताम् । नक्षत्राणि स्थ भर्तृणि अत्रितानि । तानि व
उपदधे कामदुग्धान्यक्षितानि । ऋतवो मासा अर्द्ध-
मासा भर्तारो जनयितारः अत्रिताः । तान्व उपदधे
कामदुग्धानक्षितान् । अहोरात्रे भर्त्या अत्रिते । ते वा-
मुपदधे कामदुग्धे अक्षिते । आपो नक्षत्राण्यृतवो

मासा अर्द्धमासा पौर्णमासी युष्मास्विदमन्तः । अहो-
रात्रे युवयोरिदमन्तः । अन्यत्र त्वयीदमन्तः ॥ *

द्वितीयोऽनुवाकः ।

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवः । त्वं शर्द्धो मारुतं
पृश्न ईशिषे । त्वं वातैररुणैर्यासि शङ्गयः । त्वं पूषा
विधतः पासि नुत्मना । देवा देवेषु अयध्वम् । प्रथमा
द्वितीयेषु अयध्वम् । द्वितीयास्तृतीयेषु अयध्वम् । तृ-
तीयाश्चतुर्थेषु अयध्वम् । चतुर्थाः पञ्चमेषु अयध्वम् ।
पञ्चमाः षष्ठेषु अयध्वम् ॥ १ ॥

षष्ठाः सप्तमेषु अयध्वम् । सप्तमा अष्टमेषु अय-
ध्वम् । अष्टमा नवमेषु अयध्वम् । नवमा दशमेषु
अयध्वम् । दशमा एकादशेषु अयध्वम् । एकादशा द्वा-
दशेषु अयध्वम् । द्वादशास्त्रयोदशेषु अयध्वम् । त्रयो-
दशाश्चतुर्दशेषु अयध्वम् । चतुर्दशाः पञ्चदशेषु अय-
ध्वम् । पञ्चदशाः षोडशेषु अयध्वम् ॥ २ ॥

षोडशाः सप्तदशेषु अयध्वम् । सप्तदशा अष्टादशेषु
अयध्वम् । अष्टादशा एकान्नविंशेषु अयध्वम् । एका-
न्नविंशा विंशेषु अयध्वम् । विंशा एकविंशेषु

* श्लोकः समुद्र इत्यादिरुत्वयीदमन्तरित्यन्तः पाठः C. पुस्तके नास्ति ।

अयध्वम् । एकविंशा द्वाविंशेषु अयध्वम् । द्वाविंशा-
स्त्रयोविंशेषु अयध्वम् । त्रयोविंशाश्चतुर्विंशेषु अ-
यध्वम् । चतुर्विंशाः पञ्चविंशेषु अयध्वम् । पञ्च-
विंशाः षड्विंशेषु अयध्वम् ॥ ३ ॥

षड्विंशाः सप्तविंशेषु अयध्वम् । सप्तविंशा अ-
ष्टाविंशेषु अयध्वम् । अष्टाविंशा एकान्नचिंशेषु
अयध्वम् । एकान्नचिंशास्त्रिंशेषु अयध्वम् । त्रिंशा
एकचिंशेषु अयध्वम् । एकचिंशा द्वाचिंशेषु अय-
ध्वम् । द्वाचिंशास्त्रयस्त्रिंशेषु अयध्वम् । देवास्त्रिरे-
कादशास्त्रिस्त्रयस्त्रिंशाः । उत्तरे भवत । उत्तरवर्त्मा-
न उत्तरसत्वानः ॥ यत्काम इदं जुहोमि । तन्मे समृ-
ध्यताम् । वयं स्याम पतयो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः
स्वाहा ॥ ४ ॥

षष्ठेषु अयध्वं षोडशेषु अयध्वं षड्विंशेषु अय-
ध्वमुत्तरे भवतोत्तरवर्त्मान् उत्तरसत्वानश्चत्वारि च ॥
अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

अग्ना विष्णू सजोषसा । इमावर्द्धन्तु वाजिरः । द्युमै-
र्वाजैभिरागतम् । राज्ञी विराज्ञी । सम्राज्ञी स्वराज्ञी ।

अ॒र्चिः शो॒चिः । तपो॒हरो॒ भाः । अ॒ग्निः सोमो॒ बृह॒-
 स्यतिः । वि॒श्वे दे॒वा भुव॑नस्य गो॒पाः । ते स॒र्व्वे स॒ङ्ग-
 त्य॥ इ॒दं मे प्राव॑ता वचः । व॒यः स्या॑म पत॑यो रयी॒-
 णाम् । भूर्भुवः॒ स्वः स्वाहा ॥ १ ॥

स॒ङ्गत्य ची॒णि च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

अ॒न्नप॑तेऽन्नस्य नो दे॒हि । अ॒न्नमी॒वस्य॑ शु॒ष्मिणः॑ ।
 प्र॒प्र॒दा॒तारं॑ तारिषः । ऊ॒र्जं नो॑ धेहि द्वि॒पदे॑ चतु॒ष्पदे॑ ।
 अ॒ग्ने पृथि॑वीपते । सोम॑ वीरुधां पते । त्वष्टः॑ समिधां
 पते । विष्ण॑वाशानां पते । मित्र॑ सत्यानां पते । वरु॑ण
 ध॒र्म॒णां पते ॥ १ ॥

म॒रुतो॑ ग॒णानां॑ पतयः । रु॒द्र प॒शूनां॑ पते । इ॒न्द्रो-
 ज॒सां पते॑ । बृ॒हस्प॑ते ब्र॒ह्मण॑स्पते । आ॒रु॒चा रो॒चेह॑
 स्व॒यम् । रु॒चा रु॒चे रोच॑मानः । अ॒तीत्या॑दः स्वराम॑-
 रेह । तस्मिन् योनौ प्र॒जनौ॑ प्र॒जाये॑य । व॒यः स्या॑म
 पत॑यो रयी॒णाम् । भूर्भुवः॒ स्वः स्वाहा ॥ २ ॥

वरु॑ण ध॒र्म॒णां पते॑ स्वः स्वाहा ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः । सप्तर्षयः सप्त धाम
प्रियाणि । सप्तहोत्रा अनुविद्वान् । सप्तयोनीराष्ट्र-
स्वाधृतेन । प्राची दिक् । अग्निर्देवता । अग्निः सदिशां
देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो भिदासति ।
दक्षिणा दिक् । इन्द्रो देवता ॥ १ ॥

इन्द्रः सदिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै
दिशो भिदासति । पृथ्वी दिक् । सोमो देवता ।
सोमः सदिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो
भिदासति । उदीची दिक् । मित्रावरुणौ देवता ।
मित्रावरुणौ सदिशां देवौ देवतानामृच्छतु । यो मै-
तस्यै दिशो भिदासति ॥ २ ॥

ऊर्ध्वा दिक् । बृहस्पतिर्देवता । बृहस्पतिः सदिशां
देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो भिदासति ।
द्वयं दिक् । अदितिर्देवता । अदितिः सदिशां देवीं
देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो भिदासति ।
पुरुषो दिक् । पुरुषो मे कामान्त्समर्द्धयतु ॥ अन्यो
जायुविः प्राण । असावेहि । बधिर आक्रन्द इत-
रपान । असावेहि । उषसमुषसमशीय । अहम-

सो ज्योतिरशीय । अहमसो पोशीय । वयः स्याम
प्रतयो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा ॥ ३ ॥

दक्षिणा दिगिन्द्रो देवता मित्रावरुणौ सदिशां
देवौ देवतानामृच्छतु यो मैतस्यै दिशो भिदासत्यर्द्ध-
यतु नव च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यत्ते चितं यदुचितं ते अग्ने । यत् ऊनं यदुतेति
रिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते देवा-
श्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि सच्चितश्चास्यग्ने । एता-
वाश्चासि भूयाश्चास्यग्ने । लोकं पृण छिद्रं पृण ।
अथो सीद शिवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिः । अ-
स्मिन् योनावसीषदन् ॥ १ ॥

तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद । ता अस्य सृददो-
हसः । सोमः श्रीणन्ति पृथ्नायः । जन्मन्देवानां विशः ।
त्रिषारोचने दिवः । तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ।
अग्ने देवाः इहावह । जज्ञानो वृक्तवर्हिषे । असि
होता न ईदः । अगन्म महा मनसा यविष्ठम् ॥ २ ॥

यो दीदाय समिद्ध स्वे दुरोणे । चित्रभानू रोदसी

अ॒न्त॒रु॒र्वी । स्वा॒हुतं॑ वि॒श्वतः॑ पु॒त्यच्च॑म् । मे॒धा॒का॒रं वि॒-
द॒यस्य॑ पु॒साध॑नम् । अ॒ग्निः हो॒तारं॑ परि॒भूत॑मं म॒तिम् ।
त्वा॒मर्भ॑स्य ह॒विषः॑ स॒मान॑मि॒त् । त्वां म॒हो दृ॒णते॑ न॒रो
ना॒न्यं त्वत् । म॒नुष्य॑त्वा॒नि धी॑महि । म॒नुष्य॑त्स॒मिधी॑-
महि । अ॒ग्ने म॒नुष्य॑द॒ङ्गिरः॑ ॥ ३ ॥

दे॒वान् दे॒वाय॑ ते य॒ज । अ॒ग्निर्हि वा॒जिनं॑ वि॒शे ।
द॒दाति॑ वि॒श्वच॑र्षणिः । अ॒ग्नीरा॒ये स्वा॒भुव॑म् । स पू॒ते
या॒ति वा॒र्यम् । इ॒षः स्तो॒त॒भ्य आ॒भर॑ । पृ॒ष्टो दि॒वि
पृ॒ष्टो अ॒ग्निः पृ॒थि॒व्याम् । पृ॒ष्टो वि॒श्वा ओ॒षधी॑रा॒विवे॑-
श । वै॒श्वान॑रः स॒हसा॑ पृ॒ष्टो अ॒ग्निः । स नो॑ दि॒वा स-
रि॒षः पा॒तु न॑क्तम् ॥ ४ ॥

अ॒सी॒षद॑न् यवि॒ष्टम॑ङ्गि॒रो न॑क्तम् ॥ अ॒नु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अ॒यं वा व॒यः प॑वते । सोऽ॒ग्निर्ना॑चि॒केतः॑ । स य॒त्याङ्
प॑वते । तद॒स्य शि॑रः । अ॒थ यद॑क्षि॒णा । स दक्षि॑णः
प॒क्षः । अ॒थ यत्पु॑त्यक् । तत्पु॒च्छम् । यदु॑दङ् । स उ॒-
त्त॑रः प॒क्षः ॥ १ ॥

अ॒थ यत्स॑वा॒ति । तद॒स्य स॒मञ्च॑नञ्च पु॒सार॑णञ्च ।

अथो सम्पदेवास्य सा । स॥ ह॒वा अ॒स्मै सका॒मः पद्य-
ते । यत्का॒मो यज॑ते । योऽग्निं नाचि॒केतं चि॑नुते । य
उ॒चैनमे॒वं वेद॑ । यो ह॒वा अ॒ग्नेर्नाचि॒केतस्याय॑तनं प्र-
ति॒ष्ठां वेद॑ । आ॒यत॑नवान् भवति । गच्छ॑ति प्रति॒ष्ठाम् ॥
॥ २ ॥

हिर॑ण्यं वा अ॒ग्नेर्नाचि॒केतस्याय॑तनं प्रति॒ष्ठा । य
ए॒वं वेद॑ । आ॒यत॑नवान् भवति । गच्छ॑ति प्रति॒ष्ठाम् ।
यो ह॒वा अ॒ग्नेर्नाचि॒केतस्य॑ शरी॒रं वेद॑ । स॒शरी॑र ए॒व
स्वर्गं॑ लो॒कमे॑ति । हिर॑ण्यं वा अ॒ग्नेर्नाचि॒केतस्य॑ शरी॒-
रम् । य ए॒वं वेद॑ । स॒शरी॑र ए॒व स्वर्गं॑ लो॒कमे॑ति । अथो
यथा॑ रु॒क्म उ॒त्त॑मो भा॒य्यात् ॥ ३ ॥

ए॒वमे॒व स तेज॑सा य॒ज्ञसा॑ । अ॒स्मि॥ अ॒श्च लो॒केऽमु-
ष्मि॥ अ॒श्च भा॑ति । उ॒रवो॑ ह॒वै ना॒मैते॒ लो॒काः । ये व॑रे-
णादि॒त्यम् । अथ॑ है॒ते व॑री॒याः सो॒ लो॒काः । ये प॑रे-
णादि॒त्यम् । अ॒न्त॒वन्तः॑ ह॒वा ए॒ष क्ष॒य्यं लो॒कं ज॑यति ।
यो व॑रेणादि॒त्यम् । अथ॑ है॒षोऽन॒न्तम॑पा॒रम॑क्ष॒य्यं लो॒कं
ज॑यति । यः प॑रेणादि॒त्यम् ॥ अ॒न॒न्तः॑ ह॒वा अ॒पा-
र॑म॒क्षय्यं॑ लो॒कं ज॑यति । योऽग्निं नाचि॒केतं चि॑नुते ।
य उ॒चैनमे॒वं वेद॑ । अथो॑ यथा॑ रथे॒ तिष्ठन् प॑क्ष॒सी

पर्यावर्त्तमाने पृत्यपेक्षते । एवमहोरात्रे पृत्यपेक्षते ।
नास्याहोरात्रे लोकमाप्नुतः । योऽग्निं नाचिकेतं चि-
नुते । य उचैनमेवं वेद ॥ ४ ॥

उत्तरः पक्षो गच्छति प्रतिष्ठां भाय्याद्यः परेणादि-
त्यमष्टौ च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

उशन ह वै वाजश्रवसः सर्व्ववेदसन्ददौ । तस्य ह
नचिकेता नाम पुत्र आस । तः ह कुमारः सन्तम् ।
दक्षिणासु नीयमानासु अद्वाविवेश । स होवाच । तत्
कस्मै मां दास्यसीति । द्वितीयं तृतीयम् । तः ह परीत
उवाच । मृत्यवे त्वा ददामीति । तः ह स्मोत्थितं वा-
गभिवदति ॥ १ ॥

गौतमकुमारमिति । सहोवाच । परे हि मृत्योर्गृ-
हान् । मृत्यवे वै त्वादामिति । तं वै पूर्व्वसन्तं गन्ता-
सीति होवाच । तस्य स्म तिस्रो रात्रीरनाश्वान् गृहे
वसतात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार कति रात्रीर-
वात्सीरिति । तिस्र इति प्रतिब्रूतात् । किं प्रथमाः
रात्रिमाश्ना इति ॥ २ ॥

पूजान्त इति । किं द्वितीयामिति । पशूस्त इति ।
किं तृतीयामिति । साधुकृत्यान्त इति । तं वै पृवसन्तं
जगाम । तस्य ह तिस्रो रात्रीरनाश्वान् गृह उवास ।
तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति ।
तिस्र इति प्रत्युवाच ॥ ३ ॥

किं प्रथमा रात्रिमाश्ना इति । पूजान्त इति । किं
द्वितीयामिति । पशूस्त इति । किं तृतीयामिति ।
साधुकृत्यान्त इति । नमस्ते अस्तु भगव इति होवाच ।
वरं वृणीष्वेति । पितरमेव जीवन्नयानीति । द्वितीयं
वृणीष्वेति ॥ ४ ॥

इष्टापूरुषोर्मै क्षितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैत-
मग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै तस्येष्टापूरुषेनाक्षीयेते ।
नास्येष्टापूरुषे क्षीयेते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य
उचैनमेवं वेद । तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मृत्योर्मैऽपजि-
तिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच ।
ततो वै सोऽप पुनर्मृत्युमजयत् ॥ ५ ॥

अप पुनर्मृत्युं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उचैनमेवं वेद । पूजापतिर्वै पूजाकामस्तपोऽतप्यत ।
स हिरण्यमुदास्यत् । तद्ग्नौ प्रास्यत् । तदस्मै ना-

च्छदयत् । तद्वितीयं प्रास्यत् । तदस्मै नैवाच्छदयत् ।
तत्तृतीयं प्रास्यत् ॥ ६ ॥

तदस्मै नैवाच्छदयत् । तदात्मनेव हृदय्येभौ वै-
श्वानरे प्रास्यत् । तदस्मा अच्छदयत् । तस्माद्विरण्यं
कनिष्ठं धनानाम् । भुञ्जत् पियतमम् । हृदयजः हि ।
स वै तमेव नाविन्दत् । यस्मै तां दक्षिणामनेष्यत् ।
ताः स्वायैव हस्ताय दक्षिणायानयत् । तां प्रत्यगृ-
ह्णात् ॥ ७ ॥

दक्षाय त्वा दक्षिणां प्रतिगृह्णामीति । सोऽदक्षत्
दक्षिणां प्रतिगृह्य । दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य ।
य एवं वेद । एतद्वस्म वै तद्विद्वाः सो वाजश्रवसा गो-
तमाः । अप्यनूदेश्यां दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति । उभयेन
वयं दक्षिणामह एव दक्षिणां प्रतिगृह्येति । तेऽदक्षन्त
दक्षिणां प्रतिगृह्य । दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य ।
य एवं वेद ॥ ग्रहान्यं ङीनाति ॥ ८ ॥

वदत्याश्ना इत्युवाच द्वितीयं दृणीषेत्यजयत् तृतीयं
प्रास्यदगृह्णाददक्षन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षते ह वै
दक्षिणां प्रतिगृह्य य एवं वेदैकञ्च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

तः ह॒तमेके पशुबन्ध ए॒वोत्तरवेद्यां चिन्वते । उत्तर-
वे॒दिस॑म्मित ए॒षोऽग्निरिति॑ वदन्तः । तन्न तथा कु-
र्यात् । ए॒तम॑ग्निं का॒मेन॑ व्य॒र्द्धयेत् । स ए॒नं का॒मेन॑
वृ॒द्धः । का॒मेन॑ व्य॒र्द्धयेत् । सौम्ये वा॒वैन॑मध्वरे चिन्वी-
त । यत्र वा भूयि॑ष्ठा आहु॑तयो हूयेरन् । ए॒तम॑ग्निं
का॒मेन॑ सम॒र्द्धयति॑ । स ए॒नं का॒मेन॑ समृ॒द्धः ॥ १ ॥

का॒मेन॑ सम॒र्द्धयति॑ । अथ॑ है॒नं पु॒रर्ष॑यः । उत्तरवे॒-
द्यामे॒व स॒चिय॑मचिन्वत । ततो॒ वै तेऽवि॑न्दत पु॒जाम् ।
अ॒भि स्व॑र्गं लो॒कम॑जयन् । वि॒न्दत॑ ए॒व पु॒जाम् । अ॒भि
स्व॑र्गं लो॒कं ज॑यति । योऽग्निं ना॒चिके॑तं चि॒नुते । य
उ॒चैन॑मे॒वं वेद॑ । अथ॑ है॒नं वा॒युर्ऋ॑द्धि॒कामः ॥ २ ॥

यथा॑ न्यु॒त्तमे॒वोप॑दधे । ततो॒ वै स ए॒तामृ॑द्धिमा॒र्भोत् ।
या॒मिदं॑ वा॒युर्ऋ॑द्धः । ए॒तामृ॑द्धि॒मृधो॑ति । या॒मिदं॑ वा॒यु-
र्ऋ॑द्धः । योऽग्निं ना॒चिके॑तं चि॒नुते । य उ॒चैन॑मे॒वं वेद॑ ।
अथ॑ है॒नं गो॒बलो॑ वा॒ष्णीः प॒शुकामः॑ । पा॒ङ्गमे॒व चि॑क्रे ।
पञ्च॑ पु॒रस्ता॑त् ॥ ३ ॥

पञ्च॑ दक्षि॒णतः॑ । पञ्च॑ प॒श्चात् । पञ्चो॑त्तर॒तः । ए॒कां
म॒ध्ये । ततो॒ वै स स॒हस्रं॑ प॒शून् प्रा॑र्भोत् । प्र स॒हस्रं॑ प॒शू-

नाप्नोति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद । अथ हैनं पूजापतिज्यैष्ठ्याकामो यशस्कामः पूजननकामः । चिद्वत्तमेव चिक्रे ॥ ४ ॥

सप्त पुरस्तात् । तिस्रो दक्षिणतः । सप्त पश्चात् । तिस्र उत्तरतः । एकां मध्ये । ततो वै स प्रयशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोत् । एतां प्रजातिं प्राजायत । यामिदं पूजाः पूजायन्ते । चिद्वद्वै ज्यैष्ठ्यम् । माता पिता पुत्रः ॥ ५ ॥

चिद्वत् पूजननम् । उपस्थो योनिर्मध्यमा । प्रयशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोति । एतां प्रजातिं प्राजायते । यामिदं पूजाः पूजायन्ते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद । अथ हैनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्याकामः । ऊर्ध्वा एवोपदधे । ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छत् ॥ ६ ॥

ज्यैष्ठ्यं गच्छति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद । अथ हैनमसावादित्यः स्वर्गकामः । प्राचीरेवोपदधे । ततो वै सोऽभिस्वर्गं लोकमजयत् । अभिस्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद । स यदीच्छेत् ॥ ७ ॥

तेजस्वी यशस्वी ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । प्राङाहो-
तुर्धिष्णादुत्सर्पेत् । येयं प्रागाद्यशस्वती । सामा प्रो-

सोऽतु । तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेनेति । तेजस्यैव
यशस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति । अथ यदीच्छेत् । भूयिष्ठं
मे अहधीरन् । भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति । दक्षि-
णासु नीयमानासु प्राच्ये हि प्राच्ये हीति प्राची जुषा-
णा वेत्वाज्यस्य स्वाहेति सुवेणोपहत्याहवनीये जुह-
यात् ॥ ८ ॥

भूयिष्ठमेवास्मै अहधते । भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति ।
पुरीषमुपधाय । चितिकृप्तिभिरभिमृश्य । अग्निं पु-
णीयोपसमाधाय । चतस्र एता आहुतीर्जुहोति । त्व-
मग्ने रुद्र इति शतरुद्रोयस्य रूपम् । अग्नाविष्णू इति
वसोधीरायाः । अन्नपत इत्यन्नहोमः । सप्त ते अग्ने
समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वग्नीः ॥ ९ ॥

समृद्धं कृद्विकामः पुरस्ताच्चिके पुत्रोऽगच्छदीच्छे-
ज्जुहुयाद्विश्वग्नीः ॥

* पुरर्षयो वायुर्गोबलः पुजापतिस्त्रिष्टदिन्द्रोऽसा-
वादित्यः स यदीच्छेदथ यदीच्छेत् ॥

अनु० ९ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

यां प्रथमामिष्टकामुपदधाति । इमं तथा लोकम-
भिजयति । अथो या अस्मिँल्लोके देवताः । तासां
सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां द्वितीयामुपदधा-
ति । अन्तरिक्षलोकं तथाभिजयति । अथो या अन्त-
रिक्षलोके देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामा-
प्नोति । यां तृतीयामुपदधाति । अमुं तथा लोकम-
भिजयति ॥ १ ॥

अथो या अमुष्मिँल्लोके देवताः । तासां सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । अथो या अमूरितरा अष्टादश ।
य एवामी उरवश्च वरीयांसश्च लोकाः । तानेव
ताभिरभिजयति । कामचारो ह वा अस्योरुषु च
वरीयःसुच लोकेषु भवति । योऽग्निं नाचिकेतं चि-
नुते । य उचैनमेवं वेद । संवत्सरो वा अग्निर्नाचि-
केतः । तस्य वसन्तः शिरः ॥ २ ॥

ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षा उत्तरः । शरत् पुच्छम् ।
मासाः कर्मकाराः । अहोरात्रे शतरुद्रीयम् । पर्जन्यो
वसोर्धारा । यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वृष्ट्वा । पूजाभ्यः
सर्वान् कामान्तस्मूरयति । एवमेव स तस्य सर्वान्

कामान्त्सम्पूरयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ॥ ३ ॥

य उचैनमेवं वेद । संवत्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः ।
तस्य वसन्तः शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पु-
च्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षा-
श्चितयः । अपरपक्षाः पुरोषम् । अहोरात्राणीष्टकाः ॥
एष वाव सोऽग्निरग्निमयः पुनर्णवः । अग्निमयो ह वै
पुनर्णवो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायु-
ज्यम् । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद ॥

॥ ४ ॥

अमुं तथा लोकमभिजयति शिरश्चिनुत इष्टकाः
षट् च ॥ अनु० १० ॥

लोकस्त्वमग्नेऽग्नाविष्णू अन्नपते सप्त ते अग्ने यत्ते
चितमयं वावोशन् ह वै तः हैतमेके यां प्रथमामिष्ट-
कां दश ॥ १० ॥

लोक आदित्य ओजोस्यूद्धादिगनन्तः ह वै कामेन
ग्रीष्मो द्विषष्टि ॥ ६२ ॥

इति एकादशप्रपाठकः ॥

हरिः ॐ ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणे

तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमा श्यामतं काममग्ने । आशानां
त्वा विश्वा आशाः । अनुनोद्यानुमतिरन्विदनुमते
त्वम् । कामो भूतस्य कामस्तदग्ने । ब्रह्म जज्ञानं पिता
विराजाम् । यज्ञो रायोऽयं यज्ञः । आपो भद्रा आ-
दित् पश्यामि । तुभ्यं भरन्ति यो देह्यः । पूर्वं देवा
अपरेण प्राणापानौ । हव्यवाहः स्विष्टम् ॥ १ ॥

तुभ्यं दश ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् । ते पूजापति-
मब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो लोकस्तिरोऽभूत् । तम-
न्विच्छेति । तं यज्ञकृतुभिरन्विच्छत् । तं यज्ञकृतुभिर्ना-
न्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्विच्छत् । तमिष्टिभिरन्ववि-
न्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता
इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि
देवाः ॥ १ ॥

तमाशाब्रवीत् । प्रजापत आशया वै आम्यसि । अ-
हमुवा आशास्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्याशा
भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतम-
ग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । आशा-
यै चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्याशा-
भवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या हवा अस्या-
शा भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन ह-
विषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति ।
अग्नये कामाय स्वाहाशायै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
पुजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्ट-
कृते स्वाहेति ॥ २ ॥

तं कामोऽब्रवीत् । प्रजापते कामेन वै आम्यसि ।
अहमुवै कामोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यः
कामो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स
एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ।
कामाय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यः
कामोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो हवा
अस्य कामो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य
एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जु-

हेति । अ॒ग्नये॑ का॒माय॑ स्वा॒हाका॒माय॑ स्वा॒हा । अ॒नु॒म॒त्यै स्वा॒हा पु॒जाप॑तये स्वा॒हा । स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॑ स्वा॒हाम॒ग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॑ स्वा॒हेति ॥ ३ ॥

तं ब्रह्माब्रवीत् । प्रजापते ब्रह्मणा वै आम्यसि । अ॒हमु॑ वै ब्रह्मा॒स्मि । मां नु॑ यजस्व । अथ॑ ते ब्रह्म॒ण्वान् य॒ज्ञो भ॑विष्यति । अ॒नु स्व॒र्गं लो॒कं वे॒त्स्यसी॑ति । स ए॒तम॒ग्नये॑ का॒माय॑ पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पालं निर॑वपत् । ब्रह्म॒णे च॒रुम् । अ॒नुम॒त्यै च॒रुम् । ततो॑ वै तस्य॑ ब्रह्म॒ण्वान् य॒ज्ञोऽभ॑वत् । अ॒नु स्व॒र्गं लो॒कम॑विन्दत् । ब्रह्म॒ण्वान् ह॒वा अ॒स्य य॒ज्ञो भ॑वति । अ॒नु स्व॒र्गं लो॒कं वि॑न्दति । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॑ यजते । य उ॒चैन॑दे॒वं वेद॑ । सोऽत्र॑ जुहोति । अ॒ग्नये॑ का॒माय॑ स्वा॒हा ब्रह्म॒णे स्वा॒हा । अ॒नुम॒त्यै स्वा॒हा पु॒जाप॑तये स्वा॒हा । स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॑ स्वा॒हाम॒ग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॑ स्वा॒हेति ॥ ४ ॥

तं यज्ञोऽब्रवीत् । प्रजापते यज्ञेन वै आम्यसि । अ॒हमु॑ वै य॒ज्ञोऽस्मि॑ । मां नु॑ यजस्व । अथ॑ ते स॒त्यो य॒ज्ञो भ॑विष्यति । अ॒नु स्व॒र्गं लो॒कं वे॒त्स्यसी॑ति । स ए॒तम॒ग्नये॑ का॒माय॑ पु॒रोडा॑शम॒ष्टाक॑पालं निर॑वपत् । य॒ज्ञाय॑ च॒रुम् । अ॒नुम॒त्यै च॒रुम् । ततो॑ वै तस्य॑ स॒त्यो य॒ज्ञो

ऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो ह वा अस्य
यज्ञो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन ह-
विषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
अग्नये कामाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
पूजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्वि-
ष्टकृते स्वाहेति ॥ ५ ॥

तमापोऽब्रुवन् । प्रजापतेऽसु वै सर्व्वे कामाः श्रिताः ।
वयमु वा आपः स्मः । अस्मान्नु यजस्व । अथ त्वयि सर्व्वे
कामाः श्रियिष्यन्ते । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स
एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ।
अद्भ्यश्चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्मिन्त्सर्व्वे
कामा अश्रयन्त । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्व्वे ह
वा अस्मिन् कामाः श्रयन्ते । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति ।
य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाद्भ्यः स्वाहा । अनुमत्यै
स्वाहा पूजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये
स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ६ ॥

तमग्निर्बलिमानब्रवीत् । प्रजापतेऽग्नये वै बलिमते
सर्व्वणि भूतानि बलिं हरन्ति । अहमुवा अग्निर्ब-

लिमानस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सर्वाणि भूतानि बलिः हरिष्यन्ति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अग्नये बलिमते चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्मै सर्वाणि भूतानि बलिमहरन् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्वाणि हवा अस्मै भूतानि बलिः हरन्ति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाग्नये बलिमते स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ७ ॥

तमनुवित्तिरब्रवीत् । प्रजापते स्वर्गं वै लोकमनुविवित्ससि । अहमुवा अनुवित्तिरस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्त्वानुवित्तिर्भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अनुवित्त्यै चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्त्वानुवित्तिरभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या हवा अस्यानुवित्तिर्भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य

उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वा-
हानुवित्त्यै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा पुजापतये स्वाहा ।
स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ८ ॥

ता वा एताः सप्त स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः । दिवः
श्येनयोऽनुवित्तयो नाम । आशा प्रथमा रक्षति ।
कामो द्वितीयाम् । ब्रह्मा तृतीयाम् । यज्ञश्चतुर्थीम् ।
आपः पञ्चमीम् । अग्निर्बलिमान् षष्ठीम् । अनुवित्तिः
सप्तमीम् । अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचा-
रोऽस्य स्वर्गे लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते ।
य उचैना एवं वेद । तास्वन्विष्टि । पष्ठौही वरां द-
द्यात्कः सच्च । स्त्रियै चाभारः समृध्यै ॥ ९ ॥

अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

तपसा देवा देवतामग्र आयन् । तपसर्षयः स्वर-
न्विन्दन् । तपसा सपत्नान् प्रणुदामारातीः । येनेदं
विश्वं परिभूतं यदस्ति । पृथमजं देवः हविषा विधेम ।
स्वयम्भु ब्रह्मा परमं तपो यत् । स एव पुत्रः स पिता
स माता । तपो ह यज्ञं प्रथमः सम्बभूव । अद्भया देवो
देवत्वमश्नुते । अद्भ्या प्रतिष्ठा लोकस्य देवी ॥ १ ॥

सा नो जुषाणोपयज्ञमागात् । कामवत्सामृतं दुहा-
ना । अद्वा देवी प्रथमजा कृतस्य । विश्वस्य भर्ची
जगतः प्रतिष्ठा । ताः अद्वाः हविषा यजामहे । सा
नो लोकममृतं दधातु । ईशाना देवी भुवनस्याधि-
पत्नी । आगात्सत्यः हविरिदं जुषाणम् । यस्माद्देवा
जज्ञिरे भुवनञ्च विश्वे । तस्मै विधेम हविषा घृतेन ॥
॥ २ ॥

यथा देवैः सधमादं मदेम । यस्य प्रतिष्ठोर्वन्तरि-
क्षम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे भुवनञ्च सर्व्वे । सत्सत्यमर्च-
दुपयज्ञं न आगात् । ब्रह्माहुतीरुपमोदमानम् । मन-
सो वशे सर्व्वमिदं बभूव । नान्यस्य मनो वशमन्वि-
याय । भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान् । स नो जु-
षाण उपयज्ञमागात् । आकूतीनामधिपतिं चेतसाञ्च ॥
॥ ३ ॥

सङ्कल्पजूतिं देवं विपश्चिम् । मनो राजानमिह व-
र्द्धयन्तः । उप हव्यस्य सुमतौ स्याम । चरणं पवित्रं
विततं पुराणम् । येन पूतस्तरति दुष्कृतानि । तेन
पवित्रेण शुद्धेन पूताः । अतिपाप्मानमरातिं तरेम ।
लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम् । ज्योतिष्मद्वाजमानं

मह॑स्वत् । अ॒मृत॑स्य॒ धारा॑ बहु॒धा दो॑ह॒मानम् ॥ च॒रणं
नो॒ लो॒के सु॒धितां॑ द॒धातु॑ । अ॒ग्नि॒र्मूर्धा॑ भुवः । अ॒नु॒-
नो॒द्यानु॑म॒तिर॒न्विद॑नुम॒ते त्वम् । ह॒व्य॒वाह॑ः स्वि॒ष्टम् ॥

॥ ४ ॥

दे॒वी घृ॒तेन॒ चे॒तसा॑ च॒ दोह॑मानं च॒त्वारि॑ च ॥
अ॒नु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

दे॒वेभ्यो॑ वै स्व॒र्गो लो॒कस्ति॒रोऽभ॑वत् । ते पु॒जाप॑ति॒-
म॒ब्रुवन् । प्र॒जाप॑ते स्व॒र्गो वै नो॑ लो॒कस्ति॒रोऽभू॑त् । त॒-
म॒न्वि॒च्छेति॑ । तं य॒ज्ञकृ॑तुभि॒रन्वै॑च्छत् । तं य॒ज्ञकृ॑तुभि॒-
र्नान्वि॑न्दत् । तमिष्टि॑भि॒रन्वै॑च्छत् । तमिष्टि॑भि॒रन्व॑-
विन्दत् । तदिष्टी॑नामिष्टित्वम् । ए॒ष्टयो॑ ह॒ वै ना॑म । ता
इ॒ष्टय॑ इत्याचक्षते प॒रोक्षे॑ण । प॒रोक्ष॑प्रिया इ॒व हि॒
दे॒वाः ॥ १ ॥

तं तपो॑ऽब्रवीत् । प्र॒जाप॑ते तप॒सा वै आ॑म्यसि । अ॒-
हमु॒वै तपो॑ऽस्मि । मां नु य॒जस्व । अथ॑ ते स॒त्यं तपो॑
भवि॑ष्यति । अ॒नु स्व॒र्गं लो॒कं वे॒त्स्यसी॑ति । स ए॒तमा॑-
ग्ने॒यम॑ष्टाक॒पालं॑ नि॒रव॑पत् । तप॑से च॒रुम् । अ॒नुम॑त्यै
च॒रुम् । ततो॑ वै तस्य॑ स॒त्यं तपो॑ऽभवत् । अ॒नु स्व॒र्गं

लोकमविन्दत् । सत्या हवा अस्य तपो भवति । अनु
स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य
उचैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । अग्नये स्वाहा तपसे
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा पुजापतये स्वाहा । स्वर्गाय
लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ २ ॥

तः अद्वाब्रवीत् । प्रजापते अद्वाया वै आम्यसि । अ-
हमुवै अद्वास्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्या अद्वा
भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमा-
ग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । अद्वायै चरुम् । अनुमत्यै
चरुम् । ततो वै तस्य सत्या अद्वाभवत् । अनु स्वर्गं
लोकमविन्दत् । सत्या हवा अस्य अद्वा भवति । अनु
स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ-
चैनदेवं वेद । सोऽच जुहोति । अग्नये स्वाहा अद्वाय
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा पुजापतये स्वाहा । स्वर्गाय
लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ३ ॥

तः सत्यमब्रवीत् । प्रजापते सत्येन वै आम्यसि ।
अहमुवै सत्यमस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यः
सत्यं भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स
एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । सत्याय चरुम् ।

अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं सत्यमभवत् ।
 अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं हवा अस्य सत्यं
 भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा
 यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये
 स्वाहा सत्याय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा पुजापतये
 स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहे-
 ति ॥ ४ ॥

तं मनोऽब्रवीत् । प्रजापते मनसा वै आम्यसि । अ-
 हमुवै मनोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं मनो
 भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमा-
 ग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । मनसे चरुम् । अनुमत्यै
 चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं मनोऽभवत् । अनु स्वर्गं
 लोकमविन्दत् । सत्यं हवा अस्य मनो भवति । अनु
 स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य
 उचैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये स्वाहा मनसे
 स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा पुजापतये स्वाहा । स्वर्गाय
 लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति ॥ ५ ॥

तं चरणमब्रवीत् । प्रजापते चरणेन वै आम्यसि ।
 अहमुवै चरणमस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं

चरणं भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स
एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । चरणाय चरुम् ।
अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं चरणमभवत् ।
अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं हवा अस्य चरणं
भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा
यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये
स्वाहा चरणाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा पूजापतयै
स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वा-
हेति ॥ ६ ॥

ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः । अपाद्या
अनु वित्तयो नाम । तपः प्रथमा रक्षति । अद्वा द्वि-
तीयाम् । सत्यं तृतीयाम् । मनश्चतुर्थीम् । चरणं प-
ञ्चमीम् । अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारो-
ऽस्य स्वर्गे लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते । य
उचैना एवं वेद । तास्वन्विष्टि । पृष्ठौ ही वरां दद्यात्
कः सञ्च । स्त्रियै चाभारः समृध्यै ॥ ७ ॥

अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

आशानुवित्ति अद्वा सत्यो ह । कामो यज्ञः सत्यो ह । अन्यच्च सत्यं ह ॥ *

ब्रह्म वै चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽधियज्ञो निर्मितः । नैनं शप्तम् । नाभिचरितमागच्छति । य एवं वेद । यो ह वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वं वेद । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वाहास्मै दिशः कल्पन्ते । वाचस्पतिर्होता दशहोतृणाम् । पृथिवी होता चतुर्होतृणाम् ॥ १ ॥

अग्निर्होता पञ्चहोतृणाम् । वाग्धोता षडहोतृणाम् । महाहविर्होता सप्तहोतृणाम् । एतद्वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्मै दिशः कल्पन्ते । य एवं वेद । एषा वै सर्वविद्या । एतद्भेषजम् । एषा पङ्क्तिः स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसाय निस्रुतिः ॥ २ ॥

एतान्योध्यैत्यच्छदिर्दृशं यावत्तरसम् । स्वरेति । अनपवृवः सर्वमायुरेति । विन्दते पूजाम् । रायस्पोषं गौ पत्यम् । बृहवर्चसी भवति । एतान्योध्यैति । स्पृ-

* आशेत्यादि सत्यं हेत्यन्तः पाठः B पुस्तके नास्ति ।

योत्यात्मानम् । पूजां पितॄन् । एतान्वा अरुण औप-
वेशिर्विदाच्चकार ॥ ३ ॥

एतैरधिवादमपाजयत् । अथो विश्वं पाप्मानम् ।
स्वर्थयौ । एतान् योध्यैति । अधिवादं जयति । अथो
विश्वं पाप्मानम् । स्वरेति । एतैरग्निं चिन्वीत स्वर्गका-
मः । एतैरायुष्कामः । पूजापशुकामो वा ॥ ४ ॥

पुरस्ताद्दशहोतारमुदच्चमुपदधाति यावत्पदम् ।
हृदयं यजुषी पत्न्यौ च । दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारम् ।
पश्चादुदच्चं पञ्चहोतारम् । उत्तरतः प्राञ्चं षड्होता-
रम् । उपरिष्ठात् प्राञ्चं सप्तहोतारम् । हृदयं य-
जुषि पत्न्यश्च । यथावकाशं ग्रहान् । यथावकाशं प्र-
तिगृह्णाहोतारं पूणाश्च । सर्व्वाहास्यैता देवताः पीता
अभीष्टा भवन्ति ॥ ५ ॥

स देवमग्निं चिनुते । रथसंमितश्चेतव्यः । वज्रो वै
रथः । वज्रैरेव पाप्मानं धातव्यं स्तृणुते । पक्षः स-
ंमितश्चेतव्यः । एतावान्वै रथः । यावत्पक्षः । रथस-
ंमितमेव चिनुते । इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति ।
अथो अग्निष्टोमेन ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षमुक्थ्येन । स्वरति रात्रेण । सर्वान् लो-

कानहीनेन । अथो सचेण । वरो दक्षिणा । वरेणैव
वरं स्पृणोति । आत्मा हि वरः । एकविंशतिर्दक्षिणा
ददाति । एकविंशो वा इतः स्वर्गो लोकः । प्र स्वर्गं
लोकमाप्नोति ॥ ७ ॥

असावादित्य एकविंशः । अमुमेवादित्यमाप्नोति ।
शतं ददाति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवे-
न्द्रिये प्रतितिष्ठति । सहस्रं ददाति । सहस्रसम्मितः
स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै । अन्विष्टकं
दक्षिणा ददाति । सर्वाणि वयांसि ॥ ८ ॥

सर्वस्याथै । सर्वस्यावरुध्यै । यदि न विन्देत । म-
न्यानेतावतो दद्यादोदनान्वा । अश्नुते तं कामम् ।
यस्मै कामायाग्निश्चीयते । पृष्ठौ हीत्वन्नर्वतीं दद्यात् ।
सा हि सर्वाणि वयांसि । सर्वस्याथै । सर्वस्याव-
रुध्यै ॥ ९ ॥

हिरण्यं ददाति । हिरण्यज्योतिरेव स्वर्गं लोकमे-
ति । वासो ददाति । तेनायुः प्रतिरते । वेदितृतीये
यजेत । त्रिषत्या हि देवाः । स सत्यमग्निं चिनुते । तदे-
तत्पशुबन्धे ब्राह्मणं ब्रूयात् । नेतरेषु यज्ञेषु । यो ह वै
चतुर्होतृनुसवनं तर्पयितव्यान् वेद ॥ १० ॥

तृप्यति पूजया पशुभिः । उपैतः सोमपीथो नम-
ति । एते वै चतुर्होतारोऽनुसवनं तर्पयितव्याः । ये
ब्राह्मणा बहुविदः । तेभ्यो यदक्षिणा न नयेत् । दुरि-
ष्टः स्यात् । अग्निमस्य वृज्जीरन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं
दद्यात् । स्विष्टमेवैतत् क्रियते । नास्याग्निं वृज्जते ॥
॥ ११ ॥

हिरण्येष्टको भवति । यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं यज्ञ-
परुषा सम्मितम् । तेजो हिरण्यम् । यदि हिरण्यं न
विन्देत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् । तेजो घृतम् । स
तेजसमेवाग्निं चिनुते । अग्निं चित्वा सौचामण्या यजे-
त मैत्रावरुण्या वा । वीर्य्येण वा एष व्यृध्यते । योऽग्निं
चिनुते ॥ यावदेव वीर्य्यम् । तदस्मिन् दधाति । ब्रह्मणः
सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । एतासामेव देवतानां
सायुज्यम् । सार्ष्टिताः समानलोकतामाप्नोति । य
एतमग्निं चिनुते । य उचैनमेवं वेद । एतदेव सावित्रे
ब्राह्मणम् । अथो नाचिकेते ॥ १२ ॥

होता चतुर्होतृणां सुतिश्चकार वा भवन्त्यग्निष्टो-
मेनाप्नोति वयांसि वयांसि सर्वस्याथै सर्वस्याव-
रुध्यै वेदं वृज्जते चिनुते नव च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यच्चा॒मृतं॑ यच्च॒ मर्त्यम् । यच्च॒ प्राणि॑ति॒ यच्च॒ न । स-
 र्वा॒स्ता इष्ट॑काः कृ॒त्वा । उप॑ का॒मदु॑घा दधे । तेन-
 र्षि॑णा तेन॒ ब्रह्म॑णा । तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒रस्व॑द्भुवासीद ।
 सर्वाः॑ स्त्रियः॒ सर्वा॑न् पु॒ंसः । सर्वं॑ न स्त्री॒पुमञ्च॒ यत् ।
 सर्वा॒स्ताः । याव॑न्तः पा॒ंसवो॒ भूमेः॑ ॥ १ ॥

सञ्ज्ञा॑ता दे॒वमा॒यया॑ । सर्वा॒स्ताः । याव॑न्त॒ जघाः॑
 पशू॒नाम् । पृथि॒व्यां पुष्टि॑र्हि॒ताः । सर्वा॒स्ताः । याव॑तीः
 सिक्ताः॒ सर्वाः॑ । अ॒स्वन्तश्च॒ या अ॒त्रिताः॑ । सर्वा॒स्ताः ।
 याव॑तीः शर्करा॒ धृत्यै॑ । अ॒स्यां पृथि॒व्यामधि॑ ॥ २ ॥

सर्वा॒स्ताः । याव॑न्तोऽश्मानोऽस्यां पृथि॒व्याम् । पु॒ति-
 ष्ठासु॑ प्रतिष्ठिताः । सर्वा॒स्ताः । याव॑तीर्वी॒रुधः॒ सर्वाः॑ ।
 विष्ठिताः॒ पृथि॒वीमनु॑ । सर्वा॒स्ताः । याव॑तीरोष॒धीः
 सर्वाः॑ । विष्ठिताः॒ पृथि॒वीमनु॑ । सर्वा॒स्ताः ॥ ३ ॥

याव॑न्तो वनस्पतयः । अ॒स्यां पृथि॒व्यामधि॑ । सर्वा॒-
 स्ताः । याव॑न्तो गा॒म्याः प॒शवः॒ सर्वे॑ । आ॒र॒ण्याश्च॒ ये ।
 सर्वा॒स्ताः । ये द्वि॒पादश्चतु॑ष्पादः । अ॒पाद॑ उ॒दर॑स॒र्पि-
 णः॑ । सर्वा॒स्ताः । याव॑दाज्जनमुच्यते ॥ ४ ॥

दे॒वचा॒ यच्च॒ मानु॑षम् । सर्वा॒स्ताः । याव॑त् कृ॒ष्णाय॑

स॒ः स॒र्वम् । दे॒व॒चा यच्च॑ मा॒नुष॑म् । सर्वा॒स्ताः । याव॑-
सं॒लोहाय॑ स॒ः स॒र्वम् । दे॒व॒चा यच्च॑ मा॒नुष॑म् । सर्वा॒स्ताः ।
सर्व॑ः सी॒सः॑ सर्वं॑ च॒पु । दे॒व॒चा यच्च॑ मा॒नुष॑म् ॥ ५ ॥

सर्वा॒स्ताः । सर्व॑ः हिर॑ण्यः रज॒तम् । दे॒व॒चा यच्च॑
मा॒नुष॑म् । सर्वा॒स्ताः । सर्व॑ः सुव॑र्णः ह॒रित॑म् । दे॒व॒चा
यच्च॑ मा॒नुष॑म् । सर्वा॒स्ता इष्ट॑काः कृ॒त्वा । उप॑ का॒म-
दु॒घा दधे॑ । तेन॑र्षि॒णा तेन॑ ब्रह्म॒णा । तया॑ दे॒वत॑या-
ङ्गि॒र॒स्व॒द्रुवा॑सीद ॥ ६ ॥

भूमे॒रधि॑वि॒ष्टिताः॑ पृथि॒वीमनु॑ सर्वा॒स्ता उ॒च्यते॑
मा॒नुष॑ः सीद ॥ अनु० ६ ॥

यच्च॑ स्त्रि॒यः पा॑ः स॒व ऊ॒षाः सि॒कताः॑ शर्करा॑ अ॒श्मा-
ना॑ वी॒रुध॑ ओष॒धीर्व॑न॒स्पत॑यो गु॒म्या ये द्वि॒पादो॑ याव॑-
दा॒ञ्जनं॑ कृ॒णाय॑ सं॒लोहाय॑ स॒ः सी॒सः॑ हिर॑ण्यः सुव॑-
र्णः ह॒रित॑म॒ष्टाद॑श ॥ १८ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

सर्वा॑ दि॒शो दि॒क्षु । यच्च॑ान्त॒र्भूतं॑ प्र॒तिष्ठि॑तम् । सर्वा॒-
स्ता इष्ट॑काः कृ॒त्वा । उप॑ का॒मदु॒घा दधे॑ । तेन॑र्षि॒णा
तेन॑ ब्रह्म॒णा । तया॑ दे॒वत॑याङ्गि॒र॒स्व॒द्रुवा॑सीद । अ॒न्त-

रि॒क्षञ्च॒ के॒वल॒म् । य॒ज्ञास्मिन् न॒न्तरा॑हि॒तम् । सर्वा॒स्ताः ।
अ॒न्तरि॒क्ष्यश्च॒ याः पू॒जाः ॥ १ ॥

गन्ध॒र्वाप्सर॑सश्च॒ ये । सर्वा॒स्ताः । सर्वा॑नु॒दारान्त॑स्-
लि॒लान् । अ॒न्तरि॒क्षे प्र॑ति॒ष्ठितान् । सर्वा॒स्ताः । सर्वा॑-
नु॒दारान्त॑स्लि॒लान् । स्था॒वराः प्रो॒ष्याश्च॒ ये । सर्वा॒स्ताः ।
सर्वा॑न् धुनिः॒ सर्वा॑न् ध्व॒ंसान् । हि॒मो य॒च्च शी॑यते ॥
॥ २ ॥

सर्वा॒स्ताः । सर्वा॑न्मरी॒चोन्वि॑तान् । नी॒हारो य॒च्च
शी॑यते । सर्वा॒स्ताः । सर्वा॑ वि॒द्युतः॒ सर्वा॑न्स्तनयि॒न्बून॑ ।
ह्रा॒दुनी॒र्यञ्च॒ शी॑यते । सर्वा॒स्ताः । सर्वाः॒ स्रव॑न्तीः स॒रि-
तः । सर्वा॑म॒प्सु च॒रञ्च॒ यत् । सर्वा॒स्ताः ॥ ३ ॥

याश्च॒ कृ॒प्या याश्च॒ ना॒द्याः समु॑द्रि॒याः । याश्च॒ वै-
श॒न्तीरु॑त॒प्रा स॒चीर्याः॑ । सर्वा॒स्ताः । ये चो॒त्तिष्ठ॑न्ति जी-
मू॒ताः । याश्च॒ वर्ध॑न्ति वृ॒ष्टयः॑ । सर्वा॒स्ताः । तप॑स्तेज
आ॒काश॑म् । य॒ज्ञाका॑शे प्र॑ति॒ष्ठितम् । सर्वा॒स्ताः । वा॒युं
व॒यांसि॑ सर्वा॒णि ॥ ४ ॥

अ॒न्तरि॒क्षच॒रञ्च॒ यत् । सर्वा॒स्ताः । अ॒ग्निः सूर्य॑
च॒न्द्रम् । मि॒त्रं वरु॑णं भ॒गम् । सर्वा॒स्ताः । स॒त्यः अ॒द्वां
तपो॑ द॒मम् । ना॒म रू॒पञ्च॒ भूता॑नाम् । सर्वा॒स्ता इष्ट॑काः

कृत्वा । उप कामदुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा ॥
तया देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ ५ ॥

पूजा हिमो यच्च शोयते सर्वास्ताः सर्वाणि ब्रह्मणै-
कञ्च ॥ अनु० ७ ॥

दिशोऽन्तरिक्षमान्तरिक्ष्य उदारानुदारान् धुनिं
मरीचीन्विद्युतः सवन्तीयोश्च ये चोत्तिष्ठन्ति तपो वा-
युमग्निः सत्यं पञ्चदश ॥ १५ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

सर्वान् दिवः सर्वान् देवान् दिवि । यच्चान्तर्भूतं
प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघा
दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाङ्गिरस्व-
द्भुवासीद । यावतीस्तारकाः सर्वाः । वितता रोचने
दिवि । सर्वास्ताः । ऋचो यजूंषि सामानि ॥ १ ॥

अथर्वाङ्गिरसश्च ये । सर्वास्ताः । इतिहासपुराण-
ञ्च । सर्पदेवजनाश्च ये । सर्वास्ताः । ये च लोका ये
चालोकाः । अन्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः । यच्च
ब्रह्म यच्चाब्रह्म । अन्तर्ब्रह्मन् प्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥

सर्वास्ताः । अहोरात्राणि सर्वाणि । अर्द्धमासाश्च

केवलान् । सर्वास्ताः । सर्वानृतून्सर्वान्मासान् । संव-
त्सरञ्च केवलम् । सर्वास्ताः । सर्वं भूतं सर्वं भव्यम् ।
यच्चातोऽधिभविष्यति । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा ॥ उप
कामदुधा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवत-
याङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ ३ ॥

सामानि बुद्धान् प्रतिष्ठितं कृत्वा चीणि च ॥
अनु० ८ ॥

दिवं तारका ऋच इतिहासपुराणञ्च ये च यच्चा-
होराचाण्यृतून् भूतं नव ॥

नवमोऽनुवाकः ।

ऋचां प्राची महती दिगुच्यते । दक्षिणामाहुर्यजुषा-
मपाराम् । अथर्वणामङ्गिरसां पुतीची । साम्नामुदी-
ची महती दिगुच्यते । ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईय-
ते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः । सामवेदेनास्तमये
महीयते । वेदैरश्रून्यस्त्रिभिरेति सूर्य्यः । ऋग्भ्यो
जाताः सर्वशो मूर्त्तिमाहुः । सर्वा गतिर्याजुषी हैव
शश्वत् ॥ १ ॥

सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत् । सर्वं हेदं ब्रह्मणा

हैव सृष्टम् । ऋग्भ्यो जातं वैश्यं वर्ष्माहुः । यजुर्वेदं
क्षत्रियस्याहुर्योनिम् । सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसूतिः ।
पूर्वे पूर्वेभ्यो वच एतदूचुः । आदर्शमग्निं चिन्वानाः ।
पूर्वे विश्वसृजोऽमृताः । शतं वर्षसहस्राणि । दीक्षिताः
सत्रमासत ॥ २ ॥

तप आसीद्बृहपतिः । ब्रह्म ब्रह्माभवत् स्वयम् ।
सत्यं ह होतैषामासीत् । यद्विश्वसृज आसत । अ-
मृतमेभ्य उदगायत् । सहस्रं परिवत्सरान् । भूतं ह
प्रस्तोतैषामासीत् । भविष्यत् प्रति चाहरत् । प्राणो
अध्वर्युरभवत् । इदं सर्वं सिषासताम् ॥
॥ ३ ॥

अपानो विद्वानावृतः । प्रति प्रातिष्ठदध्वरे । आर्त्तं
वा उपगातारः । सदस्या ऋतवोऽभवन् । अर्द्धमासाश्च
मासाश्च । चमसाध्वर्यवोऽभवन् । अशंसद्ब्रह्मणस्ते-
जः । अच्छावाकोऽभवद्यशः । ऋतमेपां प्रशस्तासीत् ।
यद्विश्वसृज आसत ॥ ४ ॥

ऊर्ग्राजानमुदवहत् । ध्रुवगोपः सहोऽभवत् । ओ-
जोभ्यष्टौ द्वावणः । यद्विश्वसृज आसत । अपचितिः
पोत्तीयामयजत् । नेष्टीयामयजत्विषिः । आग्नीध्रा-

द्विदुषी सत्यम् । अद्वा हैवायजत्वयम् । इरा पत्नी
विश्वसृजाम् । आकूतिरपिनद्धविः ॥ ५ ॥

इध्मः ह शुचैभ्य उग्रे । तृष्णा चावहतामुभे । वागे-
षाः सुब्रह्मण्यासीत् । छन्दोयोगान् विजानती । क-
ल्पतन्त्राणि तन्वानाहः । सःस्थाश्च सर्वशः । अहोरात्रे
पशुपाल्यौ । मुहूर्त्ताः प्रेष्या अभवन् । मृत्युस्तदभव-
द्वाता । शमितोऽग्रे विशां पतिः ॥ ६ ॥

विश्वसृजः प्रथमाः सचमासत । सहस्रसमं प्रसुते
नयन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः । हिरण्मयः
शकुनिर्ब्रह्म नाम । येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वः । पिता
पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ । नावेदविन्मनुते तं
बृहतम् । सर्वानु भूमात्मानः सम्यराये । एष नित्यो
महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् ॥
॥ ७ ॥

तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते
पापकेन । पञ्च पञ्चाशत्स्त्रिवृतः संवत्सराः । पञ्च
पञ्चाशतः पञ्चदशाः । पञ्च पञ्चाशतः सप्तदशाः । पञ्च
पञ्चाशत एकविंशः । विश्वसृजाः सहस्रसंवत्सरम् ।
एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्त । यद्विश्वमसृ-

जन्त । तस्माद्विश्वसृजः ॥ विश्वमेनाननु प्रजायते ।
ब्रह्मणः सायुज्यः । सलोकतां यन्ति । एतासामेव देव-
तानां सायुज्यम् । सार्ष्टितां समानलोकतां यन्ति ।
य एतदुपयन्ति । येचैनत् प्राहुः । येभ्यश्चैनत् प्राहुः ॥
॥ ८ ॥

शश्वदासत सिषासतामासत हविः पतिः कनी-
यान् तस्माद्विश्वसृजोऽष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

तुभ्यं देवेभ्यस्तपसा देवेभ्यो ब्रह्म वै चतुर्होतारो
यच्चात्मन् सर्वा दिशो दिक्षु सर्वान् दिवमृचां प्राची
नव ॥ ६ ॥

तुभ्यं तपसा तावा एताः पञ्च हिरण्यं ददाति सर्वा
दिशस्तप आसीद्बृहपतिः षट् पञ्चाशत् ॥ ५६ ॥

इति तृतीयकाण्डं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥

हरिः ओम् ।

माधवीये वेदार्थप्रकाशे

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्गमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अग्निहोत्रादिकं कर्म द्वितीये काण्ड ईरितम् ।

नक्षत्रेष्वादिकं कर्म तृतीये च प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

आद्ये प्रपाठके पूर्वभागे याज्यानुवाक्यकाः ।

क्रमेणैष्टिषु वर्ण्यन्ते उत्तरस्मिंस्तद्विष्टयः ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमानुवाके देवनक्षत्राणां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।
तद्विभागश्च ब्राह्मणे समाम्नातः* । “कृतिकाः प्रथमम् । विशाखे
उत्तमम् । तानि देवनक्षत्राणि । अनूराधाः प्रथमम् । अथ
भरणीरुत्तमम् । तानि यमनक्षत्राणि” इति । तत्र देवनक्षत्रेषु
प्रथमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “अग्निर्नः पातु कृतिकाः ।
नक्षत्रं देवमिन्द्रियम् । इदमासां विचक्षणम् । हविरासं जुहो-
तन” इति । योऽयं कृतिकानक्षत्रस्य देवतारूपः ‘अग्निः’, स ‘नः’

* आद्यकाण्डस्य भाष्ये ५ प्रपाठके २ अनुवाके २१४ पद्यायां द्रष्टव्यं ।

अस्मान्, 'पातु' । याश्च सप्त 'कृत्तिकाः', अम्बादुलेत्येवमाद्याः, तद्रूपं यत् 'नक्षत्रं', तदप्यस्मान् पातु । कीदृशं नक्षत्रं, 'देवं' द्योतमानम् । 'इन्द्रियं' इन्द्रियप्रदम् । 'आसां' कृत्तिकानां तदुपलक्षितस्याग्नेश्च 'आसं' आस्ये मुखे, 'विचक्षणं' विविधप्रकाश-साधनम्, 'इदं' 'हविः', 'जुहोतन' हे ऋत्विग्यजमाना जुहुत ॥

तत्रैव याज्यामाह । "यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः । यस्येमा विश्वा भुवनानि सर्वा । स कृत्तिकाभिरभिसंवसानः । अग्निर्नो देवः सुविते दधातु" इति । 'यस्य' अग्नेः, 'रश्मयः' ज्वालाः, 'भान्ति' दीपन्ते, 'यस्य' चाग्नेः, 'केतवः' ध्वजस्थानीया धूमाः, भान्ति । 'सर्वा' देवतिर्यगादिसर्वप्रकारोपेतानि 'विश्वानि' अविशेषाणि, 'इमा' इमानि, 'भुवनानि', 'यस्य' अग्नेः, अधीनानि, 'सः' अग्निः, 'कृत्तिकाभिः', सप्तभिः 'अभिसंवसानः' अभित आत्मानमाच्छादयन्, 'नः' अस्मान्, 'सुविते' सुष्ठु प्राप्ते कर्मफले, 'दधातु' स्थापयतु ॥

द्वितीयस्य नक्षत्रदेवस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "प्रजापते रोहिणी वेतु पत्नी । विश्वरूपा वृहती चित्रभानुः [१] । सा नो यज्ञस्य सुविते दधातु । यथा जीवेम शरदः सवीराः" इति । 'प्रजापतेः', 'पत्नी' पालयित्री, 'रोहिणी', 'वेतु' इदं हविर्भुङ्क्षाम् । कीदृशी रोहिणी, 'विश्वरूपा' स्नेनात्याद्यैर्विश्वैर्बहुभि रूपैरुपेता, 'वृहती' परिवृढा, 'चित्रभानुः' विचित्रदीप्तिः । 'सा' रोहिणी, 'नः' अस्मान्, अस्य 'यज्ञस्य', सम्बन्धिनि 'सुविते' सुष्ठुप्राप्ते कर्मफले, 'दधातु' स्थापयतु । 'सवीराः'

पुत्रपौत्रादिसहिता वयं, 'शरदः' बहून् संवत्सरान्, 'यथा',
'जीवेम', तथा करोतु ॥

अथ तत्रैव याज्यामाह । "रोहिणी देव्युदगात् पुरस्तात् ।
विश्वे रूपाणि प्रतिमोदमाना । प्रजापतिः हविषा वर्द्धय-
न्ती । प्रिया देवानामुपधातु यज्ञम्" इति । सा 'रोहिणी देवी',
'पुरस्तात्' पूर्वस्थां दिशि, 'उदगात्, उदयं प्राप्तवती । किं
कुर्वती ? 'विश्वे रूपाणि' रूपवतः सर्वान् भावान्, 'प्रति-
मोदमाना' प्रत्येकं मोदयन्ती । 'प्रजापतिं', च 'हविषा', 'वर्द्ध-
यन्ती' पोषयन्ती । 'देवानां', 'प्रिया' प्रीणयित्री, 'यज्ञम्',
अस्माकम् 'उपधातु' आगच्छतु ॥

अथ तृतीयस्य नक्षत्रदेवस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "सोमो
राजा मृगशीर्षेण आगन् । शिवं नक्षत्रं प्रियमस्य धाम । आ-
प्यायमानो बज्रधा जनेषु । रेतः प्रजां यजमाने दधातु"
[२] इति । सोऽयं 'सोमो राजा', सोऽयं 'मृगशीर्षेण', नक्षत्रेण
सह 'आगन्' आगच्छतु । यत् 'शिवं' कल्याणतरं, मृगशीर्षं
'नक्षत्रं', तत् 'अस्य' सोमस्य 'प्रियं', 'धाम' स्थानं । स च सोमः
'जनेषु' यजमानेषु, 'बज्रधा' बज्रभिः प्रकारैः, 'आप्यायमानः'
अतिवृद्धिं सम्पादयन्, कारणरूपं 'रेतः', कार्यरूपां 'प्रजां',
च 'यजमाने', 'दधातु' स्थापयतु ॥

तत्रैव याज्यामाह । "यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति । प्रियं
राजन् प्रियतमं प्रियाणाम् । तस्मै ते सोम हविषा विधेम ।
शन्न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे" इति । हे 'राजन्' सोम, 'ते'

तव समन्धि, 'मृगशीर्षाख्यं 'प्रियं' प्रीतिहेतुभूतं, 'यत्' नक्षत्रम्, 'अस्मि', तत् 'प्रियाणां' वस्त्रनां मध्ये, अतिशयेन 'प्रियं' प्रिय-हेतुम् । हे 'सोम', 'तस्मै' नक्षत्राय, 'ते' तुभ्यञ्च, 'हविषा', 'विधेम' परिचरेम । 'नः' अस्मदीयाय, 'द्विपदे' मनुष्याय, 'शं' सुखहेतुः, 'एधि' भव । 'चतुष्पदे' पशवे, च शम्भव ॥

अथ चतुर्थस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "आर्द्राया रुद्रः प्रथमा न एति । अष्टो देवानां पतिरग्निधानाम् । नक्षत्रमस्य हविषा विधेम । मा नः प्रजाः रीरिष्यन्तो वीरान्" इति । योऽयं 'रुद्रः', देवः सोऽयम् 'आर्द्राया' नक्षत्रेण सह, 'प्रथमानः' प्रसिद्धः सन्, 'एति' अस्मद्यज्ञं प्राप्नोतु । कीदृशो रुद्रः, 'देवानां', मध्ये 'अष्टः', 'अग्निधानां' गवां, 'पतिः' स्वामी, 'अस्य' रुद्रस्य समन्धि, 'नक्षत्रम्' आर्द्राख्यं, 'हविषा', परिचरेम । स चास्माकं 'प्रजां' पुत्रादिकं, 'मारिषत्', मा हिंसीत् । 'उत' अपि च, 'वीरान्' शूरान् भृत्यान्पि, मारिषत् ॥

तत्रैव याज्यामाह । "हेती रुद्रस्य परि णो वृणक्तु । आर्द्रा-नक्षत्रं जुषताः हविर्नः [३] । प्रमुञ्चमानौ दुरितानि विश्वा । अघशंसं नुदतामरातिम्" इति । 'रुद्रस्य', 'हेतिः' आयुधं, 'नः' अस्मान् 'परिवृणक्तु' सर्व्वतो वर्ज्जयतु । तदीयम् 'आर्द्राख्यं' 'नक्षत्रं', 'नः' अस्मदीयं, 'हविः', जुषताम् । अथ तौ रुद्र आर्द्रा चोभौ नोऽस्मदीयानि 'विश्वा' सर्व्वानि, 'दुरितानि', 'प्रमुञ्चमानौ' विनाशयन्तौ, 'अघशंसं' अस्मदीयस्य पापस्य शंसकं निन्दकं, 'अरातिं' शत्रुं, 'अपनुदतां' निराकुरुताम् ॥

अथ पञ्चमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “पुनर्नो देव्यदितिः
 स्पृणोतु । पुनर्व्वसू नः पुनरेतां यज्ञम् । पुनर्नो देवा अभियन्तु
 सर्व्वे । पुनः पुनर्व्वो हविषा यजामः” इति । ‘अदितिः’, ‘देवी’,
 ‘नः’ अस्मान्, ‘पुनः’ ‘स्पृणोतु’ भूयोभूयः प्रीणयतु । तदीय-
 नचत्रदेहौ द्वौ ‘पुनर्व्वसू’ नामानौ ‘नः’ अस्मदीयं, ‘यज्ञं’, प्रति
 ‘पुनरेतां’ भूयोभूय आगच्छताम् । ‘देवाः’, च ‘सर्व्वे’, ‘नः’
 अस्मान्, ‘अभिलक्ष्य’, ‘पुनः’ ‘यन्तु’ भूयोभूयः प्राप्नुवन्तु । ‘वः’
 युष्मानदितिप्रभृतीन्, वयं ‘पुनः पुनः’, ‘हविषा’, ‘यजामः’ ॥

तच्चैव याज्यामाह । “एवा न देव्यदितिरनर्वा । विश्वस्य
 भर्त्री जगतः प्रतिष्ठा । पुनर्व्वसू हविषा वर्द्धयन्ती । प्रियं
 देवानामयेतु पाथः” [४] इति । ‘अदितिः’, ‘देवी’, ‘देवानां’,
 ‘प्रियं’, ‘पाथः’ । इदं हविरपि ‘एतु’ प्राप्नोतु । कीदृशी, ‘एवा’
 ‘आगमनशीला’ ‘न’कारः पुनर्व्वसूभ्यां सह समुच्चये वर्त्तते ।
 ‘अनर्वा’ अर्वाचीनेन पापेन रहिता, ‘विश्वस्य’, ‘भर्त्री’ पोष-
 यित्री, ‘जगतः’, ‘प्रतिष्ठा’ आधारभूता, अनेन ‘हविषा’, ‘पुन-
 र्व्वसू’नचत्रदेहौ ‘वर्द्धयन्ती’ ॥

अथ षष्ठस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “बृहस्पतिः प्रथमं जाय-
 मानः । तिष्यन्नचत्रमभि सम्बभूव । श्रेष्ठो देवानां पृतनासु
 जिष्णुः । दिशोऽनु सर्वा अभयन्नो अस्तु” इति । अयं ‘बृह-
 स्पतिः’, ‘जायमानः’, एव ‘प्रथमम्’ आदौ, ‘तिष्यं नचत्रम्’,
 ‘अभि’लक्ष्य, तत्र प्रीतियुक्तः सन् ‘सम्बभूव’ उत्पन्नः । की-
 दृशः, ‘देवानां’, मध्ये ‘श्रेष्ठः’, ‘पृतनासु’ परकीयसेनासु,

‘जिष्णुः’ जयशीलः, तस्य बृहस्यतेः प्रसादात् ‘सर्वाः’ ‘दि-
शोऽनु’ सर्वास्त्रपि दिक्षु, ‘नः’ अस्माकम्, ‘अभयम्’, ‘अस्तु’ ॥

तत्रैव याज्यामाह । “तिथ्यः पुरस्तादुत मध्यतो नः । बृहस्य-
तिर्नः परिपातु पश्चात् । बाधेतां द्वेषो अभयं कृणुताम् । सुवीर्यस्य
पतयः स्याम” इति । योऽयं ‘तिथ्यः’ नक्षत्रविशेषः, सोऽयं ‘नः’
अस्मान्, ‘पुरस्तात्’ बाले, ‘परिपातु’ । अपि ‘मध्यतः’ यौवनेऽपि,
परिपातु । अयं ‘बृहस्यतिः’, ‘नः’ अस्मान्, ‘पश्चात्’ ‘अन्ते’ वा-
र्द्धके, परिपातु । किञ्च तौ तिथ्यबृहस्यतौ ‘द्वेषः’ द्वेभ्यान् शत्रून्,
‘बाधेताम्’ । अस्माकम् ‘अभयं’, ‘कृणुताम्’ । तयोः प्रसादा-
दयं ‘सुवीर्यस्य’ शोभनसामर्थ्यस्य, ‘पतयः’ पालकाः, ‘स्यामः’ ॥

अथ सप्तमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “इदं सर्पेभ्यो हवि-
रस्तु जुष्टम् । आश्लेषा येषामनुयन्ति चेतः [५] । ये अन्तरिक्षं
पृथिवीं क्षियन्ति । ते नः सर्पासो हवमागमिष्ठाः” इति । ‘सर्पेभ्यः’
नक्षत्रदेवेभ्यः, ‘इदम्’ अस्मदीयं, ‘हविः’, ‘जुष्टं’ प्रियम्, ‘अस्तु’ ।
‘येषां’ सर्पदेवानां, ‘चेतः’, ‘आश्लेषाः’ नक्षत्रदेवाः, ‘अनुयन्ति’
अनुवर्तन्ते । ‘ये’ सर्पा देवाः, ‘अन्तरिक्षं पृथिवीञ्च’ ‘क्षियन्ति’
अधिवसन्ति, ‘ते’ ‘सर्पासः’ सर्पास्मा देवाः, ‘नः’ ‘हवम्’ अस्म-
दीयं यज्ञं प्रति, ‘आगमिष्ठाः’ अतिशयेनागन्तारः सन्तु ॥

तत्रैव याज्यामाह । “ये रोचने सूर्यस्यापि सर्पाः । ये
दिवं देवीमनुसञ्चरन्ति । येषामाश्लेषा* अनुयन्ति कामम् ।
तेभ्यः सर्पेभ्यो मधुमज्जुहोमि” इति । ‘ये’ ‘अपि’, अन्य‘सर्पाः’,

* मूलस्यादर्शे ‘आश्लेषा’ इति पाठः ।

‘सूर्यस्य’, ‘रोचने’ मण्डले, वर्त्तन्ते । ‘ये’, च ‘दिवं देवीं’ द्यु-
लोकरूपां देवताम्, ‘अनुसञ्चरन्ति’ । ‘आस्त्रेषाः’ नक्षत्रदेहाः,
‘येषां’ सर्पदेवानां, ‘कामम्’ ‘अनुयन्ति’ इच्छामनुवर्त्तन्ते ।
‘तेभ्यः सर्पेभ्यः’ आस्त्रेषेभ्यः, ‘मधुमत्’ मधुरं हविः, ‘जुहोमि’ ॥

अथाष्टमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “उपहृताः पितरो ये
मघासु । मनोजवसः सुकृतः सुकृत्याः । ते नो नक्षत्रे हव-
मागमिष्ठाः । स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुषन्ताम्” [६] इति । ‘ये’
‘पितरः’, ‘मघासु’ नक्षत्रतनुषु, ‘उपहृताः’ अनुज्ञाताः ।
कीदृशाः, ‘मनोजवसः’ मनोवेगाः, ‘सुकृतः’ सुष्ठु कर्त्तुं शक्ताः,
‘सुकृत्याः’ शोभनेन कृत्येन युक्ताः, ‘ते’ पितरः, ‘नक्षत्रे’ मघारूपे
निमित्तभूते सति, ‘नः’ हवमागमिष्ठाः’ अस्त्रदीयं यज्ञं प्रत्यति-
शयेनागन्तारो भवन्तु । ते पितरः, अथ ‘स्वधाभिः’ अन्नैः,
‘प्रयतं’ शूद्धं संस्कृतं, ‘यज्ञं’, ‘जुषन्ताम्’ ॥

तत्रैव याज्यामाह । “ये अग्निदग्धा ये नाग्निदग्धाः । येऽमुं
लोकं पितरः क्षियन्ति । याँश्च विद्म याँ उच न प्रविद्म ।
मघासु यज्ञं सुकृतं जुषन्ताम्” इति । ‘ये’ पितरः, शास्त्रोक्त-
संस्कृतेन ‘अग्निना दग्धाः’ । ‘ये’, च तद्विपरीताः, ‘ये’ चान्ये,
‘पितरः’, ‘अमुं लोकं’ ‘क्षियन्ति’ स्वर्गमधिवसन्ति । ‘याँश्च’
पितृन्, वयं ‘विद्म’, ‘याँ उच’ यानन्यान् पितृन्, वयं ‘न’,
‘प्रविद्म’ । ते सर्वे पितरः ‘मघासु’, निमित्तभूतासु, ‘सुकृतं’
संस्कृतं यज्ञं ‘जुषन्ताम्’ ॥

अथ नवमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “गवां पतिः फल्गुनी-

नामसि त्वम् । तदर्थ्यमन् वरुण मित्र चारु । तं त्वा वयं
सनितारं सनीनाम् । जीवा जीवन्तमुपसंविशेम” इति ।
‘वरुणः’ दुरितानां निवारकः, ‘मित्रः’ सर्वेषां हितकारी ।
अतएव ‘चारुः’ समीचीनः, तादृशं हे ‘अर्थ्यमन्’, त्वं ‘गवां’,
‘पतिः’ पालकोऽसि । तथा ‘फल्गुनीनां’ नक्षत्रदेहानामपि,
पालकः ‘असि’ । ‘तत्’ तस्मात् कारणात्, ‘तं त्वा’ तादृशं त्वां,
‘वयं’, ‘जीवाः’ जीवनार्थिनः, ‘उपसंविशेम’ सम्प्राप्नुयाम ।
कीदृशं त्वां, ‘सनीनां’ ‘सनितारं’ दातव्यानां धनानां दातारं,
अतएव ‘जीवन्तं’ ‘समीचीनेन जीवनेनोपेतम् ॥

तत्रैव याज्यामाह । “येनेमा विश्वा भुवनानि सञ्चिता ।
यस्य देवा अनुसंयन्ति चेतः [७] । अर्थ्यमा राजाऽजरस्तुविश्वान् ।
फल्गुनीनामृषभो रोरवीति” इति । ‘येन’ अर्थ्यम्णा, ‘इमानि’
सर्वाणि, ‘भुवनानि’ भूतजातानि, ‘सञ्चिता’ सम्यग् जितानि
वशीकृतानि, ‘देवाः’, सर्वे, ‘यस्य’ अर्थ्यम्णः, ‘चेतः’, ‘अनुसंयन्ति’
अनुवर्तन्ते । सोऽयम् ‘अर्थ्यमा’, ‘रोरवीति’ अस्मदनुग्रहाय
देवलोकं घोषं करोति । कीदृशार्थ्यमा, ‘राजा’ दीप्तिमान्,
‘अजरः’ जरारहितः, ‘तुविश्वान्’ वृद्धिमान्, ‘फल्गुनीनामृषभः’
पूर्वफल्गुनीनक्षत्रदेहानां गोमदृशानां वृषभसदृशः स्वामी ॥

अथ दशमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “अष्टो देवानां भगवो
भगासि । तत्त्वा विदुः फल्गुनीस्तस्य वित्तात् । अस्मभ्यं चक्रम-
जरं सुवीर्यम् । गोमदश्ववदुप सन्नुदेह” इति । हे ‘भगवः’
ज्ञानवैराग्यादिषड्गुणयुक्त, हे ‘भग’ भगाख्यदेव, त्वं ‘देवानां’

मध्ये 'अष्टः', 'असि' । 'तत्' तस्मात् कारणात्, 'फल्गुनीः' उत्तरफल्गुन्याख्या नक्षत्रदेहाः, 'त्वां', 'विदुः' स्वामित्वेनालभन्त । 'तस्य' तव, माहात्म्यं 'वित्तात्' तमेव विद्धि, जानीहि । 'इह' अस्मिन् कर्मणि, 'अस्माभ्यम्' अस्मादर्थं, 'क्षत्रं' बलं, 'उप' समीपे, 'सन्नुद' सम्यक्कारय । कीदृशं क्षत्रं, 'अजरं' जरया शैथिल्येन रहितं, 'सुवीर्यं' शोभनैवीर्यैः पुत्रादिभिरुपेतं, 'गोमत्' बज्र-गोयुक्तं, 'अश्वत्' प्रशस्ताश्वोपेतम् ॥

तत्रैव याज्यामाह । "भगो ह दाता भग इत् प्रदाता । भगो देवीः फल्गुनीराविवेश । भगस्येत्तं प्रसवं गमेम । यत्र देवैः सधमादं मदेम" [८] इति । योऽयं 'भगाख्यः देवः स एव धनधान्यादीनां 'दाता', किञ्च 'भग एव', 'प्रदाता' प्रकृष्टानां मणिमुक्तादीनां दाता, स 'भगः', 'देवीः' द्योतमानाः नक्षत्ररूपा उत्तराः 'फल्गुनीः', 'आविवेश' स्वामित्वेन प्रविष्टवान्, तस्मात् 'भगस्येत्' तस्यैव भगदेवस्य, 'तं प्रसवम्' अनुज्ञां, 'गमेम' गम्याः स्मः । 'यत्र' यस्मिन् प्रसवे सति, 'देवैः', 'सधमादं मदेम' सह हर्षं प्राप्नुयामः, तं प्रसवं गमेमेति पूर्वचान्वयः ॥

एकादशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "आयातु देवः सविता-पयातु । हिरण्येन सुवृता रथेन । वहन् हस्तः सुभगं विद्वानापसम् । प्रयच्छन्तं पपुर्णिं पुण्यमच्छ" इति । योऽयं 'सविता' 'देवः', सोऽयमिह कर्मणि 'आयातु', सविता 'उपयातु' च । उपगमनं नाम स्नेहातिशयेन समीपप्राप्तिः । किं कुर्वन्, 'हिरण्येन' सुवर्णनिर्मितेन, 'सुवृता' शोभनवृत्तिकेन, 'रथेन',

‘हस्तं’ हस्ताख्यं नक्षत्रं, ‘वहन्’, कीदृशं हस्तं, ‘सुभगं’ सौभाग्य-
युक्तं, ‘विद्वानापसं’ विदितेन कर्माणायुक्तं, ‘प्रयच्छन्तं’ अभि-
मतफलानि ददत्तं, ‘पपुरिं’ कामानां पूरयितारं, ‘पुण्यं’
पावनं, ‘अच्छ’ अभिमुख्येन वर्त्तमानम् ॥

तत्रैव याज्यामाह । “हस्तः प्रयच्छत्वमृतं वसीयः । दक्षि-
णेन प्रतिगृह्णीम एनत् । दातारमद्य सविता विदेय । यो
नो हस्ताय प्रसुवाति यज्ञम्” इति । अयं ‘हस्तः’ नक्षत्रवि-
शेषः, ‘अमृतं’ विनाशरहितं, ‘वसीयः’ अतिश्रेष्ठं धनं, ‘प्रय-
च्छतु’ । वयमपि ‘एनत्’ धनं, ‘दक्षिणेन’ हस्तेन पूजितेन,
‘प्रतिगृह्णीमः’ । ‘यः’ ‘सविता’, ‘हस्ताय’ हस्तनक्षत्रार्थं, ‘नः’
अस्मदीयं, ‘यज्ञं’, ‘प्रसुवाति’ अनुजानाति तं सवितारं धनस्य
‘दातारं’, ‘अद्य’ अस्मिन् कर्माणि, ‘विदेय’ लभेय ॥

अथ द्वादशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति
चित्राम् । सुभ॒ससं युवति॑ रोचमानाम् [६] । निवेशयन्-
मृतान्मर्त्यांश्च । रूपाणि पि॒शन् भुवनानि विश्वा” इति ।
अयं ‘त्वष्टा’, देवः, ‘चित्राख्यं’, ‘नक्षत्रम्’, ‘अभिमुख्येन गच्छति,
तथा सहैकीभवति । कीदृशीं चित्रां, ‘सुभ॒ससं’ शोभनेन
भंससा जघनप्रदेशेन युक्तां, ‘युवतिं’ यौवनयुक्तां, ‘रोचमानां’
दीप्यमानां । किं कुर्वन्, ‘अमृतान्’ देवान्, ‘मर्त्यान्’ मनुष्यांश्च,
‘निवेशयन्’ स्वस्वोचिते रूपे स्थापयन्, तथा ‘रूपाणि’ निरू-
पणीयानि, ‘विश्वा’ ‘भुवनानि’ सर्वाणि भूतजातानि, ‘पिशन्’
निरूपयन् ॥

तत्रैव याज्यामाह । “तन्नस्त्वष्टा तदु चित्रा विचष्टाम् । तन्नचत्रं भरिदा अस्तु मह्यम् । तन्नः प्रजां वीरवतीः सनोतु । गोभिर्नो अश्वैः समनक्तु यज्ञम्” इति । अयं ‘त्वष्टा’, देवः, ‘नः’ अस्माकं, ‘तत्’ धनं, ‘विचष्टां’ विशेषेण पश्यतु, अनुगृह्णी-
त्वित्यर्थः । तथा ‘चित्रा’ ‘नन्नचतनुः’ ‘तदु’ ‘विचष्टां’ तदेव धनं
विशेषेणानुगृह्णातु । किञ्च ‘तत्’ चित्राख्यं नचत्रं, ‘मह्यं’ यज-
मानाय, ‘भरिदाः’ अधिकधनप्रदम्, ‘अस्तु’ । किञ्च ‘तत्’
नचत्रं, ‘नः’ अस्मभ्यं, ‘प्रजां’ पुत्रादिरूपां, ‘वीरवतीं’ शूरै-
र्भटैर्युक्तां, ‘सनोतु’ दधातु । किञ्च ‘नः’ अस्मदीयं, ‘यज्ञं’,
‘गोभिः’, ‘अश्वैश्च’, ‘समनक्तु’ समृद्धं करोतु ॥

अथ त्रयोदशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “वायुर्नचंचमभ्येति
निश्चाम् । तिग्मशृङ्गो वृषभो रोरुवाणः । समीरयन् भुवना
मातरिश्वा । अप द्वेषांसि नुदतामरातीः” [१०] इति । यः
‘वायुः’ देवः, सोऽयं ‘निश्चां’ स्वातीं, ‘नचत्रं’, ‘अभ्येति’ आभिमुख्येन
प्राप्नोति । कीदृशो वायुः, ‘तिग्मशृङ्गः’ तीक्ष्णतेजाः, ‘वृषभः’
कामानां वर्षिता, ‘रोरुवाणः’ शब्दायमानः, सोऽयं ‘मात-
रिश्वा’, वायुः ‘भुवना’ भूतजातानि, ‘समीरयन्’ सम्यक् प्रेरयन्
‘द्वेषांसि’ द्वेषान्, ‘अरातीः’ दातव्यं धनमप्रयच्छतः पुरु-
षान्, अपि ‘अपनुदतां’ अपसारयतु ॥

तत्रैव याज्यामाह । “तन्नो वायुस्तदु निश्चा शृणोतु । त-
न्नचत्रं भरिदा अस्तु मह्यम् । तन्नो देवासो अनुजानन्तु
कामम् । यथा तरेम दुरितानि विश्वा” इति । ‘नः’ अस्मदीयं

‘तत्’ विज्ञापनं, ‘वायुः’ देवः, ‘शृणोतु’ । ‘निष्ठा’ स्थातीवत्,
उत देवविज्ञापनं, ‘शृणोतु’, ‘तत्’ स्वात्याख्यं नक्षत्रं, ‘मह्यं’,
‘भूरिदाः’ वज्रधनप्रदम्, ‘अस्तु’ । ‘देवासः’ सर्वे देवाः, ‘नः’
अस्मदीयं ‘तं’ ‘कामम्’ अभिलषितार्थं, ‘अनुजानन्तु’, ‘विश्वा’
‘दुरितानि’ सर्वाणि पापानि, ‘यथा तरेम’, तथानुगृह्णन्तु ॥

अथ चतुर्दशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “दूरमस्मच्छत्रवो
यन्तु भीताः । तदिन्द्राग्नी कृणुतां तद्विशाखे । तन्नो देवा
अनुमदन्तु यज्ञम् । पश्चात् पुरस्तादभयन्नो अस्तु” इति ।
‘अस्मत्’ अस्मत्तः, ‘भीताः’, ‘शत्रवः’, ‘दूरं’, ‘यन्तु’, ‘तच्च दूरगमनं’
‘इन्द्राग्नी’ देवौ, ‘कृणुतां’, ‘विशाखे’ नक्षत्रदेहौ, च ‘तत्’,
कृणुताम् । ‘नः’ अस्मदीयं, ‘यज्ञं’, ‘देवाः’, सर्वे ‘अनुमदन्तु’
अङ्गीकुर्वन्तु, ‘नः’ अस्माकं, ‘पश्चात्’, ‘पुरस्तात्’, च ‘अभ-
यम्’, ‘अस्तु’ ॥

तत्रैव याज्यामाह । “नक्षत्राणामधिपत्नी विशाखे । श्रेष्ठा-
विन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ [११] । विषूचः शत्रूनपवाधमानौ ।
अप क्षुधं नुदतामरातिम्” इति । ‘नक्षत्राणां’, मध्ये इमे द्वे
‘विशाखे’, ‘अधिपत्नी’ अधि अधिकं पालयित्वौ, ‘इन्द्राग्नी’,
च तद्देवौ ‘श्रेष्ठौ’ प्रशस्तौ, ‘भुवनस्य’, ‘गोपौ’ पालकावुभौ
अस्मत् ‘शत्रून्’, ‘विषूचः’ विभिन्नगतीन् कृत्वा, ‘अपवाधमानौ’
पीडयन्तौ, अस्मदीयां ‘क्षुधं’, ‘अरातिं’ शत्रुञ्च, ‘अपनुदतां’
निराकुरुताम् । कृत्तिकादीनां विशाखान्तानां याज्यानुवाक्या
उक्ताः ॥

अथ पौर्णमासीदेवतायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “पूर्णां पश्चादुत पूर्णां पुरस्तात् । उन्मथतः पौर्णमासी जिगाय । तस्यां देवा अधिसंवसन्तः । उत्तमे नाक इह मादयन्ताम्” इति । येयं ‘पूर्णा’ पौर्णमासीदेवता, सास्माकं ‘पश्चाद्भागे विरोधिन ‘उज्जिगाय’ । ‘उत’ अपिच, इयं ‘पूर्णा’, ‘पुरस्तात्’ पूर्वभागेऽप्युज्जिगाय । तयेयं पौर्णमासी ‘मध्यतः’ मध्यभागेऽपि, उज्जिगाय । ‘देवाः’, सर्वे ‘तस्याम्’ ‘अधिष्ठाय ‘सम्यग्वसन्तः’, ‘उत्तमे’, ‘नाके’ स्वर्गे ‘इह’ कर्माणि च, ‘मादयन्ताम्’ अस्मान् हर्षयन्तु ॥

तत्रैव याज्यामाह । “पृथ्वी सुवर्चा युवतिः सजोषाः । पौर्णमास्युदगाच्छोभमाना । आप्याययन्ती दुरितानि विश्वा । उरुं दुहां यजमानाय यज्ञम्” [१२] इति । इयं ‘पौर्णमासी’ देवता, ‘उदगात्’ अभ्युदयं प्राप्ता । कीदृशी, ‘पृथ्वी’ विस्तीर्णा, ‘सुवर्चाः’ शोभनदीप्तिः, ‘युवतिः’ नित्यतरुणी, ‘सजोषाः’ अस्माभिः समानप्रीतिः, ‘शोभमाना’ रमणीया, ‘विश्वा दुरितानि’ सर्वाणि दुर्गत्युपेतानि भूतानि, ‘आप्याययन्ती’ दुर्गतिपरिहारेण वर्द्धयन्ती, तादृशी पौर्णमासी यजमानाय ‘उरुं’ विस्तीर्णं, ‘यज्ञं’, ‘दुहां’ दुग्धां सम्यादयतु ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

प्रथमेनूवाके देवनक्षत्राणामिष्टिषु याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ द्वितीये यमनक्षत्राणामिष्टिषु याज्यानुवाक्या उच्यन्ते ।

तत्र प्रथमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “ऋध्यास्म हव्यैर्मसोपसद्य ।
मित्रं देवं मित्रधेयं नो अस्तु । अनूराधान् हविषा वर्धयन्तः ।
शतं जीवेम शरदः सवीराः” इति । ‘मित्राख्यं’, ‘देवं’, ‘नमसा’
नमस्कारेण, ‘हव्यैश्च’, ‘उपसद्य’ सेवित्वा, ‘ऋध्यास्मः’ वयं समृद्धा
भूयास्मः । ‘मित्रधेयं’ मित्रेण यत् सम्पाद्यं श्रेयः, तत् ‘नः’
अस्माकम्, ‘अस्तु’ । वयमपि, ‘अनूराधान्’ नक्षत्रविग्रहान्, अनेन
‘हविषा’, ‘वर्द्धयन्तः’, ‘सवीराः’ वीरैः पुत्रादिभिः सहिताः,
‘शतं’, ‘शरदः’ संवत्सरं, ‘जीवेम’ ॥

तत्रैव याज्यामाह । “चित्रं नक्षत्रमुदगात् पुरस्तात् ।
अनूराधास इति यद्वदन्ति । तन्मित्र एति पथिभिर्देवयानैः ।
हिरण्यैर्विततैरन्तरिक्षे” इति । ‘चित्रम्’ आश्चर्य्यकरं, इदं
‘नक्षत्रं’, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि, ‘उदगात्’ उदितमभूत् ।
‘यत्’ नक्षत्रं, सर्वे जनाः ‘अनूराधासः’ इति ‘वदन्ति’, एतन्नाम्ना
व्यवहरन्ति । ‘तत्’ नक्षत्रम्, अयं ‘मित्रः’, देवः, ‘अन्तरिक्षे’, अव-
स्थितैः ‘विततैः’ विस्तीर्णैः, ‘हिरण्यैः’ हिरण्यनिर्मितैः, ‘देवयानैः’
देवानां गमनयोग्यैः, ‘पथिभिः’ मार्गैः ‘एति’ गच्छति ॥

अथ द्वितीयस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “इन्द्रो ज्येष्ठामनु
नक्षत्रमेति । यस्मिन् वृचं वृचत्वर्थं ततार [१] । तस्मिन् वय-
ममृतं दुहानाः । क्षुधन्तरेम दुरितिं दुरिष्टिम्” इति । अयम्,
‘इन्द्रः’, ‘ज्येष्ठाख्यं’ ‘नक्षत्रं’, ‘अन्वेति’ अनुगच्छति । ‘वृचत्वर्थं’ वृच-
बधे, निमित्तभूते, सति ‘यस्मिन्’ ज्येष्ठानक्षत्रे, ‘वृचाख्यममृतं’
‘ततार’ इन्द्रस्तीर्णवान्, हतवानित्यर्थः । ‘तस्मिन्’ ज्येष्ठानक्षत्रे,

निमित्तभूते सति 'अमृतं' अविनश्यरं, हविः, 'दुहानाः' सम्पादयन्तः, वयं, 'क्षुधन्तरेम' । कीदृशीं क्षुधं, 'दुरिति' दुर्गति-युक्तां । अतएव महाभारते स्मर्यते,

वासुदेव जरा कष्टं कष्टं धनविपर्ययः ।

पुत्रशोकस्ततः कष्टं कष्टात् कष्टतरं क्षुधा ॥ इति

'दुरिष्ट' दुर्यागफलभूताम् ॥

तत्रैव याज्यामाह । "पुरन्दराय वृषभाय धृष्णवे । अषाढाय सहमानाय मीढुषे । इन्द्राय ज्येष्ठा मधुमदुहाना । उरुं कृणोतु यजमानाय लोकम्" इति । इयं 'ज्येष्ठा' नक्षत्ररूपा, 'इन्द्राय' 'मधुमदुहाना' मधुरं हविः सम्पादयन्ती, 'यजमानाय', 'उरुं' विस्तीर्णं, 'लोकं', करोतु । कीदृशायेन्द्राय, 'पुरन्दराय' असुर-पुराणां दारयित्रे, 'वृषभाय' कामानां वर्षयित्रे, 'धृष्णवे' धार्ष्ट्ययुक्ताय, 'अषाढाय' केनाप्यपरिभूताय, 'सहमानाय' वैरिणामभिभवित्रे, 'मीढुषे' वृष्ट्या सेचकाय ॥

अथ तृतीयस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय । पराचेतु निर्वर्तिः पराची । गोभिर्नक्षत्रं पशुभिः समक्तम् । अहर्भयाद्यजमानाय मह्यम्" [२] इति । यदिदं 'मूलाख्यं' नक्षत्रं तत् सेवित्वा 'वीरवती' शूरभटयुक्तां, 'प्रजां' पुत्रादिकां, 'विदेय' लभेय । 'निर्वर्तिः' काचिद्राक्षसदेवता, 'पराची' पराङ्मुखी भूत्वा, 'पराची' पुनरावृत्तिरहितेन मार्गेण 'एतु' इतो गच्छतु । 'मह्यं' 'यजमानाय', मूलाख्य-

मिदं नचचं 'गोभिः', अन्यैश्च 'पशुभिः', 'समक्तं' सम्बद्धम् ।
'अहर्भूयात्' दिवसवत् प्रकाशितं भूयात् ॥

तत्रैव याज्यामाह । "अहर्नो अद्य सुविते दधातु । मूलं
नचचमिति यददन्ति । पराचीं वाचा निर्वर्तति नुदामि । शिवं
प्रजायै शिवमस्तु मह्यम्" इति । सर्वे लोकाः 'यत्', 'नचच-
नाम्ना 'मूलम्', इति 'वदन्ति', तन्नचचं 'अद्य' अस्मिन् कर्मणि,
'अहः' दिवसवत् प्रकाशकं भूत्वा 'नः' अस्मान्, 'सुविते' सुष्ठु
गन्तव्ये फले 'दधातु' स्थापयतु । अहन्तु त्वत्प्रसादात् 'पराचीं'
पराङ्मुखीं, 'निर्वर्तति', 'वाचा' वाङ्मात्रेण, 'नुदामि' निरा-
करोमि । मदीयायै 'प्रजायै', 'शिवं' श्रेयः, 'अस्तु' । 'मह्यं',
च शिवमस्तु ॥

अथ चतुर्थस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "या दिव्या आपः
पयसा सम्भूवुः । या अन्तरीक्ष उत पार्थिवीर्याः । यासाम-
षाढा अनुयन्ति कामम् । ता न आपः शः स्थाना भवन्तु"
इति । 'दिव्याः' दिवि भवाः, 'याः' एताः 'आपः', 'पयसा' 'स-
म्भूवुः' पयसेन हेतुना समुत्पन्नाः, 'याः' च आपः 'अन्तरिक्षे',
वर्तन्ते । 'उत' अपि च, या आपः, 'पार्थिवीर्याः' पृथिव्यां भवाः,
'यासां' च अद्भ्युतानां, 'कामम्' इच्छां, 'अषाढाः' पूर्वाषाढा-
नचचविग्रहाः, 'अनुयन्ति' अनुवर्तन्ते । 'ताः' 'आपः', 'देवताः',
'नः' अस्माकं, 'सम्भवन्तु' अनिष्टशान्तिहेतवो भवन्तु ॥

तत्रैव याज्यामाह । "याश्च कूपा याश्च नाद्याः समु-
द्रिषाः । याश्च वैशन्तीरुत प्रासचीर्याः [३] । यासामषाढा मधु

भक्षयन्ति । ता न आपः शः स्योना भवन्तु" इति । 'याश्च' आपः, 'कूपाः' कूपे भवाः, याश्च 'नाद्याः' नद्यां भवाः, 'समुद्रियाः' समुद्रे भवाः, 'याश्च' आपः, 'वैशन्तीः' वैशन्तेषु पल्लवेषु भवाः । 'उत' अपि च, 'याः' आपः, 'प्रासचीः' प्रकर्षेण ततस्ततः समागताः 'यासाम्' अपां सम्बन्धि, 'भधु' स्वादु-भूतं रसं, 'अषाढाः' पूर्वाषाढनक्षत्रदेवता भक्षयन्ति । ता न इत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "तन्नो विश्वे उपशृण्वन्तु देवाः । तदषाढा अभिसंयन्तु यज्ञम् । तन्नक्षत्रं प्रथतां पशुभ्यः । कृषिर्दृष्टिर्यजमानाय कल्पताम्" इति । 'विश्वे देवाः, 'नः' अस्मदीयं, 'तत्' विज्ञापनम्, 'उपशृण्वन्तु' । 'तत्' तदानीं, 'अषाढाः' उत्तराषाढाख्या नक्षत्रविग्रहाः, 'यज्ञम्', अस्मदीयम् 'अभिसंयन्तु' अभितः सम्यक् प्राप्नुवन्तु । 'तत्' उत्तराषाढाख्यं, 'नक्षत्रं', 'पशुभ्यः' पश्वर्थे, 'प्रथतां' प्रख्यातं भवतु । ततो 'यजमानाय', 'कृषिर्दृष्टिः', च कल्पतां सम्याच्यन्तां ॥

तत्रैव याज्यामाह । "शुभ्राः कन्या युवतयः सुपेशसः । कर्मकृतः सुकृतो वीर्यावतीः । विश्वान्देवान् हविषा वर्द्धयन्तीः । अषाढाः काममुपयान्तु यज्ञम्" [४] इति । 'अषाढाः' उत्तराषाढाख्या नक्षत्रदेव्यः, 'कामम्' काम्यमानं, अस्मदीयं 'यज्ञं', 'उपयान्तु' । क्रीदृशोऽषाढाः 'शुभ्राः' निर्मलाः, 'कन्याः' कान्तियुक्ताः, 'युवतयः' नित्यं तरुण्यः, 'शुपेशसः' सुरूपाः, 'कर्मकृतः' कर्मकरणकुशलाः, 'सुकृतः' शोभनकारिण्यः,

‘वीर्यावतीः’ प्रसवसामर्थ्यवत्यः ‘विश्वान्देवान्’ स्वकीयस्वामिनः,
‘हविषा’, अस्मदीयेन ‘वर्द्धयन्तीः’ परितोषयन्त्यः ॥

अथ षष्ठस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “यस्मिन् ब्रह्माभ्यजयत्
सर्वमेतत् । अमुञ्च लोकमिदमूच सर्वम् । तन्नो नक्षत्रमभिजि-
द्विजित्य । अयं दधात्वहणीयमानम्” इति । ‘यस्मिन्’ नक्षत्रे
‘ब्रह्मा’ प्रजापतिः, ‘सर्वमेतदभ्यजयत्’ । किन्तु सर्वमिति
तदुच्यते । ‘अमुञ्च लोकं’, स्वर्गमपि ‘इदमूच’ इदमपि च भूलो-
कादिकं सर्वं, ‘तत्’ जयसाधनम् ‘अभिजित्’ नाम, ‘नक्षत्रं’,
‘नः’ अस्मदर्थं, ‘अयं’ वैरीसम्बन्धिनी सेनाः, ‘विजित्य’, ‘अहणी-
यमानं’ तैरपहर्तुमशक्यं, कृत्वा ‘दधातु’ अस्मासु स्थापयतु ॥

तत्रैव याज्यामाह । “उभौ लोकौ ब्रह्मणा सञ्चितेभौ ।
तन्नो नक्षत्रमभिजिद्विचष्टाम् । तस्मिन्वयं पृतनाः संजयेम ।
तन्नो देवासो अनुजानन्तु कामम्” इति । भूमिर्द्वौश्चेति ‘इमा-
वुभौ लोकौ’, ‘अभिजित्’ नास्ति ‘नक्षत्रे’, ‘ब्रह्मणा’ प्रजापतिना,
‘सञ्चिता’ सम्यग्जितौ, ‘तत्’ ‘नक्षत्रम्’ अभिजिदाख्यं, ‘नः’ अस्मान्,
‘विचष्टां’ देवेषु विशेषेण स्थापयतु । ‘तस्मिन्’ नक्षत्रे, कर्मानुष्ठा-
यिनः इयं ‘पृतनाः’ परकीयाः सेनाः, ‘संजयेम’ । ‘देवासः’
देवाः सर्वे, ‘नः’ अस्मान्, ‘अनुजानन्तु कामम्’ अङ्गीकुर्वन्तु ॥

अथ सप्तमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “ष्टण्वन्ति आणाममृतस्य
गोपाम् । पुण्यामस्या उपष्टणोमि वाचम् [५] । महीं देवीं विष्णु-
पत्नीमजूर्थाम् । प्रतीचीमेना हविषा यजाम” इति । ‘अमृतस्य’
कर्म्मफलस्य, ‘गोपां’ रक्षिकां, ‘आणां’ अरण्यनक्षत्ररूपां, तन्तु सर्वे

जनाः 'शृण्वन्ति' । अहमपि 'अस्याः' ओणायाः, 'पुण्यां वाचं' कीर्तिरूपां 'शृणोमि' । 'एनां' ओणां, वचं 'हविषा यजामः' । कीदृशीं, 'महीं' महतीं, गुणाधिकां, 'देवीं' द्योतमानां, 'विष्णुपत्नीं' विष्णोः पालयित्रीं, 'अजूर्यां' ज्वरेण सन्तापेन रहितां, 'प्रतीचीं' अस्माकमाभिमुख्याम् ॥

तत्रैव याज्यामाह । "त्रेधा विष्णुरुत्तगाद्यो विचक्रमे । महीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् । तच्छ्रोणैति अव इच्छमाना । पुण्यं श्लोकं यजमानाय कृण्वती" इति । उरु प्रभूतं यथा भवति तथा गीयते वेदेषु श्रूयते इति 'उरुगायः', तादृशः 'विष्णुः', 'महीं दिवं' महान्तं द्युलोकं, 'पृथिवीमन्तरिक्षं', चोद्दिश्य 'त्रेधा विचक्रमे' त्रिःप्रकारं त्रिविधं क्रमणं कृतवान्, पादत्रयेण लोकत्रयं व्याप्नोत् 'तत्' त्रिविक्रमरूपं 'ओणा' नक्षत्ररूपा, 'एति' प्राप्नोति । कीदृशी ओणा, 'अव इच्छमाना' कीर्तिमपेक्षमाणा, 'यजमानाय' यजमानार्थे, 'पुण्यं श्लोकं' 'कृण्वती' उत्तमां कीर्तिं कुर्वती ॥

अष्टमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः । चतस्रो देवीरजरा अविष्टाः । ते यज्ञं पान्तु रजसः परस्तात् । संवत्सरीणममृतं स्वस्ति" [६] इति । 'सोम्यासः' रमणीयमूर्त्तयः, 'वसुनामकाः', देवाः 'अष्टसङ्ख्याकाः', 'अविष्टाः' धनिष्ठानक्षत्रमूर्त्तयः, 'चतस्रः', ताश्च 'देवीः', द्योतमानाः, 'अजरा' जरारहिताः । 'ते' सर्वेऽप्यस्रदीयं 'यज्ञं', 'पान्तु' । 'रजसः परस्तात्' रजोगुणयुक्तान्मनुष्यलोकात् परतो वर्त्तमान, 'संव-

त्सरीणं' संवत्सरदेवतासम्बन्धं, 'अमृतं' अविनाशिनं स्वर्गलोकं, 'स्वस्ति' चेमेण प्राप्तुयामीति शेषः ॥

तत्रैव याज्यामाह । "यज्ञं नः पान्तु वसवः पुरस्तात् । दक्षिणतोऽभियन्तु अविष्टाः । पुण्यं नक्षत्रमभिसंविशाम । मा नो अरातिरघशः सागन्" इति । ये अष्टसङ्ख्याकाः 'वसवः', ते 'पुरस्तात्' पूर्वस्थां दिशि, 'नः' अस्मदीयं, 'यज्ञं', 'पान्तु' । 'अविष्टाः' नक्षत्रमूर्त्तयः, 'दक्षिणतः' दक्षिणस्थां दिशि, 'अभियन्तु' अभिमुख्येन प्राप्तुवन्तु । वयमपि धनिष्ठाख्यं 'पुण्य-नक्षत्रं', 'अभिसंविशाम' अभिमुख्येन सम्यक् प्रविशाम, भजा-मेत्यर्थः । 'अघशंसा' अस्मदीयस्य पापस्य शंसको योऽयमरातिः शत्रुः सोऽयं 'नः' अस्मान् प्रति 'सागन्' मागच्छतु ॥

अथ नवमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "क्षत्रस्य राजा वरुणो-ऽधिराजः । नक्षत्राणां शतभिषग्वसिष्ठः । तौ देवेभ्यः कृणुतो दीर्घमायुः । शतं सहस्रा भेषजानि धत्तः" इति । योऽयं 'वरुणः', अस्ति सोऽयं 'क्षत्रस्य', क्षत्रियजातेः सर्वस्यापि 'राजा' । अत एवायमधिकत्वात् 'अधिराज इत्युच्यते । 'नक्षत्राणां', मध्ये योऽयं 'शतभिषगाख्यः' नक्षत्रविशेषः सोऽयं 'वसिष्ठः' अतिशयेन निवासहेतुः, 'तौ' वरुणशतभिषजौ 'देवेभ्यः' देवायै, यजमानस्य 'दीर्घमायुः', 'कृणुतः' । तत्सिद्ध्यर्थं 'शतं' शत-सङ्ख्याकानि, 'सहस्रसङ्ख्याकानि', च 'भेषजानि' औषधानि, 'धत्तः' सम्यादयतः ॥

तत्रैव याज्यामाह । "यज्ञं नो राजा वरुण उपधातु । तं ना

विश्वे अभिसंयन्तु देवाः [७]। तन्नो नचत्रः शतभिषग् जुषाणम्। दीर्घमायुः प्रतिरङ्गेषजानि” इति। ‘वरुणः’, ‘राजा’, ‘नः’ अस्मदीयं, ‘यज्ञं’ ‘उपायातु’ प्राप्नोतु। ‘नः’ अस्मदीयं, ‘तं’ यज्ञं ‘विश्वे’ सर्व्वे, ‘देवाः’, ‘अभिसंयन्तु’ आभिमुख्येन सम्यग् प्राप्नुवन्तु। ‘जुषाणं’ प्रीतियुक्तं, ‘शतभिषगाख्यं’ ‘तं’ नचत्रं, ‘नः’ अस्माभ्यं, ‘दीर्घमायुः’ चिरकालमायुष्यं, ‘भेषजानि’ तदर्थान्यौषधानि, च ‘प्रतिरत्’ प्रकर्षेण ददातु ॥

अथ दशमस्य पुरोऽनुवाक्यामाह। “अज एकपादुदगात् पुरस्तात्। विश्वा भूतानि प्रतिमोदमानः। तस्य देवाः प्रसवं यन्ति सर्व्वे प्रोष्ठपदासो अमृतस्य गोपाः” इति। ‘अजः’ जन्मरहितः, ‘एकपात्’ एकेनैव पादेन देवाञ्छति। तदेतद्वयमप्यग्निविशेषस्य नामधेयम्। सोऽयमादित्यरूपं धृत्वा ‘पुरस्तात्’ ‘उदगात्’ पूर्व्वस्थां दिशि उदेति। ‘विश्वा भूतानि’ सर्व्वान् प्राणिनः, ‘प्रतिमोदमानः’ प्रत्येकं हर्षयन् वर्त्तते। ‘तस्य’ सूर्य्यरूपस्याग्नेः, ‘प्रसवं’, ‘सर्व्वे देवाः’, ‘यन्ति’ प्राप्नुवन्ति। ‘प्रोष्ठपदासः’ पूर्व्वभाद्रपदाख्या नचत्रविशेषाः, ‘अमृतस्य’ अविनाशिनः कर्मफलस्य, ‘गोपाः’ रचकाः ॥

तत्रैव याज्यामाह। “विभ्राजमानः समिधान उग्रः। आन्तरिचमरुहदगं द्याम्। तः सूर्य्यं देवमजमेकपादम्। प्रोष्ठपदासो अनुयन्ति सर्व्वे” [८] इति। ‘विभ्राजमानः’ विशेषेण दीप्यमानः, ‘समिधानः’ सर्व्वान् सम्यक् प्रकाशयन्। ‘उग्रः’ तीक्ष्णतेजाः, ‘अन्तरिचं’, ‘आरुहत्’ आरूढवान्। ततः ‘द्यां’

द्युलोकं, 'अरुहत्' अगमत्, प्राप्तवान्, 'अजमेकपात्' एतन्ना-
मयुक्तं 'तं' सूर्यं, 'देवं', 'प्रोष्ठपदासः' पूर्वभाद्रपदाख्या नच-
त्रविशेषाः 'सर्वे' अपि 'अनुचन्ति' अनुवर्तन्ते ॥

अथैकादशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "अहिर्बुध्नियः प्रथमा
न एति । अष्टो देवानामुत मानुषाणाम् । तं ब्राह्मणाः सोमपाः
सोम्यासः । प्रोष्ठपदासो अभिरक्षन्ति सर्वे" इति । न कदा-
चिदपि हीयत इति 'अहिः', बुध्ने मूले जगदादौ भवः
'बुध्नियः', पदद्वयमपि मिलित्वा रुद्रविशेषस्य नामधेयं, सोऽयं
रुद्रः 'प्रथमानः' विश्वं व्याप्नुवन्, 'एति' गच्छति । कीदृशः,
'देवानां', मध्ये 'अष्टः' । अपि च 'मानुषाणाम्', अपि मध्ये
'अष्टः', 'तं' तादृशं, 'सोमपाः' सोमस्य पातारः, 'सोम्यासः'
रमणीयदेहाः, ब्राह्मणाः, 'प्रोष्ठपदासः' उत्तरभाद्रपदा नचत्र-
विशेषास्तु 'सर्वे' अपि 'अभिरक्षन्ति' अभितः सेवन्त इत्यर्थः ॥

तत्रैव याज्यामाह । "चत्वार एकमभिकर्म देवाः । प्रोष्ठप-
दास इति यान् वदन्ति । ते बुध्नियं परिषद्यः सुवन्तः । अहिं
रक्षन्ति नमसोपसद्य" इति । 'चत्वारः' चतुःसङ्ख्याका नचत्र-
मूर्तिरूपदेवाः, 'एकम्' एतत् 'कर्म', अभिगच्छन्तीति शेषः ।
'यान्' चतुरो देवान्, 'प्रोष्ठपदास इति' उत्तरभाद्रपदा
इत्यनेन नाम्ना, 'वदन्ति', सर्वे जना व्यवहरन्ति । 'ते' चत्वारो
देवाः, 'परिषद्यं' सभायोग्यं, 'अहिं बुध्नियं' एतन्नामकं देवं,
'नमसोपसद्य' नमस्कारेण सेवित्वा, 'सुवन्तः' अभिरक्षन्ति,
ततः समीपेऽवतिष्ठन्त इत्यर्थः ॥

द्वादशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “पूषा रेवत्यन्वेति पन्थाम् । पुष्टिपती पशुपा वाजवस्त्यौ [८] । इमानि हव्या प्रयता जुषाणा । सुगैर्ना यानैरुपयातां यज्ञम्” इति । ‘पूषाख्यः’ देवः, ‘पन्थामन्वेति’ अस्मद्यज्ञमार्गमनुसृत्य गच्छति । तथा ‘रेवती’, पन्थामन्वेति । तौ उभौ ‘पुष्टिपती’ पुष्टेः पालकौ, ‘पशुपा’ पशूनां पालकौ, ‘वाजवस्त्यौ’ वाजेनात्मेन जन्यं वस्त्यं वस्त्रं तद्योग्यौ, ‘प्रयता’ प्रयतानि, शुद्धानि, ‘इमानि’ ‘हव्यानि’, ‘जुषाणा’ सेवमानौ सन्तौ, ‘सुगैः’ सुष्ठुगन्तुं शक्यैः, ‘यानैः’ मार्गैः, ‘यज्ञम्’, ‘उपयातां’ प्राप्नुतां ॥

तत्रैव याज्यामाह । “क्षुद्रान् पशून् रक्षतु रेवती नः । गावो नो अश्वान् अन्वेतु पूषा । अन्नं रचन्तौ वज्रधा विरूपम् । वाजं सनुतां यजमानाय यज्ञम्” इति । ‘रेवती’ नक्षत्ररूपा, ‘नः’ अस्मदीयान्, ‘क्षुद्रान् पशून्’ वत्सरूपान्, रक्षतु । ‘पूषाख्यः’ देवः, ‘नः’ गावः, अस्मदीया गाः, ‘अश्वान्’ ‘अन्वेतु’ अनु गच्छतु । ‘तौ’ उभौ, ‘अन्नं रचन्तौ’, ‘वज्रधा’ ब्रौह्मियवमुद्गगोधूमादिभिर्वज्रभिः प्रकारैः, ‘विरूपं’ परस्पर-विलक्षणं, ‘वाजम्’ अन्नं, तत्साधनभूतं ‘यज्ञं’ च ‘यजमानाय’, ‘सनुतां’ दत्तां ॥

अथ त्रयोदशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “तदश्विनावश्वसु-जोपयाताम् । शुभं गमिष्टौ सुयमेभिरश्वैः । स्वं नक्षत्रं हविषा यजन्तौ । मध्वा सम्पृक्तौ यजुषा समक्तौ” [१०] इति । ‘अश्वयुजा’ अश्वयुङ्नाम्ना नक्षत्रेण, सह ‘अश्विनौ’, देवौ ‘तत्’

अस्मदीयं कर्म, 'उपयातां' प्राप्तताम् । कीदृशैः, 'सुयमेभिः' सुष्ठु
नियन्तुं शक्यैः, 'अश्वैः', 'प्रभुभं गमिष्ठौ' अतिशयेन शोभनं ग-
न्तारौ, 'स्वं नक्षत्रं' स्वकीयमश्वयुगाख्यं नक्षत्रम्, अस्मदीयेन 'हवि-
षा', 'यजन्तौ' पूजयन्तौ, 'मध्वा' मधुररसेन, हविषा 'सम्पृक्तौ'
सम्बद्धौ, 'यजुषा', मन्त्रेण 'समतौ' सम्यक् प्रकाशिनौ ॥

तत्रैव याज्यामाह । "यौ देवानां भिषजौ हव्यवाहौ । विश्वस्य
दूतावमृतस्य गोपौ । तौ नक्षत्रं जुजुषाणोपयताम् । नमोऽश्वि-
भ्यां कृणुमोऽश्वयुग्भ्यां" इति । 'यौ' अश्विनौ, 'देवानां',
'भिषजौ' चिकित्सकौ, 'हव्यवाहौ' हविषा वोढारौ, 'विश्वस्य'
सर्वस्य जगतः, 'दूतौ' दूतवद्भितकारिणौ, 'अमृतस्य' कर्मफ-
लस्य, 'गोपौ' रक्षकौ, 'तौ' उभौ, 'नक्षत्रं' स्वकीयमश्वयुगाख्यं,
'जुजुषाणा' सेवमानौ, 'उपयातां' प्राप्ततां । 'अश्विभ्यां' देवा-
भ्यां, 'अश्वयुग्भ्यां' नक्षत्रशरीराभ्यां च, वयं 'नमः' नमस्कारं,
'कृणुमः' कुर्मः ॥

अथ चतुर्दशस्य पुरोनुवाक्यामाह । "अप पाप्मानं भर-
णीर्भरन्तु । तद्यमो राजा भगवान् विचष्टां । लोकस्य राजा
महतो महान् हि । सुगं नः पन्थामभयं कृणोतु" इति ।
'भरणीः' भरणाख्यनक्षत्रविग्रहाः, 'पाप्मानं', अस्मदीयं 'अप-
भरन्तु' विनाशयन्तु । 'भगवान्' ऐश्वर्यादिगुणोपेतः, 'यमो
राजा', 'तत्' अस्मदभिमतं, 'विचष्टां' विशेषेण पश्यतु, अनु-
गृह्णावित्यर्थः । 'हि' यस्मात् कारणात्, अयं यमः 'महतः'
लोकस्य, 'महान्' 'राजा' । तस्मात् कारणात् 'नः' अस्माकं,

‘सुगं’ सुष्टुगन्तुं शक्यं, ‘पथां’ मार्गं, ‘अभयं कृणोतु’ भय-
रहितं करोतु ॥

तत्रैव याज्यामाह । “यस्मिन्नक्षत्रे यम एति राजा ।
यस्मिन्नेनमभ्यषिञ्चन्त देवाः । तदस्य चित्रं हविषा यजामः ।
अप पाप्मानं भरणीर्भरन्तु” इति । ‘यस्मिन्’ भरण्याख्ये,
‘नक्षत्रे’, ‘यमः’, ‘राजा’, ‘एति’ गच्छति । ‘देवाः’, सर्वे ‘यस्मिन्’
‘भरण्याख्ये नक्षत्रे’, ‘एनं’ यमं, ‘अभ्यषिञ्चन्त’ अभिषिक्तवन्तः ।
‘अस्य’ यमस्य, सम्बन्धि ‘चित्रम्’ आश्चर्य्यकरं, ‘तत्’ भरण्याख्यं
नक्षत्रं, ‘हविषा’, ‘यजामः’ । अपेत्यादि पूर्व्ववत् ॥

यमनक्षत्राणां याज्यानुवाक्या अभिधायामावास्यादेवतायाः
याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “निवेशनी यत्ते देवा
अदधुः” [११] इति । निवेशनी सङ्गमनी वसूनामिति पुरो-
नुवाक्या । यत्ते देवा अदधुर्भागधेयमिति याज्या । एते चोभौ
पूर्णापञ्चादित्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयोऽनुवाके यमनक्षत्रेष्टीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ
तृतीये चान्द्रमसादीष्टीनां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तत्र चान्द्र-
मसेष्टौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति “नवो नवो भवति
जायमानो यमादित्या अशुमाप्यायन्ति” इति । नवो नव

इति पुरोनुवाक्या । यमादित्या इति याज्या । एतच्चोभयं नवो नवो भवतीत्यनुवाके व्याख्यातं ।

अथाहोरात्रेष्टौ पुरोऽनुवाक्यामाह । “ये विरूपे समनसा संयचन्ती । समानं तन्तुं परिता तनाते । विभू प्रभू अनुभू विश्वतो ऊवे । ते नो नक्षत्रे हवमागमेतं” इति । ‘विरूपे’ शुक्लकृष्णवर्णतया परस्परविलक्षणैः, ‘समनसा’ समानमनस्कैः, ‘संयचन्ती’ समन्तादाच्छादयन्ती । यथा शुक्लकृष्णे वस्त्रे शरीरमाच्छादयतः तद्वदेते सर्वं जगदाच्छादयतः । ‘समानम्’ एकरूपं, ‘तन्तुं’ नीयमानं यज्ञं, सम्बत्सरं वा, ‘परिता तनाते’ परितो विस्तारयतः । ‘विभू’ व्याप्तिमत्यौ, ‘प्रभू’ शक्तियुक्ते, ‘अनुभू’ अनुभवयोग्ये, तादृशौ देवते अहं ‘विश्वतः’, ‘ऊवे’ । ‘ते’ युवां ‘नक्षत्रे’, केनचित् नक्षत्रविशेषेण युक्ते । अनुष्ठानदिने ‘नः’ अस्मदीयं, ‘हवं’ यज्ञं प्रति, ‘आगमेतं’ आगच्छतं ॥

तत्रैव याज्यामाह । “वयं देवी ब्रह्मणा सम्बिदानाः । सुर-
त्नासो देववीतिं दधानाः । अहोरात्रे हविषा वर्द्धयन्तः । अति
पाप्मानमतिमुत्था गमेम” इति । ‘वयं’ यजमानाः, ‘ब्रह्मणा’
मन्त्रेण, ‘सम्बिदानाः’ ऐकमत्यङ्गताः, ‘सुरत्ना’ शोभनरत्नसदृशेन
हविषाख्येन युक्ताः, ‘देववीतिं’ देवानामग्रनं, ‘दधानाः’ सम्पा-
दयन्तः, ‘अहोरात्रे’, ‘देवी’ देव्यौ, अनेन ‘हविषा’, ‘वर्द्धयन्तः’,
‘पाप्मानम्’, अस्मदीयं ‘अतिगमेम’ अतिक्रम्य गच्छाम । केन
साधनेन, ‘अतिमुत्था’ अत्यन्तमोचनसमर्थेन कर्मणा ॥

अथोषादेवताके यागे पुरोनुवाक्यामाह । “प्रत्यु व दृश्या-

यती [१] व्युच्छन्ती दुहिता दिवः । अपो मही दृणुते चक्षुषा” इति । इयमुषाः ‘अदृशी’ दृश्यते । वशब्देऽवधारणार्थः, दृश्यत एव । कीदृशी उषाः, ‘प्रत्यायती’ प्रतिदिनमागच्छन्ती, ‘व्युच्छन्ती’ प्रभातं कुर्वन्ती, ‘दिवो दुहिता’ द्युलोकस्य दुहितृ-स्थानीया, ‘मही’ सर्व्वप्रजोपकारणं महती, सेधमेतादृशी सती ‘चक्षुषा’ प्रकाशेन, ‘अपोदृणुते’ अनुष्टीयमानं कर्मादृणोति, प्रकाशयतीत्यर्थः ॥

तत्रैव याज्यामाह । “तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरो । उदु-
स्त्रियाः सचते सूर्य्यः । सचा उद्यं नचत्रमर्चिमत् । तवेदुषो
व्युषि सूर्य्यस्य च” इति । ‘सूनरो’ सुष्ठु सर्व्वस्य व्यवहाराणां नेत्री,
उषःकाले हि सर्व्वे प्रतिबुध्य व्यवहरन्ति । तादृशीयमुषाः
‘तमो ज्योतिः कृणोति’ तमसा व्याप्तं जगत् प्रकाशेन व्याप्तं
करोति । तदानीं ‘सूर्य्यः’, ‘उस्त्रियाः’ रश्मीन्, ‘उत्सचते’
उद्गतत्वेन सम्बद्धान् करोति, प्रसारयतीत्यर्थः । हे ‘उषः’
‘तवेत्’ तवच, ‘सूर्य्यस्य च’, ‘सचा’ सहैव, ‘व्युषि’ ‘व्युष्टौ, प्रादु-
र्भावे सति, ‘उद्यं नचत्रं’ उदितेन नचत्रेण, सदृशं दिनं
‘अर्चिमत्’ प्रकाशोपेतं भवति ॥

अथ नचत्रचरोः पुरोनुवाक्यामाह । “सं भक्तेन गमीम-
हि । तं नो नचत्रमर्चिमत् । भानुमत्तेज उचरत् । उप यज्ञ-
मिहागमत्” [२] इति । ‘भक्तेन’ अन्वेन हविर्होत्रेण, ‘सङ्ग-
मोमहि’ वयं सङ्गता भूयास्त, कर्मानुतिष्ठामेत्यर्थः । यन्न-
चत्रमुद्दिश्य वयं कर्म कुर्मः, ‘नः’ अस्मादीयं, ‘तत्’ ‘नचत्रं’,

‘अर्चिमत्’ अर्चनयुक्तं, ‘भानुमत्’ रश्मियुक्तं, ‘तेजः’ स्वशरीर-
कान्तियुक्तमित्यर्थः । तथाविधम्, ‘उच्चरत्’, उदयं गच्छत्, ‘इह’
देवयजनदेशे, अस्मादीयं ‘यज्ञम्’, ‘उपागमत्’ उपागच्छत् ॥

तत्रैव याज्यामाह । “प्र नक्षत्राय देवाय । इन्द्रायेन्दु-
हवामहे । स नः सविता सुवत्सनिं । पुष्टिदां वीरवत्तमं”
इति । ‘इन्द्राय’ परमैश्वर्ययुक्ताय नक्षत्राख्याय देवाय, ‘इन्दुं’
अमृतसमानं हविः, ‘प्रकर्षेण’ ‘हवामहे’ जुहुमः, ‘सः’ अयं
नक्षत्रदेवः, ‘सविता’ कर्माणि प्रेरकः सन्, ‘पुष्टिदां’ पुष्टिप्रदं,
‘वीरवत्तमं’ अतिशयेन वीरैः पुत्रैर्युक्तं, ‘सनिं’ दातव्यधनं,
‘नः’ अस्माभ्यं, ‘सुवत्’ प्रेरयतु, ददात्वित्यर्थः ॥

अथ सौर्ये चरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “उदु-
त्यच्चित्रं” इति । उदुत्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं
देवानामिति याज्या । एतच्चेभयं उदुत्यं जातवेदसमित्यनु-
वाके व्याख्यातं ॥

अथादित्यचरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “अ-
दितिर्न रूयतु महीमूषु मातरं” इति । अदितिर्न इति
पुरोनुवाक्या । महीमूषुमिति याज्या । एतच्चेभयं वैश्वानरो
न ऊत्येत्यत्र व्याख्यातं ॥

अथ वैष्णवचरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “इदं
विष्णुः प्रतद्विष्णुः” इति । इदं विष्णुर्विचक्रम इति पुरोनुवा-
क्या । प्रतद्विष्णुरिति याज्या । तत्राद्या युञ्जते मन इत्यत्र व्या-
ख्याता । द्वितीया जुष्टीनर इत्यत्र व्याख्याता । तदेवं वक्ष्यमा-

एानुवाकेषु विधास्यमानानामिष्टीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः ।

अथ शाखान्तरोक्तस्याग्नेयस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “अग्निर्मूर्द्धा भुवः” इति । अग्निर्मूर्द्धादिवः ककु-
दिति पुरोनुवाक्या । भुवो यज्ञस्य रजसश्चेति याज्या । एत-
च्चोभयमग्निकाण्डे व्याख्यातं ॥

अथ शाखान्तरोक्त आनुमतिचरौ याज्यानुवाक्ययोः प्रती-
के दर्शयति । “अनु नोद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वं” इति ।
अनुनोद्येति पुरोनुवाक्या । अन्विदिति याज्या । एतच्चो-
भयमिदं वामाख्ये हविरित्यत्र व्याख्यातं । एतच्च शाखान्तरी-
यमिष्टिद्वयं सर्वासु नक्षत्रेष्टिषु सञ्चरति । तथाच बोधाद्य-
नोक्तं, आग्नेयमष्टाकपालमनुमत्यै चरुमिति सर्वत्रानुषजतीति,
अग्निर्मूर्द्धा भुवनुनोद्यानुमतिरन्विदनुमतेत्वमिति सञ्चरयो-
र्याज्यानुवाक्ये इति च ॥

अथ सर्वासूक्तासु इष्टिषु खिष्टकृतः संयाज्ययोः प्रतीके
दर्शयति । “हव्यवाहः खिष्टं” इति । हव्यवाहमभिमातिषा-
हमिति पुरोनुवाक्या । खिष्टमग्ने अभितत् पृणाद्दीति या-
ज्या । एतच्चोभयं जुष्टोदमना इत्यत्र व्याख्यातं ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयोऽनुवाके चान्द्रमसेष्ट्यादीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः ।
अथ चतुर्थे देवनक्षत्राणामिष्टयो विधीयन्ते । तत्र प्रथम

नक्षत्रस्थेष्टिं विधातुं प्रसूति । “अग्निर्वा अकामयत् । अन्नादो देवानां स्थापिति । स एनमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टापाकलं निरवपत् । ततो वै सोऽन्नादो देवानामभवत् । अग्निर्वै देवानामन्नादः” इति । अस्मिन् कल्पे सर्वेषां प्राणिनां दाहपाकप्रकाशकारी योयमग्निर्दृश्यते, सोयम् ‘अग्निः’, पूर्वस्मिन् कल्पे मनुष्यः सन् देवत्वपदप्रापकं कर्मानुष्ठायास्मिन् कल्पे एतत् जन्म लब्धवान्, अतः पूर्वस्मिन् कल्पे स मनुष्यो भाविनीं संज्ञामाश्रित्याग्निरिति व्यपदिश्यते । यथा मृत्तिकां घटं कुरु, तन्नून् पटं कुर्वीत्यादौ भाविनीं संज्ञामाश्रित्य व्यवहारस्तद्वत् । स चाग्निशब्देन व्यवहियमाणो मनुष्यः कर्माधिकारी सन्नेवम् ‘अकामयत्’ । अहं जन्मान्तरे ‘देवानां’, मध्ये वक्त्रन्नभचकः ‘स्याम्’, ‘इति’ एवं, कामयमानः ‘सः’ मनुष्यः, तस्मिन् कल्पे वर्त्तमानाय नक्षत्रस्वामिने ‘अग्नये’, ‘कृत्तिकानक्षत्राय’, च मिलित्वा ‘पुरोडाशमष्टापाकलम्,’ एतं ‘निरवपत्’ । ‘सः’ अपि नक्षत्रस्वामी वक्त्रिः, ‘ततः’ पूर्वस्मिन् कल्पे मनुष्य एव सन् विशिष्टं कर्मानुष्ठायोत्तरकल्पे नक्षत्रस्वामिरूपं वक्त्रित्वं प्राप्तः । एवं स त्याग्निरग्नये निरवपदित्यत्र न काप्यनुपपत्तिः । अनेनैव न्यायेन वक्ष्यमाणस्वपीष्टिषु यजमानदेवतयोः एकविधं नामकल्पभेदेन व्यवस्थापनीयं । ‘ततः’ निर्वपात् ‘स’ यजमानरूपोऽग्निः कल्पान्तरे ‘देवानां’ मध्ये वक्त्रन्नभचको ‘अभवत्’ । अग्निरेव सर्वान्नभचक इत्येतं लोके प्रसिद्धं ॥

अयेष्टिं विधत्ते । “यथा ह वा अग्निर्देवानामन्नादः । एवम्

हवा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते । यउ चैनदेवं वेद” इति । ‘यः’ यजमानः, ‘एतेन’ अग्निहोतिका-
देवताकेन, ‘हविषा’, यागं करोति, सोऽयं ‘मनुष्याणां’, मध्ये
रोगरहितः ‘अन्नभक्षकः’ ‘भवति’ । ‘यथा अग्निर्देवानां’ मध्ये
‘अन्नभक्षकः, तद्वत् । ‘यः’, अपि च ‘एनत्’ कर्म, उक्तप्रकारेण
वेत्ति, सोऽपि वेदिता यजमानवत् ‘अन्नादः’, भवति ॥

अथ प्रधानहोमादूर्ध्वं उपहोमान् विधत्ते । “सोऽत्र जु-
होति । अग्नये स्वाहा हस्तिकाभ्यः स्वाहा । अम्बायै स्वाहा
दुलायै स्वाहा । नितल्यै स्वाहा भयन्त्यै स्वाहा । मेघयन्त्यै
स्वाहा वर्षयन्त्यै स्वाहा । चुपुणीकायै स्वाहा” [१] इति । यः
पूर्वोक्तेन हविषा यजते ‘सः’ यजमानः, अस्मिन् कर्मणि,
अग्नये स्वाहा इत्यादिभिर्नवभिर्मन्त्रैरुपहोमान् जुहुयात् ।
हस्तिकेति सप्तानां नक्षत्रमूर्त्तीनां साधारणं नाम । अम्बा-
दुलादीनि विशेषनामानि ॥

अथ द्वितीयनक्षत्रस्येष्टिं विधातुं प्रहोति । “प्रजापतिः
प्रजा असृजत् । ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् । तासां रो-
हिणीमभ्यध्यायत् । सोऽकामयत् । उप मा वर्त्तत । समेनया
गच्छेति । स एतं प्रजापतये रोहिण्यै चरुं निरवपत् । ततो-
वै सातमुपावर्त्तत । स मेनया गच्छत” इति । अत्र प्रजापतिः
इति भाविनी संज्ञा न भवति किन्तु वर्त्तमान एव ‘प्रजा-
पतिः’ सृष्टेरभिधानात् । तेन ‘सृष्टाः’, सर्वाः ‘प्रजाः’, पराङ्मुखा
एवागच्छन् । ‘तासां’ प्रजानां मध्ये, ‘रोहिणी’ नक्षत्रतनुम-

भिलक्ष्य प्रजापतिः, 'अध्यायत्' निरन्तरं ध्यानमकरोत् ।
 'सः' प्रजापतिः, कदाचिदेवं कामितवान् । इयं 'रोहिणी', 'मां'
 प्रति 'उपावर्त्ततां', अहञ्च 'एनया' रोहिण्या, संगतो भवेयम्,
 'इति' एवं, कामयमानः 'सः' प्रजापतिः, अतीतकल्पगताय
 'प्रजापतये', तथा विधायै 'रोहिण्यै', च 'एतं चरुं', 'निरुप्त-
 वान् । यद्यप्यतीतकल्पगते प्रजापतिरोहिण्यौ च नेदानीं विद्येते,
 तथापि तदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म फलसमर्थं भवति । न चात्र
 विस्मृतव्यं ; सर्व्ववसुप्रदायिनोऽन्तर्यामिणः सर्व्वत्र विद्यमानत्वात् ।
 ततः कर्मसामर्थ्यादेव 'सा' रोहिणी, 'तं' प्रजापतिं प्रति,
 'उपावर्त्तत' । 'सः' च प्रजापतिः, 'एनया' रोहिण्या, सङ्गतो-
 ऽभूत् ॥

अथेष्टिं विधत्ते । "उप ह वा एनं प्रियमावर्त्तते । सं प्रियेण
 गच्छते । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद"
 इति । प्रियस्य वस्तुनः उपावर्त्तनं प्राप्तिः । सङ्गमंस्तद्भोगः ।
 यजनवेदनचोरेतत् फलं द्रष्टव्यम् ॥

उपहोमान् विधत्ते । "प्रजापतये स्वाहा रोहिण्यै स्वा-
 हा । रोचमानायै स्वाहा प्रजाभ्यः स्वाहेति" [२] इति ॥

अथ तृतीयस्य नक्षत्रेष्टिं विधत्ते । "सोमो वा अकाम-
 यत । ओषधीनां राज्यमभिजयेनमिति । स एतं सोमाय
 मृगशीर्षाय श्यामाकं चरुं पयसि निरवपत् । ततो वै स ओष-
 धीनां राज्यमभ्यजयत् । समानानां ह वै राज्यमभिज-
 यति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र

जुहोति । सोमाय स्वाहा मृगशीर्षाय स्वाहा । इन्वकाभ्यः
 स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा । राज्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति” [३]
 इति । अत्र भाविन्या सञ्ज्ञाया वर्त्तमानसञ्ज्ञाया वा सोम-
 शब्दे योजयितुं शक्यते । एवमुत्तरत्रापि यत्र यद्योग्यं तत्र
 तद्योजनीयम् । प्रस्तावेष्टिविध्युपहोमवाक्यानि पूर्ववद्विभज्य
 योजनीयानि । ‘मृगशीर्षमिति नक्षत्रमूर्त्तिसमूह नाम । ‘इन्व-
 काः’ इति मूर्त्तिविशेषाणां नाम । ‘ओषधिराज्याभिजिति’
 शब्दाः तत्तदभिमानिदेवतावाचिनः ॥

अथ चतुर्थस्येष्टिं विधत्ते । “रुद्रो वा अकामयत । पशु-
 मान्त्यामिति । स एतः रुद्रायै प्रय्यगवं चरुं पयसि निरव-
 पत् । ततो वै स पशुमानभवत् । पशुमान् ह वै भवति । य एतेन
 हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । रुद्राय
 स्वाहार्द्रायै स्वाहा । पितृमानायै स्वाहा पशुभ्यः स्वाहेति”
 [४] इति । आर्द्रा नक्षत्रस्य प्राणाप्यायनकरी मूर्त्तिः ‘पितृ-
 मानाः’, अत्रापि भागत्रयं पूर्ववद्ब्रह्माख्येयं ॥

अथ पञ्चमस्येष्टिं विधत्ते । “अलोमका वा इयमलोमकासीत् ।
 साकामयत । ओषधीभिर्वनस्पतिभिः प्रजायेयेति । सैतमदित्यै
 पुनर्वसुभ्यां चरुं निरवपत् । ततो वा इयमोषधीभिर्वनस्पतिभिः
 प्राजायत । प्रजायते ह वै प्रजया पशुभिः । य एतेन हविषा
 यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अदित्यै स्वाहा
 पुनर्वसुभ्यां स्वाहा । भृत्यै स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेति” [५]
 इति । ‘इयं’ पृथिवी, पूर्व्वं ‘अलोमका’ ओषध्यादिलोम-

रहिता, 'च्छा' स्वस्मिन्नाधेयवस्तुभूत्या, मार्दवरहिता, क्रूरा
सती 'आसीत्' । तादृशी भूमिः 'आषधीभिः' वनस्पतिभिश्च,
'प्रजायेयेति', कामयित्वा पूर्वकल्पसिद्धाये भूम्यै 'पुनर्वसुभ्यां'
'निरवपत्' । अन्यत् पूर्ववत् व्याख्येयं । 'आभूतिः' अदितेरेव
वज्रभवनसमर्था मूर्त्तिः, 'प्रजातिः' उत्सादनसमर्था मूर्त्तिः ॥

अथ षष्ठ्येष्टिं विधत्ते । "वृहस्पतिर्वा अकामयत् । ब्रह्म-
वर्चसी स्यामिति । स एतं वृहस्पतये तिथ्याय नैवारं चरुं
पयसि निरवपत् । ततो वै स ब्रह्मवर्चस्यभवत् । ब्रह्मवर्चसी ह
वै भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदैवं वेद ।
सोऽत्र जुहोति । वृहस्पतये स्वाहा तिथ्याय स्वाहा । ब्रह्म-
वर्चसाय स्वाहेति" [६] इति । भागत्रयं पूर्ववत् ॥

अथ सप्तम्येष्टिं विधत्ते । "देवासुराः संयन्ता आसन् ।
ते देवाः सर्पेभ्यः आश्रेषाभ्य आज्ये करम्भं निरवपन् । ता-
नेताभिरेव देवताभिरुपानयन् । एताभिर्ह वै देवताभि-
र्द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपनयति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदैवं वेद । सोऽत्र जुहोति । सर्पेभ्यः स्वाहाश्रेषाभ्यः स्वाहा ।
दन्दशूकेभ्यः स्वाहेति" [७] इति । असुरैः सह युद्धेद्युक्ता
'देवाः', असुराणां स्ववशीकरणाय दधिमिश्र-यवमत्तुरूपं
'करम्भ'शब्दाभिधेयं निरूप्य 'एताभिः' सर्पदेवताभिः, 'आ-
श्रेषा'नक्षत्रदेवताभिश्च, करम्भतुष्टाभिः 'तान्' असुरान्,
'उपानयन्' समीपं प्रापितवन्तः । सर्पाणां मध्ये दंशनशीला
'दन्दशूकाः', । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथाष्टमस्त्रेष्टिं विधत्ते । “पितरो वा अकामयन्त । पित-
लोकं च ध्रुयामेति । त एतं पितृभ्यो मघाभ्यः पुरोडाशं
षट्कपालं निरवपन् । ततो वै ते पितृलोकं आर्ध्वन् । पितृ-
लोके ह वा च ध्रेति । य एते हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । पितृभ्यः स्वाहा मघाभ्यः ।
स्वाहानघाभ्यः । स्वाहा गदाभ्यः । स्वाहाऽरुन्धतीभ्यः स्वा-
हेति” [८] इति । ‘मघानचचस्त्रैव निष्पापमूर्त्तयो ‘अन-
घाः’, ‘अगदाः’ रोगरहिताः, मूर्त्तयः । अरुन्धत्या समाना
मूर्त्तयः ‘अरुन्धत्यः’ रोधं प्रति बधमकुर्वत्यः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

अथ नवमस्त्रेष्टिं विधत्ते । “अर्यमा वा अकामयत् । पशु-
मान्त्यामिति । स एतमर्यम्णे फल्गुनीभ्यां चरुं निरवपत् ।
ततो वै स पशुमानभवत् । पशुमान् ह वै भवति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अर्यम्णे
स्वाहा फल्गुनीभ्यां स्वाहा । पशुभ्यः स्वाहेति” [९] इति ।
सष्टोऽर्थः ॥

अथ दशमस्त्रेष्टिं विधत्ते । “भगो वा अकामयत् । भगी
श्रेष्ठी देवानां स्वामिति । स एतं फल्गुनीभ्यां चरुं निर-
वपत् । ततो वै स भगो श्रेष्ठी देवानामभवत् । भगी ह वै
श्रेष्ठी समानानां भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । भगाय स्वाहा फल्गुनीभ्यां
स्वाहा । श्रेष्ठ्याय स्वाहेति” [१०] इति । भगिलं ऐश्वर्यादि-

षड्गुणयुक्तत्वम् । अष्टत्वमतिशयेन प्रशस्तत्वम् । पूज्यत्वमित्यर्थः ।
भागचयं पूर्ववत् ॥

अथैकादशस्थेष्टिं विधत्ते । “सविता वा अकामयत । अन्मे
देवा दधीरन् । सविता स्यामिति । स एतः सवित्रे हस्ताय
पुरोडाशं द्वादशकपालं निरवपदाशूनां ब्रीह्येणाम् । ततो वै
तस्मै अदेवा अदधत । सविताभवत् । अद्भ वा अस्मै मनुष्याद-
धते । सविता समानानां भवति । य एतेन हविषा यजते ।
य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । सवित्रे स्वाहा हस्ताय
स्वाहा । ददते स्वाहा पृणते स्वाहा । प्रयच्छते स्वाहा
प्रतिगृभ्णते स्वाहेति” [११] इति । ‘देवाः’, सर्व्वे, ‘मे’ मदर्थं,
‘अत्’ विश्वासं, ‘दधीरन्’ धारयेत्, सर्व्वेष्वपि कार्य्येषु मां
विश्वस्युरित्यर्थः । ततोऽहं सर्व्वकार्याणां ‘सविता’ प्रेरकः,
भूयासम् । षष्टिदिनैः शीघ्रं पच्यमाना ब्रीहय ‘आशवः’,
‘ददते’ फलं दातुं सम्पादयित्रे, ‘पृणते’ न्यूनस्य फलस्य
पूर्त्तिहेतवे, ‘प्रयच्छते’ फलस्य दात्रे, ‘प्रतिगृभ्णते’ परैर्द-
त्तस्य स्वीकर्त्रे, त एते हस्तनक्षत्रस्यैव मूर्त्तिविशेषाः । अन्यत्
पूर्व्ववत् ॥

अथ द्वादशेष्टिमाह । “त्वष्टा वा अकामयत । चित्रं प्रजां
विन्देयेति । स एतं त्वष्ट्रे चित्रायै पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
पत् । ततो वै स चित्रं प्रजामविन्दत । चित्रः ह वै प्रजां
विन्दते । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । त्वष्ट्रे स्वाहा चित्रायै स्वाहा । चित्राय स्वाहा प्रजा-

यै स्वाहेति” [१२] इति । चित्रं नानाविधत्वं यथा भवति
तथा पुत्रपौत्रदुहित्रदौहित्ररूपेण नानाविधत्वं चित्रानक्षत्रस्य
वैचित्र्यापादकं सामर्थ्यं चैत्रं । शेषं पूर्ववत् ॥

अथ त्रयोदशस्थेष्टिमाह । “वायुर्वा अकामयत् । कामचा-
रमेषु लोकेष्वभिजयेयमिति । स एतद्वायवे निष्ठायां गृध्रै दुग्धं
पयो निरवपत् । ततो वै स कामचारमेषु लोकेष्वभ्यजयत् ।
कामचारः ह वा एषु लोकेष्वभि जयति । य एतेन हविषा यज-
ते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वायवे स्वाहा निष्ठा-
यां स्वाहा । कामचाराय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति” [१३]
इति । ‘कामचारः’ सर्वत्र निवारकाभावेन स्वेच्छया सञ्चारः ।
‘निष्ठा’ स्वाती । सकृत्प्रसूता धेनु ‘गृष्टिः’ । तस्याः सकाशात्
‘दुग्धं’, यत् ‘पयः’ चीरं तदेवात्र द्रष्टव्यम् । शेषं पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्दशस्थेष्टिं विधत्ते । “इन्द्राग्नी वा अकामयेताम् ।
अष्ट्यं देवानामभिजयेवेति । तावेतमिन्द्राग्निभ्यां विशाखाभ्यां
पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपताम् । ततो वै तौ अष्ट्यं देवाना-
मभ्यजयताम् । अष्ट्यः ह वै समानानामभिजयति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । इन्द्राग्नि-
भ्याः स्वाहा विशाखाभ्यां स्वाहा । अष्ट्याय स्वाहाऽभिजित्यै
स्वाहेति” [१४] इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

देवनक्षत्राणामिष्टिं विधाय पौर्णमासीदेवताया इष्टिं
विधत्ते । “अथैतत् पौर्णमास्या आज्यं निर्वपति । कामो वै
पौर्णमासी । काम आज्यं । कामेनैव कामः समर्द्धयति ।

क्षिप्रमेन५ सकाम उपनमति । येन कामेन यजते । सोऽत्र जुहोति । पौर्णमास्यै स्वाहा कामाय स्वाहा गत्यै स्वाहेति” [१५] इति । नचत्र वैलक्षण्यद्योतनाय ‘अथ’शब्दः । तिथ्यभिमानिनी देवता पौर्णमासी न तु नचत्राभिमानिनी, तस्याच्च तिथौ कर्मानुष्ठानेन सर्व्वकामप्राप्त्या ‘पौर्णमास्याः’, ‘कामरूपत्वमुपचर्य्यते । ‘आज्यस्य’, सर्व्वैः काम्यमानत्वात् ‘कामरूपत्वं । अतः ‘कामरूपेणाज्येनैव ‘कामरूपां पौर्णमासीदेवतां ‘समर्द्धयति’ परितोषयति । यजमानो ‘येन कामेन’, निमित्तभूतेन ‘यजते’ ‘स कामः’, ‘क्षिप्रम्’, एव ‘एनं’ यजमानं, ‘उपनमति’ । ‘गतिः’ कामानां विनाशः, अगतिरविनाशः, तदभिमानिन्यै देवतायै स्वाहुतमिदं हविः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे देवनचत्राणामिष्टयो विहिताः । अथ पञ्चमे यमनचत्राणामिष्टयो विधीयन्ते । तत्र प्रथमस्येष्टिं विधत्ते । “मित्रो वा अकामयत । मित्रधेयमेषु लोकेष्वभिजयेयमिति । स एतं मित्रायानूराधेभ्यश्च हं निरवपत् । ततो वै स मित्रधेयमेषु लोकेष्वभ्यजयत् । मित्रधेयः५ ह वा एषु लोकेष्वभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । मित्राय स्वाहानूराधेभ्यः स्वाहा । मित्रधेयाय

खाहाभिजित्यै खाहेति” [१] इति । मित्रेणाग्नेन पुरुषेण धेयं सम्यादनीयं धनं ‘मित्रधेयम्’, । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ द्वितीयस्तेष्टिं विधत्ते । “इन्द्रो वा अकामयत । ज्यैष्ठ्यं देवानामभिजयेयमिति । स एतमिन्द्राय ज्यैष्ठ्यायै पुरोडाशमेकादशकपालं निरवपन्नहात्रीहीणाम् । ततो वै स ज्यैष्ठ्यं देवानामभ्यजयत् । ज्यैष्ठ्यं ह वै समानानामभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । इन्द्राय खाहा ज्यैष्ठ्यायै खाहा । ज्यैष्ठ्याय खाहाभिजित्यै खाहेति” [२] इति । ‘ज्यैष्ठ्यं’ अतिशयेन प्रशस्तत्वं वृद्धत्वञ्च, ‘महात्रीहयः’ स्थूलव्रीहयः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ तृतीयस्तेष्टिं विधत्ते । “प्रजापतिर्वा अकामयत । मूलं प्रजां विन्देयेति । स एतं प्रजापतये मूलाय चरुं निरवपत् । ततो वै स मूलं प्रजामविन्दत । मूलं ह वै प्रजां विन्दते । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । प्रजापतये खाहा । मूलाय खाहा । प्रजायै खाहेति” [३] इति । अत्र ‘प्रजापति’शब्देन निर्वर्तितिविबध्यते । यद्यप्यसावुग्रदेवता तथापि हविषा तुष्टा सती न बाधते । किन्त्वनिष्टनिवारणेन पालयति । तस्मात् प्रजापतित्वमुपपन्नं कुलाचारस्य निर्वाहकाः पुत्रादिरूपाः प्रजा मूलमिति विशेष्यते । तथा स्वसृष्टेः प्लास्यप्रजामूलबलमिति लोकैर्व्यवह्रियते, तादृशीमुभयविधां प्रजां लभेयेति ‘निर्वर्ततेः’ कामना । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ चतुर्थस्तेष्टिं विधत्ते । “आपो वा अकामयन्त ।

समुद्रं काममभिजयेमेति । ता एतमज्ञोऽषाढाभ्यश्चरं निरव-
पन् । ततो वै ताः समुद्रं काममभ्यजयन् । समुद्रः ह वै
काममभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । अज्ञः स्वाहाऽषाढाभ्यः स्वाहा । समुद्राय
स्वाहा कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति” [४] इति ।
योऽयं ‘समुद्रः’ जलराशिः, तमेतं जलराशिं ‘काममभिजयेय’
स्वेच्छया वशीकुर्मः, ‘इति’ एवं, देवतानां कामना । यज-
मानस्तत्र ‘समुद्रं’, अतिप्रभुत्वेन समुद्रसदृशं, ‘कामम्’ अभि-
लषितार्थं, अभिजयति । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ पञ्चमस्येष्टिं विधत्ते । “विश्वे वै देवा अकामयन्त ।
अनपजय्यं जयेमेति । त एतं विश्वेभ्यो देवेभ्योऽषाढाभ्यश्चरं नि-
रवपन् । ततो वै तेनपजय्यमभ्यजयन् । अनपजय्यः ह वै जय-
ति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहाऽषाढाभ्यः स्वाहा । अनपज-
य्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति” [५] इति । जेतुमशक्यः शत्रुः
‘अनपजय्यः’, तं ‘जयेमेति’, विश्वेषां देवानां कामना, तस्य
जेतुमशक्यस्य शत्रोरभिमानो देवोऽप्यनपजय्यः । तस्य जयाभि-
मानी देवः ‘जितिः’ । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ षष्ठस्येष्टिं विधत्ते । “ब्रह्म वा अकामयत । ब्रह्मलोक-
मभिजयेयमिति । तदेतं ब्रह्मणेऽभिजिते चरं निरवपत् । ततो
वै तद्ब्रह्मलोकमभ्यजयत् । ब्रह्मलोकः ह वा अभिजयति । य
एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।

ब्रह्मणे स्वाहाभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय स्वाहाऽभिजित्यै स्वाहेति” [६] इति । ‘ब्रह्मलोकः’ सत्यलोकः, तत् स्वामित्वं कामयमानो ब्राह्मणजातियुक्तः पुरुषो ‘ब्रह्म’शब्देन विवक्षितः । ‘अभिजित्’सञ्ज्ञकञ्च उत्तराषाढश्रवणयोर्मध्यवर्त्ति नक्षत्रं, तदभिमानिदेवस्यापि ब्रह्मेति नामधेयं । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ सप्तमखेष्टिं विधत्ते । “विष्णुर्वा अकामयत् । पुण्यं श्लोकं शृण्वीय । न मा पापी कीर्त्तिरागच्छेदिति । स एतं विष्णवे श्रोणायै पुरोडाशं त्रिकपालं निरवपत् । ततो वै स पुण्यं श्लोकमशृणुत् । नैनं पापी कीर्त्तिरागच्छत् । पुण्यं ह वै श्लोकं शृणुते । नैनं पापी कीर्त्तिरागच्छति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । विष्णवे स्वाहा श्रोणायै स्वाहा । श्लोकाय स्वाहा श्रुताय स्वाहेति” [७] इति । ‘पुण्यश्लोकः’ स्तुतिः, ‘पापकीर्त्ति’ निन्दा, ‘श्रोणा’ श्रवणनक्षत्रं, ‘श्लोकाः’ स्तुत्यभिमानि देवः । ‘श्रुतः’ श्रवणाभिमानि देवः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथाष्टमखेष्टिं विधत्ते । “वसवो वा अकामयन्त । अयं देवतानां परीयामेति । त एतं वसुभ्यः अविष्टाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरपवन् । ततो वै तेऽयं देवतानां परीयन् । अयं ह वै समानानां पर्येति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । वसुभ्यः स्वाहा अविष्टाभ्यः स्वाहा । अयाय स्वाहा परीत्यै स्वाहेति” [८] इति । देवतानां मध्ये ‘अयं’ मुख्यत्वं, ‘परीयाम’ परितः प्राप्नुयामः,

धनिष्ठाख्यनक्षत्रमूर्त्तयः 'अविष्ठाः', 'अग्र'शब्देन श्रैष्ठ्याभिमानी देवः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ नवमस्येष्टिं विधत्ते । "इन्द्रो वा अकामयत । दृढोऽ-
ग्निथिलः स्यामिति । स एतं वरुणाय शतभिषजे भेषजेभ्यः
पुरोडाशं दशकपालं निरवपत् कृष्णानां ब्रीहीणाम् । ततो
वै स दृढोऽग्निथिलोऽभवत् । दृढो ह वा अग्निथिलो भवति ।
य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहो-
ति । वरुणाय स्वाहा शतभिषजे स्वाहा । भेषजेभ्यः स्वाहे-
ति" [८] इति । 'इन्द्र'शब्देन परमैश्वर्ययोगादरूप उच्यते ।
स चैश्वर्यं 'अग्निथिलं', च 'कामयामास । स्वस्य कार्यक्षमत्वं
'दार्ढ्यं', परैरभिभवाभावः 'अग्निथिलं', 'शतभिषक्', नक्षत्रं ।
'भेषजानि' श्रौषधाभिमानीदेवताशरीराणि, वरुणनक्षत्र-
भेषजेभ्यो देवेभ्यः कृष्णवर्णानां 'ब्रीहीणां', 'पुरोडाशं', निरूप्य
दार्ढ्यमग्निथिलञ्च प्राप्तवान् । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ दशमस्येष्टिं विधत्ते । "अजो वा एकपादकामयत ।
तेजस्वी ब्रह्मवर्चसो स्यामिति । स एतमजायैकपदे प्रोष्ठपदेभ्य-
श्चरुं निरवपत् । ततो वै स तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यभवत् । तेजस्वी
ह वै ब्रह्मवर्चसो भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैन-
देवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अजायैकपदे स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यः
स्वाहा । तेजसे स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति" [१०] इति ।
'अजः' गमनशीलः, इदानीन्तन-जन्मरहितो वा, एको जग-
दुपकारकः पादो यस्यासौ 'एकपात्' । अथ वा एक एव पद्यदे

गच्छतीति 'एकपात्' सूर्यः, एकाकी चरतीति श्रुतेः । 'तेजस्वी शरीरकान्तियुक्तः । 'ब्रह्मवर्चसी' वेदशास्त्राद्यध्ययनादिजन्य-कान्तियुक्तः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथैकादशस्थेष्टिं विधत्ते । "अहिर्वै बुध्नियोऽकामयत । इमां प्रतिष्ठां विन्देयेति । स एतमहये बुध्नियाय प्रोष्ठपदेभ्यः पुरोडाशं भूमिकपालं निरवपत् । ततो वै स इमां प्रतिष्ठामविन्दत । इमां ह वै प्रतिष्ठां विन्दते । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अहये बुध्नियाय स्वाहा प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति" [११] इति । नहीयत इति 'अहिः' । बुध्ने मूले सृष्ट्यादौ भवः 'बुध्नियः', 'इमां' भूमिं, 'प्रतिष्ठां' खनिवासाय प्रतिष्ठितां । भूमिकपालस्य स्वरूपं बोधायन आह, कपालमात्रं भूम्युपरिलिख्याङ्गारमधिवर्त्तयति तस्यैककपालवत् संस्कार इति । तथाविधभूमिकपालोपेतपुरोडाशान् निरूप्य स्वापेक्षितं फलमलभत । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ द्वादशस्थेष्टिं विधत्ते । "पूषा वा अकामयत । पशुमान्त्स्यामिति । स एतं पूष्णे रेवत्यै चरुं निरवपत् । ततो वै स पशुमानभवत् । पशुमान् ह वै भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । पूष्णे स्वाहा रेवत्यै स्वाहा । पशुभ्यः स्वाहेति" [१२] इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ त्रयोदशस्थेष्टिं विधत्ते । "अश्विनौ वा अकामयेताम् । ओत्रस्विनावबधिरौ स्वावेति । तावेतमश्विभ्यामश्वयुग्भ्यां पुरोडाशं द्विकपालं निरवपताम् । ततो वै तौ ओत्रस्विनावबधिरा-

वभवताम् । ओत्रस्त्री ह वा अवधिरो भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अश्वि-
भ्याः स्वाहाऽश्वयुग्भ्याः स्वाहा । ओत्राय स्वाहा अत्यू स्वा-
हेति” [१३] इति । योजनादिव्यवहितवार्त्तायाः अवणसामर्थ्यं
‘ओत्रस्त्रिनं’, वार्द्धकेऽपि वाधिर्यराहित्यम्, ‘वधिरत्नं’ ‘ओ-
त्राय’ इत्यनेन दूरवार्त्ताश्रवणसामर्थ्यप्रदो देवो विवक्षितः ।
‘अत्यू’ इत्यनेन वाधिर्यनिवारको देवविशेषः । स्पष्टमन्यत् ॥

अथ चतुर्दशस्थेष्टिं विधत्ते । “यमो वा अकामयत् । पि-
तृणां राज्यमधिजयेयमिति । स एतं यमायापभरणीभ्यश्च
निरवपत् । ततो वै स पितृणां राज्यमभ्यजयत् । समानानां
ह वै राज्यमभिजयति । य एतेन हविषा यजते । य उ चै-
नदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । यमाय स्वाहापभरणीभ्यः स्वा-
हा । राज्याय स्वाहाभिजित्यै स्वाहेति” [१४] इति । यथा
यमस्य पितृराज्यप्राप्तिः एवमन्यस्य यजमानस्यापि स्वसमा-
नानां मध्ये राज्यं भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

तदेवं यमनक्षत्राणामिष्टीरभिधायामावास्यादेवताया इष्टिं
विधत्ते । “अथैतदमावास्यायां आज्यं निर्वपति । कामो वा
अमावास्या । काम आज्यं । कामेनैव कामः समर्द्धयति ।
क्षिप्रमेनः सकाम उपनयति । येन कामेन यजते । सोऽत्र
जुहोति । अमावास्यायै स्वाहा कामाय स्वाहा गत्यू स्वाहेति”
[१५] इति । पौर्णमासीवाक्यवद्वाक्येयं ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठाऽनुवाकः ।

पञ्चमेऽनुवाके यमनचचाणां दृष्टय उक्ताः । अथ षष्ठे चन्द्र-
मसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति प्रभृतीनामिष्टयो विधीयन्ते ।
तत्रादौ चन्द्रमस इष्टिं विधत्ते । “चन्द्रमा वा अकामयत् । अहो-
रात्रानर्द्धमासान्मासानृतृन्त्संवत्सरमाप्ना । चन्द्रमसः सायुज्यं
सलोकतामाप्नुयामिति । चन्द्रमसे प्रतीदृश्यायै पुरोडाशं पञ्च-
दशकपालं निरवपत् । ततो वै सोऽहोरात्रानर्द्धमासान्मासानृतृ-
न्त्संवत्सरमाप्ना । चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोत् । अहो-
रात्रान् ह वा अर्द्धमासान्मासानृतृन्त्संवत्सरमाप्ना । चन्द्रमसः
सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । चन्द्रमसे स्वाहा प्रतीदृश्यायै स्वाहा ।
अहोरात्रेभ्यः स्वाहार्द्धमासेभ्यः स्वाहा । मासेभ्यः स्वाहर्तुभ्यः
स्वाहा । संवत्सराय स्वाहेति” [१] इति । योऽयमस्मिन् कल्पे
मनुष्यो भाविर्नो वृत्तिमाश्रित्य ‘चन्द्रमाः’, सोऽयं ‘अहोरात्रा-
र्द्धमासमासर्तुसंवत्सर’ देवतानां लोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण ‘चन्द्र-
मसः’, सायुज्यसालोक्ययोः प्राप्तिं कामितवान् । यस्मिन् लोके
चन्द्रमा निवसति, तस्मिन्नेव लोके स्वस्यापि निवासः ‘सालोक्यं’ ।
तेन सहैकस्मिन् गृहे निवासः ‘सायुज्यं’ । तत् सर्वं कामयित्वा
वर्त्तमानाय ‘चन्द्रमसे’ देवाय, ‘प्रतीदृश्यायै’ जलादौ चन्द्रप्रति-
विम्बत्वेन दृश्यमानायै, तदभिमानिनीदेवतायै, चरं ‘पुरोडाशं,’
निरूप्य स्वाभीष्टं प्राप्नोत् । एवमन्योऽपि यजमानस्तद्देहिता वा
तत् सर्वं प्राप्नोति । स्पष्टमन्यत् ॥

अथाऽहोरात्रयोरिति विधत्ते । “अहोरात्रे वा अकाम-
चेताम् । अत्यहोरात्रे मुच्येवहि । न नावहोरात्रे आप्नुयाता-
मिति । ते एतमहोरात्राभ्यां चरुं निरवपताम् । द्वयानां ब्री-
हीणाम् । शुक्लानां कृष्णानाञ्च । सवात्योर्दुग्धे । श्वेतायै च
कृष्णायै च । ततो वै ते अत्यहोरात्रे अमुच्यते । नैनं अहो-
रात्रे आप्नुताम् । अति ह वा अहोरात्रे मुच्यते । नैनमहो-
रात्रे आप्नतः । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं
वेद । सोऽत्र जुहोति । अक्ले स्वाहा रात्रियै स्वाहा । अति-
मुक्त्यै स्वाहेति” [२] इति । अत्र हि लोके सर्व्वेपि प्राणि-
नोऽहोरात्रदेवतयोर्व्वशे वर्त्तन्ते । ते हि पुनः पुनरावर्त्तमाने
प्राणिनामायुः सहसा क्षपयित्वा तान्मारयन्ति । एवं सति
भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य ‘अहोरात्रनामकौ’ अस्मिन् कल्पे द्वौ
पुरुषावेवम् ‘अकामचेतां’ । वर्त्तमाने ‘अहोरात्रे’ द्वे अतिक्रम्य
तत्पारतन्त्र्यादावां द्वौ ‘मुच्येवहि’ । एते वा ‘अहोरात्रे’, ‘नौ’
उभौ, ‘नाप्नुयातां’ आवयोरायुः क्षपयितुं समर्थौ मा भूता-
मिति, ‘ते’ भाविनी अहोरात्रे, वर्त्तमानाभ्यां शुक्ल-कृष्ण-
ब्रीहिद्वयचरुं क्षीरे ‘निरवपतां’ । तच्च क्षीरं श्वेतकृष्णवर्णयोः
‘सवात्योः’, धेनोः सम्बन्धि । एकमाहजन्ये द्वे धेनू ‘सवात्यौ’,
तयोरैका ‘शुक्ला’, इतरा ‘कृष्णा’, तादृश्योर्दुग्धे चरुं निरूप्य
यथोक्तं फलमलभेतां । एवमन्योऽपि यजमानो यथोक्तं फल-
माप्नोति । स्पष्टमन्यत् ॥

अथोषसेष्टिं विधत्ते । “उषा वा अकामयत । प्रियादित्यस्य

सुभगा स्थासिति । सैतमुषसे चरुं निर्वपत् । ततो वै सा प्रियादित्यस्य सुभगाभवत् । प्रियो ह वै समानानां सुभगा भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा । व्युष्ट्यै स्वाहा व्युच्छन्त्यै स्वाहा । व्युष्ट्यायै स्वाहेति” [३] इति । येयम् ‘उषाः’, देवी सेयमादित्यप्रीतिं सौभाग्यञ्च कामयमाना पूर्वकल्पस्य ‘उषसे’, ‘चरुं’, निरूप्य स्नेहं लब्धवती । एवमन्यो यजमानः तेन ‘हविषा’, स्वसमानानां सर्वेषां प्रियः सौभाग्ययुक्तश्च भवति । ‘उषाः’ तत्कालदेवता, ‘व्युष्टिः’ तस्या देवतायाः कार्यं, प्रभातत्वं, तच्च भविष्यद्वर्त्तमानातीतत्वभेदैस्त्रिविधं । तदभिमानिनीभ्यो देवताभ्यः उपहोमा द्रष्टव्याः ॥

अथ नक्षत्रदेवताया इष्टिं विधत्ते । “अथैतस्मै नक्षत्राय चरुं निर्वपति । यथा, त्वं देवानामसि । एवमहं मनुष्याणां भूयासमिति । यथा ह वा एतद्देवानाम् । एवम् ह वा एष मनुष्याणां भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । नक्षत्राय स्वाहोदेव्यते स्वाहा । उद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा । हरसे स्वाहा भरसे स्वाहा । भ्राज स्वाहा तेजसे स्वाहा । तपसे स्वाहा ब्रह्मवर्चसाय स्वाहेति” [४] इति । ‘नक्षत्र’ सामान्याभिमानो यो देवः तस्मै ‘चरुं’, ‘निर्वत्तयेत्’ । तत्र मन्त्रो यथात्वमित्यादिः । स च बोधायनेन स्पष्टीकृतः, ‘अथैतस्मै’ नक्षत्राय चरुमिति निर्वपणकाले यजमानायतन उपविश्य । यजमानो जयति । यथा त्वं देवानामस्नेह-

महं मनुष्याणां भूयासं” इति । हे नक्षत्रदेव ‘त्वं’, ‘देवानां’, मध्ये ‘यथा’, उत्तमोऽसि एवं ‘मनुष्याणां’, मध्ये ‘अहं’, उत्तमः ‘भूयासम्’, इति मन्त्रार्थः । एतमर्थं कामयमान एवात्राधिकारी । अतो यजमानो नक्षत्रदेववदुत्कृष्टो भवति । योऽयं नक्षत्रदेवः, यास्य तदुदयस्य भविष्यदुत्तमानातीतवदशाः, या च तस्य अनिष्टहरणशक्तिः, यापि तस्येष्टसम्पादनशक्तिः, यच्च तदीयं ‘भाजः’ रश्मिरूपं, यदपि तदीयं ‘तेजः’ शरीरकान्तिः, यदपि तत्प्रसादलभ्यं ‘तपः’ ब्रह्मवर्चसं, च एतदभिमानो-देवताभ्यः सर्वाभ्य उपहोमाः कर्तव्याः ॥

अथ सूर्यस्योष्टिं विधत्ते । “सूर्या वा अकामयत । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा स्यामिति । स एतः सूर्याय नक्षत्रेभ्यश्चरुं निरवपत् । ततो वै स नक्षत्राणां प्रतिष्ठाऽभवत् । प्रतिष्ठा ह वै समानानां भवति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । सूर्याय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति” [५] इति । ‘नक्षत्रादिज्योतिषां सर्वेषां ‘प्रतिष्ठां’ अधिपतिः, स्यामिति कामयमानः ‘सूर्यः’, पूर्व-कल्पसिद्धाय ‘सूर्याय’, ‘नक्षत्रेभ्यश्च’, हविर्निरूप्य ज्योतिषाम-धिपतिरभवत् । एवं यजमानोऽपि ‘समानानां’, अधिपति-र्भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

अथादितेरिष्टिं विधत्ते । “अथैतमदित्यै चरुं निर्वपति । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति । सोऽत्र जुहोति । अदित्यै स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेति” [६] इति । येषं भूमिः

सैव 'अदितिः', तस्यै निर्वपन् भूमावेव प्रतिष्ठितो भवति ।

अथ विष्णोर्यागं विधत्ते । “अथैतं विष्णवे चरुं निर्वपति । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रतितिष्ठति । सोऽत्र जुहोति । विष्णवे स्वाहा यज्ञाय स्वाहा । प्रतिष्ठायै स्वाहेति” [७] इति । ‘विष्णु’शब्देन सर्वाङ्गव्यापिनो यज्ञस्य विवक्षितत्वात् ‘विष्णवे’, हविर्निर्वपन् ‘अन्ततः’ समाप्तिपर्यन्ते यज्ञे, ‘प्रतिष्ठितो भवति । स्पष्टमन्यत् ॥

अग्निर्वा अकामयतेत्यारभ्य विष्णुचरुपर्यन्तमिदं नक्षत्रसचरूपमेकमेव कर्म । तथा च बोधायनः, अथातो नक्षत्रेष्टं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं व्याख्याय अन्ते स्पष्टमुदाजहार, नक्षत्रसत्रेण ज्योतिरानन्थाय ज्योतिषां यजते । तेनेष्टा पापं निर्मुच्य अपपुनर्मृत्युं जयतीति ह स्माह बोधायन इति ॥

अत्र भोमांसादशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

नक्षत्रेष्टुपहोमादिर्नारिष्ठादेर्निवर्त्तकः ।

समुद्धितो वा कार्यैक्यादाद्योऽन्यो पूर्वभेदतः ॥

सन्ति नक्षत्रेष्टौ अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । अग्नायै स्वाहा दुलायै स्वाहेत्यादय उपहोममन्त्राः । प्रकृतौ प्रधानहोमादूर्ध्वं नारिष्ठहोमो विहितः, नारिष्ठान् होमान् जुहोतीत्युक्तत्वात् । दश ते तनुवो यज्ञयज्ञिया इत्यादयस्तत्र मन्त्राः । अयमेको विषयः ॥ तथा श्येने अयते, लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति प्रकृता उपवीतं विहितं, उपव्ययत इति । अयं द्वितीयो विषयः ॥ तथा पृथ्ये षडहे

श्रूयते, मध्वाशयेत् घृतं वेति । प्रकृतौ श्रुतं, पयोव्रतं ब्राह्म-
णस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येत्ययं तृतीयो विषयः ॥
तत्रोपहोमनिवीतमध्वशनानि क्रमेण नारिष्ठहोमोपवीत
पयोव्रतानां निवर्त्तकानि । कुतः कार्यैक्यात् । उपहोमना-
रिष्ठहोमयोस्तावज्जुहोति, शब्दैक्यतदर्थैक्याभ्यां कार्यैक्यं प्रती-
यते । अशनव्रतयोः शब्दभेदेऽप्यर्थभेदो नास्ति । निवीतोपवीत-
योः शब्दार्थभेदेऽपि वीतशब्दस्मारितं कार्यमेकं स्यात् । तस्माद्वाध
इति पूर्वः पक्षः । भवतु नाम दृष्टार्थेषु कार्यैक्यं दृष्ट्वा वाधः,
उदाहरदानित्वपूर्वार्थानि, अपूर्वञ्च विध्येकगम्यतया विधि-
भेदेन भिद्यते । तस्मात् कार्यभेदात् समुच्चयोभ्युपगन्तव्यः ।
नच निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः । वासोभ्यां तदुभ-
योपपत्तेः । नापि पयोव्रतस्य दृष्टार्थत्वम् । अल्पेन पयसा
तन्निपुण्यसम्भवात् । उदाहरणद्वये कृत्वा चिन्ता चास्तु । पञ्च-
माध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं, ।

नचत्रेषुपहोमाः किं नारिष्ठेभ्यः पुरा न वा ।

प्रत्यक्षपाठान् मुख्यस्य सामीप्यायास्तु पूर्वता ॥

प्रकृते प्रथमो बोधो वैकृते चरमस्ततः ।

नारिष्ठहोमाः पूर्वस्यरूपहोमास्तु पृष्ठतः ॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः काम्या
विहिताः । अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालमित्यादयः ।
तत्र प्रधानहोमाः, “अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः” इत्यादि याज्या-
नवाक्यापुरस्सरं श्रूयन्ते । तत्रोपहोमा एवमाहोमाः, सोऽत्र

जुहोति । अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । अग्नये स्वाहा
 दुलायै स्वाहेत्यादिनारिष्ठहोमाश्च चोदकेन प्राप्ताः । दश
 ते तनुवो यज्ञ इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुतयोर्नारिष्ठहोमाः ।
 एतेभ्यो नारिष्ठहोमेभ्यः पूर्वमुपहोमाः कर्त्तव्याः । कुतः
 अष्टाकपालं निर्वपेत्, सोऽच जुहोतीति प्रत्यक्षपाठेन मुख्यसा-
 मीप्यमुभयहोमानां प्रतीयते । तच्चातिदिष्टैर्नारिष्ठहोमैर्व्यव-
 धाने बाधेत । तस्मादुपहोमानां पूर्ववमितिप्राप्ते ब्रूमः ।
 नक्षत्रेष्टिरूपा विकृतिर्विधीयमाना स्वोपकारकमङ्गजातमपेक्ष-
 ते । तदा चोदकः प्राकृतं नारिष्ठहोमादिकमङ्गं बोधयति ।
 प्रत्यक्षवाक्यन्तु वैकृतमुपहोमादिकं । तयोर्मध्ये क्लृप्तोपकारतया
 नारिष्ठहोमाद्यङ्गत्वं सहसा बुध्यते । उपहोमाद्यङ्गतादुपकारे
 कल्पिते पश्चाद् बुध्यते । ततः प्रधानप्रत्यासत्त्या नारिष्ठहोमाः
 पूर्वमनुष्ठेयाः । उपहोमाः पश्चादनुष्ठेयाः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्रं निवारयन् ।

पुमार्याश्चतुरोदेयादिद्यातीर्थमहेत्यरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे
 प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥३॥

समाप्तश्च प्रथमप्रपाठकः ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तन्नहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
नक्षत्रेष्ट्य आम्नाताः प्रथमे हि प्रपाठके ।
यौ दर्शपूर्णमासौ च दृष्टीनां प्रकृतिर्हि सा ॥
तौ तु प्रपाठकौ पूर्वं मन्त्रव्याख्याप्रसङ्गतः ।
व्याख्यातावनुवाकार्यमात्रमत्र पुनर्ब्रुवे* ॥
दशानुवाका एकस्मिन् तदर्थास्तु क्रमादिमे ।
वत्सापाकरणं वर्हिर्दीहो निर्वापकण्डने ॥
पेषणञ्च कपालानि पुरोडाशस्य वेदिका ।
इध्मावर्हिःसादनञ्च एवं पाठस्य ईरितः ।
एकादशानुवाकाः स्युत्तरस्मिन् प्रपाठके ॥
सुक्संमार्गा मार्जनार्थान् दर्भानग्नौ विनिक्षिपेत् ।
पत्नीसन्नहनं चाज्योत्पवनं सुक्षुचग्रहः ॥
सुक्सादनं तथापौरोडशैडाभक्षणादिकं ।
प्रस्तरप्रहराद्येवं पत्नीयोक्तविमोचनं ॥
उपवेशपरित्यागः प्रपाठेस्मिन् समीरितः ।

---

* तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमप्रपाठके एतत् प्रपाठकद्वयस्य मन्त्रार्थो द्रष्टव्यः ।

अक्षरार्थः संहितायाः भाष्य एवावगम्यतां ॥

प्रपाठके चतुर्थे तु अथ पुरुषपूर्वकः ।

उच्यते सूत्रकारेण सविष्यष्टमुदाहृतः ॥ इति ॥

तत्रापस्तम्ब आह । पञ्चाहः पुरुषमेधो ब्राह्मणो राजन्यो-
वा यजेत, ओजो वीर्यमाप्नोति, सर्वा व्यष्टीर्यन्मुत एकादशयूपे-
स्वेकादशाग्नीषोमीयाः पञ्चसारदीयवदहान्यग्निष्टोमो वोषो-
त्तमो देवसवितस्तत् सवितुर्विश्वा नि देवसवितरिति तिस्रः
सावित्रीर्जला मध्यमेहन्यश्रूनुपाकरोति । द्वयानैकादशिनान्-
नुपाकृत्य पुरुषान् ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभत इत्येतद्यथासमा-
न्नातं तान्यूपान्तरालेषु धारयन्नुपाकृतं । दक्षिणतोऽवस्थाय
ब्रह्मा सहस्रशीर्षा पुरुष इति पुरुषेण नारायणेन पराचानुश्ल-
सति । पर्यग्निकृतानुदीचीनान् प्रातस्त्रजत्याज्येन तद्देवता आ-
हुतीर्जला द्वयैरेकादशिनान् स्रष्ट्यापयन्तीति । तत्र मनुष्य-
रूपाणां पशूनां विधायके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशति-
सङ्ख्याका अनुवाकाः सन्ति ॥

तत्र प्रथमानुवाकमाह । “ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते । चत्रा-
य राजन्यम् । मरुद्भ्यो वैश्यम् । तपसे शूद्रम् । तमसे तस्करम् ।
नारकाय वीरहणम् । पाप्मने क्लीबम् । आक्रयायायोगूम् ।
कामाय पुश्चलूम् । अतिक्रुष्टाय मागधम्” [१] इति । अत्र
चतुर्थान्ता देवताः, द्वितीयान्ताः पशवः, आलभत इति ।
सर्वत्राऽनुवर्तते । ‘ब्रह्म’ ब्राह्मणजात्यभिमानि देवः । तस्मै
कश्चिद्ब्रह्मवर्चसयुक्तं ‘ब्राह्मण’जातीयं पुरुषम् ‘आलभते’ । अत्रिय

जात्यभिमानी देवताय कञ्चित् क्षत्रियजातीयं, देववैश्येभ्यो
‘मरुद्भ्यः’, मनुष्य‘वैश्यं’, कृच्छ्रचान्द्रायणादिदुःखरूपतपो-
देवाय दुःखेभ्यो जीवनं‘भूद्रं’, अन्धकारदेवाय तमःप्रियं
‘चौरं’, ‘नरक’स्वामिने ‘वीरहणम्’अम्लदासिनं, वीरहा वा
एष देवानां योऽग्निमुद्दासयत इति हि ब्राह्मणं । ‘पाप’स्वा-
मिने नपुंसकं, ‘आक्रयाय’ सर्व्वद्रव्यक्रयकारिदेवाय, ‘आयोगू’
अयोग्यस्य अशास्त्रीयस्य कर्त्तारं, ‘काम’देवाय ‘पुंश्चली’ सा-
धारणस्त्रियं, ‘अतिक्रुष्टाय’ अतिनिन्दितदेवाय, ‘मागधं’ क्ष-
त्रियाय वैश्येनोत्पादितं ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयानुवाकमाह । “गीताय सूतम् । नृत्ताय
शैलूषम् । धर्म्माय सभाचरम् । नर्म्माय रेभम् । नरिष्ठायै
भीमलम् । हसाय कारिम् । आनन्दाय स्त्रीषखम् । प्रमुदे
कुमारीपुत्रम् । मेधायै रथकारम् । धैर्याय तच्चाणम्” [२]
इति । ‘गीताभिमानीने ‘सूतं’ ब्राह्मण्यां क्षत्रियेणोत्पादितं
गानजीविनं, ‘नृत्ताभिमानीने’शैलूषं’ अन्यस्मै स्वभार्याप्रदा-
ननिमित्तकेनान्नेन जीविनं, धर्म्माभिमानीने सभायां नित्यं
चरन्तं धर्म्मस्य प्रवक्तारं, ‘नर्म्माय’ विनोदाभिमानीने‘रेभं’
मेधाविनं चाटूत्तिकुशलं, ‘नरिष्ठायै’ नरपुरुषेभ्यस्त्रिभुवनस्थि-
ता ‘नरिष्ठा’ परतन्त्राभिमानी तस्मै देवतायै ‘भीमलं’ भीरुं

चपलाक्षं, हास्याभिमानिने 'कारिं' नृत्यन्निव यो गच्छति
तादृशं विकटगमनकारिणं, आनन्दाभिमानिने 'स्तीषयं'
स्तीर्णां प्रियं, 'प्रमुदे' प्रकटवृक्षाभिमानिने 'कुमारीपुत्रं' दुहि-
तुः पुत्रं, 'मेधाद्यै' गन्धार्थधारणाभिमानिन्यै 'रथकारं' रथस्य
कर्त्तारं निपुणमतिं, धैर्याभिमानिने 'तत्त्वाणम्' तत्त्वकं वर्द्धकं ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयानुवाकमाह । "अमाय कौलालम् । मायायै
कार्मरम् । रूपाय मणिकारम् । शुभे वपम् । शरव्याया इषु-
कारम् । हेल्यै धन्वकारम् । कर्मणे ज्याकारम् । दिष्टाय
रज्जुसर्गम् । मृत्यवे मृगयम् । अन्तकाय अन्तितम् [३]" इति ।
अमाभिमानिने कुलालपुत्रं, 'मायायै' विचित्रकरणशक्त्यै
'कार्मरं' लोहकारं, 'रूपाय' शुक्लकृष्णादि रूपाभिमानिन्यै
'मणिकारं' मणिमुक्तादिसंस्कर्त्तारं, शुभाभिमानिन्यै 'वपं'
बीजानां वपारं । 'शरव्यायै' वाणसमूहाभिमानिन्यै, वाणानां
संस्कर्त्तारं, 'हेल्यै' आयुधाभिमानिन्यै 'धन्वकारं' धनुषां संस्कर्-
त्तारं, कर्मव्यापाराभिमानिने 'ज्याकारं' ज्यानां संस्कर्त्तारं,
'दिष्टाय' भवितव्याभिमानिने, 'रज्जुसर्गं' रज्जूनां स्रष्टारं,
'मृत्यवे' मरणाभिमानिने 'मृगयुं', मृगाणां हन्तारं, अन्त
काय, प्राणापहारिणे 'अन्तितं' अभिः सह क्रीडाजीविनं ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थानुवाकमाह । “सन्धये जारम् । गेहायोपपतिम् ।
निर्घृत्यै परिवित्तम् । आर्त्यै परिविविदानम् । आराध्यै दि-
दिधूपतिम् । पवित्राय भिषजम् । प्रज्ञानाय नचत्रदर्शम् ।
निष्कृत्यै पेशस्कारिम् । बलायोपदाम् । वर्णायानूधम्”
[४] इति । ‘सन्धये’ संघटकाभिमानिन्यै, ‘जारं’ पारदारिकं ।
‘गेहाय’ गृहाभिमानिने, ‘उपपतिं’ ‘प्रज्ञातजारं’ पूर्वजा-
रस्वविज्ञातः, अथन्तु भर्त्रा विज्ञात इति विशेषः । ‘निर्घृ-
त्यै’ निर्घृतिदेवतायै, ‘परिवित्तं’ ज्येष्ठात् पूर्वमेवोढभार्य्यं
कनिष्ठं । ‘आर्त्यै’ दुःखदेवतायै, ‘परिविविदानं’ प्रथमतो
विवाहशीलं, कनिष्ठः सन् तदाग्रहयुक्तमित्यर्थः । ‘आराध्यै’
कार्य्यसिद्धिप्रतिबन्धाभिमानिन्यै, ‘दिधिधूपतिं’ द्विविवाहं कृत-
वती स्त्री, ‘दिधिधूः’ तस्याः पतिः । ‘पवित्राय’ शुद्धाभि-
मानिने ‘भिषजं’ चिकित्सकं । ‘प्रज्ञानाय’ कालज्ञानाभि-
मानिने, ‘नचत्रदर्शं’ ज्योतिःशास्त्रविदं । ‘निष्कृत्यै’ ‘कार्य्यनि-
ष्पादनाभिमानिन्यै, ‘पेशस्कारि’ सुवर्णकारस्य भार्य्या । ‘व-
लाय’ बलाभिमानिने, ‘उपदां’ अन्नमात्रप्रदानेन या कन्या
गृह्यते सेयमुपदा तादृशी । ‘वर्णाय’ शुक्लकृष्णवर्णाभिमानिने,
‘अनूधं’ स्वकीयप्रयोजनमन्तरेणैव परानुरोधेन यः प्रव-
र्त्तते तादृशं ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमानुवाकमाह । “नदीभ्यः पौञ्चिष्टम् । ऋचीकाभ्यो नैषादम् । पुरुषव्याघ्राय दुर्मदम् । प्रयुङ्ग उन्मात्तम् । गन्धर्वाप्सराभ्यो ब्रात्यम् । सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदम् । अवेभ्यः कितवम् । इर्यताया अकितवम् । पिशाचेभ्यो विदलकारम् । यातुधानेभ्यः कण्टककारम्” [५] इति । ‘नदीभ्यः’ नदीदेवताभ्यः, ‘पौञ्चिष्टं’ कैवर्त्तं । ‘ऋचीकाभ्यः’ शून्यस्थलीदेवेभ्यः, ‘नैषादं’ निषाद एव नैषादस्तं । ‘पुरुषव्याघ्राय’ पुरुषश्रेष्ठाभिमानिने, ‘दुर्मदं’ अत्यन्तमदान्धं । ‘प्रयुङ्गः’ प्रकर्षेण योद्धृदेवेभ्यः, ‘उन्मात्तं’ उन्मादयुक्तं । ‘गन्धर्वाप्सराभ्यः’ गन्धर्वेभ्यस्तदीययोषिभ्यश्च, ‘ब्रात्यं’ शास्त्रीयसंस्कारहीनं पुरुषं । ‘सर्पदेवजनेभ्यः’ सर्पाभिमानिभ्यः, देवजन, शब्दवाच्यगारुडिकाभिमानिभ्यश्च, ‘अप्रतिपदं’ प्रतिपत्तिः संस्कारः तदयोग्यं । ‘अवेभ्यः’ रक्षाभिमानिभ्यः, ‘कितवं’ द्यूतासक्तं । ‘इर्यतायै’ इरा अन्नं तत्र साधुः इर्यः अन्नसमृद्ध इत्यर्थः, तदभिमानिन्यै, ‘अकितवं’ द्यूतादिव्यसनरहितं । ‘पिशाचेभ्यः’ देवयोनिविशेषेभ्यः, ‘विदलकारं’ वंशान् विदलीकृत्य कुसुलसर्पादिकं यः करोति तज्जातीयं पुरुषं । ‘यातुधानेभ्यः’ रक्षोविशेषेभ्यः, ‘कण्टककारं’ आरामादिषु कण्टकावृत्तिकर्त्तारं ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठानुवाकमाह । “उत्सादेभ्यः कुञ्जम् । प्रमुदे वामनम् । द्वार्थः स्वामम् । खप्नायान्धम् । अधर्माय बधिरम् । मञ्जानाय स्मरकारीम् । प्रकामोद्यायोपसदम् । आशिन्नायै प्रश्निनम् । उपशिन्नाया अभिप्रश्निनम् । मर्यादायै प्रश्नविवाकम्” [६] इति । ‘उत्सादेभ्यः’ कार्यविनाशाभिमानीभ्यः, ‘कुञ्जं’ वक्रपृष्ठभागं पुरुषं । ‘प्रमुदे’ प्रकृष्टदर्शाभिमानीने, ‘वामनं’ खर्व्वशरीरं पुरुषं । ‘द्वार्थः’ द्वाराभिमानीनीभ्यः, ‘स्वामं’ रोगिणं । ‘खप्नाय’ खप्नाभिमानीने, ‘अन्धं’ दृष्टिहीनं । ‘अधर्माय’ पापाभिमानीने, ‘बधिरं’ श्रवणशक्तिरहितं । ‘मञ्जानाय’ सम्यग् बोधाभिमानीने, ‘स्मरकारी’ मन्त्रौषधादिभिः भर्तुः कामोत्पादिकां । ‘प्रकामोद्याय’ ‘प्रकामं’ खेच्छानुसारेणैव वदतीति प्रकामो यो वज्रप्रलापी तदभिमानीने, ‘उपसदं’ प्रयोजनमन्तरेणैव वज्रभाषिणं सभायामुपविष्टं । ‘आशिन्नायै’ वेदशास्त्रे व्युत्पत्त्यपरिचय आशिन्ना तदभिमानीन्यै, ‘प्रश्निनं’ शास्त्रार्थेषु सन्देहेन प्रश्नकर्त्तारं । ‘उपशिन्नायै’ वेदशास्त्रविषयपरिचय उपशिन्ना तदभिमानीन्यै, ‘अभिप्रश्निनं’ पृष्टस्योपरि पुनः प्रश्नोऽभिप्रश्नः तद्युक्तं, पूर्वप्रश्ननिराकर्त्तारमित्यर्थः । ‘मर्यादायै’ शास्त्रार्थव्यवस्थाभिमानीन्यै, ‘प्रश्नविवाकं’ परकीयप्रश्नं सन्नाग्विविच्योत्तरस्य वक्तारं ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमानुवाकमाह । “ऋत्यै स्नेनहृदयम् । वैरहत्याय
पिण्डुनम् । विवित्यै चत्तारम् । आपद्रष्टाय सङ्गृहीतारम् ।
बलायानुचरम् । भूक्ते परिष्कन्दम् । प्रियाय प्रियवादिनम् ।
अरिष्टाय अश्वसादम् । मेधाय वासःपल्लूलीम् । प्रकामाय रज-
यित्रीम्” [७] इति । ‘ऋत्यै’ चोरस्य चौर्यादूर्ध्वं गमनमृतिः
तदभिमानिन्यै, ‘स्नेनहृदयं’ चौर्ये तात्पर्यवन्तं । ‘वैरहत्याय’
वीरहत्याभिमानिने, ‘पिण्डुनं’ प्रभोः कर्णे परदोषसूचकं ।
‘विवित्यै’ विशेषलाभाभिमानिन्यै, ‘चत्तारं’ सारथिं ।
‘आपद्रष्टाय’ य उपद्रष्टा राजधनं प्रत्यवेक्षिता तदभि-
मानिने, ‘सङ्गृहीतारं’ भाण्डागाराध्यक्षं, करसङ्ग्रहकारिणं
वा । ‘बलाय’ बलाभिमानिने, ‘अनुचरं’ सेवकं । ‘भूक्ते’ मह-
त्त्वाभिमानिने, ‘परिष्कन्दं’ परिचारकं । ‘प्रियाय’ प्रियाभि-
मानिने, ‘प्रियवादिनं’ मृदुभाषिणं । ‘अरिष्टाय’ अहिंसाभि-
मानिन्यै, ‘अश्वसादं’ अश्वारोहिणं । ‘मेधाय’ यज्ञबुद्ध्याभि-
मानिने, ‘वासःपल्लूलीं’ वाससः शोधयित्रीं रजकस्त्रियं । ‘प्र-
कामाय’ प्रकृष्टकामाभिमानिने, ‘रजयित्रीं’ वस्त्रेषु रञ्जन-
कारिणीम् ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमानुवाकमाह । “भायै दार्वीहारम् । प्रभाया
आग्नेन्धम् । नाकस्य पृष्ठायाभिषेक्तारम् । ब्रध्नस्य विष्टपाय पा-
त्रनिर्लेगम् । देवलोकाय पेशितारम् । मनुष्यलोकाय प्रकरि-
तारम् । सर्वेभ्यो लोकेभ्य उपसेक्तारम् । अवर्त्यै वधायोपम-
न्यितारम् । सुवर्गाय लोकाय भागदुघम् । वर्षिष्ठाय नाकाय
परिवेष्टारम्” [८] इति । ‘भायै’ दीप्यभिमानिन्यै, ‘दार्वीहारं’
इन्धनानामाहर्त्तारं । ‘प्रभायै’ प्रकृष्टदीप्यभिमानिन्यै, ‘आग्नेन्धं’
अग्नेः प्रज्वलनकर्त्तारं । ‘नाकस्य पृष्ठाया’ स्वर्गस्योपरिभागस्वा-
मिने, ‘अभिषेक्तारं’ राजाभिषेकस्य कर्त्तारं । ‘ब्रध्नस्य विष्टपाय’
आदित्यस्य लोकपालयित्रे, ‘पात्रनिर्लेगं’ कांस्य-ताम्रादिपा-
त्राणां शोधकं । ‘देवलोकाय’ देवलोकाभिमानिने, ‘पेशितारं’
प्रशान्तस्य वैरस्योत्पादयितारं, ‘मनुष्यलोकाय’ मनुष्यलोका-
भिमानिने, ‘प्रकरितारं’ स्निग्धानां वैरस्योत्पादनेन विस्फेप-
यितारं । ‘सर्वेभ्यो लोकेभ्यः’ सर्वलोकाभिमानिभ्यः, ‘उपसेक्तारं’
वैरस्य शमयितारं । ‘अवर्त्यै वधाय’ कृच्छ्रापत्तिलक्षण-वधाभि-
मानिने, ‘उपमन्यितारं’ स्वयमुपेत्य वैरस्य जनयितारं । ‘सुव-
र्गाय लोकाय’ स्वर्गलोकाभिमानिने, ‘भागदुघं’ प्रजाभ्यो रा-
जभागस्य सम्यादकं । ‘वर्षिष्ठाय नाकाय’ अतिप्रवृद्धस्य स्वर्गा-
भिमानिने, ‘परिवेष्टारं’ भोजनकाले परिवेषणस्य कर्त्तारं ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकमाह । “अर्मेभ्यो हस्तिपम् । जवायाश्चपम् । पुष्ट्यै गोपालम् । तेजसेऽजपालम् । वीर्यायाविपालम् । इरायै कीनाशम् । कीलालाय सुराकारम् । भद्राय गृहपम् । अत्र्यसे वित्तपम् । अथ्यन्नायानुत्तारम्” [८] इति । ‘अर्मेभ्यः’ गतिविशेषाभिमानिभ्यः, ‘हस्तिपं’ गजपालकं । ‘जवाय’ वेगाभिमानिने, ‘अश्चपं’ अश्चपालकं । ‘पुष्ट्यै’ पुष्ट्यभिमानिन्यै, ‘गोपालं’ गवां पालकं । ‘तेजसे’ तेजोऽभिमानिने, ‘अजपालं’ अजानां पालकं । ‘वीर्याय’ वीर्याभिमानिने, ‘अविपालं’ अवीनां पालकं । ‘इरायै’ अन्नाभिमानिन्यै, ‘कीनाशं’ कर्षकं । ‘कीलालाय’ जलाभिमानिने, ‘सुराकारं’ सुराया उत्पादयितारं । ‘भद्राय’ कल्याणाभिमानिने, ‘गृहपं’ गृहाणां पालकं । ‘अत्र्यसे’ अत्र्योऽभिमानिने, ‘वित्तपं’ धनस्य पालकं । ‘अथ्यन्नाय’ प्रत्यक्षकारणाभिमानिने, ‘अनुत्तारं’ सारथेरनुचरं ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमानुवाकः ।

अथ दशमानुवाकमाह । “मन्यवेऽयस्तापम् । क्रोधाय निसरम् । शोकायाभिसरम् । उत्कूलविकूलाभ्यां त्रिस्थिनम् । यो-

गाय योक्तारम् । क्षेमाय विमोक्तारम् । वपुषे मानस्कृतम् ।
 शीलायाञ्जनीकारम् । निर्द्वैत्यै कोशकारीम् । यमायासम्”
 [१०] इति । ‘मन्यवे’ मानसकोपाभिमानिने, ‘अयस्तापं’ अयस-
 स्तापयितारं लोहकारं । ‘क्रोधाय’ बाह्यकोपाभिमानिने, ‘नि-
 सरं’ बन्धानां वह्निर्निस्सारयितारं । ‘शोकाय’ शोकाभिमानिने,
 ‘अभिसरं’ रथस्य पुरतो गन्तारं । ‘उत्कूलविकूलाभ्यां’ काङ्क्षि-
 तादधिकलाभ उत्कूलः, तस्मादल्पलाभो विकूलः, (ताभ्यां) ‘त्रि-
 स्थनं’ त्रिभिः पादाभ्यां दण्डेन च तैरपि गन्तुमशक्त एकत्रैवाव-
 स्थितः त्रिस्थिनः तादृशं । ‘योगाय’ अलक्षलाभाभिमानिने,
 ‘योक्तारं’ रथेऽश्वानां योजयितारं । ‘क्षेमाय’ लक्षपालनाभि-
 मानिने, ‘विमोक्तारं’ रथे योजितानामश्वानां विमोचयितारं ।
 ‘वपुषे’ शरीराभिमानिने, ‘मानस्कृतं’ मनसैव लावण्यं विषये
 योजयिता मनस्कृता तस्य पुत्रं मानस्कृतं । ‘शीलाय’ स्वभाव-
 विशेषः शीलं तदभिमानिने, ‘अञ्जनीकारं’ अक्ष्णोरञ्जनेना-
 लङ्कृत्तारं । ‘निर्द्वैत्यै’ पापदेवतायै, ‘कोशकारीं’ ताम्रलोहा-
 ध्वानकुशलां स्त्रियं, खड्गादीनां चर्ममयकोशकारीं वा ।
 ‘यमाय’ प्राणापहारिणे, ‘असं’ स्रतिरुत्पत्तिस्तद्रहितां व-
 न्ध्यामित्यर्थः ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अथैकादशोऽनुवाकः ।

अथैकादशानुवाकमाह । “यम्यै यमस्यम् । अथर्वभ्योऽवतो-
काम् । संवत्सराय पर्यारिणीम् । परिवत्सराया विजाताम् ।
इदावत्सरायापस्कद्वरीम् । इद्वत्सरायातीवरीम् । वत्सराय
विजर्ज्जराम् । संवत्सराय पलिक्कीम् । वनाय वनपम् । अन्य-
तोऽरण्याय दावपम्” [११] इति । ‘यम्यै’ यमस्य स्त्रियै, ‘य-
मस्यं’ पुत्रयुगलप्रसवित्रीं । ‘अथर्वभ्यः’ अथर्वशाखागतमन्त्राभि-
मानिभ्यः, ‘अवतोकां’ गर्भस्थाविणीं स्त्रियं । ‘संवत्सराय’ प्रभवा-
दिष्वब्देषु प्रथमोऽब्दः संवत्सरस्तदभिमानिने, ‘पर्यारिणी’ प्र-
सवकालातिक्रमेण या प्रसूते सा पर्यारिणी तां । ‘परिवत्सराय’
द्वितीयोऽब्दः परिवत्सरः तदभिमानिने, ‘अविजातां’ विशेषेण
जाता विजाता द्वितीयप्रसवयुक्ता तद्रहितां । ‘इदावत्सराय’
तृतीयोऽब्दः इदावत्सरः तदभिमानिने, ‘अपस्कद्वरीं’ गर्भपरि-
णामात्रागेव प्रसवप्रतिबन्ध उपस्कद्वरस्तस्मिन् कुशला उपस्क-
द्वरी तां । ‘इद्वत्सराय’ चतुर्थोऽब्दः इद्वत्सरस्तदभिमानिने, ‘अ-
तीवरीं’ प्रसवकालात्ययकरणकुशला तां । ‘वत्सराय’ पञ्चमो-
ब्दो वत्सरः तदभिमानिने, ‘विजर्ज्जरां’ अप्रसूचैव जीर्णां । संव-
त्सराय’ सर्वस्य जगतः कृद्गकारिणे देवाय, ‘पलिक्कीं’ प्रथमे
वयस्येव पलिताङ्गीं । ‘वनाय’ वनाभिमानिने, ‘वनपं’ वनस्य
पालकं । ‘अन्यतोऽरण्याय’ एकपार्श्ववर्त्थरण्याभिमानिने, ‘दावपं’
आरण्याग्नेः पालकं ॥

इति एकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशानुवाकमाह । “सरोभ्यो धैवरम् । वेशन्ताभ्यो-
दाशम् । उपस्थावरीभ्यो वैन्दम् । नङ्गलाभ्यः शौष्कलम् । पा-
र्याय कैवर्त्तम् । अवार्याय मार्गारम् । तीर्थेभ्य आन्दम् ।
विषमेभ्यो मैनालम् । खनेभ्यः पर्णकम् । गुहाभ्यः किरातम् ।
सानुभ्यो जम्भकम् । पर्वतेभ्यः किम्भूरुषम्” [१२] इति । ‘स-
रोभ्यः’ यानि सरांसि तदभिमानिभ्यः, ‘धैवरं’ ‘उभयतो जलं
बध्नाति तटानां मत्स्यग्राहिणं । ‘वेशन्ताभ्यः’ पल्ललाभिमानिभ्यः,
‘दाशं’ वडिशेन मत्स्यग्राहिणं । ‘उपस्थावरीभ्यः’ तरूणां समीपेषु
प्रवाहमन्तरेण स्थिताः या आपः तदभिमानिनीभ्यः, ‘वैन्दं’
विन्दुर्जालं तेन जीवतीति वैन्दस्त्वं । ‘नङ्गलाभ्यः’ दणसंयुक्तदेश-
वर्त्तिजालाभिमानिनीभ्यः ‘शौष्कलं’ शुष्कलं वडिशं तेन जीव-
तीति शौष्कलस्त्वं । ‘पार्याय’ परतीराभिमानिने, ‘कैवर्त्तं’ कूले
मत्स्यानां पुञ्जीकृत्य हन्तारं । ‘अवार्याय’ अवरतीराभिमानिने,
‘मार्गारं’ अन्तर्जले हस्ताभ्यां मत्स्यमार्गणशीलं । ‘तीर्थेभ्यः’
अवतरस्थानाभिमानिभ्यः, ‘आन्दं’ तीर्थे सङ्कुबन्धनेन मत्स्यग्रा-
हिणं । ‘विषमेभ्यः’ अतीर्याभिमानिभ्यः, ‘मैनालं’ जालजी-
विनं । ‘खनेभ्यः’ सशब्दजलाभिमानिभ्यः ‘पर्णकं’ सविषं पर्णं
जलस्योपरिस्थापयित्वा मत्स्यग्राहिणं । ‘गुहाभ्यः’ पर्वतगुहाभि-
मानिनीभ्यः, ‘किरातं’ मृगघातिनं । ‘सानुभ्यः’ पर्वतशिखरा-
भिमानिभ्यः, ‘जम्भकं’ गात्राणां जृम्भयितारं । ‘पर्वतेभ्यः’
पर्वताभिमानिभ्यः, ‘किम्भूरुषं’ वनवासिनं गायकं ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशानुवाकमाह । “प्रतिश्रुत्काया ऋतुलम् । घोषाय भषम् । अन्ताय वज्रवादिनं । अनन्ताय मूकम् । महसे वीणावादम् । क्रोशाय तूणवधम् । आक्रन्दाय दुन्दुभ्याघातं । अवरस्वराय शङ्खधम् । ऋभुभ्योऽजिनसन्धायम् । साध्येभ्यश्चर्माम्याम्” [१२] इति । ‘प्रतिश्रुत्कायै’ प्रतिध्वन्यभिमानिन्यै, ‘ऋतुलं’ देशराजवार्त्ताकथनशीलं । ‘घोषाय’ ध्वन्यभिमानिने, ‘भषं’ असम्बद्धप्रलापिनं । ‘अन्ताय’ अन्तवच्छब्दाभिमानिने, ‘वज्रवादिनं’ अधिकभाषणकुशलं । ‘अनन्ताय’ अपर्यवसितशब्दाभिमानिने, ‘मूकं’ वागव्यवहाररहितं । ‘महसे’ महाशब्दाभिमानिने, ‘वीणावादं’ वीणावादाने कुशलं । ‘क्रोशाय’ कूजितशब्दाभिमानिने, ‘तूणवधं’ वेणुं वादयन्तं । ‘आक्रन्दाय’ ‘समन्ताहोषणाभिमानिने, ‘दुन्दुभ्याघातं’ भेर्या वादयितारं । ‘अवरस्वराय’ हीनोत्तमशब्दाभिमानिने, ‘शङ्खधम्’ शङ्खस्य धातारं । ‘ऋभुभ्यः’ कालसन्धानहेतुभ्यो देवविशेषेभ्यः, ‘अजिनसन्धानं’ चर्मचौरसन्धानजीविनं । ‘साध्येभ्यः’ कालषाड्गुण्यहेतुभ्यो देवविशेषेभ्यः, ‘चर्माम्यां’ वीणादिप्रहारनिवारकचर्मनिर्मातारं ॥

इति त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशानुवाकमाह । “बीभत्सायै पौलकसम् । भृत्यै जागरणम् । अभृत्यै खपनम् । तुलायै वाणिजम । वर्षाय

हिरण्यकारम् । विश्वेभ्यो देवेभ्यः सिध्नलम् । पश्चाद्दोषाय
ग्लौवम् । ऋतौ जनवादिनम् । व्यूह्या अपगल्मम् । सःशराय
प्रच्छिदम्" [१४] इति । 'वीभत्सायै' वीभत्सा दुष्टवस्तुषु हेय-
त्वबुद्धिः तदभिमानिन्यै, 'पौल्कसं' अतिनिहृष्टजातियुक्तं
'भूतौ' भूतिरैश्वर्याभिमानिनी तस्यै, 'जागरणं' 'प्रबोधशीलं' स-
र्व्वदा सावधानमित्यर्थः । 'अभूतौ' दारिद्र्याभिमानिन्यै, 'स्वपनं'
निद्रालुं, सर्व्वदा प्रमादभूयिष्ठमित्यर्थः । 'तुलायै' सुवर्णादि-
परिमाणनिश्चयहेतुस्तुला तदभिमानिन्यै, 'वाणिजं' क्रयका-
रिणं । 'वर्णाय' हिरण्यमणिमुक्तादिगतभास्वरत्वाभास्वरत्वा-
भिमानिने, 'हिरण्यकारं' कटकमुकुटादिनिष्पादकं । 'विश्वेभ्यो
देवेभ्यः' विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः तेभ्यः, 'सिध्नलं' कुष्ठरोगिणं ।
'पश्चाद्दोषाय' कुष्ठव्यतिरिक्तरोगाभिमानिने, 'ग्लौवं' नित्य-
कृशवपुषं । 'ऋतौ' गत्यभिमानिन्यै, 'जनवादिनं' जनानां
परिवादनशीलं । 'व्यूह्यै' समृद्ध्यभावाभिमानिन्यै, 'अपगल्मं'
धार्ष्ट्यरहितं । 'सःशराय' सःशीर्णत्वाभिमानिने, 'प्रच्छिदं'
प्रकर्षेण क्लेशारं ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशानुवाकमाह । "हसाय पुःश्वलूमालभते ।
वीणावादं गणकं गीताय । यादसे श्राबुल्लाम् । नर्माय भद्रव-
तीम् । तूणवधं ग्रामण्यं पाणिसङ्घातं नृत्ताय । मोदायानुक्रोश-

कम् । आनन्दाय तलवम्' [१५] इति । 'हसाय' अपहसा-
 भिमनिने, 'पुञ्चलू' खेच्छाचारिणी । 'आलभते,' इति शब्दस्य
 सर्वत्रानुवृत्तिविवक्षां दर्शयितुं पुनःपुनरुपन्यासः । 'वीणा-
 वादं गणकं' वीणां वादयितुं कुशलो वीणावादः, श्रुतिजाति-
 श्रममण्डलादिगणनकुशलो गणकः, तावुभौ गीताभिमनिने
 द्रष्टव्यौ । 'यादसे' जलचारिप्राण्यभिमनिने, 'शावुल्यां' शव-
 लवर्णशरीरां । 'नर्माय' प्रियवचनाभिमनिने, 'भद्रवती' भद्र-
 लक्षणयुक्तशरीरोपेतां । 'तृणवध्मं' मुखवादिनं वेणुवादिनं वा,
 'ग्रामण्यं' ग्रामस्य नेतारं, 'पाणिसङ्घातं' पाणिद्वयसंयोगनिर्व्व-
 र्त्तिततालकृत्यं, एतांस्त्रीन् पुरुषान् 'नृत्ताय' नृत्ताभिमनिने
 क्षुर्यात् । 'मोदाय' हर्षाभिमनिने, 'अनुक्रोशकं' नृत्तस-
 भायां जनानामाकातारं, नृत्यसमाप्तिद्योतकध्वनिकर्त्तारं वा ।
 'आनन्दाय' मानसतुष्ट्यभिमनिने, हर्षस्य वाह्यलिङ्गगम्यः
 परितोष आनन्दस्वानुभवैकगम्य इति विशेषः । 'तलवं' काह-
 लवादनं मुखवाद्यकारिणं वा ॥

इति पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशानुवाकमाह । "अक्षराजाय कितवम् । कृताय
 सभाविनम् । त्रेताया आदिनवदर्शम् । द्वापराय बहिःसदं ।
 कलये सभास्थाणुम् । दुष्कृताय चरकाचार्य्यम् । अध्वने ब्रह्म-
 चारिणम् । पिशाचेभ्यः शैलगम् । पिपासायै गोव्यच्छम् ।

निर्ऋत्यै गोघातम् । क्षुधे गोविकर्त्ताम् । क्षुत्तृष्णाभ्यां तम् ।
 यो गां विहृतं तं मा॒सं भिचमा॑ण उपतिष्ठते” [१६] इति ।
 ‘अक्षाः’ द्यूतसाधनविशेषाः, तेषां ‘राजा’ तदभिमानि देववि-
 शेषः, तस्मै, ‘कितवं’ द्यूतकुशलं । ‘कृताय’ कृतयुगाभिमानिने,
 ‘सभाविनं’ द्यूतसभाया अधिष्ठातारं । ‘चेतायै’ चेतायुगाभि-
 मानिने, ‘आदिनवदर्शं’ मर्यादायां देवनस्य द्रष्टारं परीक्षकं ।
 ‘द्वापराय’ द्वापरयुगाभिमानिने, ‘वह्निःसदं’ वह्निःसदनशीलं
 स्वयमदीव्यन्तं । ‘कलये’ कलियुगाभिमानिने, ‘सभास्याणुं’ अदे-
 वनकालेपि सभां यो न मुञ्चति सोऽयं स्वस्वसमानत्वात् सभा-
 स्याणुः तं । ‘दुष्कृताय’ दुर्घटकार्यकरणाभिमानिने, ‘चरका-
 चार्यं’, वंशाग्रवर्त्तनस्य शिचयितारं । ‘अध्वने’ मार्गाभिमानिने,
 ‘ब्रह्मचारिणं’ उपनीतं । ‘पिशाचेभ्यः’ भूतावान्तरविशेषेभ्यः,
 ‘शैलगं’ पथिकानां वस्त्रादिकमपहृत्य यः शैलं पर्वतं गच्छति
 तादृशं । ‘पिपासायै’ पानेच्छाभिमानिन्यै, ‘गोव्यच्छं’ गवां
 विवासयितारं । ‘निर्ऋत्यै’, ‘पापदेवतायै’ ‘गोघातं’ विषकण्ट-
 कादिभिर्गवां मारयितारं । ‘क्षुधे’ क्षुदभिमानिन्यै, ‘गोविकर्त्तं’
 गवां विशसितारं । ‘क्षुत्तृष्णाभ्यां’ मिलिताभ्यां वुमुक्षापिपा-
 साभिमानिनीभ्यां, ‘यः’ नीचजातिर्द्ररिद्रः पुमान् क्षुत्पीडितः
 सन् ‘गां’, विशसति ‘तं’ ‘पुरुषं’ प्रति तदीयं ‘मासं’ भिक्षितुमा-
 गत्य सेवते तं नीचं पूर्वोक्तदद्यात् कुर्यात् ॥

इति षोडशोऽनुवाकः ।

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

अथ सप्तदशानुवाकमाह । “भूम्यै पीठसर्पिणमालभते । अग्नये अ५सलम् । वायवे चाण्डालम् । अन्तरिक्षाय व५शन-
र्त्तिनम् । दिवे खलतिम् । सूर्याय हर्यक्षम् । चन्द्रमसे मिर्मि-
रम् । नक्षत्रेभ्यः किलासम् । अ३क्ते शुक्लं पिङ्गलम् । रात्रियै
कृष्णं पिङ्गलम्” [१७] इति । ‘भूम्यै’ भूमिदेवतायै, ‘पीठसर्पिणं’
यो भग्नचरणो दारुमयपीठावलम्बी भूम्यां सर्पति तादृशं । ‘अ-
ग्नेय’ अग्निदेवतायै, ‘अंसलं’ चाण्डालजातीयं, अन्तरिक्षदेवतायै
‘वंशनर्त्तिनं’ वंशाद्यनृत्तजीविनं । ‘दिवे’ द्युलोकदेवतायै, ‘खल-
तिं’ केशहीनशिरस्कं । सूर्यदेवतायै हरितवर्णाक्षियुक्तं । चन्द्र-
देवतायै, ‘मिर्मिरं’ निमिषदृष्टिं । नक्षत्रदेवताभ्यः श्वेतविन्दु-
समाभ्यः, ‘किलासं’ कुष्ठविन्दुयुक्तं । अर्हदेवतायै, ‘शुक्लं पिङ्गलं’
शुक्लवर्णदेहं पिङ्गलाक्षं । रात्रिदेवतायै, ‘कृष्णं पिङ्गलाक्षं’ कृष्ण-
वर्णदेहं पिङ्गलवर्णाक्षियुक्तं ॥

इति सप्तदशोऽनुवाकः ।

अथाष्टदशोऽनुवाकः ।

अथाष्टदशानुवाकमाह । “वाचे पुरुषमालभते । प्राणम-
पानं व्याजमुदान५ समानं तान् वायवे । सूर्याय चक्षुराल-
भते । मनश्चन्द्रमसे । दिग्भ्यः ओत्रम् । प्रजापतये पुरुषम्”
[१८] इति । वाग् देवतायै, पुरुषं, पूरकं, स्थूलशरीरमित्यर्थः ।
तत्तच्छरीरवर्त्तिनः प्राणाद्याः पञ्चवायुवृत्तिविशेषाः ये सन्ति

‘तान्’ सर्वान्, वायुदेवतायै, कुर्यात् । प्राणो मुखनासिकावर्त्ती ।
अपानोऽधोद्वारवर्त्ती । व्यानः सर्वदेहव्यापी । उदान उत्क्रान्ति
हेतुः । समानः सर्वशरीरसाम्येनान्नरसप्रेरणहेतुः । यद्यपि
प्राणादयस्तस्मात् पुरुषशरीरात् पृथक्कर्तुमशक्याः, तथापि
तत्रैवावस्थितान् वायवे समर्पयेत् । एवं चक्षुर्मनःश्रोत्राण्यपि
तत्र स्थितान्येव सूर्यचन्द्रमसोदिग्भ्यः समर्पयेत् । प्रजापतये
तु तच्छरीरस्थं ‘पुरुषं’ जीवात्मानं, समर्पयेत् ॥

इति अष्टादशोऽनुवाकः ।

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

अथैकोनविंशानुवाकमाह । “अथैतान् रूपेभ्यः आल-
भते । अतिद्वस्त्रमतिदीर्घम् । अतिकृशमत्यल्पसलम् । अतिशु-
क्लमतिक्षणम् । अतिसूक्ष्णमतिलोमशम् । अतिकिरिटमति-
दन्तुरम् । अतिमिर्मिरमतिमेमिषम् । आशायै जामिम् । प्रती-
चायै कुमारीम्” [१६] इति । पूर्वोक्तेभ्यः तत्तद्देवताभ्यश्च
अत्यन्तवैलक्षण्यद्योतनायाय शब्दः । ‘एतात्’ वक्ष्यमाणानतिद्व-
स्त्रादीन् पुरुषान्, ‘अरूपेभ्यः’ समीचीनरूपरहितेभ्यः कुक्षित-
रूपाभिमानिभ्यः, ‘आलभते’ अतिद्वस्त्रादयः प्रसिद्धाः । ‘अति-
किरीटः’ अत्यल्पदन्तः । ‘अतिदन्तुरः’ अत्युन्नतदन्तः । ‘अति-
मिर्मिरः’ अत्यर्थं निमिषदृष्टिः । ‘अतिमेमिषः’ सदाविस्फा-
रिताचक्षुषदृष्टिः । एतान् सर्वान् रूपेभ्यः आलभत इति
पूर्वचान्वयः । ‘आशायै’ अलभ्यवस्तुविषदृष्ट्याभिमानिन्यै, ‘जा-

मिं' निवृत्तरजस्कां भोगायोग्यां स्त्रीयं । 'प्रतीचायै' लब्धव्यस्य
वस्तुनो लाभप्रतीचणाभिमानिन्यै, 'कुमारीं' अनूढाम्, कन्या-
मालभते । ब्राह्मणादयः कुमार्यन्ताः प्रोक्ता मनुष्यविशेषरूपाः
पशवोऽस्मिन् पुरुषमेधे पञ्चाहे सोमयागविशेषे मध्यमेहनि
सवनीयपशुभिः समन्वित्यालब्ध्याः । तथाच सूत्रं पूर्वमेवो-
दाहृतं ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्द्धं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरवृक्षभूपालसा-
म्राज्यधुरन्धरेण माधवामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
यजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥

समाप्तश्च चतुर्थप्रपाठकः ।

अथ तैत्तिरीय ब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमप्रपाठकः ।

हरि ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा येवेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरं ॥

चतुर्थे नरमेधस्य पशवो विहिता अथ ।

दृष्टिहोत्रस्यमन्त्रोक्तिः पञ्चमेऽस्मिन् प्रपाठके ॥

संहितायामेव मन्त्राः प्रसङ्गाद्वाक्यताः पुरा ।

देवा वै नर्चिनेत्याद्या मनुरित्यादिकाश्च ये ॥

अनुवाकास्तत्र तेषां मन्त्राणां ब्राह्मणे श्रुतं ।
 तद्ब्राह्मणं विना मन्त्रैर्याख्यातुं नैव शक्यते ॥
 अतो मन्त्रा उदाहृत्य व्याकृता ब्राह्मणैः सन् ।
 तत्राचरार्थो विज्ञेयोऽनुवाकार्यसु वर्ण्यते ॥
 चयोदशानुवाकाः स्युः पञ्चमेऽस्मिन् प्रपाठके ।
 होतुर्जपः सामिधेन्यो निविदादापनं ऋचोः ॥
 प्रयाजा आज्यभागौ च मुख्या याज्यानुवाक्यगाः ।
 इडाङ्गानमनूयाजाः सूक्तवाकः शंयुवाकः ।
 पत्नीसंयाजकाश्चैडाङ्गानं पाठक ईरितः ॥

एतस्मिन् प्रपाठके ये मन्त्राः आस्ताः, तेषां मध्ये को-
 मन्त्रः कुत्रोदाहृत्य व्याख्यात इति तत्सर्वं विविच्यते । योयं
 सत्यं प्रपद्य इत्यनुवाकः, सोयं देवा वै नर्चिनेत्यत्रोदाहृत्य
 व्याख्यातः । प्र वो वाजा इति येयमृक् सापि तत्रैवोदाहृत्य
 व्याख्याता । सत्यं प्रपद्यत इत्यनुवाके प्र वो वाजा इत्यृगपि
 तद्वयं देवा वै नर्चिनेत्यत्रोदाहृत्य व्याख्याता । अग्न आयाची-
 त्यादय एकादशर्चस्वज्ञो वा एष इत्यत्र व्याख्याताः । अग्ने
 महानग्निर्हीतेत्यनुवाकद्वयं अग्ने महाः असीत्यत्र व्याख्यातं ।
 समिधो अग्न आज्यस्येत्यनुवाकः समिधो यजतीत्यत्र व्या-
 ख्यातः । अग्निर्वृत्राणीत्यनुवाकः चक्षुषी वा एते इत्यस्योपक्रमे
 व्याख्यातः । अग्निर्मूर्द्धा भुव इति मन्त्रद्वयं मूर्द्धन्वतीपुरोऽनु-
 वाक्या भवति, नियुलत्या यजतीत्यत्र व्याख्यातं । प्रजापते
 न त्वदेतानीत्यारभ्य कृत्स्नोऽप्यनुवाकशेषश्चक्षुषी वा एते इत्य-

स्यावसाने व्याख्यातः । उपहृतं रथन्तरमित्यनुवाको मनुः
 पृथिव्या इत्यत्र व्याख्यातः । देवं वर्द्धिरिदं द्यावापृथिवी-
 त्यनुवाकद्वयं अग्नीध्र आदधातीत्यनुवाकमध्ये एतदुर्वैना
 मासुर आसीदित्येतस्माद्वाख्यानात्पूर्वत्र व्याख्यातं । तच्छं
 योरित्यनुवाको देवा वै यज्ञस्य स्वगाकर्त्तारमित्यनुवाकस्य
 मध्ये एतावता ह्येनसा भवतीत्येतस्माद्वाक्यादूर्ध्वं व्याख्यातः ।
 आप्यायस्वेत्यनुवाकस्तत्समीप एवाधो मिथुनत्वायेत्येतस्मादूर्ध्वं
 व्याख्यातः । उपहृतमित्यनुवाको तत्रैव व्याख्यातः ।

वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमो ह्यर्द्धं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरवृक्षभूपालसा-
 म्राज्यधुरन्धरेण माधवामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 यजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च पञ्चमः प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इष्टिहोत्रं पञ्चमेऽस्मिन् उक्ता षष्ठे प्रपाठके ।

वक्ष्यते पाशुकं होत्रं उक्तादौ यूपसंस्कृतिं ॥

तत्र बौधायन आह । यदानुजानाति यूपा याज्यमाना-
यानुब्रूहीति । तज्जघनेनोत्तरेवेदित्वं निरस्योपविश्य यूपाञ्ज-
नीया अन्वाहाञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तमिति सप्त, तासां त्रिः ।
प्रथमामन्वाह । उत्तमेन वचनेनार्द्धर्चने उपनमति यदा
जानात्युच्चीयमाणायानुब्रूहीति । यदूर्ध्वतिष्ठादिति प्रतिपद्य
समर्थं आविदथे वर्द्धमान इति अर्द्धर्चं उपनमति यदा जाना-
ति परिवीयमाणायानुब्रूहीति पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा
इति प्रतिपद्योत्तमया त्रिः परिदधातीति । यद्यप्यत्राञ्जनार्थं
एको मन्त्रः, उच्छ्रयणार्थाः पञ्च मन्त्राः, परिव्ययणार्थं एको-
मन्त्रः, तथाप्यञ्जनस्य प्राधान्याच्छ्रित्यायेन सप्तापि मन्त्रा
यूपाञ्जनीया इत्युच्यन्ते । तत्राञ्जनार्थं प्रथमामृचमाह ।
“अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तः । वनस्यते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्रविणेह धत्तात् । यद्वा क्षयो मातुरस्या
 उपस्ये' इति । हे 'वनस्यते' वनस्यतिविकारयूप 'देव-
 यन्तः' देवानिच्छन्तः क्षत्विजः, 'दैव्येन' देवयोग्येन, 'मधु-
 ना' मधुरेणाज्येन, 'अध्वरे' यागे, 'त्वा' त्वाम्, 'अञ्जन्ति'
 स्रक्षणीकुर्वन्ति । 'यत्' यस्मात् कारणात्, 'उर्ध्वस्तिष्ठात्'
 उच्छ्रितः स्थास्यसि । 'इह' कर्मणि, 'द्रविणा' धनानि,
 'धत्तात्' सम्पादयिष्यसि, 'यद्वा' यस्माच्च कारणात्, 'अस्या
 मातुः' श्रेयसां निर्मात्या वेदेः, 'उपस्ये' पार्श्वस्थिते देशे,
 'क्षयः' तव निवासो भविष्यति । तस्मात् कारणात् तद्योग्य-
 तायै त्वां यजन्तीति पूर्व्वचान्वयः । यूपा याज्यमानाद्यानु-
 ब्रूहीत्येवमध्वर्युणा प्रेषिते होता एतामृचमनुब्रूयात् ॥

अथ यूपायोच्छ्रीयमाणाद्यानुब्रूहीत्येवं प्रेषिते होत्रा
 या क्षचः पञ्चानुवक्तव्याः, तासां मध्ये प्रथमामाह । "उ-
 च्छ्रयस्व वनस्यते । वर्ष्मन् पृथिव्या अधि । सुमीतिमीय-
 मानः । वर्चोधा यज्ञवाहसे" इति । हे 'वनस्यते' यूप,
 त्वं 'पृथिव्याः', सम्बन्धि 'वर्ष्मन्' प्रधानभूते अस्मिन् देशे,
 'अधि' उपरि, 'उच्छ्रयस्व' उत्तिष्ठ । कीदृशस्त्वं 'सुमीत्या'
 शोभनेन प्रक्षेपेण स्थापनेन, 'मीयमानः' स्थाप्यमानः, 'यज्ञ-
 वाहसे' यज्ञनिर्व्वाहकाय, यजमानाय 'वर्चोधाः' वर्चसः
 दीप्तेर्द्वारा सम्पादयिता ॥

अथ द्वितीयामाह । "समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात् ।
 ब्रह्म वन्वानो अजरः सुवीरः । आरे अस्रदमतिं बाधमानः ।

उच्छ्रयस्व महते सौभगाय” इति । हे यूप त्वं ‘महते सौ-
भगाय’ यजमानस्याधिकसौभाग्यसिद्ध्यर्थं, ‘उच्छ्रयस्व’ उ-
च्छ्रितो भव । कीदृशस्त्वं ‘समिद्धस्य’ सम्यक् प्रदीप्तस्याहव-
नीयस्य, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि, ‘अयमाणः’ आश्रित्य
वर्त्तमानः, तथा ‘अजरं’ अविनाशं, ‘सुवीरं’ कल्याणपुत्रा-
दिसमृद्धिकारणं, ‘ब्रह्म’ परिवृढमिदं कर्म, ‘वन्वानः’ सम्भज-
मानः, तथा ‘अमतिम्’ अस्मदीयमज्ञानम्, ‘अस्मदारे’ अस्मत्तो
दूरे, ‘बाधमानः’ नाशय ॥

अथ तृतीयामाह । “ऊर्ध्वं उपुण ऊतये तिष्ठा देवो
न सविता । ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिः वाघङ्गिर्वि-
क्कयामहे” इति । हे यूप ‘न ऊतये’ अस्माकं रक्षणाय,
‘ऊर्ध्वं’ त्वमूर्द्धाकार एव, ‘सुतिष्ठा’ सुष्ठुस्थितिं कुरु ।
तत्र दृष्टान्तः । ‘ऊर्ध्वः’ उपरिदेशे वर्त्तमानः, ‘सविता देवो
न’ सूर्यो देव इव । कीदृशस्त्वं ‘वाजस्य सनिता’ अन्नस्य दा-
नाय, ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘अञ्जिभिः’ क्रत्वभिव्यक्त-
कारिभिः, ‘वाघङ्गिः’ क्रत्वनुष्ठानभारं वहद्भिः, चत्विग्भिः
सहिताः, वयं ‘विककयामहे’ विशेषेण त्वामाककयामः ॥

अथ चतुर्थीमाह । “ऊर्ध्वो नः पाह्यः हसो नि केतुना ।
विश्वः समन्त्रिणं दह । कधी न ऊर्ध्वञ्च रथाय जीवसे ।
विदा देवेषु नो दुवः” इति । हे यूप त्वं ‘ऊर्ध्वः’, सन् ‘केतुना’
प्रज्ञया, ‘नः’ अस्मान्, ‘अहसः’ पापात्, ‘निपाहि’ नि-
तरां पालय । ‘अन्त्रिणं’ भक्षणशीलं राक्षसादिं, ‘विश्वं’

सर्वमपि, 'संदह' समूहीकृत्य भस्मीकुरु। किञ्च 'रथाय जीवसे' रथारोहणपूर्वकाय जीवनाय, 'नः' अस्मान्, 'ज-
ध्वान्' उच्छ्रितान्, 'कृधि' कुरु त्वं। यदा 'चरथाय' चतु-
र्थाय कर्मफलप्राप्तये, 'नोदुवः' अस्मदीयां परिचर्या, 'देवेषु',
'विदा' वेदय, कथय ॥

अथ पञ्चमीमाह। "जातो जायते सुदिनत्वे अङ्गां स मर्यं
आ विदधे वर्द्धमानः। पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा। देवया
विप्र उदियर्त्ति वाचम्" इति। अयं यूषो 'जातः' नित्यप्रा-
दुर्भूतोऽपि, 'अङ्गां' दिवसानां मध्ये, 'सुदिनत्वे' यागयुक्त-
स्याङ्ग सुदिनत्वाय, पुनरपि 'आजायते' अस्मदर्थं आभिमु-
ख्येन प्रादुर्भवति, 'सः' यूषः, 'मर्यं' मनुष्यैर्यजमानादिभिर्युक्ते,
'विदधे' यज्ञदेशे, 'आ' समन्तात्, 'वर्द्धमानः', आस्ते। 'धीराः'
धीमन्तो यजमानादयः, 'अपसः' कर्मणोनिमित्तीभूतात्,
'मनीषा' स्वकीयया 'मनीषया' बुद्ध्या, 'पुनन्ति' तमिमं
यूपं शोधयन्ति, 'विप्रः' ब्राह्मणः, ऋत्विक्सङ्घ, 'देवया' देवगा-
मिनो, 'वाचं' यूपसृतिं, 'उदियर्त्ति' उद्गमयति, उच्चारय-
तीत्यर्थः ॥

अथ "यूषाय परिवीयमाणाद्यानुब्रूहीति प्रेषितेन होत्रा
पठनीयामृचमाह। "युवा सुवासाः परिवीत आगात्। स उ
श्रेयान् भवति जायमानः। तं धीरासः कवय उन्नयन्ति।
स्वाधियो मनसा देवयन्तः" इति। यथा लोके 'सुवासाः'
शोभनवापोपेतः, 'युवा' यौवनयुक्तः पुरुषः, अयत आग-

च्छति । एवमयं यूषः 'परिवीतः', रसनया वेष्टितः, 'आगात्' इह कर्मणागतः, 'स उ' स एव यूषः, 'जायमानः' इह कर्मणि निष्पद्यमानः, 'अथान्' दिने दिने प्रशस्यतरो भवति । 'तं' यूषं, 'धीरासः' बुद्धिमन्तः, 'कवचः' विद्वांसो यजमानादयः, 'उन्नयन्ति' स्वयमानैर्गुणैश्चिह्नितं कुर्वन्ति । कीदृशा यजमानादयः, 'स्वाधियः' स्वयमेव बुद्ध्या यन्ति, स्वतन्त्रबुद्धय इत्यर्थः । 'मनसा' स्वकीयेन 'देवयन्तः' देवान् प्राप्तुमिच्छन्तः ॥

कल्पः । समीक्ष्यमानवतीं समिद्धवतीं चोत्तरेण पृथुपाजवत्यौ धाव्ये दधाति । पृथुपाजा अमर्त्यस्तं सबाधा यतः सुच इति । तत्र प्रथमामृचमाह । "पृथुपाजा अमर्त्यः । घृतनिर्णिक् स्वाङ्गतः । अग्निर्यज्ञस्य हव्यवाट्" इति । 'अग्निः' पृथुपाजत्वादिगुणकः, 'पृथुपाजा' विस्तीर्णबलः, 'अमर्त्यः' मरणरहितः, 'घृतनिर्णिक्' घृतस्य शोधकः, 'स्वाङ्गतः' सुष्ठु-होमेन पूजितः, 'यज्ञस्य हव्यवाट्' यज्ञसंबन्धि हविर्वहति ।

अथ द्वितीयामाह । "तः सबाधा यतः सुचः । इत्याधिया यज्ञवन्तः । आ चक्रुरग्निमूतये" इति । 'तम्' अग्निं, 'ऊतये' रक्षार्थं, 'आचक्रुः' आह्वानं कुर्वन्ति । कीदृशा चत्विजः, 'सबाधाः' बाधासहिताः, यज्ञविघ्नं बाधमाना इत्यर्थः । 'यतः सुचः' होमव्याप्तसुचः, होमाय सुचं सर्वदा व्यापारयन्तीत्यर्थः । 'इत्या' इत्यमनेन प्रकारेण, 'धिया' प्रज्ञया, 'यज्ञवन्तः' सम्यग् यागं कुर्वन्तः ॥

कल्पः । त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्यानां परिदधाति ।
पाठस्तु “त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्द्धन्ति मतिभि-
र्वसिष्ठाः । ते वसु सुषणानानि सन्तु । यूयं पातः स्वस्तिभिः
सदा नः” इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्वं’, अनिष्टनिवारकत्वात् ‘वरुणः’,
असि । ‘उत’ अपिच, दृष्टप्रापकत्वात्, ‘मित्रः’, असि, व-
सिष्ठाः’ वसिष्ठगोत्रोत्पन्नाः पुरुषाः, ‘मतिभिः’ मननीयाभि-
स्तुतिभिः, ‘त्वां’ पोषयन्ति, ‘सुषणानानि’, सुष्टु दानयोग्यानि,
‘वसन्ति’ धनानि, ‘ते’ त्वयि, सन्तु ‘यूयं’ सपरिवाराः, ‘स्वस्तिभिः’
क्षेमैः ‘नः’ अस्मान्, सदा ‘पात’ ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

होत्रे तु पाशुकेऽञ्जन्ति यूपस्याभ्यञ्जने वदेत् ।
उच्छ्रेति पञ्चोच्छ्रयणे परिव्याने युवस्विति ।
पृथु धात्रे उभे त्वञ्च परिधानीयका भवेत् ॥
अथ मीमांसाद्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितं ।
उद्दिवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ।
विकल्पस्मारकत्वैक्यादाकारान्यत्वतोन्निमः ॥

यूपस्योच्छ्रयणे करणभूत एष मन्त्रोऽध्वर्युणा पद्यते । उदि-
वत्स्रभानां तपिष्टं पृण पृथिवीमुपरेण दृष्ट्वेति उच्छ्रयी-
माणाय यूपाय प्रेषितेन होत्राऽयं मन्त्रः पद्यते । उच्छ्रयस्तु
वनस्यते । वर्द्धन् पृथिव्या अधीति । अनयोर्मन्त्रयोर्यूपोच्छ्र-
यणे स्मारणमेकमेव कार्यं । तस्माद्विकल्प इति चेत् मैवं ।
करणमन्त्र उच्छ्रयणं करोमीत्येवं स्मारयति । होत्रस्तु क्रि-

यमाण उच्छ्रयमनुवदन्ध्वर्यूपोच्छ्रयणं कर्त्तव्यमित्येवं-
विधां सृतिं जनयति । तत्र स्मार्थस्योच्छ्रयणस्यैकत्वेऽपि कर्त्त-
व्यमित्यस्य करोमीत्यस्य च सृतिप्रकारस्यान्यत्वात् । कार्यै-
क्याभावेन समुच्चयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

उच्छ्रयस्वसमिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पनम् ।

समुच्चयो वा कार्यैक्यादाद्येनसूतयेन्तिमः ॥

उच्छ्रयस्येत्युक्तेका । समिद्धस्य अयमाणमिति द्वितीया । ऊर्ध्व
ऊषुण इति तृतीया । ऊर्ध्वानः पाहीति चतुर्थी । ता एताः
क्रियमाणमनुवदन्त्यो होत्रा पश्यन्ते । तासां यूपोच्छ्रयणकर्त्त-
व्यतास्मारणस्य कार्यस्यैकत्वादिकल्प इति चेत् मैवं । प्रथमं
मन्त्रेणोत्पन्नायाः सृतेरुत्तरोत्तरमनुस्यूतेः पृथक्प्रयोजनत्वात् ।
तस्मात् समुच्चयः ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके यूपसंस्कारा उक्ताः । अथ द्वितीये प्रया-
जविषया मैत्रावरुणप्रेषाः । तृतीये च होतुर्यज्याश्चोच्यन्ते ।
तथा च बोधायन आह । यदा जानाति समिद्धः प्रेक्षेति ।
तं मैत्रावरुणः प्रेक्षति होता यच्चदग्निः समिधा सुषमिधा
समिद्धमित्यथ होता यजति समिद्धो अथ मनुषे दुरोण
इति ताविमावेव व्यतिषङ्ग उत्तरेणोत्तरेण मैत्रावरुणः । प्रेक्षत्यु-
त्तरेणोत्तरेण होता यजतीति । अत्राध्वर्युः । समिद्धः प्रेक्षेति

मन्त्रेण यदा मैत्रावरुणं प्रेष्यति । तदानीमयं मैत्रावरुणो-
 होता यच्चदित्यादिभिरनुवाकोक्तैर्मन्त्रैर्होतारं प्रेष्यति । तत्र
 प्रथमं मन्त्रमाह । “होता यच्चदग्निं समिधा सुषमिधा
 समिद्धं नाभा पृथिव्याः सङ्गथे वामस्य । वर्ष्मन्दिव इडस्यदे
 वेत्वाज्यस्य होतर्यज” [१] इति । योऽयं दैव्यः ‘होता’, सोऽयं
 ‘समिधा’ समिधाख्यया प्रथमप्रयाजदेवतया, सहितम् ‘अग्निं’,
 ‘यच्चत्’ यजतु, पूजयतु । कीदृशमग्निं, ‘पृथिव्याः’ वेदिरूपा-
 याः, सम्बन्धिन्यां ‘नाभौ’ उत्तरवेदिमध्यगतायामुत्तरनाभौ,
 ‘सुषमिधा’ शोभनसमिन्धनेन, ‘समिद्धं’ सम्यक् दीपितं ।
 कीदृशे नाभिस्थाने, ‘वामस्य’ वननीयस्य धनस्य, ‘सङ्गथे’ सम्यक्
 प्राप्तिनिमित्ते, ‘देवोवर्ष्मन्’ द्युलोकवासिनामुच्छ्रयकारिणे,
 ‘इडस्यदे’ अन्नस्य प्रापके, ‘आज्यस्य वेतु’ समिद्देवतायुक्तोऽग्नि-
 रिदमाज्यं पिवतु, तदर्थं हे मानुष ‘होतः’, ‘यज’ याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । “होता यच्चत् तनूनपातमदिते-
 र्गर्भं भुवनस्य गोपां । मध्वाद्य देवो देवेभ्यो देवयानान् पथो
 अन्तु वेत्वाज्यस्य होतर्यज” [२] इति । ‘तनूनपातं’ तनूनपा-
 न्नामकं द्वितीयप्रयाजदेवं, दैव्यः ‘होता’, पूजयतु । कीदृशं,
 ‘अदितेर्गर्भं’ भूमेः पुत्रं, ‘भुवनस्य गोपां’ भूतजातस्य पा-
 लकं, सः ‘देवः’ तनूनपान्नामकोऽग्निविशेषः, ‘अद्य’ अस्मिन्
 कर्माणि, ‘देवयानान् पथः’, देवानामागमनमार्गान्, ‘देवेभ्यः’
 देवाथं, ‘मध्वा’ मधुरेणाज्येन, ‘अन्तु’ अन्तान् करोतु, वेत्वा-
 ज्यस्येत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “होता यच्चनराशंसं नृशस्तं
नृः प्रणेत्तं । गोभिर्वपावान्स्याद्वीरैः शक्तिमान्यैः प्रथमया-
वा हिरण्यैश्च वेत्वाज्यस्य होतयज” [३] इति । दैव्यः
‘होता’, ‘नराशंसाख्यं’ अग्निं विकल्पितद्वितीयप्रयाजदेवं, पूज-
यतु । कीदृशमग्निं, ‘नृशस्तं, नृभिर्यजमानादिभिः स्तुतं,
‘नृः प्रणेत्तं’ मनुष्याणां प्रकर्षेण नेतारं, स च नराशंसाख्यो-
ऽग्निः ‘गोभिः’, ‘वपावान्’ समृद्धिमान् ‘स्यात्,’ गोसमृद्धिहे-
तुर्भवत्वित्यर्थः । तथा ‘वीरैः’ पुत्रादिभिः, ‘शक्तिमान्’ सर्व-
कार्यसाधनसमर्थो भवतु । ‘रथैः’, नानाविधैः ‘प्रथमयावा’
सर्वेभ्यः प्रथमतो गन्ता, भवतु । ‘हिरण्यैः’, वज्रभिः ‘चन्द्रो’
आह्लादवान्, भवतु । यजमानाय गोपुत्रयहिरण्यानि प्रय-
च्छत्वित्यर्थः । वेत्वाज्यस्येति पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । “होता यच्चदग्निमिड ईडितो-
देवो देवाः आवच्छदूतो हव्यवाडमूरः । उपेमं यज्ञमुपेमां
देवो देवहृतिमवतु वेत्वाज्यस्य होतयज” इति । ‘इड’
इडेत्येतन्नामकम्, ‘अग्निं’ तृतीयप्रयाजदेवं, दैव्यः ‘होता’,
यजतु । स च ‘देवः’, ‘ईडितः’ यजमानादिभिः स्तुतः,
‘देवान्’, सर्वान् ‘आवच्छत्’ इह कर्मणावहतु । ‘दूतः’
दूतवद्धितकारी, ‘हव्यवाट्’ हविषो वोढा, ‘अमूरः’ अ-
मूढः, स देवः ‘इमं यज्ञं’, ‘उपावतु’ उपेत्य रचतु । ‘इमां’,
च ‘उपावतु’, ‘देवहृतिं’ मदीयं देवाङ्गानमपि, ‘अवतु’ ।
वेत्त्वित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह । “होता यच्चत् वर्हिः सुष्ठरी-
मोर्णं सदा अस्मिन् यज्ञे विच प्रच प्रथताः स्वासखं देवेभ्यः ।
एमेनेदद्य वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु प्रियमिन्द्रस्यास्तु
वेत्याज्यस्य होतयज” [५] इति । ‘सुष्ठरीमा’ शोभनवेद्यास्त-
रणेन युक्तं, ‘वर्हिः’ नामकं चतुर्थप्रयाजदेवमग्निं, दैव्यः ‘होता’,
यजतु । ‘ऊर्णं सदाः’ कम्बलवन्मृदुमूर्त्तिः, स देवः ‘अ-
स्मिन्’ मदीये, ‘यज्ञे’, ‘विच’ प्रथतां ‘प्रच प्रथताञ्च’ विविध-
मपि प्रसरतु प्रकर्षेण प्रसरतु । ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘स्वासखं’
सुखासनत्वेन स्थातुं योग्यं, ‘एमेन’ इत्यभूतमृदुत्वादिगुण-
युक्तेन, ‘इद्’ वर्हिः, ‘अद्य’ अस्मिन् यज्ञे, ‘वसुरुद्रादित्याः’
‘आसदन्तु’ आसीदन्तु । तस्य ‘वर्हिरिन्द्रस्य’, अपि ‘प्रियमस्तु’ ॥

अथ षष्ठं मन्त्रमाह । “होता यच्चदुर ऋष्याः कवव्योऽ-
कोषधावनीरुदाताभिर्जिहतां विपक्षोभिः अयन्तां । सुप्रायणा
अस्मिन् यज्ञे विश्रयन्तामृतावृधो विचन्वाज्यस्य होतयज”
[६] इति । ‘दुरः’ द्वारसंज्ञकाः पञ्चमप्रयाजदेवताः, तद्रूपमग्निं
दैव्यः ‘होता’, यजतु । ताश्च, ‘ऋष्याः’ महतीः हिंसाः वा,
‘कवव्यः’ कवाटवतीः, द्वाराभिमानित्वात् ‘अकोषधावनीः’ या
सुखिद्वैर्धावन्ति ताः कोषधावन्यः तद्विपरीताः, द्वारः ‘उदा-
ताभिः’ दिग्भिर्दीप्तिभिर्वा, ‘उज्जिहतां’ उद्गच्छन्तु । ‘पक्षो-
भिः’ पार्श्वैः, ‘विश्रयन्तां’ विविधं अयन्तां । ‘अस्मिन् यज्ञे’,
‘सुप्रायणाः’ सुखेन प्रापणीयाः, ‘ऋतावृधः’ ऋतस्य सत्यस्य,
यज्ञस्य वा वर्द्धयिष्यः, ‘विश्रयन्तां’ विविधं सेवन्तां ॥

अथ सप्तमं मन्त्रमाह । “होता यच्चदुषासा नक्ता वृहती
सुपेशसा नृः पतिभ्यो योनिं कृण्वाने । सः स्रयमाने इन्द्रेण
देवेरिदं वर्हिःसीदतां वीतामाजस्य होतर्यज” [७] इति ।
‘उषासा नक्ता’ अहश्च रात्रिश्चेति षष्ठमप्रयाजदेवते, तद्रूप-
मग्निं दैव्यः ‘होता’, यजतु । कीदृशौ देवते, ‘वृहती’ गुणै-
र्महत्तयो, ‘सुपेशसा’ शोभनरूपयुक्ते, ‘नृः पतिभ्यः’ नृणां पतयो
ये राजानः तदर्थं, ‘योनिं कृण्वाने’ स्थानं कुर्वाणे, ‘इन्द्रेण
देवैः’, च ‘सः स्रयमाने’ सम्राग् घर्षेण स्मितं कुर्वाणे, तथाविध-
देवते ‘इदं वर्हिः’र्यज्ञं, ‘आसीदतां’ । वीतामित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ अष्टमं मन्त्रमाह । “होता यच्चदैव्या होतारा
मन्द्रा पोतारा कवी प्रचेतसा खिष्टमद्यान्यः । करदिषास्त्रभिर्गूत्त-
मन्य ऊर्जा स तव सेमं यज्ञं दिवि देवेषु धत्तां वीतामाजस्य
होतर्यज” [८] इति । दैव्यहोतृनामकौ सप्तमप्रयाजदेवौ,
तदात्मकमग्निं दैव्यः ‘होता’, यजतु । कीदृशौ देवौ, ‘मन्द्रा’
हर्षयुक्तौ, ‘पोतारा’ शोधयितारौ, ‘कवी’ विद्वांसौ, शा-
स्त्रज्ञौ, अतएव ‘प्रचेतसा’ प्रकृष्टज्ञानौ, तयोः ‘अन्यः’ एको-
देवः, ‘अद्य’ ‘अस्मिन् कर्मणि, ‘इषा’ अन्नेनैव हविषा, ‘खिष्टं
करत्’ सुष्ठुयागे यथा भवति तथा करोतु । ‘अन्यः’ इत-
रो देवः, ‘ऊर्जा’ रसेन, ‘स्त्रभिर्गूत्त’ शोभनाभिप्रेतफल-
सम्बन्धं, करोतु । कीदृश्या ऊर्जा, ‘सतवसा’ वलसहितया,
तौ चोभौ देवौ ‘दिवि’ द्युलोके, स्थितेषु ‘देवेषु’, ‘इमं यज्ञं’,
‘धत्तां’ स्थापयतां । वीतामित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ नवमं मन्त्रमाह । “होता यच्चत्तिष्ठो देवीरपसा-
मपस्तमा अच्छिद्रमद्येदमपस्तन्वतां । देवेभ्यो देवीर्देवमपो-
विचंत्वाज्यस्य होतर्चज” [८] इति । इडा सरस्वती भार-
तीत्येवंरूपाः ‘तिष्ठः’ अष्टमप्रयाजदेव्यः, तद्रूपमग्निं दैव्यः
‘होता’, यजतु । कीदृशो देव्यः, ‘अपसामपस्तमाः’ अपसा-
शब्दः कर्मावाची तेन तद्वतीरूपलक्ष्यन्ते, अपसां कर्मावतीनां
मध्ये अतिशयेन कर्मावत्यः, तादृशो देव्यः ‘अद्य’ अस्मिन्
दिने, ‘इदमपः’ अस्मदीयं कर्म, ‘अच्छिद्रं’ वैकल्प्यरहितं
यथा भवति तथा, ‘तन्वतां’ सम्पादयन्तु, किञ्च ‘देवीः’ ता
दैव्यः, ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘अपः’ अस्मदीयं कर्म, ‘देवं’ देव-
नशीलं, अभिमतफलप्रदानसमर्थं, कुर्वतां । विचंत्वित्यादि
पूर्व्ववत् ॥

अथ दशमं मन्त्रमाह । “होता यच्चत्तष्टारमचिद्युम-
पाकं रेतोधां विश्रवसं यशोधां । पुरुरूपमकामकर्शनं
सुपोषः पोषैः स्यात् सुवीरो वीरैर्वेत्वाज्यस्य होतर्चज” [१०]
इति । ‘तष्टा’ नवमप्रयाजदेवः, तद्रूपमग्निं दैव्यः ‘होता’,
यजतु । कीदृशं तष्टारं, ‘अचिद्युं’ चेष्टनरहितं, चाञ्चल्यर-
हितं, स्थिरमित्यर्थः । ‘अपाकं’ अवालं, प्राज्ञमित्यर्थः । ‘रेतो-
धां’ रेतसः पुत्रादिवीजस्य यजमाने धारयितारं, ‘विश्रवसं’
विविधकीर्त्तियुक्तं, ‘यशोधां’ यजमाने यशसो धारयितारं,
‘पुरुरूपं’ बद्धरूपं, ‘अकामकर्शनं’ कामानामनाशयितारं,
‘सोस्मिन्’ यजमाने ‘पोषैः’ धनादिसमृद्धिभिः, ‘सुपोषः स्यात्’

सुष्ठुपोषको भवतु । 'वीरैः' पुत्रादिभिः, 'सुवीरः' शोभनाप-
त्यप्रदः, भवतु । वेत्विति पूर्ववत् ॥

अथ एकादशं मन्त्रमाह । "होता यच्चदनस्यतिमुपावः
स्वच्छत् धियो जोष्टारः॥शशमन्नरः । स्वदात् स्वधितिर्चतु-
थाद्य देवो देवेभ्यो हव्यावाङ् वेलाज्यस्य होतर्यज" [११]
इति । 'वनस्यति' यूपधारभूतं दशमप्रयाजदेवतात्मकमग्निं,
दैव्यः 'होता', यजतु । 'धियो जोष्टारं' बुद्धेः प्रीणयितारं,
'शशमन्' पशोः शमिता, 'नरः' पुरुषः, 'उपावस्वच्छत्' पश्वर्थं
यूपत्वेनोपावसृजतु, संयोजयत्वित्यर्थः । किञ्च स वनस्य-
तिर्देवः 'स्वधितिः' स्वधितिमान् यूपः, स्वधितिना संस्मृत
इत्यर्थः । 'चतुधा' चतौ विहिते कालविशेषे, 'अद्य' अस्मिन्
कर्माणि, 'स्वदात्' अस्माभिर्दीयमानं हविः स्वदयतु । किञ्च
सः 'देवः' वनस्यतिः, 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'हव्या' हवींषि, 'अवाङ्'
वदतु । वेत्वित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ द्वादशमन्त्रमाह । "होता यच्चदग्निः॥ स्वाहाज्यस्य
स्वाहा मेदसः स्वाहा स्लोकानां॥ स्वाहा स्वाहाकृतीनां॥ स्वाहा
हव्यसुक्तीनां । स्वाहा देवाः॥ आज्यपान् स्वाहाग्निं होत्रा-
ज्जुषाणा अग्न आज्यस्य वियन्तुहोतर्यज" [१२] इति । योऽयं
'स्वाहा'शब्दोदित उत्तमप्रयाजदेवोऽग्निः तं दैव्यः 'होता',
यजतु । तदग्निप्रीत्यर्थं 'आज्यस्य', स्वाङ्गतिरसु, मेदोरूपस्य
मांसविशेषस्य स्वाङ्गतिरसु । 'स्लोकानां' लेशानां, स्वाङ्गतिरसु ।
'स्वाहाकृतीनां' स्वाहाकारेणादीयमानानां सर्वाङ्गतिद्रव्याणां

खाज्जतिरसु । 'हव्यसुक्तीनां' हविस्तावकमन्त्राभिमानीनीदे-
वतानामर्थं खाज्जतिरसु । येवाज्ये पठिता देवास्तान् स-
र्वानुद्दिश्य खाज्जतिरसु । 'होत्रात्' होमनिमित्तभूतात्,
'अग्निः', 'जुषाणाः' सेवमानाः, ये देवाः तेषां खाज्जतिरसु ।
अथमग्निरन्ये च सर्वे देवाः आज्यं पिबन्तु हे मानुष 'होतः',
तदर्थं याज्यां पठ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयानुवाके प्रयाजविषया मैत्रावरुणप्रैषा अभिहि-
ताः । अथ तृतीयानुवाके प्रयाजयाज्या आप्रीसंज्ञका होत्रा
पठनीया उच्यन्ते । तत्र प्रथमामाह । "समिद्धो अद्य मनुषो
दुरोणे । देवो देवान्यजसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहस्वि-
कित्वान् । त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः" [१] इति । हे 'जात-
वेदः', 'देवः' 'दीप्यमानः' त्वं 'मनुषः' मनुष्यस्य यजमा-
नस्य, 'दुरोणे' गृहे, 'अस्मिन्' कर्मणि, 'समिद्धः' प्रज्वा-
लितः सन्, 'देवान्', 'यजसि' यज, हविषा पूजय । हे
'मित्रमहः' मित्राणां पूजयितः, 'चिकित्वान्' अभिज्ञः, त्वं
'आवह' देवानामावाहनमपि कुरु । त्वं 'दूतः' देवानां हित-
कारी, 'कविः' शास्त्राभिज्ञः, अतएव 'प्रचेताः' प्रकष्टज्ञानश्च,
'असि', ॥

अथ द्वितीयामाह । "तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्

मध्वा समञ्जन् स्वदया सुजिह्व । मन्मानि धीभिरत यज्ञ-
मृन्धन् । देवचा च कणुह्यध्वरन्ः” [२] इति । हे ‘तनूनपात्’,
नामकाग्ने हे ‘सुजिह्व’ शोभनज्वाल, ‘वहतस्य’ यज्ञस्य, ‘यानान्’
फलप्राप्तिहेतुन्, ‘पथः’ मार्गान् हविर्लक्षणान्, ‘मध्वा’ मधुना
रसेन, ‘समञ्जन्’ सम्यक् सत्त्वोत्पुर्व्वन्, ‘स्वदया’ स्वादूकुर ।
किञ्च ‘मन्मानि’ मननीयानि अस्माकमभिप्रेतानि, ‘धीभिः’
आत्मीयबुद्धिभिः, ‘मृन्धन्’ समृद्धानि कुर्व्वन्, ‘उत’ ‘अ-
पिच’ ‘यज्ञमृन्धन्’ यज्ञमपि समृद्धं कुर्व्वन्, ‘नोध्वरं च’
अस्मदीयं यज्ञमपि, ‘देवचा कणुहि’ देवेषु कुरु ॥

अथ तृतीयामाह । “नराशंसस्य महिमानमेषां उप-
स्रोषाम यजतस्य यज्ञैः । ते सुकतवः शुचयो धियन्वाः ।
स्वदन्तु देवा उभयानि हव्या” इति । ‘नराशंस’ नामकस्य अग्नेः,
‘महिमानं’ माहात्म्यं, ‘उपस्रोषाम’ उपेत्य सुम । कीदृशस्य,
‘एषां’ अतिग्यजमानानां, सम्बन्धिभिः ‘यज्ञैः’, ‘यजतस्य’
पूजनीयस्य, एवं नराशंसे स्तुते सति ‘देवाः’, ‘उभयानि
हव्या’ आज्यपुरोडाशलक्षणानि द्विविधानि हवींषि, ‘स्वदन्तु’
आस्वदन्तां । कीदृशा देवाः, ‘सुकतवः’ शोभनयज्ञाः, ‘शुचयः’
शुद्धाः, ‘धियं धाः’ ज्ञानानां धारयितारः । द्वितीयतृती-
ययोरनयोर्मन्त्रयोः अधिकारिभेदेन व्यवस्थितविकल्पो द्र-
ष्टव्यः । तथा चापस्तम्ब आह, नराशंसो द्वितीयः प्रयाजो
वशिष्ठश्रुनकानां तनूनपादितरेषां गोत्राणामिति ॥

अथ चतुर्थीमाह । “आजुक्कान ईद्यो वन्द्यश्च । आयाह्यग्ने

वसुभिः सजोषाः । त्वं देवानामसि यज्ञ होता । स एनान्य-
क्षीषितो यजीयान्” [४] इति । हे ‘अग्ने’, ‘त्वं’, ‘आयाहि’ अस्मिन्
कर्मण्यागच्छ । कीदृशस्त्वं, ‘आजुक्कानः’ देवानामाक्ताता,
‘ईद्यः’ सुत्यः, ‘वन्द्यश्च’ नमस्कार्योऽपि, ‘वसुभिः’ देवैः,
‘सजोषाः’ समानप्रीतिः, हे ‘यज्ञ’ प्रभूतसत्त्व, ‘देवानां’, ‘होता’
आक्ताता, ‘असि’, ‘सः’ त्वं, ‘एनान्’ देवान्, ‘यक्षि’ यज,
‘ईषितः’ अस्माभिरध्येषितः, प्रार्थितः, ‘यजीयान्’ मनुष्याद-
प्यतिशयेन यष्टा ॥

अथ पञ्चमीमाह । “प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्याः । वसो-
रस्या वृज्यते अग्ने अङ्गां । व्युप्रयते वितरं वरीयः । देवेभ्यो
अदितये स्त्रोत्रम्” [५] इति । यदिदं ‘प्राचीनं’ प्रागग्रत्वेना-
स्त्रीर्णं, ‘बर्हिः’, अस्ति तदिदं ‘प्रदिशा’ प्रकर्षेण दिश्यमानेन
मन्त्रेण, ‘पृथिव्याः’ वेदिरूपायाः, ‘वसोः’ आच्छादनार्थं, ‘अङ्गा-
मये’ प्रातःकाले, ‘अस्याः’ प्राच्या दिशः सकाशात्, ‘वृज्यते’
आद्विच्यते । तथा च मन्त्रान्तरं, त आवहन्ति कवचः पुर-
स्तादिति । तच्चाहृतं बर्हिः ‘देवेभ्यः’ देवार्थं, ‘अदितये’ भूस्यर्थं,
‘वितरं’ विविधं, ‘वरीयः’ अत्यन्तश्रेष्ठं, ‘स्त्रोत्रं’ सुखं, यथा
भवति तथा ‘व्युप्रयते’ वेद्यां प्रसृतं भवति ॥

अथ षष्ठीमाह । “व्यचस्वतीरुर्विद्या विश्रयन्तां । पतिभ्यो
न जनयः शुभमानाः । देवीर्द्वारो वृहतीर्विश्रमिन्वाः । देवेभ्यो
भवथ सुप्रायणाः” [६] इति । या ‘द्वार’ देवताः सन्ति ताः अस्मिन्
कर्माणि ‘विश्रयन्तां’ विशेषणस्थिता भवन्तु, कीदृशः, ‘व्यच-

स्वतीः' व्याप्तिमत्यः, अत एव 'उर्विचा' अत्यन्तविस्तृताः, 'शुभ-
मानाः' शोभनाः । तत्र दृष्टान्तः, 'पतिभ्यो न जनयः' या
स्त्वियः पत्यर्थं शोभन्ते तद्वद्देवीरित्यादीनि चत्वारि सम्बुध्य-
न्तानि । 'वृहतीः' गुणैर्महत्यः, 'विश्वमिन्वाः' विश्वस्य प्रीण-
यित्रीः, 'दारो देवीः' द्वाराभिमानिन्यः, हे देव्यः, 'देवेभ्यः'
देवार्थं, 'सुप्रायणाः' सुष्ठुगमनक्षमाः भवथ ॥

अथ सप्तमीमाह । "आ सुष्वयन्ती यजते उपाके । उषासा
नक्ता सदतां नि योनौ । दिव्ये योषणे वृहती सुरुक्ते । अधि
श्रियः शुक्रपिशन्दधाने" [७] इति । 'उषासा नक्ता' अहोरात्रे
देव्यौ, 'योनौ' अस्मिन् यज्ञस्थाने, 'नि' नितराम् आसीदतां ।
कीदृशौ, 'सुष्वयन्ती' सुष्ठु आचन्त्यौ गच्छन्त्यौ, 'यजते' यज-
नीये, 'उपाके' जनान्चितुमुपक्रान्ते, 'दिव्ये' दिवि भवे, 'यो-
षणे' योषितां विन्नेन प्रीणयित्री, 'वृहती' गुणैर्महत्यौ,
'सुरुक्ते' सुष्ठु दीप्ते, 'शुक्रपिशं' निर्मलरूपां, 'श्रियं', 'अधिद-
धाने', अधिकं धारयन्त्यौ ॥

अथ अष्टमीमाह । "दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मि-
माना यज्ञं मनुषो यजथै । प्रचोदयन्ता विदयेषु कारू प्रा-
चीनं ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता" [८] इति । 'दैव्यहोतार' नामकौ,
देवौ अत्रासीदतामिति शेषः । कीदृशौ, 'प्रथमा' मनुष्यहोतुः
पूर्वभाविनौ, 'सुवाचा' शोभनस्तोत्रौ, 'मनुषः' यजमानस्य,
'यजथै' यष्टुं, 'यज्ञं', 'मिमाना' उत्पादयन्तौ, 'प्रचोदयन्ता'
'विदयेषु' यज्ञेषु सर्वान् ऋत्विजः प्रेरयन्तौ, 'कारू' स्वयञ्च

कर्त्तारौ, 'प्राचीनं ज्योतिः' प्राच्यां दिशि प्रणीतं आहवनी-
याख्यमग्निं, 'प्रदिशा' प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण 'दिशनौ' नि-
र्वाहकौ ॥

अथ नवमीमाह । "आ नो यज्ञं भारती त्वयमेतु । ईडा
मनुष्वदिह चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्वर्हिर्दिदं स्नानं । सरस्वती
स्वपसः सदन्तु" [८] इति । 'भारत्याख्या देवी', 'नः' अस्म-
दीयं, 'यज्ञं', 'त्वयं' चिप्रं, 'एतु' आगच्छतु । 'इह' अस्मिन्
कर्मणि, 'मनुष्वत्' 'चेतयन्ती' यथा मनुष्यो मयास्त्रोपकर्त्तव्य-
मिति जानाति तद्वज्जानाति, 'ईडा'ख्या देवी चागच्छतु ।
तथा 'सरस्वती', चागच्छतु । एवमेताः 'तिस्रोदेव्यः', 'स्व-
पसः' शोभनकर्मणः, 'स्नानं' सुखकरं, 'इदं वर्हिः' इमं यज्ञं,
'आसदन्तु' प्राप्नुवन्तु ॥

अथ दशमीमाह । "य इमे द्यावापृथिवी जनित्री । रूपै-
रपि॥शुभ्रवनानि विश्वा । तमद्य होतरिषितो यजीयान् । देवं
त्वष्टारमिह यच्चि विद्वान्" [१०] इति । 'यः' त्वष्टा देवः, 'जनित्री'
विश्वस्य जनयित्री, 'इमे द्यावापृथिव्यौ', 'रूपैः' देवतिर्यङ्म-
नुष्याद्याकारैः, 'अपि॥शत्' रूपयुक्तान्यकरोत् । तथा 'विश्वा
भुवनानि' सर्वाणि भूतजातानि, 'अपि॥शत्' रूपयुक्तान्यक-
रोत् । हे 'होतः', 'यजीयान्' यष्टुतमः, त्वं 'विद्वान्' अभिज्ञः
सन्, 'इषितः' अस्माभिः प्रार्थितः, 'अद्य' अस्मिन् दिने, 'इह'
कर्मणि, 'तं' त्वष्टारं, 'देवं', 'यच्चि' यज ॥

अथ एकादशीमाह । "उपावसृजन्मन्या समञ्जन् । देवा-

नां पाथ ऋतुया हवींषि । वनस्यतिः शमिता देवो अग्निः ।
 खदन्तु हव्यं मधुना घृतेन” [११] इति । ‘वनस्यतिर्देवः’ यूपः,
 ‘तन्मया’ आत्मनैव परनिरपेक्ष्यैव, ‘ऋतुया’ तत्तद्भूतौ, ‘देवानां,’
 ‘पाथः’ पशुलक्षणमन्नं, अन्यानि च ‘हवींषि’, ‘समंजन्’ सम्यक्
 प्रकाशयन्, ‘उपावसृजत्’ देवेभ्यः प्रयच्छतु । किञ्च योऽयं
 ‘वनस्यतिः’ यूपदेवः, यश्च ‘शमिता’ शमितादेवः, योऽपि
 ‘अग्निः’ अग्निर्देवः, एते सर्वे ‘मधुना’ मधुरेण घृतेन, ‘हव्यं’,
 ‘खदन्तु’ खादूकुर्वन्तु ॥

अथ द्वादशीमाह । “सद्योजातो व्यमिमीत यज्ञं । अग्नि-
 र्देवानामभवत् पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यतस्य वाचि । खाहा-
 क्ततः हविरदन्तु देवाः” [१२] इति । ‘सद्योजातः’ जातमात्र
 एव, अयं ‘अग्निः’, ‘यज्ञः’, ‘व्यमिमीत’ विशेषेणोत्पादयति ।
 अतएवायमग्निः ‘देवानां’, मध्ये ‘पुरोगाः’ प्रथमगामी,
 मुख्यः, ‘अभवत्’ । ‘प्रदिशि’ प्रकृष्टायां पूर्वस्थां दिशि, स्थितस्य
 ‘ऋतस्य’ यज्ञनिष्पादकस्य, ‘अस्य’ आहवनीयाख्यस्य, ‘होतुः’
 अग्नेः, ‘वाचि’ वागुपलक्षित आस्त्रे, ‘खाहाक्तं’ खाहाकारेण
 प्रक्षिप्तं, ‘हविः’, सर्वे ‘देवाः’, ‘अदन्तु’ भक्षयन्तु ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये प्रयाजयाज्या आप्रीसंज्ञका अभिहिताः । चतुर्थे पर्यग्नीकरणीया उच्यन्ते । कल्पः । यदा जानाति पर्यग्नये क्रियमाणायानुब्रूहि इति । तदा मैत्रावरुणपर्यग्नीकरणाया-
न्वाहाग्निर्होता नोध्वर इति । तत्र प्रथमामृचमाह । “अ-
ग्निर्होता नो अध्वरे वाजी सन् परिणीयते । देवो देवेषु य-
ज्ञियः” इति । ‘देवेषु’ मध्ये ‘यज्ञियः’ यज्ञार्हः, ‘देवः’ अग्निः,
‘नोध्वरे’ अस्मदीये यज्ञे, ‘होता’ होमनिष्पादकः, ‘वाजी’
हविर्लक्षणाक्षयुक्तः सन्, ‘परिणीयते’ परितो नीयते ॥

अथ द्वितीयामृचमाह । “परि त्रिविध्यध्वरं । यात्यग्नी
रथोरिव । आ देवेषु प्रयो दधत्” इति । ‘रथोरिव’ रथवा-
निव, अयं पर्यग्नीकरणार्थं उत्सुकरूपः ‘अग्निः’, ‘अध्वरं’
योगसाधनं पशुं, ‘त्रिविष्टि’ वेष्टनत्रयं यथा भवति तथा,
पर्यग्नीकरणार्थं ‘प्रयः’ प्रायणीयं हविः, ‘देवेषु’, ‘आदधत्’
आदधालित्येवमर्थं ॥

अथ तृतीयामृचमाह । “परि वाजपतिः कविः अग्निर्हव्या-
न्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे” इति । ‘वाजपतिः’ अन्नस्य
पालकः, ‘कविः’ विद्वान्, अयम् ‘अग्निः’, ‘हव्यानि’, पुरुषाणि
‘पर्यक्रमीत्’ परिक्रान्तवान् । किं कुर्वन्, ‘दाशुषे’ हविर्दत्त-
वते, यजमानाय ‘रत्नानि’, ‘दधत्’ सम्पादयन् ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे पर्याग्निकरण्या च उक्ताः पञ्चमे अग्निगुणैषवा-
दिनं होतारं प्रति मैत्रावरुणप्रेषाभिधीयते । कल्पः । यदा
जानात्युपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यजै-
दग्निरिति जपति । पाठस्तु । “अजैदग्निः । असनद्वाजं नि ।
देवो देवेभ्यो हव्याऽवाट् । प्राञ्जोभिर्हिन्वानः । धेनाभिः कल्प-
मानः । यज्ञस्यायुः प्रतिरन् । उप प्रेष्य होतः । हव्या देवेभ्यः”
इति । अथ शामित्रः मैत्रं प्रतिनियमनस्य पशोः पुरतो योयमुल्मु-
काख्योऽग्निरित्युच्यते । सोऽयम् ‘अग्निः’, ‘अजैत्’ जयतु । हविः-
सम्पादनसामर्थ्यमत्र जयः । ‘वाजं’ अन्नं, हविर्लक्षणं, ‘न्यसनत्’
नीयमानं सभजतु । ‘देवः’ होतनात्मकोऽयमग्निः, ‘देवेभ्यः’
देवार्थं, ‘हव्या’ हवींषि, ‘अवाट्’ आवहतु । किं कुर्वन्,
‘प्राञ्जोभिः’ चत्विग्भिर्गतिभिः, ‘प्रहिन्वानः’ अग्रतो गच्छन्,
‘धेनाभिः’ ग्रीणयित्रीभिर्दीप्तिभिर्धारणादिभिर्वा, ‘कल्पमानः’
सामर्थ्यं सम्पादयन्, ‘यज्ञस्य’ यज्ञवतो यजमानस्य ‘आयुः’,
‘प्रतिरन्’ प्रकर्षेण वर्द्धयन्, एवमयमग्निर्हव्यानि वहतु । हे
‘होतः’, ‘उपप्रेष्य’ प्रेष्यमाणमैत्रावरुणेन प्रेषितः सन् पश्चात्
प्रेष्य ज्ञापयसि । किं ज्ञापितव्यमिति तदुच्यते, ‘देवेभ्यः’
‘हव्या’ देवार्थं हवींषि ज्ञापय ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे अग्निगुप्रैषार्थो भैत्रावरुणप्रैषोभिहितः । षष्ठेऽग्नि-
गुप्रैषोभिधीयते । कल्पः । अथ होताग्निगुमन्वाह दैव्याः शमि-
तार इति । पाठस्तु । “दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरभ-
ध्वं । उपनयत मेधा दुरः । आशासाना मेधपतिभ्यां मेधं । प्रास्ता
अग्निं भरत । स्तृणीत वर्हिः । अन्वेनं माता मन्यतां । अनु पिता ।
अनु भ्राता सगर्भः । अनु सखा सयूथः । उदीचीनाः अस्त्र पदो
निधत्तात् । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वातं प्राणमन्त्रवस्त्रजतात् ।
दिशः ओत्रं । अन्तरीक्षमसुं । पृथिवीः शरीरं । एकधास्य
त्वचमाच्छ्रितात् । पुरा नाभ्या अपिशसो वषामुत्खिदतात् ।
अन्तरेवोन्नाणं वारयतात् । श्वेनमस्य वचः कृणुतात् । प्रशसा
बाह्व । शला दोषणी । कश्यपेवाः सा । अच्छिद्रे ओणी ।
कवषोरु स्तेकपर्णाष्टीवन्ता । षड्विंशतिरस्य वंक्रयः । ता अनु-
ष्टेयाच्यावयतात् । गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । ऊबध्यगोहं
पार्थिवं खनतात् । अक्षा रचः सः सृजतात् । वनिष्ठुमस्य मा-
राविष्ट । उरुकं मन्यमानाः । नेद्वस्तोके तनये । रविता र-
वच्छमितारः । अग्निगो शमीध्वं । सुशमि शमीध्वं । शमीध्वम-
ग्निगो” इति । ‘शमितारः’ विशसनकर्त्तारः, ते च द्विविधाः,
देवरूपा मनुष्यरूपाश्च । ते च सम्बोध्यन्ते । हे ‘दैव्या शमितारः’,
अपिच हे ‘मनुष्याः शमितारः’, यूयं उभयेऽपि वक्ष्यमाणं
कर्म कर्तुं ‘आरभध्वं’ । किं कर्त्तव्यमिति तदुच्यते, ‘मेधाः’
मेधार्हाः, ‘दुरः’ द्वारो हविर्मागान्, विशसनहेतीर्वा, ‘उप-

नयत' सन्निधापयत, 'मेधपतिभ्यां' यज्ञस्वामिभ्यां, पत्नीयज-
मानार्थं अग्नीषोमदेवतार्थं वा 'मेधं' यज्ञं, 'आशासानाः'
प्रार्थयमाना द्यूयं, 'अस्मै' सञ्ज्ञपनस्थानमुपनीयमानाय पशवे,
'अग्निम्' उल्लुकास्थं, 'प्रभरत' प्रकर्षेण अयणार्थं हरत । अथ
सञ्ज्ञपनस्थानं नीतस्य पशोरधस्तात् 'वर्हिस्तृणीत' उपाकरण-
योर्वर्हिषोरन्यतरत् उपक्षिपत । अथैनं सञ्ज्ञप्यमानं पशुं मा-
त्रादयः 'अनुमन्यन्ताम्' अङ्गीकुर्वन्तां, समाने गर्भे भवः
'सगर्भः', 'भ्राता', समाने द्यूये भवः 'सद्यूयः', सखा सञ्ज्ञप्यमा-
नस्य 'अस्य', 'पदः' पादान्, 'उदीचीनान्' उत्तरगतान्,
'निधत्तात्' स्थापयत । 'सूर्यं' चक्षुर्गमयतात्' चक्षुः सूर्य-
देवतां प्रापयत । 'प्राणं' असुं वायुदेवतां प्रति 'अन्ववष्ट-
जतात्' अनुप्रापयत । 'ओच्चं', दिग्देवताः प्रापयत । 'असुं'
जीवं, 'अन्तरिक्षं', प्रापयत । 'शरीरं', 'पृथिवीं', प्रापयत ।
'एकधा' एकविधया विच्छेदराहित्येन, 'अस्य त्वचम्', 'आच्छ-
तात्' क्तिन्नां कुरुत । 'नाभ्याः', 'अपिशसः' हृदात्, पूर्वमेव
'वपां' 'उत्विदतात्' उद्धरत । 'जआणं' उच्छासं, 'अन्तरेव',
'वारयतात्', पिहितास्यं सञ्ज्ञपयेदित्यर्थः । 'श्वेनं' श्वेनाकृति-
कम्, 'अस्य' पशोः, 'वचः', कुरुत । 'बाह्व', 'प्रशसा' प्रच्छे-
दनौ, कुरुत । 'दोषणी' प्रकोष्ठौ, 'शला कृणुतात्' शलाकाकारे
कुरुत । 'अंसा कश्यपा' उभावप्यसौ कच्छपाकारौ कुरुत ।
'आणी', उभे अपि 'अच्छिद्रे' अन्यूने कुरुत । 'कवषा' कपा-
टाकारा, 'स्तेकपर्णा' करवीरपत्राकारौ 'अष्टीवन्ता' अविभक्तौ,

‘ऊह’, मूलयुक्तौ कुरुत । ‘अस्य’ पशोः, ‘वङ्गयः’ वक्त्राणि पार्श्व-
स्थीनि ‘षड्विंशतिः’, भवन्ति, ताः सर्वाः ‘अनुष्टुप्’ अनुष्ठानक्रमेण
स्वस्थानगतानि, ‘उच्चावयतात्’ उद्धरत । ‘गात्रं गात्रं’ सर्व-
स्यावदानीयमङ्गं, ‘अनूनं कृणुतात्’ अविकलं कुरुत । ‘ऊव-
ध्यगोहं’ पुरीषगूहनस्थानं, ‘पार्थिवं खनतात्’ पृथिवीसम्बन्ध-
मवटं खनत । ‘अस्त्रा’ रुधिरेण, ‘रक्षः सः सृजतात्’ पिशित-
लोलुपं राक्षसादि संयोजयत । ‘अस्य’ पशोः, ‘वनिष्ठु’
गुदसदृशमात्रं मांसं, ‘माराविष्ट’ लूनं छिन्नं माकुरुत । ‘ऊहकं
मन्यमानाः’ पक्षिविशेषाकारमवगच्छन्तः, ऊलूकसदृशं वनिष्ठुं
तथैवोद्धरत न तु मध्यतः छिन्नं कुरुतेत्यर्थः । ‘वः’ युष्माकमेवं
कुर्वतां, सम्बन्धिनि ‘तोके’ पुत्रे, ‘तनये’ तदीयापत्ये, च
‘रविता’ शमयिता, ‘नेत्’ नैव, ‘रवत्’ ‘रूयात्’ यथा शास्त्रं
क्वेदने क्रियमाणे भवतां गृहे पुत्रपौत्रादिनिमित्तं रोदनं न
भवतीत्यर्थः । हे ‘शमितारः’, दैव्या मनुष्याश्च हे ‘अग्निगो’
तेषु मुख्यदेव, यूयं सर्वेऽपि ‘शमीध्वं’ विशग्ननादिना पशुं
संस्कुर्वध्वं । पुनरपि विशेषाकारेणाच्यते । ‘सुशमि’ ‘सुष्टु-
शमनं’ शास्त्रीयविशसनं यथा भवति तथा, ‘समीध्वं’ पशुं
शमयत, संज्ञपयत, हे ‘अग्निगो’, इतरैः सह यूयं सर्वे ‘शमीध्वं’
सर्वथा शमयत । न त्वपचरितं शमनं कुरुत । क्रूरं कर्मेति
मत्वा तदुपेक्षणं माभूदिति पुनः पुनर्वचनम् ॥

कल्पः । अथाद्येतं जयं जपत्यग्निगुश्च इति । पाठस्तु ।
“अग्निगुश्चापापश्च । उभौ देवानां शमितारौ । ताविमं पशुः

अपयतां प्रविद्वांसौ यथा यथास्य अयणं तथा तथा”
इति । योऽयन् ‘अग्निगु’नामकः देवः यश्च ‘अपापनामकः’ तौ
‘उभौ’, ‘देवानां’, मध्ये ‘शमितारौ’ विश्वसन्स्य कर्त्तारौ, ‘तौ’
उभौ, ‘इमं पशुः’, ‘अपयतां’ अयणं पाकं कुरुतां । कीदृशौ
‘यथा यथास्य अपणं तथा तथा प्रविद्वांसौ’ येन येन प्रकारे-
णास्य पशोः अयणं भवति तं तं प्रकारं प्रकर्षेण जानन्तौ ।

अत्र भीमांसा । नवमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

अविकारो विकारो वा स्थान्मेधपतिशब्दयोः ।

विकारे स्वामिदेवार्थं एकार्थो वान्तिमेऽपि किम् ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्याय्यत्वतोऽग्निमः ।

अर्थसत्त्वादिकारोऽत्र द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः ॥

मन्त्रैक्यादर्थं एकोऽत्र स्वाम्यस्मिन् ज्याययाब्दिता ।

देवार्थाग्नौर्देव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणं ॥

अग्निगुप्रैषानि गदस्यादाविदमाज्ञायते । ‘दैव्याः शमितार
उत मनुष्या आरभध्वं । उपनयत मेध्या दुरः । आशासाना
मेधपतिभ्यां मेधमिति’ । शाखान्तरे मेधपतये मेधमिति । अय-
मर्थः । ‘शमितारः’ पशुघातिनः, द्विविधाः, ‘दैव्या मनुष्याश्च’,
तानुभयान्, सम्बोध्य होता कर्त्तव्यविशेषान्निर्दिशति । प्रारम्भः
कर्त्तव्यः, मेधो यज्ञः तद्योगात् दुरःपदार्थान् हिंसाहेतुन्
इहानयत । किं कुर्वन्तः; यज्ञपतिभ्यां यज्ञपत एवायज्ञ-
माशासाना इति तत्रैकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य मेधपति-
शब्दस्य बहुपशुयुक्तासु विकृतिष्वनूह ऊहो वेति संशयः ।

ऊहपक्षेऽपि किमेकवचनान्तस्य यजमानार्थो द्विवचनान्तस्या-
 ग्नीषोमौ देवते इत्येवमर्थभेदः, किंवा शब्दद्वयस्यैक एवार्थ
 इति संशयः । एकार्थत्वपक्षेऽपि यजमान एवार्थादेवतैव वेति
 संशयः । तच्चाग्नीषोमीये पक्षौ यजमानोऽग्नीषोमौ चेति त्रयो
 मेधस्य पतयः, तेष्वेकवचनस्य द्विवचनस्याचान्यायनिगदत्वेन
 प्रकृतावविवक्षितस्य वचनस्य विकृतावनूह इत्याद्यः पक्षः ।
 प्रकृतौ समवेतार्थत्वे सम्पादयितुं शक्ये सत्यन्यायनिगदत्वाभा-
 वाद्विकृतावनूहः कर्त्तव्य इति द्वितीयः पक्षः । अस्मिन् द्वितीय-
 पक्षेऽपि प्रकृतावुपन्यस्तप्रकारेणार्थभेदाद्विकृतिषु बह्वयजमान-
 युक्तास्त्रहीनादिषु यजमानानुसारेणैकवचनान्त ऊहनीयः ।
 सोऽयं शाखाविकल्पेन प्रथमः पक्षः । शाखाभेदेन पाठभेदेऽपि
 मन्त्रभेदाभावादर्थभेदो न युक्तः, किन्वेक एवार्थ इति पक्षान्तरं ।
 तदापि देवतायाः सम्प्रदानत्वेन स्वाभिलाभावान्मेधपतिशब्द-
 योग्यता नास्तीति यजमान एव तच्छब्दार्थः । तस्मिंश्च यज-
 माने स्वत एकत्वं जायया सह द्वित्वमित्येकवचनद्विवचने उभे
 अपिसमवेतार्थे । ततो यजमानद्वयोपेतायां विकृतावेकवचनान्तो
 द्वित्वेनोहनीय द्विवचनान्तो बह्वत्वेनेति पूर्वः पक्षः । मेधस्य यज-
 मानार्थत्वं नैव शासनीयं, तस्य सिद्धत्वाद्देवतार्थत्वं त्वाशासनीयं ।
 ततो मेधमाशासाना इत्येतद्देवतायां समवेतार्थं सम्प्रदानस्याप्यु-
 द्देश्यत्वेन प्राधान्यान्मेधपतित्वं अविच्छेदं । देवत्वाकारेणैकत्वादग्नि-
 त्वसोमत्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवचनद्विवचने उपपद्येते । तस्माद्देव-
 तानुसारेण विकृतावनूह इति राङ्गान्तः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

आवित्येकवाच्ये ऋहो नो वाच्ये न्यवत् ।

गणार्थत्वादनूहोतो विकल्पः प्रकृताविव ॥

प्रजापशुसम्पत्तिकामस्य वज्रदेवस्यः पशुराज्ञायते । यः
कामयेत प्रयेय पशुभिः प्रप्रजया जायेयेति स एतामविं वशाम-
दित्येभ्यः कामाया लभेतेति । वशा बन्धा कामाय कामुकेभ्य
इत्यर्थः । अत्र चोदकप्राप्तो मेधपतय इत्येकवचनान्तः शब्द
आदित्यानां वज्रवाङ्मवचनान्तत्वेनाहनीयः । यथा मेधपति-
भ्यामिति द्विवचनान्त ऊह्यते, यथा वा पाशमित्येकवचनान्त
ऊह्यते, तद्वदिति चेत् । मैवं । प्रकृतमग्नीषोमयोगैकैकत्वमेक-
वचनान्तो ब्रूते, आदित्यानामपि गणैकत्वं समानमित्यनूहः ।
तस्माद्विकृत एकवचनान्त इतरेण सह प्रकृताविवाचापि
विकल्प्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

क्षणाग्नीवादिके नोह ऊहो वास्य न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात ऊहो वक्तृतिवित्तया ॥

चूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताः पशव आम्नाताः, प्रैवाग्ने-
येन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति
प्रजनयति पौष्णेनेत्यादिना । ते च स्वनामभिरन्यत्राम्नाताः,
आग्नेयः क्षणाग्नीवः सारस्वती मेषी वभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्याम
इत्यादिना । तत्रास्यैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्यादित्येष्टिवानूह
इति चेत् । मैवं । वैषम्यात् आदित्यगणस्य तत्र देवत्वं, इह
त्वेकैकस्यैव पृथग्देवत्वं, अतो बह्वन् देवानभिधातुं वज्रवचना-
न्तत्वमूहनीयं । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

द्विपञ्चोश्चक्षुराद्यूहो न वोहः पशुभेदतः ।

तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकीभावादनूहनं ॥

अग्नीषोमीयपञ्चावभिगुप्रैषे पशुसम्बन्धिचक्षुरादीनां सूर्या-
दिसंसर्ग आस्त्रायते, सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वातं प्राणमन्व-
वसृजतात् । दिशः ओत्रमित्यादि । मैत्र५ श्वेतमालभेत वा-
रुणं कृष्णमिति । विहितयोर्द्वयोः पञ्चोर्मन्त्रगताश्चक्षुरादिशब्दा
दिवचनान्तत्वेनोहनीयाः । कुतः पशुभेदेन चक्षुरादीनां भिन्न-
त्वात् । इति चेन्मैवं । न खल्वत्रेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतं गोलकं
चक्षुःशब्देन विवक्षितं । तद्विवक्षायामेकस्मिन्नपि पशौ गोलक-
भेदावेकवचनान्तचक्षुःशब्दस्यानन्वयप्रसङ्गात् गोलकस्य सूर्या-
दिप्राप्त्यसम्भवाच्च । यत्तु रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तेजो-
मात्रं तदत्र चक्षुरादिशब्दैर्विवक्षितं, तच्च पञ्चनेकत्वेऽपि ततो
निर्गत्य सूर्यादावेकीभूतत्वात् समुद्रप्रविष्टनदीवत् भेदेनाव-
तिष्ठते । तस्मान्नाख्यूहः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः ।

आद्यो मैवं प्राकृतस्य सकृत्वस्योचितत्वतः ॥

तस्मिन्नेवाभिगुप्रैषे श्रूयते, एकधास्य त्ववमाच्छ्रुतादिति ।
छिन्धीत्यर्थः । तत्र द्वयोः पञ्चारेकधेत्यस्य शब्दस्य नास्तिवि-
कारः । कुतः, तस्य शब्दस्य इह सहत्ववाचित्वात् । एकधा
गाः पाययतीत्यत्र यौगपद्ये प्रयोगदर्शनात् । पञ्चनेकत्वेऽपि
त्वगुत्पाटनस्यैककालीनत्वं बह्वपुरुषकर्तृकस्य घटत इति प्राप्ते
ब्रूमः । प्रकृतावेकस्मिन् पशौ यौगपद्यलक्षणार्थो न सम्भवति ।

ततः सङ्गत्वं तस्य शब्दस्यार्थः । त्वगण्यस्य पञ्चोर्वङ्गकत्वा न-
च्छेतव्या किन्तु सर्वापि सङ्गदेकप्रयत्नेनेत्युक्तं भवति । यत्
प्रकृतौ सङ्गत्वं तदेव विकृताच्छुचिमन्ततः प्रतिपशु सङ्गत्वमभि-
धातुमेकधेत्ययं मन्त्रोभ्यसितव्यः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

सादृश्यमुत साकल्यं श्येनाद्युक्त्या विवक्षितं ।

प्रसिद्धसन्निधेराद्यस्तत्त्वादखिलोद्धृतिः ॥

आग्निगुप्तैषवचन एतदाज्ञायते, श्येनमस्य वक्षः कृणुता-
दिति । तत्र यथाऽमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामित्युक्ते
प्रसिद्धसिंहसन्निधानात् पिष्टपिण्डेषु सिंहसादृश्यं कर्त्तव्यतया
प्रतीयते । तथैवास्य पञ्चोर्वचः श्येनं कृणुतादित्यत्र श्येन-
सादृश्यं वक्षसि कर्त्तव्यतया प्रतीयते । ततो वक्ष उद्धृत्य कर्त्त-
नाद्युपायेन पक्षचरणचञ्चुादिकं सम्पाद्य श्येनसंस्थानं कर्त्त-
व्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । वक्षसि श्येनसादृश्यं स्वत एव पूर्वमस्ति
ततो यथा तन्न नश्यति तथा साकल्येनोद्धरणमिति विव-
क्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते । तथा सति हविरविकलं भवति ।
अंसादिव्यनेन न्यायेन साकल्यविवक्षया तत्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या ।
एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते, गात्रं गात्रमस्थानूनं कृणुतादिति ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

प्रशस्येत्यसिरर्थः स्यात् अतिर्व्याच्छेदनादसिः ।

सुतिकात्कुर्याद्य वाक्कोः स्यात् स्वधितिच्छेदसाधनं ॥

आग्निगुप्तैषे वाक्यान्तरमाह्वातं, प्रशसा बाह्व इति । तत्र शं-
सुहिंसायामित्यस्माद्धातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्तप्रा-

दिपदिकस्य तृतीयैकवचनान्तस्य प्रशसेति रूपं भवति । तच्चा-
 सेर्वाचकं । तदेतत् केनचिद्वाह्मणवाक्येनानूयते, दशप्रथा-
 जानिष्ठाद्दशममाहरेदित्यभिर्वैशाष इत्याचक्षत इति । सो-
 यमसिर्वाक्कोऽष्टेदनहेतुः, तस्माद्दृष्टार्थलाभादसिः प्रशस्येत्यस्य
 पदस्यार्थ इति चेत् । मैवं । शंसुस्तुतावित्यस्माद्धातोरायमुत्पन्नः ।
 प्रशसावित्यस्य द्वितीयादिवचनान्तस्य शब्दस्य छान्दसे औ-
 कारलोपे आकारादेशे च कृतेप्रशसेति भवति । वाक्कोः प्रश-
 स्तत्वं नाम कात्स्न्यं, प्रशसौ बाह्व कृणुतादित्युक्ते निःशेषेणोद्ध-
 र्त्तयौ । बाह्व इत्येतादृशो दृष्टार्थो लभ्यते । नात्र केदनसाध-
 नत्वमसेः सम्भवति । स्वधितेस्तत्साधनत्वेन विहितत्वात् । तस्मात्
 स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः । तथा सति बाह्वद्वौ वज्रवचना-
 न्तत्वेन प्रशसेति पदमूहनीयं । तत्रैवान्यच्चिन्तितं ।

षड्विंशतिर्वक्रयोस्तेत्यनूहः स्यादुतोह्यते ।

ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्त्ततेऽथवा ॥

षड्विंशतेस्तु नाभ्यासः समस्योक्तिर्भवदुत ।

अनूहो करणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनं ॥

सङ्ख्यायाश्च पशोर्युक्तेर्वङ्गिणां मुख्यतावशात् ।

अमी पक्षा हि युज्यन्ते ह्यस्मा अनुष्ठेतिशेषतः ॥

अग्निगुप्रैषे वाक्यमिदमाज्ञायते, षड्विंशतिरस्य वङ्गयः ।
 ता अनुष्ठोऽष्टावयतादिति । अयमर्थः । वङ्गयो वक्राणि पार्श्व-
 स्थीनि तान्यस्य पशोः षड्विंशतिसङ्ख्यानि, एकैकस्मिन् पार्श्वे
 त्रयोदशानामवस्थितत्वात् । ताश्च वङ्गीरनुष्ठानुष्ठायानुक्रमेण

गणयित्वेति यावत्, उच्चावचतादुद्धरतादिति सोऽयं मन्त्रो
वङ्गीणामुद्धरेण करणतया न विनियुक्तः, किन्तु सञ्ज्ञपनात्
प्राक् पञ्चौ नीयमाने होत्रा प्रयुज्यते । ततः समवेतोऽसमवेतार्थ-
त्वादनूह इत्याद्यः पक्षः । अकरणत्वेऽपि नादृष्टार्थत्वं, शमित्व-
णामुद्धरणीयार्थस्य स्मारकत्वेन दृष्टार्थलाभात् । तस्मात् प्रक-
तौ समवेतार्थतया विहतावूहः । तदापि चत्वारः पक्षास्तत्र
सङ्ख्यामुख्यत्वेन प्रकाशयन्ते । तेन द्वयोः पञ्चोर्द्विगुणितां षड्-
विंशतिसङ्ख्यां प्रकाशयितुं द्विवचनान्ततया षड्विंशतिशब्द
ऊहनीय इत्याद्यः पक्षः । पञ्चोश्चोदितत्वेन मुख्यत्वात् तद्वा-
चकं षष्ठ्यन्तमस्येति पदं पञ्चनुसारेणावर्त्तनीयमिति द्वितीयः
पक्षः । युक्तिर्योगः षड्विंशतिसङ्ख्यायाः पशुना सह सम्बन्धः, तस्य
मुख्यत्वात् प्रतिपशुविभक्तां सङ्ख्यां प्रकाशयितुं षड्विंशतिपद-
स्याभ्यास इति तृतीयः पक्षः । अत्र सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदा-
न्तराणूहनीयानि, सङ्ख्येयानां वंकीणां मुख्यत्वात्, तासामियत्ता
समस्य वक्तव्या, ततो द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्गयः, अष्टसप्ततिरेषां
वङ्गय इत्येवं यथायोगमूहनीयमिति चतुर्थः पक्षः । अयमेव
सिद्धान्तो वाक्यशेषानुगुण्यात्, ता अनुष्ठेत्ययं वाक्यशेषः । स च
व्याख्यातः । तत्रैवान्यच्चिन्तितं

पक्षीवयाथवोरूको रत्नयोरविशेषतः ।

पक्षीवपासन्निधानान् भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः ॥

अग्निगुप्रेषवचनमिदमान्नायते । वनिष्ठुमस्य माराविष्ट । उ-
रूकं मन्यमान इति । वनिष्ठुर्वपासमीपवर्त्ती कश्चित्पञ्चविंशतिविशेषः

तं माराविष्टं तस्य लवनं माकुर्वन् । व्यत्ययेन लकारस्य रेफः ।
 किं कुर्वन्तः, उरुकं मन्यमानाः वनिष्टावुलूकदुष्टिं कुर्वन्त इत्यर्थः ।
 अत्रोरुकशब्देन काकविरोधी कश्चिदुलूकनामा पक्षिविशेषो-
 भिधीयते । कुतः, रत्नधोरविशेषात्, पर्यङ्कः पल्लवः रोमाणि
 लोमान्तीत्यादिदर्शनात् । उरुकशब्दः साहस्यलक्षकः । पक्षि-
 सदृशं वनिष्टुं विवेकेन मन्यमाना माराविष्टेति वाक्यार्थः ।
 तस्मादुलूकः पक्षीति प्राप्ते ब्रूमः । उरुकशब्देनात्र वपा ल-
 क्ष्यते । कुतः, वनिष्टुमन्निधानात् । सति हि सन्निधावुलूकत्व-
 भ्रान्तिर्वनिष्टौ सम्भवति । भ्रान्तिप्राप्तञ्च लवनमत्र निषिध्यते ।
 उरुकं मन्यमाना वनिष्टुं माराविष्टेत्युक्तत्वात् । वपालवन-
 काले भ्रान्त्या वनिष्टार्थलवनं तस्य निषेधे सति दृष्टार्था
 लभ्यते । भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । तत्पक्षे तु वनिष्टो-
 लवनमेव नास्ति । तच्चायुक्तं, हृदयाद्यङ्गवत्प्रवितव्यत्वात् । व-
 निष्टुमग्नीध्रे षडवतं सम्यादद्यतीत्याद्यनुष्ठानविधानात् । ततो
 लवननिषेधस्य समवेतार्थत्वेनादृष्टार्था मन्त्रपाठः प्राप्नुयात् ।
 तस्मादपावचन उरुकशब्दो यद्यपि वपायामप्रसिद्धः शब्दस्त-
 थाप्युर विस्तीर्णमूको भेदो यत्रेत्यवयवार्थद्वारा भेदस्तिन्यां
 वपायां युक्त उरुकशब्दः । एवं सत्यनेकवपासु विक्रितिव्येक-
 वचनान्त उरुकशब्द ऊहनीयः ॥

इति षष्ठाऽनुवाकः ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

पठेऽभिगुप्रेषोऽभिहितः । सप्तमे श्लोकविषयं मैत्रावरुणा-
नुवचनमुच्यते ॥ कल्पः । यदा जानाति श्लोकेभ्योऽनुब्रूहीति ।
तदा मैत्रावरुणश्लोकीया अन्वाह जुषस्व सप्रथस्तममिति ।
तत्र प्रथमावृत्तमाह । “जुषस्व सप्रथस्तमम् । वचो देवसुर-
स्तमम् । हव्या जुह्वान आसनि” इति । हे अग्ने त्वं ‘हव्या’
हवींष्यस्तदीयानि, ‘आसनि’ आसो मुखे, ‘जुह्वानः’ प्रक्षिपन्,
‘वचः’ अस्तदीयं श्लोत्रं, ‘जुषस्व’ सेवस्व । कीदृशं वचः, ‘सप्र-
थस्तमम्’ अतिशयेन विसृतं, ‘देवसुरस्तमम्’ देवानां प्रीणयित्व-
तमम् ॥

अथ द्वितीयावृत्तमाह । “इमन्नो यज्ञममृततेषु धेहि । इमा
हव्या जातवेदो जुषस्व । श्लोकानामग्ने मेदसो घृतस्य । होतः
प्राशान प्रथमो निषद्य” इति । हे ‘जातवेदः’, ‘नः’ अस्त-
दीयम्, ‘इमं यज्ञं’, ‘अमृततेषु’, देवेषु, ‘धेहि’ स्थापय, ‘इमा
हव्या’ इमान्यस्तदीयानि हवींषि, ‘जुषस्व’ । हे ‘होतः’ होमनि-
ष्पादकाग्ने, ‘मेदसः’ वपायाः, सम्बन्धि ‘यद्वृतं’, तस्य ‘श्लोकानां’
विन्दूनां, मध्ये स्वादून् विन्दून् ‘प्रथमः’ त्वमेव मुख्यः सन्,
‘निषद्य’ अत्रोपविश्य, ‘प्राशान’ प्रकर्षेण भक्षय ॥

अथ तृतीयावृत्तमाह । “घृतवन्तः पावक ते । श्लोका श्वा-
तन्ति मेदसः । स्वधर्मं देववीतये । अष्टन्नो धेहि वार्यम्” इति ।
हे ‘पावक’ शोधकाग्ने, त्वर्थं ‘मेदसः’ वपायाः सम्बन्धिनः,
‘घृतवन्तः’ घृतसहिताः, ‘श्लोकाः’ विन्दवः, ‘श्वातन्ति’ चरन्ति ।

‘देववीतये’ देवानां भक्षणाय, ‘नः’ अस्माकं, ‘स्वधर्म्म’ कुलो-
चितं यागाद्यनुष्ठानरूपं धर्म्मं, ‘धेहि’ सम्पादय । कीदृशं,
‘श्रेष्ठं’ अतिप्रशस्तं, अतएव ‘वार्य्यं’ सर्व्वैर्व्वरणीयं ॥

अथ चतुर्थीमृचमाह । “तुभ्यं श्लोका घृतश्रुतः । अग्ने वि-
प्राच सन्त्य । ऋषि श्रेष्ठः समिध्यसे । यज्ञस्य प्राविता भव” इति ।
सन्निर्दानं तामर्चतीति सन्त्यः । हे ‘सन्त्य’ फलदानकुशलं,
अग्ने ‘विप्राच’ मेधाविने, ‘तुभ्यं’ त्वदर्थं, ‘श्लोकाः’ विन्दस्वः,
‘घृतश्रुतः’ घृतस्त्राविणः, वर्त्तन्ते । त्वमपि ‘ऋषिः’ मन्त्रद्रष्टा,
‘श्रेष्ठः’ प्रशस्ततमश्च, अस्माभिः ‘समिध्यसे’ । अतो ‘यज्ञस्य’,
अस्मदीयस्य, ‘प्राविता’ प्रकर्षेण रचिता, ‘भव’ ॥

अथ पञ्चमीमृचमाह । “तुभ्यं श्वातन्त्यध्रिगो शचीवः । श्लो-
कासो अग्ने मेदसो घृतस्य । कविशस्त्रो वृहता भानुनागाः ।
हव्या जुषस्व मेधिर” इति । हे ‘अध्रिगो’ आदृततरस्त्रे, हे
‘शचीवः’ शक्तिमन्, ‘अग्ने’, ‘मेदसः’ वपायाः, सम्बन्धिनो ‘घृतस्य’,
‘श्लोकासः’ विन्दस्वः, ‘तुभ्यं’ त्वदर्थं, ‘श्वातन्ति’ चरन्ति ।
तच्च ‘कविशस्त्रः’ विद्वद्भिर्चर्त्तित्विग्भिः श्रुतः, सन् ‘वृहता
भानुना’ महता तेजसा युक्तः, ‘आगाः’ आगच्छ । हे ‘मे-
धिर’ यज्ञयोग्य, ‘हव्या जुषस्व’ अस्मदीयानि हवींषि जुषस्व ॥

अथ षष्ठीमृचमाह । “आजिष्ठन्ते मध्यतो मेद उद्धृतं । प्र
ते वयं ददामहे । श्वातन्ति ते वसो श्लोकां अधित्वचि । प्रतीतां
देवशो विहि” इति । हे अग्ने, ‘ते’ त्वदर्थं, ‘आजिष्ठं’ बलवत्तमं,
‘मेदः’ वपारूपं, ‘मध्यतः’ पशोर्मध्यभागात्, ‘उद्धृतं’ उत्कथ्य

सम्पादितं, 'वयं' यजमानाः, 'ते' तुभ्यं, 'प्रददामहे' प्रकर्षेण ददामः । हे 'वसो' सर्वेषां निवासहेतो, 'अधित्वचि' वपाया-मधिस्थिताः, 'सोकाः' विन्दवः, ते च त्वदर्थं 'स्योतन्ति' चरन्ति । 'देवशः' तत्तद्देवतुष्ट्यर्थं, 'सोकान्', विन्दून्, 'प्रतिविहि' प्रत्येकं पिव ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे श्लोकविषयं मैत्रावरुणानुवचनमुक्तं । अष्टमे वपापुरोडाशस्त्रिष्टुक्तां मैत्रावरुणवक्तृकाः पुरोऽनुवाक्याः प्रैषाश्वाभिधीयन्ते ॥ कल्पः । यदा जानातीन्द्राग्नीभ्यां कागस्य वपाया मेदसोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति तं मैत्रावरुणः पुरोऽनुवाक्यामन्वाह आवृत्रहणेति । पाठस्तु । “आ वृत्रहणा वृत्रहभिः शुभ्रैः । इन्द्र यातं नमोभिरग्ने अर्वाक् । युव राधोभिरकवेभिरिन्द्र । अग्ने अस्मे भवतमुत्तमेभिः” इति । हे 'इन्द्र', हे अग्ने, 'युवां' उभौ, 'वृत्रहभिः' पापघातिभिः, पाप्मानमेव वृत्रन्तीचेति श्रुतेः । 'शुभ्रैः' बलैः, 'वृत्रहणा' पापघातिनौ सन्तौ, 'नमोभिः' अस्मदीयैर्नमस्कारैः, 'अर्वाक्' अस्मदाभिमुख्येन, 'आयातं' आगच्छतं । हे 'इन्द्र', हे 'अग्ने', 'युवं' युवामुभौ, 'अकवेभिः' अकुत्सितैः, 'उत्तमेभिः' श्रेष्ठैः, 'राधोभिः' धनैः, 'अस्मे भवतं' अस्मासु तिष्ठतं ॥

अथ प्रैषमाह । “देता यच्चदिन्द्राग्नी । कागस्य वपा या

मेदसः। जुषेताः हविर्होतर्यज” इति । ‘इन्द्राग्नी’, उभौ देवौ,
देव्यः ‘होता’, यजतु । तौ चेन्द्राग्नी ‘द्यागस्य’, सन्वन्धिनी
मेदस्विनी ‘या’ ‘वपा’, तस्याः सन्वन्धि ‘हविर्जुषतां’, । तदर्थं
हे मानुष ‘होतः’ याज्यां पठ ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “विद्वत्स्यन्मनसा वस्य
इच्छन् । इन्द्राग्नी ज्ञास्य उत वा सजातान् । नान्या युवत्
प्रमतिरस्ति मद्यं । स वान्धियं वाजयन्तीमतत्तम्” इति । यो
यजमानः ‘मनसा’, ‘वस्यः’ वसीयः, श्रेष्ठं धनं ‘इच्छन्,’
वर्त्तते । ‘उत वा’ अथवा, ‘सजातान्’ बन्धून्, इच्छन् वर्त्तते ।
हे ‘इन्द्राग्नी’, स हि यजमानो युवामेव ‘व्यस्यत्’ विशेषेण
प्रकाशयति । ‘ज्ञासे’ तं वृत्तान्तमहं जाने । ‘मद्यं युवदन्या’
युवाभ्यामन्यं कश्चिदपि, ‘प्रमतिः’ प्रकर्षेण मन्त्रव्यः, ‘नास्ति’ ।
‘सः’, ‘वां’ युवयोः, ‘धियं’ बुद्धिं, ‘वाजयन्ती’ अस्त्रदर्याभन-
मिच्छन्ती, ‘अतत्तं’, भजामि संस्तुत्योत्पादयामि ॥

अथ प्रैषमाह । “होता यत्तदिन्द्राग्नी । पुरोडाशस्य जुषे-
ताः हविः । होतर्यज” इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

अथ स्विष्टकृतः पुरोऽनुवाक्यामाह । “त्वामीडते अजरं
दूत्याय । हविष्मन्तः सदमिन्मानुषासः । यस्य देवैरामदो बर्हि-
रग्ने । अहान्यस्यै सुदिना भवन्तु” इति । ‘हविष्मन्तः’ हविर्युक्ताः,
‘मानुषासः’ मनुष्या यजमानाः, ‘सदमित्’ सर्वदैव, ‘दूत्याय’
देवान् प्रत्याह्वनादिदूतकर्म्मार्थं, ‘अग्ने’, ‘अजरं’ गमनागमनस-
मर्थं त्वां, ‘ईडते’ स्तुवन्ति । हे अग्ने त्वं ‘देवैः’, सह ‘यस्य’ यजमा-

नस्य, 'वर्हिः' यज्ञं, 'आसदः' आसीदसि, अधितिष्ठसि । 'अस्मै'
यजमानाय, 'अहानि', सर्वाणि 'सुदिना' सुदिनानि, 'भवन्तु' ॥

अथ प्रैषमाह । "होता यत्तदग्निं । पुरोडाशस्य जुषताः हविः ।
होतार्यजेति" पूर्ववद्वाख्यं । स्विष्टकृत्युरोडाशस्येति विशेषः ॥
इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे वपापुरोडाशस्विष्टकृतां पुरोऽनुवाक्या प्रैषाश्चो-
क्ताः । नवमे तेषामेव याज्या उच्यन्ते ॥ कल्पः । अथ होता
यजति । गीर्भिरिति । पाठस्तु । "गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छ-
मानः । ईदृष्टे रयिं यशसम्पूर्वभाजं । इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा ।
प्र णो नव्येभिस्तिरतं देव्यैः" इति । 'विप्रः' यजमानः,
'गीर्भिः' स्तुतिभिः, 'ईदृष्टे' 'इन्द्राग्नी', स्तौति । कीदृशो विप्रः,
'रयिमिच्छमानः' धनमिच्छन्, कीदृशं रयिं, 'प्रमतिं' प्रकर्षेण
माननीयं, 'यशसं' यशोहेतुं, 'पूर्वभाजं' पूर्वान् पित्रादीन्, भज-
तीति पूर्वभाक्, यादृशं पित्रादीनां धनमासीत्तादृशमित्यर्थः ।
'वृत्रहणा' पापघातिनौ, 'सुवज्रा' शोभनवज्रयुक्तौ, तादृशौ
हे 'इन्द्राग्नी', 'नव्येभिः' नूतनैः, 'देव्यैः' धनदानैः, 'नः'
अस्मान्, 'प्रतिरतं' प्रकर्षेण वर्द्धतं ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "माच्छेध रश्मीरिति
नाधमानाः पित्राणां शक्तीरनुचच्छमानाः । इन्द्राग्नीभ्यां कं
वृषणा मदन्ति । ताह्यद्री धिषणाया उपस्ये" इति । 'वृषणाः'

विद्वद्बृषभाः, यजमानाः, 'इन्द्राग्नीभ्यां', अन्यं 'कं', नाम देवं
 'मदन्ति' तोषयन्ति । 'हि' यस्मात् कारणात्, 'तौ' इन्द्राग्नी,
 'धिषणायाः' यजमानानां बुद्धेः, 'उपस्थे' उपरि, 'अद्री'
 आदरणीयौ, केनाप्यनभिभाव्यौ वर्त्तते तस्मादेतावेव हर्ष-
 णीयौ नान्यः कश्चिदित्यर्थः । कीदृशा विद्वद्बृषभाः, 'पितृणां
 शक्तीरनुयच्छमानाः' पितृपितामहादीनां याः कामानुष्ठान-
 शक्तयः ताः सर्व्वा अनुवर्त्तमानाः, तदनुवृत्त्यर्थमेव 'रश्मीन्मा-
 ह्वेद्येति नाधमानाः' रश्मिवत् सन्तता ये कर्मविशेषाः तेषां
 विच्छेदं माकार्भेत्यनेनाभिप्रायेण ताविन्द्राग्नी प्रति प्रार्थय-
 मानाः ॥

अथ स्विष्टकृतो याज्यामाह । "अग्निं सुदीतिं सुदृशं
 गृणन्तः । नमस्यामस्वेद्यं जातवेदः । त्वां दूतमरतिं हव्य-
 वाहं । देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिं" इति । हे 'जातवेदः',
 'इद्यं' स्तुत्यं, 'त्वां' त्वां, 'नमस्यामः' नमस्कुर्मः । कीदृशा वयं,
 'सुदीतिं' शोभनदानयुक्तं, 'सुदृशं' सुदुर्दृष्टं शक्यं, 'अग्निं'
 स्विष्टकृद्रूपं, 'गृणन्तः' सुवन्तः, 'देवाः', सर्व्वे 'त्वां' स्विष्टकृत-
 मग्निं, 'दूतमकृण्वन्' देवान् प्रति दूतकर्मयोग्यं कृतवन्तः ।
 अतएवान्यचाम्नातं, अग्निर्देवानां दूत आसीदिति । कीदृशं
 त्वां, 'अरतिं' रतिरूपरमः तद्रहितं, आलस्यहीनमित्यर्थः ।
 'हव्यावाहं' हविषो वोढारं, 'अमृतस्य नाभिं' कर्मफलस्य ना-
 भिस्थानीयं, सम्पादकमित्यर्थः ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे वपापुरोडाशस्त्रिष्टुक्तां याज्या उक्ताः । अथ दशमे मनोतासुक्तमभिधीयते । कल्पः । यदा जानाति मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्त्रानुब्रूहीति । तदा मैत्रावरुणो मनोतामन्वाह त्वं ह्यग्ने प्रथम इति । पाठस्तु । तत्र प्रथमावृचमाह । “त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता । अस्या धियो अभवो दस्त होता । त्वंसी वृषन्नक्षणेर्दुष्टरीतु । सहो विश्वस्मै सहसे सहध्वे” इति । हे ‘अग्ने’, ‘प्रथमः’ मुख्यः, ‘त्वं हि’ त्वमेव, ‘मनोता’ मनसा उता रक्षिता सर्वदेवैः प्रार्थिता देवता, हे ‘दस्त’ दंसयितः, कर्मकुशल, ‘अस्या धियः’ कर्मानुष्ठानविषयाया एतस्या अस्मद्बुद्धेः, अनुसारेण ‘होता’, त्वमेव ‘अभवः’ । हे ‘वृषन्’ कामानां वर्धितः, ‘त्वंसी’ त्वमेव, ‘दुष्टरीतु’ दुस्तरमिदं जगत्, ‘अक्षणेः’ यागद्वारेण करोषि । ‘विश्वस्मै सहसे’, सर्वस्मादपि बलात् ‘सहः’ अधिकं बलं, त्वमेवासीति शेषः । किमर्थं ‘सहध्वे’ शत्रून् अभिवितुं ॥

अथ द्वितीयावृचमाह । “अधा होता न्यसीदो यजीयान् । इडस्यद इषयन्नोडाः सन् । तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः । सहो राये चितयन्तो अनुगमन्” इति । ‘अधा’, इत्यानन्तर्यार्थः, हे अग्ने त्वमेव ‘इषयन्’ इषमन्नं सर्वस्य कुर्वन्, ‘ईडाः’ स्तुत्यः, ‘सन्’, ‘यजीयान्’ यष्टृतमः, ‘होता’, भूत्वा ‘इडस्यदे’ अन्नस्य प्रापके यागस्थाने, ‘न्यसीदः’ नियमेनोपविष्टवानसि, ‘नरः’ मनुष्याः, चत्विर् यजमानाः, ‘देवयन्तः’ देवा-

निच्छन्तः, 'महो राये' महते धनाय, 'चितयन्तः' चिन्तय-
मानाः, 'प्रथमं' मुख्यं, 'तं त्वां', 'अनुगमन्' अनुगताः, सेवन्त
इत्यर्थः ॥

अथ तृतीयाष्टकमाह । “वृते वयन्तं बज्जभिर्वसव्यैः । ले
रयिं जागृवाऽस अनुगमन् । रुशन्तमग्निं दर्शतं वृहन्तं वपावन्तं
विश्वहा दीदिवाऽसम्” इति । ‘जागृवाऽसः’ प्रबुद्धा यजमानाः,
‘रयिं’ धनवन्तं, ‘ले’ त्वामग्निं, ‘अनुगमन्’ अनुगच्छन्ति । तत्र
वृष्टान्तः, ‘बज्जभिः’ ‘वसव्यैः’ धनसमूहैर्युक्तं, ‘वृते वयन्तं’
वृतावर्त्तन्या सन्मार्गेण गच्छन्तं राजानमिव, यथा धनवन्तं
दानशीलं राजानं धनार्थिनोऽनुगच्छन्ति तद्वत् । कीदृशं त्वां,
‘रुशन्तं’ शत्रून् हिंसन्तं । ‘अग्निं’ अग्रे नेतारं, ‘दर्शतं’ दर्श-
नीयं, ‘वृहन्तं’ महान्तं, ‘वपावन्तं’ वपाभिर्हविर्भिर्युक्तं, ‘वि-
श्वहा’ सर्वेष्वहस्तु, ‘दीदिवाऽसं’ दीप्यमानं ॥

अथ चतुर्थीष्टकमाह । “पदं देवस्य नमसा वियन्तः ।
अवस्यवः श्रव आपन्नसृक्तं । नामानिचिद्धिरे यज्ञियानि ।
भद्रायां ते रणयन्तं संदृष्टौ” इति । ‘देवस्य’, तव ‘पदं’,
‘नमसा’ नमस्कारेण, ‘वियन्तः’ विशेषेण प्राप्नुवन्तः । ‘अवस्यवः’
श्रवोऽन्नं यज्ञो वा तदिच्छन्तो यजमानाः, ‘श्रवः,’ ‘आपन्न’
प्राप्तवन्तः । कीदृशं श्रवः, ‘असृक्तं’ असृदितं, अविनश्वरमि-
त्यर्थः । ‘यज्ञियानि’ यज्ञार्हाणि, ‘नामानिचित्’, ‘दधिरे’
धारयन्त्यपि, ये यजमानाः ‘ते’, ‘यज्ञियानि’ यज्ञार्हाणि,
नामान्यपि धारयन्ति । ‘ते’ यजमानाः, ‘ते’ तव, ‘भद्रायां’

कल्याणां, 'संदृष्टौ' अनुग्रहदृष्टौ, 'रणयन्त' रमन्ते, किमु वक्तव्यं
अनुष्ठातारो रमयन्त इत्यभिप्रायः ॥

अथ पञ्चमीष्टचमाह । “त्वां वर्द्धन्ति चित्तयः पृथिव्यां ।
त्वं राय उभयासो जनानां । त्वं ज्ञाता तरणे चेत्योऽभूः ।
पिता माता सदमिन्मानुषाणाम्” इति । ‘पृथिव्यां’ भूमौ,
‘चित्तयः’ चित्तिमन्तः यजमानाः, ‘त्वां वर्द्धन्ति’ हे अग्ने
स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा त्वां परितोषयन्ति । ‘जनानां’, सर्वेषां
‘त्वमुभयासो रायः’ त्वमेव द्विविधानि धनानि, दिव्यानि
पार्थिवानि च तत्सम्पादक इत्यर्थः । हे ‘तरणे’ दुरितानां
तरणकुशल, ‘त्वं ज्ञाता’ त्वमेवास्माकं रक्षिता, ‘चेत्यः’ सर्व-
दास्माभिः स्मर्त्तव्यः, ‘अभूः’ भवसि । तथा ‘मानुषाणां’,
सर्वेषां ‘सदमित्’ सर्वदैव, ‘पिता माता’, तदुभयसदृशः पा-
लकस्त्वमेवासि ॥

अथ षष्ठीष्टचमाह । “सपथ्येण्यः स प्रियो विच्छग्निः । होता
मन्त्रो निषसादा यजीयान् । तं त्वा वयं दम आदीदिवाऽसं ।
उपज्जु बाधो नमसा सदेम” इति । ‘सः’ अग्निः, ‘सपथ्येण्यः’
परितो भक्तव्यः, स एव ‘अग्निः’, ‘विच्छु’ प्रजासु सर्वासु,
‘प्रियः’, तथा ‘होता’ देवनामाहोता, ‘मन्त्रः’ हर्षहेतुः,
‘यजीयान्’ यष्टृतमः सन्, ‘निषसाद’ नियमेनोपविवेश, ‘दमे’
यज्ञगृहे, ‘दीदिवाऽसं’ दोष्यमानं, ‘उपज्जु’ उपज्ञातं सुप्रसिद्धं,
‘तं त्वा’ तादृशमग्निं त्वां, ‘बाधः’ संसारेण बाध्यमानाः,
‘वयं’, ‘नमसा’ नमस्कारेण, ‘आसदेम’ भजामहे ॥

अथ सप्तमीमृचमाह । “तं त्वा वयः सुधियो नव्यमग्ने । सुन्नायव ईमहे देवयन्तः । त्वं विशो अनयो दीद्यानः । दिवो अग्ने वृहता रोचनेन” इति । हे ‘अग्ने’, ‘सुधियः’ शोभन-
बुद्धियुक्ताः, ‘सुन्नायवः’ सुखमिच्छन्तः, ‘देवयन्तः’ देवानि-
च्छन्तः, ‘वयं’, ‘नव्यं’ सर्व्वदा नूतनं, ‘तं त्वा’ तादृशमग्निं त्वां,
‘ईमहे’ प्राप्तुमः, भजाम इत्यर्थः । हे ‘अग्ने’, ‘वृहता रोच-
नेन’ महता प्रकाशनेन, ‘दीद्यानः’ प्रकाशमानः, ‘त्वं’, ‘विशः’
सर्व्वः प्रजाः, ‘दिवः’ द्योतमानान् स्वर्गादिलोकांश्च, ‘अनयः’
नयसि, प्रापयसि ॥

अथ अष्टमीमृचमाह । “विशां कविं विष्पतिं शश्वतीनां ।
नितोशनं वृषभं चर्षणीनां । प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं । राज-
न्तमग्निं यजत रथीणाम्” इति । ईमहे इत्यनुवर्त्तते । ‘अग्निं’,
ईमहे प्राप्तुमः । कीदृशं, ‘शश्वतीनां’ निरन्तरप्रवृत्तीनां,
‘विशां’ प्रजानां, पालकमित्यध्याहारः । अतएव ‘विष्पतिं’
प्रजास्वामिनं, ‘कविं’ विद्वांसं, ‘नितोशनं’ शत्रूणां नितरां
हन्तारं, ‘चर्षणीनां’ मनुष्याणां, ‘वृषभं’ कामाभिवर्षकं, ‘प्रे-
तीषणिं’ प्रकृष्टाद्या इतेर्गतेः सनितारं दातारं, ‘मिषयन्तं’
अन्नं कुर्वन्तं, ‘पावकं’ शोधकं, ‘राजन्तं’ दीप्यमानं, ‘यजतं’
यजनीयं, ‘रथीणां’ धनानां, दातारमिति शेषः ॥

अथ नवमीमृचमाह । “सो अग्न इजे शशमेव मर्त्तः यस्तु
आनट् समिधा हव्यदातिं य आहुतिं परिवेदा नमोभिः ।
विश्वेत् स वामा दधते त्वात” इति । हे ‘अग्ने’, ‘यः’, ‘मर्त्तः’

मनुष्यो यजमानः, 'समिधा,' सह 'हव्यदाति' हविर्दानं, 'आनट्' व्याप्नोति, हविर्दातीत्यर्थः । 'सः' यजमानः, 'ईजे' यजति, 'शशमे च' यागफलभृतां शान्तिमपि प्राप्नोति । शान्तिः सुखं । 'यः' यजमानः, 'नमोभिः' नमस्कारैः सह, 'आज्जति', 'परिवेदा', ददातीत्यर्थः, स यजमानः 'त्वातः' त्वया रक्षितः, 'विश्वेत्' विश्वान्येव, 'वामा' वननीयानि धनानि, 'दधते' धत्ते, प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अथ दशमीमृचमाह । "अस्माउ ते महि महे विधेम । नमोभिरग्ने समिधात हव्यैः । वेदी सुनो सहसो गीर्भिरुक्थैः । आ ते भद्रायाः सुमतौ यतेम" इति । हे अग्ने 'महे' महते, 'अस्माउ' अस्मा एव, 'ते' तुभ्यं, 'नमोभिः' नमस्कारैः, 'उत' अपिच, 'समिधा,' 'हव्यैः', च 'महि विधेम' पूजां करवाम । हे 'सहसः सुनो' मथनजन्यत्वेन बलस्य पुत्रः, 'वेदी' वेद्यामस्यां, 'गीर्भिः' स्तोत्ररूपैः, 'उक्थैः' शस्त्ररूपैश्च वाक्समूहैः, 'भद्रायां' कल्याण्यां, 'ते' तव, 'सुमतौ' अनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ, 'आयतेम' सर्वतः प्रयतामहे । त्वदनुग्रहनिमित्तं प्रयत्नं कुर्मः ॥

अथैकादशीमृचमाह । "आ यस्ततन्य रोदसी विभासा । अवोभिश्च अवस्यस्तरुचः । वृहद्भिर्वाजैः स्यविरेभिरसो । रेवद्भिरग्ने वितरं विभाहि" इति । हे 'अग्ने', 'यः' त्वं, 'भासा' स्वकीयया दीप्त्या, 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ, 'व्याततन्य' व्याप्नोषि, तथा 'अवोभिः' अन्नैश्च, व्याप्नोषि । स त्वं 'अवस्यः' प्रजायै अवोऽन्नमिच्छुः, 'तरुचः' दुःखेभ्यः स्तारयिता, चासि । तादृशस्त्वं 'रेवद्भिः' धनयुक्तैः, 'स्यविरेभिः' चिरन्तनैः, 'वृ-

हस्तिर्वाजैः' महद्भिरनैर्युक्तः, 'अस्मे' अस्मासु, 'वितरं' अत्यन्तविशिष्टमनुग्रहं कुर्वन्, 'विभाहि' विशेषेण दीप्यस्व ॥

अथ द्वादशीमृचमाह । "नृवदसो सदमिद्धे ह्यस्मे । भूरि तोकाय तनयाय पश्वः । पूर्विरिषो वृद्धतीरारे अघा । अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु" इति । हे 'वसो' जगन्निवासहेतो वक्त्रे, 'नृवत्' नृभिर्भृत्यैर्युक्तं, 'भूरि' प्रभूतं धनं, 'सदमित्' सर्वदैव, 'अस्मे' अस्मासु, 'धेहि' सम्पादय । 'तोकाय' अस्मत्पुत्राय, 'तनयाय' तदीयपुत्राय च, 'पश्वः' पशून्, सम्पादय । किञ्च 'पूर्वीः' चिरन्तनाः, पूर्वपुरुषोचिताः, 'वृद्धतीः' प्रभूताः, 'आरेअघा' आरे दूरे अघं चासां तास्तथोक्ताः, 'इषः' अन्नानि, 'आरे' अस्मत्समीपे, 'अघाः' चारय सम्पादयेत्यर्थः । 'अस्मे' अस्मासु, 'भद्रा' कल्याणरूपाणि, 'सौश्रवसानि' अतिशोभनकीर्त्यादीनि 'सन्तु' ॥

अथ त्रयोदशीमृचमाह । "पुरुष्णग्ने पुरुधा त्वया वसूनि राजन् वसुताते अश्यां । पुरुणि हि ले पुरुवार सन्ति । अग्ने वसु विधत्ते राजनि ले" इति । हे 'वसुताते' धनस्य विस्तारयितः, हे 'राजन्' दीप्यमानाग्ने, 'त्वया' त्वया निमित्तभूतेन, 'पुरुधा' बह्वप्रकाराणि, 'पुरुणि' भूतानि, 'वसूनि' धनानि, 'अश्यां' व्याप्नुयां । हे 'पुरुवार' बह्वभिर्वरणीयाग्ने, 'ले' त्वयि, 'हि' यस्यात् कारणात्, 'पुरुणि' बह्वनि धनानि, 'सन्ति', तस्मात् कारणात् 'विधत्ते' परिचरते, यजमानाय, 'वसु' धनं, 'राजनि', 'ले' त्वयि, प्राप्नुयामीति शेषः ॥

अत्र मोमांसा । दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितं ।

मनोतामन्त्र उद्दोऽस्ति वायव्ये नास्ति वास्यसौ ।

आग्नेये वेति वचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः ॥

अग्नीषोमावग्निनैव लक्षेतां वचनं विना ।

अनर्थकात्ततो वाक्याद्विकृतावूहवारणं ॥

त्व५ ह्यग्ने प्रथमो मनोतेत्ययं मनोतामन्त्रोऽग्नीषोमीयपक्षौ पठितः । वायव्यपशावप्ययं चादकप्राप्तस्तत्र त्वं हि वयो प्रथम इत्येवमूद्दोऽस्ति । यत्तु वचनं यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुराग्नेयैव मनो- ताकार्येति, तत्प्रकृतौ पठितं तत्रैव च सार्थकं । द्विदेवत्य- पक्षौ एकदेवत्यमन्त्रस्य प्रकरणपठितस्याप्ययोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधानार्थत्वात् । मैवं । क्वचिणो गच्छन्तीत्यादिवन्मन्त्रगत- स्याग्निशब्दस्याऽग्नीषोमलक्षकत्वेनायोग्यत्वशङ्काया अनुदयात् । अतः प्रकृतावनर्थकं तद्वाक्यं विकृतावूहानिवारणेन चरितार्थं भवति । तस्मादूद्दो नास्ति ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे मनोतासूक्तमभिहितं । एकादशे हविर्वनस्यतिस्त्रि- ष्टकतां मैत्रावरुणेन वक्तव्याः पुरोऽनुवाक्याः प्रैषाश्चाच्यन्ते । कल्पः । यदा जानाति इन्द्राग्निभ्यां कागस्य हविषोऽनु- ब्रूहीति । पाठस्तु । “आभरत५श्चितं वज्रबाह् । अस्मा५

इन्द्राग्नी अवतः सचीभिः । इमेन ते रश्मयः सूर्यस्य । येभिः
 सपितृन् पितरो न आचयन्" इति । हे 'वज्रवाह' वज्रायुधपाणी
 इन्द्राग्नी, 'आभरतं' धनमाहरतं, आहृत्य च 'शिक्षितं' संस्कु-
 रतं, 'सचीभिः' स्वकीयशक्तिभिः, 'अवतं' अस्मान् रक्षतं ।
 'नः' अस्माकं, 'पितरः', 'येभिः' यैः, 'सूर्यस्य', रश्मिभिः,
 'सपितृमाचयन्' सम्बन्धित्वं प्राप्ताः । 'ते' 'सूर्यस्य रश्मयः', 'इमेन'
 इम एव, भवदधीना वर्तन्ते । अतः पिहन्निवासान् पाल-
 यतं ॥

अथ प्रैषमाह । "होता यच्चदिन्द्राग्नी । कागस्य हविष
 आत्तां अद्य । मध्यतो मेद उद्धृतं । पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या
 शुभः । घस्तां नूनं । घासे अज्राणां चवसप्रथमानां । सुमत्
 चराणां शतरुद्रियाणां । अग्निव्यात्तानां पोषोपवसनानां ।
 पार्श्वतः ओणितः सितामत उत्तादताः । अङ्गादङ्गादवत्तानां ।
 करत एवेन्द्राग्नी । जुषेता हविः । होतयज्ञ" इति । दैव्यो
 'होता', 'यच्चत्' पूजयतु । हे 'इन्द्राग्नी', युवां 'हविषः'
 हविर्भूतस्य 'कागस्य', 'मध्यतः' मध्यदेशात्, 'उद्धृतं मेदः' उ-
 त्कथ्य सम्पादितं मेदःप्रभृतिसारं, 'अद्य' अस्मिन् कर्मणि,
 'आत्तां' भक्षयतां । 'द्वेषोभ्यः पुरा' द्वेषेभ्यो रक्षोभ्यः पूर्व्वं,
 रक्षांसि चावन्नोपपन्नानि ततः पुरा, तथा 'पौरुषेय्या शुभः पुरा'
 पुरुषसम्बन्धिनो ग्रहणात् पूर्व्वं, विरोधिनः पुरुषा चावद्गृहीत्वा
 न गच्छन्ति ततः पूर्व्वमेव, 'नूनं घस्तां' अवश्यं भुञ्जतां ।
 घस्यन्ते भक्ष्यन्ते हवीः यस्मिन् कर्मणीति घासे यागः तस्मिन्

‘घासे’, ‘अज्जाणां’ अजनीयानां, ज्ञेयमाणानां, सुसंस्कृता-
नामिति यावत् । ‘यवसप्रथमानां’ यवसमन्त्रं प्रथमं मुख्यं
येषां हविषां तानि यवसप्रथमानि तेषां, ‘सुमत्क्षराणां’
सुष्ठु मादयति येषां क्षरणं तादृशानां, ‘शतरुद्रियाणां’ शतं
रुद्रा देवाः येषामधिष्ठानाच्च भुञ्जते तेषां, ‘अग्निध्वात्तानां’
अग्निना जाठरेणाहवनीयेन वा स्वादितानां, ‘पीवोपवसनानां’
पीवा स्थूला त्वक् सैव उपवसनमाच्छादनस्थानीयं येषां हवि-
षां तानि पीवोपवसनानि तेषां, तथा ‘पार्श्वतः’ पार्श्वदिग्भिः,
प्रथममवत्तानां, ‘पार्श्वश्रेणी’, प्रसिद्धे । ‘शितामत’शब्देन दो-
र्घकृदाऽभिधीयते । ‘उत्साद’शब्देन उदकाण्डं, तत ऊर्ध्वम्
‘अङ्गादङ्गात्’ सर्वस्मात् अन्यस्मादवयवात्, ‘अवत्तानां’ हविषां,
यान्यवदानानि तानि सर्वाणि ‘इन्द्राग्नी’, एव ‘करतः’ कुरु-
तां, ततो ‘हविः’, इदं ‘जुषेतां’, तदर्थं हे मनुष्य ‘होतः’,
याज्यां पठ ॥

अथ वनस्यते पुरोऽनुवाक्यामाह । “देवेभ्यो वनस्यते हवीं-
षि । हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थम् । प्रदक्षिणिद्रश्नया नियूय ।
ऋतस्य वक्षि पथिभीरजिष्टैः” इति । हे ‘वनस्यते’ यूपान्
अग्ने, ‘हिरण्यपर्णं’ सुवर्णवर्णपत्रोपेत, सुवर्णसदृशज्वालोपेत वा,
त्वं ‘देवेभ्यः’, ‘हवींषि’, ‘वक्षि’ वक्षसि । कीदृशानि हवींषि,
‘ते अर्थं’ तव प्रयोजनभूतानि, ‘प्रदिवः’ प्रवराणि, यथापूर्वं
प्रवृत्तानीत्यर्थः । किं कृत्वा, ‘रश्नया’ यूपवेष्टनहेतुभूतया,
‘प्रदक्षिणित्’ प्रदक्षिणाकारेण, ‘नियूय’ नितरामात्मानं बद्ध्वा,

ततः 'चतस्र' यज्ञस्य सम्बन्धिन, हवींषि 'रजिष्ठैः पथिभिः'
चजूतमैः मार्गैः, वहसीत्यन्वयः ॥

अथ प्रेषमाह । "होता यच्चदनस्यतिमभि हि । पिष्टतम-
या रभिष्टया रश्नयाधित । यत्रेन्द्राग्निचोऽग्निगस्य हविषः
प्रिया धामानि । यत्र वनस्यतेः प्रिया पाथांसि । यत्र दे-
वानामाज्यपानां प्रिया धामानि । यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धा-
मानि । तत्रैतं प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्यत् । रभीयांसमिव
कृत्वा । करदेवं देवो वनस्यतिः । जुषतां हविः । होतर्थज" इति ।
देवेभ्यो 'होता', 'वनस्यतिरूपं', देवं यजतु । 'हि' यस्मात्
कारणात्, 'पिष्टतमया' सृष्टतमया, 'रभिष्टया' रभस्यत-
मया, शीघ्रतमं प्रवृत्तया, 'रश्नया अभ्यधित' वनस्यति-
नामात्मकसबन्धात् । अतएव रश्नया नियूयेत्युक्तं । तस्मात्
कारणात् तादृशोऽयं यूपः 'एतं' पशुं, 'तत्रोपावस्यत्' तस्मिं-
स्थाने उपसम्प्रापयतु । कुत्रेति तदुच्यते । 'इन्द्राग्निचोः' देवयोः
सम्बन्धिनः, 'क्वाग'रूपस्य, 'हविषः', 'प्रियाणि', 'धामानि'
स्थानानि, 'यत्र', विद्यन्ते । 'वनस्यतेः', देवस्य च 'प्रियाणि',
'पाथांसि' उदकानि, 'यत्र', विद्यन्ते । 'आज्यपानां', प्रया-
जादि'देवानाञ्च', 'प्रियाणि', स्थानानि 'यत्र', विद्यन्ते ।
'होतुः' होमनिष्पादकस्य, 'अग्नेः', 'प्रियाणि', स्थानानि
'यत्र', विद्यन्ते । तत्रैतमुपावस्यदित्यन्वयः । किं कृत्वा, 'प्रस्तु-
त्येव' प्रथममेव अपचित्वा, किञ्च 'उपस्तुत्येव' सन्निधावेव प्रशस्य,
'रभीयांसमिव कृत्वा' देवानां प्रीत्युत्पादनेन रभस्यत्तरमेव

कृत्वा । उपावस्यच्चदित्यन्वयः । 'वनस्यतिः', देवः 'एवं करत्'
उक्तप्रकारं करोतु । इदं 'हविः', च 'जुषतां' । हे मनुष्य
'होतः', तदर्थं याज्यां पठ ॥

अथस्त्रिष्टुतः पुरोऽनुवाक्यामाह । "पिप्रीहि देवाः उग्र-
तो यविष्ठ । विद्वाः चतुः चतुपतेर्यजेह । ये दैव्या चत्वि-
जस्तेभिरग्ने त्वः होतृणामस्यायजिष्ठः" इति । हे 'यविष्ठ' युव-
तमाग्ने, 'उग्रतः' कामयमानान् देवान्, 'पिप्रीहि' अतिशयेन
प्रीणय । हे 'चतुपते' सूर्यात्मना कालपरिपालक, त्वं 'चतुन्'
कालविशेषान्, 'विद्वान्' जानन्, वर्त्तसे । तस्मात् 'इह' उचिते
काले, 'यज' देवेषु भव । 'ये दैव्या चत्विजः', सन्ति, अग्नि-
होताश्विनाध्वर्यू लघ्नाग्नीदित्यादिना आम्नाताः, 'तेभिः' तै-
र्दैवैः सह, 'त्वम्', 'अस्य' यजमानस्य सम्बन्धिनः, 'होतृणां'
चत्विजां मध्ये, 'आयजिष्ठ' सर्वतो यष्टुतमोऽसि ॥

अथ प्रैषमाह । "होता यचदग्निः स्त्रिष्टुतम् । अयाड-
ग्निरिन्द्राग्नियोष्कागस्य हविषः प्रिया धामानि । अयाङ्वनस्यतेः
प्रिया पाथांसि । अयाट् देवानामाज्यपानां प्रिया धामा-
नि । यचदग्नेहोतुः प्रिया धामानि । यचत्वं महिमानम् ।
आयजता मेज्या इषः । कृणोतु सो अध्वरा जातवेदाः ।
जुषताः हविः । होतर्यज" इति । दैव्यः 'होता', 'स्त्रिष्टुतमग्निः',
यजतु । 'इन्द्राग्नियोः', सम्बन्धिनः 'कागरूपस्य', 'हविषः', यानि
प्रियाणि स्थानानि तान्ययमग्निः, 'अयाट्' पूजितवान् । तथा
'वनस्यतेः', प्रियाणि 'पाथांसि' जलानि, हवींषि वा, 'अयाट्'

यष्टवान्, 'आज्यपानां' प्रयाजादिदेवानां प्रियाणि स्थानानि
 पूजितवान् । 'होतुः' होमनिष्पादकस्त्राग्नेः, प्रियाणि स्थानानि
 खिष्टकदयमग्निः पूजितवान् । उक्तानां सर्व्वेषां देवानां स्वकीयो
 'महिमा', योऽस्ति तमुद्दिश्य दैव्यः 'होता', 'यजत्' यजतु ।
 'आयजतां' आभिमुख्येन यागं कुर्व्वतां यजमानानां, 'एज्याः'
 आभिमुख्येन यष्टव्याः । 'इषः' अभीष्टाः या देवताः सन्ति ताः
 सर्वाः, 'अध्वरा' अस्मिन् यज्ञे, 'स जातवेदाः' खिष्टकद्रूपः
 सोऽग्निः, 'कृणोतु' खिष्टाः करोतु । तदर्थमयं खिष्टकदग्निः
 इदं 'हविः' जुषतां । हे मनुष्य'होतः', 'यज' तदर्थं याज्यां
 पठ ॥

इति एकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे हविषां वनस्यतेः खिष्टकतश्च पुरोऽनुवाक्याः प्रैषा-
 स्वाभिहिताः । अथ द्वादशे तेषां याज्या उच्यन्ते । कल्पः ।
 अथ होता यजतु उपोहयदिति । पाठस्तु । "उपोह यद्विदथं
 वाजिनो गूः । गीर्भिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः । अर्वन्तो न
 काष्ठां नचमाणाः । इन्द्राग्नी जोऽज्वतो नरस्ते" इति । 'यत्'
 ये, 'विप्राः' चत्विजः, 'उपोह' समीप एव, 'विदथं गूः' यज्ञं
 यच्छन्तो वर्त्तन्ते । कीदृशा विप्राः, 'वाजिनः' वाजेनास्त्रेण हवि-
 र्मन्त्रेण युक्ताः, 'गीर्भिः' स्तुतिभिः, 'प्रमतिं' प्रकृष्टां मतिं,
 देवताकानविषयां मतिम्, 'इच्छमानाः', 'काष्ठां' कर्मासमाप्तिं,

‘नक्षमाणाः’ गच्छन्तः, तत्र दृष्टान्तः । ‘अर्वन्तो न’ अथा-
यथा स्वकीयां गमनसमाप्तिं प्राप्नुवन्ति तद्वत्, ‘ते नरः’ ता-
दृशा चत्विजः, ‘इन्द्राग्नी’, देवौ ‘जोङ्गवतः’ होमेनाराधयन्तो
वर्त्तन्ते ॥

अथ वनस्यतेयाज्यामाह । “वनस्यते रश्नयाभिधाय । पि-
ष्टमया वयुनानि विद्वान् । वह देवचा दिधिषो हवींषि ।
प्र च दातारममृतेषु वोच” इति । हे ‘वनस्यते’ यूप, ‘पिष्ट-
मया’ स्रष्टव्यमया, ‘रश्नया’, ‘अभिधाय’ आत्मानं बद्ध्वा,
अस्माकं देवानां ‘वयुनानि’ ज्ञानानि, अभिप्रायान् वा, ‘वि-
द्वान्’ जानन्, ‘देवचा’ देवेषु, ‘हवींषि’, ‘वह’ प्रापय । किञ्च
हे ‘दिधिषो’ धारणाकुशल वनस्यते, ‘दातारं’ हविर्दाने
प्रवृत्तं यजमानम्, ‘अमृतेषु’ देवेषु, ‘प्रवोचः’ अनेनैतानि
हवींषि दत्तानीति प्रब्रूहि ॥

अथ स्विष्टकृतो याज्यामाह । “अग्निं स्विष्टकृतम् । अया-
डग्निरिन्द्राग्निथोष्णागस्त्य हविषः प्रिया धामानि । अयाङ्-
नस्यतेः प्रिया पाथांषि । अयाङ् देवानामाज्यपानां प्रिया
धामानि । यच्चदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि । यच्चत्वं महिमा-
नम् । आयजता मेज्या दूषः । कृणोतु सो अध्वरा जात-
वेदाः । जुषतां हविः । अग्ने यदद्य विप्रो अध्वरस्य होतः ।
पावक शोचे वेष्टुं हि यज्वा । च्यता यजासि महिना वि यद्भूः ।
हृद्या वह यविष्ठ या ते अद्य” इति । ‘स्विष्टकृत’नामकमग्निं वयं
यजामह इति शेषः । अयाडग्निरित्यादिकं पूर्वानुवाकवद्वा-

ख्येयं । हे स्विष्टकृत् 'अग्ने', 'विशः' प्रविष्टस्यानुष्ठितस्य, 'अध्व-
रस्य', सम्बन्धि 'यत्' हविः, अस्ति तत् 'अद्य', 'वः' अशान भक्ष-
य । 'होतः' होमकर्त्ता, 'पावक' शोधक, 'शोचे' दीप्यमान,
एतान्यग्निविषयाणि विशेषणानि । 'हि' यस्मात्, त्वं 'यज्वा'
यागस्य कर्त्ता, तस्मात् 'च्यता' अस्मदीये यज्ञे, 'महिना' म-
हिम्ना, 'यजासि' देवान् प्रीणयसि । 'यत्' यस्मात् कारणात्,
'विभूः' विशिष्टो भवसि । तस्मात् कारणात् हे 'यविष्ठ' युवतम,
'अद्य' 'ते' तव, 'था हव्या' यानि हव्यान्यस्माभिर्धीयन्ते तानि
सर्वाणि, 'वह' स्वीकुरु ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे हविर्वनस्यतिस्विष्टकृतां याज्या अभिहिताः । त्रयो-
दशेऽनूयाजानां मैत्रावरुणप्रेषा उच्यन्ते । कल्पः । यदा जा-
नाति देवेभ्यः प्रेष्येति तन्मैत्रावरुणाः प्रेष्यति । देवं वर्हिः
सुदेवमित्यथ होता यजति । देवं वर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य
वेत्विति । तमेव व्यतिषङ्गमुत्तरेणोत्तरेण मैत्रावरुणः प्रेषा-
त्युत्तरेणोत्तरेण होता यजतीति तत्रास्मिन्ननुवाके प्रेषाः,
उत्तराऽनुवाके याज्याः । प्रेषाणां मध्ये प्रथमं प्रेषमाह । "देवं
वर्हिः सुदेवं देवैः स्यात् सुवीरं वीरैर्वस्तोर्वृज्येताक्तोः प्रभिये-
तान्यान् राया वर्हिःकृतो मदेम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज"

इति । 'देवं' देवनशीलं, 'वर्हिः' प्रथमानूयाजदेवस्वरूपं वर्हि-
र्नामकं यदस्ति तत्, 'देवैः', अन्यैः सह, 'सुदेवं स्यात्' शोभन-
दीप्तिकामं स्यात्, 'वीरैः' अस्त्रदीयैः पुत्रैः सह, 'सुवीरं
स्यात्' शोभनवीरोपेतमस्तु । 'वसोः' देवानां वासाय, वेद्या-
माच्छादनाय च, 'वृज्येत' वर्हिर्भवेत्, 'अक्तोः' खुचां हविषां वा
अभिव्यक्तये, 'प्रभ्रियेत' प्रकर्षेण धार्येत । यदेतद्देवामास्तरणीयं
वर्हिः तदभिमानी वर्हिर्नामकोऽनूयाजदेवः तस्माद्देवप्रसङ्गा-
द्दर्भवर्णनयुक्तं । अस्त्य वर्हिर्देवस्य प्रसादात् 'अन्यान् वर्हिभ्यतः'
इतरान्यागयुक्तान् पुरुषान्, 'राया' धनेन, अतिक्रम्य 'मदेम'
ह्वयाम । 'वसुधेयस्य' धनप्रदातुर्देवस्य, 'वसुवने' धनरक्षणाय,
'वेतु' आज्यं विपतु । 'यज' तदर्थं हे होतर्याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयं प्रैषमाह । "देवीद्वारः संघाते विड्वीर्या-
माञ्जिथिरा ध्रुवा देवहृतौ वत्सईमेनास्तरुण आमिमोयात्कु-
मारो वा नवजातो मैना अर्वा रेणुककाटः पृणवसुवने
वसुधेयस्य विचन्तु यज" इति । 'द्वार'शब्दाभिधेयाः स्तोमूर्त्त-
यो द्वितीयानूयाजदेवताः, ताः 'देव्यः', 'संघाते विड्वीः' द्वारा-
भिमानीत्वात् कवाटद्वयमेलने दृढशक्तयः, 'यामन्' यामे
निर्गमनकाले, 'श्रिथिराः' कवाटोद्घाटनेन श्रैथिल्यं प्राप्ताः,
'देवहृतौ' देवानामाकाने प्रवेशने वा, 'ध्रुवाः' नित्यप्रवृत्ताः,
तिष्ठन्ति । 'एनाः' द्वारः, वत्सादिः 'आमिमोयात्' आगत्य
प्रविशेद्युः । महावकाशतया सर्वेषां प्रवेशं द्वारदेवता अनु-
मन्यन्ते, न तु कश्चिदपि तत्र प्रतिबध्यत इत्यर्थः । 'वत्सई'

वत्सोऽपि तिर्यग्जातिरपि, प्रविशेत् । तत्र मनुष्यः प्रविशेदिति किमु वक्तव्यं । स च मनुष्योऽनेकविधः, 'तृणः' युवा, 'कुमारः' वालः, 'नवजातः' तदानीमेवोत्पन्नः स सर्वोऽपि ताद्वारः प्रविशेत् । 'रेणुककाटः' दुर्दान्तः, भूमिं रेणुं कृत्य यः सञ्चरति तादृग्, 'अर्वा' धूर्त्तोऽश्वः, कवाटभङ्गचमः, 'एनाः' द्वारः, मा 'पृणक्' आभिर्द्वाभिः सम्यक्ता जाभूदिति, वसुवन इत्यादि पूर्ववत् । द्वारमूर्त्तीनां बज्रत्वादियन्विति बज्रवचनं ॥

अथ तृतीयं प्रैषमाह । "देवी उषासा नक्ताद्यास्मिन् यज्ञे प्रयत्यक्नेतामपि नूनं दैवीर्विशः प्राचाशिष्टाः सुप्रीते सुधिते वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज" इति । 'उषासानक्त'शब्दवाच्ये अहोरात्राभिमानिन्यौ तृतीयानूयाजद्वयौ, ते उभे 'अद्य' अस्मिन्नहनि, 'अस्मिन् यज्ञे' पशुयागे, 'प्रयति' प्रवर्त्तमाने सति, 'अक्नेतां' देवादीनाङ्गयेतां, 'अपि दैवीर्विशः' देव-सम्बन्धिनोरपि प्रजाः सर्वाः, 'नूनम्' अवश्यं, 'प्राचाशिष्टां' प्रकर्षेण गतवत्यौ, दैवीः प्रजा आह्वातुं तत्समीपं प्रतिगच्छत इत्यर्थः । कीदृशौ, 'सुप्रीते' स्वयं सुष्ठु प्रीते नतु वैमुख्यं भजमाने, 'सुधिते' सुष्ठु प्रारब्धनिर्वहणपरे, वसुवन इत्यादि पूर्ववत् । देवोर्द्विजाद्वीतामिति द्विवचनं ॥

अथ चतुर्थमाह । "देवी ज्येष्ठी वसुधितो ययोरन्याघा द्वेषाः सि यूयवदान्यावच्छदसुवार्थाणि यजमानाय वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज" इति । 'ज्येष्ठी'शब्दवाच्ये चतुर्थानूयाज-देवमूर्त्ती द्वे देवौ, 'वसुधितो' सुखप्राप्तियुक्ते, 'ययोः' देवो-

ज्यैष्ठ्यार्मध्ये 'अन्या' एका देवी, 'आघा' पापानि, 'देषांसि' देव्याणि च रक्षःप्रभृतीनि च, 'यूयवत्' पृथक् कुर्यात्, नाश-
येदित्यर्थः । 'अन्या' इतरा जोष्ट्रीदेवी, 'यजमानाय', 'वार्धा-
णि' 'वसु' वरणीयानि धनानि, 'आवक्षत्' सर्व्वतो वहति ॥

अथ पञ्चममाह । "देवी ऊर्जाऊती इषमूर्ज्जमन्यावक्षत्
सगिधः सपीतिमन्या नवेन पूर्व्वं दयमाना स्याम पुराणेन नवं
तामूर्ज्जमूर्जाऊती ऊर्ज्जयमाने अधातां वसुवने वसुधेयस्य
वीतां यज" इति । 'ऊर्जाऊती'शब्दवाच्ये पञ्चमानूयाजदेवते
स्त्रीमूर्त्ती, द्वे देव्यौ विद्येते तयोर्मध्ये 'अन्या' एका, 'देवी',
'इष' अन्नं, 'ऊर्ज्ज' क्षीरादिरसञ्च, 'आवक्षत्' आवहति ।
'अन्या' इतरा, 'देवी', 'सगिधं' सहभोजनं, 'सपीति' सहपानं
च, उभयोः प्रापितवती । तयोर्देव्योः प्रसादात् वयं 'नवेन', त्री-
ह्यादिना, सहैव, पुराणं त्रीह्यादिकं 'दयमाना' रक्षन्तः, कुसु-
लादिषु स्थापयन्तः । 'स्याम' तिष्ठेम, तथा 'पुराणेन', धान्येन,
सहैव, 'नवं', धान्यं, 'दयमानाः', 'स्यामः' । 'ऊर्जाऊती' एवं-
नामिके देव्यौ, 'तां' नवपुराणधान्यजातिं, उपर्युपचोयमानवज्र-
विधनवपुराणधान्यपूर्णां 'ऊर्ज्ज' अन्नसमृद्धिम्, ऊर्ज्जयन्ती सर्व्वस्य
लोकस्य सम्पादयन्त्यौ, अस्मभ्यमपि 'अधातां' सम्पादयेतां ॥

अथ षष्ठमाह । "देवा दैव्या होतारा नेष्टारा पोतारा
हताघशः साऽऽवाभरदसू वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज", इति ।
'दैव्यहोतृ'शब्दवाच्यौ षष्ठानूयाजदेवस्य द्वौ देहौ, तद्देहधा-
रिणौ देवौ 'नेष्टारा' यज्ञस्य नेतारौ, 'पोतारा' शोधयितारौ,

‘हताघशःसौ’ हता अघशःसा पापबुद्धयो याभ्यां तादृशौ,
‘आभरदस्व’ आद्विद्यमाणधनौ, तौ वीतामित्यन्वयः ॥

अथ सप्तममाह । “देवीस्तिस्तिस्तिस्तिस्ति देवीरिडा सरस्वती
भारती च्यां भारत्यादित्यैरसृचत् सरस्वतीमः सदैर्यज्ञमावी-
दिहैवेडया वसुमत्या सधमादं मदेम वसुवने वसुधेयस्य विचन्तु
यज” इति । ‘इडा’-ऽऽदिनामयुक्ताः ‘तिस्तिः’ ‘देव्यः’ सप्तमानू-
याजदेवताः, तासां मध्ये एकैकस्या मूर्त्तित्रययुक्तत्वात् पुनरपि
‘तिस्तिदेवीः’, इत्युच्यते । तासां मध्ये या ‘भारती’, सेयं ‘आ-
दित्यैः’, ‘सह’ च्यां ‘द्युलोकं’ ‘असृचत्’ सृणुतु, हविषा देवां-
स्तर्पयितुं तत्र गच्छतु । ‘सरस्वती’, तु देवी ‘रुद्रैः’, सह ‘इमं’
‘यज्ञं’, ‘आवीत्’ अवतु, रचतु । अत्रैव स्थित्वा यज्ञं निर्वर्त्तयितु ।
अथ ‘वसुमत्या’ धनयुक्तया, ‘इडया’, देव्या ‘सधमादं’
सहैकस्थाने हर्षो यथा भवति तथा, ‘मदेम’ तृप्ता भूयास्त ।
‘इहैव’, यज्ञफले नोस्मान्योजयत्वित्यर्थः ॥

अथाष्टममाह । “देवो नराशःसस्तिशीर्षा षडक्षः शत-
मिदेनः शितिपृष्ठा आदधति सहस्रमीं प्रवहन्ति मित्रावरुणे-
दस्य होत्रमर्हता बृहस्पतिस्त्रोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य
वेतु यज” इति । ‘नराशःसा’-ऽऽख्योऽष्टमानूयाजदेवो यः सोयं
त्रिभिः शिरोभिः, षड्विरचिभिश्च युक्तः, ‘एनं’ नराशंसं, ‘शत-
मित्’ शतसङ्ख्याका एव, ‘शितिपृष्ठाः’ श्वेतपृष्ठा गावः, यज्ञे द-
क्षिणा योग्याः ‘आदधति’ आभिमुख्येन धारयन्ति, ‘सहस्रमीम्’,
सहस्रमेव सहस्रसङ्ख्याका एव शितिपृष्ठाः ‘प्रवहन्ति’ यज्ञा-

त्मकमेनं नराशंसं फलसाधनसमर्थं कुर्वन्ति, 'मित्रावरुणेत्' मित्रावरुणावेव, 'अस्य' नराशंसस्य, 'होत्रं' होमव्यापारं, कर्तुं 'अर्हतः', न त्वन्यः कश्चित् 'बृहस्पतिः', एव 'होत्रं', अर्हति, 'अश्विनौ', एव अध्वर्यवं 'अर्हतः' ॥

अथ नवममाह । "देवो वनस्पतिर्वर्षप्रावा घृतनिर्णिग्घा-
मयेणासृक्षदान्तरिक्षं मध्येना प्राः पृथिवीमुपरेणादृष्ट्वोदसु-
वने वसुधेयस्य वेतु यज" इति । 'वनस्पत्या'-ऽऽख्यो नवमानू-
याजदेवोयोऽस्ति सोऽयं 'वर्षप्रावाः' यज्ञद्वारेण वर्षस्य पूरयिता,
'घृतनिर्णिक्' घृतस्य शोधयिता, 'द्यां' दुर्लोकं, 'अग्रेणासृक्षत्'
यूपरूपस्य स्वस्याग्रभागेन स्पृशतु, 'मध्येन', भागेन, 'अन्तरिक्षं'
'आप्राः' पूरयितु, 'पृथिवी', 'उपरेण' तच्चणरहितेन मूल-
प्रदेशेन, 'अदृष्ट्वोद' दृढीकरोतु ॥

अथ दशममाह । "देवं वर्हिर्वारितीनां निधे धासि प्रच्यु-
तनामप्रच्युतं निकामधरणं पुरुषार्हं यशस्वदेनावर्हिषान्या
वर्हिष्यभिव्याम वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज" इति । 'वर्हि'-
राख्यं यदृशमानूयाजदेवतारूपं तत्, 'देवं' द्यातमानं सत्,
'वारितीनां' वाराञ्जलानामितयोगतयो वारितयः तासां,
'निधे' निधानाय, सन्पादनाय, 'धासि' स्वकीयं मनो धार-
यति । कीदृशं वर्हिः, 'प्रच्युतानामप्रच्युतं' विनाशवतां वस्त्र-
नामविनाशकारणं, 'निकामधरणं' स्वेच्छया सर्ववस्तूनां
धारणसमर्थं, 'पुरुषार्हं' ब्रह्मभिः स्पृहणीयं, 'यशस्वत्' यश-
स्करं, 'एना वर्हिषा' अनेन वर्हिरभिमानिदेवेन, 'अन्याव-

ह्रीं॑षि' इतरयजमानसम्बन्धीनि यज्ञनिष्ठानि वह्रीं॑षि,
'अभिव्याम' अभिभवितुं वयं समर्थाः स्याम ॥

अथैकादशमाह । “देवो अग्निः खिष्टकृतुद्रविणा मन्द्रः
कविः सत्यमन्माऽऽयजी होता होतुर्होतुरायजीयानग्ने चान्दे-
वानयाद्याः अपि प्रेर्धे ते होत्रे अमत्सत ताः ससनुषीः होत्रां
देवज्जमां दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमः खिष्टकृच्चान्ने होताऽभूर्व-
सुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि यज” इति । यस्तु ‘खिष्टकृत्’,
नामकः ‘अग्निर्देवः’, सोचं ‘सुद्रविणा’ शोभनधनः, ‘मन्द्रः’
हर्षणशीलः, ‘कविः’ विद्वान्, ‘सत्यमन्मा’ सत्यमननः, ‘आयजी’
शास्त्रीयया मर्यादया यया, ‘होता’ देवानामाकातः, ‘होतु-
र्होतुरायजीयान्’ लोके यो यो होतास्ति तस्मात् सर्वस्माद-
तिशयेन शास्त्रीयमर्यादामनुल्लङ्घ्य यया, हे ‘अग्ने’, ईदृशस्त्वं
‘यान् देवान्’, ‘अयाट्’ इष्टवानसि, ‘यान्’ च ‘देवान् अपि’,
‘प्रेः’ प्रीणितवानसि । ‘ये’ च देवाः, ‘ते’ तव, ‘होत्रे’ होतृ-
कृत्ये, ‘अमत्सत’ अमाद्यन्, हृष्टवन्तः, ‘दिवि’, स्थितेषु तेषु
‘देवेषु’, ‘ससनुषी’ हवींषि दत्तवतीं, ‘देवज्जमां’ देवानेव
गच्छन्तीं, ‘तां होत्रां’ होतृक्रियां, ‘इमं’ अस्मदीयं, ‘यज्ञं’,
अति ‘एरय’ अभिमुख्येन प्रापय, अस्मदीये यज्ञे सर्वदेव
तुष्टिकरीं होतृक्रियां त्वमनुतिष्ठेदित्यर्थः । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘खि-
ष्टकृत्’, ‘होता’, वा ‘अभूः’ यदस्मदिष्टं तच्छोभनं त्वया कृतं
तादृशे होमस्य कर्त्ताभूः, अतः ‘नमोवाके’ यजमाननम-
स्कारोक्तौ सति, ‘वसुवने’ धनस्य सम्भजनाय च, ‘वसुधेयस्य

वीहि' अग्नावाधीयमानमिदमाज्यरूपं द्रव्यं भक्षय । हे मनुष्य
हेतस्तदर्थं त्वं 'यज' याज्यां पठ ॥

इति त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशे मैत्रावरुणप्रेषा अनूयाजविषया उक्ताः । चतु-
र्दशे हेतुर्याज्या अनूयाजविषया उच्यन्ते । ता एता एका-
दश याज्या आह । “देवं बर्हिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवी-
र्द्वारः । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु । देवी उषासा नक्ता । वसुवने
वसुधेयस्य वीताम् । देवी जोषी । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् ।
देवी ऊर्जाऊती । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । देवा दैव्या हेता-
रा । वसुवने वसुधेयस्य वीताम् । देवोस्तिस्तिस्तिस्ति देवीः । वसु-
वने वसुधेयस्य वियन्तु । देवो नराणः । वसुवने वसुधेयस्य
वेतु । देवो वनस्पतिः । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवं बर्हिर्वारि-
तीनाम् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु । देवो अग्निः स्विष्टकृत् । सुद्र-
विणा मन्द्रः कविः । सत्यमन्मा यज्ञी हेता । हेतुर्हेतुरायजी-
यान् । अग्ने यान्देवानयाट् । यां अपि प्रेः । ये ते होत्रे अमत्सत ।
ताः ससनुषीः । हेतां देवङ्गमाम् । दिवि देवेषु यज्ञमेरयेमम् ।
स्विष्टकृचाग्ने हेताभूः । वसुवने वसुधेयस्य नमोवाके वीहि”
इति । पूर्वानुवाकोक्तप्रेषवाक्यवदेतानि याज्यावाक्यानि सर्वा-
ण्यपि वाख्येयानि । प्रैषारूपत्वाभावाद्यजेति पदं न प्रयुज्यते ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशेऽनूयाजानां याज्या अभिहिताः । पञ्चदशे सूक्तवाक-
विषयो मैत्रावरुणप्रेषोभिधीयते । कल्पः । यदा जानाति
सूक्तवाकाय सूक्ता प्रेष्येति तन्मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यग्निमद्यतेति ।
पाठस्तु । “अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः
पचन् पुरोडाशं वध्नन्निन्द्राग्निभ्यां छागं सूपस्था अद्य देवो
वनस्पतिरभवदिन्द्राग्निभ्यां छागेनाघस्तान्तं मेदस्तः प्रति पच-
ताग्रभीष्टामवीवृधेतां पुरोडाशेन त्वामद्यर्ष आर्षेयर्षीणां न
पाद् वृणीतायं यजमानो वज्रभ्य आसङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु-
वार्यायक्ष्यत इति ता या देवा देवदानान्यदुस्तान्यस्मा आ च
शास्ता च गुरस्तेषितश्च होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः
सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि” इति । ‘अद्य’ अस्मिन्नहनि, ‘अयं
यजमानः’ ‘अग्निं’, एव ‘होतारं’ होमनिष्पादकं, ‘अवृणीत’ ।
किं कुर्वन्, ‘पक्तीः’ पक्त्व्यानि हवींषि, ‘पचन्’, तथा ‘पुरो-
डाशं’, विशेषेण ‘पचन्’, तथा ‘इन्द्राग्निभ्यां’, ‘छागं’, यूपे
‘वध्नन्’, ‘अद्य’ अस्मिन्नहनि, यूपरूपः ‘वनस्पतिर्देवः’, ‘इन्द्रा-
ग्निभ्यां’, ‘छागेन’, निमित्तेन तद्वधाय ‘सूपस्था’ सुस्थिरा
हि स्थितिरभवत्, ‘तं’ पशुं, ‘मेदस्तः’ वपाद्या आरभ्य, ता-
विन्द्राग्नी ‘अघस्तां’ अभचयतां । ‘पचता’ पक्वानि सर्वाणि
हवींषि, ‘प्रत्यग्रभीष्टां’ इन्द्राग्नी प्रतिगृहीतवन्तौ । किञ्च ता-
विन्द्राग्नी ‘पुरोडाशेन’ आत्मानं, ‘अवीवृधेतां’ अवर्धयतां ।
अथास्मिन् कर्मणि हे ‘क्षणे’ अतोन्द्रियदर्शिन् होतः, ‘त्वां’,

‘अयं’ यजमानः, ‘वृणोत’ वृतवान्, ‘आर्षेय’ हे ऋषिकुलो-
 ज्जव, ‘ऋषीणां नपात्’ हे ऋषिनप्तः, गोत्रप्रवर्तकमृषिं प्रति
 चतुर्थ इत्यर्थः । एतदुभयमृषिविशेषणं । किमर्थं वृतवानिति
 तदुच्यते, ‘आसङ्गतेभ्यः’, बङ्गभ्यः, आगत्यास्मिन् कर्मणि सम्ब-
 न्धानां बह्वनां देवानामर्चनाभिप्रायेण वृतवानिति सोभिप्राय
 उच्यते । ‘एषः’ ‘होता’, ‘मे’, ‘वसु वारि’ पशुरूपं वसु वृषदा-
 ज्यरूपं वारि च, ‘देवेष्वायच्यते’ समन्ताद्यागं करिष्यतीति
 ‘ता या देवदानानि’ यानि तानि देवेभ्यो दत्तानि हवींषि,
 ‘देवा अदुः’ ऋत्विजो दत्तवन्तः । ‘तानि’ सर्वाणि हविः-
 फलानि, ‘अस्ते’ यजमानाय, ‘आ च शाखा च’ सिध्यन्ति-
 त्वेवमाग्निषञ्च कुरु । ‘आगुरस्त्र च’ तत्सिद्ध्यर्थमुद्यमञ्च कुरु ।
 हे ‘होतः’, ‘दक्षितः’ मयाभिलक्षितः, ‘प्रेषितः’, च ‘असि’,
 ‘भद्रवाच्याय’ कल्याणवचनाय, प्रेषितो ‘मानुषः’, होता त्वं
 सूक्तस्य वाको वचनं यस्य सोऽयं देवः सूक्तवाकः तस्मै ‘सूक्तवा
 काय’, देवाय ‘सूक्ता ब्रूहि’ इदं द्यावापृथिवीमनुवाकोक्तानि
 शोभनानि वचनानि कथय ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽथतु रोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे
 षष्ठप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च षष्ठप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
कथितं पाशुकं हौचं षष्ठे पूर्वप्रपाठके ।
प्रपाठके सप्तमेस्त्रिंशच्छिद्रं काण्डमुच्यते ॥
प्रायश्चित्तेन मन्त्रैश्च यज्ञच्छिद्रं प्रपूर्यते ।
तत्सर्वमुक्तमचेति काण्डमच्छिद्रमीरितं ॥

तत्राद्येनानुवाकत्रयेण प्रायश्चित्तमुच्यते । उपरितनैरे-
कादशभिरनुवाकैस्तत्र तत्रापेक्षिता मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र
प्रथमानुवाके दर्शपौर्णमासविषयाणि कानिचिदुच्यन्ते । यदुक्तं
सूत्रकारेण, तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेत्यन्वाहिताग्निः प्रयास्यन्
जुहुयात् पृथगरणीव्वग्नीन् समारोप्य प्रयाति यत्र वसेत्त-
देतामिष्टिः सः स्थापयेदिति । तमेनं होमं विधत्ते । “स-
र्वान् वा एषोऽग्नौ कामान् प्रवेशयति । योऽग्नीनन्वा-
धाय व्रतमुपैति । स यदनिष्ट्वा प्रयायात् । अकामप्रीता
एनं कामानानुप्रयायुः । अतेजा अवीर्यः स्यात् । स जुहुयात् ।
तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम् । विश्वाः सुक्षितपः पृथक् । अग्ने कामाय
येमिर इति । कामानेवास्मिन्दधाति । कामप्रीता एनं कामा

अनुप्रयान्ति । तेजस्वी वीर्यवान् भवति" इति । दर्शपूर्णमा-
 साभ्यां यियन्तुः पर्वणि प्रातरग्निहोत्रादूर्ध्वमाहवनीयं प्रणीय
 देवागातुविद् इति मन्त्रं जपित्वा ममाग्न इत्यादिभिर्मन्त्रै
 रग्नीनामुपसमिन्धनं करोति । तदिदमग्नीनामन्वाधानमध्व-
 र्युणा क्रियते । यजमानस्तु दक्षिणेनाहवनीयमवस्थाप्य व्रतमु-
 पैष्यन्त्समुद्रं मनसा ध्यायत्यथ जपत्यग्ने व्रतपते व्रतं चरित्या-
 मीति । तदिदं व्रतोपाचनं 'यः' पुमान्, एवम् 'अग्नीनन्वा-
 धाय', 'व्रतं' कर्मानुष्ठानलक्षणं, स्वीकरोति 'एष' पुमान्,
 'सर्वान्', अपि स्वीकीयान् 'कामान्' अभिलषितार्थान्, 'अग्नौ
 प्रवेशयति' अग्निरेव मम सर्वेषामर्थानां साधक इत्येवं निश्चित्य
 प्रवर्त्तते । अत एवाग्निविषयो मन्त्र एव आस्तायते, त्वया-
 ध्यक्षेण घृतना जयेमेति । एवं सति 'सः' अन्वाहिताग्निः,
 यदि इष्टिमकृत्वा प्रयाणं कुर्यात् । तदानीम् 'एनं', 'कामाः'
 अपेक्षिता अर्थाः, न प्राप्नुयुः । कीदृशाः कामाः, 'अकामप्रीताः'
 कामेन प्रीताः कामप्रीताः न कामप्रीताः अकामप्रीताः, पूर्व-
 मग्नौ प्रवेशकाले यजमानसम्बन्धिना कामेन सर्वेपि काम्याः
 पदार्थाः प्राप्ताः, इदानीं तस्यानादरेण साप्रीतिर्व्यपगता ।
 तस्मात् कामाः प्रीताः काम्यपदार्था एनं यजमानं परि-
 त्यजन्ति ततश्चायं तेजोवीर्यादिकामरहितः स्यात्, तस्मात्
 'सः' अन्वाहिताग्निः, देवाननिष्टा प्रयास्यन्नुक्तदोषवान् स्यात्तस्य
 परिहाराय 'तुभ्यं ताः', इति मन्त्रेण 'जुहुयात्' । प्रयास्य-
 तोवास्तोष्यतीयहोमोऽप्यन्यत्रास्तातः, यदङ्गत्वा वास्तोष्यतीयं

प्रयायात् रुद्र एनं भूत्वाग्निरनूयाय हन्याद्वास्तोषतीथं जुहो-
तीति । सोयमाहिताग्निमात्रसाधारणः । अयं तन्वाहिता-
ग्निविषय इति विशेषः । मन्त्रार्थस्तु, अतिशयेनाङ्गसौष्टवयुक्तः
'अङ्गिरस्तमः', तादृश हे 'अग्ने', 'कामाय' सर्वकामप्रदत्वेन
कामरूपाय, 'तुभ्यं' अग्नये, 'ताः' लोकवेदप्रसिद्धाः, 'विश्वाः'
सर्वाः, 'सुक्षितयः' कामभोगहेतवः सुभूमयः, 'पृथक्' प्रत्येकं,
'येमिरे' प्रजापतिना नियमिताः समर्पिताः, अतः कामानां
त्वदधीनत्वान्मह्यं कामान् प्रयच्छेत्यर्थः । अनेन होमेन तुष्टः
सोऽग्निः 'अस्मिन्' यजमाने, कामितानर्थान् सम्पादयत्येव ।
ते च कामिता अर्था अन्वाधानकालवत् 'कामप्रीताः', सन्तः
'कामाः', 'एनं' यजमानम्, 'अनुप्रयान्ति' । ततोऽयं तेजो-
वीर्यादिकामयुक्तो 'भवति' ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यद्यन्वाहिताग्नेराहवनीयोऽनुगच्छेत् ।
अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदित्यन्यं प्रणीय भूरित्युपस्थायेति । त-
दिदं विधत्ते । "सन्ततिर्वा एषा यज्ञस्य । योऽग्नीनन्वाधाय
व्रतमुपैति । स यद्युदायति । विच्छित्तिरेवास्य सा । तं प्राञ्च-
मुद्धृत्य । मनसोपतिष्ठेत् । मनो वै प्रजापतिः । प्राजापत्यो
यज्ञः । मनसैव यज्ञः सन्तनोति । भूरित्याह । भूतो वै प्रजा-
पतिः । भूतिमेवोपैति" इति । 'यः' यजमानः, प्रथमम् 'अग्नी-
नन्वाधाय', अनन्तरं 'व्रतमुपैति' । तस्य यजमानस्य 'एषा'
अन्वाधानव्रतोपायनानुष्ठितिः, 'यज्ञस्य', 'सन्ततिर्वै' अविच्छेद
एव, सम्पद्यते । एवं सति 'सः' अन्वाहिताग्निः, 'यद्युदायति,

विनश्येत्, तदानीम् 'अस्य' यज्ञस्य, 'सा' वक्त्रिविनाशरूपा,
'विच्छित्तिरेव', सम्यच्यते अनुष्ठानशान्तत्याभावात् । अतोऽ-
विच्छेदपरिहाराय 'तं' अग्निं, 'प्राञ्चमुद्धृत्य', गार्हपत्यादा-
हवनीयं प्रणीयेत्यर्थः । प्रणयणादूर्ध्वं 'मनसा', 'तं' अग्निम्,
'उपतिष्ठेत्', भूरिति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । चाक्षुषमूर्त्यभावेना-
व्यक्तात्वात् 'मनः,' एव प्रजापतेः स्वरूपं, यज्ञस्य प्रजापतिना
सृष्टत्वात् 'प्राजापत्यः', अतो मनसोपस्थाने सति प्रजापतिरूपेण
'मनसा', प्राजापत्यं 'यज्ञं', विच्छित्तिपरिहारेण सन्ततं
करोति तस्मात् 'भूः', इति मन्त्रं जपेत् 'भूतः' नित्यसिद्धः
प्रजापतिरेव भूशब्दवाच्यः, अतस्तन्मन्त्रपाठैर्नैश्वर्यमेव प्राप्नोति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यद्याहिताग्नेरग्निरपचायेदाशम्या परा-
सात् परिवाजपतिः कविरग्निरिति त्रिः प्रदक्षिणं परिक्रम्य
तं सम्भरेदिदं त एकमिति । तदिदं विधत्ते । "वि वा एष
इन्द्रियेण वीर्य्येणर्ह्यते । यस्याहिताग्नेरग्निरपचायति । यावच्छ-
म्यया प्रविध्येत् । यदि तावदपचायेत् । तः सम्भरेत् । इदं
त एकं पर उत एकम् । तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व । संवे-
शनस्तनुवै चारुरेधि । प्रिये देवानां परमे जनित्र इति । ब्रह्म-
णैवैनः सम्भरति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः" इति । 'आहि-
ताग्नेः', 'यस्य' यजमानस्य, अयम् 'अग्निः', 'अपचायति' यदा
स्वकीयादायतनादपेत्य वहिःपतति, 'एषः' यजमानः, 'इन्द्रि-
येण', 'वीर्य्येण', च विद्युक्तो भवति, तदानीं शम्यां हस्ते
स्वीकृत्य स्वकीयेन सर्व्वेणापि बलेन दूरे पराख्येत् । शम्यां

स्वीकृत्य तथा 'शम्या', 'यावत्', भूप्रदेशः 'प्रविध्येत्' व्या-
 मोति, 'तावत्', मध्ये 'यदि', अङ्गारः 'अपचायेत्' पतितः स्यात्,
 'तं', 'सम्भरेत्' उद्धरेत्। तथा च सा शम्या यावति प्रदेशे
 पतिता तावतः प्रदेशस्य मध्ये योऽङ्गारः पतितस्तमङ्गारम्
 'इदं ते', इति मन्त्रेण पुनरपि स्वकीय आद्यतने स्थापयेत्।
 मन्त्रस्यायमर्थः। हे अग्ने 'ते' तव, वह्निःपतितम् 'इदमेकं',
 ज्योतिः 'उत' अपि च, 'परः' परस्तात् स्वकीय एव स्थाने
 स्थितम्, 'एकं' ज्योतिः, तदुभयमपि 'हतोयेन ज्योतिषा' पर-
 मात्मरूपेण, 'संविशस्व' संयोजयस्व, 'तनुवै' स्वकीयस्य शरी-
 रस्य, 'संवेशनः' परमात्मज्योतींषि संयोजयिता, त्वं 'चारुरेधि'
 प्रक्षालितदोषो भव। किं निमित्तमिति तदुच्यते, 'देवानां',
 'प्रिये' प्रीतिहेतौ, 'परमे जनित्रे' प्रकृष्टे फलजनके, योगे-
 निमित्तभूते सति यागसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। एवं कुर्वन् यजमानो
 'ब्रह्मणैव' मन्त्रेणैव, परमात्मनैव, वा तम् 'एनं' अग्निं, 'सम्भरति'
 पुनः समीचीनं करोति। 'सैव' तथाविधसम्भरणक्रियैव, 'ततः
 प्रायश्चित्तिः' तस्माद्वह्निःपतनदोषादपगमः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यदि परस्तरामपचायेदनुप्रयायावस्येत्
 तदग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेदिति। तदिदं
 विधत्ते। "यदि परस्तरामपचायेत्। अनुप्रयायावस्येत्। सो
 एव ततः प्रायश्चित्तिः" इति। 'यदि', शम्यायतनदेशात्
 'परस्तरां' अतिशयेन दूरदेशे, 'अपचायेत्' अङ्गारोपगम्य
 पतेत तदानीं स्वयमपि तदङ्गारम् 'अनु' तत्रैव देशे, 'प्रयाया'

यात्वा, 'अवस्येत्' देवयजनमध्यस्येत्, तत्र पथिकतामिष्टिं कृत्वा
श्रोभूते गृहेषु प्रत्यवस्यति 'सो एव' यथोक्तानुष्ठितिरेव, 'प्रा-
यश्चित्तिः' तस्माद्दोषादपगमहेतुः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयेयुस्तत्
स्थाने वायव्यां यवागूं निर्व्वपेदथोत्तरस्यै हविषे वत्सानपा-
कृत्योपवसेदिति । तदिदं विधत्ते । "ओषधीर्वा एतस्य पशून्
पयः प्रविशति । यस्य हविषे वत्सा अपाकृता धयन्ति । तान्
यदुह्यात् । यातयाम्ना हविषा यजेत । यन्न दुह्यात् । यज्ञ-
परुरन्तरियात् । वायव्यां यवागूं निर्व्वपेत् । वायुर्वै पयसः
प्रदापयति । स एवासौ पयः प्रदापयति । पयो वा ओष-
धयः । पयः पयः । पयसैवासौ पयोऽवरुन्धे । अथोत्तरस्यै
हविषे वत्सानपाकुर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः" इति ।
'यस्य' यजमानस्य, 'हविषे' हविरर्थं, 'अपाकृताः', वत्सा
गोभिः संयुज्य 'धयन्ति' स्नानं पिबन्ति, 'एतस्य' यजमानस्य,
हविरूपं 'पयः', 'ओषधीः पशून्श्च', 'प्रविशति', तत्र वत्सैः
पीतत्वात् पशुप्रवेशः स्पष्टः । ओषधीर्देवताप्रवेशस्तु शास्त्र-
सिद्धः । अत्रेदं चिन्त्यते, 'तान्' पीतपयसो वत्सान्, पुनरपि
सायंकाले गोसमीप उपावस्यन् तां गां दुह्यान्नवेति दुह्यात्
तदानीं हविर्यातयाम वत्सैः पूर्वं पीतत्वेन गतसारं भवति ।
तादृशेन 'हविषा', 'यजेत', यदि न 'दुह्यात्', तदानीं 'यज्ञ-
परुरन्तरियात्', सान्नाय्याभावेन यज्ञावयवो विच्छिद्येत । अत-
स्तद्दोषपरिहाराय वायुदेवताकां यवागूं निर्व्वपेत् । वायव-

स्यो वायवस्येति मन्वानुसारेणापाकृतानां वत्सानां वाय्वधीन-
त्वात् वत्सद्वारेण 'वायुः', एव 'पयसः', 'प्रदापयिता' । ततः
'अस्मै' यजमानाय, 'स एव' वायुः, 'पयः प्रदापयति' ।
किञ्च यवागूनिष्यादिकाः 'ओषधयः', 'पयः', एव चीरस्य
गोभक्षिन्तणजन्यत्वात् 'पयः', तु स्वयमेव 'पयः', न तु तत्रो-
पचारोऽस्ति तथा सति यवागूरेव ओषधिरूपेण 'पयसैव',
'अस्मै' यजमानाय, चीररूपं 'पयः', सम्पादयति । 'अथ'
यवागूनिर्वापादूर्ध्वं, 'उत्तरस्मै' 'हविषे' परेद्युरनुष्ठेयस्य सा-
न्नाय्यस्य सिद्धये पुनरपि 'वत्सानपाकुर्यात्', 'सैव' यवागूरेव,
'ततः प्रायश्चित्तिः' तस्मादोषादपगमहेतुः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यस्य सायं दुग्धं हविरार्त्तिमार्च्छती-
न्द्राय व्रीहीं नितुष्योपवसेद्यत् प्रातस्त्यात्तच्छृतं कुर्यादयेतर
ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् तस्य प्रातर्दोहेन समवदाय प्रचरेदे-
तदेव प्रातर्दोह आर्त्तिगते प्रायश्चित्तं सायं दोहेनास्य सम-
वदाय प्रचरेदिति । तदेतद्विधत्ते । "अन्यतरान् वा एष
देवान् भागधेयेन समर्द्धयति । ये यजमानस्य सायं गृहमा-
गच्छन्ति । यस्य सायं दुग्धं हविरार्त्तिमार्च्छति । इन्द्राय
व्रीहीन्निष्योपवसेत् । पयो वा ओषधयः । पय एवारभ्य
गृहीत्वोपवसति । यत् प्रातः स्यात् । तच्छृतं कुर्यात् । अयेतर
ऐन्द्रः पुरोडाशः स्यात् । इन्द्रिये एवास्मै समीची दधाति ।
पयो वा ओषधयः । पयः पयः । पयसैवास्मै पयोऽवरुन्धे । अथो-
त्तरस्मै हविषे वत्सानपाकुर्यात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः"

इति । द्विविधा देवाः, केचन 'यजमानस्य', गृहे 'सायमा-
गच्छन्ति', अपरे पुनः प्रातरागच्छन्ति, तत्र सायं दुग्धस्य
विनाशे कांश्चिद्देवान् सायमागच्छतो भागेन विरहितान्
करोति । ततस्तत् परिहारायेन्द्रार्थं ग्रीहीणां निर्वापमात्रं
कृत्वा तस्मिन् दिने पुरोडाशमनिष्पाद्य वल्लिसमीपे निवसेत् ।
तथासत्त्वोषधीनां हेतुत्वेनपयोरूपत्वादोषधीरूपं पय एवो-
पक्रम्य देवताश्च स्वाधीनत्वेन गृहीत्वा समीपे निवसति । ततः
'यत्', 'प्रातर्दुग्धं स्यात्', 'तच्छृतं' पक्कं, कुर्यात्, तथा सति
सान्नाय्यरूपयोर्दधिचीरयोर्मध्ये चीरं मुख्यमेव सम्पद्यते । 'अथ'
अनन्तरम्, 'इतरः' हविःपदार्थः, पूर्व्यद्युनिरुत्तैर्ग्रीहिभिः
'एन्द्रः पुरोडाशः', एवं भवेत् । तेन चीरेण पुरोडाशेन च
'अस्मै' यजमानाय, 'इन्द्रिये' हविर्द्वयसाध्यत्वे फलोत्पादन-
सामर्थ्यं, 'समीची' अनुकूले, सम्पादयति । पयो वा इत्यादि
पूर्ववत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यस्योभौ दोहावार्त्तिमार्च्च्याता-
माग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनमग्निं पुरोडा-
शेन यजतैन्द्रं पञ्चशरावेनेति । तदेतद्विधत्ते । "उभयान् वा
एष देवान् भागधेयेन व्यर्द्धयति । ये यजमानस्य सायञ्च प्रा-
तश्च गृहमागच्छन्ति । यस्योभयः हविरार्त्तिमार्च्चति । ऐन्द्रं
पञ्चशरावमोदनन्निर्व्वपेत् । अग्निं देवतानां प्रथमं यजेत् । अग्नि-
मुखा एव देवताः प्रीणाति । अग्निं वा अन्वन्या देवताः । इन्द्रम-
न्वन्याः । ता एवोभयीः प्रीणाति । पयो वा ओषधयः । पयः

पयः । पयसैवाग्ने पयोऽवरुन्धे । अथोत्तरस्त्री हविषे वत्सान-
पाकुर्थात् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । दधिपयसोरुभयो-
रप्यात्तौ सायं प्रातश्चागतानुभयविधानपि ‘देवान्’, भागही-
नान् करोति । अतस्तत्परिहारायेन्द्रदेवताकं शरावपञ्च-
कपरिमितव्रीहिं निष्पाद्य ‘ओदनं निर्व्वपेत्’ । तस्मादैन्द्रादो
दनात् पूर्वं ‘देवतानां’, मध्ये मुख्यम् ‘अग्निं’, अष्टाकपालेन
पुरोडाशेन ‘यजेत्’ । तेनाग्निप्रमुखाः ‘देवताः’, सर्वा एव
प्रीणयति । काश्चिद्देवता अग्निमेवानुवर्त्तन्ते ‘अन्याः’, तु इन्द्र-
मेव, हविर्दधेन द्विविधा अपि ‘ताः’ तान् प्रीणयति । पयो वा
इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, यस्य ब्रत्येहन् पत्यनालम्बुका स्यात्
तामपरुध्य यजेत । जघनेन वेदिमन्तर्वेदिवोदशुल्वं संनहनं
स्तृणीयाद्यदा त्रिरात्रीणां स्यादथैनामुपकृयेतामूहमस्मीति ।
तदिदं विधत्ते । “अर्द्धं वा एतस्य यज्ञस्य मीयते । यस्य
ब्रत्येहन् पत्यनालम्बुका भवति । तामपरुध्य यजेत । सर्व्वेणैव
यज्ञेन यजते । तामिष्टोपकृयेत । अमूहमस्मि । सा त्वम् ।
द्यौरहम् । पृथिवी त्वम् । सामाहम् । चक्षुः । तावेहि सम्भ-
वाव । सह रेतो दधावहै । पुंसे पुत्राय वेत्तवै । राय-
स्योषाय सुप्रजास्त्राय सुवीर्यायेति । अर्द्धं एवैनामुपकृयते ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । ब्रत्येहन् यागानुष्ठानदिने
यस्य यजमनस्य पत्नी अनालम्बुका स्पृष्टुमयोग्या रज-
स्वला भवति, एतदीयस्य ‘यज्ञस्य’, ‘अर्द्धः’ एको भागः,

‘मीयते’ विनश्यति, दम्पती हि कर्मणः कर्त्तारौ तत्र स्त्रियाः कर्मायोग्यत्वादर्थहानिः । तदानीं हानिपरिहाराय ‘तां’ स्त्रियम्, ‘अपरुध्य’ वर्हिर्निःसार्य, जघनेन वेदिमन्तर्वेदिर्वाद-शुक्लं सन्नहनं स्तीर्त्वा ‘यजेत’ । एवं कुर्वन् ‘सर्व्वेणैव यज्ञेन यजते’ । अथ ‘दृष्ट्वा’, अनन्तरं यदा रजस्वलाया रात्रिचयम-तीतं भवति । तदा ‘तां’, भोगार्थं ‘अमूहमस्मि’ इत्यनेन मन्त्रेण ‘उपकृयेत’ । मन्त्रस्यायमर्थः, ‘सामाहंशब्दे’ योऽह-मित्युत्तरभागो यश्च सेति पूर्व्वभागः, तयोर्मध्ये हे जाये अहमु-त्तरभागोऽस्मि त्वं पूर्व्वभागः । द्यावापृथिव्योर्मध्ये ‘द्यौः’, ‘अहम्’, अस्मि । पृथिवी त्वम्, अस्मि । ऋक्सामयोर्मध्ये ‘सामाहम्’, अस्मि । ‘ऋगूपा त्वम्’, अस्मि । तत्र यथा सामऋक्शब्दावयवावेकीभवतः, यथा च द्यावापृथिव्यौ ऋक्सामवत् तावेवावामुभौ ‘सम्भवाव’ । अत एहि उभौ ‘सह रेतः’, धारयाव । किमर्थं ‘पुंसे पुत्राय वेत्तवै’ पुंस्त्वसामर्थ्यापेतं पुत्रं लब्धुं, तथा धनपुष्ट्यादिसिद्ध्यर्थं च । एवं कुर्वन् यजमानो यज्ञस्य यो लुप्तार्थः, तस्मिन्नेवार्थे ‘एनां’ पत्नीं, ‘उपकृयेत’ । ‘सैव’ तथाविधानुष्ठितिरेव, ‘ततः प्रायश्चित्तिः’ रजस्वलादोषादपगमहेतुः ॥

अत्र मीमांसाषष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

आत्तौ पञ्चशरावोयः सदोहद्वयसंचये ।

एकनाशेऽपि वाद्येस्तु हविर्यदुभयोक्तितः ॥

हविरात्युक्तिमात्रेण निमित्तं पर्थवस्यति ।

उभयोक्त्यविवक्षायामेकनाशेऽप्यसौ भवेत् ॥

दर्शपूर्णमासयोर्दोहौ प्रकृत्य अयते, यस्योभयं हविरार्त्ति-
 मार्च्छदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्व्वपेदिति । सोयं यागो दोह-
 द्वयं निमित्तीकृत्यानुष्ठेयो नत्वेकदोहं चयं, कुतः उभयशब्दस्य
 श्रुतत्वात् । आर्त्तिशब्दस्य विशेषणत्वेऽवश्रूयमाणो हविःशब्दो
 यथा विवक्षितार्थः, तथा हविःशब्दविशेषणस्योभयस्य शब्द-
 स्थापि विवक्षितार्थत्वादुभयहविरार्त्तिरेव निमित्तमिति
 चेत् । मैवं । आर्त्तिमात्रोपन्यासे साकाङ्क्षितत्वान्निमित्तं न
 पर्यवस्यतीति हविःशब्दार्थो विवक्षितव्यः । तावतैव निमित्तस्य
 पर्यवसितत्वादुभयशब्दार्थो न विवक्षितः । हविरार्त्तिमात्रस्य
 निमित्तत्वे सति सायं दोहप्रातर्दोहार्थोऽभयोरनिमित्तत्वं
 सिद्धमेवात्रोभयशब्देनानूद्यते । तस्मादेकनाशे द्वयनाशेऽप्यसा-
 वोदनो निर्व्वपनीयः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावोभिन्नकर्म वा ।

दोहद्वयार्त्तितोदर्थैर्द्रव्यस्यादोषितत्त्वतः ॥

प्राप्ते कर्माणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते ।

शक्ये विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते ॥

सोयं पञ्चशराव ओदनः पूर्व्वमुदाहृतः, नासौ कर्मा-
 न्तररूपः, किन्तु पूर्व्वस्मिन्नेव कर्माणि दोहद्वयरूपे द्रव्योऽपच-
 रिति सति तत्प्रतिनिधिद्रव्यत्वेनायं विधीयते । कुतः, दर्शयागे
 द्रव्यस्थापेक्षितत्वात्, इति चेत् । मैवम् । एन्द्रं पञ्चशरावमिति
 द्रव्यदेवतयोः प्रतीतौ कर्मान्तरविधेर्वारयितुमशक्यत्वात् ।
 यदि पूर्व्वस्मिन्नेव कर्मण्युभयं विधीयते, तदा कर्माणः प्राप्त-

त्वादुभयोर्द्रव्यदेवतयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत । तस्माद्द्रव्यदेवता-
भ्यां विशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते ॥ तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

दर्शं प्रत्याम्नाय एतदङ्गं वा हविरार्चितः ।

दर्शयागे निवृत्तेऽस्य प्रत्याम्नाय त्वया विधिः ॥

पूर्वं द्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य सम्भवात् ।

अनिवृत्तेस्तदङ्गस्यादार्त्तवैगुण्यं जातये ॥

पञ्चशरावद्रव्यकमिन्द्रदेवताकं यत् कर्मान्तं सङ्कथितं
तदेतद्दर्शयागस्य प्रतिनिधित्वेन विधीयते । कुतः, उभयहवि-
रार्त्ता दर्शयागस्य निविवृत्तत्वात् इति चेत् । मैवं । पूर्व-
योर्दधिपयसोर्नाशेऽपि पयोन्तरेण दध्यन्तरेण च दर्शनुष्ठेय-
माने हविरार्चितकृतं वैगुण्यं परिहरन्नयं पञ्चशरावयागो दर्श-
यागस्याङ्गं भवति ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे दर्शपूर्णमासेष्टिविषयाणि प्रायश्चित्तान्यभिहिता-
नि । द्वितीयेऽग्निहोत्रसान्नाय्यसाधारणानि प्रायश्चित्तान्यभि-
धीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण, यस्याग्निहोत्रसान्नाय्यं वाचिष्यं
देतोदङ्परित्यक्त्वा वस्तीकवपामुद्धृत्य प्रजापते नत्वदेतानीति प्रा-
जापत्ययार्चा वस्तीकवपायामवनीय भूरित्युपस्थायान्यां दुग्ध्वा
पुनर्जुह्यात् यदि सान्नाय्यमन्यदा गमयेदिति । तदिदं विधत्ते

“यद्विध्यणेन जुहुयात् । अप्रजा अपशूर्यजमानः स्यात् । यद-
नायतने निनयेत् । अनायतनः स्यात् । प्राजापत्ययर्चा वल्मी-
कवपायामवनयेत् । प्राजापत्यो वै वल्मीकः । यज्ञः प्रजापतिः ।
प्रजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । भूरित्याह । भूतो वै प्रजा-
पतिः । भूतिमेवोपैति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् ।
सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । ‘विध्यणं’ विध्यन्द्ितं अपणादि
काले पात्राद्वहिः पतितं, तेन अवशिष्टेन हविषा किं होतव्यं
किंवा तद्भविरग्न्यायतनादन्यत्र निनयेदिति चिन्तनीयं । अत्र
होमपत्रे ‘यजमानः’, प्रजापशूरहितः स्यात् । अन्यत्र निनयनपत्रे
गृहरहितः स्यात् । तदुभयदोषपरिहाराय ‘वल्मीकवपायां’,
प्रजापते नत्वदेतानीत्युक्त्वा तत् ‘अवनयेत्’ । वल्मीकस्य प्रजापति-
वत्, वज्रप्रायश्चित्तित्वात् प्राजापत्यत्वं । यज्ञश्च प्रजापतिस्मृतत्वा-
त्तद्रूपः । अतो वल्मीके तदवनयनेन वल्मीकरूपे प्रजापतावेव
प्रजा प्रजापतिरूपं यज्ञं प्रतिष्ठापयति । यतो ‘भूरिति’, मन्त्रे-
णोपतिष्ठेत सत्तावाचिनो भूधातेरुत्पन्नः शब्दोभूतं नित्यमिदं
प्रजापतिमाचष्टे । तदुपस्थानेनैश्वर्यमेव प्राप्नोति तदेतत्कृत्वा
पुनरग्निहोत्रार्थम् ‘अन्यां’ गां, ‘दुग्ध्वा’ ‘होतव्यं’, ‘सैव’ तथा-
विधाक्रिया, ‘ततः’ दोषात्, अपगमहेतुः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण यदि कीटोवपद्येत मथ्यमेनान्तिमेन वा
पलाशपर्णेन सहो द्यौः पृथिवी च न द्यावापृथिव्ययर्चान्तः परि-
धिनिनीयान्यां दुग्ध्वा पुनर्जुहुयाद्यदि सान्नाय्यमन्यदा गम-
येदिति । तदिदं विधत्ते । “यत्कीटावपन्नेन जुहुयात् । अप्र-

जाः पशुर्यजमानः स्यात् । यदनायतने निनयेत् । अनाय-
तनः स्यात् । मध्यमेन पर्णेन द्यावापृथिव्यर्चान्तः परिधि
निनयेत् । द्यावापृथिव्योरेवैनत्प्रतिष्ठापयति । तत्कृत्वा । अन्यां
दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः” इति । अग्निहो-
त्रार्थं ‘यत्’ हविः, पातेनोपहतं तस्य होमपक्षान्यत्रनिनयन-
पक्षो पूर्ववदुद्दिष्टौ । ततो ‘मध्यमेन’ पलाश‘पर्णेन’, महीद्यौ-
रिति मन्त्रेण ‘परिधेः’, ‘अन्तः’, प्रदेशे ‘निनयेत्’, ततोद्यावा-
‘पृथिव्योएव’, प्रतिष्ठापितं भवति, ‘तत्कृत्वेत्यादि पूर्ववत् । यदि
सान्नाय्यं कीटावपनं स्यात् । तदानीम्, अन्तःपरिधि ‘निनी-
यान्यत्सान्नाय्यं’, सम्पादयेदिति द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं सूचकारेण यस्याग्निहोत्रमेव वर्षेन्मित्रो जनानि-
त्यादि । तदिदं विधत्ते । “यदववृष्टेन जुञ्जयात् । अपरूप-
मस्यात्मं जायेत । किलासो वास्यादर्शसो वा । यत् प्रत्येयात् ।
यज्ञं विच्छिन्द्यात् । स जुञ्जयात् । मित्रो जनान् । कल्पयति ।
प्रजानन् । मित्रो दाधार पृथिवीमुत द्याम् । मित्रः कृष्टीरनि-
मिषाभिचष्टे । सत्याय हव्यं घृतवज्जुहोत । मित्रेणैवैनत्कल्प-
यति । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः” इति । अवपतितेन वर्षेण दूषितम्, ‘अववृष्टं’, ता-
दृशं हविर्यदा भवेत् । तदा किन्तेन होतव्यं किम्वा होम-
मकृत्वा प्रत्यागन्तव्यम् । होमपक्षेऽस्य यजमानस्य ‘आत्मनि’
‘स्वदेहे’ ‘अपरूपं’ निन्दितं रूपं, प्रादुर्भवेत्, किन्तन्निन्दित-
मिति तदुच्यते, ‘किलासः’, कुष्टी, अर्शसा रोगेण युक्तो

‘अश्वसः’, उभयोरन्यतरत् ‘अपरूपं’, शरीरे प्रादुर्भवेत् । दोष-
द्वयनिवृत्त्यर्थं ‘मित्रोजनानिति’ मन्त्रेण जुहुयात् । मन्त्रस्याय-
मर्थः, योयं ‘मित्रा’ख्यो देवः सोऽयं ‘प्रजानन्’ तत्तज्जनसा-
मर्थ्यं प्रकर्षेण विद्वान् सन्, ‘जनान्’, सर्वान् ‘कल्पयति’ दृष्टसा-
धनसमर्थान् करोति । स च ‘मित्रः’, ‘पृथिवीं दाधार’,
‘उतद्याम्’, अपि ‘दाधार’, द्यावापृथिव्योर्दाढीं कृतवानि-
त्यर्थः । किञ्च स ‘मित्रः’, ‘कृष्टीः’ मनुष्यान्, ‘अनिमिषाः’
निमेषरहिताः, आलस्यरहिता यथा भवन्ति, तथा ‘अभि-
चष्टे’ अभितः ख्यापयति, बोधयतीत्यर्थः । बोधप्रकार एव
स्पष्टीक्रियते । हे मनुष्याः ‘सत्याय’ अवितथाय, कर्मफलाय,
‘घृतवत्’ घृतपूर्णं, ‘हव्यं’, ‘जुहोत’ जुहुतेति, एवं सति मन्त्रे,
देवतामुखेनैव ‘एनत्’ हविः, ‘कल्पयति’ अववर्षेण दोषरहितं
करोति । तत्कृत्वेत्यादि पूर्ववत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । यदि पूर्वस्यामाहुत्याः ऊतायामुत्त-
राहुति स्कन्देद्यदिवोत्तरया पूर्वामभिजुहुयाद्यत्र वेत्यवनस्यत
इत्यादि । तदिदं विधत्ते । “यत् पूर्वस्यामाहुत्याः ऊता-
यामुत्तराहुतिः स्कन्देत् । द्विपाङ्गिः पशुभिर्यजमानो व्यूध्येत ।
यदुत्तरयाभिजुहुयात् । चतुष्पाङ्गिः पशुभिर्यजमानो व्यूध्येत ।
यत्र वेत्य वनस्यते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यादि
गामयेति वनस्यत्ययर्चा समिधमाधाय । त्वष्णीमेव पुनज-
हुयात् । वनस्यतिनैव यज्ञस्यार्त्तां चानार्त्तां चाहुती विदा-
धार । तत्कृत्वा । अन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । सैव ततः प्राय-

स्मितिः” इति । अग्निहोत्रे द्वे आहुती होतव्ये तत्रैकाहुतेरूर्ध्वं
द्वितीयाहुतिद्रव्यस्य नाशे सति यजमानसम्बन्धिना ‘द्विपा-
त्यश्वः’ मनुष्याः, विनश्येयुः । द्रव्यविनाशाभावेऽपि होमका-
ले तिहीये पूर्वमाहुतिं जुहोतीति पूर्वमाहुतिस्थानमति-
लङ्घ्य अन्यत्र होमविधानात्, यदि पूर्वाहुतेरुपर्युत्तराहुतिं
‘जुहुयात्’, तदा ‘चतुष्पात्यश्वः’, विनश्येयुः । तस्माद्द्रव्यनाशे
पूर्वाहुतिदेशहोमे च दोषपरिहाराय ‘यत्र वेत्य’ इत्यादि
मन्त्रेण समिधमादध्यात् । मन्त्रस्यायमर्थः, हे ‘वनस्पते’, ‘देवा-
नां’, गोप्यानि, ‘नामानि’, यस्मिन् देशे त्वं ‘वेत्य’, तस्मिन्
देशेऽस्मादीयानि ‘हव्यानि’, प्रापय । अनेन मन्त्रेण समिधमा-
धायान्निहोत्रहवन्यामवशिष्टं द्रव्यं मन्त्ररहितमेव जुहुयात्,
तथा सति ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धिनी येयम् ‘आर्त्ता’ द्वितीया-
हुतिः, याप्यनार्त्ता प्रथमाहुतिः तदुभयमपि वनस्पतिदेवता-
मुख्येनैव विभज्य धृतवान् भवति । तत् कृत्वेत्यादि पूर्ववत् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण । यदि पुरा प्रयाजेभ्यो वहिः परिध-
ङ्गारं स्कन्देत् खुवस्य वुधेनाभि निदध्यान् मातमोमेत्यादि ।
तदेतद्विधत्ते । “यत्पुरा प्रयाजेभ्यः प्राङङ्गारः स्कन्देत् । अ-
ध्वर्यवे च यजमानाय चाकः स्यात् । घृक्षिणा । ब्रह्मणे च
यजमानाय चाकः स्यात् । यत्प्रत्यक् । होत्रे च पत्नियै च
यजमानाय चाकः स्यात् । यदुदङ् । अग्नीध्रे च पशूभ्यश्च
यजमानाय चाकः स्यात् । यदभिजुहुयात् । रुद्रोऽस्य पशून्
घातुकः स्यात् । यन्नाभिजुहुयात् । अशान्तः प्रहिषेत

सुवस्य बुध्नेनाभिनिदध्यात् । मा तमो मा यज्ञस्तमन्मा यजमा-
 नस्तमत् । नमस्ते अस्वायते । नमो रुद्र परायते । नमो यत्र
 निषीदसि । अमुं मा हिंसीरमुं मा हिंसीरिति येन स्क-
 न्देत् । तं प्रहरेत् । सहस्रष्टङ्को वृषभो जातवेदाः । स्तोम-
 पृष्ठो घृतवान्त्सुप्रतीकः । मा नो हासीन्नेत्यितो नेत्वा जहाम ।
 गोपोषन्नो वीरपोषञ्च यच्छेति । ब्रह्मणैवैनं प्रहरति । सैव
 ततः प्रायश्चित्तिः” इति । अङ्गारस्कन्दनकाले भेदेन द्विविधं
 ‘प्रयाजेभ्यः’, पूर्वमुत्तरं चेति तत्रोत्तरकालीनस्य स्कन्दनस्य
 पूर्वानुवाकोक्तप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । तत्र हि यस्याहिताग्नेरग्नि-
 रपचायतीत्यादिना प्रायश्चित्तमुक्तं तद्यद्यपि सर्वकालसाधा-
 रणं तथाप्यत्र पुरा प्रयाजेभ्य इति विशेषाभिधानादेतद्व्यतिरि-
 क्तविषयं द्रष्टव्यम् । अङ्गारादिस्कन्दनं प्राच्यादिदिग्भेदाच्च-
 तुर्विधं । तत्र प्राच्यां । स्कन्दने सति ‘अध्वर्युयजमानयोः’, ‘अकं
 स्यात्’ कं सुखं तद्विपरीतमकं दुःखं, एवं दक्षिणादि दिक्ष्व-
 पि योज्यं । तस्यास्कन्दनाङ्गारस्योपरि होमाहोमपक्षयोरुभ-
 योरपि दोषोऽस्ति । होमपक्षे पशुहानिः, अहोमपक्षे रुद्ररूपो-
 ग्निः ‘अशान्तः’ उग्रः सन्, प्रहृतः स्यात् । अतस्तदोषपरिहाराय
 सुवस्य मूलेन तमङ्गारं मातमोमेत्यादि मन्त्रेणाभिनिदध्यात् ।
 मन्त्रस्य चायमर्थः, हे अग्ने स्कन्नाङ्गार त्वं ‘मा तमः’ ग्लानिं मा,
 प्राप्नुहि । यज्ञोऽपि ‘मा तमत्’ ग्लानिं मा प्राप्नोन्ति, ‘यज-
 मानः’, अपि ‘मा तमत्’ ‘आयते’ न पुनः स्वस्थानं प्रत्या-
 गच्छते, ‘ते’ तुभ्यं, ‘नमः’, ‘अस्तु’, हे ‘रुद्र’ ‘परायते’ परतो गते,

तुभ्यं 'नमः', अस्तु । अथ 'यत्र' स्थाने, गत्वा 'निषीदसि', तस्मै
 च स्थानाय 'नमः' अस्तु । पूर्व्यादिदिक्षु मध्ये येन दिग्भागेन
 'अयमङ्गारः स्कन्देत्', तस्मिन् दिग्भागे पूर्वप्रोक्तस्याध्वर्युयज-
 मानादेर्नाम गृहीत्वा 'माहि॒ःसीः', इत्येवं प्रार्थयेत् । 'अमु मा-
 हि॒ःसीः', इति द्विरुक्तिः सर्वसङ्ग्रहार्था । तद्विवरणं त्वापस्तम्बेन
 प्रपञ्चितं, अध्वर्युं माहि॒ःसीः', यजमानं 'माहि॒ःसीः', इति ।
 यदि पुरस्तात् ब्रह्माणं 'माहि॒ःसीः', यजमानं 'माहि॒ःसीः',
 इति । यदि दक्षिणतो होतारं 'माहि॒ःसीः', पत्नीं 'माहि॒ः-
 सीः', यजमानं 'माहि॒ःसीः', इति । यदि पश्चादाग्नीध्रं 'मा-
 हि॒ःसीः', पशून् 'माहि॒ःसीः', यजमानं 'माहि॒ःसीः', इति ।
 यद्युत्तरत इति । अनेन प्रकारेणाङ्गारस्योपरि सुवमूलमाक्रमय्य
 तत ऊर्ध्वं 'सहस्रशृङ्गः' इति मन्त्रेण 'तं' अङ्गारं, पुनरपि अग्नौ
 'प्रहरेत्' । मन्त्रस्यायमर्थः, 'सहस्रशृङ्गः' बज्रज्वालः, 'वृषभः'
 कामानां वर्षिता, 'जातवेदाः' जातानां वेदिता, 'सोमपृष्ठः'
 सोमैस्त्रिवृतादिभिः साध्यस्तोत्रः, 'घृतवान्' प्रशस्तेन वज्रना
 घृतेन युक्तः, 'सुप्रतीकः' शोभनमुखः, तादृशो भवान् 'मेत्थि-
 तः' अस्माभिरेकीभूतः सन् 'नः' अस्मान्, 'माहासीत्' माप-
 रित्यजतु, वयमपि त्वां तथा वर्त्तमानं 'नेतृजहाम' नैव परि-
 त्यजाम, किञ्च गवादिपुष्टिं पुत्रादिपुष्टिं च 'नः' अस्मभ्यं, 'प्रय-
 च्छ' । एवं सति 'ब्राह्मणैव' अनेन मन्त्राभिमानिना देवेनैव,
 'एनं' अग्निं, आयतने प्रक्षिपति इयमेवाक्तदोषस्य 'प्रायश्चित्तिः' ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

मुख्याग्निप्रतिनिधयः ।

(१) द्वितीयेऽग्निहोत्रादिप्रायश्चित्तान्युक्तानि । तृतीये
मुख्याग्न्यसम्भवे सत्यनुकल्पा होमाधारा उच्यन्ते । यदुक्तं
सूत्रकारेण, यदि कालसन्निकर्षोऽग्निर्मथ्यमानो न जायेत
यत्रान्यं पश्येत् तत आहृत्य जुहुयादयात्वरमाणः पुनर्मथ्ये-
द्यद्यन्यं विन्देदजायाः दक्षिणे कर्णे होतव्यमजस्य तु ततो
नाग्नीयादित्यादि । तत्र प्रथममनुकल्पं विधत्ते । “विवा एष
इन्द्रियेण वीर्येणर्ह्यते । यस्याहिताग्नेरग्निर्मथ्यमानो न जायते ।
यत्रान्यं पश्येत् । तत आहृत्य होतव्यम् । अग्नावेवास्याग्नि-
होत्रः ऊतं भवति” इति । ‘यस्य’ यजमानस्य, अरणिस्समा-
रूढो विनष्टो वाग्निः प्रत्यासन्ने होमकाले ‘निर्मथ्यमानः’, अपि
सहसा ‘न जायते’, ‘एषः’, यजमानः, इन्द्रियपाटवेन शरीर-
सामर्थ्येन च वियुक्तो भवति । तस्य होमकालातिपातो माभूदिति
लौकिकं कश्चिदग्निमानीयाग्निहोत्रे ऊते सति शास्त्रीया-
‘ग्नावेव’, ‘ऊतं भवति’, । ततः पुनरग्निसिद्ध्यर्थं मन्यनं कुर्यात् ॥

(२) अथाहर्त्तव्यस्याप्यग्नेरसम्भवे पक्षान्तरं विधत्ते । “यद्य-
न्यन्न विन्देत् । अजायाः होतव्यम् । आग्नेयी वा एषा । यदजा ।
अग्नावेवास्याग्निहोत्रः ऊतं भवति” इति । यदा लौकिकोऽग्निरपि
न लभ्येत तदानीमजामानीयाहवनीयस्थाने स्थापयित्वा तदीये
दक्षिणे कर्णे जुहुयात् । अग्नेरजायाश्च सृष्टिकाले प्रजापति-
मुखे समुद्भूतत्वात् परस्परसम्बन्धः । अग्नावित्यादि पूर्ववत् ॥

(३) अजाकर्णे ऊतवतः कञ्चिन्नियमं विधत्ते । “अजस्य तु नाश्रीयात् । यदजस्याश्रीयात् । यामेवाग्नावाऊति जुऊयात् । तामद्यात् । तस्मादजस्य नाश्रयम्” इति । अजासमन्धि ‘यत्’ क्षीरादिकं, तदीयं ‘नाश्रीयान्’ । तद्गच्छे तु ‘आऊतिः’, एव भक्षिता स्यात् । तस्मान्न भक्षयेत् ॥

(४) अजाया अण्यलाभे पचान्तरमत्र विधत्ते । “यद्यजान् विन्देत् । ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते होतव्यम् । एष वा अग्निर्वैश्वानरः । यद्ब्राह्मणः । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति । ब्राह्मणन्तु वसत्यै नापरुन्ध्यात् । यद्ब्राह्मणं वसत्या अपरुन्ध्यात् । यस्मिन्नेवाग्नावाऊति जुऊयात् । तं भागधेयेन व्यर्द्धयेत् । तस्माद्ब्राह्मणो वसत्यै नापरुध्यः” इति । ‘वैश्वानर’नामकस्याग्नेः ‘ब्राह्मण’जात्यभिमानिदेवत्वाद्ब्राह्मणस्य तद्रूपत्वं । ‘तद्भस्ते’ ऊतवान् पुरुषः स्वगृहे निवासार्थमागतं ‘ब्राह्मणं’, न परिहरेत् । तत्परिहारे स्वकीयमग्निं भागरहितं कुर्यात् ॥

(५) अथ ब्राह्मणस्याण्यलाभे पचान्तरं विधत्ते । “यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । दर्भस्तम्बे होतव्यम् । अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः । अग्नावेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति । दर्भास्तु नाध्यासीत । यद्दर्भानध्यासीत । यामेवाग्नावाऊति जुऊयात् । तामध्यासीत । तस्मादर्भा नाध्यासितव्याः” इति । पुनराधानब्राह्मणे दर्भैरादधातीत्येवमग्न्याधानसाधनत्वेन दर्भाणां श्रुतत्वाद्दर्भस्तम्बस्याग्नियुक्तत्वं, तत्र होता दर्भाणामुपरि न वसेत् ॥

(६) अथ दर्भाणामण्यलाभे पचान्तरं विधत्ते । “यदि दर्भान्

विन्देत् । अप्सु हेतव्यम् । आपो वै सर्वा देवताः । देवता-
 खेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति । आपसु न परिचचीत ।
 यदापः परिचचीत । यामेवाप्साऊतिं जुहुयात् । तां परि-
 चचीत । तस्मादापो न परिचक्ष्याः” इति । अन्यत्र ते देवा
 अग्नौ तनूः अन्यं दधतेत्यभिधानादग्निः सर्वदेवतात्मकः
 सचाग्निरप्सु प्रविष्टः । सलिलाय त सोऽपः प्राविशदिति श्रुतेः ।
 तस्मादपां सर्वदेवतारूपत्वम् ‘अप्सु’ हेता कदाचिदप्यपो न
 विन्देत् । अजस्र तु नाग्नीयादित्यादिनोक्ता व्रतविशेषाः सांव-
 त्सरिकाः । तथाचाहापस्तम्भः, सांवत्सरिकाण्येतानि व्रतानी-
 त्याध्यात्मरथो यावज्जीवमित्यालेखन इति । तदेवं मुख्याग्न्य-
 सम्भवेऽनुकल्पपरम्पराभिहिता ॥

(७) अथ यदुक्तं सूत्रकारेण । अग्नये विविचयेष्टाकपालं तस्या-
 हिताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः सः सृजेरन्मिथेवेति । तदिदं विधत्ते ।
 “मेध्या चैव एतस्यामेध्या च तनुवौ सः सृज्येते । यस्याहि-
 ताग्नेरन्यैरग्निभिरग्नयः सः सृज्यन्ते । अग्नये विविचये पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत् । मेध्याच्चैवास्यामेध्याच्च तनुवौ व्यावर्त्त-
 यति” इति । ‘आहिताग्नेः’, ‘यस्य’ यजमानस्य, स्वकीय‘अग्नये’,
 अन्यदीयैः औतस्मार्त्तलौकिकाग्निभिः ‘सः सृज्येरन्’ । ‘एतस्य’
 यजमानस्य, ‘मेध्यामेध्यतनुवौ’, सः सृष्टे भवतः । स्वकीया-
 औताग्नये यागयोग्यत्वान् मेध्यतनूः अग्न्यन्तरममेध्यतनूः तदु-
 भयं, योऽग्निर्विविनक्ति सोऽयं ‘विविचिः’, तस्मै हविर्निर्वापेसत्यसौ
 तनूद्वयं परस्परं व्यावृत्तं करोति ॥

(८) अथ पूर्वोक्तसंवत्सरव्रतधारणयोर्विशेषः सूत्रकारेणोक्तः, संवत्सरस्य परस्तादग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति । तदिदं विधत्ते । “अग्नये व्रतपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्निमेव व्रतपतिः स्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैनं व्रतमालम्बयति” इति । अजस्य तु नाग्नीयादित्यादीनां व्रतानां पालको ‘व्रतपतिः’, तथाविधाय ‘अग्नये’, पुरोडाशनिर्वापे सति तमग्निं स्त्रोचितेन भागेन परितोषयति । ‘सः’, च तुष्टः ‘एनं’ यजमानं, व्रतसम्पूर्त्तियुक्तं करोति ॥

(९) अथ गर्भं स्ववन्तमित्यारभ्याग्निहोत्रस्थालीं अपणमभिमन्त्रयेति सूत्रकारेण यदुक्तं तमभिप्रेत्याह । “गर्भं स्ववन्तमगदमकः । अग्निरिन्द्रस्वष्टा वृहस्पतिः । पृथिव्यामवचुश्चोतैतत् । नाभिप्राप्नोति निर्वर्त्तति पराचैः । रेतो वा एतद्वाजिनमाहिताग्नेः । यदग्निहोत्रम् । तद्यत् स्ववेत् । रेतोऽस्य वाजिनं स्ववेत् । गर्भं स्ववन्तमगदमकरित्याह । रेत एवास्मिन् वाजिनं दधाति” इति । अत्र गर्भमित्यारभ्य पराचैरित्यन्तो मन्त्रः । तस्यायमर्थः । अग्निहोत्रस्थाल्यां हविर्लक्षणे यो ‘गर्भः’, वर्त्तते स यदि स्थालीभङ्गे सति तच्छिद्रेण स्ववेत्तदानीमग्नीन्द्रादिदेवसङ्घातं ‘गर्भं’, ‘अगदं’ स्ववणरूपरोगरहितम्, ‘अकः’ करोतु । ‘एतत्’ अग्निहोत्रहविः, ‘पृथिव्याम्’, ‘अवचुश्चेत’ गलितमासीत्, तदिदं गलितं हविः ‘निर्वर्त्तति’ पापदेवतां, ‘पराचैः’ पराङ्मुखीभूत्वा, ‘नाभिप्राप्नोति’ आभिमुखेन तद्धविर्नाप्नोतु, इति यद्यप्यनेन मन्त्रेण स्थालीमभिमन्त्रयेदिति

विधिः साचान्न श्रुतः, तथापि मन्त्रलिङ्गं शाखान्तरञ्च पर्या-
लोच्य सूत्रकारेण विधिरुद्धोतः तस्मिन् मन्त्रे प्रथमपादस्य तात्प-
र्यं रेतोवा इत्यादिनोच्यते अग्निहोत्राख्यं हविर्यदस्मि तदेतदा-
हिताग्निर्वाजिनं भोज्यान्नस्थानीयञ्च अतो हविः स्ववर्णेन तस्यो-
भयस्य स्वरूपं भवति । ततो मन्त्रस्य प्रथमपादे स्ववन्तमगदमक-
रित्युक्त्वा यजमानो रेतो वाजिनं चेत्युभयमपि स्थापितं भवति ॥

(१०) द्वितीयपादगतानामग्निरित्यादीनां चतुर्णां पदानां
क्रमेण तात्पर्यं दर्शयति । “अग्निरित्याह । अग्निर्वै रेतोधाः ।
रेत एवास्मिन् दधाति । इन्द्र इत्याह । इन्द्रियमेवास्मिन्दधाति ।
त्वष्टेत्याह । त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत् । रूपमेव
पशुषु दधाति । वृहस्यतिरित्याह । ब्रह्मा वै देवानां वृहस्य-
तिः । ब्रह्मणैवास्मै प्रजाः प्रजनयति” इति । जाठराग्निरैतः
पक्वं कृत्वा धारयति अतः ‘रेतोधाः’, । ‘इन्द्रः’, हि इन्द्रि-
यस्याधिष्ठाता । ‘त्वष्टा’, च रूपनिर्माता । ‘वृहस्यतिः’, च
ब्रह्मरूपत्वात्प्रजोत्पादकः ॥

(११) तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “पृथिव्यामवचुक्षेतैत-
दित्याह । अस्यामेवेनत्यतिष्ठापयति” इति । भूम्नां गलितमि-
त्युक्त्वा तद्धविर्भूमौ प्रतिष्ठितं करोति ॥

(१२) चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “नाभिप्राप्नोति नि-
र्ऋतिं पराचैरित्याह । रचसामपहत्यै” इति । निर्ऋतेरप्राप्ति-
कथनेन सर्व्वाण्यपि रचांसि अपहतानि भवन्ति ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

ऐष्टिकयागयजमानमन्त्राः ।

(१) तृतीये औताग्निप्रतिनिधौ लौकिकाग्न्यजादयः केचित् प्रायश्चित्तविशेषाश्चोक्ताः । चतुर्थपञ्चमषष्ठानुवाकैरेष्टिकयजमानमन्त्रा उच्यन्ते । अनुवाकभेदस्त्वध्ययनसम्प्रदायप्राप्तः । तत्र चतुर्थानुवाके, याः पुरस्तादिति यो मन्त्रस्तस्य विनियोगमापस्तम्ब आह, प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयत इति । पाठस्तु । “याः पुरस्तात् प्रस्रवन्ति । उपरिष्टत् सर्व्व-तश्च याः । ताभीरग्निपवित्राभिः । अद्भुतां यज्ञमारभे” इति । ‘याः’ आपः, पूर्व्वस्थां दिशि प्रवहन्ति याश्च ‘उपरिष्टात्’ सर्वास्त्रपिदिक्षु प्रवहन्ति, ‘ताभिः’ ‘अद्भिः’, ‘अहं’, अद्भुतां प्राप्य ‘यज्ञं’, प्रारब्धं करोति । कीदृशीभिः, ‘रग्निपवित्राभिः’ सूर्य्यरश्मय एव पवित्रं शुद्धिकारणं यासान्तास्तादृशीभिः । अतएवात्पवनमन्त्रे समान्नायते, देवैवः सवितोत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रग्निभिरिति ॥

(२) देवा गातुविद इत्यन्वाधानोपक्रमे जपेत् । पाठस्तु । “देवा गातुविदः । गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्यतिना देवेन । वाताद्यज्ञः प्रयुज्यताम्” इति । गातुर्मार्गः तं विदन्तीति ‘गातु-विदः’, तादृशा हे ‘देवाः’, यूयं यज्ञानुष्ठानार्थं ‘गातुं विन्दत’ मार्गं लभध्वं । सोऽयं ‘यज्ञः’, ‘मनसस्यतिना’ अस्मदीयमनःपालकेन, ‘देवेन’ परमेश्वरेण, ‘वातात्’ वायोः सकाशात्, ‘प्रयुज्यतां’ प्रेर्यतां, अनुष्ठानस्य च क्रियारूपस्य चलनहेतुर्वायुः कारणं ॥

(३) तृतीयस्यै इत्यनेन मन्त्रेण पलाशशाखाच्छेदने यः शकलो भूमौ पतितस्तमाददीत। पाठस्तु । “तृतीयस्यै दिवः। गायत्रीया सोम आभृतः। सोमपीथाय सन्नयितुम्। वक्त्रमन्तरमाददे” इति । पृथिवीमारभ्य गणनायां येषं तृतीयलोकरूपा द्यौः तस्याः ‘दिवः’, सकाशात् गायत्रीह्रस्वोदेवतया ‘सोमः’ वक्ष्यात्मकः, ‘आभृतः’ समानीतः, ‘सोमपीथाय’ दिवः सकाशादानीतस्य सोमस्य पानाय, ‘सन्नयितुं’ सान्नाय्यं कर्तुं, ‘अन्तरं वक्त्रं’ पलाशशाखाया अभ्यन्तरं यच्छकलं तत्, ‘आददे’ स्वीकरोति । अयमर्थः, पर्णवल्मीरातञ्चनं कृत्वा तेन निष्पन्नेन दध्ना सान्नाय्येन ऊत्वा तच्छेषेभिहितः सोमः पीतो भवति, दध्ना मन्त्रेण सोमीकरणात् । तथा वातञ्च न मन्त्र-ब्राह्मणे समान्नातं, सोमेन त्वा तनन्नीन्द्राय दधीत्याह सोममेवैनत्करोतीति ॥

(४) आपो देवीरिति सान्नाय्यपात्राणि प्रोक्ष्यमाणान्यभिमन्त्रयेत् । पाठस्तु । “आपो देवीः शुद्धाः स्युः । इमा पात्राणि शुन्वत । उपातङ्गाय देवानाम् । पर्णवल्कमुत शुन्वत” इति । ‘देवीः’ द्योतनात्मिकाः, हे ‘आपः’, यूयं स्वत एव ‘शुद्धास्य’, तस्मादिमानि ‘सान्नाय्यपात्राणि’, शोधयत । ततो ‘देवानां’, सम्बन्धि यत् ‘उपातङ्गम्’ आतञ्चनं, तदर्थं ‘पर्णवल्क’ नूतन पलाशशकलमपि, ‘शुन्वत’ शोधयत ॥

(५) अथातञ्चनमन्त्रमाह । “पथोऽग्रेषु पथो अग्निद्यासुषु । पथो वत्सेषु पथ इन्द्राय हविषेऽग्निथस्र । गायत्री पर्णवल्केन ।

पयः सोमं करोत्विमम्” इति । अस्मदीयेषु ‘गृहेषु’, ‘यत्’, ‘पयः’, विद्यते । यच्च ‘पयः’, गोषु स्थितं, यदपि ‘पयः’, ‘वत्सेषु’, पीतं सदवतिष्ठत्, तथाविधं हे ‘पयः’, ‘इन्द्राय हविषे’ इन्द्रसम्बन्धिविरर्थं, ‘त्रियस्त्र’ धृतं भव । ‘गायत्री’, देवी ‘पर्णवल्कीन’ आतञ्जनार्थं निक्षिप्यमाणेन, पात्रस्थं ‘पयः’, ‘इमं’ सोमं, ‘करोतु’ ॥

(६) अथाहवनीये चाधीयमाने जघं मन्त्रत्रयम् । प्रथम-
माह । “अग्निं गृह्णामि सुरयं यो मयो भूः । य उद्यन्तमारोहति
सूर्यमङ्गे । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमम् । शो यज्ञाय
रमतां देवताभ्यः” इति । ‘यः’ अग्निः, ‘मयो भूः’ सुखस्य
भावयिता, ‘यः’ अग्निः, ‘अङ्गे’ अहःसिद्धार्थम्, ‘उद्यन्तं
सूर्यमारोहति’ । तथा चाग्निहोत्रब्राह्मणे पथते, उद्यन्तं
वावादित्यमग्निरनुसमारोहतीति । कीदृशं सूर्यं, ‘आदित्यं’
अदितेः पुत्रं, ‘ज्योतिषां’ चन्द्रादीनां मध्ये, ‘उत्तमं ज्योतिः’
अधिकज्योतिस्वरूपं, ईदृशं सूर्यं योऽग्निः समारोहति,
तादृशम् ‘अग्निं’, ‘सुरयं’ शोभनरथयुक्तं, ‘गृह्णामि’ स्वीक-
रोमि । ततो गृहीतोयमग्निः ‘श्वः’ परेद्युः, ‘देवताभ्यः’ देवता
आराधयितुं, ‘यज्ञाय’ यज्ञनिष्पत्तये, ‘रमताम्’ अस्मद्गृहे
क्रीडतु ॥

(७) अथ द्वितीयमाह । “वसून् रुद्रानादित्यान् । इन्द्रेण
सह देवताः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आचतने मनी-
षया” इति । वस्वादीनान्यांश्च ‘देवताः’, ‘इन्द्रेण’, सहिताः ‘ताः’

सर्वाः, 'पूर्वाः', इतरः यजमानेभ्यः प्रथमभूतोऽहं । 'स्व आयतने' स्वकीयस्थाने, 'मनीषया' प्रज्ञया, 'परिगृह्णामि' ॥

(८) अथ तृतीयमाह । "इमामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टाः । तान् देवान् परिगृह्णामि पूर्वः । अग्निर्हव्यवाडिह तानावहतु । पौर्णमास्यं हविरिदमेषां मयि । अमावास्यां हविरिदमेषां मयि" इति । 'इमां' वर्त्तमानाम्, 'ऊर्जम्' अन्नहेतुं, 'पञ्चदशीं' शुक्लपक्षस्य कृष्णपक्षस्य वा पञ्चदशसङ्ख्यापूरणीं तिथिं, 'ये' देवाः, 'प्रविष्टाः', 'तान्' देवान्, अहं इतरयजमानेभ्यः 'पूर्व'भावी सन् 'परिगृह्णामि' । 'हव्यवाट्' अयमग्निः 'इह' कर्माणि, 'तान्' देवान्, 'आवहतु' । 'एषां' देवानां, सम्बन्धि पौर्णमास्यां प्रयोक्तव्यं 'हविः', 'मयि', वर्त्ततां, तथामावास्यायां प्रयोक्तव्यं 'एषां' देवानाम्, 'इदं' 'हविः', 'मयि', वर्त्ततां । इदं च मन्त्रभागद्वयं, ययोस्तिथ्योर्व्यवस्थायापवनीयं ॥

(९) अथाहवनीयगार्हपत्योर्मध्ये स्थित्वा जप्यं मन्त्रमाह । "अन्तराग्नी पशवः । देवस्य सद्मागमन् । तान् पूर्वः परिगृह्णामि । स्व आयतने मनीषया" इति । 'अग्नी अन्तरा' अनयो-रग्न्योर्मध्ये येयं 'देवसत्' देवानां स्थानं, तदुद्दिश्य 'पशवः', सर्वे 'समागमन्' । तस्मात्तत्रस्थान् देवान् पूर्वः परिगृह्णामीत्यादि पूर्ववद्भाष्येयम् ॥

(१०) अथ गार्हपत्येऽन्वाधीयमाने जप्यं मन्त्रद्वयं । तत्र प्रथममाह । "इह प्रजा विश्वरूपा रमन्ताम् । अग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि ॥४॥ स्व आयतने मनी-

धया” इति । ‘गृहपतिं’ गृहस्य पालकम्, इमं गार्हपत्या-
ग्निं, ‘अभिसंवसानाः’ अभितः सम्यगाच्छाद्य वर्त्तमानाः,
‘विश्वरूपाः’ बहुविधाः पुत्रपौत्रप्रभृत्यादिरूपाः, ‘प्रजाः’, ‘इह’
अस्मिन् स्थाने, ‘रमन्तां’ क्रीडन्तु । अतस्तत्र स्थिताः ‘ताः’ सर्वाः
देवताः, पूर्वः परिगृह्णामीत्यादि पूर्ववत् ॥

(११) अथ द्वितीयमाह । “इह पशवो विश्वरूपा रमन्ताम् ।
अग्निं गृहपतिमभिसंवसानाः । तान् पूर्वः परिगृह्णामि । स्व
आयतने मनीषया” इति । ‘पशवः’ गवाश्वादयः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

(१२) अथ दक्षिणाग्नावन्वाधीयमानेषु जप्यं मन्त्रमाह ।
“अयं पितृणामग्निः । अवाढ्या पितृभ्य आ । तं पूर्वः परिगृह्णामि ।
अविषन्नः पितुं करत्” इति । ‘अयं’ दक्षिणस्यां दिशि
वर्त्तमानः पितृणां सम्बन्धी वक्त्रिः, ‘पितृभ्यः’ पित्रर्थम्, ‘आ’
समन्तात्, ‘हव्या’ क्षवींषि, ‘अवाट्’ वद्धतु । ‘तं’ दक्षिणाग्निं,
इतरेभ्यः ‘पूर्व’भावी सन्नहं ‘परिगृह्णामि’ । सः अग्निः ‘नः’
अस्मादीयं, ‘पितुम्’ अन्नं, ‘अविषं करत्’ विषरहितं करोतु ॥

(१३) अथ सभ्याग्नेरुपस्थानमन्त्रमाह । “अजस्रं त्वाꣳ सभा-
पालाः ॥५॥ विजयभागꣳ समिन्धताम् । अग्ने दीदाय मे सभ्य ।
विजित्यै शरदः शतम्” इति । यत्राचैर्दीप्यन्ते विजयन्ते सा
सभा, तस्यां सभायां सः अग्निः सभ्यः ‘सभ्य’, ‘ताम्’, अस्मादीयाः
‘सभापालकाः’, ‘समिन्धतां’ सम्यग् दीप्यन्तां । कीदृशं त्वां,
‘अजस्रम्’ अनवरतं, ‘विजयभागं’ विजयेन लभ्यो भागो

यस्य तादृशं, हे 'अग्ने', 'मे' मम, 'शतं शरदः' शतसङ्ख्याकान् संवत्सरान्, 'विजित्यै' विजयाय, त्वं 'दीदाय' दीपय ॥

(१४) अथावसथोपस्थानमन्त्रमाह । “अन्नमावसथीयम् । अभिहराणि शरदः शतम् । आवसथे अयं मन्त्रम् । अहिर्बुध्नियो नियच्छतु” इति । अङ्गि द्यूते विजयं प्राप्ताः पुरुष आगत्य यत्र भोजनार्थं निवसन्ति स प्रदेशः ‘आवसथः’, तत्रा-नीतम् ‘आवसथीयं’, तादृशम् ‘अन्नं’, ‘अभिहराणि’ आभिमुख्येनोपहरामि, कञ्चिदपि न हिनस्तीति ‘अहिः’, ‘बुध्ने’ मूले जगदादौ भवः ‘बुध्नियः’ ‘अहिर्बुध्नियः’, इत्येतन्नामकः पञ्च-मोऽङ्गिः, ‘शतं शरदः’ शतसङ्ख्याकान् संवत्सरान्, ‘आवसथीये’ अस्मदीये गृहे । ‘अयं’ धनादिसमृद्धिः, ‘मन्त्रम्’ ऋगादिसमृद्धिः, च ‘नियच्छतु’ ददातु ॥

(१५) अथ पञ्चस्रप्यङ्गिष्वन्वाहितेषु जप्यं मन्त्रमाह । “इदमहमग्निज्येष्ठेभ्यः । वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहमिन्द्रज्येष्ठेभ्यः ॥ ६ ॥ रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहं वरुणज्येष्ठेभ्यः । आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि” इति । अग्निर्ज्येष्ठो मुखो येषु ते वसवः ‘अग्निज्येष्ठाः’, तदर्थम्, अस्मदीयं ‘यज्ञम्’, ‘इदम्’, ‘प्रब्रवीमि’ इदानीमेव भवदीयोऽयं यज्ञ इति कथयामि । एवं रुद्रादित्यवाक्ययोरपि योजनीयः ॥

(१६) कल्पः । पयस्वतीरोषधय इति पुरा वर्हिष आहर्त्ता-र्जायापती अन्नीत इति । पाठस्तु । “पयस्वतीरोषधयः । पयस्वतीरुधां पयः । अपां पयसो यत्ययः । तेन मामिन्द्रसृज”

इति । सारवाची 'पयः' शब्दः 'ओषधयः', पयःस्वत्य सारस्वत्यः, 'वीरुधां' लतानां सम्बन्धि, यत् 'पयः' निर्गतं क्षीरं, तदपि 'पयस्वत्' सारस्वत्, 'अपां', मध्ये 'यत्पयः' सारं, यच्च 'पयसः' गवादिक्षीरस्य, 'पयः' सारं, 'तेन' सारेण सर्व्वेण, हे 'इन्द्र', 'मां', 'संसृज' योजय ॥

(१७-२०) अथ व्रतोपायनमन्त्रानाह । “अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छ्रेयं तन्मे राध्यतां । वाघो व्रतपत आदित्य-व्रतपते ॥ ७ ॥ व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छ्रेयं तन्मे राध्यताम्” इति । व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः फलको 'व्रतपतिः', तादृश हे 'अग्ने', 'व्रतम्', इदमहं 'चरिष्यामि' । त्वदनुष्ठेय 'तत्' व्रतं, कर्त्तुम्, अहं 'शक्यं' शक्नो भूयासम् । 'तत्' व्रतं, 'मे' मदर्थं, 'राध्यतां' समृद्धं भवतु । वाघादित्यमन्त्रयो-रपि व्रतं चरिष्यामीत्यादिकमनुषज्जन्यम् । अग्निवाघादि-त्येभ्यो व्यतिरिक्तोऽपि यः कश्चिदेवो व्रतानां सर्व्वेषां मध्ये विशेषेण अस्मदीयस्य व्रतस्य पालकः तद्विषयस्तुर्था मन्त्रः अग्ने व्रतपत इति एक एव मन्त्रो ब्राह्मणस्येत्येकः पक्षः । तदनुसारेण मम नाम प्रथममित्यनुवाके स मन्त्र आन्नातः, चत्वारोप्येते मन्त्रब्राह्मणस्येत् परः पक्षः । तथा च सूत्रकार आह । सर्वान् ब्राह्मण इति । एतदनुसारेणाद्यमन्त्रस्य पुनः पाठः ॥

(२१) अथ वत्सापाकरणहेतोः पालाशशाखाया आहरण-मन्त्रमाह । “इमां प्राचीमुदीचीं । इषमूर्जमभिसंस्मृतां । बज्र-

पर्णामशुष्कायां । हरामि पशुपामहम्” इति । ‘इमां’ पलाशशाखां, ‘अहं’, ‘हरामि’ गृहे प्रापयामि । कीदृशीं, ‘प्राचीं’ प्राच्यां दिशि प्रसृतां, ‘उदीचीं’ उत्तरस्यां प्रसृतां, ‘दक्षम्’ अन्नम्, ‘ऊर्जं’ सारादिरसञ्च ‘अभिसंस्तृतां’ इषेतो-
र्जलेतिमन्त्रपूर्वकच्छेदनेन सत्पादितां, वज्रपर्णत्वमशुष्कायत्वञ्च प्रसिद्धं । ‘पशुपां’ पशूनां वत्सानाञ्च पालयित्रीं, आर्द्र-
त्वात् पर्णवज्रत्वाच्च ताडने वेदनाभावः पालनम् ॥

(२२) अथ प्रसारिते शुल्वे द्वाविधसम्भरणमन्त्रौ, तयोः प्रथमं मन्त्रमाह । “यत्कृष्णो रूपं कृत्वा । प्राविशस्त्वं वनस्पतीन् । ततस्त्वमेकविंशतिधा । सम्भरामि सुसम्भृता” ॥ ८ ॥ इति । हे अग्ने त्वं ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘कृष्ण’मृगो भूत्वा तदीयं पूर्णं ‘कृत्वा’, ‘वनस्पतीन्’, ‘प्राविशः’ प्रविष्टवानसि । तथाच ब्राह्मण आन्नायते, अग्निर्देवेभ्योऽनिलायत । कृष्णो रूपं कृत्वा स वन-
स्पतीन् प्राविशदिति । ‘ततः’ तस्मात् कारणात्, ‘वनस्प-
तिषु’, प्रविष्टं त्वं ‘एकविंशतिधा’ पञ्चदश सामिधेनीका-
ष्ठानि, त्रयः परिधयः, द्वे आचारसमिधौ, अनूयाजसमिदेका,
इत्येकविंशतिप्रकारं ‘सुसम्भृता’ सद्यु भरणसमर्थम्, सुल्वेन,
‘सम्भरामि’ सम्भूय धारयामि ॥

(२३) अथ द्वितीयामाह । “त्रीन् परिधीः स्त्रिस्त्रः समिधः । यज्ञायुरनुसञ्चरान् । उपवेधं मेघणं धृष्टिम् । सम्भरामि सुसम्भृता” इति । य एते त्रयः ‘परिधयः’ । ये चाचारस-
मिधानूयाजसमिधेति त्रयः समिद्विशेषाः, एते षडपि यज्ञ-

स्यायुरनुसञ्चरन्ति । 'उपवेषः', अङ्गाराणामुदीच्यां दिशि नि-
रूहणहेतुः, 'मेक्षणं' चरोरुपधानसाधनं, 'धृष्टिः' अङ्गाराणां
प्रत्यङ्गिरूहणसाधनं, एतत् सर्वं 'सुसम्भृता सम्भराभि' ॥

(२४) अथ परिस्तरणार्थानां दर्भाणां वेदनाय शस्त्रसंयोजन-
मन्त्रमाह । "या जाता ओषधयः । देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां
पर्वं राध्यासम् । परिस्तरमाहरन्" इति । 'युग'शब्देन काल-
विशेषा लक्ष्यन्ते । ते च कालविशेषास्त्रिविधाः, वर्षा शरत् वस-
न्तात्मकाः । 'त्रियुगं' यथोक्तकालाः, ये 'देवेभ्यः' देवाय, 'पुरा'
सृष्ट्यादौ, 'या ओषधयः', 'जाताः' । एतदेवाभिप्रेत्याग्रयण-
प्रकरणे सूत्रकारेणोक्तं, वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि त्रीहिभि-
र्वसन्ते यदैरिति । 'तासाम्' ओषधीनां, अहं 'पर्व'च्छेदनयोग्यं
सन्निस्थानं 'राध्यासं' साधयिष्यामि, किं कुर्वन् 'परिस्तर-
माहरन्' तत्परिस्तरसाधनहेतुं दर्भमानयन् ॥

(२५) अथ छेदनमन्त्रमाह । "अपां मेध्यं यज्ञियं । सदेवः
शिवमस्तु मे ॥८॥ आच्छेत्ता वो मारिषं । जीवानि शरदः शतम्"
इति । 'अपां', सम्बन्धि 'मेध्यं' गृह्यं, अतएव 'यज्ञियं' यज्ञयोग्यं,
'सदेव' देवैः सहितं, देवानां परिस्तरणयोग्यं, तादृशं यत्सा-
रमस्ति तत् 'मे' मम, 'शिवमस्तु' । तच्चापां सारं दर्भरूपम् ।
तथाचान्यत्रापः प्रकृत्याच्चायते, तासां यन्मेध्यं यज्ञियं सदेव-
मासीत् । तदपोदक्रामते दर्भा अभवन्निति । तादृशा हे दर्भा
'वः' युष्माकम्, 'आच्छेत्ता' अथहं 'मारिषं' हिंसितो माभूवं,
किन्तु 'शतं शरदः' संवत्सरान्, 'जीवानि' ॥

(२६) अथ सन्नहनमन्त्रमाह । “अपरिमितानां परिमिताः । सन्नह्ये सुकृताय कं । एनो मानिगां कतमच्च नाहं । पुनरुत्थाय वज्रला भवन्तु” इति । ‘अपरिमिताः’ अनन्ता ये दर्भाः, तेषां मध्ये ‘परिमिताः’, कतिपये दर्भाः, मया गृहीताः न तु सर्वे ततः सन्तानविच्छेदं न करोमि ‘सुकृताय’ शोभनाय कर्माणे, तान् दर्भान् ‘कं’ सुखं, यथा भवति तथा ‘सन्नह्ये’ वज्रमि, ‘अहं’, ‘कतमच्च न’ किञ्चिदपि स्तब्धमपि, ‘एनः’ पापं, ‘मानिगां’ नितरामहमप्राप्नवानि । पापाभावे हेतुः, एते दर्भाः ‘पुनरुत्थाय’ भूयो व्याच्छेदनस्थानादुत्पाद्य, ‘वज्रला’ प्रभूताः, ‘भवन्तु’ । अत आच्छेदनं दर्भाणां हितमेव ॥

(२७) अथ पिण्डपितृयज्ञे वर्धिरास्तरणमन्त्रमाह । “सकृदाच्छिन्नं वर्धिरूष्णामृदु । स्योनं पितृभ्यस्त्वाभराम्यहं । अस्मिन् सीदन्तु मे पितरः सोम्याः । पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सह” ॥१०॥ इति । ‘सकृदाच्छिन्नं’ एकवारमेव लूनं, यत् ‘वर्धिः’ ‘ऊर्ष्णा मृदु’ बलवत् मृदुस्पर्शं, ‘स्योनं’ सुखकरम्, अस्ति । हे वर्धिरूष्णादृशं ‘त्वां’, ‘पितृभ्यः’ पित्र्यार्थम्, ‘अहं’, ‘भरामि’ संस्तुणामि । ‘अस्मिन्’ आस्तीर्णे वर्धेधि, ‘सोम्याः’ सोमार्हाः, ‘मे पितरः’, ‘पितामहाः’, ‘प्रपितामहाः’, च ‘अनुगैः’ स्वकीये-र्हत्यैः सह, ‘सीदन्तु’ निवसन्तु ॥

(२८) अथ शाखापवित्रस्य क्रियमाणस्यानुमन्त्रणार्थो द्वौ मन्त्रौ, तत्र प्रथमामाह । “त्रिवृत्पलाशे दर्भः । इयान् प्रादेशस-
मितः । यज्ञे पवित्रं पोहतमं । पयोहव्यं करोतु मे” इति । ‘पलाशे’

पलाशशाखाविशेषे, 'दर्भः' पवित्ररूपः, आश्रित इति शेषः। की-
दृशो दर्भः, 'त्रिवृत्' त्रिगुणः। तद्दर्भस्य परिमाणमियानित्यभि-
नीच प्रदर्शयति, 'प्रादेशसंस्मृतः', इति वचनेनापि स्पष्टीक्रियते।
सोऽयं दर्भः 'मे' मम, अस्मिन् 'यज्ञे', 'पयः' अस्माभिः सम्राज्य-
मानं चीरं, 'हव्यं' होमयोग्यं, 'करोतु'। कीदृशं पयः, 'पवित्रं'
स्वयं शुद्धं, 'पोततमं' अस्माकमतिशयेन शोधकम् ॥

(२६) अथ द्वितीयामाह । "इमौ* प्राणापानौ । यज्ञस्या-
ङ्गानि सर्वशः । आप्याययन्तौ सञ्चरतां । पवित्रे हव्यशोधने"
इति । 'हव्यशोधने' हविषां शोधके, द्वे 'पवित्रे' दर्भरूपे, तद्रूपौ
'इमौ' अस्मादीयौ, 'प्राणापानौ', 'यज्ञस्य', 'सर्वशोऽङ्गानि'
सर्वानप्यवयवान्, 'आप्याययन्तौ' वर्धयन्तौ, 'सञ्चरतां' ॥

(३०) अथ पवित्रकरणमन्त्रमाह । "पवित्रे स्था वैष्णवी ।
वायुर्वा मनसा पुनातु" ॥ ११ ॥ इति । हे 'पवित्रे' शुद्धिहेतु
'युवां', 'वैष्णवी स्थाः' यज्ञात्मकस्य विष्णोः सम्बन्धिनौ स्थाः,
'वायुः', देवो 'युवां', 'मनसा' स्मरणमात्रेण, 'पुनातु' शोधयतु ॥

(३१) अथ प्रस्तरे पवित्रसंसर्जनमन्त्रमाह । "अयं प्राण-
श्चापानश्च । यजमानमपि गच्छतां । यज्ञे ह्यभूतां पोतारौ ।
पवित्रे हव्यशोधने" इति । 'अयं' दर्भरूपः, 'प्राणश्चापानश्च'
इत्युभौ 'यजमानं' प्रस्तररूपमपि, 'गच्छतां' अनुप्रविश्य वर्त्ततां।
'हि' यस्मात्, एतौ 'यज्ञे', 'पोतारौ' शोधकौ, 'अप्यभूताम्',
तस्मादिमे 'पवित्रे' । 'हव्यशोधने' सर्वस्यापि हविषः शोधके ॥

* "इमा" इति मूलपाठः ।

(१२) अथ दर्भमयस्य वेदस्य निष्यादनमन्त्रमाह । “तथा वेदिं विविदुः पृथिवीं । तथा यज्ञो जायते विश्वदानिः । अच्छिद्रं यज्ञमन्त्रेषु विद्वान् । तथा होता सन्तनोत्यर्धमासान्” इति । हे वेदनिष्याद्यमान ‘तथा’, सहायभूतेन सर्व्व देवाः ‘पृथिवीं’ विस्तीर्णां, भूम्यात्मिकां, वा ‘वेदिं’ ‘विविदुः’ लब्धवन्तः । अतएव ब्राह्मणमात्रायते, ‘वेदेन वै देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्देदस्य वेदत्वमिति’ । असुरवित्तं चेयं भूमिः । तथाचान्यत्राज्ञातम्, ‘असुराणां वा इयमय आसीदिति’ । ‘भूमिरेव वेदिः सा वा इयः सर्व्वेव वेदिरिति’ श्रुत्यन्तरात् । तस्माद्देदेन साधनेन भूम्यात्मिका वेदिर्देवैर्लब्धा । किञ्च हे वेद ‘तथा यज्ञः’, ‘विश्वदानिः’ विश्वस्य फलस्य दाता, ‘जायते’ । किञ्च तच्च ‘विद्वान्’ अभिज्ञः, सन् ‘अच्छिद्रं’ अविगुणं, ‘यज्ञम्’, ‘अन्त्रेषु’ अनुप्राप्नोषि, सम्यादयसीत्यर्थः । किञ्च ‘तथा’, सहायभूतेन ‘होता’ होमस्य कर्त्ता, ‘अर्द्धमासान्’ शुक्लकृष्णपक्षरूपान्, ‘सन्तनोति’ यज्ञानुष्ठानेन सन्ततान् करोति । तथा च ब्राह्मणम्, ‘वेदः होता हवनीयात्स्तृणं नेति । यज्ञमेव तत् सन्तनोत्युत्तरस्मादर्द्धमासात् । तः सन्ततमुत्तरेऽर्धमास आलभते तं काले काल आगते यजत इति’ । एवं पुनः पुनरनुष्ठानाद्यज्ञविशिष्टानामर्द्धमासानां सन्तत्यं सम्यच्यते ॥

(१३) अथ दोहने वत्सबन्धनरज्जुस्त्रीकारानुमन्त्रणमन्त्रमाह । “त्रयस्त्रिंशोसि तन्नूनां । पवित्रेण सहागहि ॥ १२ ॥ शिवेयः रज्जुरभिधानी । अग्नियामुपसेवताम्” इति । जाय-

मानरज्ज्वंशा गुणास्तन्तवः तेषां 'तन्तूनां' 'त्रयस्तिंशोऽसि'
हे वत्सबन्धनरज्जुविशेष त्वं त्रयस्तिंशत्सङ्ख्याविशिष्टः समूहोसि,
तावद्विस्तन्तुभिर्निष्पादित इत्यर्थः । हविर्भुजां देवानां तत्स-
ङ्ख्यापेतत्वात् तदात्मना प्रशंसितुमियं सङ्ख्योच्यते न तत्र वि-
हिता काचित्तन्तुमङ्ख्यास्ति । हे तथाविध'रज्जु'विशेष, स त्वं
'पवित्रेण' शुद्धिसामर्थ्येन सह, 'आगहि' आगच्छ, इयम्
'अभिधानी' बन्धनरज्जुः, 'शिवा' सुखकरो सती, 'अग्निचां'
गाम्, 'उपसेवताम्' ॥

(३४) अथ चीरपाकार्यमङ्गारेषु कुम्भ्यामधिश्रयणे मन्त्र-
माह । "अप्रसंसाय यज्ञस्य । उखे उपदधाम्यहं । पशुभिः
सन्नीतं विभृतां । इन्द्राय शृतं दधि" इति । हे 'उखे' कुम्भि-
'यज्ञस्य' यज्ञार्थस्य सान्नायस्य, 'अप्रसंसाय' संसनपरिहारार्थं,
त्वाम्, 'अहम्', 'उपदधामि' अङ्गारेषु स्थापयामि । सेयमुखा
'पशुभिः सन्नीतं' गोभिः सम्पादितं चीरम्, इन्द्रार्थं 'शृतं' पक्वं,
'दधि', च कृत्वा 'विभृतां' धारयतु । यद्यपि मातरिश्वनो धर्मो-
ऽसीत्यधिश्रयणमन्त्रः संहितायामाह्नातः तथाप्ययं मन्त्रस्तेन सह
विकल्प्यते ॥

(३५) अथ वत्सापाकरणार्थायाः पलाशशाखाया मूलं
छित्वा प्रादेशपरिमितं यमुपवेषं करोति तस्य करणे मन्त्र-
माह । "उपवेषोसि यज्ञाय । त्वं परिवेषमधारयन् । इन्द्राय
हविः कृण्वन्तः । शिवः शग्मो भवासि नः" ॥ १२ ॥
इति । हे पलाशशाखांश यज्ञार्थं त्वम् 'उपवेषोसि' उपेत्या-

ङ्गारनिरूहणादिव्यापकोऽसि, तस्मादिन्द्रार्थं 'हविः', कुर्वन्तः ॥

(३६) अतिग्यजमानेन जयमन्त्रमाह । “अष्टण्मयं देवपात्रं । यज्ञस्यायुषि प्रयुज्यतां । तिरःपवित्रमतिनीताः । आपो धारय मातिगुः” इति । यदेतत् 'देवपात्रं' देवानां योग्यं पिधानपात्रं, तदेतत् 'ष्टण्मयं', न भवति । 'न ष्टण्मयेनापि दध्यादिति' निषेधात् । किन्त्वयमयं दारुमयं वा । 'अयस्याचेण वा दारुपात्रेण वा पिदधातीति' विधानात् । तच्च पात्रं 'यज्ञस्य' यज्ञाङ्गस्य सान्नाय्यस्य, 'आयुषि' आयुर्निमित्तं सुरक्षितत्वनिमित्तं, 'प्रयुज्यतां' पिधाने साधनोक्तियतां । पिधानस्य प्रयोजनमुच्यते, 'तिरःपवित्रं' कुम्भ्यां तिर्यङ्मतेन स्थापितं, यत्पवित्रं तदतिक्रम्य 'आपो नीताः' दोहनपात्रसङ्घालनीया आपस्तिरःपवित्रव्यवधानेन कुम्भ्यामासिक्ताः, हे अध्वर्या ताः पवित्रगता आपः 'मातिगुः' यथा कुम्भोमतिक्रम्य वह्निर्न गच्छन्ति तथा कर्तुं, पिधानमात्रेण धारय ॥

(३७) अथ प्रोक्ष्यमाणानां सान्नाय्यपात्राणामभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । “देवेन सवित्रोत्पूताः । वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । गां दोहपवित्रे रज्जुं । सर्वा पात्राणि शुन्वत” इति । एताः प्रोक्षणसाधनभूता आपः 'सवित्रा' सूर्येण देवेन, 'वसोः' जगन्निवासहेतोः, तस्य 'सूर्यस्य', 'रश्मिभिः', च 'उत्पूताः' उत्कर्षेण शुद्धाः सत्यक्ताः, तादृश्यो हे आपः, इमां 'गां', 'दोहपवित्रे' यदोहनपात्रं यच्च कुम्भ्यां स्थापितं तदुभयं, 'रज्जुं' बन्धनहेतुं, अन्यान्यपि सर्वाणि सान्नाय्यपात्राणि 'शुन्वत' शोधयत ॥

(३८) अथ सायंकाले आरण्यादागच्छन्तीनां गवां प्रती-
क्षणे मन्त्रमाह । “एता आचरन्तीर्मधुमदुहानाः । प्रजा-
वतीर्यशसो विश्वरूपाः ॥१४॥ बह्वीर्भवन्तीरुपजायमानाः । इह व
इन्द्रो रमयतु गावः” इति । ‘एताः’ दृश्यमानाः, ‘गावः’, ‘आ-
चरन्तीः’ अस्मानाभिमुखेनागच्छतीः । कीदृश्यः, हे गावः ‘वः’
युष्मान्, ‘इह’ मद्गृहे, ‘इन्द्रः’, ‘रमयतु’ क्षीरादिसमृद्ध्या
रतिहेतुन् करोतु ॥

(३९) अथ वत्सबन्धने मन्त्रमाह । “पूषा स्थ” इति । हे
वत्स त्वं ‘पूषा स्थ’ पूषासि, क्षीरस्य पुष्टिहेतुरसि ॥

(४०) अथ दोग्धुरूपसादने मन्त्रमाह । “अयच्छा वः प्रजया
सःसृजामि । रायस्योषेण बह्वला भवन्तीः । ऊर्जं पयः
पिबमाना घृतञ्च । जीवो जीवन्तीरूप वः सदेयम्” इति ।
हे गावः ‘वः’ युष्मान्, ‘प्रजया सःसृजामि’ वत्सेन संयोजयामि ।
कीदृशीर्युष्मान्, ‘अयच्छाः’ रोगरहिताः, ‘रायस्योषेण’ धनपुष्ट्या,
‘बह्वला भवन्तीः’ बह्वलाः प्रथिता भवन्तीः, पुष्टिहेतुभूता
भवन्वित्यर्थः । ‘ऊर्जं’ रसोपेतम्, ‘पयः’, ‘घृतञ्च’, ‘पिबमा-
नाः’ सिञ्चतीः, युष्मत्प्रसादादहं ‘जीवः’, चिरंजीवे ‘जीवन्तीः’,
चिरं जीविनः, ‘वः’ युष्मान्, ‘उपसदेयं’ उपेत्य भजामि ॥

(४१) अदुह्यमानाया गौरभिमन्त्रेणे मन्त्रमाह । “द्यौश्चेमं
यज्ञं पृथिवी च सन्दुहातां । धाता सोमेन सह वातेन वायुः ।
यजमानाय द्रविणं दधातु ॥१५॥” इति । ‘द्यौः’, ‘पृथिवी च’,
इत्येते उभे देवते ते ‘इमं यज्ञं’ एतद्यज्ञसाधनं पयः, ‘सन्दु-

हातां', तथा 'सोमेन' औषधीशेन सहावस्थितः, 'धाता', 'वातेन' प्राणात्मना, अवस्थितो यश्च 'वायुः', तावुभावपि 'सन्दुहातां', । अथ सर्व्वीऽयं देवतागणो 'यजमानाय', 'इ-विणं दधातु' धनं सम्पादयतु ॥

(४२) अथ धारघोषस्थानुमन्त्रणे मन्त्रमाह । "उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्व्विंशं । इडां देवीं मधुमतीं सुवर्विदं । तदिन्द्राग्नी जिवन्तं स्रुतावत् । तद्यजमानममृतत्वे दधातु" इति । दोग्धारः पुरुषाः 'इडां' गां, 'कलशं' कलशसमान-मूधः, 'दुहन्ति', कीदृशं कलशं, 'उत्सं' क्षीरप्रस्रवणोपेतं, 'चतुर्व्विंशं' स्तनचतुष्टयगतैश्चतुर्भिविलैर्युक्तं । कीदृशोमिडां 'देवीं' द्योतमानां, 'मधुमतीं' मधुररसोपेतां, 'सुवर्विदं' स्वर्गस्य लभ-यित्रीं, 'तत्' दुग्धम्, 'इन्द्राग्नी', 'जिवन्तं' प्रीणयतं, प्रीतिहेतुं कुरुतां । कीदृशं तद्दुग्धं, 'स्रुतावत्' प्रियसत्यात्मकवचनयुक्तं, 'इदं' क्षीरं, स्वादुतरमित्यादिशब्दैरुच्यमानमित्यर्थः । 'तत्' च इन्द्राग्न्यनुगृहीतं क्षीरं, 'यजमानम्', 'अमृतत्वे' कर्मफले, 'द-धातु' स्थापयतु ॥

(४३) अथ दुग्धमानयन्तं पुरुषं प्रति अध्वर्याः प्रश्नमन्त्र-माह । "कामधुत्तः प्रणो ब्रूहि । इन्द्राय हविरिन्द्रियम्" इति । हे दोग्धः विद्यमानासु गोषु मध्ये गां 'काम्', 'अधुत्तः' दुग्धवा-नसि, 'नः' अस्मभ्यं, 'ब्रूहि', 'इन्द्रियं' इन्द्रियावृद्धिकारणम्, इदं 'हविः', 'इन्द्राय', सम्पादयते तस्माद्वाक्यमाचक्ष ॥

(४४) अथ दोग्धुः प्रत्युत्तरमन्त्रमाह । "अमूं यस्यां देवा-

नां । मनुष्याणां पयो हि तम्” इति । गङ्गायमुनादिनामानि मनुष्यैर्गोषु व्यवह्रीयन्ते । स च नामविशेषः । अमूमितिसर्वनाम्ना निर्दिश्यते । गङ्गां दुग्धवानस्मीत्यर्थः । ‘यस्यां’ गङ्गायां, ‘देवानां मनुष्याणां’, च ‘हितं पयः’, वर्त्तते ताममूमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

(४५) अथ वाग्यमनयुक्तस्याध्वर्योर्वाम्बिसर्जनमन्त्रमाह । “वज्र दुग्धीन्द्राय देवेभ्यः । हव्यमाप्यायतां पुनः ॥१६॥ वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः । पुनर्दोहाय कल्पताम्” इति । हे गौः ‘वज्र’, चीरं ‘दुग्धि’, तत्र चीररूपं ‘हव्यं’, इन्द्रार्थं च ‘पुनराप्यायतां’ भूयो वर्द्धतां, ततो वत्सार्थं मनुष्यार्थं च ‘पुनर्दोहाय’, गौरियं ‘कल्पतां’ शक्ता भवतु ॥

(४६) अथ दध्याद्यातञ्चनस्योपर्यग्निहोत्रोच्छेषणस्याभ्यातञ्चने मन्त्रमाह । “यज्ञस्य सन्ततिरसि । यज्ञस्य त्वा सन्ततिमनु सन्तनोमि” इति । हे अग्निहोत्र, उच्छेषण ‘यज्ञस्य’, ‘सन्ततिः’ अविच्छेदकारणं, त्वम् ‘असि’ । तादृशं ‘त्वां’, ‘यज्ञस्य’, ‘सन्ततिमनु’ यज्ञसम्बन्धिनमविच्छेदमभिलक्ष्य ‘सन्तनोमि’ दुग्धेन सन्ततं करोमि ॥

(४७) अथ दारुपात्रादिना कुम्भ्या अपिधाने मन्त्रमाह । “अदस्तमसि विष्णवे त्वा । यज्ञायापि दधाम्यहं । अद्भिरिक्तेन पात्रेण । याः पूताः परिशेरते” इति । हे चीर ‘अदस्तं’ अनुपक्षीणं, त्वं ‘असि’, ‘याः’ आपः, ‘पूताः’ शुद्धाः सत्याः, ‘परिशेरते’ अपिधानपात्रस्योपरि वर्त्तन्ते, ताभिः ‘अद्भिः’,

‘अरिक्तेन’ जलसहितेन, ‘पात्रेण’, ‘विष्णवे’ व्याप्तिमते, ‘यज्ञाय’,
हे क्षीर ‘त्वां’, अहमपि ‘दधामि’ ॥

(४८) अथ परिवासनशकलस्य प्रक्षेपणे मन्त्रमाह । “अयं
पयः सोमं कृत्वा । स्वां योनिमपि गच्छतु ॥१७॥ पर्णवल्कः पवि-
त्रं । सौम्यः सोमाद्भि निर्मितः” इति । ‘अयं’ क्षीरे प्रक्षिप्यमाणः,
‘पर्णवल्कः’ पलाशशाखासम्बन्धिशकलः, ‘पवित्रं’ शुद्धं, ‘पयः’,
‘सोमं’ सोमसमानं, ‘कृत्वा’, ‘स्वां योनिं’ स्वकीयस्थापनम्, ‘अपि’,
‘गच्छतु’ प्राप्नोतु । कीदृशः पर्णवल्कः, ‘सौम्यः’ सोमसम्बन्धी ।
तदेव स्पष्टीक्रियते, ‘सोमाद्भि निर्मितः’ तृतीयस्या दिवो गाय-
त्र्या समानीयमानात् सोमाद्यः पर्णे भूमौ पतितः तस्मात्
सोमपर्णादुत्पन्नः पलाशवृक्षः । अतः पर्णवल्कस्य सोमसम्बन्धित्वं ॥

(४९) अथ शाखापवित्रस्य प्रज्ञातत्वेन कचिदवस्थापने
मन्त्रमाह । “इमौ पर्णश्च दर्भश्च । देवानां हव्यशोधनौ ।
प्रातर्वेषाय गोपाय । विष्णो हव्यं हि रक्षसि” इति । योऽयं
‘पर्णः’ पलाशशाखारूपः, यश्च ‘दर्भः’ पवित्ररूपः, ताविमावुभौ
‘देवानां’, हविषः शोधकौ ‘प्रातर्वेषाय’ प्रातर्दीहात्मने व्यापिने
यज्ञाय तौ पर्णदर्भौ ‘गोपाय’ रक्ष । ‘हि’ यस्मात्कारणात्, हे
‘विष्णो’, त्वं ‘हव्यं’, ‘रक्षसि’ । तस्मात्तदुपयुक्तस्य शाखापवित्रस्य
रक्षणं तत्रोचितं ॥

(५०) सायंकाले वक्त्रिषु परिस्तीर्यमाणेषु जघं मन्त्रमाह ।
“उभावग्नी उपसृणते । देवता उपवसन्तु मे । अहं ग्राम्यानु-
पवसामि । मघं गोपतये पशून्” ॥१८॥ इति । आहवनीय-

गार्हपत्यौ 'उभौ', अपि 'अग्नी', 'उपसृणते' । अथाध्वर्युरपसृ-
णाति, दक्षिणाग्निरपि ताभ्यामुपलक्ष्यते । एतद्यागसम्बन्धिन्यः
'देवताः', 'मे' मर्ह्यं, 'उपवसन्तु' अत्रोपेत्य निवसन्तु, 'अहं', हि
'ग्राम्यान्', 'पशून्', 'उपवसामि' नाश्रामि । किमर्थं 'मह्यं
गोपतये' अहं गोपतिर्गवां स्वामी यथा स्यामीति । अतएवा-
न्यत्राज्ञातम्, यद्ग्राम्यानुपवसति तेन ग्राम्यामवरुन्ध इति ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ॥

अथ दार्शिकमन्त्राः स्युः 'थाः पुरस्तात्' प्रयोजयेत् ।

प्रणीयमाना * 'देवागेत्यन्वाधानात् पुरा जपेत् ॥

'तृतीय'शकलमादद्याद् 'आपः' पात्राभिमन्त्रणं ।

सपर्णवल्कीरातच्छाद् 'अग्निं' पूर्व्याग्निसञ्जपः ॥

'अन्त'वज्ज्योर्जपेन्मथ 'इहे' प्रत्यपरानलं ।

'अयं' त्रिभिर्जपेद्दक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यकान् ॥

'इदं' जपति सर्वाग्नीन् 'पयो'श्रीतोत्र दम्यती ।

'अग्ने'वैकाग्निको मन्त्रो ब्रतोपायनकर्माणि ॥

† 'इमामाहरते' शाखां 'यद्' इच्छं सम्भरेदधान् ।

'थाः' परिस्तरणे दात्रस्पर्शच्छेदनबन्धनं ॥

'सहृद्'दर्भेण वेदिं तु पितृयज्ञे स्तृणाति हि ।

'त्रिष्टुत्' शाखापवित्रे तु क्रियमाणे तु मन्त्रयेत् ॥

पवित्रं कृत्वा 'पवित्रे स्था' 'अयं' प्रस्तरयोजनं ।

'त्वयेति' वेदं कुरुते 'त्रयो'रज्यभिमन्त्रणम् ॥

* 'देवागा' इति प्रतीकं ।

† 'इमाम्' इति प्रतीकं ।

'अप्र'कुम्भीं क्षिपेद्वक्त्रावुपवेषं करोत्युप* ।
 'अमृत' जप्यं पिधानस्याद् 'देवे' पात्रेक्षणेजपः ॥
 'एताः' प्रतीक्षते धेनुं 'पूषा' वत्साभिवन्धनं ।
 †'अयेति दोग्धापसीदे 'दौष्टे' दोहेतिगां जपेत् ॥
 'उत्तं' धाराघोषमन्त्रः 'काम'धुव्येति पृच्छति ।
 'अमूं' दोग्धापतिं ब्रूयात् 'वज्र' ब्रूयात्तिदोहने ॥
 यवाग्वग्निहोत्रशेषन्तु क्षिपेदातञ्जनोपरि ।
 'अदस्तं' दारुपात्रेण पिधन्ते'ऽयं' पचस्त्विति ॥
 शकलं निदधातीमौ‡ गूहेच्छाखापवित्रकं ।
 'उमौ' सायं परिसीर्यमाणेष्वग्निषु सञ्जपेत् ॥
 इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे दर्शपूर्णमासाङ्गभृताः केचिन्नन्ता उक्ताः । पञ्चमे
 त्वपरे मन्त्राः कियन्तोप्यभिधीयन्ते । तत्राहवनीयागारे गा-
 र्हपत्यागारे वा शयानेन जप्यं मन्त्रमाह । "देवा देवेषु परा-
 क्रमध्वं । प्रथमा द्वितीयेषु । द्वितीयास्तृतीयेषु । त्रिरेकादशा
 इह मावत । इदं शक्यं यदिदं करोमि । आत्मा करो-
 त्वात्मने । इदं करिष्ये भेषजं । इदं मे विश्वभेषजा । अश्विना
 प्रावतं युवम्" इति । द्यावापृथिव्योरन्तरिक्षे च प्रत्येकमेका-

* 'उप' इति प्रतीकं ।

† 'अय' इति प्रतीकं ।

‡ 'इमौ' इति प्रतीकं ।

दशसङ्ख्याका देवा वर्त्तन्ते एतच्च ये देवादिव्येकादशस्येतिमन्त्रे
समास्तातं । तत्र द्युलोकवर्त्तिन एकादशसङ्ख्या 'देवाः', 'प्रथ-
माः', तादृशा हे 'देवाः', 'द्वितीयेषु' पृथिवीवर्त्तिषु, 'देवेषु',
'पराक्रमध्वं' अप्रतिबन्धेन वर्त्तध्वं । तथा 'द्वितीयाः' हे देवाः,
'द्वितीयेषु' अन्तरिक्षवर्त्तिषु देवेषु, 'पराक्रमध्वं' । हे 'चिरे-
कादशाः' चिरावृत्ताः एकादशसङ्ख्याका देवाः, सर्व्वेपि द्यूयं
सम्भूय 'इह' कर्म्मणि वर्त्तमानं, 'अवत' रक्षत । यत् 'इदं'
कर्म्म, इदानीं 'करोमि', तदिदं कर्म्म 'शक्यं' सम्पूर्णं कर्त्तुं
शक्नो भूयासं, तत्रैतद्देहस्यम् 'आत्मा', एव स्वापार्थं 'करोतु',
कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हति तद्यथा सम्पद्यते तथा युष्माभिः
प्रसादनीयं । किञ्च 'भेषजं' सर्व्वानिष्टोपशमनम्, 'इदं' कर्म्म,
'करिष्ये' । हे 'विश्वभेषजा' सर्व्वानिष्टोपशमनकुशलावश्विनौ,
'युवाम्', अपि 'मे' मदीयम्, 'इदं' कर्म्म, 'प्रावतं' प्रकर्षेण
रक्षतं ॥

(२) अथागाराणां पुरोडाशादपोहने मन्त्रमाह । "इद-
महं सेनाया अभीलष्ये ॥१॥ मुखमपोहामि" इति । 'अभीलष्ये'
अभिभवतुं पुरोडाशमतिदाहेन हिंसितुं प्रवृत्तायै, 'सेनायै',
अङ्गाररूपायां सेनायां 'मुखं' प्रधानभूतमङ्गारं, 'अहं', 'इदं'
इदानीमेव, 'अपोहामि' अपनयामि ॥

(३) अथ पुरोडाशस्याभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । "सूर्य्यज्योति-
र्विभाहि । महत इन्द्रियाय" इति । हे पुरोडाश अन्नाधि-
कस्यैन्द्रियस्य सिद्ध्यर्थं सूर्य्यसमानदीप्तिः सन् विशेषेण दीप्यस्व ॥

(४) अथाभिधारणे मन्त्रमाह । “आष्यायतां घृतयोनिः । अग्निर्हव्यानुमन्यतां । खमङ्खलचमङ्खल । सुरुपं त्वा वसुविदं । पशूनां तेजसा । अग्नये जुष्टमभिधारयामि” इति । घृतमेव योनिः कारणं यस्यासौ ‘घृतयोनिः’ । घृतेन हि ज्वालोद्भवति । तादृशः ‘अग्निः’, ‘आष्यायतां’ । ‘हव्यानि’, चास्मदीयानि ‘अनुमन्यताम्’ अङ्गीकरोतु । हे पुरोडाश त्वमपि ‘खं’ रन्त्रं, पाकजन्यं ‘अङ्खल’ अञ्जय, तथा ‘लचं’, ‘अङ्खल’ अञ्जय, घृतेन पिहितरन्त्रं स्निग्धच्छायं चात्मानं कुरु । ततोहं ‘सुरुपं’ शोभनरूपञ्च, ‘वसुविदं’ धनानां लभयितारं, ‘अग्नये’, ‘जुष्टं’ प्रियं, ‘त्वां’, ‘पशूनां तेजसा’ अनेन घृतेन, ‘अभिधारयामि’ उपरि घृतधारया संस्करोमि ॥

(५) अथ पाश्चात्पुनरुपसंस्करणमन्त्रमाह । “स्थानं ते सदनं करोमि ॥ २ ॥ घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि” इति । हे पुरोडाश ‘ते’ तव, ‘स्थानं’ सुखहेतुं, ‘सदनं’ स्थानं, ‘करोमि’ । ‘घृतस्य धारया’, ‘सुशेवं’ सुशेवितुं योग्यं यथा भवति तथा, ‘कल्पयामि’ सन्पादयामि ॥

(६) अथ पुरोडाशस्य सादने मन्त्रमाह । “तस्मिन्त्सीदा-
मृते प्रतितिष्ठ । ब्रीह्यीणां मेध सुमनस्यमानः” इति । हे ‘ब्रीह्यीणां’, ‘मेध’ सारभूत पुरोडाश, ‘तस्मिन्’ स्थाने, ‘सीद’ अवस्थितिं कुरु, तथा ‘सुमनस्यमानः’ सुप्रीयमाणः, ‘अमृते’ निरुपद्रवे तस्मिन् स्थाने, ‘प्रतितिष्ठ’ प्रविष्टो भव ।

(७) अथ पुरोडाशस्योदासने मन्त्रमाह । “आर्द्रः प्रयस्तु-

भुवनस्य गोपाः । शृत उल्ह्नाति जनिता मतीनाम्” इति ।
 ‘आर्द्रः’ अमृतेन शीतीकृतः, ‘प्रथस्तुः’ प्रथनशीलः, ‘भुवनस्य
 गोपाः’ भूतजातस्य गोपायिता, ‘शृतः’ पक्वः, ‘मतीनां’
 प्राज्ञानां, ‘जनिता’ उत्पादयिता, ‘उल्ह्नाति’ स्वात्मानमग्नेः
 सकाशादुन्मुञ्चति ॥

(८) प्रातर्दोहस्याभिघारणे मन्त्रमाह । “यस्तु आत्मा पशुषु
 प्रविष्टः । देवानां विष्ठामनु यो वितस्ये । आत्मन्वान्सोम घृत-
 वान् हि भूत्वा । देवान् गच्छ सुवर्विद यजमानाय मह्यम्”
 इति । हे प्रातर्दोह ‘ते’ तव, ‘य आत्मा’ घृतोपलक्षणः,
 ‘पशुषु’, ‘प्रविष्टः’ प्रविश्य वर्त्तते, ‘यः’, च ‘देवानां’, ‘विष्ठां’
 विविधमवस्थानम्, ‘अनु’लक्ष्यीकृत्य, स्वयमपि तदनुरूपं ‘वि-
 तस्ये’ विविधं तिष्ठति । हे ‘सोम’, सदृशपुरोडाश त्वं ‘आ-
 त्मन्वान्’ समीचीनस्वरूपवान्, ‘घृतवान् हि’ घृतयुक्तः प्रसिद्धः,
 ‘भूत्वा’, ‘देवान्’, ‘गच्छ’ प्राप्नुहि, ‘यजमानाय मह्यं’, ‘सुव-
 र्विद’ स्वर्गं लभस्व ॥

(९) अथ कपालानां प्रत्यञ्जने मन्त्रमाह । “इरा भूतिः
 पृथिव्यै रसो मोक्षमीत्” ॥३॥ इति । ‘इरा’ अन्नरूपः, ‘भूतिः’
 प्रजानां भवनहेतुः, ‘पृथिव्यै रसः’ कपालरूपा द्यावापृथिव्याः
 सारांशः, ‘मोक्षमीत्’ कपालेभ्य उक्रान्तो माभूत् ॥

(१०) अथ होतृप्रवरेऽध्वर्युप्रवरे च यजमानेन जप्यं मन्त्र-
 माह । “देवाः पितरः पितरो देवाः । योहमस्मि स सन् यजे ।
 यस्यास्मि न तमन्तरेमि । स्वं म इष्टं स्वं दत्तं । स्वं पूर्त्तं स्वं

आन्त* । ख५ ऊतं । तस्य मेग्निरुपद्रष्टा । वायुरुपश्रोता ।
 आदित्यानुख्याता । द्यौः पिता ॥४॥ पृथिवी माता । प्रजापति-
 र्वन्धुः । य एवास्मि स सन् यजे" इति । हे 'देवाः', 'पितरः'
 पालयितारः, हे 'पितरः', 'देवाः' द्योतनात्मकाः, उभयविधा
 यूयं मद्विज्ञापनां शृणुतेति शेषः । 'द्यौहमस्मि' पुरा वर्णा-
 श्रमाभ्यां यादृशाचारोहमस्मि, 'स सन् यजे' तादृशाचार एव
 सन् सोचिताचारस्य लोपमल्लवा युष्मान् यजे, किञ्च 'यस्या-
 स्मि' यस्य पितुरहं पुत्रोस्मि, 'तं' पितरं, 'नान्तरेमि'
 तदीयस्याचारस्यान्तरायं न करोमि । अवश्यं पितुराचारं
 मनसापि न लङ्घयेदिति हि सर्व्वे वदन्ति तादृशस्य 'मे', यत्
 'दष्टं', तत् 'खं', भवतु । इह लोके वषट्कारेण देवेभ्यो यत्
 'दत्तं', तद्युक्त्यसादात् परलोके भोगाय ममैव 'खं', भवतु ।
 तथा दत्तं दक्षिणाद्रव्यादिकं मम 'खं', भवतु । 'पूर्त्तं' पक्व-
 मन्नादि, पितृभ्योदत्तं मम 'खं', भवतु । 'आन्तं' ततो रूपे-
 णानुष्ठितं मम 'खं', भवतु । तथा ऊतं स्वाहाकारेण दत्तं मम
 'खं', भवतु । सर्व्वमेतद्यथा भवति तथा हे देवाः पितरः यूय-
 मनुमन्यध्वं तस्य यथा कुर्व्वतो 'मे' अयम् 'अग्निः', 'उपद्रष्टा'
 समीपे स्थित्वा द्रष्टा, साक्षीत्यर्थः । अयं 'वायुः', 'उपश्रोता'
 समीपे स्थित्वा मद्वृत्तान्तं साक्षित्वेन शृणोति । 'आदित्यः', च
 'अनुख्याता' मदीयस्य वृत्तान्तस्यानुक्रमेण ख्यापयिता । 'द्यौः',
 'पिता' मम पितृस्थानीया, 'पृथिवी', च मातृस्थानीया 'प्रजा-

* आतं इति वा पाठः ।

पतिः', च 'बन्धु', स्थानीयः । यस्मादेवं तस्मादहं 'य एवास्मि'
यादृशाचरो देवतासाक्षिकश्चास्मि, 'स' तादृश एव, 'सन्',
'यजे' यद्युं योग्यतां मम कुरुतेत्यभिप्रायः ॥

(११) अथ हविरवदाने मन्त्रमाह । "माभेर्मा संविक्षा मा
त्वा हिंसिषं । मा ते तेजोपक्रमीत् । भरतमुद्धरेमनुषिञ्च ।
अवदानानि ते प्रत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः"
इति । हे पुरोडाश 'माभेः' भयं माकार्षीः । 'मा', च 'सं-
विक्षा' कम्पिष्ठाः, 'त्वाम्', अहं 'माहिंसिषं' हिंसां न करोमि,
अतो भीतस्य 'ते' तव, 'तेजः', 'मापक्रमीत्', भयस्यास्माभि-
र्निरालतत्वात् । अतस्तं 'भरतं', 'इमम्' यजमानम्, 'उद्धरे' ।
देवेभ्यो हविर्भरणायजमानो भरतः । ततः 'अनुषिञ्च' दृष्टि-
द्वारेण 'इं' इमाम्, कान्दसोऽयं मवर्णलोपः । पृथिवीमनुक्रमेण
सिक्तां कुरुत, त्वदीयानि 'अवदानानि प्रत्यवदास्यामि' प्रत्येक-
मवदानं करिष्यामि । 'ते' तुभ्यं, 'नमोस्तु', 'मा माहिंसीः',
प्रतिकूलस्थानाचरणात् ॥

(१२) अथ हविषः प्रत्यभिधारणे मन्त्रमाह । "यदवदा-
नानि तेऽवन् । विलोमाकार्षमात्मनः ॥ ५ ॥ आज्येन प्रत्यन-
ज्ज्येन् । तत्त आप्यायतां पुनः" इति । 'अवदानानि'
'अवद्यं', न हन्ते तव 'यत् विलोम' प्रतिकूलम्, 'आकार्षं' तद्वा-
रेण 'आत्मनः' ममापि, प्रतिकूलम् 'अकार्षं', एतदुभयमपि
'आज्येन', 'प्रत्यनज्जि' प्रतिसमाहितं यथा भवति तथाञ्जनं
करोमि । किञ्च 'ते' तव, विद्वतमङ्गं 'पुनराप्यायतां' भूयो वर्द्धतां ॥

(१३) अथ प्राशिन्नावदाने मन्त्रमाह । “अज्यायो यवमा-
 चात् । आव्याधात्कृत्यतामिदं । मारुह्याम यज्ञस्य । शुद्धं
 खिष्टमिदं हविः” इति । पुरा कदाचिद्गुह्यो यज्ञस्य साध-
 नस्य पुरोडाशस्य कश्चिदंशमविध्यत् । तथा च ब्राह्मणमा-
 न्नायते, “देवा वै यज्ञाद्गुह्यमन्तरायन् स यज्ञमविध्यदिति” ।
 तस्मात् ‘आव्याधात्’ विद्धप्रदेशात्, ‘इदं’ हविः, ‘कृत्यतां’
 खिद्यतां, कियद्धविः ‘यवमात्रादज्यायः’ यवपरिमितमेव न तु
 ततोधिकं, वयं ‘यज्ञस्य’ पुरोडाशरूपस्य, शरीरं, ‘मारुह्याम’
 रोपणं विमोहनमुपद्रवः तद्युक्तं न करवाम, यवमात्रादधि-
 कावदाने ह्युपद्रवः स्यात् । तथा चान्यत्राज्ञातं, “यज्यायोव-
 द्येदोपयेत्तद्यज्ञस्येति” । ‘इदं’ तु यवमात्रं ‘हविः,’ देवैः खि-
 न्नात्वात् ‘शुद्धं’ । तथा चान्नायते, तस्याविद्धं निरहन्तन्यवेन-
 सम्मितं तस्माद्यवमात्रमवद्येदिति । किञ्चेदं हविः ‘खिष्टं’
 शोभनयागहेतुः । तदप्याज्ञातं, खिष्टं वै न इदं भविष्यतीति ॥

(१४) अथ इडावदाने मन्त्रमाह । “मनुना दृष्टां घृतपदीं ।
 मित्रावरुणसमीरितां । दक्षिणाङ्गादसम्भिन्दन् । अवद्याम्ये-
 कतो मुखाम्” ॥६॥ इति । ‘दक्षिणाङ्गात्’ पुरोडाशस्य दक्षिणाभा-
 गात्, ‘असम्भिन्दन्’ इतरावदानैरसंमिश्रयन्, अहमिडामुद्दिश्य
 ‘अवद्यामि’ पुरोडाशांशमवखण्डयामि । कीदृशीमिडां, ‘मनुना’,
 प्रथमं ‘दृष्टां’, तथा घृतं पादात् निष्पीडितं यस्याः सा ‘घृत-
 पदी’ तादृशी मित्रावरुणाभ्यां सम्यक् प्रेरिता ‘मित्रावरुणसमी-
 रिता’ तां तत्र च मन्त्रान्तरगतानां मानवो घृतपदी मै-

त्रावरुणीति पदानां ब्राह्मणमेवमाज्जायते, मानवीत्याह । “मनु-
र्हीतामगेऽपश्यदुतपदीभ्याह यदेवास्तै पदादुतमपीद्यत तस्मा-
देवमाह मैत्रावरुणीत्याह मित्रावरुणौ ह्येनाऽसमैरयतां”
इति । तथा ‘एकतोमुखां’ एकदिक्षुस्वप्नभवां, दक्षिणदिक्षे-
वावस्थितां नतु दिगन्तर इत्यर्थः ॥

(१५) अथ यजमानपञ्चमानामृत्विजामिडाभक्षणे मन्त्रमाह ।
“इडे भागं जुषस्व नः । जिव्वा गा जिव्वावतः । तस्यास्ते भक्षि-
वाण स्याम सर्वात्मानः सर्वगणाः” इति । हे ‘इडे’ इडाख्ये
देवि, ‘नः’ अस्माकं, ‘भागं,’ ‘जुषस्व’ प्रीतिपूर्वकमनुमन्यस्व,
ततो ‘गा जिव्वा’ गोमहिष्यादीन् प्रीणय, समर्द्धयेत्यर्थः । ‘अवतः’
अश्वांश्च ‘जिव्वा,’ ‘तस्याः’ तादृश्याः, ‘ते’ तव, ‘भक्षिवाणः’ भक्ष-
यितारः, ‘सर्वात्मानः’ अविकलस्वरूपाः, ‘सर्वगणाः’ सर्वैः
पुत्रपौत्रादिगणैश्च सहिताः ॥

(१६) अथ वर्हिषदः पुरोडाशस्याभिमर्शने मन्त्रमाह ।
“ब्रध्न पितृस्व । ददतो मे माचायि । कुर्वतो मे मोपदशत् ।
दिशां कृत्स्निरसि दिशो मे कल्पन्तां । कल्पन्तां मे दिशः ॥ ७ ॥
दैवीश्च मानुषीश्च । अहोरात्रे मे कल्पेतां । अर्द्धमासा मे कल्प-
न्तां । मासा मे कल्पन्तां । ऋतवो मे कल्पन्तां । संवत्सरो मे
कल्पतां कृत्स्निरसि कल्पतां मे” इति । यज्ञो वै ब्रध्न इति
श्रुतेः, हे ‘ब्रध्न’ यज्ञसाधकपुरोडाश, ‘पितृस्व’ त्वं प्रीतो भव,
देवेभ्यस्त्वां ‘ददतः,’ ‘मे’ मम, ‘माचायि’ विद्यमानस्वरूपा-
दुपचीणो माभूः, यागं ‘कुर्वतः,’ मम फलं ‘मोपदशत्’ क्षीणं

माभूत् । पूर्ववाक्येन साधनस्य यज्ञस्योपचयाभावः, उत्तर-
वाक्येन साध्यस्य फलस्याप्युपचयाभावः । हे पुरोडाश त्वं 'दिशां'
दिग्वासिजनानां, 'कृप्तिः' सामर्थ्यं, स्वस्वव्यापारचमता, सैव
त्वम् 'असि' । अतस्त्वत्प्रसादात् 'मे' मदर्थं, 'दिशः' दिग्-
वासिजनाः । आदरार्थं पुनर्वचनम् । ताश्च दिशो द्विविधाः,
दैव्यो मानुष्यश्च । आदित्यगत्या सम्पादिताः प्राच्यादयो दैव्यः,
मनुष्याणां परस्परवस्थानापेक्षया परिकल्पिताः प्राच्यादयो
मानुष्याः । यद्वा 'दिशः' देशकालव्यवस्थाः, ताश्च प्रजापत्यादि-
कृता दैव्यः, मन्वादिकृता मानुष्यः । अहोरात्रादयः स्युष्टाः ।
किं वज्रना सर्व्वत्र तमेव 'कृप्तिः' सामर्थ्यम्, 'असि' । तज्जनित-
चक्षाधीनत्वात् सर्व्वव्यवहारसामर्थ्यस्य । अतो 'मे' मदर्थं, सर्व्वं
दिगादिकं कल्पतां ॥

(१७) अथ चतुर्धाकृतस्य पुरोडाशस्य दिक्षु व्यूहने मन्त्र-
माह । “आशानां त्वाशापालेभ्यः । चतुर्भ्यो अमृतभ्यः । इदं
भूतस्याथ्यक्षेभ्यः ॥ ८ ॥ विधेम हविषा वयम् । भजतां भागी
भागम् । मा भागो भक्तम् । निरभागं भजामः । अपस्विन्व ।
ओषधीर्जिन्व । द्विपात् पाहि । चतुष्पादव । दिवो वृष्टिमे
रय । ब्राह्मणानामिदं हविः ॥ ९ ॥ सोम्यानागः सोमपी-
थिनाम् । निर्भक्तो ब्राह्मणः । नेहा ब्राह्मणस्यास्ति” इति ।
हे पुरोडाश 'त्वां', 'आशानां' सर्व्वीसां दिशां सम्बन्धिभ्यः, 'आ-
शापालेभ्यः' दिक्पालकेभ्यः, 'चतुर्भ्यः' इन्द्रयमवरुणकुवेरेभ्यः,
'अमृतभ्यः' देवेभ्यः, समर्पयामीति शेषः । 'भूतस्य' सिद्धस्यास्य

पुरोडाशस्य, 'अध्यक्षेभ्यः' स्वामिभ्यः, 'इदं' इदानीं, 'वयं', 'हविषा', 'विधेम' परिचरेम, अत्र 'भागी' भागयोग्यः पुमान्, स्वकीयं 'भागं', 'भजताम्' । 'अभागः' तदयोग्यः पुमान्, 'भक्तं' भागं, 'मा', प्राप्नोत् 'अभागं', पुरुषं 'निर्भजामः' वयं भागरहितं कुर्मः, 'अपः' क्रियमाणमिदं कर्म, 'पिन्व' । हे पुरोडाश त्वं वर्द्धय । यत् 'ओषधीः', च 'जिन्व' प्रीणय, 'दिपात्' पुत्रभृत्यादिकं, 'पाहि', 'चतुष्पाद्' गोमहिष्यादिकम्, 'अव'-रक्ष, । 'दिवः', सकाशात् 'वृष्टिं', 'एरय' प्रवर्त्तय, 'सोम्यानां' सोमयोग्यानां, अत एव 'सोमपीथिनां' सोमपानयुक्तानां, 'ब्राह्मणानाम्' ऋत्विजाम्, 'इदं' चतुर्धाकृतं, 'हविः', सम्पादितं । अब्राह्मणसु 'निर्भक्तः' भागात् निःसारितः, 'इह' अस्मिन्नार्त्विज्ये कर्मणि, 'अब्राह्मणस्य' भागे नास्ति याजनस्य ब्राह्मणैकविषयत्वात् ॥

(१८) अथ सुक्षुप्रस्तरस्याज्यमानीयानुमन्त्रणे मन्त्रमाह । "समङ्गां वर्हिर्हविषा घृतेन । समादित्यैर्वसुभिः समरुद्भिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवेभिरङ्गाम् । दिव्यं नभो गच्छतु यत् स्वाहा" इति । इदं प्रस्तराख्यं 'वर्हिः', घृतरूपेण 'हविषा', 'समङ्गां' सम्यगक्तं भवतु । तथादित्यवसुमरुदादिभिर्देवैः 'घृतेन', सम्यगज्यमानमसु । ततः 'दिव्यं' द्योतमानं, 'नभः' आदित्याख्यं 'यत्', तेजोस्ति, तत्तेजः अयं प्रस्तरः प्राप्नोतु, 'स्वाहा' समर्पितोयं प्रस्तरः ॥

(१९) अथ गार्हपत्यस्य दक्षिणत उपविष्टायाः पत्न्या जपार्थं

मन्त्रमाह । “इन्द्राणीवाविधवा भूयासम् । अदितिः पुत्रा । अस्तूरिणं त्वा गार्हपत्य ॥१०॥ उपनिषदे सुप्रजास्त्राय” इति । इन्द्रस्य पत्नी ‘इन्द्राणी’, सा कहादिदपि विधवा न भवति तद्वदहमपि चावज्जीवम् ‘अविधवा’, ‘भूयासं’, । ‘अदितिः’ देवमाता, तद्वदहं ‘सुपुत्रा’, ‘भूयासं’ । हे ‘गार्हपत्य’, ‘अस्तूरिणं’ सर्वार्थसाधनसम्पूर्णं, ‘त्वां’, ‘सुप्रजास्त्राय’ प्रोभनापत्यत्वसिद्धये, ‘उपनिषदे’ उपेत्य निषीदामि ॥

(२०) अथ सम्पत्नीयहोममन्त्रमाह । “सम्पत्नी पत्या सुकृतेन गच्छताम् । यज्ञस्य द्युतौ धुर्यावभूताम् । सञ्जानानौ विजहतामरातीः । दिवि ज्योतिरजरमारभेताम्” इति । पत्या सहिता येयं पत्नी सा ‘सुकृतेन’ सुष्ठु सम्पादितेन कर्मफलेन, ‘सङ्गच्छतां’ । तावुभौ ‘द्युतौ’ परस्परसन्तुष्टौ, ‘यज्ञस्य’, ‘धुर्यौ’ भारवाहकौ, ‘अभूतां’, यज्ञमनुतिष्ठतामित्यर्थः । ‘सञ्जानानौ’ परस्परमैकमत्वं गतौ, ‘अरातीः’ शत्रुं, ‘विजहतां’ विनाशयताम्, ‘दिवि’ दुर्लोकस्थितं, ‘अजरं’ जरारहितं, ‘ज्योतिः’ आदित्यात्मकम्, ‘आरभेताम्’ आभिमुख्येन प्राप्नुताम् ॥

(२१) अथ नारिष्ठहोमार्थाश्चत्वारो मन्त्राः, तत्र प्रथममन्त्रमाह । “दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियाः । ताः प्रीणातु यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः प्रशिषमीडमानः । देवानां दैव्येऽपि यजमानोऽमृतोऽभूत्” इति । हे ‘यज्ञ’ तदभिमानिदेवते, तव ‘यज्ञियाः’ यज्ञयोग्याः, ‘तनुवः’ शरीराणि, ‘दश’ सङ्ख्याकाः

यन्ति । 'ताः' सर्वास्तनूः, 'यजमानः', 'घृतेन', 'प्रीणातु'
वर्षयतु । 'नारिष्ठयोः' यज्ञस्य नेताराः, यजमानाः नरा-
स्तेषां सम्बन्धिनो नाराः तेत्यतिशययुक्तौ नारिष्ठावाग्निवायू,
जाठराग्निः प्राणवायुश्च अतिशयेन नरेण सम्बन्धो तयोर्जा-
रिष्ठयोर्देवयोः 'प्रशिषं' प्रकृतं शासनं, 'दूडमानः' खुवन, 'यज-
मानः' इह 'देवानां', सम्बन्धी सन् 'दैव्ये' देवयोग्ये स्वर्गेऽपि,
'अमृतः' देवः, 'अमृत' ॥

(२२) अथ द्वितीयमाह । "यं वां देवा अकल्पयन् ॥ ११ ॥
ऊर्जो भागः शतक्रतु । एतद्वान्तेन प्रीणानि । तेन त्वप्यत-
मः हहौ" इति । हे 'शतक्रतु' शतसङ्ख्याककर्मनिध्यादकौ
नारिष्ठौ, 'वां' युवयोः, 'ऊर्जः' रसस्य 'यं भागं', 'देवा
'अकल्पयन्', तत् 'एतत्', इदानीं मया दीयत इति शेषः ।
'तेन' दत्तेन, 'वां' युवां उभौ, 'प्रीणानि' प्रीतौ करोमि,
'तेन' भागेन, हे 'अहहौ' अहसः, पापस्य हन्तारौ, युवां
त्वप्यतम् ॥

(२३) अथ तृतीयमाह । "अहं देवानां सुकृतामस्मि
लोके । ममेदमिष्टं न मिथुर्न भवाति । अहन्नारिष्ठावनुयजामि
विद्वान् । यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्भागधेयम्" इति । 'सुकृतां'
शोभनकर्मणां, 'देवानां', सम्बन्धिनो 'लोके', 'अहम्', 'अस्मि'
भूयासं, 'मम', सम्बन्धि यत् 'इष्टं' कर्म, तत् 'इदं' 'मिथुर्न'
भवाति' मिथ्या न भवति, अवश्यं फलप्रदमित्यर्थः । 'अहं',
'नारिष्ठौ', देवौ 'विद्वान्' तदीयमहिमानं जानन्, 'अनु-

यजामि' अनुकूलां पूजां करोमि । 'यत्' यस्मात् कारणात्, 'आभ्यां' नारिष्ठाभ्यां, 'इन्द्रः', 'भागधेयं' हविर्भागम्, 'अदधात्' सम्पादितवान् । तस्माद्यजामीति पूर्व्वान्वयः ॥

(२४) अथ चतुर्थमाह । "अदारसृङ्गवत देव सोम । अस्मिन् यज्ञे मरुतो मृडता नः । मा नो विददभि भामो अग्नस्तिः ॥१२॥ मा नो विदद्वृजनात् द्वेष्वाया" इति । हे 'सोम-देव', त्वम् 'अदारसृङ्गवत' दाराणामस्रदीयानां पत्नीनामसं-सयिता भव, पालको भवेत्यर्थः । हे 'मरुतः', देवाः, यूयम् 'अस्मिन्' 'यज्ञे', 'नः' अस्मान्, 'मृडत' सुखयत, 'भामः' भवदीयः क्रोधः, 'नोभि' अस्मदाभिमुख्येन, 'मा विदत्' मा प्राप्नोतु । तथा 'अग्नस्तिः' अपकीर्तिः, शत्रुहता 'नः' अस्मान्, 'मा विदत्' मा प्राप्नोतु । द्वेष्वात् 'वृजनात्', द्वेष्टं अन्या-दपि पापं यदस्ति तन्मा प्राप्नोतु ॥

(२५) अथ पौर्णमास्यां पार्वणहोमे मन्त्रमाह । "ऋषभं वाजिनं वयम् । पूर्णमासं यजामहे । स नो दोहताः सुवीर्यम् । रायस्योषः सहस्रिणम् । प्राणाय सुराधसे । पूर्णमासाय स्वाहा" इति । 'ऋषभं' श्रेष्ठं, 'वाजिनं' अन्नवन्तं, 'पूर्णमासं' एतन्नामकं देवं, 'वयं', 'यजामहे', । स च देवः, 'सुराधसे' शोभनधनहेतवे, 'प्राणाय' प्राणवृत्तिस्थित्यर्थं, 'नः' अस्माकं, 'सुवीर्यं' शोभनापत्ययुक्तं, 'सहस्रिणं' सहस्रसङ्ख्यायुक्तं, 'राय-स्योषं' धनपुष्टिं, 'दोहतां' दोग्धां, सम्पादयत्वित्यर्थः । 'पूर्ण-मासाय', देवाय 'स्वाहा' इदं हविः स्वाङ्गतमसु ॥

(२६) अमावास्यापार्वणहोममन्त्रमाह । “अमावास्या सु-
भगा सुमेवा । धेनुरिव भूय आप्यायमाना । सा नो दोह-
ताः सुवीर्यम् । रायस्योषः सहस्रिणम् । अपानाय सुरा-
धमे । अमावास्यायै स्वाहा” इति । इयम् ‘अमावास्या’, देवता
‘सुभगा’ सौभाग्ययुक्ता, ‘सुमेवा’ सुष्ठु सेवितुं योग्या, यथा
‘धेनुः’, प्रतिदिनं क्षीरं प्रयच्छति पुनः पुनराप्याययति एव-
मियममावास्या प्रतिमासं ‘भूयः’, देवानाप्याययति । सा न
इत्यादि पूर्ववत् । ‘अपानाय’ अपानवृत्तिस्थित्यर्थः ॥

(२७) अथ होतुरूपवेशनाधारैर्दर्मैर्वेद्या अभिस्तरणे मन्त्र-
माह । अभिस्तृणीहि परिधेहि वेदिम् । जामिं मा हिंसी-
रमुया शयाना । होतृषदना हरिताः सुवर्णाः । निष्का इमे
यजमानस्य ब्रध्ने” इति ॥ १२ ॥ हे दर्भ ‘अभिस्तृणीहि’ अभित
आस्तीर्णी भव, ‘वेदिं’, ‘परिधेहि’ आच्छादय, ‘अमुया’
वेद्या सह, ‘शयाना’ शयनं प्राप्तस्त्वं, ‘जामिं’ जायमानां प्रजां,
‘माहिंसीः’ । ‘होतृषदनाः’ होता येषु दर्भेषु निषोदति ता-
दृशा दर्भाः, ‘हरिताः’ हरितवर्णाः, ‘सुवर्णाः’ शोभन-
च्छायाः, ‘इमे’ पुरतो वर्त्तमानाः सन्तः, ‘यजमानस्य’, ‘ब्रध्ने’
कर्मफलभूते आदित्यलोके, ‘निष्काः’ अलङ्काराः सन्तु ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

‘देवाः’ स्वामिजपायेद*मङ्गाराणामपोहनं ।

हविर्मन्त्रयते ‘सूर्य’ आप्यायेत्यभिधारयेत् ॥

* ‘इदम्’ इति प्रतीकम् ।

† ‘आप्याय’ इति प्रतीकम् ।

'खोनं' पाद्यामुपस्तीर्य 'तस्मिन्' इति हविःचिपेत् ।
 आर्द्रं*ति हविरुद्वास्य 'यस्ते' दोहाभिधारणं ॥
 'दूरा' कपालान्यभ्यज्य 'देवास्' तु प्रवरो जपेत् ।
 'मा ते' हविरवद्येत यदा प्रत्यभिधारयेत् ॥
 'आज्या' प्राग्निचावदानं मनुने‡डामवद्यति ।
 'इडे' प्राञ्जन्ति तां 'ब्रध' पुरोडाशमभिसृजेत् ॥
 'आशा' प्रतिदिशं व्यूहेत् 'समङ्गां' प्रस्तराञ्जनं ।
 इन्द्राणीति॥ जपेत् पत्नी सम्पत्नीति§ जुहोति हि ॥
 दशेति¶ नारिष्ठहोम 'ऋषभं' पूर्णमाहुतिः ।
 अमेति** दर्शहोमस्यादभि††वेदिं सृणुत्विति ॥
 अथ मोमांसा, नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितं ।
 सङ्कीर्णो सङ्घोर्होमौ न वा प्रकरणा उभौ ।
 सङ्कीर्णवपकार्यस्य भेदावेतौ व्यवस्थितौ ॥
 दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात् प्रयाजादिवद्दर्शेऽपि होम-
 द्वयं कर्त्तव्यम् । पूर्णमासेति तथेति चेत् मैवम् । उपकार्ययोः
 सङ्घोर्व्यवस्थितत्वेनोपकारकयोर्होमयोरपि व्यवस्थाया युक्त-
 त्वात् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

* 'आर्द्रः' इति प्रतीकम् ।

† 'यत्' इति प्रतीकम् ।

‡ 'मनुन' इति प्रतीकम् ।

॥ 'इन्द्राणी' इति प्रतीकम् ।

§ 'सम्पत्नी' इति प्रतीकम् ।

¶ 'दश' इति प्रतीकम् ।

** 'अमा' इति प्रतीकम् ।

†† 'अभि' इति प्रतीकम् ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थपञ्चमयोरनुवाकयोरनुक्ताः परिशिष्टा ये मन्त्रास्ते सर्वे षष्ठेऽनुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र दोहादूर्ध्वं प्रैषमन्त्रमाह । “परिस्तृणीत परिधत्ताग्निम् । परिहितोऽग्निर्यजमानं भुनक्तु । अपां रस ओषधीनां सुवर्णः । निष्का इमे यजमानस्य सन्तु कामदुघाः । अमुत्रामुष्मिलोके” इति । हे दर्भाः ‘अग्निः’, ‘परिस्तृणीत’ परित आच्छादयत, ‘परिधत्त’ परितो धारयत, ‘परिहितः’ युष्माभिः परितो धारितः, ‘अग्निः’, ‘यजमानं’, ‘भुनक्तु’ पालयतु । अयं दर्भसमूहः ‘अपां’, ‘रसः’ सारभूतः, ‘ओषधीनां’, मध्ये ‘सुवर्णः’ शोभनवर्णोपेतः, ‘इमे’ दर्भाः, ‘यजमानस्य’, ‘अमुत्र’ परलोके, तत्रापि ‘अमुष्मिन्’ इन्द्रादिलोके, ‘निष्काः’ अलङ्कारभूताः, ‘कामदुघाः’, सन्तु ॥

(२) अथ ब्रह्मणो वरणे मन्त्रमाह । “भूपते भुवनपते । महतो भूतस्य पते । ब्रह्माणं त्वा वृणीमहे” इति । हे ‘भूपते’ भूमेः पालक, ‘भुवनपते’ अन्तरिक्षपालक, ‘महतो भूतस्य पते’ द्युलोकस्यापि पालक, ‘त्वां वृणीमहे’ ॥

(३) अथ वृतस्य ब्रह्मणो जप्यं मन्त्रमाह । “अहं भूपतिरहं भुवनपतिः । अहं महतो भूतस्य पतिः ॥ १ ॥ देवेन सवित्रा प्रसूत आर्लिज्यं करिष्यामि । देव सवितरेतं त्वा वृणते । वृहस्पतिं दैव्यं ब्राह्मणम् । तदहं मनसे प्रब्रवीमि । मनो

गायत्रियै । गायत्री त्रिष्टुभे । त्रिष्टुजगत्यै । जगत्यनुष्टुभे ।
 अनुष्टुप् पङ्क्त्यै । पङ्क्तिः प्रजापतये ॥ २ ॥ प्रजापतिर्विश्वेभ्यो
 देवेभ्यः । विश्वे देवा बृहस्पतये । बृहस्पतिर्ब्रह्मणे । ब्रह्मा भूर्भुवः
 सुवः । बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा । अहं मनुष्याणाम् । बृहस्पते
 यज्ञं गोपाय” इति । यजमानोक्तप्रकारेणाहं भूभ्यादिलो-
 कचयस्य पालकोऽस्मि तत्पालकदेवरूपेण भावितत्वात् ता-
 दृशोहं ‘सवित्रा’ प्रेरकेण देवेन, ‘प्रसृतः’ अनुज्ञातः सन्, ‘आ-
 र्विज्यं करिष्यामि’ । हे ‘सवितर्देव’, ‘त्वां’, एव ‘एतं’ ब्रह्माणं
 सर्व्वं यजमानाः ‘वृणते’ । कीदृशं त्वां, बृहस्पतिरूपेणावस्थितं
 ‘दैव्यं’ देवसम्बन्धिनं, ‘ब्राह्मणं’ ब्राह्मणजातिं, ‘तत्’ सर्व्वं
 वृत्तान्तजातम्, ‘अहं’, ‘मनसे’ मनोभिमानिने देवाय, ‘प्रब्र-
 वीमि’, ‘मनः’, देवस्य ‘गायत्रियै’, देवतायै प्रब्रवीति, एवं
 गायत्र्यादयस्त्रिष्टुभादिभ्यो ब्रह्मपर्य्यन्तेभ्यो ब्रुवन्ति । तच्च
 ‘ब्रह्मा’, भूरादिलोकचयात्मकं ‘देवानां’, मध्ये ‘बृहस्पतिः’,
 एव ‘ब्रह्मा’, ‘मनुष्याणां’, मध्ये ‘अहं’, ‘ब्रह्मा’, हे ‘बृहस्पते’,
 ‘यज्ञं’, इमं ‘गोपाय’ रक्ष, अहमपि त्वत्प्रसादाद्रक्षामीत्यभि-
 प्रायः ॥

(४) अयामिष्टेणाभिष्टह्यमाणस्योत्करस्यानुमन्त्रणे मन्त्र-
 माह । “इदं तस्मै हर्म्यं करोमि । यो वो देवाश्चरति ब्रह्म-
 चर्य्यम् । मेधावो दिक्षु मनसा तपस्वी ॥ २ ॥ अन्तर्दूतश्चरति
 मानुषीषु” इति । हे ‘देवाः’, ‘वः’ युष्मानुद्दिश्य, ‘ब्रह्मचर्य्यं’,
 ‘चरति’ नियमं करोति, ‘तस्मै’ नियमवते, ‘इदं’ इदानीं,

‘हर्म्यं’ निवासस्थानं, ‘करोमि’ । स ब्रह्मचारी ‘मेधावी’ प्रज्ञा-
वान्, ‘तपस्वी’ नित्यं तपोयुक्तः, ‘मानुषीषु’ मनुष्ययोग्यासु,
‘दिक्षु’, ‘अन्तः’ मध्ये, ‘मनसा’ विवेकेन युक्तः सन्, ‘दूतश्चरति’
हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायज्ञो वर्त्तते ॥

(५) अथ वेदेन समृज्यमानाया वेदेरनुमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
“चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये ।
मर्मृज्यमाना महते सौभगाय । मह्यं धुच्छा यजमानाय का-
मान्” इति । ‘चतुःशिखण्डा’ चतुर्भिर्भूषणस्थानीयैर्युक्ता,
चतुष्कोणा वा, ‘युवतिः’ आकारेण युवतिसदृशी, यथा युवति-
र्मध्ये सन्नततरा तथा वेदिरपि, अतएव ‘सुपेशाः’ शोभन-
रूपयुक्ता, ‘घृतप्रतीका’ घृतोपक्रमा, तस्यां हि वेद्यां प्रथमं घृतं
स्थाप्यते । सा च ‘भुवनस्य’ समस्तलोकस्य, ‘मध्ये’, यजमानस्य
मम ‘महते सौभगाय’, ‘मर्मृज्यमाना’ वेदेन मृशं शोध्यमाना,
वर्त्तते । तथाविधे हे वेदे ‘यजमानाय मह्यं कामान्’, ‘धुच्छ’
सम्पादय ॥

(६) अथ क्रियमाणाया वेदेरनुमन्त्रणमाह । “भूमि-
र्भूत्वा महिमानं पुपोष । ततो देवी बर्द्धयते पयांसि ।
यज्ञिया यज्ञं वि च यन्ति शञ्च । ओषधीराप इह शर्करीश्व”
इति । इयं वेदिः ‘भूमिर्भूत्वा’ सर्वत्र पृथिवीभावेन वर्त्तमाना,
‘महिमानं’ माहात्म्यं, ‘पुपोष’ पुष्पाति, तत इयं ‘वेदिः’
देविरूपा यागद्वारेण ‘पयांसि’ दृष्टिजलानि, ‘बर्द्धयते’,
‘ततः’ जलवृद्धेरुद्धै, ‘यज्ञियाः’ यज्ञसम्पादनार्हाः, ‘ओषधः’,

‘आपः’, ‘शर्कर्याः’ पशवस्य, ‘इह’ वेद्यां, ‘यज्ञं’, ‘वियन्ति च’
विविधं प्राप्नुवन्त्यपि, ततः ‘शस्त्रं’ सुखमपि, प्रयच्छन्तीति शेषः॥

(७) अथाद्विचमाणस्य साम्यजुषोनुमन्त्रणे मन्त्रमाह । “यो
मा हृदा मनसा चक्षु वाचा ॥ ४ ॥ यो ब्रह्मणा कर्मणा देष्टि
देवाः । यः श्रुतेन हृदयेनेष्णता च । तस्येन्द्र वज्रेण शिरश्छि-
नद्भि” इति । हे देवाः ‘यः’ शत्रुः, मां ‘हृदा’ तात्पर्य-
युक्तेन मनसा, ‘देष्टि’ । ‘यः’, च ‘वाचा’ अधिचेपतया, ‘देष्टि’,
‘यः’ च ‘ब्रह्मणा’ ब्रह्मवर्चसेन वेदाध्ययनादिना वा, ‘कर्मणा’
तपोदानेन वा, ‘देष्टि’, मात्सर्यं करोति इत्यर्थः । ‘यः’, च
‘श्रुतेन’ वज्रशास्त्रश्रवणेन, ‘इष्णता’ एषणशीलेन, इदं धना-
दिकं ममैव भूयादित्येवं रूपेण हृदयेन च देष्टि, हे ‘इन्द्र’,
‘तस्य’ सर्वस्य शत्रोः, ‘शिरः’, तदीयेन वज्रेण स्फ्यरूपेण
‘छिनद्भि’ ॥

(८) अथ समास्तीर्णस्य वर्हिषोनुमन्त्रणे मन्त्रमाह । “ऊर्णामृदु
प्रथमानं स्नानम् । देवेभ्यो जुष्टं सदनाय वर्हिः । सुवर्गे लोके
यजमानं हि धेहि । मां नाकस्य पृष्ठे परमे व्योमन्” इति ।
‘ऊर्णा’ मृदुकम्बलवन्मृदुस्वरूपं, ‘प्रथमानं’ विस्तारयुक्तं, ‘स्नानं’
सुखकरम्, इदं ‘वर्हिः’, ‘सदनाय’ उपवेशनाय, ‘देवेभ्यो जुष्टं’,
देवानां प्रियं, हे तादृग्वर्हे ‘नाकस्य पृष्ठे’ दुःखरहितस्य
स्थानस्योपरिभागे, ‘परमे’ उत्तरे, अतएव ‘व्योमन्’ विशेषेण
रत्नके स्वर्गलोके, ‘यजमानं मां’, ‘धेहि’ स्थापय । ‘हि’ शब्दे-
ऽवधारणे । सर्वथा स्थापयतु इत्यर्थः ॥

(६) अथ वर्हिषास्तीर्यमाणाया वेदेरनुमन्तणे मन्त्रमाह ।
 “चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते ।
 सा स्तीर्यमाणा महते सौभगाय ॥ ५ ॥ सा मे धुक्ष यजमानाय
 कामान् । शिवा च मे शग्मा चैधि । स्योना च मे सुषदा चैधि ।
 ऊर्जस्वती च मे पयस्वती चैधि । इषमूर्जं मे पिन्वस्व । ब्रह्म-
 तेजो मे पिन्वस्व । चत्रमोजो मे पिन्वस्व । विशं पुष्टिं मे पि-
 न्वस्व । आयुरन्वाद्यं मे पिन्वस्व । प्रजां पशून् मे पिन्वस्व”
 इति ॥ ६ ॥ घृतप्रतीकेत्यन्तं पूर्ववत् व्याख्येयं तादृशी वेदिः
 ‘वयुनानि’ कमनीयानि वर्हिषि ‘वस्ते’ वस्त्रवदाच्छादयति,
 ‘सा’ तादृशी वेदिः, यजमानस्य ‘महते सौभगाय’, वर्हिषा
 ‘स्तीर्यमाणा’, वर्त्तते । हे वेदे सा त्वं ‘यजमानाय मे’, ‘का-
 मान्’, ‘धुक्ष’ सन्पादय । किञ्च ‘मे’ मदर्थं, ‘शिवा च’ शान्ती-
 पद्रवा च, ‘शग्मा’ सर्वकार्यशक्ता च, ‘एधि’ भव । तथा ‘स्योना
 च’ सुखहेतुश्च, ‘सुषदा च’ सुष्टु प्रवेशनयोग्या च, ‘एधि’ ।
 तथा ‘ऊर्जस्वती’ बलवती, ‘पयस्वती’ क्षीरादिमती, ‘चैधि’ ।
 तथा ‘इषम्’ अन्नम्, ‘ऊर्जं’ दुग्धादिरसश्च, ‘मे’ मदर्थं,
 ‘पिन्वस्व’ बर्द्धय । ‘ब्रह्म’ अध्ययनादिसम्पत्तिं, ‘तेजः’ तन्नि-
 मित्तं कीर्त्तिश्च, ‘मे पिन्वस्व’ । तथा ‘चत्रं’ बलं, ‘आजः’
 कान्तिं, ‘मे’ मदर्थं, ‘पिन्वस्व’ । ‘विशं’ प्रजां, ‘शरीरपुष्टिं’,
 च ‘मे पिन्वस्व’ । अथवा ब्रह्मचत्रविशो वर्णत्रययुक्ताः प्रजाः ।
 ‘आयुः’ शतसंवत्सरोपेतं अन्नाद्यमन्नादनसामर्थ्यं, ‘प्रजां’ पुत्रा-
 दीन्, ‘पशून्’ गवादीन् ॥

(१०) अथ परिधिषु परिधीयमानेष्वनुमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
 “अस्मिन् यज्ञ उप भूय इक्षु मे । अविचोभाय परिधीन्द-
 धामि । धर्त्ता धरुणो धरीयान् । अग्निर्देवाऽसि निरितो
 नुदातै” इति । ‘अस्मिन् यज्ञे’, ‘भूय इक्षु’ पुनः पुनरेवमेव,
 यजमानस्य ‘अविचोभाय’ चलनाभावाय, ‘परिधीन्’, ‘उप-
 दधामि’ समीपे स्थापयामि, ते च परिधयस्तथोपि धारणे
 शक्तियुक्ताः क्रमेण ‘धर्त्तादि’शब्दैस्त्रिभिरुच्यन्ते, तैः परिधि-
 भिर्युक्तः ‘अग्निः’, ‘देवाऽसि’ देव्याणि रक्षःप्रभृतीनि, ‘इतः’
 यज्ञस्थानात्, ‘निर्णुदातै’ निष्कृत्य नाशयतु ॥

(११) अथ वेदेर्मध्ये तिर्यङ्मतेन साद्यमानयोर्विधृत्याख्ययो-
 र्दर्मयोरनुमन्त्रणे मन्त्रमाह । “विच्छिन्नद्वि विधृतीभ्याः स-
 पत्नान् । जातान् भ्रातृव्यान् ये च जनिष्यमाणाः । विशो
 यन्त्राभ्यां विधसाम्येनान् । अहः खानामुत्तमोऽसानि देवाः
 विशो यन्त्रे नुदमाने अरातिम् । विश्वं पाप्मानममतिं दुर्म-
 रायुम् ॥ ७ ॥ सीदन्ती देवी सुकृतस्य लोके । धृतीस्थो
 विधृती खधृती । प्राणान्मयि धारयतम् । प्रजां मयि धार-
 यतम् । पशून्मयि धारयतम्” इति । विविधं अतोऽवस्थितो
 वर्हिषः पृथक्त्वेन प्रसूरोधार्यते आभ्यामिति ‘विधृतीभ्यां’,
 ‘सपत्नान्’ शत्रून्, ‘विच्छिन्नद्वि’ विनाशयामि । एवं सामान्ये-
 नोक्ता पुनर्विशेषेणोच्यते, ‘जातान्’ पूर्वमुत्पन्नान्, ‘भ्रातृव्यान्’,
 ‘विच्छिन्नद्वि’, ‘यच्च’ अन्ये ‘जनिष्यमाणाः’, ‘भ्रातृव्याः’, ‘एनान्’
 भ्रातृव्यान्, ‘विशः’ प्रजायाः, ‘यन्त्राभ्यां’ नियमनसाधकाभ्यां,

दर्भाभ्यां, 'विधमामि' विनाशयामि । प्रजानियमनहेतुत्वं विशेष-
यन्तेस्य इत्यस्मिन्नपि मन्त्रे समान्नातम् । हे 'देवाः', 'अहं', 'स्वानां'
आत्मीयानां जनानां मध्ये, 'उत्तमोसानि' उत्कृष्टा भूयासं ।
'विशोचन्ते' प्रजायां नियामिके, 'अराति' शत्रुं, 'नुदमाने'
विनाशयन्त्यः, तथा 'विश्वं पाप्मानं' समस्तमपि पापं, 'अमतिं'
रोगं, 'दुर्मरायुं' दुर्मरणहेतुञ्च, 'नुदमाने', 'सुकृतस्य लोके'
सीदन्ती', अस्मिन् स्थाने तिष्ठन्त्यौ, 'देवो' द्योतनवत्यौ, तादृश्यौ
'हे 'विधृती', 'धृतीस्यः' सर्वस्य जगतो धारयित्री स्यः, 'स्व-
धृती' स्वायत्तधारणशक्तियुक्ते स्यः, तादृश्यौ युवां 'मयि',
'प्राणान्', 'धारयतं' स्थापयतम् ॥

(१२) अथ साद्यमानस्य प्रस्तरस्थानुमन्त्रणे मन्त्रमाह । "अयं
प्रस्तर उभयस्य धर्त्ता । धर्त्ता प्रयाजानामुतानूयाजानाम् । स
दाधार समिधो विश्वरूपाः । तस्मिन् सुचो अध्यासादयामि"
इति । 'अयं' साद्यमानः प्रस्तराख्यो दर्भमुष्टिः, 'उभयस्य'
जुहपष्टलक्षणस्य, 'धर्त्ता' धारयिता, 'उत' अपि च, प्रया-
जार्थानामनूयाजार्थानां आज्यानां धारयिता अतएव प्रस्तरः ।
आज्यधारणद्वारा विश्वरूपयुक्ताः 'समिधः' समिदाद्याः प्रयाज-
देवताः, 'दाधार' धारयति, 'तस्मिन्' एवंविधे प्रस्तरे, 'सुचः'
जुह्वादिकाः, 'अध्यासादयामि' उपरिस्थापयामि ॥

(१३) अथ प्रस्तरे साद्यमानाया जुह्वाः अनुमन्त्रणे मन्त्र-
माह । "आरोह पथो जुह देवयानान् ॥ ८ ॥ यत्रर्षयः
प्रथमजाः ये पुराणाः । हिरण्यपचाजिरा सम्भृताङ्गा । वह्निषि

मा सुकृतां यत्र लोकाः” इति । हे ‘जुहु’, ‘देवयानान्’ देवानां
गमनयोग्यान्, ‘पथः’ मार्गान्, ‘आरोह’, ये ‘महर्षयः’ । ‘पुराणाः’
अनादिसिद्धा वसिष्ठादयः, ते ‘प्रथमजाः’ अस्मत्तः पूर्वजाः,
‘यत्र’ येषु कर्मानुष्ठानमार्गेषु, वर्तन्ते तानारोहेति पूर्वत्रा-
न्वयः । ‘हिरण्यपक्षा’ हितरमणीयपार्श्वा, ‘अजिरा’ होमस्थाने
गमनशीला, ‘सम्भृताङ्गा’ सम्पूर्णावयवा, इदृशी त्वं ‘सुकृतां’
पुण्यवतां, ‘लोकः’ भोगभूमयः, ‘यत्र’, सन्ति, तत्र ‘मां’,
‘वहासि’ प्राचय ॥

(१४) अथ साद्यमानाया उपभृतोनुमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
“अवाहं वाध उपभृता सपत्नान् । जातान् भाटव्यान् ये च
जनिष्यमाणाः । दोहै यज्ञं सुदुघामिव धेनुम् । अहमुत्तरो
भूयासम् । अधरे मत्सपत्नाः” इति । ‘अहम्’, अनया ‘उप-
भृता’, ‘सपत्नान्’, ‘अववाधे’ विनाशयामि, जातानित्यादि
पूर्ववत् । ‘सुदुघां’ सुष्ठुदोहनयोग्यां, ‘धेनुमिव’, ‘यज्ञं’, अहं
‘दोहै’ यज्ञसाधनभृताया उपभृतो दोहनं करवाणि, तज्जन्यं
फलं सम्यादयामि इत्यर्थः । ततोऽहमितरेषु यजमानेषु ‘उ-
त्तरः’ उत्कृष्टः, ‘भूयासं’ । ‘मत्सपत्नाः’, ‘अधरे’ निष्कृष्टाः,
सन्तु ॥

(१५) अथ साद्यमानाया ध्रुवाया अनुमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
“यो मे वाचा मनसा दुर्भारायुः । हृदारातीयादभिदा
सदग्ने ॥ ८ ॥ इदमस्य चित्तमधरं ध्रुवायाः । अहमुत्तरो भूया-
सम् । अधरे मत्सपत्नाः” इति । ‘यः’ शत्रुः, ‘वाचा’, ‘मनसा’,

च 'मे' मम, 'दुर्मरायुः' दुर्मरणमिच्छुः, 'हृदा' स्वकीयेन मनसा, 'अरातीयात्' शत्रुत्वमिच्छन्, हे 'अग्ने', 'अभिदासत्' अभितो हिंसां कुर्वन्, 'अस्य' शत्रोः, 'चित्तमिदं', 'ध्रुवायाः', 'अधरं' अधस्तान् न्यग्भूतत्वेनावस्थितं, विनष्टप्रायमेव भवति शेषः । अहमुत्तर इत्यादि पूर्ववत् ॥

(१६) अथ जुह्वा दक्षिणभागे सुवस्य सादने मन्त्रमाह ।
“क्षपभोऽसि शाकरः । घृताचीनाः स्रुनुः । प्रियेण नाम्ना प्रिये सदसि सीद” इति । हे सुव 'क्षपभः' श्रेष्ठः, 'शाकरः' शक्तियुक्तः, 'घृताचीनां' घृतप्राप्तियुक्तानां जुह्वादीनां, 'स्रुनुः' पुत्रस्थानीयश्च, 'असि', 'प्रियेण', 'नाम्ना', सुवाख्येन युक्तः, 'प्रिये सदसि' जुह्वपार्श्वस्थाने, 'सीद' ॥

(१७) अथ तस्य साद्यमानस्य सुवस्थानुमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
“स्थानो मे सीद सुषदः पृथिव्यां । प्रथयि प्रजया पशुभिः सुवर्गे लोके । दिवि सीद पृथिव्यामन्तरिक्षे । अहमुत्तरो भूयासम् ॥ १० ॥ अधरे मत्सपत्नाः” इति । हे सुव 'सुषदः' सुखेन सादनीयस्त्वं, 'मे', 'स्थानः' सुखहेतुः, अत्रस्थाने 'सीद', अहमपि 'पृथिव्यां', 'प्रजया', 'पशुभिः', च 'प्रथयि' प्रथितः स्थाम्, तथा 'सुवर्गे लोके', च प्रथितः स्थां, त्वं द्युलोकादिस्वरूपे अस्मिंस्थाने सीद, अहमित्यादि पूर्ववत् ॥

(१८) अथ साद्यमानाया आज्यस्थाल्या अनुमन्त्रणे मन्त्रमाह । “इयं स्थाली घृतस्य पूर्णा । अर्चिनपयाः शतधार उत्सः । मारुतेन शर्माणा दैव्येन” इति । 'इयम्' आज्य'स्थाली',

‘घृतस्य पूर्णा’ घृतेन पूरिता, वर्त्तते । तत्र दृष्टान्तः, यथा
 ‘उत्सः’ प्रवाहः, तद्वत् । कीदृश उत्सः, ‘दैव्येन शर्माणा’ देवसम्ब-
 न्धिना सुखहेतुना, ‘मारुतेन’ वायुना, ‘अच्छिन्नपथाः’ अ-
 चीणोदकः, वर्षतो वायौ वाति सति प्रवाहजलमविच्छिन्न-
 मुत्स्यन्दन्ते, अत एव ‘शतधारः’ अनेकधारायुक्तः ॥

(१६) अथासन्नस्य पुरोडाशस्याग्नेयस्याभिमर्शने मन्त्रमाह ।
 “यज्ञोऽसि वर्वतः श्रितः । सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयतां ।
 शतं मे सन्वाशिषः । सहस्रं मे सन्तु स्रनृताः । इरावतीः
 पशुमतीः । प्रजापतिरसि सर्वतः श्रितः ॥ ११ ॥ सर्वतो मां
 भूतं भविष्यच्छ्रयतां । तशं मे सन्वाशिषः । सहस्रं मे सन्तु स्र-
 नृताः । इरावतीः पशुमतीः” इति । हे आग्नेय पुरोडाश त्वं,
 एव ‘सर्वतः श्रितः’ सर्वेणापि प्रकारेण सेवितः, ‘यज्ञः’
 यज्ञहेतुरसि, अतस्मादृशेन त्वया सह येन ‘मां’, अपि ‘भूतं
 भविष्यत्’, च पुत्रपौत्रादिरूपं फलं ‘अयतां’ सेवतां । किञ्च
 ‘मे’ मम, ‘आशिषः’ प्रार्थनीयाः कामाः, ‘शतं सन्तु’ वज्र-
 तरा भवन्तु । तथा ‘स्रनृताः’ प्रिया वाचः, मम ‘सहस्र’-
 सङ्ख्याकाः सन्तु । कीदृशः, ‘स्रनृताः’, ‘इरावतीः’ अन्नवत्यः,
 ‘पशुमतीः’ पशुमत्यः, पश्वन्नादेर्दातारं पुरुषं वज्रधा सुवन्ति
 ताः प्रियवाचो भवन्ति । हे पुरोडाश त्वं वृक्षादिना सर्व-
 स्थितिहेतुत्वात् ‘प्रजापतिः’, एव ‘असि’ । सर्वतः श्रित
 इत्यादि पूर्ववत् ॥

(१०) अथ पक्षे पयसि सादिते सत्यभिमर्शने मन्त्रमाह ।

“इदमिन्द्रियममृतं वीर्यं । अनेनेन्द्राय पशवो चिकित्सन् ।
तेन देवा अवतोप माम् । इहेषमूर्जं यशः सह आजः सनेयम् ।
शृतं मयि अयताम्” इति । ‘इदं’ चीरं, ‘इन्द्रियं’ इन्द्रियेण
जुष्टं, ‘अमृतं’ यागसाधनत्वेन विनाशरहितं, ‘वीर्यं’ वीर्यप्रदं,
‘अनेन’ चीरेण, इन्द्राय पशवो ‘चिकित्सन्’ आरोग्यमकुर्वन् ।
पशुभिः चीराख्ये हविषि सम्पादिते सति योऽयमिन्द्रस्य
परितोषः सैवानिष्टस्य चिकित्सा । हे देवाः ‘तेन’ अनेन पयसा,
‘इह’ अस्मिन् कर्म्मणि, वर्त्तमानं मां ‘उपावत’ उपेत्य रच-
त, ततो युष्मत्प्रसादादहं ‘ऊजे’ चीरादिरसं, ‘यशः’ कीर्तिः,
‘सहः’ बलं, ‘आजः’ बलकारणधातुपोषं, च ‘सनेयं’ लभेयं,
‘शृतं’ च इदं चीरं, ‘मयि अयतां’ पुनः पुनर्मामेव
भजतां ॥

(२९) अथासन्नस्य दध्नाऽभिमर्शने मन्त्रमाह । “यत् पृथि-
वीमचरत् तत् प्रविष्टं ॥ १२ ॥ येनासिञ्चद्वलमिन्द्रे प्रजापतिः ।
इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीवत् । येनोपरिष्ठादधिनाम्हेन्द्रं ।
दधि मां धिनातु” इति । ‘यत्’ प्रसिद्धं दधि, ‘पृथिवीं’
सान्नाय्यकुम्भिरूपां, ‘प्रविष्टं’, सत् ‘अचरत्’ तत्रैवातस्थितमा-
सीत्, ‘येन’ दध्ना, ‘प्रजापतिः’, ‘इन्द्रे’, ‘बलं’, ‘असिञ्चत्’ स्था-
पितवान्, ‘तत्’ च प्रजापतिः, पशून् अब्रवीदेतदस्मै सन्नयतेत्यादि
ब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं । ‘येन’ दध्ना, ‘उपरिष्ठात्’ शृतावस्थाया
ऊर्द्धं वर्त्तमानं, ‘महेन्द्रदेवं’, ‘अधिनात्’ प्रजापतिरप्रीणयत्,
तत् इदं दधि, ‘शुक्रं’ निर्मलं, ‘मधुर’ रसोपेतं, ‘वाजिनीवत्’

विशिष्टगतिमत्, कर्मप्रवृत्तिकारणमित्यर्थः । तत् 'दधि', 'मां',
अपि महेन्द्रमिव 'धिनातु' प्रीणयतु ॥

(२२) अथाद्येणोत्तरेण वा ध्रुवां वेदस्य विधाने मन्त्रमाह ।
“अयं वेदः पृथिवीमन्त्रविन्दत् । गुहा सतीं गहने गङ्गरेषु ।
स विन्दतु यजमानाय लोकम् । अच्छिद्रं यज्ञं भूरिकर्मा
करोतु” इति । ‘अयं वेदः’, ‘पृथिवी’, वेदरूपं असुरेभ्यः ‘अन्व-
विन्दत्’ अनुक्रमेण लभत । अतएव ब्राह्मणमास्नायते, ‘वेदेन
वै देवा असुराणां वित्तम्’ इत्यादि । कीदृशीं पृथिवीं, ‘गुहा’
गोप्यस्थाने, तत्रापि ‘गहने’ द्रष्टुमशक्ये स्थाने, तत्रापि ‘गङ्गरेषु’
दुष्प्राप्येषु प्रदेशेषु, ‘सतीं’ वर्त्तमानां । तथाच ब्राह्मणमास्नातं,
‘वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां गिरीणां परस्तात्’ इत्यादि ।
‘सः’ तादृशो वेदः, यजमानार्थं ‘लोकं’ स्थानविशेषं, ‘विन्दतु’
लभतां, तत् सिद्ध्यर्थं ‘भूरिकर्मा’ ब्रह्मव्यापारः, अयं वेदः
‘यज्ञं’, ‘अच्छिद्रं’ अविकलं, ‘करोतु’ ॥

(२३) अथासन्नानां सर्व्वेषां हविषामभिमर्शने मन्त्रमाह ।
“अयं यज्ञः समसदङ्गविज्ञान् । ऋचा साम्ना यजुषा देवता-
भिः ॥ १३ ॥ तेन लोकान्त्सूर्य्यवतो जयेम । इन्द्रस्य सख्यममृ-
तत्वमश्नां” इति । ‘अयं’ प्रवर्त्तमानो ‘यज्ञः’, ‘हविज्ञान्’ ब-
्रह्मभिर्हविर्भिर्युक्तः, ऋगादिमन्त्रैर्देवताभिश्च युक्तः, ‘समसदत्’
सम्यगिह सीदति । यद्यपि दर्शपूर्णमासयोर्नास्ति साम तथापि
सामप्रतिनिधिरूपं अग्न आयाहीत्यादिमन्त्रजातं विद्यते ।
तथाच ब्राह्मणमास्नातं, ‘अग्न आयाहि वीतय इत्याह रथ-

न्तरस्त्रैष वर्णः' इत्यादि । 'तेन' यज्ञेन, 'वचं' 'सूर्यवतः' सूर्य-
किरणादपहततमस्कान्, 'लोकान्', 'जयेम' । तत 'इन्द्रस्य',
'सख्यं' सखिवत् स्नेहविषयत्वम्, 'अमृतत्वं' कर्मभोगानुरूपञ्च,
'अश्नां' व्याप्नुयाम् ॥

(२४) अथासन्नस्येन्द्राग्नपुरोडाशस्याभिमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
“यो नः कनीय इह कामयातै । अस्मिन् यज्ञे यजमानाय मह्यं ।
अप तमिन्द्राग्नी भुवनां नुदेताम् । अहं प्रजां वीरवतीं विदेच”
इति । 'यः' शत्रुः, 'नः' अस्मादीये, 'इह' कर्माणि, 'कनीये'
अतिशये नीचे, अनुष्ठानवैकल्यं, 'कामयातै' कामयेत, तथा
'अस्मिन्' 'यज्ञे', वर्त्तमानाय 'मह्यं', च फलाघातं कामयत
'तं' शत्रुं, 'इन्द्राग्नी', देवौ 'भुवनात्' सर्वलोकात्, 'अपनुदेतां' ।
तयोः प्रसादात् 'अहं', 'वीरवतीं' वीरैर्हृत्यैर्युक्तां 'प्रजां'
पुत्रादिरूपां, 'विदेच' लभेयं ॥

(२५) अथाग्नीध्रस्येन्द्रासन्नहनैरग्निमन्त्रार्गे मन्त्रमाह । “अग्ने
वाजजित् । वाजं त्वा सरिष्यन्तं । वाजं जेष्यन्तं । वाजिनं वा-
जजितम् ॥ १४ ॥ वाजजित्यायै सम्भार्जिम् । अग्निमन्त्रादमन्त्रा-
द्याय” इति । हे 'अग्ने', 'वाजजित्' वाजस्थानस्य जेतः, त्वां, 'वा-
जजित्यायै' अन्नजयार्थं, 'सम्भार्जिम्' दर्मैः सम्यक् शोधयामि ।
कीदृशं त्वां, 'वाजं' अन्नम्, उद्दिश्य 'सरिष्यन्तं' प्रवर्त्तिष्यमाणं,
तथा वाजमन्नमुद्दिश्य शत्रून् 'जेष्यन्तं', जित्वा च 'वाजिनं'
बह्वन्नयुक्तं, 'वाजजितं' अनेन प्रकारेण सर्वस्थानस्य जेतारं,
किञ्च 'अन्नाद्याय' अन्नभक्षणसामर्थ्याय, 'अन्नादम्' अन्नभक्षण-
समर्थम्, 'अग्निं', 'सम्भार्जिम्' ॥

(२६) अथाग्नीध्रभागस्य विशेषे ब्रूहने मन्त्रमाह । “उप-
हृतो द्यौः पिता । उप मां द्यौः पिताऋयतां । अग्निराग्नी-
ध्रात् । आयुषे वर्चसे । जीवालै पुण्याय । उपहृता पृथिवी
माता । उप मां माता पृथिवी ऋयतां । अग्निराग्नीध्रात् ॥१५॥
आयुषे वर्चसे । जीवालै पुण्याय” इति । ‘द्यौः पिता’ द्युलोक-
देवोऽस्यत्पितृस्थानीयः, ‘उपहृतः’ अनुज्ञातः, सोऽपि द्युलो-
काख्यः ‘पिता’, ‘मां’, ‘उपऋयतां’ अनुजानातु, तथैव ‘अग्निः’,
स्वमुपहृतो अयुपऋयतां । कुतो हेतोः, ‘आग्नीध्रात्’ आग्नीध्र-
भागनिमित्तं, तदपि किमर्थं, अस्माकं ‘आयुषे’ चिरजीव-
नाय, ‘वर्चसे’ बलाय, ‘जीवालै’ जीवनौषधाय, ‘पुण्याय’
सुकृतसिद्धये, च एवमित्यं पृथिवी देवता मातृस्थानीयोपहृता
उपमामित्यादि पूर्ववत् ॥

(२७) अथेडाभक्षणाङ्गमार्ज्जने मन्त्रमाह । “मनो ज्योति-
र्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञः समिमं दधातु । बृहस्यतिस्तनु-
तामिमन्नः । विश्वे देवा इह मादयन्ताम्” इति । ‘मनोऽभि-
मानी देवो ‘ज्योतिः’ प्रकाशात्मकमिदम् ‘आज्यं’, ‘जुषतां’ ।
‘विच्छिन्नं’ केनापि वैकल्येन युक्तम्, ‘इमं यज्ञं’, ‘सन्दधातु’
वैकल्यरहितं करोतु । ‘बृहस्यतिः’, देवः ‘नः’ अस्माकम्, ‘इमं’
वैकल्यपरिहारं, ‘तनुतां’ कुरुतां । ‘विश्वे देवाः’, च ‘इह’
कर्मणि, ‘मादयन्तां’ अस्मिन् हर्षयन्तु ॥

(२८) अथ समिध्यानूयाजिक्यां आहितायां अग्न्यभिमन्त्र-
णे मन्त्रमाह । “यं ते अग्न आवृषामि । अहं वाचिपितृश्चरन् ।

प्रजाञ्च तस्य मूलञ्च । नीचैर्देवा निवृत्तत ॥१६॥ अग्ने यो नोऽभि-
दासति । समानो यश्च निष्पद्यः । इधमस्येव प्रचायतः । मा त-
स्योच्छेषि किञ्चन । यो मां देष्टि जातवेदः । यच्चाहं देष्मि यश्च
मां । सर्व्वाऽस्तानग्ने सन्दह । याऽश्वाहं देष्मि ये च माम्”
इति । हे ‘अग्ने’, ‘ते’ तदीयः, ‘अहं’, ‘यं’ रिपुं, ‘आवृश्वाभि’
सर्व्वतो नाशयितुं प्रवृत्तोऽस्मि, हे ‘पितः’ पालकाग्ने, ‘चरन्’
त्वां परिचरन्, ‘अहं’, वातेन रिपुराणा ‘क्षिपितः’ क्षयं नेतुं
विक्रियाकृतोऽस्मि, ‘तस्य’ दुरात्मनः, ‘प्रजां’ पुत्रादिकां, ‘मूलं’
जीवनहेतुं, धनं च, हे ‘देवाः’, सन्निहिताः ‘नीचैर्निवृत्तत’
न्यग्भूतं यथा भवति तथा नाशयत, हे ‘अग्ने’, ‘यः’ प्रबलः
शत्रुः, ‘नः’ अस्मान्, ‘अभिदासति’ हिनस्ति, ‘यश्च’ अन्यः
समानबलः, ‘निष्पद्यः’ नित्यं शत्रुत्वेनावस्थितः, हिनस्ति ‘तस्य’
द्विविधस्य शत्रोः, सम्बन्धि द्रव्यं ‘किञ्चन’ किमपि, ‘मोच्छेषि’
अवशिष्टं मा कुरु । तत्र दृष्टान्तः, ‘इधमस्येव प्रचायतः’ यथा
अग्नौ प्रविष्टप्रदाहेन क्षीयमाणस्य न कोऽप्यंशोऽवशिष्यते तद्वत्,
हे ‘जातवेदः’, ‘यः’ शत्रुः, मां ‘देष्टि’, ‘अहञ्च’, ‘यं’, ‘देष्मि’ ।
द्विविधो द्वेषः, प्रत्यक्षः परोक्षश्च, न तु प्रत्यक्ष उभयकर्तृको द्वेष
उदाहृतः परोक्षमुभयकर्तृकं द्वेषं सूचयितुं यश्च मामिति
पुनरुक्तं । एवञ्च सति द्वेष्टो द्वेष्टा च द्वौ च परोक्षौ ‘तान्’
चतुर्विधान्, ‘सर्व्वान्’, हे ‘अग्ने’, ‘सन्दह’ सम्यग् भस्मीकुरु ।
द्यौ मुखौ द्वेष्टद्वेष्टारौ तद्वारा तदीया अन्येपि द्वेष्टा द्वेष्टारश्च
ये सन्ति तान् सङ्गृहीतुं यामिति पुनरुक्तिः, तान् सर्व्वान्
सन्दहेति पूर्व्वचान्वयः ॥

(२९) अस्मिन् कर्मणि द्वावग्निसमार्गौ, सुच्याचारात् पूर्वमेकः
समार्गः तत्र मन्त्रः पूर्वमभिहितः, अनूयाजसमिदाधाना-
दूर्ध्वं द्वितीयः समार्गः । तत्राह । “अग्ने वाजजित् । वाजं त्वा
ससृवाऽसं ॥ १७ ॥ वाजं जिगिवाऽसं । वाजिनं वाजजितं ।
वाजजित्यायै समार्जिम् । अग्निमन्नादमन्नाद्याय” इति । पूर्व-
वद्वाख्येयं । तत्र कार्यस्य निष्पत्त्यमानत्वात् सरिथ्यन्तमित्यु-
क्तत्वाच्च निष्पन्नत्वात् ससृवांसमिति विशेषः ॥

(३०) अथ ऊतानामग्निसमार्गाणां दर्भाणामभिमन्त्रणे
मन्त्रमाह । “वेदिर्वर्हिः अत्रऽहविः । इध्मः परिधयः सुचः ।
आज्यं यज्ञ ऋचो यजुः । याज्याश्च वषट्काराः । समे सन्न-
तयो नमन्तां । इध्मसन्नहने ऊते” ॥ १८ ॥ इति । ‘अत्रितं’
आसादितं, हविर्वेद्यादयो वषट्कारान्ताः सर्वे ‘सन्नतयः’
सन्नमनशीलाः सन्तः, ‘मे’ मर्त्यं, ‘सन्नमन्तां’ पुनः पुनर्विधेयाः
भूयो वर्त्तन्तां । कस्मिन् काल इति तदुच्यते, ‘इध्मसन्नहने’
इध्मबन्धनहेतौ दर्भे ‘ऊते’, सति सन्नमन्तामित्यन्वयः ॥

(३१) अथ यत् प्रस्तरान्तृणमपातं तस्मिन्नग्नौ प्रहिद्य-
माने सति जप्यं मन्त्रमाह । “दिवः खीलोऽवततः । पृथिव्या
अधुत्थितः । तेनासहस्रकाण्डेन । द्विषन्तः शोचयामसि ।
द्विषन्ते वज्रशोचतु । ओषधे मो अहः शुचं” इति । हे प्रस्तर-
दण त्वं ‘दिवः’ द्युलोकात्, ‘अवततः’ अधस्तात् प्रसारितः,
‘पृथिव्याः’, ‘अधि’ उपरि, ‘उत्थितः’ ऊर्ध्वत्वेन स्थापितः, ‘खीलः’
स्तम्भः, लोकद्वयधारणहेतुस्तम्भोऽसीत्यर्थः । ‘तेन’ त्वया, ‘सहस्र-

काण्डेन' वज्रप्रकारेण, 'द्विषन्तं शोचयामसि' शत्रुं शोकयुक्तं कुरु । तथा 'मे', 'द्विषन्' शत्रुः, 'वज्रशोचतु' अधिकं शोकयुक्तो भवतु । हे 'आषधे' दर्भ, 'अहं', तत्प्रसादात् 'मा शुचं' शोकं मा प्राप्नुवानि ॥

(३२) अथानूच्यमानस्य शत्रुवाकस्यानुमन्त्रणे मन्त्रमाह ।
“यज्ञ नमस्ते यज्ञ । नमो नमश्च ते यज्ञ । शिवेन मे सन्ति-
ष्ठस्व । खोनेन मे सन्तिष्ठस्व ॥ १८ ॥ सुभूतेन मे सन्तिष्ठस्व ।
ब्रह्मवर्चसेन मे सन्तिष्ठस्व । यज्ञस्यर्द्धिमनु सन्तिष्ठस्व । उप ते
यज्ञ नमः । उप ते नमः । उप ते नमः” इति । हे 'यज्ञ' शत्रु-
वाकरूपयज्ञाङ्ग, 'ते', 'नमः', अस्तु । किञ्च हे 'यज्ञ', 'ते',
'नमो नमः' पुनः पुनर्नमस्कारोस्तु । आदरातिशयद्योतनार्थ-
मेवमभिधानम् । हे 'यज्ञ', 'मे', 'शिवेन' सर्वोपद्रवोपशमन-
रूपेण, 'सन्तिष्ठस्व' समाप्तिं गच्छ, तथा 'खोनेन' सुखप्राप्ति-
रूपेण, 'सुभूतेन' सुष्ठु निष्पन्नत्वाकारेण, 'ब्रह्मवर्चसेन' मन्त्र-
बलेन च, 'सन्तिष्ठस्व' । तथा 'यज्ञस्य' यजमानस्य, 'स्यर्द्धिं'
फलम्, 'अनु'लचीकृत्य, 'सन्तिष्ठस्व' । हे 'यज्ञ', 'ते' तव, 'उप'
समीपे, 'नमः' अस्तु । अभिधानमत्यादरार्थम् ॥

(३३) अथ तण्डुलप्रचालनजलस्योत्करदेशे निनयनाय म-
न्त्रमाह । “त्रिष्फलीक्रियमाणानाम् । द्योन्यङ्गो अवशिष्यते ।
रक्षसां भागधेयं । आपस्तत्रवहतादितः” ॥ २० ॥ इति ।
तण्डुलानां कणादनिरसनेन शोधनं फलीकरणं, तत्त्रिवारं
कर्तव्यम् । तथा क्रियमाणानां तण्डुलानां सम्बन्धो 'न्यङ्गः' नि-

कृष्टांशः कणादिरूपः, 'यः' स्वल्पः, 'अवशिष्यते', 'रक्षसां भागधेयं', 'तत्' कणादिरूपमङ्गं, हे 'आपः', 'इतः' अस्मात् स्थानात्, 'प्रवहतात्' ब्रकर्षेणान्यत्र नयत ॥

(३४) अथान्वाहार्यपचने पिष्टलेपस्य होमे मन्त्रमाह ।
 "उलूखले मुसले यच्च पूर्णे । आशिक्षेष दृषदि यत् कपाले ।
 अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि । विश्वे देवा हविरिदं जुषन्तां । यज्ञे
 या विप्रुषः सन्ति वक्त्रोः । अग्नौ ताः सर्वाः स्विष्टाः सुऊता
 जुहोमि" इति । उलूखलादौ कपालान्ते द्रव्ये 'यद्यत्' पिष्टं,
 'आशिक्षेष' आस्तिष्ठमभूत्, ते सर्वे पिष्टांशाः 'अवप्रुषः' प्रधाना-
 नाऊतावनुपयुक्ताः, 'विप्रुषः' लेपाः, तान् सर्वान् 'संयजामि'
 सम्भूय वक्त्रौ प्रक्षिपामि । 'इदं हविः', 'विश्वे देवाः', 'मेवन्तां ।
 किञ्च अस्मिन् 'यज्ञे', उलूखलादावनास्तिष्टाः 'विप्रुषः', 'याः',
 'वक्त्रोः', 'सन्ति', 'ताः सर्वाः', अपि 'अग्नौ', एव 'स्विष्टाः'
 सुष्ठु देवतोद्देशेन त्यक्ताः, 'सुऊताः' सुष्ठुप्रक्षिप्ताश्च यथा
 भवन्ति तथा 'जुहोमि' ॥

(३५) अथादित्योपस्थानार्थाः षण्मन्त्राः, तत्र प्रथममाह ।
 "उद्यन्नद्यमित्रमहः । सपत्नान् मे अनीनशः । दिवैनान् विद्युता
 जहि । निम्रोचन्नधरान् कृधि" ॥ २१ ॥ इति । हे 'मित्रमहः'
 अनुकूलतेजोयुक्तादित्य, त्वं 'उद्यन्' उदयं गच्छन्, 'अद्य'
 एवाह्नि, 'मे', 'सपत्नान्' शत्रून्, 'अनीनशः' नाशयत । त-
 त्प्रकारमुच्यते, 'दिवः', 'विद्युता' विद्योतमानया तीक्ष्णया
 भासा, 'एनान्' शत्रून्, 'जहि' नाशय । अथ 'निम्रोचन्' अस्त्रं

गच्छन्, 'अधरान्' निष्कृष्टान्, 'क्षधि' कुरु, रात्रौ तमसैव पीडितान् कुरु ॥

(३६) अथ द्वितीयमाह । "उद्यन्नद्य वि नो भज । पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुस्त्वस्य हेशिषे । तस्य नो देहि सूर्य्य" इति । हे 'सूर्य्य', 'अद्य' अस्मिन्नेवाङ्गि, 'उद्यन्', त्वं 'नः' अस्मभ्यं, 'विभज्य' धनादिकं पृथक् पृथग्देहि । तत्र दृष्टान्तः, 'यथा', लोके 'पिता', 'पुत्रेभ्यः', विभज्य ददाति, तद्वत् । किञ्च 'दीर्घायुस्त्वस्य', 'हेशिषे' समर्थोसि, 'नः' अस्मभ्यं, 'तस्य' तद्दीर्घायुष्टुं, 'देहि' ॥

(३७) अथ तृतीयमाह । "उद्यन्नद्य मित्रमहः । आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृद्गोमं मम सूर्य्य । हरिमाणञ्च नाशय" इति । 'मित्रमहः' अनुकूलतेजोयुक्त हे सूर्य्य, 'अद्य' अस्मिन्दिने, 'उद्यन्' उद्यं इच्छन्, 'उत्तरां' अतिशयेनोत्कृष्टां, 'दिवं', 'आरोहन्', 'मम', 'हृद्गोमं' मानसीं पीडां, 'हरिमाणञ्च' हरितता शोकप्रभवं वैवर्ण्यं, व्याधिप्रभवं विरूपत्वञ्च, 'नाशय' ॥

(३८) अथ चतुर्थमाह । "शुकेषु मे हरिमाणम् । रोपणाकासु दध्मसि ॥ २२ ॥ अथो हारिद्रवेषु मे । हरिमाणं निदध्मसि" इति । 'मे' मदीयं, 'हरिमाणं' हरितवर्णं, 'शुकेषु' पक्षिविशेषेषु, तत्रापि 'रोपणाकासु' स्तोजातिषु, 'दध्मसि' स्थापयामः । ते हि हरिमाणं प्रार्थयन्ते । 'अथो' अपि च, 'हारिद्रवेषु' हरितालद्रुमेषु, 'मे' मम, 'हरिमाणं', 'निदध्मसि' नितरां स्थापयामः ॥

(३९) अथ पञ्चममाह । “उदगादयमादित्यः । विश्वेन सहसा सह । द्विषन्तं मम रन्ध्रयन् । मो अहं द्विषतो रधम्” इति । ‘अयमादित्यः’, ‘विश्वेन सहसा’ सर्व्वेणापि बलेन, ‘सह’, ‘उदगात्’ उदयं प्राप्तवान् । किं कुर्व्वन्, ‘मम’, ‘द्विषन्तं’ शत्रुं, ‘रन्ध्रयन्’ हिंसयन्, यस्मादयमेव कुर्व्वन्नुदेति तस्मादस्य प्रसादात् ‘अहं’, ‘द्विषतः’, सकाशात् ‘भोरधं’ मैव हिंसां प्राप्तवानि ॥

(४०) अथ षष्ठमाह । “यो नः शपादशपतः । यश्च नः शपतः शपात् उषाश्च तस्मै निमृक्क । सर्व्वं पापम् समूहताम्” इति । ‘अशपतः’ अनाक्रोशतः, ‘नः’ अस्मान्, ‘यः’ शत्रुः, ‘शपात्’ शपति, अधिचिपति, ‘यश्च’ अन्यः शत्रुः, ‘शपतः’ अधिचिपतः, ‘नः’ अस्मान्, ‘शपात्’ प्रत्यधिचिपति, ‘तस्मै’ तदर्थं, तस्मिन्नवस्थापयितुं, ‘उषाश्च’ ‘निमृक्क’ उदयास्तमयदेवौ, अहोरात्रदेवौ ‘सर्व्वं पापम्’ अस्मदीयं पापसमूहं, ‘समूहतां’ सङ्गतं कृत्वा स्वस्मिन्नेव स्थापयतां ॥

(४१) अथ समिद्धो अग्न इत्युपसमिन्धनादूर्द्ध्वं आहवनी-यस्थोपस्थाने मन्त्रमाह । “यो नः सपन्नो यो रणः । मर्त्तो-ऽभिदासति देवाः । इधस्येव प्रचायतः । मा तस्योच्छेपि किञ्चन” इति । हे ‘देवाः’, ‘यो मर्त्तः’ मनुष्यः, ‘नः’ अस्माकं, ‘सपन्नः’ शत्रुः सन्, अनर्थं चिन्तयति, ‘यः’, च अस्माभिः सह ‘रणः’ युद्धकारी सन्, ‘अभिदासति’ उपचपयति, ‘तस्य’ उभयविधस्य सम्बन्धि, ‘किञ्चन’ धनादिकं, ‘मोच्छेपि’ अव-

शिष्टं माकुरुत, किन्तु सर्वं विनाशय । यथा 'प्रचायतः' प्रकर्षेण चीयमाणस्य, दह्यमानस्य, 'इधस्य' काष्ठस्य, न कोऽप्यंशोऽवशिष्यते, तद्वत् ॥

(४२) अथाभिचरदुपवेषोद्वासने विकल्पितं मन्त्रमाह ।
“अपसृष्टः परापत । शरो ब्रह्मसंश्रितः । गच्छामित्रान् प्रविश । मैषां कञ्चनोच्छिष” ॥ २३ ॥ इति । हे उपवेष, ‘अपसृष्टः’ मयाक्षिप्तः, ‘परापत’ अपुनरावृत्तो भव, ‘शरः’ वाणः, हिंसकः, त्वं ‘ब्रह्मसंश्रितः’ मन्त्रेण चिकीर्षितः सन्, एतत्स्थानात् ‘गच्छ’ । गत्वा च ‘अमित्रान्’ शत्रून्, ‘प्रविश’ प्रविश्य च ‘एषां’ अमित्राणां, सम्बन्धि किञ्चिदपि गृहादिकं ‘मोच्छिषः’ अवशिष्टं माकार्षीः ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

‘परि’ (१) दोहौ परिप्रेषौ ‘भूपते’ (२) ब्रह्मणे वृत्तिः ।
‘अहं’ (३) वृत्तोजपेद्धोदं (*४) उत्करं त्वनुमन्त्रयेत् ॥
‘चतुष्’ (५) तु वेदिसंस्पृष्टं ‘भूमिः’ (६) वेदिकृतिं तथा ।
‘योमाः’ (७) तम्ब यजुश्चोर्णा (†८) वर्हिर्वेद्यास्तृतिं ‘चतुः’ (९) ॥
‘अस्मिन्’ (१०) तु परिधीन् ‘विच्छि’ (११) विधृती प्रस्तरं ‘लयं’ (‡१२) ।
जुहपष्टद्वुवास्वाचो तिसृभिः (१३-१५) ‘सृषभः’ (१६-१८) सुवम् ॥
‘दयं’ (१९) स्थाली पुरोडाशं यज्ञोऽसी (॥ १९) त्यभिसंस्पृशेत् ।

* ‘इदम्’ इति प्रतीकम् ।

† ‘ऊर्णा’ इति प्रतीकम् ।

‡ ‘अयं’ इति प्रतीकम् ।

॥ ‘यज्ञोसि’ इति प्रतीकम् ।

'इदं' (२०) क्षीरं 'यत्पृ' (२१) दध्ययं (*२२) वेदं निदधाति हि ॥
 'अयं' (२३) सर्वहविस्पर्शा 'योन' (२४) ऐन्द्राग्नमर्शनम् ।
 'अग्ने' (२५) ऽग्निं मार्ष्टि 'रोपा' (?) † २६) ग्रीष्मभागमपसारयत् ॥
 'मनो' (२७) ऽद्विर्मा र्जयेद् 'यन्ते' (२८) समिद्धाग्न्यभिमन्त्रणम् ।
 'अग्ने' (२९) ऽग्निं मार्ष्टि 'वेदिस्' (३०) तु जपेत् संमार्गकाहुतिं ॥
 'दिवः' (३१) प्रस्तरसंहारं 'यज्ञ' (३२) तं शंयुवाककं ।
 'त्रिस्' (३३) तण्डुलक्षालनन्तु निनयेदुत्करे ह्युलू (‡ ३४) ॥
 पिष्टलेपाहुतिश्चोद्यन् (॥ ३५-४०) आदित्यमुपतिष्ठते ।
 'यो नः' (४१) पूर्वान्युपस्थानमुपवेधं त्यजेद् 'अप' (४२) ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थपञ्चमषष्ठेऽनुवाकेषु दर्शपूर्णमासेष्टिशेषा मन्त्रा
 उक्ताः । तेषु मन्त्रेषु याजमानत्वादिविभागः कल्पसूत्रादव-
 गन्तव्यः । उत्तरेऽनुवाकेषु सोमाङ्गभूता मन्त्रा उच्यन्ते ।
 तत्रास्मिन्ननुवाके दीक्षाङ्गमन्त्राः । आदौ तावदेव यजनार्थं
 देवतोपस्थानमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण, 'अपि वा न देव
 यजनया चेद्देवता एवोपतिष्ठेतेति' । तत्रोपस्थाने मन्त्रमाह ।

* 'अयं' इति प्रतीकम् ।

† 'उप' इति प्रतीकम् ।

‡ 'उलू' इति प्रतीकम् ।

॥ 'उद्यन्' इति प्रतीकम् ।

“*सच्चेदं पश्य । विधर्त्तरिदं पश्य । नाकेदं पश्य । रमतिः पनिष्ठा ।
 ऋतं वर्षिष्ठं । अमृता चान्याहुः । सूर्या वरिष्ठो अचभिर्वि-
 भाति । अनु द्यावापृथिवी देवपुत्रे” इति । हे ‘सत्’ सहनशील,
 शत्रूणामभिभावकाग्ने, ‘इदं’ देवयजनं, ‘पश्य’ अनुजानीहि ।
 हे ‘विधर्त्तः’ सर्वस्य विविधं धारक वायो, त्वमपि ‘इदं पश्य’ ।
 हे ‘नाक’ सुखैकस्थानस्थितादित्य, त्वमपि ‘इदं पश्य’ । इयं
 च देवयजनभूमिः ‘रमतिः’ ‘पनिष्ठा’ चास्तु रमन्तेऽस्यां
 देवपितृमनुष्या इति ‘रमतिः’, अतिशयेन व्यवहारयोग्या,
 ‘पनिष्ठा’, ‘ऋतं’ यज्ञं, ‘वर्षिष्ठं’ प्रवृद्धतमं, भवतु । ‘यानि’
 चान्यानि प्राग्वंशसदोहहविर्धानादीनि, अपेक्षितानीति
 ‘आहुः’, तान्यपि ‘अमृताः’ अमृतत्वस्य फलस्य साधनानि, सन्तु,
 ‘वरिष्ठः’ अत्युत्तमः, ‘सूर्यः’, च ‘अचभिः’ अक्षिस्थानोद्यैरग्निभिः,
 ‘विभाति’ विविधं प्रकाशते, देवाः पुत्रा यद्योस्ते ‘देवपुत्रे’,
 तादृशौ ‘द्यावापृथिव्यौ’, अपि अनुकूले भवतां ॥

(२) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘अथास्मै चौममहतं महद्वासः
 प्रयच्छति तत्परिगृह्णाति’ इति । तत्र प्रतिग्रहे मन्त्रमाह ।
 “दीक्षासि तपसो योनिः । तपोऽसि ब्रह्मणो योनिः ॥ १ ॥
 ब्रह्मासि चतस्र्यो योनिः । चतस्रस्तस्य योनिः । ऋतमसि
 भूरारभे । अर्द्धा मनसा । दीक्षां तपसा । विश्वस्य भुवनस्था-

* अनुवाकप्रारम्भे ‘परिगृहीतं भुवनस्य मध्ये मध्यं ध्रुवम् भुवनानि
 वस्ते सामे ध्रुवम्’ इति पाठः मूले वर्तते । एतद्भाष्ये एतदनुवाकविनि-
 योगसङ्ग्रहे च नैष दृश्यते । ऽ चिह्नितपुस्तके ‘सच्चेदं पश्येति’
 पाठोऽपि न वर्तते ।

धिपत्नीं । सर्व्वे कामा यजमानस्य सन्तु” इति । हे चैवम
 ‘दीक्षासि’ त्वं दीक्षासाधनमसि, ‘तपसः’ एकस्नानादिनियम-
 रूपस्य, ‘योनिः’ कारणम्, असि । तच्च ‘तपः’, त्वमेव ‘असि’,
 तस्यापि कारणत्वात् । ‘ब्रह्मणः’ ब्रह्मवर्चसस्य ‘योनिः’ का-
 रणम्, असि । कारणत्वादेव तच्च ‘ब्रह्म’, त्वमेव ‘असि’ ।
 ‘क्षत्रस्य’ बलस्य, ‘योनिः’, असि । अतएव तदपि ‘क्षत्रं’,
 त्वमेव ‘असि’ । ‘क्षत्रस्य’ यज्ञस्य, ‘योनिः’, असि । अत-
 एव तदपि ‘क्षत्रं’, त्वमेव ‘असि’ । ‘भूः’ यज्ञद्वारा सर्व्वस्य
 भावयिता, अहं ‘मनसा’, सह ‘अद्भ्यां’ कर्मानुष्ठाने विश्वासम्,
 ‘आरभे’ । तथा ‘तपसा’, सह ‘दीक्षां’ नियमविशेषम्,
 ‘आरभे’ । कीदृशीं दीक्षां, ‘विश्वस्य भुवनस्य’ सर्व्वस्य भूतजा-
 तस्य, ‘अधिपत्नीं’ यज्ञद्वारेणाधिकं पालयित्रीं, ततश्च ‘यज-
 मानस्य’, ‘सर्व्वे कामाः’, ‘सन्तु’ सम्पद्यन्तां ॥

(३) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘पूर्णाऊतिः ह्ययमानामनुमन्त्रयत’
 इति । तत्र मन्त्रमाह । “वातं प्राणं मनसान्वारभामहे ।
 प्रजापतिं यो भुवनस्य गोपाः । स नो मृत्योस्त्रायतां पा-
 त्वहसः ॥ २ ॥ ज्योग्जीवाजरामशीमहि” इति । ‘यः’ प्रजा-
 पतिः, ‘भुवनस्य’, ‘गोपाः’ रक्षकः, ‘प्रजापतिं’, ‘वातं’ देहा-
 द्दधिर्वीयुरूपं, देहस्यान्तः ‘प्राण’रूपं, ‘मनसा’, भक्तियुक्तेन
 ‘अन्वारभामहे’ अनुक्रमेण परिगृह्णीमः । ‘सः’ प्रजापतिः, ‘नः’
 अस्मान्, ‘अपमृत्योस्त्रायतां’, ‘अहसः’ पापाच्च, ‘पातु’ । ‘ज्योग्-
 जीवाः’ चिरकालं जीवन्तः, ‘जरामशीमहि’ स्वविरलं प्राप्नुमः ॥

(४) अथ कृष्णाजिनस्य चतुर्द्विंशत्यु मध्ये च स्थर्षे मन्त्रमाह ।
 “इन्द्रशाक्तर गायत्रीं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रशाक्तर त्रिष्टुभं
 प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रशाक्तर जगतीं प्रपद्ये । तां ते
 युनज्मि । इन्द्रशाक्तरानुष्टुभं प्रपद्ये । तां ते युनज्मि । इन्द्रशाक्तर
 पङ्क्तिं प्रपद्ये ॥ ३ ॥ तां ते युनज्मि” इति । हे ‘इन्द्रशाक्तर’
 शक्तरौक्कन्दः स्वामिन्, शक्तिमत्वात् त्वदनुज्ञया ‘गायत्रीं’, देवीं
 ‘प्रपद्ये’ प्राप्नोमि । ‘ते’ त्वदीयां, ‘तां’ गायत्रीं, ‘युनज्मि’
 अस्मिन् कर्माणि युक्तां करोमि । एवमुत्तराचापि योज्यम् ॥

(५) अथ कृष्णाजिनमारूढस्य जप्यं मन्त्रमाह । “आहं दीक्षा-
 मरूहमृतस्य पत्नीम् । गायत्रेण कन्दसा ब्रह्मणा च । ऋतं
 सत्ये धायि । सत्यमृते धायि । ऋतञ्च मे सत्यञ्चाभूताम् ।
 ज्योतिरभूवः सुवरगमम् । सुवर्गं लोकं नाकस्य पृष्ठम् ।
 ब्रध्नस्य विष्टपमगमम्” इति । ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य, ‘पत्नीं’ पाल-
 यित्रीं, ‘दीक्षाम्’, ‘अहम्’, ‘आरूहं’ आरूढोऽस्मि । कीदृशोऽहं,
 ‘गायत्रेण’, ‘कन्दसा’ कन्दोभिमानिदेवेन, ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण वा,
 अनुगृहीतः तादृशस्य मम ‘ऋतं’, ‘सत्यं’, स्थापितं ‘सत्यम्’,
 ‘ऋते’, स्थापितं । मानसम् ‘ऋतं’ । वाचिकं ‘सत्यं’ । ‘ऋतञ्च
 सत्यञ्च’, इत्येतदुभयं ‘मे’ मम, ‘अभूतां’ सर्व्वदा मयि वर्त्तेतां ।
 तथा सत्यहं ‘ज्योतिरभूव’ परं ज्योतिरेव सम्यस्ये । ततश्च
 ‘सुवः’ स्वर्गं, ‘अगमं’ गमिष्यामि । ततश्च सर्व्वमपि स्वर्गाख्यं
 ‘लोकं’, गमिष्यामि । ततः ‘नाकस्य’ अविद्यमानस्य दुःखस्या-
 दित्यमण्डलस्य, ‘पृष्ठम्’, उपरिभागं, गमिष्यामि । ततः ‘ब्रध्नस्य’

परिवृढस्य परमात्मनः, 'विष्टपं' स्थानम्, 'अगमं' गमिष्यामि॥

(६) सूत्रकारेण दीक्षितं प्रति उक्तं, 'अथैनमध्वर्युरभिमन्त्रयत' इति । तत्र मन्त्रमाह । "पृथिवी दीक्षा ॥ ४ ॥ तयाग्निर्दीक्षया दीक्षितः । ययाग्निर्दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । अन्तरिक्षं दीक्षा । तया वायुर्दीक्षया दीक्षितः । यया वायुर्दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । द्यौर्दीक्षा । तयादित्यो दीक्षया दीक्षितः । ययादित्यो दीक्षया दीक्षितः ॥ ५ ॥ तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । दिशो दीक्षा । तया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः । यया चन्द्रमा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । आपो दीक्षा । तया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः । यया वरुणो राजा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । ओषधयो दीक्षा ॥ ६ ॥ तया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः । यया सोमो राजा दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । वाग्दीक्षा । तया प्राणो दीक्षया दीक्षितः । यया प्राणो दीक्षया दीक्षितः । तया त्वा दीक्षया दीक्षयामि । पृथिवी त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । अन्तरिक्षं त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । द्यौस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् ॥ ७ ॥ दिशस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । आपस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । ओषधयस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । वाक् त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । ऋचस्त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । सामानि त्वा दीक्षमाणमनुदीक्षताम् । यजूंषि त्वा दीक्षमाणमनुदी-

चन्ताम् । अहश्च रात्रिश्च । कृषिश्च वृष्टिश्च । त्विषिश्चाप-
चितिश्च ॥ ८ ॥ आपश्चौषधयश्च । ऊर्क् च सूनृता च । तास्वा
दीक्षमाणमनुदीक्षन्ताम्” इति । येयं ‘पृथिवी’, सा ‘दीक्षा’ या
निष्पादकत्वात् दीक्षा, ‘तया’ पृथिव्यात्मकया, ‘दीक्षया’,
‘अग्निः’, ‘दीक्षितः’ संस्तुतः, अग्नेः संस्कारिकया ‘तया दीक्ष-
या’, हे यजमान त्वां ‘दीक्षयामि’ । एवमन्तरिक्षद्युदिगो-
षधिवायुश्च योज्यं । हे यजमान ‘दीक्षमाणं’ संस्कारभाजं,
‘त्वां’, ‘अनु’, ‘पृथिवी’, देवता ‘दीक्षतां’ संस्कारयुक्ता भवतु ।
एवमन्तरिक्षादिव्यपि योज्यं । अहराद्यभिमानिनो देवताश्च ‘दी-
क्षमाणं त्वाम् अनुदीक्षन्तां’ ॥

(७) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘पुरस्तात् दीक्षणीया आहवनीयं
यजमान उपतिष्ठत’ इति । तत्र मन्त्रमाह । “स्वे दक्षे दक्ष-
पितेह सीद । देवानां सुक्नो महते रणाय । स्वासस्य स्तनुवा
सं विशस्य । पितेवैधिसूनुव आसुसेव । शिवो मा शिवमाविश ।
सत्यं म आत्मा । अद्वा मेऽक्षितिः ॥ ९ ॥ तपो मे प्रतिष्ठा ।
सवितृप्रसूता मा दिशो दीक्षयन्तु । सत्यमस्मि” इति । हे
अग्ने त्वं ‘स्वे’ स्वकीये, ‘दक्षे’ प्रवृद्धे स्थाने, ‘इह’ कर्मदेशे,
‘महते रणाय’ अत्यन्तरमणार्थं, ‘सीद’ उपविश । कीदृश-
स्त्वं, ‘दक्षपिता’ दक्षस्य कुशलस्य यजमानस्य पालयिता, ‘देवा-
नां’, ‘सुक्नः’ सुखहेतुः, ‘स्वासस्य’ शोभनासनस्थितः, ‘तनुवा’
शरीरेण, ‘संविशस्य’ सम्यगिह प्रविश, ‘सूनुवे’ ‘पितेव’ यथा
पुत्राय पिता सुखहेतुस्तद्वत्, ‘आसुसेव एधि’ सर्वतः सुखेन

सेवितुं योग्यो भव । 'शिवः' शान्तोपद्रवः, त्वं 'शिवं' शान्तो-
पद्रवं, 'मां', 'आविश' । त्वत्प्रसादात् 'मे' मम, 'आत्मा' स्व-
भावः, 'सत्यम्', अस्तु सत्यैकस्वभावो भूयासं । तथा 'मे',
'अद्धा', 'अक्षितिः' अक्षयास्तु । 'तपो मे', 'प्रतिष्ठा' स्थायि-
हेतुरस्तु । 'सवितृप्रसूताः' सवित्रैवानुज्जाताः, 'दिशः', 'मा'
'दीक्षयन्तु' सर्वत्रैव दीक्षितत्वेन मां स्थापयन्तु । इदानीमहं
'सत्यमेव' परं ब्रह्मास्मि न तु मर्त्यः ॥

(८) अथ प्राचणीयायाः पुरस्तात् यदुक्तं सूत्रकारेण,
'अहं त्वदस्या जुह्वान इत्येताभ्यामाहवनीयं यजमान उपति-
ष्ठत' इति । तच्च प्रथमं मन्त्रमाह । "अहं त्वदस्मि मदसि त्वमे-
तत् । ममासि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन् वह हव्या-
न्यग्ने । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेदः" इति । हे अग्ने 'अहं',
'त्वदस्मि' त्वत्तः सकाशात् यजमानोस्मि, 'त्वं', अपि 'एतत्'
रूपं, 'मदसि' मत्तः सकाशादेतदाहवनीयरूपं प्राप्नोषि ।
मया ह्याधीयमानस्य तवाहवनीयत्वं, अतः कारणात् त्वं 'मम
योनिः', अहञ्च 'तव', 'योनिः' कारणम्, 'अस्मि' । हे 'अग्ने',
'ममैव सन्' त्वं मदीय एव भूत्वा, 'हव्यानि', वह । हे 'जात-
वेदः', सर्वत्र 'पुत्रः पित्रे', 'लोककृत्' स्थानसम्पादकः भवति ।
अतो यथा मया तव स्थानं सम्पादितं तथा त्वयापि मम
पुण्यलोकः सम्पादनीयः ॥

(९) अथ द्वितीयमाह । "आजुह्वानः सुप्रतीकः पुरस्तात् ।
अग्ने स्वां योनिमासीद साध्या । अस्मिन् सधस्ये अथ्युत्तरस्मिन् ।

॥ १० ॥ विश्वे देवा यजमानश्च सीदत' इति । हे 'अग्ने', 'आजु-
क्कानः' देवानाङ्गयन्, 'सुप्रतीकः' शोभनाङ्गः सन्, 'साध्या' सा-
धनीया, मन्त्रैः संस्करणीयां 'स्वां योनिमासीद' स्वकीये स्थाने
तिष्ठ । हे 'विश्वे देवाः', यूयं 'यजमानश्च', 'उत्तरस्मिन्' उत्कृष्टे,
'सधस्थे' सहावस्थानयोग्ये, अस्मिन् स्थाने, 'अधिसीदत' अधि-
ष्ठाय तिष्ठत ॥

(१०) अथ सोमक्रयणीपदविषये यदुक्तं सूत्रकारेण, 'निष्क्र-
म्यमाणेषु यजमानोऽनुवर्त्तयित्वा' इति । तत्र मन्त्रमाह । "एक-
मिषे विष्णुस्त्वान्वेतु । द्वे ऊर्जो विष्णुस्त्वान्वेतु । त्रीणि व्रताय
विष्णुस्त्वान्वेतु । चत्वारि माथोभवाय विष्णुस्त्वान्वेतु । पञ्च
पशुभ्यो विष्णुस्त्वान्वेतु । षड्रायस्योषाय विष्णुस्त्वान्वेतु । सप्त
सप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वान्वेतु" इति । हे सोमक्रयणि 'त्वां',
'अनु', 'द्विषे' अन्नार्थं, 'विष्णुः', देवः 'एकं' प्रथमं पदम्, 'एतु'
प्राप्नोतु । तथा 'त्वां', 'अनु', 'ऊर्जे' रसार्थं, 'द्वे' प्रथमद्वितीये
पदे, 'विष्णुः', 'एतु' प्राप्नोतु । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । 'व्र-
ताय' कर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं, 'माथोभूः' सुखस्य भावयिता वायुः ।
मथोभूर्वातो अभिवाहसा इति मन्त्रान्तरात् । तस्य सम्बन्धिनः
'माथो भुवः', प्राणाः, एतदर्थं, 'सप्तभ्यो होत्राभ्यः' होता,
मैत्रावरुणः, ब्राह्मणाच्छः, पोता, नेष्टाच्छावाकः, अग्नीध्र
इत्येताभ्यः सप्तभ्यो होत्राभ्यः, तृतीयसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं ॥

(११) यदुक्तं सूत्रकारेण, 'सप्तमे पदे जपति' इति । तत्र
मन्त्रमाह । "सखायः सप्तपदा अभूम । सख्यन्ते गमेधम् ॥ ११ ॥

सख्यान्ते मा योषम् । सख्यान्ते मा योष्टा” इति । ‘सप्तपदाः’
तथा सह सञ्चारवन्ति सप्तसङ्ख्यानि पदानि येषामस्माकं ते
वयं, भवत्‘सखायः’, ‘अभूम’ सम्पन्नाः, ‘ते’ त्वदीयं, ‘सख्यं’,
‘गमेयं’ प्राप्तुयां । ‘ते’ त्वदीयात्, ‘सख्यात्’, ‘मा योषं’ अहं
पृथग्भूतो माभूवं । ‘मे’ मदीयात्, ‘सख्यात्’, ‘मा योष्टाः’
त्वमपि पृथग्भूतो माभूवः ॥

(१२) यदुक्तं सूत्रकारेण, ‘सर्वास्तु सुब्रह्मण्यास्तु सुब्रह्मण्य-
मन्वारभ्य यजमानो जपति’ इति । तच्च मन्त्रमाह । “सासि
सुब्रह्मण्ये । तस्यास्ते पृथिवी पादः । सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते-
ऽन्तरिक्षं पादः । सासि सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते द्यौः पादः । सासि
सुब्रह्मण्ये तस्यास्ते दिशः पादः ॥ १२ ॥ परोरजास्ते पञ्चमः
पादः । सा न इषमूर्जं धुत्व । तेज इन्द्रियम् । ब्रह्मवर्चस-
मन्नाद्यम्” इति । हे ‘सुब्रह्मण्यास्ते’, देवते त्वं ‘सा’ प्रसिद्धा,
‘असि’ । ‘तस्याः’ प्रसिद्धायास्तव, ‘पृथिवी’, एकः ‘पादः’ ।
एवमुत्तरत्रापि योज्यं । रजसः पुरस्तात् वर्त्तमानः सात्त्विक
आदित्यः ‘परोरजाः’, तथाविधपञ्चपादयुक्तः त्वं ‘नः’ अस्मा-
कम्, ‘इषं’ अन्नम्, ‘ऊर्जं’ रसं, ‘धुत्व’ सम्पादय । तथा ‘तेज’
आदिकं च सम्पादय ॥

(१३) अथ सौमिक्या वेदेर्विमाने मन्त्रमाह । “विमिमे त्वा
पयस्वतीम् । देवानां धेनुः सुदुष्कामनपस्फुरन्ती । इन्द्र सोमं
पिवतु । चेमो अस्तु नः” इति । हे वेदे ‘त्वां’, ‘विमिमे’ विशेष-
णेण मितोक्तरोमि, इयती वेदिरिति निश्चिनोमि । कीदृशीं,

‘पयस्वती’ यागद्वारेण वृष्टिहेतुं, ‘देवानां’, ‘धेनुं’ धेनुवत्-
प्रीणयित्रीं, ‘सुदुघां’ सुष्ठु कामानां दोग्ध्रीं, ‘अनपस्फुरन्तीं’
प्रातिकूल्यमप्रतिपद्यमानां, । ईदृश्यां वेद्याम् ‘इन्द्रः’, अस्मादीयं
‘सोमं’, पिवतु, तेन चास्माकं ‘चेमः’, अस्तु ॥

(१४) अथ वेदिकर्तृन् प्रति प्रैषमन्त्रमाह । “इमां नराः
कृणुत वेदिमेत्य । वसुमतीः रुद्रवतीमादित्यवतीम् ॥ १३ ॥
वर्षन् दिवः । नाभा पृथिव्याः । यथायं यजमानो नरिष्येत् ।
देवस्य सवितुः सवे” इति । हे ‘नराः’ वेदिकर्त्तारः पुरुषाः,
‘सवितुः’ प्रेरकस्य, ‘देवस्य’, ‘सवे’ अनुज्ञायां सत्यां, ‘अयं’
यजमानः, ‘यथा’, ‘नरिष्येत्’ न विनश्येत्, तथा ‘पृथिव्या
नाभौ’ उपरिदिवः, स्वर्गस्य हेतौ ‘वर्षन्’ उच्छ्रिते प्रदेशे,
यूयमागत्य ‘इमां’ ‘वेदिं’, ‘कृणुत’ । कीदृशीं, ‘वस्वादिमतीं’,
तेषां प्रियामित्यर्थः ॥

(१५) अथ तस्या वेदेरभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । “चतुः शिखण्डा
युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये । तस्याः सुपर्णा
वधि यौ निविष्टौ । तयोर्देवानामधि भागधेयम्” इति । चत्वारि
शिखण्डस्थानीयानि कोणानि यस्यामौ ‘चतुःशिखण्डा’, ‘यु-
वतिः’ यौवनोपेता योषेव, देवानां प्रीतिहेतुः अतएव ‘सुपेशाः’
शोभनरूपोपेता, ‘घृतप्रतीका’ घृतं प्रतीकप्रथममासाद्यते यस्यां
सा घृतप्रतीका, तादृशी वेदिरियं ‘भुवनस्य मध्ये’, वर्तते
‘तस्यां’ वेद्याम्, ‘अधि’ उपरि, ‘सुपर्णा’ पक्षिसदृशौ याव-
न्निवायू वर्त्तते, तन्नाग्निर्देवेभ्यो हवींषि बहति, वायुस्तु फल-

भूतां वृष्टिमुत्पादयति । ततः 'तयोः' अग्निवाय्वोः, अन्येषां च 'देवानां', हे वेदे त्वं 'भागधेयम्' अधिकभजनीयस्वरूपं भवसि ॥

(१६) अथ वेद्याः सकाशास्त्रोष्टस्य वह्निःक्षेपणे मन्त्रमाह । "अप जन्मं भयन्नुद । अप चक्राणि वर्त्तय । गृह् सोमस्य गच्छतम्" इति । हे दक्षिणहविर्धानरूप शकट, 'जन्मं' जनेषु वर्त्तमानं, 'भयं', 'अपनुद' । हे उत्तरहविर्धान 'चक्राणि' परबलानि, 'अपवर्त्तय' एतल्लोष्ठवदपगमय । हे हविर्धाने युवामुभे 'सोमस्य', 'गृहं', 'गच्छतं' प्राप्तुं ॥

(१७) अथ पशोः सञ्ज्ञप्यमानस्य परावृत्तौ मन्त्रमाह । "न वाड्वेतन् म्रियसे नरिष्यसि । देवाः इदेषि पथिभिः सुगेभिः । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः । तत्र त्वा देवः सविता दधातु" इति । हे पशो त्वं 'एतत्' एतेन सञ्ज्ञपनव्यापारेण, 'न वाड' सर्वथा नैव, 'म्रियसे' । अतएव 'नरिष्यसि' न विनश्यसि, किन्तु 'सुगेभिः' सुष्ठु गन्तुं शक्यैः, 'पथिभिः' मार्गैः, 'देवान् इदेषि' देवानेव प्राप्नोषि, 'यत्र' यस्मिन्नुत्तमलोके, 'सुकृतः' पुण्यकृतः, एव 'यन्ति' गच्छन्ति, 'दुष्कृतः' पापिनः, 'नापि' नैव, गच्छन्ति, 'तत्र' तस्मिन्नुत्तमलोके, 'सविता' देवः, त्वां 'दधातु' स्थापयतु ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

अथ ज्योतिष्टोममन्त्रा देवान् 'सचो'*पतिष्ठते ।
 'दीक्षा' क्षौमं प्रगृह्णाति 'वातं' पूर्णाहुतिं जपेत् ॥
 'इन्द्रा'जिनं स्पृशेदाहं† तदारूढो जपेत् 'पृथि' ।
 यजमानं मन्त्रयेत् 'स्वे' स्वास्थ्यग्निमुपतिष्ठते ॥
 'अहं' 'आजुक्कानः' इतिदाभ्यां वक्त्रेरुपस्थितिः ।
 'एकं' इत्येकहायन्याः पदानित्यनुवर्त्तयेत् ॥
 'सखा' जपेदन्यपदे सुब्रह्मण्यमुपस्पृशेत् ।
 जपेत् 'सासी'§ त्यमुं मन्त्रं 'विनि' वेदिं मिमीति हि ॥
 'इमां नराः' तु सम्येथ्य चतुर्व्वेदिं तु मन्त्रयेत् ।
 'अप'लोष्ठं चिपेतेति 'निवर्त्ते' तपसोर्बधे ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(१) सप्तमे दीक्षामारभ्याशीषोमायपशुपर्य्यन्ते प्रयोगे द्वि-
 द्रपूरणार्था ये मन्त्रास्तोऽभिहितः । अष्टमे पशुविषया मन्त्रा
 उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण, 'यदि पशुरुपाकृतोवाश्वेता
 यदस्य पारे रजस इत्याहुतिं जुहुयादिति' । तन्मन्त्रपाठस्तु ।

* 'सच' इति प्रतीकम् ।

‡ 'आहं' इति प्रतीकम् ।

† 'इन्द्र' इति प्रतीकम् ।

§ 'सासि' इति प्रतीकम् ।

“यदस्य पारे रजसः । शुक्रं ज्योतिरजायत । तन्नः पर्षदति द्विषः । अग्ने वैश्वानरं स्वाहा” इति । हे ‘वैश्वानर’ सर्वमनुस्यू-
हितकारिन्, ‘अग्ने’, ‘अस्य रजसः’ रजोगुणयुक्तस्य संसारस्य,
‘पारे’ परतीरे, रजोगुणास्पृष्टे स्थाने, ‘शुक्रं’ निर्मलं, त्वदीयं
‘यत्’, ‘ज्योतिरजायत’, ‘तत्’ ज्योतिः, ‘नः’ अस्माकं, ‘द्विषः’
शत्रून्, ‘अतिपर्षत्’ अतिशयेन विनाशयत्, ‘स्वाहा’ इदञ्च
स्वाहृतम् अस्तु ॥

(२) यत्पशोर्वाशनं शब्दनन्तनिमित्तहोमार्थ एको मन्त्र
उक्तः । अथ तत्रैव मन्त्रान्तरमाह । “यस्माद्भीषाऽवाशिष्टाः ।
ततो नो अभयं कृधि । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय
मीढुषे” इति । हे पशो ‘यस्मात्’ कारणात्, ‘भीषा’ भीत्या,
‘त्वम्’, ‘अवाशिष्टाः’ शब्दं कृतवानसि, ‘ततः’ मारणात्, पापं
‘नः’ अस्माकम्, ‘अभयं’ ‘कृधि’ यथा पापभीतिर्नास्ति तथा
कुर्वन्तु, किञ्च ‘प्रजाभ्यः’ ‘सर्वाभ्यः’ सर्वप्रजायै, ‘मृड’ सुख-
हेतुर्भव ‘मीढुषे’ सत्त्वे त्वामुन्नादितवते, ‘रुद्राय’, ‘नमः’ ‘अस्तु’ ।
पूर्वोक्तो यदस्य पार इति मन्त्रो वाशनवेपनादिषु सर्वेषु
निमित्तेषु साधारणः । अयन्तु वाशने एवेति विशेषः ॥

(३) पशोरुपवेशने होममन्त्रमाह । “यस्माद्भीषा न्यषदः ।
ततो नो अभयं कृधि ॥ १ ॥ प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड । नमो
रुद्राय मीढुषे” इति । ‘न्यषदः’ निषण्वानसि । अन्यत् पूर्ववत् ॥

(४) यदुक्तं सूत्रकारेण, तन्मैत्रावरुणदण्डेनोत्पादयेदिति ।
तत्र मन्त्रमाह । “उदुक्ष तिष्ठ प्रतितिष्ठ मारिषः । मेमं यज्ञं

यजमानञ्च रीरिषः । सुवर्गे लोके यजमानः हि धेहि । शन्न
एधि द्विपदे शं चतुष्पदे” इति । हे ‘उख’ पशो, ‘उत्तिष्ठ’,
उत्थाय च ‘प्रतितिष्ठ’ स्थिरो भव, ‘मारिषः’ हिंसां माप्नुहि ।
‘इमं’, ‘यज्ञं’, ‘यजमानं’, ‘मारीरिषः’ मा विनाशय । इमं
‘यजमानं’, स्वर्गे ‘लोके’, ‘धेहि’ स्थापय, ‘नः’ अस्मदीये,
‘द्विपदे’ मनुष्याय, ‘शमेधि’ सुखहेतुर्भव, ‘चतुष्पदे’ गवादि-
रूपाय च, ‘शमेधि’ सुखहेतुर्भव ॥

(५) अथ कम्पनवेपनपलायनमरणेषु चीन् मन्त्रानाह । “य-
स्माङ्गीषाऽवेपिष्ठाः पलायिष्ठाः समज्ञास्थाः । ततो नो अभयं
कृधि । प्रजाभ्यः सर्वाभ्यो मृड । नमो रुद्राय मीढुषे” इति ॥ ३ ॥
‘अवेपिष्ठाः’ अकम्पयाः, ‘पलायिष्ठाः’ पलायनं कृतवानसि,
‘समज्ञास्थाः’ सञ्ज्ञानं मरणं तत् प्राप्नोसि । अन्यत् पूर्ववत् ।
वेपनपलायनमन्त्रयोरपि ततो न इत्यादिकमनुषञ्जनीयं ॥

(६) अथ सर्वनिमित्तसाधारणं मन्त्रमाह । “य इदमकः ।
तस्मै नमः । तस्मै स्वाहा” इति । ‘यः’ पशुः, ‘इदं’ वाशनं, नि-
षदनं, पलायनं, सञ्ज्ञानं चैतेषु अन्यतमत् ‘अकः’ कृतवान् ‘तस्मै’
पशवे, ‘नमः’, अस्तु । ‘तस्मै’ पशवे, ‘स्वाहा’ इदं हविः स्वाङ्गत-
मस्तु । अत्र वाशनादावेकैकस्मिन् निमित्ते तत्तत् असाधारणः
पुरस्ताद्यदस्य पार इति होमः । पश्चात्तु य इदमकरिति
होमो द्रष्टव्यः ॥

(७) अथ पशौ स्वयमेव मृते सति यदुक्तं सूचकारेण ।
‘न वा उ वेतन्म्रियसे । आशानां त्वा विश्वा आशा आपो-

हिष्ठा मयोभुवः' इत्येताभिस्तत्सृभिरपोभ्यवहत्यान्यन्तद्रूपवर्ण-
वयसं तदेवतमुपाहृत्य यजेति । तत्र मन्त्रत्रयस्य प्रतीकानि
दर्शयति । "न वा उ वेतन्मित्रसे । आशानां ता विश्वा आशाः"
इति । 'न वा' इति मन्त्रः पूर्वोऽनुवाके व्याख्यातः । 'आशानां ता-
शापालेभ्यः' इति मन्त्रो देवा देवेष्वित्यनुवाके व्याख्यातः । 'विश्वा
आशामधुना' इति मन्त्रः पुनर्न इन्द्र इत्यनुवाके व्याख्यातः ॥

(८) अथ यद्वचमसयोर्जते शेषो यः सोमः योप्यजतः, तयोः
संसर्गे होममन्त्रमाह । "यज्ञस्य हि स्य ऋत्विजौ । इन्द्राग्नौ
चेतनस्य च । ऊताऊतस्य दृष्यतम् । अजतस्य ऊतस्य च । ऊ-
तस्य चाऊतस्य च । अजतस्य ऊतस्य च । इन्द्राग्नौ अस्य
सोमस्य । वीतं पिबतं जुषेथाम्" इति । हे 'इन्द्राग्नौ', युवां
'हि' यस्मात् कारणात्, 'यज्ञस्य', 'ऋत्विजौ स्थः' ऋत्विक्सदृशौ
निर्व्वाहकौ भवथः, 'चेतनस्य' यजमानस्य च, स्वामिनौ भवथ
इति शेषः । तादृशौ युवां 'ऊताऊतस्य', उभयविधस्य 'सोमस्य',
सारेण 'दृष्यतं' । ऊतस्येत्यादिस्त्रिरभ्यासोऽत्यन्तादरार्थः । ता-
दृशस्य 'सोमस्य', सारं हे 'इन्द्राग्नौ', 'वीतं' युवां प्राप्नुतां, प्राप्य
च 'पिबतं', पीत्वा च 'जुषेथां' प्रीतियुक्तौ भवतं ॥

(९) अथ सोमभक्षणे मन्त्रमाह । "मा यजमानं तमो
विदत् । मर्त्विजो मा इमाः प्रजाः । मा यः सोममिमं पि-
वात् । सः सृष्टुमुभयं कृतम्" इति । यदज्ञानरूपं 'तमः', अस्ति
तत् 'यजमानं', 'माविदत्' मालभतां, तस्मिन् मा प्रविशत्व-
त्यर्थः । 'ऋत्विजः', अपि 'माविदत्', 'इमाः प्रजाः', अपि 'मा'

सर्वथैव, मा प्राप्नोतु, एतेषु मध्ये 'यः', कोपि 'इमं सोमं',
पिवात् 'पिबति' तं पातारं 'तमो मा विदत्' । कीदृशं सोमं,
'उभयं' ऊताऊतरूपं, 'संसृष्टं कृतं' परस्परमिश्रणेनैकीकृतं ।
तादृशसोमपानेपि तमो मा प्रविशतु ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

'यदस्ये'ति निमित्तेषु प्रायश्चित्ताहुतिः पशोः ।
सर्वसाधारणं वेदयस्माद्भीषेति वाशने ॥
शयनेऽपि तथा, यस्माद्दुदुक्षोऽप्युपयेत्ततः ।
कम्पे पलायने मृत्यौ 'यस्मात्' मन्त्रचयं क्रमात् ॥
वाशनादौ हि सर्वत्र 'य इदे'त्यपि चाहुतिं ।
'न वा' 'आशेति' 'विश्वेति' स्वयमेव मृते सति ॥
अप्सु तं स्मरित्यज्य तादृशं पशुमाहरेत् ।
ऊताऊतस्य होमस्य संसर्गजुहुयादिमं ॥
'यज्ञस्ये'त्यथ 'मा येति' शेषभक्षणमित्यते ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

-
* 'यदस्य' इति प्रतीकम् ।	॥ 'य इद' इति प्रतीकम् ।
† 'यस्माभीषा' इति प्रतीकम् ।	§ 'आशा' इति प्रतीकम् ।
‡ 'यस्मात्' इति प्रतीकम् ।	** 'विश्वे' इति प्रतीकम् ।
¶ 'उदुक्ष' इति प्रतीकम् ।	†† 'यज्ञस्य' इति प्रतीकम् ।
- ‡‡ 'मा य' इति प्रतीकम् ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमे पशुविषया अच्छिद्रमन्त्रा उक्ताः । नवमेऽभिषवा-
दिविषया मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र उपाङ्गुयहार्थाभिषवे मन्त्र-
माह । “अनागसस्त्वा वयम् । इन्द्रेण प्रेषिता उप । वायुष्टे
अस्त्वङ्गभूः । मित्रस्ते अस्त्वङ्गभूः वरुणस्ते अस्त्वङ्गभूः” इति ।
हे सोम ‘अनागसः’ अपराधरहिताः, ‘वयं’, त्वां प्रति, ‘इन्द्रेण’, ‘उप
प्रेषिताः’ । तस्मान्नास्त्यस्माकमपराधः । ‘वायुः’, देवः ‘ते’ तव,
‘अंगभूरस्तु’ कस्यचिदंगस्य भावयिता भवतु । तथा मित्रो वरुणश्च ॥

(२) अथ ग्रावाभिषमन्त्रेण मन्त्रमाह । “अपां क्षया ऋतस्य
गर्भाः । भुवनस्य गोपाः श्वेना अतिथयः । पर्वतानां ककुभः
प्रयुतो न पातारः । वयुनेन्द्रः क्वयत । घोषेणामीवाङ्म्यातय-
त ॥ १ ॥ युक्ता स्य वहतः” इति । एते ग्रावाणः ‘अपां क्षयाः’
जलस्य निवासहेतवः । यज्ञद्वारेण दृष्टिहेतुत्वात् ‘ऋतस्य गर्भाः’
यज्ञस्य गर्भवदन्तर्वर्त्तिनः, ‘भुवनस्य गोपाः’ कर्मानिष्यादनेन
लोकस्य पालकाः । ‘श्वेनाः’ श्वेनवदतिप्रबलाः । ‘अतिथयः’
अतिथिवदिहाभिषवप्रदेशे समागताः । ‘पर्वतानां ककुभः’
प्राच्यादिदिग्बत् परितोवर्त्तमानाः । ग्रावाणो हि पर्वतेषू-
त्पद्यन्ते । ‘प्रयुतः’ प्रकर्षेण सोमं मिश्रयन्तः । ‘न पातारः’
पालका न भवन्ति किन्तु सोमस्य हिंसकाः । तादृशा हे ग्रा-
वाणो यूयं ‘वयुना’ वाचा, भवदीयेन शब्देन, ‘इन्द्रं क्वयत’ ।
इन्द्रो हि ग्रावध्वनिं श्रुत्वा तदानीमेवागच्छति । ‘घोषेण’ भव-

दीयेनोच्चध्वनिना, 'अमीवान्' भोगान्, 'चातयत' विनाशयत,
'युक्ता स्त्र' परस्परं सम्बद्धा भवत, 'वहतः' इममभिषवं नि-
र्व्वहत ॥

(३) अथमाथ्यन्दिनसवनेऽभिषवादूर्द्ध्वं प्रतिप्रस्थातुर्गाव्णाम-
नुमोदने मन्त्रमाह । “देवा यावाण इन्द्रुरिन्द्र इत्यवादिषुः ।
एन्द्रमचुच्युः परमस्याः परावतः । अस्मात् सधस्यात् । उरो-
रन्तरिचात् । आसुभृतमसुषुः । ब्रह्मवर्चसं म आसुषुः ।
समरे रचांस्यवधिषुः । अपहतं ब्रह्मज्यस्य” इति । ये
'यावाणः', 'देवाः' द्योतमानास्तदभिमानिदेवाः, सन्ति ते
सर्व्वेपि अयम् 'इन्द्रः', 'इन्दुः' चन्द्रवदाल्लादकारो, 'इत्यवादिषुः' ।
स्वयमपि 'परमस्याः' 'परावतः' अत्यन्तं दूरादेशात्, 'इन्द्र',
प्रति 'आ-अचुच्युः' आभिमुख्येन प्राप्ताः, 'सधस्यात्' सर्व्वेषां
सद्भावस्थानप्रदेशात्, 'अस्मात्' भूलोकात्, आगत्य, तथा 'उरोः',
विस्तीर्णात्, 'अन्तरिचात्', आगत्य 'सुभृतं' सुष्टुनिष्पन्नमिमं,
सोमं, 'आसुषुः' साकल्येनाभिषुतं कृतवन्तः, 'मे' मम यजमा-
नस्य, 'ब्रह्मवर्चसं' यागानुष्ठानरूपम्, 'आसुषुः' साकल्येन
सम्पादितवन्तः, 'समरे' सङ्ग्रामे, 'रचांसि', 'अवधिषुः' कृतवन्तः,
'ब्रह्मज्यस्य' ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा क्षपयितुर्दुरात्मनो
राक्षसस्य, 'अपहतं' अपघातं, विनाशं कृतवन्त इति शेषः ॥

(४) अथ दधिघर्म्मं सुचिगृहीतस्याभिघारितस्य दध्न आग्नी-
ध्रीयाग्नावधिअयणे मन्त्रमाह । “वाक् च त्वा मनश्च ओणी-
ताम् ॥ २ ॥ प्राणश्च त्वापानश्च ओणीताम् । चक्षुश्च त्वा ओ-

चक्षुः श्रोणीताम् । दक्षः त्वं बलः श्रोणीताम् । आजः
 त्वं सहः श्रोणीताम् । आयुः त्वं जरा च श्रोणीताम् ।
 आत्मा च त्वं तनूः श्रोणीताम् । श्रुतोऽसि श्रुतं कृतः ।
 श्रुताय त्वं श्रुतेभ्यस्त्वा” इति । हे दधिद्रव्य ‘वाक्च’ वाग्देव-
 तापि, त्वं ‘श्रोणीतां’ तवाधिअचणं करोतु । एवं मनश्चे-
 त्यादिषु योज्यं । ‘दक्षः’, उत्साहः । ‘बलं’ शरीरशक्तिः । ‘आजः’
 कान्तिः । ‘सहः’ शत्रूणामभिभवनं । ‘आयुः’ दीर्घायुः । ‘जरा’
 तस्यायुषोन्तिमावस्था । ‘आत्मा’ जीवः । ‘तनूः’ शरीरं । एतैर्देवैः
 ‘श्रुतं कृतः’, पक्वं यथा भवति तथा कृतः सन् ‘श्रुतोऽसि’ त्वं पक्वो-
 सि, हे दधिपदार्थ ‘श्रुताय’ पाकाय, त्वामहं अत्र अपयामि,
 ‘श्रुतेभ्यः’ पूर्वपक्वेभ्यो हविर्भ्यः, त्वामतिशयेन पक्वं करोमि ॥

(५) अथ दधिघर्म्मस्य होमे मन्त्रमाह । यमिन्द्रमाज्ज्वर्यं
 यमाज्जः । यं मित्रमाज्जर्यमु सत्यमाज्जः ॥ ३ ॥ यो देवानां दे-
 वतमस्तपोजाः । तस्मै त्वं तेभ्यस्त्वा” इति । शास्त्राभिज्ञाः
 पुरुषाः ‘यं’ अग्निं, इन्द्रादिरूपम्, ‘आज्जः’, सत्यं परं ब्रह्म ‘यः’
 च अग्निः, ‘देवानां’ दीप्तिमतां मध्ये, ‘देवतमः’ दीप्तिमत्तमः,
 ‘तपोजाः’ नियमनरूपेण तपसा जन्यः, ‘तस्मै’ सर्वदेवाय
 समष्टिरूपायान्नये, हे दधिद्रव्य त्वं जुहोमि ‘तेभ्यः’ तु
 इन्द्रादिभ्यः, ‘त्वा’, जुहोमीति शेषः ॥

(६) अथ भक्षणमन्त्रमाह । “मयि त्वदिन्द्रियं महत् ।
 मयि दक्षो मयि क्रतुः । मयि धायि सुवीर्यम् । त्रिशूगधर्मा
 विभातु मे । आकूत्या मनसा सह । विराजा ज्योतिषा सह ।

यज्ञेन पयसा सह । तस्य दोहमशीमहि ॥ ४ ॥ तस्य सुक्लम-
शीमहि । तस्य भक्षमशीमही । वाग्जुषाणा सोमस्य हृष्यतु”
इति । ‘त्यत्’ प्रसिद्धं ‘महत्’, ‘इन्द्रियं’ सामर्थ्यं, ‘मयि’, धीयतां
तथा ‘दक्षः’ उत्साहः, ‘क्रतुः’ अनुष्ठानं, ‘सुवीर्यं’ सर्वेषु का-
र्येषु शोभनं सामर्थ्यं, तत् सर्वं मयि स्थाप्यताम् । ‘त्रिषुक्’
अग्निविद्युदादित्यात्मना त्रिधाभिन्नदीप्तिः, ‘घर्मः’ अग्निः, ‘मे’
मदर्थं, आकूत्यादिभिः ‘सह’, विविधं दीप्यताम् । ‘आकूतिः’
सङ्कल्पः, ‘मनः’ सङ्कल्पसाधनं, ‘विराड्’ अन्नं, ‘ज्योतिः’ तेजः,
‘चक्षुः’ क्रतुः, ‘पयः’ क्षीरं, ‘तस्य’ तैराकूत्यादिभिर्युक्तस्याग्नेः,
‘दोहं’ दृश्यादिसमृद्धिं, वयम् ‘अशीमहि’, ‘तस्य सुक्लं’ तन्नि-
मित्तं सुखं, च ‘अशीमहि’ । ‘तस्य’ अग्नेः, प्रसादात् ‘भक्षं’,
च ‘अशीमहि’ व्याप्नुयाम, ‘वाक्’, च मदोया ‘जुषाणा’ प्री-
यमाणा, ‘सोमस्य’, भक्षणेन ‘हृष्यतु’ ॥

(१) अथ नाभिदेशाभिमर्शने मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति ।
“मित्रो जनान् प्रसमित्र” इति । मित्रो जनान् पातयतीत्येको
मन्त्रः । प्रसमित्रमर्त्ता अस्त्वित्यपरो मन्त्रः । एतच्चोभयं “ल-
मग्ने बृहद्वयः” इत्यत्र व्याख्यातं ॥

(८) अथ षोडशीयहस्याभिमन्त्रणे मन्त्रमाह । “यस्मान्न
जातः परो अन्यो अस्ति । य आविवेश भुवनानि विश्वा । प्रजा-
पतिः प्रजया संविदानः । त्रीणि ज्योतीःषि सचते सषोड-
शी” इति । ‘यस्मात्’ प्रजापतेः, ‘अन्यः’ पुरुषः, कश्चिदपि ‘परः’
उत्कृष्टो जातः, ‘न अस्ति’ । ‘यः’ च प्रजापतिः, ‘विश्वा भुव-

नानि' सर्वभूतजातानि, 'आविवेश' । अतएवोपनिषद्यान्नायते, तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशदिति । स एव 'प्रजापतिः', 'प्रजया' स्वसृष्ट्या सह, 'संविदानः' ऐकमत्वं गतः, सर्वानुकूलस्वभावः सन् 'षोडशी' एतन्नामकगृहो भूत्वा 'त्रोणि ज्योतींषि' अग्नि-विद्युदादित्यरूपाणि वा सवनत्रयरूपाणि, 'सचते' समवेति ॥

(९) तस्मिन्नेवाभिमन्त्रणे द्वितीयं मन्त्रमाह । "एष ब्रह्मा च ऋत्विजः । इन्द्रो नाम अतो गणे" ॥ ५ ॥ इति । 'एषः' षोडशीग्रहः, स्वयं 'ब्रह्मा' प्रजापतिरूपः, 'यः' ग्रहः, 'ऋत्विजः' वसन्ताद्यृतुकाले प्राप्तः, 'गणे' सर्वस्मिन् ग्रहसमूहे, 'इन्द्रो नाम' ऐश्वर्ययोगादिन्द्र इत्येवं नाम धृत्वा, 'अतोः' वेदेऽवगतः, स एष ब्रह्मेति पूर्वत्रान्वयः ॥

(१०) अथ तत्रैव तृतीयं मन्त्रमाह । "प्र ते महे विदधे शः-सिषः हरी । च ऋत्विजः प्र ते वन्वे । वनुषो ह्यृतं मदम्" इति । हे इन्द्र 'महे' महतः, 'ते' तव, 'हरो' अश्वौ, 'विदधे' यज्ञे, 'प्रशंसिषं' प्रशंसामि, 'यः' मदो हर्षः, 'ऋत्विजः' वसन्ताद्यृतुकाले प्राप्तः, 'वनुषः' सम्भजनीयस्य, 'ते' तव, 'ह्यृतं' प्रेषिषितं, तादृशं 'मदं' हर्षं, 'प्रवन्वे' प्रकर्षेण सम्भजामि ॥

(११) अथ तस्मिन्नेवाभिमन्त्रणे चतुर्थमन्त्रमाह । "इन्द्रो नाम धृतं न यः । हरिभिश्चारु सेवते । अतो गण आत्वा विशन्तु । हरिवर्यधङ्गिरः" इति । 'यः' देवः, 'इन्द्रो नाम' इन्द्र इत्येतादृशं नाम, धृत्वा, 'धृतं न' धृतमिव, प्रियो भूत्वा 'हरिभिः' अश्वैः, 'चारु' शोभनं, 'सेवते' समवेति, 'गणे'

देवतानां समूहे, 'श्रुतः' प्रख्यातः, यस्वमिन्द्रः तं त्वामिन्द्रं
'हरिवर्यसं' मनोहरवपुषं, 'गिरः' अस्मदीया स्तुतयः, 'आ-
विशन्तु' प्राप्नुवन्तु ॥

(१२) अथ षोडशिनो होमे मन्त्रमाह । "इन्द्राधिपतेऽधि-
पतिस्त्वं देवानामसि । अधिपतिं माम् । आयुष्मन्तं वर्चस्वन्तं
मनुष्येषु कुरु" ॥ ६ ॥ इति । हे 'अधिपते' अधिष्ठानपालकेन्द्र,
'त्वं', विशेषतः 'देवानामधिपतिरसि', अतः 'माम्', अपि 'मनु-
ष्येषु', 'अधिपतिं' अधिष्ठानपालकं, 'आयुष्मन्तं' दीर्घेणायुषा
युक्तं, 'वर्चस्वन्तं' अधिकेन वर्चसा तेजसा युक्तं, 'कुरु' ॥

(१३) अथ षोडशिनो भक्षणे मन्त्रमाह । "इन्द्रश्च सम्राट्
वरुणश्च राजा । तौ ते भक्षञ्चक्रतुरय एतम् । तयोरनुभक्षं
भक्षयामि । वाग् जुषाणा सोमस्य दृष्यतु" इति । 'सम्राट्'
साम्राज्ययुक्तः, 'इन्द्रश्च', 'राजा वरुणश्च', यौ देवौ विद्येते 'तौ'
उभौ देवौ, 'अये' प्रथमं, हे षोडशियह 'ते' तव, 'एतं' अंशं,
'भक्षं चक्रतुः', 'तयोः', 'भक्षम्', 'अनु', अहमपि 'भक्षयामि',
मदीया 'वाक्', 'जुषाणा' प्रीतियुक्ता सती, 'सोमस्य', भक्षणेन
'दृष्यतु' ॥

(१४) अथ विहारे वह्निर्वा यदा भयमागच्छेत् तदा होमे
मन्त्रमाह । "प्रजापतिर्विश्वकर्मा । तस्य मनो देवं यज्ञेन रा-
ध्यासम् । अर्थे गा अस्य जहितः । अवसानपतेऽवसानं मे
विन्द" इति । विश्वं सर्व्वमपि जगत् कर्मा कर्त्तव्यं यस्य असौ
'विश्वकर्मा', तादृशः 'प्रजापतिः', योस्ति 'तस्य' प्रजापतेः, 'देवं'

द्योतनात्मकं, 'मनः', 'यज्ञेन', अनेन 'राध्यासं' आराधयि-
ष्यामि । 'अर्थे गां' अस्मद्रक्षणप्रयोजने निमित्तभूते सत्यस्मत्-
समीपं गतः प्रजापतिः, 'अस्य' भयहेतोर्दुरात्मनः, शरीरा-
दिकं 'जहितः' परित्यजतु, विनाशयतु, हे 'अवसानपते'
विघ्नमन्तरेणावसानस्य चागसमाप्तेः पालक प्रजापते, 'मे' मन,
'अवसानं' कर्मसमाप्तिं, 'विन्द' लभ ॥

(१५) अथावष्टयगमनकाले होममन्त्रमाह । "नमो रुद्राय
वास्तोष्पतये । आयने विद्रवणे ॥ ७ ॥ उद्याने यत्परायणे ।
आवर्त्तने विवर्त्तने । यो गोपायति तं ऋवे" इति । 'वास्तो-
ष्पतये' गृहग्रामादिभूमिस्वामिने, 'रुद्राय', 'नमः', अस्तु ।
'आयने' वास्तुं प्रत्यागमने प्रवेशावसरे, 'विद्रवणे' वास्तोः
संकाशादन्यत्रागमनावसरे, 'उद्याने' अन्यत्र वासार्थं वास्तोः
परित्यागे, 'परायणे' मरणेन वास्तोः परित्यागे च, 'यः'
रुद्रः, 'गोपायति', 'आवर्त्तनं' कुचचिद्गत्वा पुनर्व्यास्तुं प्रत्या-
गमनमावर्त्तनं, तस्मिन्नेव वास्तौ, विविधं वर्त्तनं 'विवर्त्तनं', तत्रो-
भयत्र च 'यः' रुद्रः, 'गोपायति', 'तं' रुद्रं, 'ऋवे' आराध-
यितुमाङ्क्ष्यामि ॥

(१६) अथ यस्त्रिविधः सक्तुहोमस्तत्र प्रथमो मन्त्रो विश्वलो-
पविश्वदावस्तेत्यसौ संहितायामेवास्मात् । अत्र द्वितीयमन्त्र-
माह । "यान्यपामित्यान्यप्रतीतान्यस्मि । यमस्य वलिना च-
रामि । इहैव सन्तः प्रति तद्यातयामः । जीवाजीवेभ्यो नि-
हराम एनत्" इति । 'अपामित्यानि' अपाकर्त्तव्यानि, 'अप्र-

तीतानि' पूर्वमप्रत्यर्पितानि, तादृशानि चान्यृणानि प्राप्येति शेषः । अहमस्मिर्वर्त्ते तेषां सर्वेषामपाकरणाय 'यमस्य' देवस्य, 'वलिना' पूजया, 'चरामि' पूजां करोमीत्यर्थः । 'इहैव', जन्मनि 'सन्तः' वर्त्तमाना वयं, 'तत्' सर्व्वसृष्टम्* ॥

(१७) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । "अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिन् । तृतीये लोके अनृणाः स्याम । ये देवयाना उत पितृयाणाः ॥ ८ ॥ सर्व्वान् पथो अनृणा आक्षोभेम" इति । 'अस्मिन्' वर्त्तमाने मनुष्यजन्मनि, 'अनृणाः' ऋणरहिताः, 'स्याम' । 'परस्मिन्' एतदपेक्षया भविष्येपि मनुष्यजन्मनि, 'अनृणाः', 'स्याम' । उभयापेक्षया 'तृतीये लोके' त्रिसङ्ख्यापूरके स्वर्गजन्मनि, 'अनृणाः', 'स्याम' । ततश्च 'ये देवयानाः' देवगमनयोग्याः पन्थानः, 'उत' अपि च, 'पितृयाणाः' पितृगमनयोग्याः ये पन्थानः सन्ति, तान् 'सर्व्वान् पथः', वयम् 'अनृणाः', एव 'आक्षोभेम' आभिमुख्येन प्राप्य निवसाम, यद्वा मन्त्रद्वयमिदमवष्टयादागमने द्रष्टव्यम् ॥

(१८) अथ सौमिकवेदेः प्राच्यामुदीच्यां वादवसायेष्टर्द्धैर्व्वयजनाध्यवसाने मन्त्रमाह । "इदमूनुः अथोऽवसानमागन्म । शिवे नो द्यावापृथिवी उभे इमे । गोमद्वनवदश्ववदूर्ज्जस्रत् । सुवीरा वीरैरनुसञ्चरेम" इति । 'इदमूनुः' इदमेव परिदृश्यमानं 'अथः' अतिशयेन प्रशस्तम्, 'अवसानं' देवयजनरूपं भूमेः प्रदेशं प्रति, 'आगन्म' आगतास्मः, 'इमे द्यावापृथिवी

उभे', अपि 'नः' अस्मान् प्रति, 'शिवे' यागनिष्पादनेन सु-
खहेतु भवेतां । अतस्तत् 'गोमत्' बल्लभिर्गोभिर्युक्तं, 'धनवत्'
बल्लधनोपेतं, 'अश्ववत्' बल्लश्वं, 'ऊर्जस्वत्' बल्लन्तं, जीवनं
यथा भवति तथा 'सुवीराः' शोभनापत्याः, वयं 'वीरैः'
मृत्यादिभिः सह, 'अनुसञ्चरेम' अनुक्रमेण द्यावापृथिव्यौ
वर्त्तेम हि ॥

(१६) अथ महाव्रते फलकूर्चोवाधिरुद्धाध्वर्युः शस्तं प्रति-
गृणाति, तत्तारोहणे द्वौ मन्त्रौ तयोः प्रथममन्त्रमाह । “अर्कः
पवित्रं रजसो विमानः । पुनाति देवानां भुवनानि विश्वा ।
द्यावापृथिवी पयसा संविदाने । घृतं दुहाते अमृतं प्रपीने”
इति । योऽयम् ‘अर्कः’ आदित्यः, सोऽयं ‘देवानां’, मध्ये
‘पवित्रं’ पावनः, ‘रजसः’ रज्जनात्मकस्यान्तरिक्षस्य, ‘विमानः’
विशेषेण परिच्छेत्ता, तादृश आदित्यः ‘विश्वा भुवनानि’
सर्वाणि भूतजातानि, ‘पुनाति’ शोधयति, तत्तस्तेनादित्येन
पूते द्यावापृथिव्यौ ‘पयसा’, युक्ते सत्यौ ‘संविदाने’ परस्पर-
मैकमत्यं गते, ‘प्रपीने’ प्रकर्षेण दृद्धे सत्यौ, ‘घृतं’ भूलोके
पातव्यमाज्यम्, ‘अमृतं’ स्वर्गे पातव्यं पीयूषं, च ‘दुहाते’
सम्पादयत ॥

(१७) अथ द्वितीयमाह । “पवित्रमर्कं रजसो विमानः ।
पुनाति देवानां भुवनानि विश्वा । सुवर्ज्जोतिर्यशो महत् ।
अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठाम्” इति । अत्रविश्वेत्यन्तं पूर्व्ववत् ।
तस्यादित्यस्य प्रसादात् ‘ज्योतिः’ प्रकाशोपेतं, ‘यशः’ कीर्त्या-

युक्तं, 'महत्' प्रभूतं, 'गाधं' सुस्थितं, 'सुवः' स्वर्गम्, 'अशीमहि'
व्याप्नुयाम, 'उत' अपि च, 'प्रतिष्ठां' इह लोके स्थायीं, च 'अ-
शीमहि' ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

अनो*पांशोरभिषवेः 'अपां' याब्णोभिमन्त्रयेत् ।

'देवा' पुनर्गावमन्त्रो 'वाक्' अये दधिघर्मकम् ॥

'यं' होमे दधिघर्मस्य मयो[†]त्येतस्य भक्षणम् ।

'मित्रो' नाभिं स्पृशेद्वाभ्यां 'यस्मात्' षोडशिमन्त्रणम् ॥

'इन्द्राधि'जुहुयादेतं इन्द्रश्च[‡] इति प्रभक्षयेत् ।

'प्रजापति'र्भये होमो 'नमो'ऽवभृथहोमकः ॥

यान्या[§]गच्छेदवभृथात् 'इदमू' यागभूयद्दः ।

'अर्को' महाव्रते कूर्चे शस्तं प्रतिगृह्यं जपेत् ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमोऽनुवाके उपांशुभिषवादिमन्त्रा उक्ताः । दशमे
प्रायश्चित्तमन्त्रा उच्यते । तत्र हविर्धानादिपाते होमादि-
मन्त्रानाह । "उदस्ताप्सोऽविता मित्रो अर्थमा । सर्वानमि-
त्रानवधीद्युगेन । बृहन्तं मामकरद्वीरवन्तम् । रथन्तरे अयस्र

* 'अना' इति प्रतीकम् ।

‡ 'इन्द्रश्च' इति प्रतीकम् ।

† 'मयि' इति प्रतीकम् ।

§ 'यान्य' इति प्रतीकम् ।

स्वाहा पृथिव्याम् । वामदेव्ये अयस्व स्वाहान्तरिक्षे । बृहति
अयस्व स्वाहा दिवि । बृहता उपसृभोमि” इति । योयं
‘सविता’, सोयम् ‘उदस्नाप्तीत्’ पतितस्य हविर्धानादेरुत्तम्भनं
करोतु, एवं ‘मित्रः’, ‘अर्थमा’, च उत्तम्भनं कुरुतां, सोयं
देवतात्रयसमूहः, ‘युगेन’ योगेन, युगपदेव ‘सर्वान्’, ‘अमि-
त्रान्’ वैरिणः, ‘अवधीत्’, तथा ‘मां’ यजमानं, ‘बृहन्तं’ धना-
दिसमृद्धियुक्तं, ‘वीरवन्तं’ कर्मासुरैः पुत्रैरुपेतम्, ‘अकरत्’
करोतु, ‘रथन्तरे’ सान्नि, ‘पृथिव्यां’, च ‘अयस्व’ । हे देवता-
समूह हविर्धानमिदं तन्नोभयत्राश्रितं कुरु । ‘स्वाहा’ तुभ्यमिदं
स्वाहुतमस्तु, तथा ‘वामदेव्ये’, सान्नि अन्तरिक्षलोके चैत-
त्सदः ‘अयस्व’ आश्रितं कुरु, तथा ‘बृहति’ सान्नि, ‘दिवि’
द्युलोके च, ‘अयस्व’ पतितमिदमाग्नीध्रीयमाश्रितं कुरु, तुभ्य-
मिदं स्वाहुतमस्तु । रथन्तरादयस्त्रयो मन्त्रा हविर्धानादिषु
त्रिषु व्यवस्थिताः, उदस्नाचीदिति सर्वशेषेणोषज्यते । हे हवि-
र्धानदेव त्वां ‘बृहता’ साम्ना, तत्सामर्थ्येन ‘उपसृभोमि’
उपेत्य उत्तम्भितं करोमि, सोयमुपसृभनमन्तः ॥

(२) अथ यदि वषा हविरवदानं वा स्कन्देत तदादाने
मन्त्रमाह । “आ त्वा ददे यशसे वीर्याय च । अस्मास्त्रिधा
यूयं दधायेन्द्रियं पयः” इति । हे स्कन्द्द्रव्य मम यशोवीर्य-
सिद्ध्यर्थं त्वां पुनः ‘आददे’, हे ‘अग्निधाः’ गावः, ‘यूयं’,
‘इन्द्रियं पयः’ इन्द्रियाभिवृद्धिसाधनं क्षीरम्, ‘अस्मास्तु’ ‘द-
धाय’ संपादयथ ॥

(३) अथ पूर्वमन्त्रेण स्कन्ने द्रव्ये शुच्यवस्थापिते सति स्क-
न्दनप्रायश्चित्तार्थहोममन्त्रमाह । “यस्ते द्रप्सा यस्त उदर्षः ।
॥ १ ॥ दैव्यः केतुर्विश्वं भुवनमाविवेश । स नः पाक्षरिष्ट्यै
खाहा” इति । हे हविः तव सम्बन्धो यो ‘द्रप्सः’ लेशः,
यस्य ‘उदर्षः’ उद्भूतावयवः, स सर्वोपि ‘दैव्यः’ देवयोग्यः,
‘केतुः’ देवैः प्रज्ञातश्च सन्, ‘विश्वं भुवनं’ सर्वं जगत्, ‘आ-
विवेश’, न त्वमौ विनष्टः, ‘सः’ त्वम्, ‘अरिष्ट्यै’ हिंसाराहित्याय,
‘नः’ अस्मान्, ‘पाहि’ रक्ष, तदर्थं खाज्जतमिदमस्तु ॥

(४) यदुक्तं सूत्रकारेण । यद्येन मार्त्तिज्यादृतं सन्तं नि-
र्हरेरन्नाग्ने ज्ञेयादिति । तच्च मन्त्रमाह । “अनु मा
सर्वो यज्ञोऽयमेतु । विश्वे देवा मरुतः सामार्कः । आप्रिय-
च्छन्दांसि निविदो यजूंषि । अस्यै पृथिव्यै तद्यज्ञियम्”
इति । ‘अयं यज्ञः’, ‘सर्वः’ कृत्स्नावयवसंयुक्तः, ‘मामन्वेतु’,
न त्वन्यमनुगच्छतु । सर्वशः सर्व एव स्पष्टीक्रियते । येन ‘विश्वे
देवाः’, यज्ञनिष्ठाः ये च ‘मरुतः’, देवाः यच्च ‘साम’ रथ-
न्तरादिकं, यच्च ‘अर्कः’ आदित्यः, याश्च ‘आप्रियः’ प्रयाज-
याज्याः, यानि च गायत्र्यादीनि ‘छन्दांसि’, याश्च ‘निविदः’
शस्त्रावयवाः, यानि च ‘यजूंषि’ छन्दोरहिता मन्त्राः, यच्चा-
न्यत् ‘यज्ञियं’ यज्ञार्हमङ्गं, ‘अस्यै पृथिव्यै’ अस्यां पृथिव्यां,
वर्त्तते ‘तत्’ सर्वम्, ‘मामन्वेतु’ मदीया यज्ञः सगुणो
भवतु ॥

(५) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘यद्येककपालं स्कन्देत् परि वा

वर्त्तत प्रजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्तस्व । अनुवीरैरनुराध्याम गोभिः ।
 अन्वश्वैरनुसर्वैरुपुष्टैः । अनु प्रजयान्विन्द्रियेण । देवा नो यज्ञमृ-
 जुधा नयन्त्विति यथा स्थानं कल्पयतीति । तत्र मन्त्रमाह ।
 “प्रजापतेर्वर्त्तनिमनुवर्त्तस्व । अनु वीरैरनुराध्याम गोभिः ।
 अन्वश्वैरनु सर्वैरुपुष्टैः । अनु प्रजयान्विन्द्रियेण ॥ २ ॥ देवा नो
 यज्ञमृजुधा नयन्तु” इति । हे एककपाल ‘प्रजापतेर्वर्त्तनिं’
 प्रजापतिना योयं मार्गस्त्व सृष्टस्त्वमेव मार्गम्, ‘अनुवर्त्तस्व’
 अनुसर, ततो वयमपि ‘वीरैः’ पुत्रादिभिः, ‘अनु’ क्रमेण,
 समृद्धा भूयास्व । तथा ‘गोभिः’, ‘अश्वैः’, ‘सर्वैः’, अपि
 ‘पुष्टैः’ धनैः, ‘प्रजया’ मृत्यादिरूपया, ‘इन्द्रियेण’ चक्षुरादि-
 पाटवेन च, समृद्धा भूयास्व । ‘देवाः’, सर्वे ‘नः’ अस्मदीयं,
 ‘यज्ञम्’, ‘मृजुधा’ वैकल्प्यरहितेन मार्गेण ‘नयन्तु’ ॥

(६) अथ तस्यैककपालस्य यजमानानुमन्त्रणे मन्त्रमाह । “प्रति
 क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु । प्रति
 प्रजायां प्रतितिष्ठामि भव्ये । विश्वमन्त्राऽभिवावृधे । तदन्य-
 स्त्वामधिश्रितम् । दिवे च विश्वकर्म्मणे । पृथिव्यै चाकरं नमः”
 इति । ‘क्षत्रे’ राष्ट्रस्वामिनि राजनि, ‘प्रतितिष्ठामि’ स्वतन्त्रो
 भवामि, तथा ‘राष्ट्रे’, ‘अश्वेषु’, ‘गोषु’, पुत्रादिरूपायां ‘प्र-
 जायां’, ‘भव्ये’ प्रशस्ते स्वर्गे च, ‘प्रतितिष्ठामि’ स्वतन्त्रो भवामि,
 ‘अन्या’ द्यावापृथिव्योर्मध्ये एका द्यौः, ‘विश्वं’ भूतजातम्, ‘अभि-
 वावृधे’ दृष्टिद्वाराभिमुखेन वर्धयति, ‘तत्’ आभिवर्धितं विश्वं,
 ‘अन्यस्यां’ पृथिव्याम्, ‘अधिश्रितं’ उपरिस्थितं, ‘विश्वकर्म्मणे’

कृत्स्नजगदभिवृद्धिकारिण्यै, 'दिवे च', जगतो धारयित्र्यै
'पृथिव्यै च', 'नमः' नमस्कारं, 'अकरं' करोमि ॥

(७) अथैककपालस्कन्नायश्चित्तहोमे मन्त्रमाह । "अ-
स्कान् द्यौः पृथिवीम् । अस्कान् नृषभो युवा गाः ॥ ३ ॥ स्कन्नेमा
विश्या भुवना । स्कन्ने यज्ञः प्रजनयतु । अस्कानजनि प्राज-
नि । आ स्कन्नाज्जायते वृषा । स्कन्नात् प्रजनिषीमहि" इति ।
अथ स्कन्देतिधातुः प्राप्त्यर्थो न तु शोषणार्थः । 'द्यौः', इयं
वृष्टिद्वारेण 'पृथिवीम्', 'अस्कान्' प्राप्नोति, 'युवा च्छभः', च
वत्सोत्पादनाय 'गाः', 'अस्कान्' प्राप्नोति, 'इमा विश्या भुवनानि'
दृश्यमानानि सर्वाणि भूतजातानि, 'स्कन्ना' परस्परं प्राप्नो-
ति, 'स्कन्ः' प्राप्नोऽयं, 'यज्ञः', 'प्रजनयतु' प्रजां उत्पादयतु ।
यदिदं हविः 'अस्कान्' स्कन्दतिस्म, तदिदं न विनष्टं किन्तु
'अजनि', हविष्य नैव निष्पन्नं, अत एव 'प्राजनि' प्रजापशु-
रूपेण प्रकर्षेण जायते, 'स्कन्नात्', अस्माद्धविषः 'वृषा' सेचन-
समर्थः, 'आजायते', अतो वयं च 'स्कन्नात्', हविषः 'प्रजनि-
षीमहि' प्रजा पशुमृद्भिं भूयास् ॥

(८) यदा यज्ञस्य विघ्नकरं भयमुपस्थितं भवति । तदा सर्व-
यागद्रव्याणि द्रोणकलशे गृहीत्वा होममन्त्रमाह । "ये देवा
येषामिदं भागधेयं बभूव । येषां प्रयाजा उतानूयाजाः ।
इन्द्रज्येष्ठेभ्यो वरुणराजभ्यः । अग्निहोतृभ्यो देवेभ्यः स्वाहा"
इति । 'ये देवाः', द्युलोकवासिनः सन्ति 'येषां' देवानां, 'इदं'
सर्वं पुरोडाशादिकं, 'भागधेयं बभूव' सङ्कल्पितं भवति ।

‘येषां’, च ‘प्रयाजाः’, ‘अनूयाजाः’, च भागधेयं तेभ्यः ‘देवेभ्यः’, स्नाऊतमसु । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः, ‘इन्द्रज्येष्ठेभ्यः’ इन्द्रो ज्येष्ठः प्रधानभूतो येषां तेभ्यः, ‘वरुणो राजा येषां तेभ्यः’, ‘अग्निहो-
तृभ्यः’ अग्निर्होता येषां तेभ्यः ॥

(८) अथ यद्यभक्षिते चमसे स्तोत्रमुपाकुर्यात् तदा प्राय-
श्चित्तहोमार्थास्तथो मन्त्राः । तत्र प्रथममाह । “उत त्या नेा
दिवा मतिः ॥ ४ ॥ अदितिरुत्यागमत् । सा शन्ताची मयस्क-
रत् । अप स्विधः” इति । ‘उत’ अपि च, ‘त्या’ येषा, ‘दिवा’
द्योतनवती, ‘अदितिः’ अखण्डनीया, ‘नः’ अस्माकं, ‘मतिः’,
‘ऊत्या’ रक्षणेन निमित्तेन, ‘आगमत्’ आगच्छेत्, ‘सा’ तादृशी
मतिः, ‘शन्ताची’ अनिष्टशमनप्रापिका सती, ‘मयस्करत्’ सुखं
करोतु, ‘स्विधः’ शोषणं कर्मविस्मरणनिमित्तमस्मदीयं शरी-
रादिक्षयम्, ‘अपकरत्’ अपकरोतु, अपगमयतु ॥

(१०) अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । “उत त्या दैव्या भिषजा ।
शन्नस्करतो अश्विना । द्यूयातामसद्रपः । अप स्विधः” इति ।
‘उत’ अपि च, ‘त्या दैव्या भिषजा’ तौ देवसम्बन्धिनौ चिकि-
त्सकावश्विनौ, ‘नः’ अस्माकं, ‘शङ्करतः’ सुखं कुरुतां, किञ्च
‘रपः’ विस्मरणनिमित्तं पापम्, ‘अस्यद्यूयातां’ अस्यन्तः पृथक्
कुरुतां, ‘स्विधः’ शोषणम्, अपगमयतां ॥

(११) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “शमग्निभिस्करत् । शन्न-
क्षपतु सूर्यः । शं वातो वात्वरपाः ॥ ५ ॥ अप स्विधः”
इति । अयमग्निराहवनीयः इतरैः ‘अग्निभिः’ सह ‘शङ्करत्’

अस्माकं सुखं करोतु, 'सूर्याः', चास्माकं 'शं' सुखं यथा भवति
तथा, 'तपतु', 'अरपाः' अपाथो दुःखमकुर्वन्, 'वातः' वायुः,
'वातु' प्रवर्त्ततां, 'स्थिधः' शोषणम्, अपगमयतु ॥

(१२) अथ तस्य चमसस्य प्रचालितस्येतरचमसेषु योजने
मन्त्रमाह । "तदित्यदं न विचिकेत विद्वान् । यन्मृतः पुनरप्ये-
ति देवान् । चिद्वद्व्यवस्य रथवत् । जीवो गर्भो न मृतः
स जीवात्" इति । 'यत्' यस्मिन् कर्मानुष्ठानरूपे पदे, स्थितः
'मृतः', पुरुषः 'पुनर्देवानप्येति', न तु नरकं प्राप्नोति 'तदित्यदं'
तदेव कर्मानुष्ठानं मुख्यं पदं, तच्च शास्त्रतः 'विद्वान्', अपि
पुरुषः 'न विचिकेत' विविच्य न जानाति, 'यत्' यस्मात् का-
रणात्, 'भुवनस्य गर्भः' लोकस्य मध्ये वर्त्तमानः, 'जीवः' ।
चिद्वत्कालिकाद्यास्तिस्रो वृत्तयो यस्यासौ 'चिद्वत्', 'रथवत्'
रथचक्रवत्, पुनः पुनरावर्त्तमानः, अत एव लोकदृष्ट्या मृतो-
ऽपि वस्तुतः 'सः' जीवः, 'न मृतः', किन्तु 'अजीवात्' जीवत्येव,
सर्वात्मना अनारोहिरथचक्रवत् पुनः पुनरावृत्तिर्न स्यात्,
अतो देहस्यैव मरणं आत्मा तु जीवत्येव । अयमर्थः, यथा
रथचक्रं पुनः पुनः पर्यावर्त्तते तथा जीवोऽपि संसारे पुनः
पुनः परिभ्रमति । स च सत्त्वरजस्तमोगुणैरावृतत्वात् कदाचित्
सत्त्वगुणाधिक्येन शास्त्रार्थं जानन्नपि कालान्तरे तमोगुणा-
धिक्ये सति तं शास्त्रार्थं न जानाति अतस्तमोगुणद्वयं प्रामा-
दिकं चमसभक्षणविस्मरणं न त्वयं पुरुषापराध इति ॥

(१३) यदुक्तं सूत्रकारेण । 'अवदृष्टं भक्षमभिमन्येति' । तच्च

मन्त्रमाह । “प्रत्यस्मै पिपीषते । विश्वानि विदुषे हर । अर-
ज्जमाय जग्मवे । अपश्चाद्दध्ने नरे” इति । हे वृष्टिजल-
मिश्रितभक्ष, ‘अस्मै’ भक्षकाय, ‘प्रतिहर’ तदीयं स्वरूपं प्रत्या-
वर्त्तय । कीदृशाय, ‘पिपीषते’ पातुमिच्छते, ‘विश्वानि’
कर्माणि, ‘विदुषे’ जानते, ‘अरज्जमाय’ अरं अलं अन्यूनं यथा
भवति तथा प्राप्नुवते, ‘जग्मवे’ पुनः पुनः कर्मासु गच्छते प्रव-
र्त्तमानाय, ‘अपश्चाद्दध्ने’ पश्चाद्भक्षोत्तरकालं दीप्तिरहिताय,
भक्षितं जरयितुमसमर्थाय, ‘नरे’ क्षलिगादिरूपाय मनुष्याय ॥

(१४) अथाववृष्ट्याभिर्मन्त्रितस्य सोमस्य भक्षणे मन्त्रमाह ।
“इन्दुरिन्द्रमवागात् । इन्दोरिन्द्रोऽपात् । तस्य त इन्द्र वि-
न्द्रपीतस्य मधुमतः । उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि” ॥ ६ ॥
इति । ‘इन्दुः’ देवतारूपः सोमः, ‘इन्द्र’ लतारूपं सोमं, ‘अ-
वागात्’ स्वीकृत्यत्वेनावगच्छति, ‘इन्द्रः’, देवः ‘इन्दोः’ नामा-
त्मकस्य सोमस्य, अंशम् ‘अपात्’ पीतवान्, हे इन्दो लतात्म-
सोम, ‘तस्य ते’ तादृशस्य तव, अंशः ‘उपहृतः’ अन्यैरनुज्ञातः,
अहं ‘भक्षयामि’, कीदृशस्य तव, ‘इन्द्रपीतस्य’ इन्द्रेण प्रथमं
स्वीकृतस्य, ‘मधुमतः’ मधुरसोपेतस्य, ‘उपहृतस्य’ अन्यैरनु-
ज्ञातस्य ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

हविर्धाने सदसिवाग्नीध्रीये पतिते सति ।

‘उदस्ता’ जुहुयाद्भेदोरथ ‘वाम’ वृहत्तिभिः ॥

वृहो* प्रयेन्मण्डपांस्तान् यानास्कन्नहविर्यहः ।
 'यस्ते' होमोनां मार्त्विज्यो निहता वाङ्मभिर्भवेत् ॥
 स्कन्देदेककपालस्येत्यस्थानं कल्पयेत् प्रजा ।
 'प्रति' तं मन्त्रयेत् 'अस्कान्' प्रायश्चित्तं जुहोति हि ॥
 'येदेवाये' यज्ञविघ्नकरोऽसर्व्वङ्गुतिर्हविः ।
 'उतत्य'ऽभक्षिते सोमचमसे तिसृभिर्जतिः ॥
 'तदित्' प्रक्षालितं पात्रं चमसेष्वपि संसृजेत् ।
 'प्रति' वृष्टं मन्त्रयेत् तमिन्दु†रिति भवेत् ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१) दशमे सौमिकप्रायश्चित्तमन्त्रा उक्ताः । एकादशे दा-
 शिकादौ प्रायश्चित्तमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह ।
 "ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचः । ब्रह्म यज्ञानां हविषामा-
 ज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनम् । यज्ञः पर्वणि प्रति-
 रन्नेति कल्पयन् । स्वाहाकृता ऊतिरेतु देवान्" इति । 'ब्रह्म'
 सर्व्वजगदपादानं, यत्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युपनिषदि प्रोक्तं,
 तदेव 'मनसः', 'वाचः', 'यज्ञानां' दर्शपूर्णमासादीनां, 'हविषां'
 पुरोडाशादीनां, विशेषतः 'आज्यस्य', च 'प्रतिष्ठा' निर्वाह-

* 'वृहः' इति प्रतीकम् ।

† 'अनु' इति प्रतीकम् ।

‡ 'इन्दुः' इति प्रतीकम् ।

हेतुः, सृष्टिस्थित्यादिकारित्वात्, एवं सति यत् 'अतिरिक्तं' मन्त्राद्याधिक्येन कृतं, 'यच्च', 'कर्मणः', सम्बन्धि 'हीनं' मन्त्रादिभिर्न्यूनं, तत् सर्वं 'यज्ञः' यष्ट्यं तदेव परब्रह्म, 'कल्पयन्', फलसाधनसमर्थान् 'पर्व्याणि' यागकालांश्च, 'प्रतिरन्' वर्द्धयन्, यागैरशून्यं कुर्वन्, 'एति' अविच्छेदेन वर्त्तते, तस्मादियं 'स्वाहा कृता' स्वाहाकारेण संस्कृता, 'ऊतिः', 'देवान्', 'एतु' गच्छतु ॥

(२) अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । "आश्रावितमत्याश्रावितम् । वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनम् । यज्ञः पर्व्याणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहा कृता ऊतिरेतु देवान्" ॥ १ ॥ इति । अस्मिन् 'यज्ञे', यद्भुविः 'आश्रावितं' समीचीनाश्रावणयुक्तं, यच्च 'अत्याश्रावितं' अतिरिक्तं श्रावणयुक्तं, यच्च 'वषट्कृतं' सम्यग्वषट्कारेण दत्तं, यच्च 'अत्यनूक्तं' अति-जान्तानुवचनयुक्तं, तत् सर्वं 'यज्ञः कल्पयन्नेति', इत्यन्वयः । 'अतिरिक्तं' इत्यादि पूर्ववत् ॥

(३) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । "यद्दे देवा अतिपादयानि । वाचाचित् प्रयतं देवहेडनम् । अरायो अस्मा अभि-दुच्छुनायते । अन्यत्रास्मन्महतस्त्रिधेतन" इति । हे 'देवाः' मरुतः, 'वः' युष्माकं सम्बन्धि, 'यत्' कर्म, 'अतिपादयानि' अहमतिपन्नं करोमि । अकरणमन्यथाकरणं चातिपत्तिः । 'वाचाचित्' वाचा मनसापि, देवानां क्रोधकारणं यदस्माभिः प्रयत्नेन सम्पादितं 'अरायः' अरिः, शत्रुयः कोप्यस्मानभिलक्ष्य

‘दुष्कुनायते’ दारिद्रे युक्तान् करोति, ‘तत्’ सर्वम्, ‘अस्मत्तः’ ‘अ-
न्यत्र’, ‘निधेतन’ हे ‘मरुतः’, स्थापयत, तत्फलमस्मासु माभूत् ॥

(४) अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । “ततश्च आपस्तदु तायते पुनः ।
स्वादिष्टा धीतिरुचयाय शश्यते । अयं समुद्र उत विश्वभेष-
जः । स्वाहाकृतस्य समुद्वेषुतर्भुवः” इति । ‘मे’ मदीयम्, ‘आपः’
कर्म, ‘आततं’ सर्वतो विस्तीर्णं, यावज्जीवं सङ्कल्पेन प्रवृत्त-
त्वात् । ‘तदु’ तदेव कर्म, इदानीं ‘पुनः’ ‘तायते’ भूयो विस्तीर्यते ।
किञ्च ‘स्वादिष्टा’ स्वादुतमं, ‘धीतिः’ धारणहेतुराज्याहुतिः,
‘उचयाय’ कर्मणे, ‘शश्यते’ प्रशस्यतां भजते । उच समवाय इति
धातुः । हविःसमवायाधीनत्वादुचयः कर्म । यस्मादयं हवि-
र्विशेषः प्रशस्तस्मात् ‘अयं’, ‘समुद्रः’ समुद्रसमानः । याव-
देका देवता कामयते यावदेका । तावदाहुतिः प्रयत इति
श्रुतेः । ‘उत विश्वभेषजः’ अपि च सर्वानिष्टसमनहेतुः, हे
‘ऋभुवः’ देवाः, ‘स्वाहाकृतस्य’ स्वाहाकारेण प्रत्यर्पितस्य हविषः,
स्त्रीकारेण ‘समुद्वेषुत’ सम्यगेव हता भवत ॥

(५-१३) अथ पञ्चममारभ्य त्रयोदशान्तानां नवानां मन्त्राणां
प्रतीकानि दर्शयति । “उदयं तमसस्परि । उदृत्यं चित्रम्
॥ २ ॥ इमं मे वरुण तत्तायामि । तन्नो अग्ने सत्वन्नो अग्ने ।
त्वमग्ने अयासि प्रजापते” इति । उदयं तमस इत्ययं मन्त्रः
समास्वाग्ने इत्यनुवाके व्याख्यातः । उदृत्यं जातवेदसं चित्रं
देवानामित्येतौ तदुदृत्यमित्यनुवाके व्याख्यातौ । इमं मे वरुण
शुधीह्वं तत्तायामि ब्रह्मणेत्येतौ मन्त्रौ इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं

नर इत्यनुवाके व्याख्यातौ । तन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् सत्त-
न्नो अग्नेवम इत्येतावायुष्ट आयुर्दा अग्न इत्यनुवाके व्याख्या-
तौ । तमग्ने अचास्यचासन्नित्ययं जुष्टोदमूना इत्यत्र व्या-
ख्यातः । प्रजापते न त्वदेतानीत्ययं सोमस्य त्विषिरसीत्यनुवाके
व्याख्यातः ॥

(१४) अथ चतुर्दशमन्त्रमाह । “इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि ।
मैषान्नुगादपरो अर्द्धमेतम् । शतं जीवन्तु शरदः पुरुचीः ।
तिरो मृत्युं दधतां पर्वतेन” इति । ‘जीवेभ्यः’ सर्वेषां जीवानां-
मर्थे, ‘इमं’ हेमं, ‘परिधिं’ परितोधारकं, ‘दधामि’ स्था-
पयामि । ‘एषां’ जीवानां मध्ये, ‘अपरः’ कश्चिदपि, ‘एत-
मर्थ’ शतसंवत्सरसङ्ख्याकस्यायुषस्यार्धं पञ्चाशद्वर्षरूपमेतं भागं,
‘मागात्’ मा प्राप्नोतु । किन्तु ‘शतं शरदः’ शतसङ्ख्याकान् संव-
त्सरान्, ‘जीवन्तु’ । कीदृशीः शरदः, ‘पुरुचीः’ पुरुन् बह्वन्
भोगानञ्चन्ति प्राप्नुवन्तीति पुरुच्यः तादृशीः, एषां जीवानां
‘मृत्युं’, ‘पर्वतेन’ पर्वतसदृशेनानेन हेमेन, ‘तिरोदधतां’
व्यवहितं कुर्वतां । यद्वा गोमायुपतनादिनिमित्ते सतीमं वरु-
णेत्यादिषड्भिरनेन मन्त्रेण वा दक्षिणतः पाषाणं स्थापयेत् ।
मन्त्रस्तत्परतया व्याख्येयः ॥

(१५-२२) अथ पञ्चदशमारभ्य द्वाविंशपर्यन्तानष्टौ मन्त्रानाह ।
“इष्टेभ्यः स्वाहा वषडनिष्टेभ्यः स्वाहा । भेषजं दुरिष्ठ्यै स्वाहा
निष्कृत्यै स्वाहा । दौराद्यै स्वाहा दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा ॥ ३ ॥
ऋद्यै स्वाहा समृद्यै स्वाहा” इति । ‘इष्टेभ्यः’ सम्यग्यागेनारा-

धितेभ्योऽग्न्यादिभ्यः, तृप्पतिश्रयार्थमिदं स्वाङ्गतमस्तु । ये तु
 ‘अनिष्टाः’ अनाराधिताः, तेभ्यः इदं ‘वषट्’ हविर्दत्तं, तद-
 र्थमिदं स्वाङ्गतमस्तु । ‘दुरिष्टिः’ अन्यधानुष्ठानं, तस्य ‘भेषजं’
 समाधानहेतुः, इदं स्वाङ्गतमस्तु । ‘निष्कृत्यै’ प्रायश्चित्तार्थम्,
 इदं स्वाङ्गतमस्तु । आसमन्तादृद्धिराधिः दुष्टाचासादृधिश्च
 ‘दुराधिः’ फलवैकल्यं, तत्समाधानार्थं स्वाङ्गतमिदमस्तु ।
 याज्ञान्याः ‘दैव्यस्तनवः’ ताभ्यः स्वाङ्गतमिदमस्तु । ‘चृद्धिः’
 फलप्राप्तिः, ‘समृद्धिः’ तत्रैवातिशयः, तदुभयार्थं स्वाङ्गत-
 मस्तु ॥

(२३) अथ त्रयोविंशं मन्त्रमाह । “यत इन्द्र भयामहे । ततो नो
 अभयं कृधि । मघवच्छग्धि तव तन्न ऊतये । वि द्विषो वि मृधो
 जहि” इति । हे ‘इन्द्र’, ‘यतः’ मृत्युरगोचरादेः, ‘भयामहे’ वयं
 भीतिं प्राप्तुमः, ‘ततः’ सर्वस्मात्, ‘नः’ अस्माकम्, ‘अभयं’,
 ‘कृधि’ कुरु । हे ‘मघवन्’, तत्र भयस्थाने ‘नः’ अस्माकं,
 ‘तवोतये’ त्वदीयरक्षार्थं, शक्नो वर्त्तस्व, किञ्चास्माकं ‘द्विषः’
 शत्रून्, ‘विजहि’ विनाशय, ‘मृधः’ सङ्ग्रामांश्च ‘विजहि’ ॥

(२४) अथ चतुर्विंशमाह । “स्वस्तिदा विशस्पतिः । वृत्रहा
 विमृधो वशी । वृषेन्द्रः पुर एतु नः । नो स्वस्तिदा अभ-
 यङ्करः” इति । अयम् ‘इन्द्रः’, ‘नः’ अस्माकं, ‘पुर एतु’ अग्रतो
 रक्षकत्वेन वर्त्ततां । कीदृशः, ‘स्वस्तिदाः’ चेमस्य दाता, ‘वि-
 शस्पतिः’ प्रजायाः पालकः, ‘वृत्रहा’ पापस्य हन्ता, ‘विमृधः’
 विनिवारितसङ्ग्रामः, ‘वशी’ जितेन्द्रियः, ‘वृषा’ सेक्ता, ‘स्व-

स्तिदाः' शोभनं सङ्गावमस्मभ्यः प्रयच्छन्, 'अभयङ्गरः' भय-
निवृत्तेः कर्त्ता ॥

(२५) अथ पञ्चविंशमाह । "आभिर्गीर्भिर्धदतो न ऊनम् ॥४॥
आषायय हरिवो वर्द्धमानः । यदा स्तोत्रभ्यो महि गोत्रा
रुजासि । भूयिष्ठभाजो अध ते स्याम" इति । हे 'हरिवन्'
अश्वयुक्तेन्द्र, 'आभिर्गीर्भिः' अस्मदीयस्तुतिभिः, 'वर्द्धमानः', त्वं
'अतः' अस्मात्कर्माणः, 'ऊनम्', अङ्गं 'नः' अस्मदर्थम्, 'आषा-
यय' अभिवर्धय । हे 'हरिवन्', 'यदा' यस्मिन् काले, 'स्तोत्रभ्यः'
स्तोत्रानुग्रहार्थम्, 'महि गोत्रा' महतः पर्वतान्, मेघान् वा,
'रुजासि' भग्नान् करोषि । अथ तदा वयं 'ते' तवानुग्रहीताः,
'भूयिष्ठभाजः स्याम' प्रभूतधनानां लब्धारो भूयास्म ॥

(२६) अथ षड्विंशमाह । "अनाज्ञातं यदाज्ञातम् । य-
ज्ञस्य क्रियते मिथु । अग्ने तदस्य कल्पय । त्वं हि वेत्य यथा-
तथम्" इति । 'यज्ञस्य', सम्बन्धि क्रियदङ्गं 'अनाज्ञातं' शास्त्र-
क्रमेणास्माभिरज्ञातं, 'यत्', अपि 'आज्ञातं' सम्यग्विज्ञातं सत्,
'मिथु क्रियते' मिथ्याक्रियते, ज्ञानादज्ञानादान्यथानुष्ठीयते । हे
'अग्ने', 'अस्य' कर्माणः, सम्बन्धि 'तत्' सर्वमङ्गं, 'कल्पय' फल-
प्रदानसमर्थं कुरु । 'हि' यस्मात् कारणात्, 'त्वं', 'यथातथं'
कर्माणो वस्तुतत्त्वं, 'वेत्य' ॥

(२७) अथ सप्तविंशमाह । "पुरुषसन्मितो यज्ञः । यज्ञः पुरुषसं-
मितः । अग्ने तदस्य कल्पय । त्वं हि वेत्य यथातथम्" इति ।
यः 'यज्ञः', सोऽयं 'पुरुषसन्मितः' पुरुषसदृशः, यथा पुरुषोऽय-

मन्यूनतिरिक्तविशिष्टावयवः तथा यज्ञोऽपि । किञ्चापि अयं
'यज्ञः', 'पुरुषसंमितः' पुरुषेण सम्यङ्निर्मितश्च, यस्मादेवं
तस्मात् हे 'अग्ने', तदस्तेत्यादि पूर्ववत् ॥

(२८) अष्टाविंशमाह । "यत्पाकचा मनसा दीनदक्षा न
यज्ञस्य मनुते मर्त्तासः । अग्निष्टद्धेता क्रतुविद्विजानत् । य-
जिष्ठो देवाः ऋतुशो यजाति" ॥ ५ ॥ इति । पाको बालः
तद्वदन्त्येस्तायन्ते रक्ष्यन्त इति 'पाकचाः' बालवदप्रबुद्धमतयः,
'दीनदक्षाः' क्षीणोत्साहाः, 'मर्त्तासः' मनुष्या यजमानाः,
'यज्ञस्य', 'यत्' अङ्गं, 'मनसा', स्वकीयेन 'न मनुते' नाव-
बुध्यन्ते, 'तत्' अङ्गं, 'विजानत्', 'क्रतुवित्' कृत्स्नयागाभिज्ञः,
'यजिष्ठः' अतिशयेन यष्टुं समर्थः, 'हेता' देवानामाह्वता,
'अग्निः', 'देवान्', यष्टव्यान् 'ऋतुशो यजाति' तत्तद्वृत्तुकाले
पूजयतु ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

'ब्रह्मप्रतिष्ठा'दर्शादौ प्रायश्चित्तार्थहोमकाः ।

इत्येकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) एकादशे दर्शपूर्णमासप्रायश्चित्तमन्त्रा उक्ताः । द्वाद-
शेऽग्निष्टोमादादेकविंशत्या दर्भपुञ्जिलैः पाव्यमानस्य यजमा-

नस्य जपार्था मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह । “यदेवा
देवहेडनम् । देवासश्चक्षमा वयम् । आदित्यास्तस्मान्मा मुञ्च-
त । ऋतस्य तेन मामुत” इति । ‘देवासः’ देवनशीलाः, ‘आ-
दित्याः’ अदितेः पुत्राः, हे ‘देवाः’, ‘देवहेडनं’ देवानां क्रोध-
कारणं, ‘यत्’ कर्म, ‘वयं’, ‘चक्षम’, ‘तस्मात्’ अपराधात्,
मां यूयं ‘मुञ्चत’, ‘उत’ अपि च, ‘ऋतस्य’ यज्ञस्य, सम्ब-
न्धिना ‘तेन’ सत्येन, अनेन होमेन ‘मा’ मां, ‘मुञ्चत’ ॥

(२) अथ द्वितीयमाह । “देवा जीवनकाम्या यत् । वा-
चानृतमूदिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्यः प्रमुञ्चतु ।
दुरिता यानि चक्षम । करोतु मामनेनसम्” ॥ १ ॥ इति ।
हे ‘देवाः’, वयं ‘जीवनकाम्याः’ जीवनमात्मन इच्छन्तः, ‘यद-
नृतं’, ‘वाचा’, ‘ऊदिम’ राजसेवादौ तत्प्रियार्थं अनृतमुक्त-
वन्तः, ‘तस्मात्’ अनृतजन्यात्, ‘एनसः’ पापात्, ‘गार्हपत्यः’,
‘अग्निः’, मां प्रमुञ्चतु । ‘यानि’ चान्यानि, ‘दुरितानि’, ‘चक्षम’,
वयं सपुत्रपौत्राः, तत्र ‘मां’, ‘अनेनसं’ पापरहितं, ‘करोतु’ ।
एतच्चोपलक्षणं, पुत्रादीनपि पापरहितान् करोतु ॥

(३) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “ऋतेन द्यावापृथिवी । ऋतेन
त्वः सरस्वति । ऋतान् मा मुञ्चताः हसः । यदन्यकृतं मारिम”
इति । हे ‘द्यावापृथिव्यौ’, ‘ऋतेन’ यज्ञेन, विगुणेन ‘यत्’ पापं,
तथा हे ‘सरस्वति’, ‘ऋतेन’, ‘यत्’ पापं, प्राप्तं ‘ऋतात्’
प्राप्तात्तस्मात्, ‘अंहसः’, द्यावापृथिव्यौ चेत्येता यूयं मां ‘मु-
ञ्चत’ मुक्तं कुरुत । ‘यत्’ च ‘अन्यकृतं’ अन्येन यज्ञव्यतिरिक्तेन

निमित्तेन कृतं पापं, 'मारिम' वयं प्राप्तवन्तः, तस्माच्च मां
'मुञ्चत' ॥

(४) अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । "सजातशूसादुतवा जामि-
शूसात् । ज्यायसः शूसादुतवा कनीयसः । अनाज्ञातं देवकृतं
चदेनः । तस्मात् त्वमस्मान् जातवेदो मुमुग्धि" इति । 'सजा-
ताः' समानजन्मानो ज्ञातयः समानवयस्काः, सखायो वा, तैः
मयिकृतः 'शंसः' प्रशंसा, स्तुतिः, 'उतवा' अथवा, 'जामयः'
जायाभार्याः, ताभिर्मयिकृतः 'शंसः' स्तुतिः, 'ज्यायान्' ज्येष्ठ-
भ्राता, तस्य, 'शंसः' तेन मयिकृता स्तुतिः, 'उतवा' अथवा,
'कनीयान्' कनिष्ठभ्राता, तस्य 'शंसः', तेन मयिकृता स्तुतिः,
'तस्मात्' स्तुतिसङ्घात्, मत्तेन मया 'अनाज्ञातं', स्वचित्ते-
नापरामृष्टं, 'देवकृतं' देवविषये सम्पादितं, 'यत्' 'एनः' पापं,
हे 'जातवेदः', त्वं 'अस्मात्' पापात्, 'मुमुग्धि' मां मुक्तं कुरु ॥

(५) अथ पञ्चमं मन्त्रमाह । "यदाचा यन्मनसा । बाहु-
भ्यामूर्भ्यामष्टीवङ्गाम् ॥ २ ॥ शिश्रैर्यदनृतं चक्रमा वयम् । अ-
ग्निर्मा तस्मादेनसः" इति । 'अष्टीवङ्गां' जानुभ्याम्, 'शिश्रैः'
शिश्रचापलप्रकारैः वागादिभिः सर्वैः, 'यदनृतं' लोकवेदविरुद्धं
व्यापारं, 'वयं', 'चक्रम' । अग्निरित्यादिकं द्वितीयमन्त्रोक्तस्य
वाक्यशेषस्य प्रतीकं सवाक्यशेषोत्राध्याहृत्य योजनीयः ॥

(६) अथ षष्ठं मन्त्रमाह । "चङ्क्षस्ताभ्यां चकर किल्बि-
षाणि । अक्षाणां वज्रमुपजिघ्रमानः । दूरेपश्चाच्च राष्ट्रभृच्च ।
तान्यप्सरसावनुदत्तामृणानि" इति । 'यत्' यानि, किल्बि-

षाणि' परद्रव्यापहरणादीनि, 'हस्ताभ्यां', वयञ्चकम् 'अचाणां' चक्षुरादीन्निषाणां, 'वशुं' वर्जनीयं, गन्तव्यं रूपादिविषय-मित्यर्थः । तं विषयम् 'उपजिघ्रमानः' उपहतं कुर्वन्, यत्पापं हतवानस्मि 'तानि' पापात्मकानि, 'च्छणानि' 'दूरे पश्या च राष्ट्रमृच्च' इत्येतन्नामधारिण्यौ, 'अप्सरसौ', 'अनुदत्तां' आनुकूल्येन प्रत्यर्पयन्तं, पापरूपमृणं यथास्माकं न भवति तथा कुरुतामित्यर्थः ॥

(७) अथ सप्तमं मन्त्रमाह । "अदीव्यकृणं यदहं चकार । यदाऽदास्यन्त्संजगारा जनेभ्यः । अग्निर्मा तस्मादेनसः" इति । 'अदीव्यन्' समीचीनं व्यवहारमकुर्वन्, 'अहं', यादृशं 'चकार' कपटेन परकीयं यदसु गृहीतवानस्मि, 'यदा', 'यत्' च अन्यदसु, 'अदास्यन्' अप्रत्ययिष्यन्, 'जनेभ्यः', सकाशादादाय सम्यग् भक्षितवानस्मि । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥

(८) अथाष्टममाह । "यन्मयि माता गर्भे सति ॥ ३ ॥ एन-श्चकार यत्पिता । अग्निर्मा तस्मादेनसः" इति । 'मयि', 'गर्भ-रूपेणोदरं' प्रविष्टे 'सति', 'माता', 'यत्' एनः, 'चकार' पर-पुरुषसेवादिकं हतवती । 'पिता', 'यदेनः' प्रतिषिद्धदिने मैथु-नादि, 'चकार' । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥

(९) अथ नवमं मन्त्रमाह । "यदा पिपेष मातरं पितरम् । पुत्रः प्रमुदितो धयन् । अहिंसितौ पितरौ मया तत् । तदग्रे अनृणो भवामि" इति । 'यदा', बालः 'पुत्रः' शिशुरहं, 'प्रमुदितः' प्रकर्षेण हृष्टः, 'धयन्' स्तनं पिवन्, 'मातरं', 'पिपेष'

पीडितवानस्मि, तथा 'पितरं', च हस्तपादोपवातेन पीडितवानस्मि, 'तत्' तदानां, 'पितरौ' मातापितरावुभौ 'मया', 'अहिंसितौ' अनुपद्रुतौ, भवतां 'तत्' तन्मात्रापित्रोर्विषये, हे 'अग्ने', अहम् 'अनृणो भवामि' प्रत्युपकारराहित्यरूपं च-
त्पापं तेन मुक्तो भूयासं ॥

(१०) अथ दशमं मन्त्रमाह । "यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत्-
द्याम् । यन्मातरं पितरं वा जिहिंसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसः"
इति । 'अन्तरिक्षादिकं लोकत्रयं 'जिहिंसिम' वयं हिंसित-
वन्तः, इति 'यत्', च यथा 'मातरं पितरं', च 'जिहिंसिम',
इति 'यत्', लोकत्रयवर्तिनां मातापित्रोश्चानिष्टाचरणमेव हि
सः । अग्निरित्यादि पूर्व्ववत् ॥

(११) अथैकादशं मन्त्रमाह । "यदाशसा निशसा चत्प-
राशसा ॥ ४ ॥ यदेनश्चक्रम नूतनं चत्पुराणम् । अग्निर्मा त-
स्मादेनसः" इति । शंसुहिंसायामितिधातुः । 'आशसा' आभि-
मुख्येन कृतया हिंसया, 'यत्' पापं, 'निशसा' नितरां कृतया
हिंसया, 'यत्' पापं, 'पराशसा' पारावृत्तेन कृतया हिंसया,
'यत्' पापं, अन्यदपि 'नूतनम्' इदानीन्तनं, 'यदेनश्चक्रम',
'पुराणं' चिरकालव्यवहितं, 'यदेनश्चक्रम' । अग्निरित्यादि
पूर्व्ववत् ॥

(१२) अथ द्वादशं मन्त्रमाह । "अतिक्रामामि दुरितं यदेनः ।
जहामि रिप्रं परमे सधस्ते । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतः ।
तमारोहामि सुकृतां नु लोकम्" इति । 'दुरिति' दुर्गति-

कारणं, 'यदेनः', तादृशमग्नेः प्रसादात् 'अतिक्रामामि', किञ्च 'परमे' उत्कृष्टे, 'सधस्ते' सहास्थाने विद्वत्सभादौ, कृतं 'रिप्रं' पापं, 'जहामि' अग्नेः प्रसादात् परित्यजामि, ततश्च 'यत्र' यस्मिन् लोके, 'सुकृतः' पुण्यकृतः, 'यन्ति', न कदाचिदपि 'दुष्कृतः', 'यन्ति', 'सुकृतां लोकं', 'नु' क्षिप्रम्, 'आरोहामि' ॥

(१३) अथ त्रयोदशं मन्त्रमाह । “चित्ते देवा अमृजतैतदे-
नः । चित एतन्मनुष्येषु मामृजे । ततो मा चदि किञ्चिदानशे ।
अग्निर्मा तस्मादेनसः । गार्हपत्याः प्रमुञ्चतु । दुरिता यानि
चक्षम । करोतु मामनेनसम्” इति । एकतद्वितत्रिताख्यानां
पुरुषाणामुत्पत्तिः पौरोडाशिककाण्डे उक्ता एव 'चित्ते', तत्रो-
क्तः तस्मिन् 'देवाः', 'एतदेनः' पापम्, 'अमृजत' । अतएव
ब्राह्मणमन्त्रायते । 'ते देवा आप्येवमृजत' इति । अद्भ्यो जाता
एकतद्वितत्रिता आप्या देवा लेपितपापापराधाः, सोऽयं
'चित्ते', 'एतत्' पापं, 'मनुष्येषु', 'मामृजे' मृष्टवान्, लेपितवा-
नित्यर्थः । एतदपि तत्रैवान्नातम् । 'आप्या अमृजत सूर्याभ्यु-
दिते सूर्याभिनिमुक्तः' इत्यादि । 'ततः' सूर्या-
भुदितादिमनुष्येष्ववस्थितात् पापात् सकाशात्, 'किञ्चित्' पापं,
'यदि', माम् 'आनशे' । अग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥

(१४) अथ चतुर्दशमन्त्रमाह । “दिविजाता अप्सु जाताः ।
या जाता ओषधीभ्यः । अद्यो या अग्निजा आपः । ता नः शुभन्तु
शुन्धनीः” इति । 'या आपः', 'दिविजाताः' द्युलोके प्रादुर्भूता
नित्या वर्त्तन्ते, याश्च 'अप्सु' कर्माप्सु, 'जाताः', कर्माजन्ताः, 'आपः',

कूपादिष्वविर्भूताः, 'याः', 'आषधीभ्यः', रसात्मका आविर्भूताः
'आपः', 'अथो' अपि च, 'याः', च 'आपः', 'अग्निजाः' विद्युते
जाता वर्थाः, 'ताः' सर्वा अपि, 'गुन्धनीः' सर्वस्य लोकस्य
शोधयिष्यः, अस्मात् 'गुन्धन्तु' शोधयन्तु ॥

(१५) अथ पञ्चदशं मन्त्रमाह । “यदापो नक्तं दुरितञ्चराम ।
यदा दिवा नूतनं यत्पुराणं । हिरण्यवर्णास्तत उत्पुनोत नः”
इति । ‘नक्तं’ रात्रौ ‘यदुरितञ्चराम’, ‘यदा दिवा’ यच्च दुरित-
महनि, ‘चराम’, ‘यत्’ पापं, ‘नूतनम्’ इदानीन्तनं, ‘यत्’,
‘पुराणं’ चिरकालव्यवहितं, हे ‘आपः’, ‘हिरण्यवर्णाः’ सुवर्ण-
वत्तेजस्विन्यो यूयं, ‘ततः’ सर्वस्मात् पापात्, ‘नः’ अस्मान्,
‘उत्पुनोत’ उत्कर्षेण शुद्धाः कुरुत ॥

(१६, २०) अथ षोडशादीनां विंशान्तानां मन्त्राणां प्रती-
कानि दर्शयति । “इमं मे वरुण तत्त्वायामि । त्वं नो अग्ने स
त्वं नो अग्ने । त्वमग्ने अयासि” इति । एतानि प्रतीकानि
पूर्वानुवाकवद्वाख्येयानि ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

‘यद्देवा’ दर्भपुञ्जिलैः पूतो जपति मन्त्रकान् ।

इति द्वादशोऽनुकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) द्वादशे यजमानेन जप्या मन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे त्वव-
स्यकर्माणि ऋजिषस्य दध्ना पयसा वा मधुमिश्रेण प्रोक्षणे

मन्त्रा उच्यन्ते। तत्र प्रथमं मन्त्रमाह। “यत्ते याव्णा चिच्छिदुः सोमराजन् प्रियाण्ड्जानि स्वधितापरूषि। तत्सन्धत्वाज्येनोत वर्द्धयस्व। अनागसो अधमित्सङ्क्षयेम” इति। हे ‘सोमराजन्’, ‘ते’ तव, ‘यत्’ यानि, ‘प्रियाण्ड्जानि’ प्रिया अवयवाः, ‘स्वधितापरूषि’ स्वास्थेनावस्थितानि पर्वाणि, ‘याव्णा’ पाषाणेन, ‘चिच्छिदुः’ क्लिन्नवन्तः, ‘तत्’ अङ्गजातम्, ‘आज्येन’ आज्यसदृशेन दध्ना पयसा वा, ‘सन्धत्स्व’ सन्धानप्राप्तानि प्रकृतिस्थानि यथा भवन्ति तथा कुरु, ‘उत’ अपि च, ‘वर्द्धयस्व’ भूयो वृद्धतराणि कुरु, ततो वयम् ‘अनागसः’ अपराधरहिताः, ‘अधमित्’ अनन्तरमेव, ‘सङ्क्षयेम’ सम्यङ्निवसेम ॥

(२) अथ द्वितीयं मन्त्रमाह। “यत्ते यावा बाज्जच्युतो अचुच्यवुः। नरो यत्ते दुदुज्जर्दचिणेन। तत्त आषायतां तत्ते निष्ठायतां देव सोम” इति। ‘बाज्जच्युतः’ ऋत्विजो बाज्जना प्रेरितो यावा, ‘ते’ तव, ‘यत्’ अङ्गं, ‘अचुच्यवुः’ अच्यावयत्, ‘नरः’ पुरुषा ऋत्विजः, ‘दचिणेन’, हस्तेन, ‘ते’, ‘यत्’ अङ्गं, ‘दुदुज्जः’ रसस्वीकारेण रिक्तीकृतवन्तः, ‘ते’ तव, ‘तत्’ अङ्गम्, ‘आषायतां’ अग्नेन प्रोक्षणेन वर्द्धतां, हे ‘देव’, ‘सोम’, ‘ते’, ‘तत्’ अङ्गं, ‘निष्ठायतां’ पूर्वं पीडनेन विस्त्रिष्टं सत्पुनः सङ्गीभवतु ॥

(३) अथ तृतीयं मन्त्रमाह। “यत्ते त्वचं बिभिदुर्दच्योनिम्। चदास्थानात् प्रच्युतो देवसि त्वना ॥ २ ॥ त्वया तत्सोम गुप्तमसु नः। सा नः सन्धासत्परमे व्योमन्” इति।

हे सोम 'ते' तव, 'त्वचं', 'विभिदुः' च्छ्वित्तिजो भिन्नवन्तः, इति 'यत्',
 'योनिच्च' कारणं कन्दमूलमपि, 'विभिदुः' उत्पाटितवन्तः,
 इति 'यत्', तथा त्वम् 'आस्थानात्' उत्पत्तिस्थानात्, 'प्रच्युतः',
 सन् 'त्मना वेनसि' आत्मना सोचितेनैव तत्स्थानं स्मारयि,
 इति यत् हे 'सोम', 'नः' अस्मादीयं, 'तत्' सर्वमपराधाजातं,
 'त्वचा', 'गुप्तं' रहस्येवावस्थापितम्, 'अस्तु' । 'नः' अस्माकं, 'परमे'
 उल्लष्टे, 'व्योमन्' विशेषेण रक्षके स्वर्गे निमित्तभूते सति
 त्वया सह, 'मा सन्धा' तत्सन्धानमपकारणविस्तारितक्षणम्,
 'असत्' अस्तु ॥

(४) अथ चतुर्थं मन्त्रमाह । "अहाच्छरीरं पयसा समेत्य ।
 अन्योन्यो भवति वर्णो अस्य । तस्मिन् वयमुपहृतास्तव स्मः ।
 आ नो भज सदसि विश्वरूपे" इति । 'अस्य' च्छ्वित्तिरूपस्य
 सोमस्य, पूर्वसिद्धो यः 'अन्यः', 'वर्णः' नीरसत्वाकारः, स तु
 प्रोक्षणसाधनेनानेन 'पयसा समेत्य', 'शरीरं' पूर्वसिद्धं स्वरूपम्,
 'अहात्' त्यक्तवान्, 'अन्यो वर्णः' नूतनः सरसत्वाकारः, 'अस्य
 भवति', 'तस्मिन्' नीरसत्वे गते सरसत्वे समागते सति, हे सोम
 तादृशे त्वयि 'उपहृताः' अनुज्ञाता वयं, 'तव स्मः' त्वत्सम्बन्धिनि
 कर्मणि समर्था भूयास्तः, अतस्त्वं 'विश्वरूपे' सर्वभोग्यफलसमृद्धे,
 'सदसि' स्थाने, 'नः' अस्मान् 'भज' सर्वतः स्थापयस्व ॥

(५) अथ पञ्चममन्त्रमाह । "नृचचाः सोम उत शुश्रु-
 गस्तु । मा नो विहासीद्विर आवृणानः । अनागास्तनुवो
 वावृधानः । आ नो रूपं वहतु जायमानः" ॥ १ ॥ इति । 'उत'

अपि च' अयं 'सोमः', 'नृचक्षाः' नृन्मनुष्यान्नुग्रहदृशा पश्य,
 'शुश्रुगस्तु' अस्मद्गिरां श्रोता भवतु, 'गिरः' स्तुतिम्, 'आवृणा-
 नः' सम्भजमानोऽयं सोमः, 'नः' अस्मान्, 'मा विद्यासीत्' मा
 परित्यज, स्तुतिभिः प्रसन्नः सन् अभिषवाद्यपराधं क्षमता-
 मित्यर्थः । ततो वयम् 'अनागाः' विस्मृतास्मदीयापराधः सन्,
 'तनुवः' निजशरीराणि, 'वावृधानः' प्रत्यङ्गं वर्द्धयन्, 'नः'
 अस्माकम्, 'आजायमानः' सर्वतः सर्वकार्येषु वर्त्तमानः,
 'रूपं', तदनुकूलस्वरूपं 'वहतु' स्वीकरोतु ॥

(६) अथ षष्ठमन्त्रमाह । "उपचरन्ति जुहो घृतेन । प्रि-
 याण्यङ्गानि तव वर्द्धयन्ती । तस्मै ते सोम नमइद्वष्टत् ।
 उप मा राजन् सुकृते क्वयस्व" इति । 'जुहो' प्रष्टतयः स्तुचः
 'घृतेन' क्षरणात्मकेन पयोदध्यादिद्रव्येण, 'उपचरन्ति' हे
 सोम त्वामुपेत्य सिञ्चन्ति, कीदृशो जुहोः, 'तव प्रियाण्यङ्गानि',
 अवयवाप्यायनेन 'वर्द्धयन्त्यः', हे सोम 'तस्मै ते' तादृशाश्च
 तुभ्यं, 'नमइत्' नमस्कारश्च, 'वष्टत्' वष्टकारो हविष्टेन
 प्रदानं, हे 'राजन्', 'सुकृते' शोभने कर्मफले, माम् 'उप-
 क्वयस्व' अनुजानीहि ॥

(७) अथ सप्तममन्त्रमाह । "सम्प्राणापानाभ्यां शमु च-
 क्षुषा त्वम् । सः श्रोत्रेण गच्छस्व सोम राजन् । यत्त आस्मि-
 तः शमुतत्ते अस्तु । जानीतान्नः सङ्गमने पथीनाम्" इति ।
 हे 'सोम राजन्', त्वं प्राणादिभिः 'सङ्गच्छस्व' पूर्वमभिष-
 वादिना तत्तो विरुक्ताः प्राणादयः पुनस्त्वया संयुज्यतां, 'यत्',

तव शरीरे 'आस्थितं' अस्माभिः कृतं निष्पीडनादिविकार-
जातमवस्थितं 'तत्' सर्वं, 'ते' तव, 'शम्' सुखनिमित्तमेव,
'अस्तु', 'पथीनां' स्वर्गाद्युत्तमलोकमार्गाणां, 'सङ्गमने' सम्यक्
प्राप्तौ, 'जानीतात्' हे सोम त्वं 'नः' अस्मान्, जानीहि अस्मा-
भिः कथितमित्येवमनुस्मर ॥

(८) अथाष्टमं मन्त्रमाह । "एतं जानीतात्परमे व्योमन् ।
वृकाः सधस्था विद रूपमस्य ॥ ३ ॥ यदा गच्छात्पथिभिर्देव-
यानैः । इष्टापूर्त्तं कृणुतादा विरस्ते" इति । हे सोम 'परमे
व्योमन्' उत्कृष्टे विशेषेण रचके स्वर्गे, 'एतं' यजमानं, 'जानी-
तात्' त्वं जानीहि, स्वर्गप्राप्त्यर्थमेतमनुगृहाण, हे 'सधस्थाः'
अनेन यजमानेन सहास्मिन्नवस्थिता हे देवाः, 'वृकाः' पाप-
निवारकाः सन्तः, 'अस्तु', यजमान'रूपं' कर्मानुष्ठाने वृत्त-
लक्षणं 'विद' जानीत, एतावत् पुण्यमनेन कृतमिति स्मरत ।
तव सतो 'यदा', अयं यजमानो 'देवयानैः' देवगमनार्हे,
'पथिभिः' मार्गैः, 'गच्छात्' गच्छेत्, तदानीं 'अस्ते' अथ
यजमानस्य इष्टापूर्त्तं श्रौतस्मार्त्तं कर्माणि, दैविकपैतृककर्माणि
वा, 'आविष्कृणुतात्' हे सोम स्वर्गलोके प्रकटीकुरु ॥

(९) अथ नवमं मन्त्रमाह । "अरिष्टो राजन्नगदः परे-
हि । नमस्ते अस्तु चक्षसे रघूयते । नाकमारोह सह यज-
मानेन । सूर्यं गच्छतात् परमे व्योमन्" इति । हे 'सोम रा-
जन्', 'अरिष्टः' केनचिदप्यहिंसितः, 'अगदः' रोगरहितश्च सन्,
'परेहि' परावृत्तं स्वस्थाने गच्छ, 'चक्षसे' दर्शने कुशलाय,

‘रघूयते’ लघ्वीं शीघ्राङ्गतिमात्मन इच्छते, ‘ते’ तुभ्यं, ‘नमोस्तु’ ।
 त्वं ‘यजमानेन सह’, ‘नाकं’ स्वर्गम्, ‘आरोह’ । ‘परमे व्योमन्’
 उद्धृष्टे विशेषेण रक्षके स्वर्गस्थाने स्थितं, ‘सूर्य्यं’, ‘गच्छतात्’
 अयं यजमानो गच्छतु ॥

(१०) अथ दशमं मन्त्रमाह । “अभृद्देवः सविता वन्द्यो नु
 नः । इदानीमङ्गः उपवाच्यो नृभिः । वि यो रत्ना भजति मा-
 नदेभ्यः । श्रेष्ठन्नो अत्र द्रविणं यथा दधत्” इति । ‘सविता
 देवः’, ‘नः’ अस्माकं, ‘नु’ क्षिप्रमेव, ‘वन्द्यः’ नमस्कार्य्यः, ‘अभृत्’ ।
 ‘इदानीम्’ अस्मिन्नुदयकाले, ‘अङ्गः’, निमित्तभूतात् ‘नृभिः’
 मनुजैः, अयं सविता ‘उपवाच्यः’ उपेत्य वक्तव्यः, स्वस्वव्या-
 पारसिद्ध्यर्थं प्रकाशं कुर्व्विति प्रार्थनोच्यः, सविता ‘मानदेभ्यः’,
 रत्नश्रेष्ठानि धनानि ‘भजति’ अस्तेदमिति विभागं करोति,
 सोऽयं सविता ‘अत्र’ अस्मिन् कर्मणि, ‘नः’ अस्माकं, ‘श्रेष्ठं
 द्रविणं’ अतिप्रशस्तं धनं, ‘यथादधत्’ यथावत् सम्पादयतु ॥

(११) अथैकादशं मन्त्रमाह । “उप नो मित्रावरुणाविहा-
 वतम् । अन्वादीध्याथामिह नः सखाया । आदित्यानां प्रमि-
 तिर्हेतिः । उषा शता पाष्टा च विषा परिणो वृणक्तु” इति ।
 हे ‘मित्रावरुणौ’, ‘नः’ अस्मान् सोमापराधरहितान्, ‘इह’
 कर्मणि, ‘उपावतं’ उपेत्य रक्षतं । हे ‘सखाया’ सखिवदत्यन्त-
 स्निग्धौ युवां, ‘इह’ कर्मणि, ‘नः’ अस्मान्, ‘अन्वादीध्याथां’
 अनुक्रमेण सर्व्वतो दीप्तान् कुरुत । ‘आदित्यानां’ सम्बन्धो
 ‘हेतिः’ पापिषु हिंसाकरणसाधनमायुधं, ‘नः’ अस्मान्,

‘परिवृणक्तु’ सर्व्वतो वर्ज्जयतु । कीदृशी हेतिः, ‘प्रसितिः’ प्रकृष्टवन्धना, ‘उष्मा’ तीक्ष्णा, ‘शता पाठा’ बहुभिरवयवैः ग्रहन्तुं समर्थेत्यर्थः । ‘विषाख्यायिनी’ ‘च’शब्दे यथोक्तविशेषण-समुच्चयार्थः ॥

(१२-१३) अथ द्वादशत्रयोदशमन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति । “आप्यायस्व सन्ते” इति । आप्यायस्व समेतुते, सन्ते पयांसी-त्येतौ मन्त्रौ मा नो हिंसीज्जनितेत्यनुवाके व्याख्यातौ ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

‘यत्तेयाव’ ऋजीषां तु प्रोक्ते दत्ता च शाखया ।

इति त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशे ऋजीषप्रोक्षणमन्त्रा उक्ताः चतुर्दशे त्ववष्टयादि-षेचनादिमन्त्रा उच्यन्ते । अत्र यजमानोऽवष्टये स्नात्वा त्रिभि-र्मन्त्रैरञ्जलिनापो विषिञ्चति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “यद्दि-दीक्षे मनसा यच्च वाचा । यद्वा प्राणैश्चक्षुषा यच्च श्रोत्रेण । यद्रेतसा मियुनेनाप्यात्मना । अज्ञो लोका दधिरे तेज इन्द्रि-यम् । शुक्रा दीक्षायै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्तीर्मयि तेज इन्द्रियम्” इति । अहं यजमानो ‘मनसा’, ‘यद्दिदीक्षे’ यां दीक्षां प्राप्तवानस्मि । मनसो नियमनमेव मानसो दीक्षा । एवं

वागादिषु द्रष्टव्यं । ब्रह्मचर्यं रेतसो दीक्षा स्तिथ्या सह विनोदा-
 भावो मिथुनेन दीक्षा प्रकृतकर्माव्यतिरिक्तात् पुरुषार्थानिवृ-
 त्तिरात्मनोदीक्षा तस्याः सर्वस्या मदीयदीक्षाया एता 'आपः',
 'विमोक्षीः' विमोचनकर्त्रा, अतस्माभिर्हीक्षापोभिर्विमोचते
 'मयि तेज इन्द्रियम्', च सम्यद्यतां । अपां विमोचनहेतुत्वं तेज-
 सादिहेतुत्वं स्पष्टीक्रियते । 'लोकाः' सर्वेपि, 'अज्ञाः', सका-
 शात् 'तेज इन्द्रियं', च 'दधिरे' । अप्सु स्नानेन शरीरमला-
 भावात् कान्तिर्भवति अपां पानेन चेन्द्रियं वर्द्धते तथा 'शुक्राः'
 निर्माला आपः, 'दीक्षायै', 'तपसो विमोचनीः' सर्वस्य दीक्षा-
 दिरूपस्य तपसो विमोचनहेतवः, स्नानादिना नियमसमाप्ति-
 भवति तस्मात् ममापि आप एव दीक्षाया विमोचनं कृत्वा
 'इन्द्रियादिकं प्रयच्छन्तु ॥

(२) अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । "यदृचा साक्षा यजुषा
 पशूनां चर्मन् हविषा दिदीचे । यच्छन्दोभिरोषधीभिर्व-
 नस्यतौ । अज्ञो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् ॥ १ ॥ शुक्रा
 दीक्षायै तपसो विमोचनीः । अपो विमोक्षीर्मयि तेजइन्द्रियम्"
 इति । अहमृगादिभिर्यां दीक्षामृगादिदेवतानुग्रहार्थं दीक्षा-
 नियमं प्राप्नोस्मि तथा 'पशूनां', 'चर्मणि' कृष्णाजिनादौ,
 'यत्', 'दिदीचे', यच्च हविःपयसादिना 'दिदीचे' । यच्च
 'छन्दोभिः' मन्त्रगतैः, 'दिदीचे', यच्च 'ओषधीभिः' दर्भपु-
 ञ्जोलादिभिः, 'दिदीचे', यच्च 'वनस्यतौ' दण्डादौ, 'दिदीचे' ।
 अज्ञ इत्यादि पूर्ववत् ॥

(३) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “येन ब्रह्म येन चन्द्रं । येनेन्द्राग्नी प्रजापतिः सोमो वरुणो येन राजा । विश्वे देवा ऋषयो येन प्राणाः । अज्ञो लोका दधिरे तेज इन्द्रियम् । शुक्रा दीचायै तपसो विमोचनीः । आपो विमोक्तोर्मयि तेज इन्द्रियम्” इति । ‘येन’ दीचाकर्माणा, ब्रह्मचरादीनि स्वस्वमहिमानं प्रतिपेदिरे ‘प्राणाः’, च यजमानानुच्छ्रितादीचाकर्माणैव स्वकीयोच्छ्वासनिश्वासादिव्यापारचमलं प्रतिपेदिरे । अज्ञ इत्यादि पूर्ववत् ॥

(४) य आहिताग्निरन्यदीये यागे अर्लिज्यं कृत्वा सोमं भक्षयेत् तस्य होमार्थास्तयो मन्त्राः । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “अपां पुष्पमस्योषधीनां रसः । सोमस्य प्रियं धाम ॥ २ ॥ अग्नेः प्रियतमं हविः स्वाहा” इति । हे आज्य त्वं ‘अपां’, ‘पुष्पं’ कार्यम्, ‘असि’ । अप्सु गोभिः प्रीतासु चौरद्वारेणान्यनिष्पत्तेः । तथा ‘ओषधीनां’, ‘रसः’ सारभूतम्, ‘असि’ । गोभिर्भक्षिताभ्य ओषधिभ्यो निष्पन्नत्वात् । तथा ‘सोमस्य’, ‘प्रियं’, ‘धाम’ स्थानम्, ‘असि’ । सोमो हि देवतात्माऽऽज्येन ऊतेन परितुष्यति । किञ्च ‘अग्नेः प्रियतमं हविः’, ‘असि’ । तादृशं त्वं स्वाहुतं करोमि ॥

(५, ६) अथ द्वितीयतृतीयौ मन्त्रावाह । “अपां पुष्पमस्योषधीनां रसः । सोमस्य प्रियं धाम । इन्द्रस्य प्रियतमं हविः स्वाहा । अपां पुष्पमस्योषधीनां रसः । सोमस्य प्रियं धाम । विश्वेषां देवानां प्रियतमं हविः स्वाहा” इति । पूर्ववद्वाख्यं ॥

(७) तथा आज्यशेषस्य भक्षणमन्त्रमाह । “वयं सोम-
व्रते तव । मनस्वानुषु पिप्रतः । प्रजावन्तो अशीमहि” ॥ ३ ॥
हे सोम वयं ‘व्रते’ अस्मिन् कर्माणि, वर्त्तमानाः ‘मनः’, च
‘तनुषु’ शरीरेषु, ‘पिप्रतः’ पूरयन्तः, ‘प्रजावन्तः’ पुत्रपौत्रादि-
युक्ताः, ‘अशीमहि’ हविःशेषं भक्षयामः ॥

(८-१०) अथ ये दक्षिणाग्नौ होममन्त्रास्त्वानाह । “देवेभ्यः
पितृभ्यः स्वाहा । सोम्येभ्यः पितृभ्यः स्वाहा । कव्येभ्यः पितृभ्यः
स्वाहा” इति । ये पितरो ‘देवाः’ दीप्तिमन्तः, ये च ‘सोम्याः’
सोमार्हाः, ‘कव्याः’ हविर्भुजः, तेभ्यः सर्वेभ्यः ‘पितृभ्यः’, स्वा-
हुतमस्तु ॥

(११-१२) यदुक्तं सूत्रकारेण । तं जघनेन दक्षिणाग्नेः प्रागग्रान्
दर्भान् सः स्वीर्य दधि दधातीति । तच्च मन्त्रत्रयमाह । “देवास
इह मादयध्वम् । सोम्यास इह मादयध्वम् । कव्यास इह
मादयध्वम्” इति । देवसोम्यकव्यशब्दवाच्याः पूर्वोक्तास्त्रिविधाः
पितरः ‘इह’ अस्मिन्नहनि, स्वयं हृष्टा अस्मानपि हर्षयध्वं ॥

(१४) अथोपस्थाने मन्त्रमाह । “अनन्तरिताः पितरः सो-
म्याः सोमपीथात्” इति । ‘सोम्याः’ सोमयोग्याः, ‘पितरः’,
‘सोमपीथात्’ सोमपानात्, ‘अनन्तरिताः’ अन्तराचरहिताः,
भवन्तु ॥

(१५) अथ द्वादशाहे दीक्षितेषु समन्वारक्षेषु गार्हपत्ये हो-
ममन्त्रमाह । “अपैतु मृत्युरमृतञ्च आगन् । वैवस्वतो ना
अभयं कृणोतु । पर्णं वनस्पतेरिव ॥ ४ ॥ अभि नः शी-

यताः रयिः । सचतान्नः शचीपतिः” इति । योयं ‘मृत्युः’,
 सोयम् ‘अपैतु’, ‘अमृतं’ मरणराहित्यं, ‘नः’ अस्मान्, प्रति
 ‘आगन्’ आगच्छतु । ‘वैवस्वतः’, ‘अस्माकं’ ‘अभयं ह्येतो’ म-
 रणभीतिराहित्यं करोतु । किञ्च यथा ‘वनस्पतेः’, पक्षं
 ‘पर्णैः’, अथल्लेनैव पतति तथा ‘रयिः’ धनं, ‘नाभि’ अस्मान-
 भिलक्ष्य, ‘शीयतां’ पततु, स्वयमेवागच्छत्वित्यर्थः । अपि च
 ‘शचीपतिः’ इन्द्रः, ‘नः’ अस्मान्, ‘सचतां’ सजवेतु ॥

(१६) अथ दक्षिणाग्नौ होममन्त्रमाह । “परं मृत्यो अनु-
 परेहि पन्थाम् । यस्ते स्व इतरो देवयानात् । चतुष्पते ष्ट-
 ण्वते ते ब्रवीमि । मा नः प्रजाः रीरिषो मोत वीरान्” इति ।
 हे ‘मृत्यो’, ‘परं पन्थां’ अस्मान्मार्गादन्यं मार्गं, ‘अनुप-
 रेहि’ क्रमेण पुनरावृत्तिरहितो गच्छेत्, ‘देवयानात्’ स्वर्ग-
 लोकमार्गात्, ‘इतरः’, यो मार्गस्तम्, ‘अनुपरेहि’, इति
 पूर्वचान्वयः । ‘चतुष्पते’ अस्मास्त्रनुग्रहकारिदृष्टियुक्ताय, ‘ष्ट-
 ण्वते’ अस्मादिज्ञापनमादरेण स्वीकुर्वते, ‘ते’ तुभ्यम्, इदं ‘ब्रवीमि’ ।
 ‘मा’ मां, ‘नः’ अस्माकं, ‘प्रजां’ पुत्रादिकां, ‘मा रीरिषः’
 माहिंसीः, ‘उत’ अपि च, ‘वीरान्’ मृत्यान्पि, ‘मा री-
 रिषः’ ॥

(१७) अथाहवनीये होममन्त्रमाह । “इदमु नु श्रेयोवसान-
 मागन्म । यद्गोजिह्वनजिदश्वजिद्यत् । पर्णं वनस्पतेरिव । अभि
 नः शीयताः रयिः । सचतान्नः शचीपतिः” ॥ ५ ॥ इति ।
 ‘यत्’ यागगृहं, गोधनाश्वजयकारणं ‘इदमु’ इदमेव, ‘श्रेयः’

प्रशस्यतरं, 'अवसानं' यागगृहं, 'नु' क्षिप्रम्, 'आगन्म' आग-
तास्म। पर्षमित्यादि पूर्ववत् ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

*यद्दीत्यवभृथे स्नात्वा त्रिभिर्नीरं विषिञ्चति ।

'अपां' जुहोत्याहिताग्निरात्विज्यं सोमभक्षणे ॥

'वयं' सोमं भक्षयेत् 'देवेभ्यः' दक्षिणानले ।

'देवा' दर्भे दधि क्षिप्त्वा ह्यनमित्युपतिष्ठते ॥

'अपै' होमो द्वादशाहे क्रमादग्नित्रये त्रिभिः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे
सप्तमे प्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।

समाप्तश्च प्रपाठकः ।

* 'यद्दि' इति प्रतीकम् ।   † 'अनम्' इति प्रतीकम् ।

अथ तैत्तिरीय-ब्राह्मणे

तृतीयकाण्डे अष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

॥ हरिः ॐ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥
अच्छिद्रार्थाः कर्ममन्त्राः सप्तमे पाठके श्रुताः ।
अष्टमे नवमे वाश्वमेधब्राह्मणमुच्यते ॥
अश्वमेधस्तिरात्रोयं महाराद्यं लिहाष्टमे ।
पाठके वर्ण्यतेतत्र योक्तादौ स्वामिसंस्कृतिः ॥

(१) सूत्रकारेण राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेतेत्युपक्रम्य
चैत्र्यां पौर्णमास्यां साङ्ग्रहणेऽद्या यजत इति यदुक्तं तदिदं
विधत्ते । “साङ्ग्रहणेऽद्या यजते । इमां जनतां सङ्गृह्णानीति”
इति । ‘इमां जनतां’ स्वस्यापेक्षितं जनसमूहं, सङ्गृहीष्यामीत्य-
भिप्रेत्य ‘साङ्ग्रहण्याख्येष्ट्या’ यजेत् । सा चेष्टिर्वैश्वदेवी साङ्ग्रहणीं
निर्पेक्षामकाम इत्येतात्पन्ना सङ्गृह्यते, अपेक्षितं सर्वं ययासौ
सङ्गृहणी सेव साङ्ग्रहणी ॥

(२) यदुक्तं सूत्रकारेण । द्वादशारत्नत्रयोदशारत्निर्वा द-
र्भमयी मौञ्जी वा रश्मनेति । तत्राश्वबन्धनार्थाया रश्मनायाः

परिमाणं प्रकृतिद्रव्यं च क्रमेण विधत्ते । “द्वादशारत्नी रश्मना भवति । द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरमेवावस्थे । मौञ्जी भवति । उर्वै मुञ्जाः । ऊर्जमेवावस्थे” इति । चतुर्विंशति-
त्यङ्गुलधोऽरत्निः ‘द्वादशारत्नी’ प्रमाणेयं अस्याभिधानी ‘रश्मना’
कर्त्तव्या । तत्र सङ्ख्यावलान्मासद्वारा संवत्सरप्राप्तिर्भवति । मुञ्जा-
ख्येन त्वणविशेषेण सा रश्मनानिष्ठाया । पञ्चभिर्भक्ष्यलान् मु-
ञ्जानामुर्गुपलं ॥

(२) अश्वमेधस्य सङ्कल्पकाले नक्षत्रविशेषं विधत्ते । “चि-
त्रा नक्षत्रं भवति । चित्रं वा एतत् कर्म ॥ १ ॥ यदश्वमेधः
समृद्धौ” इति । बहुविधानामनुष्ठेयानामिति पञ्चसोमरूपाणां
सङ्गावादश्वमेधकर्मणश्चित्रत्वमतस्तस्य समृद्धौ ॥

(४) चित्रानक्षत्रं कालविशेषं विधाय देशविशेषं विधत्ते ।
“पुण्यानाम देवयजनमध्यवस्थति । पुण्यामेव तेन कीर्त्तिमभिज-
यति” इति । ‘पुण्यं’ पावनं नामधेयं यस्य अवणमात्रेण प्रतीयते
तत् ‘पुण्यानाम’, स्थानं पुष्करवनं गौतमवनं वाराणसीकुहलेत्र-
मित्यादि, तादृशं ‘देवयजन’, देशं चित्रानक्षत्रकाले ‘अध्यव-
स्थति’ तेन पुण्यां कीर्त्तिं प्राप्नोति ॥

(५) देशकालयोर्विशेषं विधाय ऋत्विगानयने विशेषं वि-
धत्ते । “अपदातीनृत्विजः समावहन्त्यासुब्रह्मण्यायाः । सुव-
र्गस्य लोकस्य समर्थे” इति । ये ऋत्विजः खल्वगृहे वृताः तान्,
‘ऋत्विजः’, ‘अपदातीनावहन्ति’ पादसञ्चारं निवार्य हस्त्यया-
दीनारोह्य राजपुरुषास्तानृत्विज आनयन्ति । तत्रकालविधिः

आसुब्रह्मण्यायाः', इति । यस्यां चैत्र्यां पौर्णमास्यां साङ्गहिणी
तत्र आरभ्य संवत्सरेतीते सत्युपरितनसंवत्सरे वैशाख्याममा-
वास्यायां त्रैधातवीयरूपायां दीक्षणीयामारभ्य सप्तसु दिनेषु
तस्यां दीक्षणीयायां समाप्तायां तत्समाप्तिदिनमारभ्य दिन-
त्रये दीक्षाः परिसमाप्य तत्र उपरितने प्राचणीयेऽहनि सुब्र-
ह्मण्या प्रवर्तते । तत् सुब्रह्मण्यपर्यन्तमृत्विजां समावहनं कर्त्त-
व्यं । तद्यथा साङ्गहिणीष्टिदिने तस्य तस्य गृहे गत्वा सोमप्रवा-
केण वृतानध्वर्युर्ब्रह्महोतृनाग्नीध्रश्च हस्त्यादिकमारोप्येष्ट्यर्थ-
मानयन्ति । अनन्तरभाविन्यां वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्य-
मृषभन्तूपरमालम्बुं सोमप्रवाकवृत्तौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ
हस्त्यादिकमारोप्य राजपुरुषा आनयन्ति । अनन्तरभाविन्यां
वैशाख्याममावास्यायां ब्रह्मोदनार्थं चतुर्णां महर्त्विजामपेक्षित-
त्वादध्वर्युर्ब्रह्महोतृणां पूर्वमेवानोतत्वादवशिष्टमहर्त्विजमुद्गातारं
हस्त्यादिभिरानयन्ति । अथागामिसंवत्सरगतायां वैशाख्या-
ममावास्यायां दीक्षणीयेष्टौ साम गातुं प्रस्थातारं हस्त्यादिभि-
रानयन्ति । ततो दीक्षारम्भादिवसादूर्ध्वं तृतीयादिष्वहःसु
अन्वहमितरानष्टावृत्तिजो हस्त्यादिकमारोप्यानयन्ति । ब्रा-
ह्मणाच्छंसिनमच्छावाकं नेष्टारं प्रतिहर्त्तारं ग्रावस्तुतं पोता-
रमुक्तेतारं सुब्रह्मण्यमित्येतान् सोमार्थमानयन्ति । एवमासु
ब्रह्मण्याङ्गानादपदातीनृत्विज आवहन्ति तच्चोच्छ्रितस्थाना-
रोहणसाम्यात् स्वर्गप्राप्तिर्भवति ॥

(६) यद्यप्ययमथमेधो द्वादशाहविक्रतित्वद्वारा परम्परया-

प्रिष्टोमविकृतिः। अतो वपनादिकमत्र प्राप्तं तथात्यन्तदीक्षासमीपे
न तत्र अतोऽप्राप्तमपूर्वं वपनादिकमत्रविधत्ते। “केशशश्रु वप-
ते। जखानि निहन्तते। दतो धावते। स्नाति। अहतं वासः
परिधत्ते। पाप्मनोऽपहत्यै। वाचं यत्पोषयति। सुवर्गस्य लो-
कस्य गुप्त्यै। रात्रिं जागरयन्त आसते। सुवर्गस्य लोकस्य
समर्थ्यै” ॥ २ ॥ इति। ‘अहतं’ अश्लिष्टं नूतनं, तेन पापं वि-
नश्यति वाग्यमनपूर्वकेषोपवासेन स्वर्गलोको रक्षितो भवति।
येन यजमानं राजानं ‘रात्रिं’, ‘जागरयन्तः’ निवृत्तनिद्रं
कुर्वन्तः, कथाभिर्नानाविधाभिः विनोदयन्तः पार्श्वस्थाः, ‘आ-
सते’। तज्जागरणं स्वर्गस्य सम्यक् प्राप्तये भवति ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः।

(१) प्रथमेऽनुवाके यजमानसंस्कारा उक्ताः। द्वितीये ब्रह्मो-
दनोऽभिधीयते। तदर्थमादौ चतुर्विधानि जलानि वि-
धत्ते। “चतुष्टय आपो भवन्ति। चतुःशफो वा अश्वः प्रा-
जापत्यः समर्थ्यै” इति। प्रजापतिदेवताकस्याश्वस्य शफसङ्ख्या-
साम्याज्जलचतुष्टयं समृद्धिहेतुः आनयति। वर्ध्याः कूप्या स्था-
वरा वहन्त्यथेति जलानां चातुर्विध्यं। एतच्चारुणकेतुके चयने
स्यष्टमाद्यातं ॥

(२) तासामपामाहरणे देशविशेषान् विधत्ते। “ता दिग्भ्यः

समाश्रुता भवन्ति । दिक्षु वा आपः । अन्नम्वा आपः । अन्नो
वा अन्नं जायते । यद्देवाङ्गोऽन्नं जायते । तद्वत्सन्धे” इति ।
प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यः ‘दिग्भ्यः’, ‘ताः’ आपः, आहर्त्तव्याः ।
न लेकस्या दिशः । आपश्च सर्वास्तु ‘दिक्षु’, वर्त्तन्ते, ताश्चानु-
रूपाः, अन्नस्याङ्गो जातत्वात् तस्मादपामाहरणे सति ‘अङ्गः’,
जातमन्नं सर्व्वं प्राप्तं भवति ॥

(३) आहूतास्त्रयोदनपाकं विधत्ते । “तासु ब्रह्मोदनं
पचति । रेत एव तदधाति” ॥ १ ॥ इति । रेतश्च ओदनज-
न्यत्वात्तेनोदनपाके ‘रेत एव’, धारयति ॥

(४) ओदनस्य परिमाणं विधत्ते । “चतुःशरावो भवति ।
दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति” इति । शरावचतुष्टयपरिमितैर्ब्रीहिभिर-
यममरोदनो निष्पादनीयः । चतुःसङ्ख्यासाध्येन दिक्षु प्रतिष्ठा ॥

(५) यदुक्तं सूत्रकारेण । पाच्याः राजतं रुक्मं निधाय तस्मिन्
ब्रह्मोदनमुद्भृत्य प्रभूतेन सर्पिषोपसिच्य सौवर्णं रुक्ममुपरिष्ठात्
कृत्वा कर्षन्ननुच्छिन्दः चतुर्भ्य आर्पेयेभ्यो महर्त्विग्भ्य उपोहति,
प्राशितवज्र्यः चतुरः साहस्रान् सौवर्णान्निष्कान् ददातीति ।
तदेतत् सर्व्वे क्रमेण विधत्ते । “उभयतो रुक्मौ भवतः । उभ-
यत एवास्मिन् रुक्मं दधाति । उद्धरति शृतत्वाय । सर्पिष्वान्
भवति मेध्यत्वाय । चत्वार आर्पेयाः प्राश्नन्ति । दिशामेव
ज्योतिषि जुहोति । चत्वारि हिरण्यानि ददाति । दिशामेव
ज्योतिः स्यवत्सन्धे” ॥ २ ॥ इति । ओदनस्याधस्तादुपरिष्ठाच्च
रुक्मस्थापनेन ‘उभयतः’, ज्योतिः सम्पादयति । पाच्यामुद्ध-

रणेन पक्कवं स्पष्टी भवति । प्रभूतसर्पिर्द्योगेन शुद्धतया यज्ञ-
योग्यं भवति । ‘आर्षेयाः’ ऋषिपुत्रसमानाः, ‘चत्वारः’, मुख्या
ऋत्विजः, तेषां प्राशनेन चतसृणां दिशां सम्बन्धिनि ज्योतिष्येव
ऊतं भवति । चतुःसहस्रनिष्कदानेन चतुर्द्विक्सम्बन्धिनि
ज्योतींषि प्राप्नोति ॥

(६) यदुक्तं सूत्रकारेण । द्वादशारत्नित्रयोदशारत्निर्वा
दर्भमयी मौञ्जी वा रशना तां ब्रह्मोदनोच्छेषेणानन्तीति ।
तदिदमञ्जनं विधत्ते । “यदाज्यमुच्छिष्यते । तस्मिन् रशनान्
युनक्ति । प्रजापतिर्वा ओदनः । रेत आज्यम् । यदाज्ये रश-
नान् युनक्ति । प्रजापतिमेव रेतसा समर्द्धयति” इति । पा-
त्र्यामुद्धृत ओदने ब्रह्माज्यं प्राक्षतं, तत्राज्यविशिष्ट ओदने
यावानृत्विग्भ्यो दत्तस्त्रिंशदप्यत् ‘यदाज्यं’, ओदनविशिष्टं
पात्र्यां ‘उच्छिष्यते’ ‘तस्मिन्’ आज्ये, अश्वबन्धनहेतुं ‘रशनां’,
‘युनक्ति’ नितरां क्तिनां कुर्यात् । ओदनस्य प्रजापतिसृष्टत्वेन
प्रजापतिस्वरूपत्वादाज्यस्य च रेतःकारणत्वेन रेतोरूपत्वादोद-
नविशिष्ट आज्ये रशनाया अञ्जनेन प्रजापतिमेव रेतसा समर्द्धं
करोति तस्या रशनायाः मौञ्जीत्वपक्षः पूर्वानुवाकेऽभिहितः ॥

(७) दर्भमयत्वपक्षमत्र विधत्ते । “दर्भमयी रशना भव-
ति । बज्र वा एष कुचरो मेध्यमुपगच्छति । यदश्वः । पवित्रं
वै दर्भाः ॥ ३ ॥ यद्दर्भमयी रशना भवति । पुनात्येवैनम् ।
पूतमेनं मेध्यमालभते” इति । ‘कुचरः’ भूम्नां सञ्चरन्, अयं
‘अश्वः’, ‘बज्र वै’ प्रभूतमेव, ‘अमेध्यं’ अशुचिरूपं, उपगच्छति ।

उच्छिष्टाद्युपेक्षितेषु देशेषु सञ्चरणात् दर्भाणां शुद्धिहेतुत्वात्
तन्मयरश्मनया तं 'एनं' अश्वं, 'पुनात्येव', ततः शुद्धत्वेन यज्ञ-
योग्यं 'एनं' अश्वं, 'आलभते' ॥

(८) चत्वारि आर्षेयाः प्राशयन्तीति । यदुक्तं तदेव स्यष्टी
कुर्वन् प्रशंसति । "अश्वस्य वा आलभ्यस्य महिमोदकामत् सम-
हर्त्विजः प्राविशत् । तन्महर्त्विजां महर्त्विक्कम् । यन्महर्त्विजः प्रा-
अन्ति । महिमानमेवास्मिं तद्दधति" इति । पुरा कदाचिदा-
लम्भादश्यादुत्क्रान्तस्तदीयो 'महिमा' सामर्थ्यातिशयः, 'महर्त्वि-
जः', अर्धयुं ब्रह्माद्येतोद्गातेत्येतान्मुख्यान्वृत्तिजः, 'प्राविशत्' ।
'तत्' तस्मात्, महिम्नः प्रवेशात्, 'महर्त्विक्कं', एषां सम्पन्नं 'तत्'
तेन, समहर्त्विजां ब्रह्मादनप्राशनेन, 'अस्मिन्' यजमाने, 'महि-
मानमेव', सम्पादयन्ति ॥

(९) यदुक्तं, चत्वारि हिरण्यानि ददातीति । तदेतत् प्रशं-
सति । "अश्वस्य वा आलभ्यस्य रेत उदकामत् । तत्सुवर्णं हिर-
ण्यमभवत् । यत्सुवर्णं हिरण्यं ददाति । रेत एव तद्दधाति"
इति । पुरा कदाचित्, 'आलभ्यस्य', 'अश्वस्य', 'रेतः' सार-
भूतोऽंशः, तस्मादश्यादुत्क्रम्य शोभनवर्णोपेतं 'हिरण्यमभवत्' ।
अतस्तस्य दानेन 'रेत एव', धारयति ॥

(१०) सुवर्णदानस्य कालं विधत्ते । "ओदने ददाति ।
रेतो वा ओदनः । रेतो हिरण्यम् । रेतसैवास्मिन् रेतो
दधाति" इति । हिरण्यस्य रेतःकार्यत्वात् ओदनस्य तत्-
कारणत्वाच्चोभयोरपि रेतोरूपत्वं, अतः 'ओदने', भुक्ते सत्य-

नन्तरमेव यदाजन्तेन दानेन 'अस्मिन्' यजमाने, आदनरूपेण 'रेतसैव', हिरण्यरूपं 'रेतः', धारयति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) द्वितीये ब्रह्मोदनोऽभिहितः । तृतीये रश्मनयाऽश्वबन्ध-
नमभिधीयते । तत्रादौ ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञायते मन्त्रमुत्पाद-
यितुं प्रसूयति । “यो वै ब्रह्मणे देवेभ्यः प्रजापतयेऽप्रतिप्रो-
च्याश्वं मेध्यं वध्नाति । आ देवताभ्यो वृध्यते । पापीयान् भव-
ति । यः प्रतिप्रोच्य । न देवताभ्य आवृध्यते । वसीयान्
भवति” इति । ‘यः’ अश्वमेधयाजी, देवार्थं प्रजापत्यर्थञ्च वर्त्त-
मानं यागयोग्यं ‘अश्वं’, ऋत्विगूपाय ‘ब्रह्मणे’, स्वयं ‘अप्रति-
प्रोच्य’ अनुह्ना, तदनुज्ञामलब्ध्वा ‘वध्नाति’ । सोयं ‘देवताभ्यः’,
‘आवृध्यते’ विच्छिद्यते, तदनुग्रहाभावात् ‘पापीयान्’ अतिश-
येन दरिद्रः, ‘भवति’ । ‘यः’, तु ब्रह्मणे तस्मै ‘प्रतिप्रोच्य’
तदनुज्ञां लब्ध्वा, वध्नाति । सोयं ‘देवताभ्यो न’, विच्छिद्यते
तत एवातिशयेन धनवान् भवति ॥

(२) इदानीं मन्त्रमुत्पाद्य तदीयं तात्पर्यं दर्शयति । “य-
दाह । ब्रह्मन्नाश्वं मेध्यं भन्त्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन रा-
ध्यामिति ब्रह्म वै ब्रह्मा । ब्रह्मण एव देवेभ्यः प्रजापतये
प्रतिप्रोच्याश्वं मेध्यं वध्नाति ॥ १ ॥ न देवताभ्य आवृध्यते ।

वसीयान् भवति” इति । हे ‘ब्रह्मण्’, देवार्थं प्रजापत्यर्थं ‘मेधं’
 धानयोग्यं, ‘अश्वं’, ‘मन्त्रं’ रश्नया बद्धं करिष्यामि,
 ‘तेन’ अश्वबन्धनेन, ‘राध्यासं’ सष्टहो भूयासं । ‘इति’ एतं
 मन्त्रं, यद्यध्यर्थः ‘आह’, तदानीं देवताभ्यो न विच्छिद्यते ।
 अतिशयेन धनवांश्च भवति । मन्त्रे योऽचष्टविधूपो ब्रह्मा क-
 थितः सोऽयं ब्रह्मैव अतस्तस्मै परब्रह्मण एव कथयित्वा मेध्यमयं
 बध्नाति ततो सुक्तोऽयं धनिकत्वादिः ॥

(३) अत्र रश्नास्त्रोकारो जन्मः सप्तमकाण्डे समाप्तातः ।
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्यां । पूषोर्हस्ताभ्या-
 माददत इति । तेन मन्त्रेण स्त्रोकारं विदधानस्तन्मन्त्रं व्याचष्टे ।
 “देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रश्नामादत्ते प्रसूत्यै । अश्वि-
 नोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्यर्थुं आस्ताम् ।
 पूषोर्हस्ताभ्यामित्याह यत्यै” इति । तदिदं ब्राह्मणं तत्र तत्रा-
 सल्लङ्घ्याख्यातं । स्त्रीकृताया रश्नाया अभिमन्त्रणार्थो मन्त्रः
 सप्तमकाण्ड एवमाप्तातः । इमामगृभन् रश्नामृतस्य पूर्वं
 आयुधिविदयेषु कव्या । तथा देवाः सुतमावभृवुर्धृतस्य सामन्
 सरमारचन्तीति ॥

(४) तमिमन्त्रं रश्नाभिमन्त्रणे विनियुक्ते । “वृद्धं वा
 एतद्यज्ञस्य यद्यजुष्केण क्रियते । इमामगृभन् रश्नामृतस्ये-
 त्यधिवदति यजुष्कृत्यै । यज्ञस्य समृद्ध्यै” ॥ २ ॥ इति । ‘यज्ञस्य’,
 सम्बन्धि ‘यत्’ अङ्गं, ‘अयजुष्केण’ मन्त्ररहितेन व्यापारेण,
 ‘क्रियते’ । तदिदमङ्गं ‘वृद्धं’ समृद्धिविकलं, यद्यप्यृगेषा । तथापि

युज्यत इति व्युत्पत्त्या यजुर्वेदपठितत्वेन च यजुरित्युच्यते । तस्मात् सयजुष्कानुष्ठानाय 'इमां', इति मन्त्रं पठेत् । ततो यज्ञाः समृद्धा भवन्ति । प्रथमपादस्यायमर्थः यत्र यज्ञाङ्गा-
श्वस्य सम्बन्धिनीं 'इमां' रश्मनां, पूर्वे पुरुषा 'अष्टभणन्' स्त्री-
कृतवन्तः, इति अस्या अश्वरश्मनाया द्वादशारत्नपत्रः प्रथ-
मानुवाकेऽभिहितः ॥

(५) अत्र त्रयोदशारत्नपत्रं विचारमुखेन विधत्ते । "त-
दाहुः । द्वादशारत्नी रश्मना कर्त्तव्या त्रयोदशारत्नीरिति ।
ऋषभो वा एष ऋतूनाम् । यत् संवत्सरः । तस्य त्रयोदशो
मासो विष्टपम् । ऋषभ एष यज्ञानाम् । यदश्वमेधः । यथा
वा ऋषभस्य विष्टपम् । एवमेतस्य विष्टपम् । त्रयोदशमरत्न-
रश्मनायामुपादधाति यथर्षभस्य विष्टपम् सः स्फुरोति । तादृ-
गेव तत्" इति । तत्र तत्र रश्मनाविषये परीक्षकाः परस्पर-
मेवमाहुः । किमेषा 'द्वादशारत्नीः', कर्त्तव्या किं वा 'त्रयोद-
शारत्नीः', इति । तत्राभिज्ञः कश्चिद्दृष्टान्तमुखेनोत्तरं ब्रूते ।
यथा लोके गवां 'ऋषभः' पतिः, एवं गोस्थानीयानां 'ऋतूनां',
'संवत्सरः', स्वामी । अथ प्रथमानुवाके मासद्वारा संवत्सर-
साम्यात् द्वादशारत्नपत्रः समर्थितः । इह तु तत ऊर्ध्वं
त्रयोदशारत्नपत्रं समर्थयितुमपरो विशेष उच्यते । तथा
लोके ऋषभस्योपरि ककुत् उन्नतं भवति । एवं द्वादशमा-
सात्मकस्य संवत्सरस्य ऋषभस्थानीयस्य योयमधिकमासः 'त्रयो-
दशः', सोयं 'विष्टपं' ककुत्स्थानीयः एवं सत्यत्राप्यग्निष्टोमा-

दयो यज्ञा गोस्थानीयाः । अश्वमेध ऋषभस्थानीयः तस्य च
लौकिकस्य 'ऋषभस्य', 'विष्टपं' ककुत्, अपेक्षिता, अतो विष्टप-
त्वेन 'रश्नायां चयोदशमरत्निं', सम्पादयेत् । तथा सति 'ऋष-
भस्य', इवाश्वमेधस्य 'विष्टपं', संस्तुतं भवति ॥

(६) अथ रश्नादानमन्त्रस्य द्वितीयस्मिन् पाद आयुः-
शब्दतात्पर्यमाह । "पूर्वं आयुषि विदधेऽपि कथ्येत्याह । आ-
युरेवास्मिं दधाति" इति । 'विदधेऽपि' यज्ञेषु, 'आयुषि', निमि-
त्तभूते सति 'कथ्या' कवयो विद्वांसः, 'पूर्वं' महर्षयः, इमां
रश्नां गृहीतवन्त इति मन्त्रपादस्याक्षरार्थः । तत्रायुषीति
प्रयोगादायुर्जमाने सम्पादयति ॥

(७) तृतीयपादे बभूवुरिति शब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
"तथा देवाः सुतमावभूवुरित्याह । भूतिमेवोपावर्त्तते" इति ।
'देवाः', सर्वे 'तथा' रश्नाया, अश्वबन्धनादि द्वारेण 'सुतं'
अभिषेवोपेतं अश्वमेधात्मकं सोमयागं, 'आवभूवुः' सर्वतः प्राप्ता
इत्यक्षरार्थः । तत्र भवतिधातोर्भूतेरभिधायकत्वात् तत्पाठे-
नैश्वर्यमेव प्राप्नोति ॥

(८) चतुर्थपादे ऋतशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । "ऋतस्य
सामन् सरमारपन्तीत्याह । सत्यं वा ऋतं । सत्येनैवैनमृते-
नारभते" इति । 'ऋतस्य' सत्यभूतस्य यज्ञस्याश्वमेधस्य, 'सामन्'
समीचीनेऽनुष्ठाने, 'सरं' प्रवृत्तिं, पारं 'आरपन्ती' कथयन्ती
सम्पादयन्ती, रश्नेत्यक्षरार्थः । तत्र ऋतशब्द ऋगतावितिधा-
तुजन्यः प्राप्त्यर्थो न भवति किं त्वत्र रूढः सत्यवाची, तस्मात्

‘सत्यात्मकेन’ ‘ऋतेन’ यथावदनुष्ठानेन ‘एनं’ अश्वमेधं,
प्रारभते ॥

(६) यदुक्तं सूत्रकारेण अभिधा असौत्यश्वमभिदधातीति ।
तत्राश्वबन्धनमन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमास्मात्तः । “अभिधा अस्मि
भुवनमसि यन्तासि धर्त्तासि सोऽग्निं वैश्वानरं सप्रथसङ्गच्छ स्वा-
हाकृतः पृथिव्यां यन्ता राड् यन्तासि यमनो धर्त्तासि धरुणः
कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा” इति । तस्मिन्मन्त्रे
प्रतिवाक्यं तात्पर्यं दर्शयति । “अभिधा आसीत्याह ।
तस्मादश्वमेधयाजिनः सर्वाणि भूतान्यभिभवति । भुवनम-
सीत्याह । भूमानमेवोपैति । यन्तासीत्याह । यन्तारमेवैनं
करोति । धर्त्तासीत्याह । धर्त्तारमेवैनं करोति । सोऽग्निं वैश्वा-
नरमित्याह । अग्नौवैवैनं वैश्वानरे जुहोति । सप्रथसमित्याह ।
॥ ५ ॥ प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथयति । स्वाहाकृत इत्याह ।
क्षेम एवास्त्रैषः । पृथिव्यामित्याह । अस्यामेवैनं प्रतिष्ठा-
पयति । यन्ता राड् यन्तासि यमनो धर्त्तासि धरुण इत्याह ।
रूपमेवास्त्रैतन्महिमानं व्याचष्टे कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा
पोषाय त्वेत्याह । आग्निषमेवैतामाशास्ते” इति । हे अश्व त्वं
‘अभिधा’ बन्धनीयः, अस्मि । तत्राभिधशब्दप्रयोगात् अभिभ-
वित्वं यजमानस्य युक्तं । भुवनत्वेन स्तुतत्वात् भूमप्राप्तिर्यज-
मानस्य । यन्तृधर्तृशब्दप्रयोगात् तद्रूपत्वमश्वस्य सम्याच्यते । हे
अश्व स त्वमग्निं गच्छेतुक्त्वा तमेतमश्वमग्नौ ऊतवान् भवति ।
प्रथावाचिनां ‘स प्रथसः’, इत्यपि विशेषेण यजमानं प्रजादिभिः

प्रययति । 'स्वाहाकृतः', इत्युक्तत्वात् तस्य होम एव सम्पद्यते ।
 'पृथिव्यां', इत्युक्त्वा तमश्वं भूमौ प्रतिष्ठापयति । हे अश्व त्वं
 'पृथिव्यां', 'यन्ता' मनुष्यादीनां नियामकः, 'राट्' दोषमा-
 नश्च, 'अग्नि', तथान्तरिक्षेऽपि गृह्नन् चचादीनां 'नियन्ता' नि-
 यमनममर्थश्चासि तथा दुर्लोकेऽपि देवादीनां धारको धार-
 णममर्थश्चासि । एतस्मिन्मन्त्रभागे पठिते सत्यस्य मन्त्रस्यैतत्
 प्रतीयमानं स्वरूपमेवास्याश्वस्य महिमानं विशेषेण कथयति ।
 न चात्रास्माभिर्याख्यातव्यं किञ्चिदस्ति । अथ कृष्यादिसिद्ध्यर्थं
 त्वां बध्नामीत्यनयोक्त्या स्वस्याग्निपमेव प्रार्थितवान् भवति ॥

(१०) अथ सप्तमकाण्डानुक्तं शाखान्तरगतमन्त्रशेषं वाच्य-
 द्वाचननूय तात्पर्यं दर्शयति । "स्वगा त्वा देवेभ्य इत्याह ।
 देवेभ्य एवैनं स्वगा करोति । स्वाहा त्वा प्रजापतये इत्याह ।
 प्राजापत्यो वा अश्वः । यस्या एव देवताया आलभ्यते । तथै-
 वैनं समर्धयति" इति । हे अश्व 'त्वां' 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'स्व-
 गा' स्वागतं स्वाधीनं, बध्नामि अनयोक्त्या । तमश्वं देवानां
 स्वाधीनं 'करोति' । हे अश्व त्वां 'प्रजापतये', 'स्वाहा' समर्पधा-
 मि । एतस्मिन्मन्त्रांशे पठिते सति अश्वस्य प्राजापत्यत्वाद् यद्देव-
 तार्थोऽस्मात्प्रसक्तः 'तथैव' देवतया, अश्वं समृद्धं करोति ॥

इति हतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) तृतीये अश्वबन्धनमुक्तं । चतुर्थे रश्मनया बध्नन्तमश्वं नी-
त्वा जलेऽवगाहनमुच्यते । अतएवानुवाकस्याभिप्रेतमवगाहनं ।
शाखान्तरपर्यालोचनया सूत्रकारः स्पष्टमाह । आपोऽश्वमभ्य-
वगाहयन्तीति । तत्राश्वस्यावगाहनप्रदेशे श्वा कश्चिन्नेतव्यः तन्नय-
नप्रकारं सूत्रकार आह । आनयन्ति श्वानं चतुरक्षं विश्वम्ब-
न्धेन बद्धं पितुरनुजायाः पुत्रः पुरस्तान्नयति मातुरनुजायाः
पुत्रः पश्चात् सैभ्रकं मुमलं पौःश्चलेयः पेशसा जानुं वेष्टयित्वा
पश्चादन्वेत्यापोऽश्वमभ्यवगाहयन्ति श्वानञ्चेति । तदेतद्विधत्ते ।
“यः पितुरनुजायाः पुत्रः स पुरस्तान्नयति । यो मातुरनुजायाः
पुत्रः । स पश्चान्नयति । विश्वञ्चमेवास्मात् पाप्मानं विवृहतः”
इति । यजमानस्य राज्ञः पितृव्यसीयो मातृव्यसीयश्च गच्छतः
सर्वतो बध्वा नीयमानस्य शुनः ‘पुरस्तात् पश्चाच्च’, उभौ
गच्छतः तेन ‘विश्वञ्चमेव’ यजमानस्य सर्वतो वर्त्तमानमेव,
‘पाप्मानं’, ‘विवृहतः’ यजमानादियोजयतः ॥

(२) अथाश्वस्य शुनश्चावगाहने सति जलमध्ये यत्र शुनः
पादा भूमिं न स्पृशन्ति तत्र श्वानं हन्तुं दासीपुत्रस्याध्वर्युरनुज्ञां
प्रयच्छति । स च दासीपुत्रो मुमलेन श्वानं हन्ति तदितमुभयं
विधत्ते । “यो अर्वन्तं जिघाःसति तमभ्यमीति वरुण इति श्वानं
चतुरक्षं प्रसौति । परो मर्त्तः परं श्वेति शुनश्चतुरक्षस्य प्रहन्ति ।
श्वेव वै पाप्मा भ्रातृव्यः । पाप्मानमेवास्य भ्रातृव्यः हन्ति” इति ।

‘यः’ अयं श्वा, अस्मदीयमश्वं हन्तुमिच्छति । ‘तं’ श्वानं, जलाधिपतिः ‘वरुणः’, ‘अभ्यमीति’ विनाशयति । तमिमं मन्त्रं पठन्नध्वर्युः ‘चतुरक्षं’ ‘श्वानं’, प्रति, दासीपुत्रमनुजानीयात् । हे दासीपुत्र श्वानं जहोति ब्रूयात् । अत्थोत्परीभागेऽक्षिसदृशं विन्दुद्वयं लाञ्छनं यस्य शुनः सोयं चतुरक्षः । सोयम-स्याश्वस्य विरोधी ‘मर्त्तः’ मनुष्यः, सः ‘परः’ भवतु परस्तात् तिष्ठतु । यस्य ‘श्वा’, सोऽपि ‘परः’ भवतु परस्तात् तिष्ठतु । एतस्मिन् मन्त्रेऽध्वर्युणा पद्यमाने दासीपुत्रः ‘चतुरक्षं श्वानं’ हन्यात् । सूत्रकारस्तु ब्राह्मणान्तरमनुसृज्य यो अर्व्वन्तमिति मन्त्रं हनने विनियुज्य परो मर्त्त इति मन्त्रं पादानामधः शुनोत्परीभागे अक्षिसदृशं विन्दुद्वयलाञ्छनं प्रचेपो विनियुक्तवान् । सोयं पापरूपः शत्रुः सोऽयं शुना सदृशः । अतः शुनो बधेन पापैव हतो भवति ॥

(३) हननसाधनं विधत्ते । “सैध्रकं मुसलं भवति ॥ १ ॥ कर्म कर्मैवास्मै साधयति” इति । ‘सैध्रकः’ महासारो वृक्षः, यस्य वृक्षस्य मध्ये लोहसमानं सारं कृष्णारुणादिवर्षयुक्तं विद्यते तदीयं, ‘मुसलं’, साधनं । तच्च ‘अस्मै’ यजमानाय, अपेक्षितमवघातादिकं सर्व्वं ‘कर्मं साधयति’ ।

(४) हन्तारं विधत्ते । “पौश्वलेयो हन्ति । पुश्वल्यां वै देवाः शुचं न्यदधुः । शुचैवास्त्य शुचः हन्ति” इति । बज्रपु पुरुषेषु चलति नत्वेकस्मिन् भर्त्तरि नियता वर्त्तत इति पुश्वली दासी तत्पुत्रः शुनो हन्ता । पुरा ‘देवाः’, दास्यामेव शोकं

मर्त्यं स्थापितवन्तः । अतः शोकरूपेण 'एव', दासीपुत्रेण शोकरूपस्य शुनो हननं युक्तं ॥

(५) हतस्य शुनः अश्वपादानामधस्तादवस्थापनं विधत्ते । “पाप्मा वा एतमीक्षतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत इति । अश्वस्याधस्त्यदमपास्यति । वज्री वा अश्वः प्राजापत्यः । वज्रेणैव पाप्मानं भाहव्यमवक्रामति” इति । योऽश्वमेधमनुतिष्ठति । ‘एतं’, ‘पाप्मा’, प्राप्नुमिच्छति । हिंसाया वज्रत्वात् ‘इति’ एवं, अभिज्ञाः ‘आहुः’ । अतः पापप्राप्तिपरिहाराय मृतं श्वानमश्वपादानामधस्तात् प्रक्षिपेत् । अयम् ‘अश्वः’, ‘वज्री’, वज्रसमानैः खुरैर्युक्तत्वात्, अतस्तेन ‘वज्रेण’, पापरूपं श्वानं वैरिणम् ‘अवक्रामति’ ॥

(६) पादानामधस्तात्प्रक्षिप्तस्य मृतस्य शुनः पश्चादश्वस्य दक्षिणपार्श्वे जलमध्ये परित्यागं विधत्ते । “दक्षिणाय स्थावयति । पाप्मानमेवास्माच्छमलमपस्त्नावयति” इति । दक्षिणपार्श्वे स्थावनेन मलरूपं पाप्मानं यजमानादपनयति ॥

(७) अथ जलमध्ये स्थितस्याश्वस्य तीरे प्रत्यङ्मुखत्वेवोद्गमयितुं साधनं विधत्ते । “ऐषीक उदूहो भवति । आयुर्वी इषीकाः । आयुरेवास्मिन् दधाति” इति । उदूह्यते ऊर्द्धन्तीरप्रदेशे प्रेर्यते येन दण्डवदूहणसमूहेन सोयं ‘उदूहः’, स चैषीकाख्येन हणविशेषेण निर्मितत्वात् ‘ऐषीकः’ । स च प्रौढः कार्यः । अतएव सूत्रकारेणोक्तं । तं द्वेष्टते दक्षिणतो धारयन्तो द्वे उत्तरतः तेनाश्वं पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखमभ्युदूहन्तीति । इषीकाणां हणा-

नां गवादिभक्षत्वेनायुर्हेतुत्वं । अतएवामृतरूपत्वं । तस्मादे-
षीकेणायुरपमृत्युपरिहारञ्च यजमाने सम्यादयति ॥

(८) अस्मिन्नुदूहे वेतसशाखाया बन्धनं विधत्ते । “वेतस-
शाखोपसम्बद्धा भवति । अप्सु योनिर्वा अयः । अप्सुजो वेतसः ।
स्मादेवेनं योनेर्निर्मिमीते” इति । अयज्जातीयस्योच्चैः अवसः
समुद्रादुत्पत्तेरपां योनित्वं । वेतसस्य स्थावरस्याज्योनित्वं प्र-
सिद्धं । अतोऽयस्य स्त्रीयादेव योनेरेनमुदूहं निर्मितवान्
भवति ॥

(९) जलमध्यान् तीरं प्रत्ययस्य उदूहनं विधत्ते । “पुरस्तात्
प्रत्यञ्चमभ्युदूहति पुरस्तादेवास्मिन् प्रतीच्यमृतं दधाति” इति ।
पूर्वस्थां दिशि वर्त्तमानश्चतुःशतसङ्ख्याकैर्धारितोऽयमुदूहः प्रत्य-
ङ्मुखमयन्तीरमभिलक्ष्य ‘उदूहति’ ऊर्ध्वं प्रेरयति । तथा सति
‘पुरस्तात्’ एव पूर्वस्मादेव वयसः, आरभ्य प्रतीची प्रतीचीनेपि
वयस्यस्मिन् यजमाने अमृतमरणत्वं दधाति ॥

(१०) अयं सप्तमकाण्डास्मात्तौ द्वौ मन्त्रौ क्रमेण विधत्ते ।
“अहञ्च त्वञ्च वृचहन्ति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं गृह्णाति ।
ब्रह्मा चचे एव सन्दधाति । अभिक्रवेन्द्रभूरधज्मन्नित्यव्यर्थ्यज-
मानं वाचयत्यभिजित्यै” इति । स्पष्टार्थः । मन्त्रयोः प्रतीक-
मात्रमिह निर्दिष्टं सम्यर्षयोस्तत्रैवास्मात्तत्वात् तदर्थोपि तत्रैव
द्रष्टव्यः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थेऽयस्य जलावगाहनमुक्तं पञ्चमे महर्त्विजामश्व-
प्रोक्षणमुच्यते । तदेतद्विधत्ते । “चत्वार ऋत्विजः समुक्षन्ति ।
आभ्य एवैनं चतसृभ्योऽभिसमीरयन्ति” इति । अध्वर्युर्ब्रह्म-
होत्रुद्गातारः ‘चत्वारः’, तदीयेन समुक्षणेन प्राच्यादिभ्यश्च-
तसृभ्यो दिग्भ्यः सकाशात् ‘एनं’ अश्वं, अभिसमीरयन्ति ‘आ-
भिमुख्येन तत्तद्दिशि सम्यगुत्साहयन्ति’ ।

(२) चतुर्णां प्रोक्षणं सङ्गृह्योक्तत्वादिवरातुमादावध्वर्याः
प्रोक्षणं विधत्ते । “शतेन राजपुत्रैः सहाध्वर्युः । पुरस्तात् प्रत्यङ्
निष्वन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्टा । अयं राजा वृचं
बध्नादिति । राज्यं वा अध्वर्युः । चचं राजपुत्रः । राज्येनैवा-
स्मिन् चचं दधाति” इति । ‘राजपुत्राः’ अभिषिक्तचत्रियपुत्राः
स्वयं राज्यार्हाः । तैः शतसङ्ख्याकैः सहितोयं ‘अध्वर्युः’, पूर्वस्थां
दिशि प्रत्यङ्मुखः स्थित्वा तमश्वं प्रोक्षेत् । अनेनेत्यादिवध्नादि-
त्यन्तः प्रोक्षणमन्तः । स्रष्टो मन्त्रार्थः । ‘वृचं’ वारकं पापं, शत्रुं
वा, राज्यस्वरूपोयं ‘अध्वर्युः’, यजमानेन राज्यार्थमध्वर्याः
परीदानात् । तथाच सूत्रकारेणोक्तं । “ब्राह्मणा राजानश्चायं
वोध्वर्युं राजाया ममापचितिः सा वा एतस्मिन् यद एष
करोति तदः कृतमसदिति सम्प्रेष्य यावदज्ञमध्वर्युं राजा
भवतीति” । योयं राजपुत्रः स ‘चचं’ बलरूपः, अतस्तत्प्रोक्षणे
सति अस्मिन् यजमाने राज्येनैव सह बलं सम्पादयति ।

(३) ब्रह्मणः प्रोक्षणं विधत्ते । “शतेनाराजभिर्यैः सह ब्रह्मा ॥ १ ॥ दक्षिणत उदङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मे-
ध्येनेष्टा ॥ अयं राजाऽप्रतिघृह्योऽस्त्विति । बलं वै ब्रह्मा ।
बलमराजोयः । बलेनैवास्मिन् बलं दधाति इति” । क्षत्रियाः
सन्तोपि राज्यानर्हाः ‘अराजानः’, ‘उद्याः’ शूराः, ‘अप्रति-
घृह्यः’ केनाप्यतिरस्कार्यः । स्मृतमन्यत् ॥

(४) होतुः प्रोक्षणं विधत्ते । “शतेन सूतग्रामणिभिः सह
होता । पश्चात् प्राङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्टा ।
अयं राजास्यै विशः ॥ २ ॥ बज्रमेव बज्रशायै बज्रजाविकायै ।
बज्रग्रीह्यवायै बज्रमाषतिलायै । बज्रहिरणायै बज्रहस्ति-
कायै । बज्रदासपूरुषायै रयिमत्यै पुष्टिमत्यै । बज्ररायस्योषायै
राजास्त्विति । भूमा वै होता । भूमा सूतग्रामण्यः भूतैवास्मिन्
भूमानं दधाति” इति । ‘सूताः’ सारथयः, ‘ग्रामण्याः’ ग्रामने-
तारः ग्रामस्वामिनः, ‘विट्’ प्रजा, सा विशेय्यते । बहवो गावो
यस्या विशः सा ‘बज्रगुः’, तथा बज्रश्वादीनि विशेषणानि ।
‘रयिमती’ प्रभूतधनयुक्ता, ‘पुष्टिमती’ शरीरपुष्टियुक्ता, ‘बज्र-
रायस्योषा’ बज्रविधमणिमुक्तादिधनपुष्टियुक्ता, यथैकविशेष-
विशिष्टायाः प्रजाया अयं यजमानः ‘राजास्तु’ । प्रतिविशेषणं
पृथक्त्वे तु आदरार्थं वा राजेति द्विरुक्तिः । होतुर्भूमरूपत्वं
पठनीयमन्तर्वाङ्मन्त्रादवगन्तव्यं । सूतानां ग्रामणानां भूमरू-
पत्वं व्यापारवाङ्मन्त्रात् ॥

(५) उद्गातुः प्रोक्षणं विधत्ते । “शतेन क्षत्तसङ्गहीदभिः

सहोद्गाता । उत्तरतो दक्षिणा तिष्ठन् प्रोचति ॥ ३ ॥ अनेनाश्वेन
मेध्येनेष्टा । अथ५ राजा सर्व्वमायुरेत्विति । आयुर्वा उद्गाता ।
आयुः चत्त सङ्गृहीतारः । आयुषैवास्मिन्नायुर्द्धधाति” इति ।
वैश्वश्रूद्राभ्यां मातापितृभ्यामुत्पादिताः ‘चत्तारः’, कोशवृ-
द्धिकारिणः ‘सङ्गृहीतारः’, उद्गात्रादीनामायुष्टुं तद्धेतुत्वादु-
पचर्य्यते ॥

(६) प्रतिदिशं राजपुत्रादीनां या शतसङ्ख्या तां प्रशंसति ।
“शत५ भवन्ति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये
प्रतितिष्ठति” इति । दशेन्द्रियाणां प्रत्येकं दशसु नाडीषु वृत्तेः
शतेन्द्रियत्वं ॥

(७) शतसङ्ख्यागता या चतुःसङ्ख्यासमूहे प्रवृत्ता तां प्रशंस-
ति । “चतुःशता भवन्ति । चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठ-
ति” ॥ ४ ॥ इति । ‘चतुःशता’ चत्वारिंशतानि ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे महर्लिजां प्रोक्षणमुक्तं । षष्ठेऽश्वशरीराङ्गमौ पत-
तां विन्दूनामनुमन्त्रणमुच्यते । तदेतद्विधत्ते । “यथा वै हविषो
गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतदश्वस्य स्कन्दति । यन्नित्तमना-
लभ्यमुत्सृजन्ति । यत् स्तोक्या अन्वाह । सर्व्वज्ञतमेवैनं करो-

त्यस्कन्दाय । अस्कन्धः हि तत् । यद्भुतस्य स्कन्दति” इति ।
 ‘यत्’ यदि, ‘नित्तं’ स्थानेन शोधितमश्वं, ‘अनालब्धं’ आल-
 भनरहितम्, ‘उत्सृजन्ति’ विन्दवः परिलिपन्ति । तदानीं
 यस्य यागान्तरेषु ‘गृहीतस्य हविषः’, कश्चिदंशः ‘स्कन्दति’
 भूमौ पतित्वा विनश्यति, ‘एवं’, एव ‘अश्वस्य’, तद्विन्दुजातं
 ‘स्कन्दति’ भूमौ पतित्वा विनश्यति, तस्य विन्दुस्कन्दनदोषप-
 रिहाराय, ‘स्तोक्या अन्वाह’ स्तोक्या जलस्य लेशा विन्दवः तदि-
 षया अग्नये स्वाहेत्यादिमन्त्रोक्तयः स्तोक्यास्ता अनुब्रूयात्, भूमौ
 पतितस्तोकाननु इत्यादि तदानीमेव पठेत् । यदेतदनुवचनं
 तेनानुवचनेन विन्दूनां ‘अस्कन्दाय’ स्कन्दनदोषपरिहारार्थं,
 ‘एनं’, अश्वं, ‘सर्व्वज्जतमेव करोति’, स्वाहाकारयुक्तस्य मन्त्रस्य
 पाठादेव सर्व्वैर्विन्दुभिः सहिताश्चो जतएव भवति । यथा
 सति ‘जतस्य’, द्रव्यस्य ‘यत्’ लेशरूपं, ‘स्कन्दति’, तदस्कन्दनं
 हि न हि तत्र स्कन्दनदोषोऽस्ति ॥

(२) अनुवचनीयानां मन्त्राणां सङ्ख्यां विधत्ते । “सहस्रमन्वा-
 ह । सहस्रसंमितः सुवर्गा लोकः । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै”
 इति । सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकस्य दशिनीषु अग्नये स्वाहेत्यनु-
 वाकास्तत्र आन्नाताः । तत्र मध्यमानुवाके पठिता एकादश
 मन्त्राः । तत्रान्तिमः सर्व्वस्यै स्वाहेत्ययमुपसंहाररूपत्वात् अन्ते
 पठनीयः । ततःपूर्व्वं तु दश मन्त्राः शतकृत्व आवृत्ताः सहस्रं
 सम्पद्यन्ते । तत् सहस्रमनुब्रूयात् । स्वर्गलोकस्य वज्रमूख्य-
 त्वाभिप्रायेण सहस्रसंमितत्वमुक्तं । न हि स्वर्गभोगा मूख्येन

सम्पादयितुं शक्यन्ते । अतः सहस्रानुवचनेन स्वर्गाभिजयो भवति ॥

(३) अथ मन्त्रसंख्यायां पदान्तरं विधत्ते । “यत् परि-
मिता अनुब्रूयात् । परिमितमवबुध्यते । अपरिमिता अन्वाह ।
अपरिमितः सुवर्गा लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” इति ।
सहस्रसंख्यां गणयित्वा परिमितस्थानुवचने भागमपि परिमि-
तमेव प्राप्नुयात् । अतो गणनामकत्वैव अपरिमिता अनुब्रू-
यात् । स्वर्गलोकभोगस्थेयत्तया परिमितत्वाभावेनापरिमित-
वचनं तत्राप्राप्तये सम्यद्यते ॥

(४) मन्त्राणां स्वाहाकारोपेतत्वेन अनुवचनस्य होमसाम्यम-
भिप्रेत्य प्रशंसति । “स्लोक्या जुहोति । या एव वर्क्या आपः ।
ता अवबुध्यते” इति । विन्दुविषया मन्त्रोक्तयः ‘स्लोक्याः’, तासा-
मनुवचनरूपेण होमेन वर्षेषु भवा आपः प्राप्नोति ॥

(५) होतव्यानां विन्दूनां भूमौ पतनाद्भूमेरग्निसादृश्यम-
भिप्रेत्य प्रशंसति । “अस्यां जुहोति । इयं वा अग्निर्वैश्वानरः
॥ २ ॥ अस्यामेवैनः प्रतिष्ठापयति” इति । होमाधारत्वस-
म्पादनाद्भूमेर्वैश्वानराग्निरूपत्वम् । अतस्तत्र होमे सति भूमौ
‘एव’, ‘एनाः’ आपः, ‘प्रतिष्ठापयति’ ॥

(६) स्लोक्यानुवचनस्य यज्ञसमाप्तिहेतुत्वमापद्य प्रशंसति ।
“उवाच ह प्रजापतिः । स्लोक्यासु च । अहमश्वमेधः सः स्था-
पयामि । तेन ततः सः स्थितेन चरामीति” इति । ‘स्लोक्यासु’
श्लोकरूपास्वप्सु, तद्विषयासु मन्त्रोक्तिषु ‘च’, एनमश्वमेधकृतं

‘अहं’ प्रजापतिः, ‘संस्थापयामि’ समापयामि, ‘ततः’, ‘संस्थितेन’ तावतैव समाप्तेन, ‘तेन’ अश्वमेधेन, युक्तोऽहं ‘चराणि’ अवशिष्टं सर्वं प्रतिपत्तिकर्मारूपत्वेनानुतिष्ठामि, इत्येवं पुरा कदाचित् प्रजापतिरुवाच किल । तस्मात्प्रशस्मिदं श्लोकानुवचनं ।

(७) तत्र प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अग्नये स्वाहेत्याह । अग्नय एवैनं जुहोति” इति । चतुर्थ्यन्तमग्निशब्दमुच्चार्य प्रदानार्थस्य ‘स्वाहा’शब्दस्य प्रयोगात् ‘एनं’ श्लोकम्, ‘अग्नये’, ऊतवानेव भवति ॥

(८) एवमुत्तरेषां नवाणां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “सोमाय स्वाहेत्याह । सोमायैवैनं जुहोति । सवित्रे स्वाहेत्याह । सवित्र एवैनं जुहोति ॥ ३ ॥ सरस्वत्यै स्वाहेत्याह । सरस्वत्या एवैनं जुहोति । पूष्णे स्वाहेत्याह । पूष्ण एवैनं जुहोति । वृहस्पतये स्वाहेत्याह । वृहस्पतय एवैनं जुहोति । अपां मोदाय स्वाहेत्याह । अज्य एवैनं जुहोति । वायवे स्वाहेत्याह । वायव एवैनं जुहोति ॥ ४ ॥ मित्राय स्वाहेत्याह । मित्रायैवैनं जुहोति । वरुणाय स्वाहेत्याह । वरुणायैवैनं जुहोति” इति । प्रथममन्त्रवङ्गाख्यं ॥

(९) सर्वमन्त्रतात्पर्यं निगमयति । “एताभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोति” इति । अग्न्यादिभ्यो वरुणान्ताभ्यः ‘एव’, ‘देवताभ्यः’, उक्तमन्त्रपाठेन ‘एनं’ श्लोकसङ्घं ‘जुहोति’ ॥

(१०) पूर्वत्र सहस्रमन्त्राहेति यदुक्तं । तत्रैकैकस्य मन्त्रस्य शतावृत्त्यापि क्रमेण सहस्रं सम्पादयितुं शक्यते । तद्भावर्त्तयितुं

मन्त्रदशकस्यैवावृत्तिं विधत्ते । “दश दश समादं जुहोति द-
शाचरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवस्थे” इति ।
एकैकस्यामावृत्तौ दशसङ्ख्याकान्नान्तान् समाद्यानुब्रूयात् । सङ्घ-
स्यैवानुवृत्तिर्न त्रैकैकस्य मन्त्रस्य सङ्ख्यायां सन्नायां ‘विराट्’
कन्दो दशाचरत्वादन्नहेतुत्वेनान्नरूपत्वात् ‘विराजैव’, भक्षमा-
णयोग्यमन्नं प्राप्नोति ॥

(११) दशानां मन्त्राणां आवृत्तिं विधत्ते । “प्र वा एषोऽस्मा-
न्लोकाच्यवते । यः पराचीराज्जतीर्जुहोति । पुनःपुनरभ्या-
वर्त्तं जुहोति । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति” इति । ‘यः’
यजमानः, मन्त्रानुवचनरूपा एताः ‘आज्जतीः’, ‘पराचीः’
आवृत्तिरहिताः, ‘जुहोति’ । ‘एषः’ यजमानः, पुनरावृत्त्य-
भावाद्भूलोकात् ‘प्रच्यवते’, अतस्तत्परिहाराय भूयोभूयोमन्त्रा-
नावृत्त्यावृत्त्य एताः ‘जुहोति’ । तेन भूमौ ‘प्रतितिष्ठति’ ॥

(१२) योचमनुवाकादावुपक्रान्तस्कन्दनदोषः तं समादा-
योपसंहरति । “एताः ह वाव सोऽश्वमेधस्य संस्थितिमु-
वाचास्कन्दाय अस्कन् ह तत् । यद्यज्ञस्य संस्थितस्य स्क-
न्दति” इति । ‘सः’ प्रजापतिः, ‘एताः’ एवोक्तामाज्जतिं, स्क-
न्दनदोषपरिहाराय ‘अश्वमेधस्य’, समाप्तिहेतुम् ‘उवाच’,
‘संस्थितस्य यज्ञस्य’, सम्बन्धि ‘यत्’, इत्थं ‘स्कन्दति’ । ‘तत्’,
अस्कन्दनमेव ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे श्लोकानुमन्त्रणमुक्तं । सप्तमेऽध्वर्य्यारकस्यैव चतुर्द्धिं प्रोचणमुच्यते । तत्र प्राच्यां प्रोचणं विधत्ते । “प्रजाप-
तये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति पुरस्तात् प्रत्यङ् तिष्ठन् प्रोक्षति । प्र-
जापतिर्वै देवानामन्नादो वीर्य्यावान् । अन्नाद्यमेवास्मिन् वीर्य्यं
दधाति । तस्मादश्वः पशूनामन्नादो वीर्य्यवत्तमः” इति । हे
अश्व ‘प्रजापतये’, ‘जुष्टं’ प्रियं, त्वां ‘प्रोक्षामि’ । अनेन मन्त्रेण
पूर्व्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखावस्थितोऽध्वर्य्यः प्रोक्षेत् । ‘देवानां’,
मध्ये प्रजापतेरतिशयेनान्नभक्षणसमर्थत्वाद्दीर्घोपेतत्वाच्च तन्म-
न्त्रबलात् ‘अस्मिन्’ अश्वे, अन्नादनसामर्थ्यं शक्त्यतिशयं च स-
म्पादयति । ‘तस्मात्’ कारणात्, लोकेपि ‘अश्वः’, ‘पशूनां’,
मध्ये बह्वन्नभक्षकोतिशयेन वीर्य्यवांश्च दृश्यते ।

(२) दक्षिणस्यां प्रोचणं विधत्ते । “इन्द्राग्निभ्यां त्वेति दक्षि-
णतः । इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठौ बलिष्ठौ । ओज एवास्मिन्
बलं दधाति । तस्मादश्वः पशूनामोजिष्ठो बलिष्ठः” इति । ‘इन्द्रा-
ग्निभ्यां त्वा’, जुष्टं प्रोक्षामीति वाक्यशेषः । ‘देवानां’, मध्ये ताव-
तिशयेनौजसा बलहेतुना युक्तौ बलाधिक्ययुक्तौ च अतोऽश्वे-
ऽपि तदुभयं सम्पादयति । तस्मात्लोकेऽप्यश्वस्त्रादृशो दृश्यते ॥

(३) पश्चिमदिशि प्रोचणं विधत्ते । “वायवे त्वेति पश्चात् ।
वायुर्वै देवानामाशुः सारसारितमः । जवमेवास्मिन्दधाति ।
तस्मादश्वः पशूनामाशुः सारसारितमः” इति । ‘देवानां’, मध्ये
‘वायुः’, ‘आशुः’ शैब्यवान्, अत एवातिशयेन ‘सारंसारी’ उक्त्वा-

वर्गामी, वायुमन्त्रेण अस्मिन् अग्रे वेगावस्थापनासौकेयस्य स्था-
दृशो दृश्यते ॥

(४) उदीच्यां प्रोक्षणं विधत्ते । “विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्त-
रतः । विश्वे वै देवा देवानां यज्ञस्वितमाः । यज्ञ एवास्मिन्
दधाति । तस्मादश्वः पशूनां यज्ञस्वितमः” इति । युद्धादा-
वश्वस्थातिशयेन यज्ञस्वित्वं । स्पष्टमन्यत् ॥

(५) अश्वस्थाधोभागे प्रोक्षणं विधत्ते । “देवेभ्यस्त्वेष-
स्तात् । देवा वै देवानामपचिततमाः । अपचितिमेवास्मिन्
दधाति । तस्मादश्वः पशूनामपचिततमः” इति । सर्व्वलो-
कवर्त्तिनां सर्व्वेषां ‘देवानां’, मध्ये हविर्भुजो देवा अतिशयेन
पूजिताः ॥

(६) ऊर्ध्वभागे प्रोक्षणं विधत्ते । “सर्व्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्यु-
परिष्ठात् । सर्व्वे वै देवास्त्रिषिमन्तो हरस्त्रिनः । त्रिषिमे-
वास्मिन् हरो दधाति । तस्मादश्वः पशूनां त्रिषिमान् हर-
स्वितमः” इति । ‘त्रिषिमन्तः’ दीप्तिमन्तः, ‘हरस्त्रिनः’ हरसा
कार्य्यक्षमत्वलक्षणेन तेजसा युक्ताः । स्पष्टमन्यत् ॥

(७) अथावशिष्टप्रोक्षणमन्त्रे पूर्व्वभागस्य तात्पर्य्यं दर्शयति ।
“दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याह । एभ्य एवैनं लो-
केभ्यः प्रोक्षति” इति । ‘दिवे त्वा’, जुष्टं प्रोक्षामीत्यध्याहृत्यार्थो
द्रष्टव्यः । एवमन्तरिक्षायत्वेत्यादौ योजनीयं । अनेन लोक-
त्रयप्रीतिर्भवति ॥

(८) उत्तरभागस्य तात्पर्य्यं दर्शयति । “सते त्वा सते त्वा-

द्व्यस्त्रौषधीभ्यस्त्वा विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्याह । तस्मादश्वमेध-
याजिनः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति” इति । ‘सते’ वर्त्तमान-
वस्तुप्रोत्यर्थं, ‘असते’ इदानीमप्यविद्यमानाय कालान्तरवर्त्तिने,
यस्मात् ‘विश्वेभ्यो भूतेभ्यः’, इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितः, ‘तस्मा-
दश्वमेधयाजिनं’, देवादिरूपेणोत्पन्नं सर्वं प्राणिनः ‘उपजी-
वन्ति’ । संहितायां पृथिव्यैवान्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेति मन्त्र-
पाठः । अत्र तु दिवेलेत्यादि क इति पाठो विकल्पते ॥

(६) अथ विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति मन्त्रेण प्रश्नोत्तराभ्यां प्रश्न-
सति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्राजापत्योऽश्वः । अथ कस्मा-
देनमन्याभ्यो देवताभ्योपि प्रोक्षतीति । अश्वे वै सर्वा देवता
अन्वायत्ताः । तं यद्विश्वेभ्यस्त्वाभूतेभ्य इति प्रोक्षति । देवता
एवास्मिन्नन्वायातयति । तस्मात् अश्वे सर्वा देवता अन्वा-
यत्ताः” इति । अश्वस्य प्रजापतिदेवताकत्वात् प्रजापत्यर्थं प्रोक्षणं
युक्तं । अत्र लिङ्गान्यादिदेवतार्थमपि प्रोच्यते तत् किं निमि-
त्तमिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यद्यपि प्रजापतिरेव मुख्यस्वामी
तथापि प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकत्वात्तद्वारा सर्वसामपि
देवतानां अश्वेनगतिरस्ति । अतएवादीच्यां दिशि ‘विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः’ इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितः । तेन प्रोक्षणेन ‘सर्वाः’, अपि
‘देवताः’, अस्मिन् ‘अश्वे’, अनुगताः करोति । तस्मात् प्रजा-
पतिद्वारा मन्त्रसामर्थ्यादप्यस्मिन्नश्वे सर्वा अपि देवता अनु-
गता इति तदर्थमपि प्रोक्षणं युक्तं ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

(१) सप्तमेऽध्वर्युश्वप्रोक्षणमुक्तं । अष्टमेऽश्वचरितानां अश्व-
रूपाणाञ्च होमा उच्यन्ते । तत्राश्वचरितहोमं विधत्ते । “यथा
वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एतदश्वस्य स्कन्दति ।
यत्प्रोक्षितमनालभ्यमुत्सृजन्ति । यदश्वचरितानि जुहोति । सर्व-
ज्जतमेवैनं करोत्यस्कन्दाय । अस्कन् ह्ये तत् । यद्भुतस्य
स्कन्दति” इति । सोक्त्यानुमन्त्रणविधिवाक्यवदिदमश्वचरित-
होमविधिवाक्यं व्याख्येयं ॥

(२) होममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “ईङ्काराय स्वाहे-
ङ्कुताय स्वाहेत्याह । एतानि वा अश्वचरितानि । चरितैरे-
वैनं समर्धयति” इति । अथो हि खाद्यं दृष्ट्वा याचितुं यं
शब्दं करोति स शब्दः ‘ईङ्कारः’, तस्मै, स्वाज्जतमिदमस्तु । ई-
ङ्कारेण शब्देन विषयीकृतं यद्द्रव्यं तत् ‘ईङ्कृतं’, तस्मै, स्वाज्जत-
मिदमस्तु । ईङ्काराद्येत्यादिकः सप्तमकाण्डोक्तो योऽनुवाकः,
तस्मिन्ननुवाके प्रोक्तानि ‘एतानि’ सर्वाणि, ‘अश्वचरितानि’,
तद्धोमेनाश्वचरितैः, समृद्धं करोति ॥

(३) अश्वचरितहोममाविष्य समाधत्ते । “तदाज्जः । अना-
ज्जतयो वा अश्वचरितानि । नैता होतव्या इति । अथो
खज्वाज्जः । होतव्या एव । अत्र वावेवं विद्वानश्वमेधं स स्था-
पयति । यदश्वचरितानि जुहोति । तस्माद्धोतव्याः” इति ।
तत्राश्वचरितहोमविषये कीचदाक्षेपादिन एवमाज्जः । यान्ये-

तानि 'अश्वचरितानि' ईक्षारादीनि, तेषां चेष्टारूपत्वेन देव-
तानामभावाद्देवतारहितस्य च हविःप्रदानस्याभावादश्वचरि-
तानामाहुतियोग्यता नास्ति तस्मात् 'एताः', अश्वचरितप्रति-
पादकमन्त्रैः साध्या आहुतयः, 'न होतव्या इति' । अत्र समा-
धानवादिन एवम् 'आहुतयः' । 'होतव्या एव', एता आहुतयः,
देवतानां सङ्गावात् । जैमिनीयमते तावद्विद्यहवतो देवता
नापेक्षिता । मन्त्रगतशब्दोपहितस्यैवार्थस्य देवतानामभ्युपगमात् ।
वैयसिकमते तु सन्ध्येव सर्वत्र तत्तदभिमानिन्यो देवताः ।
अभिमानिव्यपदेशस्त्विति सूत्रेण मृदब्रवीदापोऽब्रूवन्नित्यादौ
विद्यहवतीनां देवतानां प्रतिपादितत्वात् 'तस्माद्धोतव्याः',
एव । न चात्र होमे प्रयोजनाभावः शङ्कनीयः । 'यदश्वचरि-
तानि', जुहुयात् तदानीमेवं 'विद्वान्', एतद्धोमाभिज्ञः,
कृत्स्नचेष्टाविषयहोमेन कृत्स्नावयवस्याश्वस्य हुतसमानत्वादत्रैव
कृत्वाऽऽदावेव सर्वमश्वमेधं समापयति । अतः प्रोक्षितस्याश्व-
स्यालम्बात्प्रागेवोत्सर्गेऽपि स्कन्देन दोषाभावाद्धोतव्या आहु-
तय इति निर्णयः ॥

(४) तासामाहुतानां देशकालौ विधत्ते । "बहिर्धावा एन-
मेतदायतनाद्धाति । आहव्यमस्मै जनयति । यस्यानायतने-
ऽन्यत्राग्नेराहुतीर्जुहोति । सावित्रिया इष्ट्याः पुरस्तात्विष्ट-
कृतः । आहवनीयेऽश्वचरितानि जुहोति । आयतन एवास्या-
हुतीर्जुहोति । नास्मै आहव्यं जनयति" इति । 'यस्य' यजमा-
नस्य, 'अग्नेः', 'अन्यत्र' प्रदेशे, 'अनायतने' आहुतीनामयोगे

स्थाने, यस्य 'आहुतीर्जुहोति', तदानीमेनं यजमानं 'एतत्' एतेनान्यत्र होमेन, 'आयतनात्', 'बहिर्धा' बहिर्दधाति, स्वकी-
यस्थानान् निःसारयति । किञ्चास्य यजमानस्य शत्रुं 'जन-
यति' । तस्माद्येयमिष्टिः सावित्रमष्टाकपालं निर्वपति इति
विधास्यते । तदीयः 'स्विष्टकृतः', पूर्वं आहवनीयाग्नौ तानि
जुहुयात् । 'स्विष्टकृतः पुरस्तात्', इति कालविधिः । 'आव-
हनीय' इति देशविधिः । एवं सत्याहुतियोग्य एव स्थाने
हुतवान् भवति । शत्रुश्च नोत्पद्यते ॥

(५) तन्त्रसावित्रिया दृष्ट्या इति विशेषमसहमानानां
केषाञ्चिन्मतमुपन्यस्यति । "तदाहुः । यज्ञमुखे यज्ञमुखे होत-
व्याः । यज्ञस्य कृष्ट्यै । सुवर्गस्य लोकस्थानुख्यात्यै इति" इति ।
तत्तद्विष्टिप्रारम्भे सर्वत्र होतव्याः सर्वस्थाः स्तूपलसामर्थ्याय
सहोमः सम्यद्यते । किञ्च स्वर्गलोकोऽपि नैरन्तर्येण प्रख्या-
पितो भवति ॥

(६) एतस्य पूर्वपक्षमतस्य निरोधकर्तृणां सिद्धान्तिनां मतं
दर्शयति । "अथो खल्वाहुः । यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात् ।
पशुभिर्यजमानं व्यर्द्धयेत् । अथ सुवर्गलोकात्पद्येत । पापीयान्-
त्यादिति । सहदेव होतव्याः । न यजमानं पशुभिर्यर्द्धयति ।
अभिसुवर्गं लोकं जयति । न पापीयान् भवति" इति ।
यत्तद्विष्टारम्भे यदि जुहुयात् । तदानीमेकस्मिन् होमे फल-
साधकत्वविश्वासाभावेनेह लोके 'यजमानं', 'पशुभिः', विद्युतं
कुर्यात् । जन्मान्तरेऽपि स्वर्गप्राप्तेऽप्यवपद्यते । तस्मात्तिरर्चितो

भवेत् । यत्रोत्पन्नस्तत्रापि 'पापीयान्' अतिशयेन दरिद्रः,
भवेत् । 'इति' एवम्, अभिज्ञाः पूर्वमतं दूषयन्ति । तस्मात्
'सकृदेव होतव्याः' । तथा सति तत्र विश्वाससङ्गावात् नोक्त-
दोषाः प्रसरन्ति ।

(७) यद्योक्ताश्चरितहोमानन्तरमेवाञ्ज्येताय स्वाहा कृ-
ष्णाय स्वाहेत्यनुवाकद्वयोक्तानामश्वरूपाणां होमं विधत्ते । "अ-
ष्टाचत्वारिंशतमश्वरूपाणि जुहोति । अष्टाचत्वारिंशदचरा
जगती । जागतोऽश्वः प्रजापत्यः समृध्यै" इति । अञ्ज्येताय
स्वाहेति मन्त्रोऽश्वस्य रूपं ब्रूते । अञ्जिरं जनवर्णः कृष्णः एतः
शुक्लः । उभयवर्णमेलनेन मिश्रमश्वस्य रूपमन्त्रोक्तं । एवमु-
त्तरेष्वपिमन्त्रेषु नानाविधानि स्वरूपाण्युच्यन्ते । तद्रूपप्रति-
पादकाश्चमन्त्रा अनुवाकद्वये मिलित्वा चत्वारिंशत्सङ्ख्याका-
स्तत्प्रतिपाद्यानि तावन्ति रूपाण्युद्दिश्य जुहुयात् । जगती-
कन्दसस्तत्सङ्ख्यायुक्ताचरोपेतत्वात् । पशूनां जगतोऽकन्दो लभ्यते
तेनाश्वस्य जागतत्वात् । तादृशः 'अश्वः', प्रजापतिदेवताकः ।
अनुवाकद्वयेऽपि सर्व्वस्मै स्वाहेत्ययं मन्त्रान्ते समाह्वतः । नास्य
पूर्व्वं मन्त्रवत् । कञ्चिद्रूपविशेषं ब्रूते ॥

(८) तस्य रूपं समष्टिवाचकत्वान्नाप्यष्टाचत्वारिंशत् तत्स-
ङ्ख्यायामन्तर्भूतः तस्मात्तद्द्वेयं पृथग् विधत्ते । "एकमतिरिक्तं
जुहोति । तस्मादेकः प्रजास्रधुकः" इति । यस्मादत्र समष्टि-
वाचक उक्तसङ्ख्यातिरिक्तः । तस्मात्त्रोक्तेऽपि प्रजासु स्वर्वासु
मध्ये 'एकः', एव स्वामी समृद्धिशोभो भवति ॥

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमेऽश्वचरितानामश्वरूपाणाञ्च होम उक्तः । नवमे
ऽश्वनामवाचनमभिधीयते । तथा च सूत्रकार आह । ‘विभू-
र्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमश्वनामानि
वाचयित्वेति’ । तानि च नामानि सप्तमकाण्ड एवमाज्ञातानि ।
‘विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयोस्त्योसि नरोस्तर्वासि सप्ति-
रसि वाज्यसि वृषासि नृमणा असि ययुर्नामास्यादित्यानां
यत्वान् विहीति’ । तत्राद्यस्य नामद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
“विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्याह । इयं वै माता । असौ पिता ।
आभ्यामेवैनं परिददाति” इति । तत्राद्यस्य नामत्रयस्य अश्व-
मश्वः स्वकीयमाह्वसामर्थेन ‘विभूः’ वैभवयुक्तः, स्वकीयपितृ-
सामर्थेन ‘प्रभूः’ प्रभावयुक्तः, वैभवं विविधभक्षसम्पत्तिः । प्रभवं
युद्धादौ योद्धृत्वं, इत्येव मन्त्रौ यत् ‘आह’, तेन सर्व्वजगन्मात्रे
पृथिव्यै सर्व्वं जगत् पितृस्थानीयेषु लोकाय च ‘एनम्’ अश्वं,
समर्पितवान् भवति ॥

(२) तृतीयचतुर्थयोर्नाम्नोस्तात्पर्यं दर्शयति । “अश्वोऽसि
हयोऽसीत्याह । शास्त्रेवैनमेतत् । तस्माच्छ्रिष्टाः प्रजा जायन्ते”
इति । ‘अश्वोऽसि’ व्याप्तिशीलोऽसि, ‘हयोऽसि’ शीघ्रगतिमा-
नसि, ‘एतत्’ एतेन मन्त्रेण, ‘एनम्’ अश्वं, ‘शास्त्रेव’ व्याप्तिशीलः
शीघ्रगतिशीलो भवेत्युपदिशत्येव । यस्मादत्र शासनं कृतं ‘त-
स्मात्’, लोकोऽपि ‘प्रजाः’ पुत्रादयः, ‘श्रिष्टा जायन्ते’ । एवमेवं
वर्तध्वमिति मातापितृभ्यामनुश्रिष्टा भवन्ति ॥

(३) पञ्चमनाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति । “अत्योसीत्याह । तस्मादश्वः सर्वान् पशून्त्येति । तस्मादश्वः सर्वेषां पशूनां अष्ट्यं गच्छति” इति । पशुजातीयान् ‘सर्वान्’, अपि अष्टेन जेतुं समर्थत्वात् ‘अत्यनामाऽसि’, यस्मान्नन् एवमाह । ‘तस्मात्’, लोकेऽपि ‘अश्वः’, गोमहिषादीन् ‘सर्वान् पशून्’, ‘अत्येति’ ‘अष्ट्यं’, च ‘गच्छति’ । अधिककार्यकारित्वम् ‘अत्यः’, वज्र-मूल्यार्हत्वं ‘अष्ट्यं’ ॥

(४) एतन्नन्वनामवेदनं प्रशंसति । “प्रयशः अष्ट्यमाप्नोति । य एवं वेद” इति । यशः कीर्तिधनविद्यादिभिराधिक्यं अष्ट्यं ॥

(५) षष्ठादीनां चतुर्णां नाम्नां तात्पर्यं दर्शयति । “नरो-स्वर्वासि सन्निरसि वाज्यसीत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे” इति । उपर्यारूढान् पुरुषान् जेतुं समर्थः ‘नरः’, ‘अर्वा’गमनकुशलः । ‘सन्निः’ सङ्ग्रामेषु समवायकुशलः, ‘वाजी’ वेगवान्, तेषां नाम्नां स्वरूपमेवाश्वस्य ‘महिमानं’, विख्यापयति । अतो नास्माभिर्वक्तव्यं किञ्चिदस्ति ॥

(६) दशमस्य नाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति । “ययुर्नामासीत्याह । एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् । प्रियेणैवैनं नामधेयेना-भिवदति । तस्मादय्यामित्रौ सङ्गत्य । नाम्ना चेध्वयेते । मित्रमेव भवतः” इति । यानशीलः ‘ययुः’, ‘नामासि’ एतन्नाम-धार्यसि, ययुरित्येतदेव सर्वेषां नाम्नां मध्ये ‘अश्वस्य प्रियं नाम-धेयं’ । एतदेव प्रियत्वं दर्शयतुमत्र मन्त्रे नामशब्दः प्रयुक्तः ।

एतन्मन्त्रपाठे सति 'प्रियेणैव', 'नामधेयेन', 'एनं' अश्वं, अभि-
मुखीकृत्य ब्रवीति । यस्मादप्रियं नामोक्तं 'तस्मात्', 'अभिचै'
परस्परवैरिणावपि, कचिन्मार्गादौ परस्परं 'सङ्गत्य', हे स्वामिन्
हे पितरित्यादिना प्रियेण 'नाम्ना', परस्परमाकथ्येते चेत्
तदानीमेव वैरं परित्यज्य मित्रतां प्रतिपद्यते ॥

(७) एकादशस्य नाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति । "आदित्यानां
पत्वान्विहीत्याह । आदित्यानेवैनं गमयति" इति । हे अश्व
त्वं 'आदित्यानां', 'पत्वं' पतनं गमनं, 'अन्विहि' अनुगच्छ,
अचादित्यसमानगतिरित्येतन्नामार्थतो निर्दिष्टमनेन मन्त्रेण ।
'एनं' अश्वं, 'आदित्यानेव', प्रापयति ॥

(८) एतस्मान्नामवाचनादनन्तरं अनुष्ठेयान् होमान् विध-
त्ते । "अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यामिति पूर्वहोमाञ्जुहोति ।
पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति" इति । आहवनीयविह-
रणानन्तरमेवेतरहोमेभ्यः पूर्वमनुष्ठेयत्वात् पूर्वहोमाः । तत्रैते
पञ्चमन्त्राः संहितायामाह्वाताः । 'अग्नये स्वाहा । स्वाहेन्द्रा-
ग्निभ्याः । स्वाहा प्रजापतये । स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः । स्वाहा
सर्व्वेभ्यो देवताभ्यः' इति । अत्र प्रथममन्त्रः स्वाहान्तः । इतरे
स्वाहादिकाः तानेतान् पञ्चाभिप्रेत्य होमानिति बह्वचन-
युक्तमनेन होमेनेतरयजमानेभ्यः पूर्वाभावापेक्षद्वेषकारिणं
शत्रुमतिक्रामति ॥

(९) होमादूर्द्ध्वमश्वोत्सर्गं विधत्ते । "भूरसि भुवे त्वा भ-
व्याय त्वा भविष्यते त्वेत्युत्सृजति सर्व्वत्वाय" इति । हे अश्व त्वं

‘भूरसि’ नित्यं सत्तायुक्तोसि, अतो ‘भुवे’ भूताय, पूर्वं निष्प-
न्नाय वस्तुने, त्वामुत्सृजामि । ‘भव्याय’ भवते वर्त्तमानाय,
त्वामुत्सृजामि, तथा ‘भविष्यते’, वस्तुने त्वामुत्सृजामि । काल-
त्रयवर्त्तिवस्तुरक्षार्थमित्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य शेषो विश्वेभ्यस्त्वा
भूतेभ्य इत्ययमंशः संहितायामास्नातः । अतोऽनेन मन्त्रेणो-
त्सर्गः ‘सर्व्वत्वाय’ सर्व्ववस्तुरक्षार्थं, सम्पद्यते ॥

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘अश्वमुत्सृज्य देवा आशापाला
इति त्रिभ्यः परिददाति । शतं कवचिनो रक्षन्त्यपर्यावर्त्तयन्तो
अश्वमनुचरन्ति चतुःशता इत्येकेषामिति’ । तन्मन्त्रमनूय
तात्पर्य्यं दर्शयति । “देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय
प्राक्षितं गोपायतेत्याह । शतं वै तल्ल्या राजपुत्रा देवा आ-
शापालाः । तेभ्य एवैनं परिददाति” इति । हे ‘आशापालाः’
दिक्पालकाः, ‘देवाः’, ‘देवेभ्योऽश्वं’, ‘मेधाय’ देवसम्बन्धियागा-
र्थं, ‘प्राक्षितं’, ‘एतं’ अश्वं, ‘गोपायत’ । अस्मिन्मन्त्रे आशापाल-
देवशब्देन अभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्राः । ‘तल्ल्याः’ राज्ञा सहैक-
स्मिंस्त्वल्पे शयनार्हाः । शतसङ्ख्याका विवक्षिताः, अतोऽनेन मन्त्रेण
‘तेभ्यः’ ‘एव’, राजपुत्रेभ्यः रक्षार्थं ‘एनं’ अश्वं, ‘परिददाति’ ॥

(११) यदुक्तं सूत्रकारेण । रथकारकुले वसतिर्भवतीह धृतिः
स्वाहेति सायमश्वस्य चतुर्षु पत्सु चतस्रो धृतीर्जुहोतीति ।
तदिदं विधत्ते । “ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं
गन्तोः । इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह
रमतिः स्वाहेति चतुर्षु पत्सु जुहोति ॥ १ ॥ एता वा अश्वस्य

बन्धनम् । ताभिरेवैनं बध्नाति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमा-
 गच्छति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनं जहाति" इति । स्वेच्छा-
 सञ्चाराय 'प्रमुक्तोऽश्वः', 'परां परावतं' अत्यन्तं दूरं, 'गन्तोः'
 'ईश्वरः' गन्तुं समर्थः । अतो रात्रौ रचकेषु राजपुत्रेषु यत्र
 कापि गमिष्यतीति भोत्या सायङ्काले तमश्वं रथकारगृहे
 स्थापयित्वा तदीयेषु चतुर्षु पदेषु चतुर्भिर्मन्त्रैर्जुहुयात् ।
 मन्त्राणामयमर्थः । 'इह' दक्षिणपूर्वपादस्थ स्थाने, 'धृतिः'
 धारणं नैश्चल्यमसु, तदर्थमिह स्वाहुतम् । 'इह' वामपूर्व-
 पादस्थाने, 'विधृतिः' विशेषेण धारणमसु, तदर्थमिदं स्वाहु-
 तम् । 'इह' दक्षिणपृष्ठपादस्थाने, 'रन्तिः' स्त्रैर्येण क्रीडासु ।
 एवं वामपादपृष्ठस्थानेऽपि 'रमतिः' स्त्रैर्येण क्रीडासु । इति
 'एताः' आहुतयः, एव 'अश्वस्य', 'बन्धनं' साधनं, 'ताभिरेव'
 आहुतिभिः, 'एनं' अश्वं, 'बध्नाति' । 'तस्मात्' आहुतिसाम-
 र्थात्, एव स्थानसञ्चाराय 'प्रमुक्तः', अपि 'अश्वः', साद्यं बन्धन-
 स्थानं प्रति 'आगच्छति', 'तस्मात्' एव सामर्थ्यात्, 'प्रमुक्तोऽपि'
 'अश्वः', रात्रौ बन्धनस्थानं न परित्यजति ॥

(१२) शतं राजपुत्रा रचका इत्यमुं पञ्चमुक्त्वा शतचतुष्टयस-
 ङ्ख्याका रचका इत्यमुं पञ्चं विधत्ते । "राष्ट्रं वा अश्वमेधः । राष्ट्रे
 खलु वा एते व्यायच्छन्ते । येऽश्वं मेध्यः रचन्ति । तेषां यच्च
 उदृचं गच्छन्ति । राष्ट्रादेव ते राष्ट्रं गच्छन्ति । अथ य उदृचं
 न गच्छन्ति । राष्ट्रादेव ते व्यवच्छिद्यन्ते । परा वा एष सि-
 द्यते । योऽवलोऽश्वमेधेन यजते । यदमित्रा अश्वं विन्देरन् ।

हृन्मेतास्य यज्ञः । चतुःशता रचन्ति । यज्ञस्याघाताय" इति ।
 योयमश्वमेधो यागः सोऽयं 'राष्ट्र'स्वरूपभूत एव तत्प्राप्तिहेतु-
 त्वात् । एवं सति यागयोग्यम् 'अश्वं ये रचन्ति' । ते राष्ट्रनि-
 मित्तमेव तत्स्करैः सह कलहं कुर्वन्ति । 'तेषां' रचकाणां मध्ये,
 'ये' पुरुषाः, 'उदृचं' उत्तममन्त्रपर्यन्तं, रचणसमाप्तिपर्यन्त-
 मित्यर्थः । तां समाप्तिं ये 'गच्छन्ति', 'ते' पुरुषाः, अस्मादुत्त-
 मानात् 'राष्ट्रादेव', कर्मफलरूपं भावि'राष्ट्रं', 'गच्छन्ति' ।
 'अथ', 'ये' रचकाः, 'उदृचं' रचणसमाप्तिं, 'न गच्छन्ति',
 'ते', वर्त्तमानात् 'एव', 'राष्ट्राद्भवच्छिद्यन्ते', किन्तु कर्त्तव्य-
 भाविराष्ट्रात् । एवं सति 'यः', राजतत्स्करानश्वापहारिणो जेतुं
 बलहीनः 'अश्वमेधेन', यष्टुमारभते । 'एषः' राजा, 'परा-
 सिच्यते' यज्ञात्पराभूतो भवति । यदि शत्रवः 'अश्वं', 'विन्दे-
 रन्' लभेरन्, अपहरेयुः, तदानीम् 'अस्य', 'यज्ञो हन्येत' ।
 तस्मात्तद्वावृत्त्यर्थं शतचतुष्टयसङ्ख्याकाः मुख्याः पुरुषाः तमश्वं
 रचेयुः । तान् सूत्रकार उदाजहार । शतं तस्या राजपुत्राः
 सन्नद्धाः सन्नद्धसारथिनः शतमुया राजानः सन्नद्धाः सन्न-
 द्धसारथिनः शतं वैश्या विपथिनः शतं शूद्रा विमाथिनः ते-
 ऽश्वस्य गोप्तारो भवन्तीति ॥

(१३) प्रमादादश्वेऽपहृते सति प्रायश्चित्तं विधत्ते । "अथा-
 न्यमानोय प्रोचेयुः । सैव ततः प्रायश्चित्तिः" ॥ ४ ॥ इति ।
 चतुःशतैः संरचमाणमश्वं यद्यमित्रा गृह्णीयुः । तदानीम्,
 'अन्यं' अश्वं, तद्रूपवर्णवयसं तं 'आनीय', प्रोक्षणं कुर्युः ।

‘सैव’ प्रोक्षणक्रिया, ‘ततः’ अश्वनाशदोषात्, ‘प्रायश्चित्तिः’
विमोक्षणहेतुः ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमेश्वनामवाचनमश्वोत्सर्गश्चेत्युभयमभिहितं । दशमे
दीक्षाभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण । एतस्य संवत्सरस्य योत्त-
रामावास्यास्तस्यामुखां सम्भरति त्रैधातवोया दीक्षणीयाकृत्यै
प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति चत्वार्यौद्गृहणानि जुहोति स्वाहाधिमाधी-
ताय स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानोति । तत्र वैश्वदेवानि विधत्ते ।
“प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन यजेयेति । स तपोऽतप्यत । तस्य
तेपानस्य । सप्तात्मनो देवता उदक्रामन् । सा दीक्षाऽभवत् । स
एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै स दीक्षामवा-
रुन्ध । यद्वैश्वदेवानि जुहोति दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे” ॥ १ ॥
इति । ‘प्रजापतिः’, अश्वमेधं यष्टुं कामयमानस्तत्सिद्धये ‘तपः’,
अकुरुत । ‘तेपानस्य’ तपःकृतवतः, प्रजापतेः ‘आत्मनः’, सका-
शात्, ‘सप्त’शीर्षणा प्राणरूपा ‘देवताः’, ‘उदक्रामन्’ । ताश्च
देवताः स्वकीयं रूपमुपसंहृत्य दीक्षारूपेणाविर्भूताः, ततः ‘सा’
सप्तदेवात्मिका, ‘दीक्षाऽभवत्’ । तस्यां दीक्षायां ‘सः’ प्रजापतिः,
‘एतानि’ स्वाहाधिमाधीतायस्वाहेत्यादीनि वैश्वदेवनामकानि
मन्त्रवाक्यानि, दृष्ट्वा तानि ऊत्वा ‘तैः’, ‘दीक्षां’, स्वाधीनां

कृतवान्, अतो यजमानः 'वैश्वदेवानि', जुहुयात् । 'तैः', 'दीक्षां', स्वाधीनां करोति ॥

(२) सङ्ख्यां विधत्ते । "सप्त जुहोति । सप्त हि ता देवता उदक्रामन्" इति । देवतानां दीक्षारूपेण परिणतानां सप्त-त्वादत्रापि सप्त जुहुयात् ॥

(३) तेषां सप्तानां प्रतिदिनं होमं विधत्ते । "अन्वहं जुहोति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे" इति । स्पष्टार्थः ॥

(४) सामान्येन विहितं विशेषेण विभज्य विधत्ते । "त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति । चत्वार्यैन्द्रहणानि । सप्त सम्पद्यन्ते । सप्त वै शीर्षणाः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव प्राणां दीक्षामवरुन्धे ॥ २ ॥" इति । स्वाहाधिमित्यादीनि 'त्रीणि', आकृत्यै प्रयुज इत्यादीन्यैन्द्रहणसञ्ज्ञकानि 'चत्वारि', एवं सप्तसङ्ख्यायाः 'शीर्षणप्राण', समा एते होमाः । 'दीक्षा', च प्राणरूपा, अतः प्राणरूपैर्होमैः प्राणरूपां 'दीक्षां', प्राप्नोति ॥

(५) स्वाहाधिमित्यादीनां वैश्वदेवाख्यानं सप्तसु दिनेषु होतव्यानां सङ्ख्यां विधत्ते । "एकविंशतिं वैश्वदेवानि जुहोति । एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः द्वादशमासाः पञ्चर्तवः । त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः" इति । एकैकस्मिन् दिने त्रीणि त्रीणि त्रीणीत्येवं सप्तस्वपि दिनेषु मिलित्वा एकविंशतिसङ्ख्या सम्पद्यते । अतएव स्वाहाधिमित्यनुवाकेऽप्येकविंशतिरेव मन्त्रा आस्ताताः । भागहेतवो देव-

लोकाश्च एकविंशतिसङ्ख्याका मासर्तुर्लौकादित्याभिमानी-
भिर्देवैरधिष्ठिताः । अतस्तत्र भोगसिद्धये सा सङ्ख्या युक्ता ॥

(६) तत्रादित्यलोकं विशेषतः प्रशंसति । “एष सुवर्गा
लोकः । तद्दैव्यं चक्रम् । सा श्रीः । तद्ब्रह्मस्य विष्टपम् । तत्स्वा-
राज्यमुच्यते” इति । यत्रादित्यस्तिष्ठति । एष एवोत्तमः ‘स्वर्गा
लोकः’ । तदेवादित्यस्थानं । ‘तद्दैव्यं चक्रं’ देवसम्बन्धिवत् ।
तस्य बलस्यादित्यप्रकाशाधीनत्वात् सैवादित्यावस्थानभूमिः ।
‘श्रीः’ देवी विभूतिः । तत्र ह्यैश्वर्यमहदस्ति । तदेवादित्यस्थानं ।
‘ब्रह्मस्य’ परिवृढस्य स्वर्गस्य लोकस्य, ‘विष्टपं’ उत्तमस्थानं,
उत्तमभोगानां तत्र विद्यमानत्वात् । ‘तत्’ एवादित्यस्थानं, ‘स्वा-
राज्यं’ ब्रह्मलोकरूपं, इति ‘उच्यते’ । आदित्यमण्डलं भित्वा
ब्रह्मलोके गन्तव्यत्वादतो वैश्वदेवानामेकविंशतिसङ्ख्या प्रशस्ता ।
प्रतिदिनं त्रीणि त्रीणि इत्येवमेकविंशतिसङ्ख्यां सूत्रकारः
स्पष्टोचकार, सप्ताहमन्वहमौद्गहणैर्वैश्वदेवस्योत्तरोत्तरैः प्रच-
रति षडुत्तमेहन्यौद्गहणानि जुहोति । सर्व्वस्मै स्वाहेति पूर्णा-
हुतिमुत्तमामिति ॥

(७) प्रकारान्तरेण सङ्ख्यां सम्पाद्य होमं प्रशंसति । “त्रिं-
शत्तमौद्गहणानि जुहोति । त्रिंशदशचरा विराट् । अन्नं
विराट् । विराजैवान्नाद्यमवहन्त्ये” इति । यानि वैश्वदेवानि
स्वाहाधिमित्यादीनि तान्यप्यश्वमेधस्योद्यमनहेतुत्वात् औद्गह-
णानीत्युच्यते । उद्यमनहेतुलक्ष्योत्तरानुवाके वक्ष्यते, तं वैश्वदे-
वान्येवाद्यच्छन्निति । ततो वैश्वदेवरूपिण्यौद्गहणान्येकविं-

शतिप्राकृतानीत्यौद्गहणानि चत्वारि चत्वारि । प्रकृतौ हि यत्रा-
ध्वर्युः 'औद्गहणानि जुहोति' । तद्यजमानोऽध्वर्युरन्वारभ्य पञ्च
जुहोति वाचामेवाग्दीक्षितामिति सूत्रोक्ताः पञ्चाहुतयोऽत्र
प्रवर्तन्ते । वक्ष्यमाणपूर्णाहुतिरेका । तदेवं त्रिंशत्सङ्ख्या-
सम्पत्तिः । तथा सति विराट्कण्डोद्धारान्नप्राप्तिर्भवति ॥

(८) वैश्वदेवमन्त्रेषु विद्यमानं किञ्चिद्विशेषं प्रशंसति ।
“त्रेधा विभज्य देवतां जुहोति । त्वावृतो वै देवाः । त्वावृत इमे
लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै । एषां लोकानां कृप्त्यै” इति ।
वैश्वदेवमन्त्रेष्वेकैकां 'देवतां त्रेधा विभज्य', आन्नाता । तद्यथा ।
अदित्यै स्वाहा, अदित्यै मही स्वाहा, अदित्यै सुमृडोकायै स्वा-
हेत्यदितिरेव त्रेधाक्ता । एवमितरदण्डाहार्यं । अतस्त्रेधा-
विभागेनैकैकस्या देवताया होमः कर्त्तव्यः । यथा 'देवाः',
'त्वावृतः' पूर्वोदाहृतप्रकारेण त्रिप्रकारयुक्ताः । एवं 'लोकाः',
अपि पृथिव्यन्तरिचक्षुभेदेनैते 'त्वावृतः' त्रिप्रकाराः । अतस्त्रे-
धाविभक्तदेवताहोमो लोकत्रयप्राप्त्यै भवति ॥

(९) दीक्षायां दिनसङ्ख्यां विधत्ते । “अप वा एतस्मात्
प्राणाः क्रामन्ति ॥ ४ ॥ यो दीक्षामतिरेचयति । सप्ताहं प्रच-
रन्ति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दोचा । प्राणैरेव
प्राणां दीक्षामवरुन्ते” इति । 'यः' यजमानः, 'दीक्षामतिरेच-
यति' सप्तभ्यो दिनेभ्योऽधिकां करोति, 'एतस्मात्', 'प्राणाः', सप्त-
सङ्ख्याकाः, 'अप', गच्छन्ति । अतस्तत्परिहाराय सप्तैव दिना-
नि दीक्षां कुर्युः । तेन शीर्षण्यप्राणरूपां 'दीक्षां', प्राप्नोति ॥

(१०) अथ सर्वस्मै स्वाहेत्यनेनानुवाकसमाप्तिगतेन मन्त्रे-
णाहुतिं विधत्ते । “पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । सर्वं वै पूर्णा-
हुतिः । सर्वमेवाप्नोति । अथो इयं वै पूर्णाहुतिः । अस्यामेव
प्रतितिष्ठति” ॥ ५ ॥ इति । पूर्णाहुतेः सर्वफलसाधनत्वात् सर्व-
भूतत्वं । किञ्च पूर्णाहुत्या पृथिवीरूपया पृथिव्यां प्रतिष्ठा च
भवति ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१) दशमे वैश्वदेवहोमो विहितः । एकादशे तन्मन्त्रा
व्याख्यायन्ते । तत्रादौ तं विधिमनूय प्रशंसति । “प्रजापतिरश्व-
मेधमसृजत । त॒ष्टुं न किञ्चनोदयच्छत् । तं वैश्वदेवा-
न्येवोदयच्छन् । यद्वैश्वदेवानि जुहोति । यज्ञस्योद्यत्स्यै” इति ।
सृष्टस्याश्वमेधस्योद्यमनं नामोद्धरणमनुष्ठानयोग्यत्वात्पादनं तच्च
वैश्वदेवैरेव निष्पन्नं नान्येन केनचित् । तस्माद्यज्ञस्योद्यमनहेतु-
त्वात् । अयं होमः प्रशस्तः ॥

(२) तत्र प्रथमद्वितीयदिनयोर्होतव्यानां षष्ठां मस्ताणां
तात्पर्यं दर्शयति । “स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा । स्वाहाऽधीतं
मनसे स्वाहा । स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा । काय स्वाहा
कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति प्राजापत्ये मुखे भवतः । प्रजा-
पतिमुखाभिरेवैनं देवताभिरुद्यच्छते” ॥ १ ॥ इति । तत्र प्र-

यमदिने प्रयोक्तव्यास्तयो मन्त्रा आचन्तयोः स्वाहाकारयुक्ताः ।
 तेषामयमर्थः । अधीयते उत्पाद्यते जगदनेनेति आधिः
 प्रजापतिः, स एव सर्व्वदा मनुष्यैर्ध्यायमानः आधीत इत्युच्यते ।
 स एव सर्व्वजगन्नेनान्मन इत्युच्यते, प्रजानां पालनात् प्र-
 जापतिरित्यपि । तत्रैकैकस्मिन् मन्त्रे प्रथमस्वाहाकारो हविः-
 स्वीकारार्थः, द्वितीयः प्रदानार्थः । आधिं जगत्प्रष्टारं प्रजापति-
 मुद्दिश्य 'स्वाहा' यद्धविः स्वीकृतं, तदेतत् 'आधीताय' प्राणिभिः
 सर्व्वत्र ध्याताय प्रजापतये, स्वाङ्गतमस्त्वित्याद्यमन्त्रस्यार्थः ।
 'आधीतं' सर्व्वैर्ध्यातं प्रजापतिं, उद्दिश्य यत् स्वीकृतं, तत् 'मनसे'
 मननशीलाय प्रजापतये, स्वाङ्गतमस्त्विति द्वितीयमन्त्रस्यार्थः ।
 यच्च मननशीलाय स्वीकृतं, तत् प्रजानां पालकाय स्वाङ्गतमिति
 तृतीयमन्त्रार्थः । एतैस्त्रिभिः प्रथमदिने जुहुयात् । अकारा-
 न्तः कश्चिद्ः प्रजापतिवाची तस्मै 'काय', स्वाङ्गतमस्तु । मका-
 रान्तः किंश्चिद्ः सर्व्वनामत्वात् सर्व्वात्मकं प्रजापतिमाचष्टे ।
 'कस्मै' तादृशाय प्रजापतये, स्वाङ्गतमिदमस्तु । अव्यक्तरूपत्वेन
 प्रश्नवाचिना कतमशब्देनापि स एवाच्यते । 'कतमस्मै' तादृशाय
 प्रजापतये, स्वाङ्गतमिदमस्तु । एतैस्त्रिभिर्मन्त्रैर्द्वितीयदिने
 जुहुयात् । मुख्ययोराद्ययोर्दिनयोर्भवे होमकर्माणी 'मुख्ये', ते च
 'प्राजापत्ये' प्रजापतिदेवताके, 'भवतः' । तथा सति प्रजापतिमेव
 मुखं प्रथमं कृत्वा तन्मुख्याभिः सर्वाभिर्देवताभिः 'एन' अश्वं,
 'उद्यच्छते' अनुष्ठानं करोति ॥

(३) तृतीयदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति । "अ-

दित्यै स्वाहादित्यै मद्यै स्वाहादित्यै सुमृडीकायै स्वाहे-
त्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनं प्रतिष्ठायोद्यच्छते”
इति । अदितिरखण्डनीया पृथिवी सा च स्वविस्तारेण, महती,
प्राणिनां धारणेन, सुमृडीका सुखकरी, अखण्डनमहत्त्व-
सुखकरत्वविशेषणभेदैस्तेधाविभक्तायै स्वाङ्गतमिदमस्तु । अनेन
होमेन ‘अस्याः’ पृथिव्याः, प्रसादात् स्वयं प्रतिष्ठां प्राप्य ‘एनं’
अश्वमेधं, ‘उद्यच्छते’ ॥

(४) चतुर्थदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “सर-
स्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वा-
हेत्याह । वाम्यै सरस्वती । वाचेवैनमुद्यच्छते” इति । पूर्वव-
त्तेधा विभज्य व्याख्येयं ॥

(५) पञ्चमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “पूष्णे
स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहेत्याह ।
पशवो वै पूषा । पशुभिरैवैनमुद्यच्छते” इति । पोषको देवः
पूषा स च प्रपथ्यः प्रकृष्टमार्गरक्षकः । नरन्धिषो नराणां स्वा-
नुग्रहेण धारयिता । अनेन होमेन पशूनां पोषकतया पूष-
रूपत्वात् ‘पशुभिरैव’, अश्वमेधमुद्धृतवान् भवति ॥

(६) षष्ठदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “लघ्ने
स्वाहा लघ्ने तुरीपाय स्वाहा लघ्ने पुरूरूपाय स्वाहेत्याह ।
लघ्ना वै पशूनां मिथुनानां रूपकत् । रूपमेव पशुषु दधा-
ति । अथो रूपैरेवैनमुद्यच्छते” इति । लघ्ना विश्वकर्मा स
च तुरीपः तुर्णपालकः । पुरूरूपो बह्वविधरूपनिर्माता । एतै-

होमे सति तस्य देवस्य रूपनिर्मादत्वात् 'पशुषु रूपं', सम्याद्य
'रूपैरेव', 'एनं' अश्वमेधं, उद्धरति ॥

(७) सप्तमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “वि-
ष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा विष्णवे निभूयपाय
स्वाहेत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञायैवैनमुद्यच्छते” इति ।
व्यापको यज्ञो विष्णुशब्दार्थः । स च निखुर्यपः, खुरमर्हन्तीति
खुर्याः अश्वद्वयः तेषां नितरां पालकः । तथाच निभूयपाः,
भवन्त्युत्पद्यन्त इति भूतानि भूयशब्देनोच्यन्ते तेषामपि नि-
तरां पालकः । अनेन होमेन यज्ञपुरुषप्रतीत्यर्थमेव 'एनं'
अश्वमेधं, उद्धरति ॥

(८) सर्वस्मै स्वाहेत्येतां पूर्णाङ्गतिं प्रशंसति । “पूर्णाङ्गति-
मुत्तमां जुहोति । प्रत्युत्तब्धे सयत्नाय” ॥ २ ॥ इति । सर्वस्मै
ह्यत्तदेवतासमूहाय स्वाङ्गतमित्यनेन होमेनाश्वमेधस्य प्रत्यु-
त्तब्धिः । पुनः पुनरुत्तम्भनं भवति । षीङ्वन्धन इति धातो-
रुत्पन्नः सयशब्दस्त्वयमन्त्राश्वमेधस्य दृढबन्धत्वं । तदर्थं पूर्णा-
ङ्गतिः ॥

इति एकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) एकादशे दीक्षाऽभिहितः । अस्या दीक्षायाः पूर्वं
प्रमुक्तोऽश्वः चतुःशतैः पालितः सन् स्वेच्छया सम्बत्सरमेकं सञ्च-

रति । तस्मिन् सन्ध्यासरे देवयजनदेशे प्रतिदिनं कर्त्तव्यमिष्टि-
त्रयं द्वादशेऽभिधीयते । तत्र प्रातरनुष्ठेयामिष्टं विधत्ते । “सा-
वित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रं
प्रातःसवनम् । प्रातःसवनादेवैनं गायत्रियाश्छन्दसोऽधिनि-
र्मिमीते । अथो प्रातःसवनमेव तेनाप्नोति । गायत्रीं हृन्दः”
इति । यस्मिन्नहनि रक्षिभ्योऽश्वपरिदानं तदुत्तरेद्युः प्रातःकाले
सेयमिष्टिः । यद्यपि हृन्दोऽन्तरयुक्ता अपि मन्त्राः प्रातःसवने
प्रयुज्यन्ते । तथापि गायत्रीदेवतैव मदीयसवनमित्यभिमन्यते ।
तस्मात्तस्य गायत्रत्वं । अनयेष्टा प्रातःसवनाद्गायत्रीदेवतया-
ऽश्वसकाशात् एनमश्वमेधं निर्मितवान् भवति । किञ्च सोम-
यागे यत् प्रातःसवनं तदपि प्राप्नोति । गायत्रीदेवतां च प्रा-
प्नोति ॥

(२) मध्याह्ने कर्त्तव्यामिष्टिं विधत्ते । “सवित्रे प्रसवित्र
एकादशकपालं मध्यन्दिने । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रिष्टुभं
माध्यन्दिनं सवनम् । माध्यन्दिनादेवैनं सवनात् त्रिष्टुभ-
श्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते ॥ १ ॥ अथो माध्यन्दिनमेव सवनं ते-
नाप्नोति । त्रिष्टुभं हृन्दः” इति । प्रकर्षेण स्तौति प्रेरयतीति
प्रसविता तादृशाय ‘सवित्रे’, इयमिष्टिः । अन्यत् पूर्ववत्
व्याख्येयं ॥

(३) अपराह्ने कर्त्तव्यामिष्टिं विधत्ते । “सवित्र आसवित्रे
द्वादशकपालमपराह्णे । द्वादशाक्षरा जगती । जागतं तृतीय-
सवनम् । तृतीयसवनादेवैनं जगत्याश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते ।

अथो तृतीयसवनमेव तेनाप्नोति । जगतीं कन्दः” इति । आ
समन्तात् सौति प्रेरयतीत्यासविता । शेषं पूर्ववत् ॥

(४) द्वादशकपालेष्टेरुर्ध्वं सायङ्काले धृतं होमं विधत्ते ।
“ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । इह धृतिः
स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहेति
चतस्र आऊतीर्जुहोति । चतस्रो दिशः । दिग्भिरैवेनं परि-
गृह्णाति” इति । पूर्ववद्भाष्येयं । पूर्वचाश्वरचका राजपुत्राः
सायं यस्मिन् रथकारगृहे निवसन्ति । तत्राश्वस्य पादेषु होम
उक्तः । इह तु देवयजनमावाहवनीयहोम इति विशेषः ॥

(५) यदुक्तं सूत्रकारेण । ऊर्द्धमेकादशान्मासादाश्वत्ये व्रजे
सम्बन्धन्ति तस्मै बद्धाय यवसमाहरन्तीति तमेव व्रजं विधत्ते ।
“आश्वत्यो व्रजो भवति । प्रजापतिर्देवेभ्योऽनिलायत । अश्वो
रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्यस्याश्वत्यत्वम् ।
यदाश्वत्यो व्रजो भवति । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति” ॥
२ ॥ इति ॥ अश्वत्यकाष्ठनिर्मितः शालाविशेषः ‘आश्वत्यः’,
‘व्रजः’ । स चाश्वबन्धनार्थं कर्त्तव्यः । केनापि निमित्तेन ‘दे-
वेभ्यः’, सकाशान्निगूढः ‘प्रजापतिः’, अश्वशरीरं धृत्वा तदीयं
‘रूपं’, च समीचीनं कृत्वा संवत्सरमात्रं कस्मिंश्चित् ‘अश्वत्ये
अतिष्ठत्’ । ततोऽश्वस्तिष्ठत्यत्रेति व्युत्पत्त्या अश्वत्यनामसम्पन्नं ।
अश्वत्ये व्रजे बन्धनेन स्वकोयस्थान एवाश्वं प्रतिष्ठापयति ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) द्वादशे दीक्षायाः प्राचीने संवत्सरे प्रतिदिनं काल-
त्रयेनुष्ठेया द्रष्टव्य उक्ताः । तस्मात् संवत्सरादूर्ध्वं दीक्षाकाल
उखासम्भरणं कृत्वा तस्योखास्याग्नेराब्रह्मन्वित्यादिमन्त्रैरुप-
स्थानं कर्त्तव्यं । तथाच सूत्रकार आह । आब्रह्मन् ब्राह्मणो
ब्रह्मवर्चसी जायतां जज्ञिवीजमिति जातमुख्यमुपतिष्ठत इति ।
तत्राब्रह्मन्वित्यनुवाके द्वादशवाक्यानि । तेषां क्रमेण व्याख्या-
नन्त्रयोदशानुवाके अभिधीयते । तत्र प्रथमं वाक्यं व्या-
चष्टे । “आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह ।
ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चमं दधाति । तस्मात् पुरा ब्राह्मणो ब्र-
ह्मवर्चस्यजायत” इति । ‘ब्रह्मन्’ ब्राह्मणजातियुक्ते पुरुषे, ‘ब्रह्म-
वर्चसी’ वेदशास्त्राभिज्ञः पुत्रः, ‘ब्राह्मणः’, ‘अजायतां’ । एत-
न्मन्त्रोपस्थानेन सर्वस्विन्नपि ब्राह्मणे वेदशास्त्राभिज्ञत्वं सम्या-
दयति । ‘तस्मात्’ मन्त्रसामर्थ्यादेव, ‘पुरा’ सृष्ट्यादौ, ‘ब्राह्मणः’,
वेदशास्त्राभिज्ञः तदर्थानुष्ठायी वा ‘अजायत’ ॥

(२) द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे । “आस्मिन्वाग्ने राजन्य इषव्यः
शूरो महारथो जायतामित्याह । राजन्य एव शौर्यं महि-
मानं दधाति । तस्मात् पुरा राजन्य इषव्यः शूरो महार-
थोऽजायत” इति । ‘इषव्यः’ वाणेषु कुशलो धानुष्कः । स्पष्ट-
मन्यत् ॥

(३) तृतीयादीनि चत्वारि वाक्यानि क्रमेण व्याचष्टे ।

“दोग्ध्री धेनुरित्याह । धेन्वामेव पयो दधाति । तस्मात् पुरा दोग्ध्री धेनुरजायत । वोढानद्वानित्याह ॥ १ ॥ अनडुह्येव वीर्यं दधाति । तस्मात् पुरा वोढानद्वानजायत । आशुः सप्तिरित्याह । अथ एव जवं दधाति । तस्मात् पुराऽऽशुरश्चोऽजायत । पुरन्ध्रिर्घोषेत्याह । घोषित्वेव रूपं दधाति । तस्मात् स्त्री युवतिः प्रिया भावुका” इति । एतेषु मन्त्रेषु दोग्ध्री धेनुरित्यादिभ्यां जायतामित्यनुवर्तते । पुरं सर्वगुणं सम्पूर्णं शरीरं धारयतीति ‘पुरन्धिः’ । स्पष्टमन्यत् ॥

(४) सप्तमं व्याचष्टे । “जिष्णू रथेष्टा इत्याह । आ ह वै तत्र जिष्णू रथेष्टा जायते ॥ २ ॥ यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । योद्धुं यो रथमारोहति स ‘रथेष्टाः’ । स च जयशील आजायतां । तस्मिन् देशे एतेन जिष्णुरित्यादिमन्त्रयुक्तं यजन्ते तत्र रथारूढः सर्वोपि ‘जिष्णुः’ जयशील एव, ‘आजायते’ ॥

(५) अष्टमं व्याचष्टे । “समेयो युवेत्याह । यो वै पूर्ववयसी । स समेयो युवा । तस्माद्युवा पुमान् प्रियो भावुकः” इति । पूर्ववयस्कस्य यौवनेपेतत्वात् सभायोग्यत्वं, अत एव युवति च युवा सर्वेषां प्रियो भवति ॥

(६) नवमं व्याचष्टे । “आस्य यजमानस्य वीरो जायतामित्याह । आह वै तत्र यजमानस्य वीरो जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । जिष्णुवाक्यवद्वाक्येयं ॥

(७) दशमं व्याचष्टे । “निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्ष-

लित्याह । निकामे निकामे ह वै तत्र पर्जन्यो वर्षति । यत्रै-
तेन यज्ञेन यजन्ते" इति । 'नः' अस्माकं, 'निकामे', अपेक्षा
यदा भवति तदा तदा, 'पर्जन्यो वर्षतु' । स्पष्टमन्यत् ॥

(८) एकादशद्वादशे व्याचष्टे । "फलिन्यो न ओषधयः
पच्यन्तामित्याह । फलिन्यो ह वै तत्रौषधयः पच्यन्ते । यत्रै-
तेन यज्ञेन यजन्ते । योगक्षेमो नः कल्पतामित्याह । कल्पते
ह वै तत्र प्रजाभ्यो योगक्षेमः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते" ॥३॥
इति । 'फलिन्यः' प्रभूतफलोपेताः । अलब्धस्य लाभो योगः ।
लब्धस्य पालनं 'क्षेमः' । योगसहितः क्षेमः 'योगक्षेमः' ॥

इति त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

(१) त्रयोदशे उखान्युपस्थानमन्त्रा व्याख्याताः । चतुर्दशे-
ऽन्नहोमा उच्यन्ते । तांश्च सूत्रकार उदाजहार । पत्नीसंया-
जान्तमहः सन्तिष्ठते संस्थितेऽहन्यभित आहवनीयं षट्त्रिंशत्त-
माश्वत्यानुपतल्यान्मित्रं त्यस्त्वमित आदित्ये षट्त्रिंशतमध्वर्यव
उपतल्यानधिरुह्य खादिरक्षुवैः सर्वां रात्रिमन्नहोमान् जु-
होति आज्यं मधु तन्दुलान् पृथुकान् लाजान् करम्बान् धानाः
सक्तून् मसृस्थानि प्रियङ्गुतन्दुलानिति । तानेतानन्नहो-
मान् विधत्ते । "प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशन् स आत्म-
नश्चमेधमधत्त । तं देवा अब्रुवन् । एष वाव यज्ञः । यद-
श्चमेधः । अप्येव नोऽचासु" इति । तेभ्य एतानन्नहोमान् प्रा-

विधत्ते । “प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । स आत्मन्न-
श्वमेधमधत्त । तं देवा अब्रुवन् । एष वाव यज्ञः । यदश्व-
मेधः । अथेव नो वास्त्विति । तेभ्य एतानन्नहोमान् आयच्छत् ।
तानजुहोत् । तैर्वै सदेवानप्रीणात् । यदन्नहोमान् जुहो-
ति ॥ १ ॥ देवानेव तैर्यजमानः प्रीणाति” इति । पुरा ‘प्रजा
पतिः’, अन्येभ्यः ‘देवेभ्यः’ अग्न्यादिभ्यः, अश्वमेधव्यतिरिक्तान्
‘यज्ञान्’, विभज्य दत्त्वा स्वात्मनि ‘अश्वमेधं’, स्थापितवान् ।
तदानीं ‘देवाः’, प्रजापतिमेवम् ‘अब्रुवन्’, योऽयम् ‘अश्व-
मेधः’, ‘एष एव’, मुख्यः ‘यज्ञः’, अतोऽस्माकं भागः ‘अस्त्वे-
वेति’ । ततः प्रजापतिः ‘तेभ्यः’, ‘अन्नहोमान्’, ऊत्वा तद्धो-
मेन ‘तान्’ सर्वान् ‘देवान्’, प्रीतानकरोत् । तस्मात् सर्वदेव-
प्रीत्यर्थमन्नहोमाः कर्त्तव्याः ॥

(२) तेषु होमेषु यानि दशद्रव्याणि तत्रैकं द्रव्यं विधत्ते ।
“आज्येन जुहोति । अग्नेर्वा एतद्रूपम् । यदाज्यम् । यदा-
ज्येन जुहोति । अग्निमेव तत् प्रीणाति” इति । आज्यस्याग्नि
प्रियत्वात् तद्रूपत्वं । अत आज्यहोमेनाग्निं प्रीतं करोति ॥

(३) एवमन्यानि नव द्रव्याणि क्रमेण विधत्ते । “मधुना
जुहोति । महती वा एतद्देवतायै रूपम् । यन्मधु । यन्मधुना
जुहोति ॥ २ ॥ महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति । तण्डुलैर्जुहोति ।
वसूनां वा एतद्रूपम् । यत्तण्डुलाः । यत्तण्डुलैर्जुहोति । वसू-
नेव तन्प्रीणाति । पृथुकैर्जुहोति । रुद्राणां वा एतद्रूपम् ।
यत् पृथुकाः । यत् पृथुकैर्जुहोति ॥ ३ ॥ रुद्रानेव तन्प्रीणाति ।

लाजैर्जुहोति । आदित्यानां वा एतद्रूपम् । यज्ञाजाः । यज्ञा-
 जैर्जुहोति । आदित्यानेव तत्प्रीणाति । करम्बैर्जुहोति । वि-
 श्वेषां वा एतद्देवानां रूपम् । यत्करम्बाः । यत्करम्बैर्जुहोति
 ॥ ४ ॥ विश्वानेव तद्देवान् प्रीणाति । धानाभिर्जुहोति ।
 नक्षत्राणां वा एतद्रूपम् । यद्धानाः । यद्धानाभिर्जुहोति ।
 नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति । सक्तुभिर्जुहोति । प्रजापतेर्वा एत-
 द्रूपम् । यत्सक्तवः । यत्सक्तुभिर्जुहोति ॥ ५ ॥ प्रजापतिमेव तत्प्री-
 णाति । मसृस्यैर्जुहोति । सर्वासां वा एतद्देवतानां रूप-
 म् । यन्मसृस्यानि । यन्मसृस्यैर्जुहोति । सर्वा एव तद्देवताः
 प्रीणाति । प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति । प्रियाङ्गा ह वै नामैते । एतै-
 र्वै देवा अश्वस्याङ्गानि समदधुः । यत्प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति ।
 अश्वस्यैवाङ्गानि सन्दधाति” इति । ‘महती देवता’ शास्त्रप्र-
 सिद्धो महादेवः । विश्वाधिक्यं तस्य महत्त्वं । तस्य प्रियत्वान्
 मधुद्रव्यं तद्रूपमेव । ब्रौह्मतण्डुलादीनां वस्त्रादिप्रियत्वात्
 वस्त्रादिरूपत्वं । ‘पृथुकाः’ चिपिटकाः, ‘लाजाः’ ब्रौहिप्र-
 भवाः पुष्यवद्विकसिताः, ‘करम्बाः’ आज्यमिश्रिताः सक्तवः,
 ‘धानाः’ भर्जितयवतण्डुलाः, ‘सक्तवः’ भर्जिततण्डुलपिष्टानि,
 ‘मसृस्यानि’ एतेनैव नामोत्तरदेशे प्रसिद्धो धान्यविशेषः ।
 येन सृपनिस्यन्ति । ‘प्रियङ्गुतण्डुलाः’, तु हेमसमानवर्णत्वात्
 ‘प्रियाङ्गाः’ । ‘एतैर्देवाः’, अश्व्याङ्गानि पुरासमाहितानि चक्रुः ।
 स्यष्टमन्यत् ॥

(४) दशद्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमं विधत्ते । “दशान्नानि

जुहोति । दशाचरा विराट् । विराट् कृत्स्नस्थान्नाद्यस्यावरुद्धा”
॥ ६ ॥ इति । दशसङ्ख्यामास्यादिराट्सम्पत्तिः ॥

इति चतुर्दशीऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशीऽनुवाकः ।

(१) चतुर्दशीऽन्नहोमा विहिताः । पञ्चदशे तु प्रकारविशेषो विधीयते । तत्रादौ कालविशेषं विधत्ते । “प्रजापतिरश्वमेध-
मसृजत । त५ सृष्ट५ रचा५स्यजिघा५मन् । स एतान् प्रजा-
पतिर्नक्त५ होमानपश्यत् । तानजुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रचा५
स्यपाहन् । यन्नक्त५ होमाञ्जुहोति । यज्ञादेव तैर्यजमानो
रचा५स्यपहन्ति” इति । प्रजापतिसृष्टम् ‘अश्वमेधं’, यदा
‘रचा५सि’, हन्तुमैच्छन् । तदा ‘प्रजापतिः’, तत्परिहार-
समर्थान् राचावनुष्ठेयान् ‘एतान्’, अन्नहोमान् निश्चित्य
तद्धोमेन ‘रचांसि’, अपहतवान् । अतः ‘यजमानः’, राचावेते-
षां होमेन ‘रचा५सि’, विनाशयति ॥

(२) तत्र पूर्वानुवाके विहितं प्रथमद्रव्यं सविधिकमनूय
प्रशंसति । “आज्येन जुहोति । वज्रो वा आज्यम् । वज्रेणैव
यज्ञाद्रचा५स्यपहन्ति” ॥ १ ॥ इति । आज्यस्य प्रतिपदं करोति ।
प्राणो वा आज्यं मुखत एवास्य प्राणं दधातीति तानूनन्नब्राह्मणे
घृतं खलु वै देवा वज्रं छलेत्युक्त्वादाज्यस्य वज्रत्वं ॥

(३) तस्य द्रव्यस्वेतरद्रव्येभ्यो होमं प्रथमं विधत्ते । “आज्यस्य
प्रतिपदं करोति । प्राणो वा आज्यम् । मुखत एवास्य प्राणं दधा-

ति" इति । 'प्रतिपदं' प्राथम्यं, 'आज्यस्य', प्राणावस्थितिहेतुत्वात् प्राणत्वं, तस्य प्राथम्येन यजमानस्य मुख एव 'प्राणं', स्थापयति ।

(४) आज्यहोमादूर्ध्वमितरान् होमान् विधत्ते । "अन्नहोमान् जुहोति । शरीरवदेवावरुन्धे" इति । शरीरमस्यास्तीति 'शरीरवत्' गवादिकं, तत् सर्वं प्राप्नोति ॥

(५) यदुक्तं सूत्रकारेण, एकस्मै स्वाहेत्येतेषामनुवाकानामयुज आज्येन युजोन्नेनाज्येनान्तत इति । तत्राद्युगमयुगसङ्ख्योरनुवाकयोर्व्यवस्थां विधत्ते । "व्यत्यासं जुहोति । उभयस्यावरुद्धौ" इति । सप्तमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके दशिनीयमनुवाकानामियमानुपूर्वी, एकस्मा एकस्मै द्वाभ्यां त्रिभ्यस्तुभ्यः पञ्चभ्यो दशभ्योविंशत्यै पञ्चाशते शतायेति । तत्र प्रथमतःतीयपञ्चमसप्तमनवमानुवाका अयुजः । तानाज्येन जुहुयात् । द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमानुवाकास्तु युजः । तानन्नेन जुहुयात् । एवञ्च सत्याज्यमन्नं पुनरप्याज्यमन्नमिति व्यत्यस्य ऊतं भवति । स च 'व्यत्यासः', 'उभयस्य' आज्यस्थानस्य च, सम्पादनाय भवति ॥

(६) पूर्वञ्च यन्नक्तं होमान् जुहोति इत्युक्तो योयं रात्रिरूपो होमकालः तमिमं प्रशंसति । अथवा तत्र नक्तहोमनिति होमविशेषसंज्ञा । अत्रतु कालं विधत्ते । "नक्तं जुहोति । रक्षसामपहत्यै" इति । रात्रौ हि रक्षांसि सञ्चरन्ति तानि च अग्नेन होमेनापहतानि भवन्ति ॥

(७) पूर्वोक्तव्यत्यासप्रकारेण शताय स्वाहेत्यस्यान्यानुवाकस्थानं द्रव्यं प्राप्तं, तदप्येव आज्यद्रव्यं विधत्ते । "आज्येनान्ततो

जुहोति ॥ २ ॥ प्राणो वा आज्यं । उभयत एवास्य प्राणं दधाति ।
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च” इति । आज्यस्य प्रतिपदं करोतीत्येवं
प्रथमानुवाकस्याज्यं द्रव्यं विहितं । तत्रान्यस्याप्याज्ये द्रव्ये वि-
हिते सति ‘अस्य’ यजमानस्य, ‘उभयतः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च’,
आद्यन्तयोर्व्यसोः ‘प्राणं’, सम्पादयति ॥

(८) तत्र होमे दशानुवाकमन्त्राणां विधीनभिप्रेत्य प्रथ-
मानुवाके मन्त्रद्वयं व्याचष्टे । “एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव
लोके प्रतितिष्ठति । द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुष्मिन्नेव लोके
प्रतितिष्ठति । उभयोरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति । अस्मिंश्चा-
मुष्मिंश्च” इति । स्तनिवासापेक्षया प्रथमत्वादेकशब्दसामर्थ्ये-
नैतल्लोकप्रतिष्ठा, एतदपेक्षया द्वितीयत्वाद् द्वितीयशब्दसाम-
र्थ्येन स्वर्गलोके प्रतिष्ठा । एवं लोकद्वये प्रतिष्ठा सिद्ध्यति ॥

(९) अन्त्यानुवाक्येऽपि मन्त्रद्वयं व्याचष्टे । “शताय स्वाहेत्याह ।
शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः । आयुरेव वीर्यमवरुन्धे । सहस्राय
स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे” इति । शतस-
ह्याकासु नाडीषु दशेन्द्रियव्यापारेण पुरुषस्य सतवीर्यत्वं । आयु-
षि मासानां दिवसानाञ्च सहस्रसह्योपेतत्वादायुरेव सहस्रम् ॥

(१०) अन्त्यानुवाक्येऽपि चरमं मन्त्रं व्याचष्टे । “सर्वस्मै
स्वाहेत्याह । अपरिमितमेवावरुन्धे” इति । सह्याविशेषस्यानु-
पात्तत्वात् अपरिमितप्राप्तिः । एवमन्त्रहोमानुवाकानामाद्यन्त
वाख्यानानेन ते सर्वेऽप्यनुवाका अत्र विनियुक्ता इत्यवगम्यते ॥

इति पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१) अन्नहोमप्रकारविशेषः पञ्चदशेभिहितः । तत्र मन्त्र-
विधानाद्याद्यन्तावनुवाकौ सङ्क्षेपेण व्याख्यातौ । अथ षोड-
शे तावेव विस्तरेण व्याख्यायेते । तत्रादौ तद्व्याख्यानोपयुक्तं
प्रसूति । “प्रजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः । योऽश्वमेधेन य-
जत इति । अथो आहुः । सर्वाणि भूतानीति” इति । ‘यः’
अश्वमेधयाजी, स ‘एषः’ ‘प्रजापतिं’ चतुर्मुखम्, ‘ईप्सति’ प्राप्तु-
मिच्छति, ‘इति’ एवं, केचिदभिज्ञाः ‘आहुः’ । अपि चान्य
एवमाहुः, न केवलं प्रजापतिप्राप्तिरश्वमेधस्य फलं किन्तु
सर्वभूतप्राप्तिरिति । अतो जगति यद्यदेकत्वादिसङ्ख्याविशिष्टं
वस्तु तत्तत्प्राप्तये तत्र सङ्ख्याहोम इत्यभिप्रायः ॥

(२) तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुतां दर्शयति ।
“एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा एकः । तमेवाप्नोति” इति ।
नहि द्वितीयः प्रजापतिः कश्चिदस्ति, तथा सत्यनेकेश्वरत्व-
प्रसङ्गात् । ततः प्रजापतेरेकत्वात्तेन मन्त्रेण तमेव प्राप्नोति ॥

(३) तस्मिन्ननुवाके सङ्ख्याविशेषा आनुपूर्व्येणान्नाताः, तदा-
नुपूर्व्यं प्रशंसति । “एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यभि-
पूर्वमाहुर्जुहोति । अभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमेति” इति ।
एकद्वित्रिचतुःपञ्चादिक्रमेण यदानुपूर्व्यं तत् ‘अभिपूर्वम्’,
इत्युच्यते । तदेवोदाहर्तुमेकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेति
प्रदर्शितं । एवंविधक्रमहोमेन भोगानुपूर्व्या युक्तो यः स्वर्गं
प्राप्नोति ॥

(४) अत्रोत्तरोत्तरसङ्ख्यायाः पूर्वपूर्वसङ्ख्यागर्भितत्वं यदा-
ज्ञातं तत् प्रशंसति । “एकोत्तरं जुहोति ॥ १ ॥ एकवदेव सुवर्गं
लोकमेति” इति । पूर्वाक्तायाः सङ्ख्याया एकमुत्तरं यस्मिन्
मन्त्रे सोऽयम् ‘एकोत्तरः’ । तद्यथा प्रथममन्त्रोक्ताया एक-
सङ्ख्यायाः पुनरेकस्मिन्नधिके सति द्वाभ्यां स्वाहेति मन्त्रो
भवति । तस्या अपि सङ्ख्यायाः पुनरेकस्मिन्नधिके सति त्रिभ्यः
स्वाहेति मन्त्रो भवति । तदिदमेकोत्तरत्वम् । एवंविधमन्त्र-
सामर्थ्यादेकवदेव एकत्ववत् सर्व्वमपि स्वर्गमेकमेव प्रयत्नेन
प्राप्नोति ॥

(५) उत्तरेष्वनुवाकेषु तत्र तत्र काश्चित् सङ्ख्या अन्त-
रिताः, प्रथमेऽनुवाके तथाविधान्तरायाभावाद्यत् सातत्वं,
तत् प्रशंसति । “सन्तं जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य सन्तत्यै”
इति । सङ्ख्यासातत्येन भोगसातत्वं सिध्यति ॥

(६) तदेवं प्रथमानुवाकव्याख्यानं प्रपञ्च्य चरमानुवाक-
व्याख्यानं प्रपञ्चयितुमाद्यं मन्त्रं व्याचष्टे । “शताय स्वाहे-
त्याह । शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्य्यः । आयुरेव वीर्य्यमवरुन्धे ।
सहस्राय स्वाहेत्याह । आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे”
इति । पूर्व्वानुवाकवद्भाष्येयं ॥

(७) तृतीयचतुर्थपञ्चममन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति । “अ-
युताय स्वाहा नियुताय स्वाहा प्रयुताय स्वाहेत्याह ॥ २ ॥
त्रय इमे लोकाः । इमानेव लोकानवरुन्धे” इति । दशगु-
णितं सहस्रम् ‘अयुतं’ । तत् पुनर्दशगुणितं ‘नियुतं’, तदपि

पुनर्दशगुणितं 'प्रयुतं' । कृत्या चयेण लोकत्रयवर्तिनो भोगा प्राप्नोति ॥

(८) षष्ठं मन्त्रं व्याचष्टे । “अर्बुदाय स्वाहेत्याह । वाग्वा अर्बुदम् । वाचमेवावरुन्धे” इति । पूर्वोक्तं प्रयुतं दशगुणितं सत् 'अर्बुदम्', इत्युच्यते । वाग्देवतायाः शब्दविशेषाणां बहुविधत्वात् सैव 'अर्बुदं', इत्युपचर्यते । अतः 'वाचमेव', प्राप्नोति ॥

(९) सप्तमं व्याचष्टे । “न्यर्बुदाय स्वाहेत्याह । यो वै वाचो भूमा । तान्न्यर्बुदम् । वाच एव भूमानमवरुन्धे” इति । अर्बुदमेव दशगुणवृद्धौ सत्यां न्यर्बुदं भवति । पूर्वोक्तसङ्ख्यावाङ्मयविशिष्टाया वाचो यदत्यन्तवाङ्मयं 'तत्', एव 'न्यर्बुदं', तस्मात्तद्वाङ्मयं प्राप्नोति ॥

(१०) एवमुत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां समुद्रादिसङ्ख्यानां तत्तत्सङ्ख्येयवस्तुप्राप्तिरित्येतद्दर्शयति । “समुद्राय स्वाहेत्याह ॥ १ ॥ समुद्रमेवाप्नोति । मध्याय स्वाहेत्याह । मध्यमेवाप्नोति । अन्ताय स्वाहेत्याह । अन्तमेवाप्नोति । परार्द्धाय स्वाहेत्याह । परार्द्धमेवाप्नोति” इति । ब्रह्माण्डाभिमानि परमेश्वरः परशब्देनोच्यते । तदीयस्यायुषोर्द्धं 'परार्द्धं', जनैर्व्यवह्रियमाणा सङ्ख्या तत्र पर्यवसिता, तद्धोमेन तत्सङ्ख्येयवस्तुप्राप्तिः ॥

(११) सङ्ख्यामन्त्राणां पर्यवसानं व्याख्यायोत्तरं मन्त्रद्वयं व्याचष्टे । “उषसे स्वाहा व्युष्टौ स्वाहेत्याह, रात्रिर्वा उषाः ।

अहव्युष्टिः । अहोरात्रे एवावहन्त्ये । अथो अहोरात्रयोरिव प्र-
तितिष्ठति” इति । ‘उषःशब्देन’ रात्र्यभिमानिनी देवतोच्यते ।
‘व्युष्टि’शब्देनाहरभिमानिनी देवता । तदुभयहोमेनाहोरात्र-
देवतयोः स्वाधीनत्वात् तत्कालयोरसौ प्रतितिष्ठति ॥

(१२) अत्रोषसे स्वाहेत्यादिमन्त्राणां कालविशेषं विधत्ते ।
“ता यदुभयोर्दिवा वा नक्तं वा जुञ्जयात् । अहोरात्रे मोह-
येत् । उषसे स्वाहा व्युष्टौ स्वाहोदेव्यते स्वाहोद्यते स्वाहेत्यनु-
दिते जुहोति । उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय
स्वाहेत्युदिते जुहोति । अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय” ॥ ४ ॥
इति । अत्रोषसे स्वाहेत्यादयो लोकाय स्वाहेत्यन्ताः सप्ता-
ज्जतयः । तास्त्रोभयविधाः । तत्र चतस्रो रात्रिपक्षपातिन्यः,
तिस्रस्त्वहःपक्षपातिन्यः । एवं सत्युभयविधास्ताः सप्ताज्जतयो-
ऽपि दिवारात्रौ वा यद्येकस्मिन्नेव काले जुञ्जयात् तदानीमि-
दमहरिचं रात्रिरिति विभागस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद्भ्यामोहो
भवेत् । अतस्तत्परिहाराय विभज्य जुञ्जयात् । तं विभाग-
प्रकारं सूत्रकारस्यष्टमुदाजहार । एकस्मै स्वाहेत्येताननु-
वाकान् पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं जलोषसे स्वाहेत्युषसि व्यु-
च्छन्त्यै स्वाहेति व्युच्छन्त्यां व्युष्टौ स्वाहेति व्युष्टाय स्वाहोदेव्यते
स्वाहेत्युपादेयं उद्यते स्वाहेत्युद्यत्युदिताय स्वाहा सुवर्गाय
स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युदिते ऊवा प्रज्ञातानन्नपरिशेषान्
निदधातीति । अत्र व्युच्छन्त्यै स्वाहेत्येष शाखान्तरमन्त्रः ॥

इति षोडशीऽनुवाकः ।

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१) षोडशेन होममन्त्राणामाद्यन्तौ एकस्मै स्वाहा शताय स्वाहेत्यन्तावनुवाकौ विस्तरेण व्याख्यातौ । सप्तदशाष्टादश-
योरनुवाकयोः सप्तमकाण्डगतद्वितीयप्रपाठकव्यतिरिक्तप्रपा-
ठकगता अन्नहोममन्त्रानुवाका व्याख्यायन्ते, तेषाञ्च मन्त्राणां
च विविधानि श्रौतनामानि । तत्राश्वनामाख्यमन्त्रानुवाकस्य
तात्पर्यं दर्शयति । “विभूर्मात्रा प्रभुः पित्रेत्यश्वनामानि
जुहोति । उभयोरेवैनं लोकयोर्नामधेयं गमयति” इति ।
पूर्वञ्च नामवाचनविधौ इयं वै माता अमौ पिता इति लोक-
द्वयपरत्वेन व्याख्यातत्वात् अनेन नामहोमेन लोकद्वयेऽपि
यजमानं प्रसिद्धनामधेयं प्रापयति ॥

(१) उद्रावमन्त्रानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति । “आयनाय
स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्रावाञ्जुहोति । सर्व्वमेवैनमस्क-
न्नः सुवर्गं लोकं गमयति” इति । आयनायेत्यनुवाकेना-
स्मिन् मन्त्रे उद्रावाय स्वाहेत्यान्नातः । तद्योगात् सर्व्वेऽपि
मन्त्राश्चित्रिणोन्यायेण ‘उद्रावाः’, तेषामुद्रवणहेतुत्वेन तद्धो-
मेन सर्व्वमपि स्वर्गमार्गे ‘अस्कन्नं’ अविनष्टमेव, यजमानस्य
सम्पादयति ॥

(२) पूर्व्वहोममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “अग्नये स्वा-
हा सोमाय स्वाहेतिपूर्व्वहोमान् जुहोति । पूर्व्व एव द्विषन्तं
भ्रातृव्यमतिक्रामति” इति । तस्मिन् प्रपाठकेऽग्नये स्वाहेति च-
दोऽनुवाकाः । तेषां मध्ये प्रथमभावितादेतदनुवाकोक्ताः

‘पूर्वहोमाः’। अश्वहोमात् पूर्वभावित्वाद्वा पूर्वहोमत्वं। एत-
द्भोमेनेतरैभ्यः पूर्वभावी सर्वभावी सन् वैरिणां विनाश-
यति ॥

(४) अनुवाकान्तरतात्पर्यस्य स्पष्टतां दर्शयति। “पृथिव्यै
स्वाहान्तरिचाय स्वाहेत्याह। यथा यजुरेवैतत्” इति। अत्र
हि पृथिव्यादिदेवतातुल्यार्थकाहुतिप्रदानं यजुर्मन्त्रेणोच्यते।
तत्तथैव भवति। पृथिव्यादिदेवताः तेन तुल्यन्तीत्यर्थः।
एतेऽपि पूर्वहोमा द्रष्टव्याः ॥

(५) पृथिव्यै स्वाहेत्यादेरनुवाकान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् पू-
र्व्वदीक्षामन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति। “अग्नये स्वाहा सोमा-
य स्वाहेति पूर्व्वदीक्षा जुहोति। पूर्व्व एव द्विषन्तं भावय-
मतिक्रामति” ॥ ५ ॥ इति। दीक्षायाः पूर्व्वं स्तोत्रानुमन्त्रण-
स्यानुवाकस्य विहितत्वाद्नेनोक्ता आहुतयः ‘पूर्व्वदीक्षाः’, तत्-
फलं प्रथम एव शत्रूणां निराकरणं ॥

(६) उत्तरानुवाकोक्तमन्त्राणां सङ्ख्यामुपजीव्य प्रशंसति। “पृ-
थिव्यै स्वाहान्तरिचाय स्वाहेत्येकविंशतिं दीक्षां जुहोति।
एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः। द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः। त्रय
द्वमे लोकाः। असावादित्य एकविंशः। एष सुवर्गो लोकः।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” इति। एकविंशतिभिर्मन्त्रैरेतेः
पुरुषे संस्कारस्तोत्राद्यत्वादयं मन्त्रसमूहः ‘एकविंशती दी-
क्षा’, तद्भोमेन स्वर्गप्राप्तिः। एकविंशतिरित्यादिकन्तु पूर्व्वो-
क्तवैश्वदेवविधौ व्याख्यातं ॥

(७) चतुदीचामन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “भुवे देवानां कर्मणेतृदुदीचा जुहोति । चतुनेवासौ कल्पयति” इति । वसन्तेन तृतुना हविषा दीक्षयामीत्याद्यभिधानादेता आहुतयः ‘चतुदीचाः’ । तद्धोमेन तत्तद्वृत्तितफलप्राप्तिः ॥

(८) उत्तरानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति जुहोत्यनन्तरित्ये” इति । अनेन होमेन यजमानस्य प्रजादिभिरव्यवधानं भवति । एवं प्रथमप्रपाठकोक्ता मन्त्रानुवाका व्याख्याताः । तत्र द्वितीयप्रपाठकोक्ता स्वेकस्मै स्वाहेत्यादयः पूर्वमेव व्याख्याताः ॥

(९) अथ तृतीयप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्यायन्ते । तत्राग्निमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “अर्वाङ् यज्ञः सङ्ग्रामित्वाप्तीर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्याप्त्यै” इति । स्वर्गं प्राप्यते याभिस्ता ‘आप्तयः’ । अतस्तद्धोमः स्वर्गप्राप्त्यै भवति ॥

(१०) पर्याग्निमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तोर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य पर्याप्त्यै” इति । स्वर्गपूतिर्त्थ्याभिराहुतिभिर्भवति ताः ‘पर्याप्तयः’, तद्धोमेन स्वर्गः सम्पूर्णः प्राप्यते ॥

(११) आभूमन्त्राणां तात्पर्यमाह । “आ मे गृहा भवन्वित्याभूर्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्याभृत्यै” इति । याभिः स्वर्गं आ समन्ताद्भवति ता आहुतयः ‘आभुवः’ ताभिः स्वर्गः सर्वोऽपि प्राप्यते ॥

(१२) अनुभूमन्त्राणां तात्पर्यमाह । “अग्निना तपोऽन्व-

भवदित्यनुभूर्जुहेति । 'सुवर्गस्य लोकस्थानुभूत्यै' इति । यथा पूर्वेषु मन्त्रेषु आभवन्त्विति शब्दसङ्गावात् 'आसुवः' । एवमत्राप्यन्वभवदिति शब्दसङ्गावादेता आज्ञतयः 'अनुभुवः' । आभिः स्वर्गं अनुभूयते ॥

(१३) वैश्वदेवमन्त्राणां तात्पर्यमाह । "स्वाहाधिमाधो-
ताय स्वाहेति समस्तानि वैश्वदेवानि जुहोति । समस्तमेव द्वि-
षन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति" इति । सर्वदेवात्मकप्रजापति-
विषयत्वादेतानि 'वैश्वदेवानि समस्तानि', च । तद्धोमेन कृत्स्नश-
नुचयः ॥

(१४) अङ्गमन्त्राणां तात्पर्यमाह । "दङ्गः स्वाहा हनूभ्यां
स्वाहेत्यङ्गहोमाज्जुहोति । अङ्गे अङ्गे वै पुरुषस्य पाप्मोपस्त्रि-
ष्टः । अङ्गादङ्गादेवेनं पाप्मनस्तेन मुञ्चति" इति । दन्ताद्यङ्गा-
देशेन ह्ययमानत्वात् 'अङ्गहोमाः', यजमानस्य प्रत्ययवयवं यः
'पाप्मा', सम्बद्धः तस्मात् सर्वस्मात् 'पाप्मनः', 'एनं', 'तेन'
होमेन, 'मुञ्चति' ॥

(१५) रूपमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । "अज्ञेताय स्वाहा
कृष्णाय स्वाहा श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति । रूपैरेवै-
नं समर्द्धयति" इति । अस्थानुवाकद्वयस्याश्वरूपप्रतिपादकत्वं
पूर्वमेवोक्तं । एतद्धोमेन 'एनं' यजमानं, 'रूपैः', समीचीनैः
समर्द्धं करोति ॥

(१६) ओषधिमन्त्राणां तात्पर्यमाह । "ओषधोभ्यः स्वाहा
मूलेभ्यः स्वाहेत्योषधिहोमाज्जुहोति । द्रव्यो वा ओषधयः ।

पुष्पेभ्योऽन्याः फलं गृह्णन्ति । मूलेभ्योऽन्याः । ता एवोभयीर-
वरुन्ते ॥ ४ ॥ इति । ओषधितदवयवोद्देशेन ह्यमान-
त्वात् 'ओषधिहोमाः' । तिलमाषचणकाद्योषधीनां 'पुष्पेभ्यः',
फलग्रहणं । शृङ्गवेरसूरणादीनां मूलाभिवृद्धिरेव फलत्वात्
'मूलेभ्यः', फलग्रहणं । मूलेभ्यः स्वाहा । पुष्पेभ्यः स्वाहेत्याद्यभि-
धानात् उभयविधोषधिप्राप्तिः ॥

(१७) वनस्पतिमन्त्रतात्पर्यं दर्शयति । "वनस्पतिभ्यः
स्वाहेति । वनस्पतिहोमाञ्जुहोति । आरण्यस्थान्नाद्यस्यावरुन्ते"
इति । अश्वत्थोदुम्बरादीन्वनस्पतीनुद्दिश्य ह्यमानत्वात् वन-
स्पतिहोमाः । तेन होमेनादनयोग्यं नीवारादिकमारण्यं
प्राप्यते । इत्थं तृतीयप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः ॥

(१८) अथ चतुर्थप्रपाठकोक्तास्त्वयोऽनुवाका व्याख्यायन्ते ।
तत्रापाव्यमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । "मेषस्वा पचतैरव-
त्वित्यपाव्यानि जुहोति । प्राणा वै देवा अपाव्याः । प्राणा-
नेवावरुन्ते" इति । अचितुं रचितुं योग्या अव्याः तेभ्योऽपेता-
नि 'अपाव्यानि', स्वयमितररचकत्वादन्यरचानिरपेक्षाणीत्य-
र्थः । एतद्धोमेन रचानिरपेक्षाणां प्राप्तिर्भवति प्राणैर्हि देहो
रक्ष्यते । नतु प्राणा अन्येन रक्ष्यन्ते ॥

(१९) असञ्ज्ञकानामनुवाकद्वयोक्तानां मन्त्राणां तात्पर्यं
दर्शयति । "कूप्याभ्यः स्वाहाह्यः स्वाहेत्यपाः होमाञ्जुहो-
ति । असु वा आपः । अन्नं वा आपः । अज्ञो वा अन्नं जा-
यते । यदेवाज्ञोऽन्नं जायते । तदवरुन्ते" ॥ ५ ॥ इति । कूपा-

दिषूत्यन्ता अप उद्दिश्य ह्यमानत्वात् 'अपां होमाः' । 'अप्सु',
हि 'आपः', उत्पद्यन्ते । आप्यत इति व्युत्पत्त्या अन्नमेवात्राप-
कब्देन विवक्षितं । 'अज्यः', हि 'अन्नं जायते' । तस्मादाप्यमन्न-
शब्दवाच्यमन्नमप्यु वर्त्तत इत्युच्यते । अनेन होमेन यदज्यो जा-
यते तदाप्नोति ॥

इति सप्तदशोऽनुवाकः ।

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) सप्तदशे सङ्ख्यानवाक्यतिरिक्तेष्वन्नहोमानुवाकेषु के-
चिद्वाख्याताः । अष्टादशेऽवशिष्टा व्याख्यायन्ते । तत्राज्यः
स्वाहेत्यानुवाकान्तेऽम्भोभ्यः स्वाहा नभोभ्यः स्वाहा महो-
भ्यः स्वाहेति मन्त्रत्रयमाह्वतं । तत्र वज्रप्रशंसनीयमस्तीत्य-
भिप्रेत्यानुवाकान्तरे पृथगुक्तिः । तत्रादावम्भोमन्त्रं प्रशंसति ।
“अम्भाऽसि जुहोति । अयं वै लोकोऽम्भाऽसि । तस्य वसवो-
ऽधिपतयः । अग्निर्ज्योतिः । यदम्भाऽसि जुहोति । इममेव
लोकमवरुन्धे । वसूनाऽ सायुज्यं गच्छति । अग्निं ज्योतिरव-
रुन्धे” इति । अम्भोभ्यः स्वाहेति मन्त्रस्य वज्रवचनोपेतत्वादि-
धावपि वज्रवचनोक्तिः । अम्भसामाधारत्वाद्भूलोकस्य तद्रूपत्वं ।
वसवस्य तस्य पालकाः । अग्निस्तस्य प्रकाशकः । अतस्तद्धोमेन
भूलोकवस्वप्तीनां स्वाधीनता भवति ॥

(२) नभोमन्त्रमहोमन्त्रौ प्रशंसति । “नभाऽसि जुहोति ।

अन्तरिक्षं वै नभाऽसि ॥ १ ॥ तस्य रुद्रा अधिपतयः । वायु-
र्ज्योतिः । चन्द्रभाऽसि जुहोति । अन्तरिक्षमेवावरुन्धे । रुद्रा-
णां सायुज्यं गच्छति । वायुं ज्योतिरवरुन्धे । महाऽसि
जुहोति । असौ वै लोको महाऽसि । तस्यादित्या अधिप-
तयः । सूर्यो ज्योतिः ॥ २ ॥ चन्द्रहाऽसि जुहोति । अमुमेव
लोकमवरुन्धे । आदित्यानां सायुज्यं गच्छति । सूर्यं ज्योति-
रवरुन्धे इति । अत्रापि पूर्व्ववन् मन्त्रानुसारेण वज्रवचनं ।
नभःशब्दस्यान्तरिक्षपर्यायत्वान्नदाचित्वं । सूर्यस्य महनीय-
त्वान् महःशब्दाभिधेयत्वम् । अन्यत् पूर्व्ववद्वाख्येयं ॥

(३) यव्याख्यानां मन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति । “नमो
राज्ञे नमो वरुणायेति यव्यानि जुहोति । अन्नाद्यस्यावरुन्धे”
इति । यवे मिश्रणं तत्साधनानि ‘यव्यानि’ । तेषु मन्त्रेष्वधि-
पतिं माकुर्व्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासमिति स्वामित्वेन
प्रजासु मिश्रणमाप्नायते ततो यव्यत्वं । प्रजास्वामित्वेह्यन्ना-
द्यमधोनं भवति ॥

(४) गव्यमन्त्राणां तात्पर्य्यं दर्शयति । “मयोभूर्वातो अ-
भिवातृस्वा इति गव्यानि जुहोति । पशूनामवरुन्धे” इति ।
‘उस्वा’शब्दो गोवाचकः । तद्योगाद्गव्यत्वं तद्धोमेन पशुप्राप्तिः ॥

(५) सन्तत्याख्यमन्त्रतात्पर्य्यं दर्शयति । “प्राणाय स्वाहा
व्यानाय स्वाहेति सन्ततिहोमाञ्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य
सन्तत्यै” ॥ ३ ॥ इति । तन्मन्त्रेषु सन्तानेभ्यः स्वाहेत्याम्नानात्
सन्ततिनामत्वं । तद्धोमेन स्वर्गः सन्ततो भवति ॥

(६) प्रमुक्तिमन्त्राणां तात्पर्यमाह । “सिताय स्वाहा सि-
ताय स्वाहेति प्रमुक्तोर्जुहेति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रमुक्तै”
इति । प्रमुक्ताय स्वाहेति तेष्वान्नात् प्रमुक्तिनामत्वं ।
सुवर्गस्य ‘प्रमुक्तिः’ मुक्त्यभावः, सर्वदा स्वेन सम्बन्धः, यथापस-
रणमित्युक्तेः स्मृत्यभावः, तद्वत् इयं ॥

(७) चतुर्थप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः । अथ पञ्चम-
प्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्यास्यन्ते । तत्रैकस्यानुवाकस्य
स्यष्टार्थतां दर्शयति । “पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्याह ।
यथा यजुरेवैत्” इति ॥

(८) शरीरहोममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “दत्ते स्वाहा
दन्ताय स्वाहेति शरीरहोमाञ्जुहेति । पितृलोकमेव तै-
र्यजमानोऽवस्ये” इति । दन्तादीनां शरीरसम्बन्धादेते शरीर-
होमाः । तद्धोमेन शरीरपातानन्तरभाविनः पितृलोकस्य
प्राप्तिः ॥

(९) योगमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “कस्त्वा युनक्ति स
त्वा युनक्तिति परिधीन् युनक्ति । इमे वै लोकाः परिधयः ।
इमानेवास्मै लोकान् युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समर्थे” इति ।
‘युनक्ति’ हस्तेन स्पृशेत्, सकृत् ‘परिधीन्’, स्पृष्ट्वा पश्चात् उत्तरे
मन्त्रा होतव्या इत्यर्थः । परिधीनां लोकत्रयरूपत्वात् लोका
एव स्पृष्टा भवन्ति । तेन स्वर्गप्राप्तिः ॥

(१०) महिममन्त्रयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “यः प्राणतो य
आत्मदा इति महिमानो जुहोति । सुवर्गो वै लोको महः ।

सुवर्गमेव ताभ्यां यजमानोऽवरुन्धे” इति । तयोर्मन्त्रयोस्तस्य च पृथिवी महिमा तस्य तयोर्महिमेत्यभिधानान्महिमनामत्वं । स्वर्गस्य पूज्यत्वान् महःशब्दाभिधेयत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गप्राप्तिः ॥

(११) ब्रह्मवर्चसमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायतामिति समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति । ब्रह्मवर्चसमेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे” इति । ब्रह्मवर्चसशब्दयोगान्मन्त्राणां तन्नामत्वं । प्राणमृत् उपदधातीति न्यायेनैकस्मिन्नेव मन्त्रे तस्मिन्समवायेऽपि सर्वेषां तन्नामत्वं दर्शयितुं समस्तशब्दप्रयोगः । तेन होमेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ॥

(१२) अनुवाकान्तरतात्पर्यं दर्शयति । “जज्ञिवीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै” इति । वीजमुत्पाद्यतामित्युक्त्वा धान्यादीनां नैरन्तर्यं सिद्धयति ॥

(१३) सन्नतिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “अग्नये समनमत् पृथिव्यै समनमदिति सन्नतिहोमाञ्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य सन्नत्यै” इति । ‘समनमत्’, इति शब्दसङ्गावात् सन्नतिनामत्वं । तद्धोमेन स्वर्गस्य सन्नतिप्राप्तिर्भवति ॥

(१४) संहितायामनाज्ञातं मन्त्रद्वयमुत्पाद्य व्याचष्टे । “भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभ्यौ होमौ जुहोति । अयं वै लोको भूतं ॥ ५ ॥ असौ भविष्यत् । अग्नयेरेव लोकयोः प्रतितिष्ठति । सर्वस्याष्टौ । सर्वस्यावरुन्धे” इति । भूलोकस्य पूर्वमेव लब्धत्वात्तद्भूतत्वं, स्वर्गस्यैतत्परं लभ्यत्वाद्भविष्यत्वं, तद्धोमेन

लोकदये प्रतिष्ठायां सत्यां तत्रत्यसर्वभोग्यस्य प्राप्त्यवरोधो
सिद्ध्यतः । प्राप्तिः लाभः, अवरोधः स्वाधीनत्वं ॥

(१५) चतुर्थकाण्डोक्तस्यानुवाकत्रयस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
“यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इत्यश्वसोमीयं जुहोति । सर्व-
स्याष्टौ । सर्वस्य जित्यै” इति । अश्वस्य सोम सोमं, तद्यस्मिन्
मन्त्रजाते विद्यते तदिदम् ‘अश्वसोमीयं’ । तद्धोमेन सर्व-
भोगस्य प्राप्तिर्वशीकारश्च भवति ॥

(१६) उक्तान्नहोमसहितस्याश्वमेधस्यानुष्ठानं वेदनञ्च प्रशं-
सति । “सर्वमेव तेनाप्नोति । सर्वं जयति । वोऽश्वमेधेन यजते ।
य उ चैनमेवं वेद” इति । अत्राश्वमेधश्च वेदेन तदङ्गभूतोऽन्न-
होम उपलक्ष्यते ॥

(१७) उक्तैश्चन्नहोमेषु ऊतेषु पश्चादपि रात्रिरवशिष्यते
चेत् तदानीमेकस्मै स्वाहेत्यादिमन्त्राणां यावद्वाच्यवशेषम-
भ्यासाय पुनर्विधत्ते । “यज्ञां रक्षां स्यजिघांसन् । स
एतान् प्रजापतिर्नक्तं होमानपश्यत् । तानजुहोत् । तैर्वै स
यज्ञाद्रक्षां स्यपाहन् । यन्नक्तं होमां जुहोति । यज्ञादेव तै-
र्यजमानो रक्षां स्यपहन्ति” इति । पूर्ववद्वाच्यं । अत्रैकस्मै
स्वाहेत्याद्यनुवाकानां आदौ सकृद्धोमः, ततो विभूर्मात्रेत्या-
रभ्य यदक्रन्द इत्यन्तानां होमः । तत ऊर्ध्वमारचिसमाप्तेः
पुनरप्येकस्मै स्वाहेत्यादीनां होमः ॥

(१८) तेष्वनुवाकेष्वन्तर्भूतानां तद्वत् पुनः पुनरभ्यासप्राप्तौ
तद्वारयितुं सर्वान्ते होमं विधत्ते । “उषसे स्वाहा व्युष्टौ

खाहेत्यन्ततो जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्टौ” ॥६॥ इति ।
सर्वान्ते प्रकाशार्थहोमेन प्रकाशितः स्वर्गः प्राप्यते ॥

इति अष्टादशोऽनुवाकः ॥

अथ ऊनविंशोऽनुवाकः ।

(१) चिरान्ते रूपस्याश्वमेधस्य प्रथमेऽहनि संस्थिते सति
रात्रौ कर्त्तव्या येऽन्नहोमाः, ते सर्वेऽप्यष्टादशानुवाके समर्पिताः।
तस्मात् प्रथमाह्नपूर्वस्मिन्नौपवसत्यदिने यूपाः प्रयोक्तव्याः, ते
ऽस्मिन्नेकोनविंशेऽनुवाके अभिधीयन्ते । तत्र यूपसङ्घं विधत्ते ।
“एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति ।
एकविंशिन्यश्वमेधस्य । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” इति । अश्व-
मेधव्यतिरिक्ता ये यज्ञाः, तेषां सर्वेषाम् ‘एकः’, एव ‘यूपः’, इत्येकः
पक्षः । एकादशानां यूपानां समूह इत्यपरः पक्षः । ‘अश्वमेधस्य’,
लेकविंशतिसङ्ख्यानां यूपानां समूहः कर्त्तव्यः, तेन स्वर्गाभिजयः ॥

(२) तत्राग्निष्ठनामकस्य मुख्ययूपस्य वृत्तविशेषं विधत्ते ।
“वैल्वा वा खादिरो वा पालाशो वा । अन्येषां यज्ञक्रतूनां
यूपा भवन्ति । राज्जुदाल एकविंशत्यरत्निरश्वमेधस्य । सुव-
र्गस्य लोकस्य समष्टौ” इति । आहवनीयस्य समीपे यो यूप-
स्तिष्ठति स एवाग्निष्ठस्यग्निष्ठस्य वैल्वादोनामन्यतमो वृत्त
इतरेषु यज्ञक्रतुषु भवति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकाः, यज्ञाः।

तेष्वपि यूपवन्तः, क्रतवः। तत्र 'अश्वमेधस्य', क्रतोरग्निष्ठो यूपो
'राज्जुदालः', कर्त्तव्यः। श्लेष्मातकवृक्षो राज्जुदालः। स च
यूपः 'एकविंशत्यरत्निः' चतुर्विंशतिरङ्गुलव्यः अरत्निः, तादृ-
गरत्निभिरेकविंशतिभिः परिमितः कार्यः, स चात्युन्नतत्वात्
स्वर्गप्राप्त्यै भवति ॥

(३) अश्वसम्बन्धियूपविशेषप्रसङ्गादवदाने साधनविशेषं वि-
धत्ते। "नान्येषां पशूनां तेजन्या अवद्यन्ति। अवद्यन्त्यस्य ॥१॥
पाप्मा वै तेजनी। पाप्मनोऽपहृत्यै" इति। अश्वस्य रुधिरस्य
धारयित्री 'तेजनी', इत्युच्यते। इतरेषां 'पशूनां', रुधिरधा-
रणाभावादवदानं 'तेजन्या न', क्रियते, 'अश्वस्य', तु तत्सङ्गा-
वादवदानं तेजन्या कर्त्तव्यं। तस्याश्वतेजन्याः पापरूपत्वात्
तथावदाने सति पापस्यापहृतिर्भवति ॥

(४) अन्यमपि साधनविशेषं विधत्ते। "सूक्तशाखायामन्येषां
पशूनामवद्यन्ति। वेतसशाखायामश्वस्य। अश्वो योनिर्वा अश्वः।
अश्वुजो वेतसः। स एवास्य योनाववद्यति" इति। अश्ववेतस-
योरङ्गन्यत्वेन वेतसस्य अपाञ्चाभेदोपचारेण वेतसोऽश्वस्य
स्वकीयो योनिरित्युच्यते ॥

(५) विहितानामेकविंशतियूपानां पशुविशेषनियोजने व्य-
वस्थां विधत्ते। "यूपेषु ग्राम्यान् पशून् निद्युञ्जन्ति। आ-
रोकेष्वाख्यान् धारयन्ति। पशूनां व्यावृत्तयै" इति। रो-
हितो धूमरोहित इत्यादयः पशवो 'ग्राम्याः'। इन्द्राय राजे
भूकर इत्यादयः 'आख्याः'। तत्र 'ग्राम्याः', 'यूपेषु', उद्वन्धनीयाः,

‘आरण्याः’, तु ‘आरोकेषु’ यूपान्तरालेषु, रसनाभिर्वध्वा
धारणीयाः । एवञ्च सति ग्राम्याणामारण्यानाञ्च परस्परव्या-
वृत्तिर्भवति ॥

(६) तेषु पशुध्वपरमवान्तरविशेषं विधत्ते । “आ ग्राम्यान्
पशून् लभन्ते । आरण्यान्त्सृजन्ति । पाप्मनोऽपहत्यै” ॥२॥ इति ।
ग्राम्या रोहितादय आलम्बनीयाः, आरण्यास्तु सुकरादयः ॥

पर्याग्निकरणानन्तरं विशेषं विधत्ते । “प्रकर्षेणोत्सृष्ट्याः”
तेषां परित्यागेन पाप्म हतं भवति ॥*

इति ऊनविंशोऽनुवाकः ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) एकोनविंशे यूपा अभिहिताः । तेषां यूपानां स्थाना-
दयो विंशेऽभिधीयन्ते । तत्र प्रधानयूपस्थापनं विधत्ते ।
“राज्जुदालमग्निष्ठं मिनाति । भूणहत्याया अपहत्यै” इति ।
योऽयं स्नेहातकवृक्षजन्तो यूपः । तं एनं ‘अग्निष्ठं मिनाति’
अग्निसमीपे यथा स्थितो भवति तथा प्रक्षिपेत् । तत्प्रक्षेपेण
‘भूणहत्या’ गर्भादिवधः, विनाशितो भवति ॥

(२) तस्याग्निष्ठस्य यूपस्य पार्श्वद्वये देवदारुयूपौ विधत्ते ।
“पौतुद्रवावभितो भवतः । पुण्यस्य गन्धस्यावरुह्यै । भूणहत्या-
मेवास्मादपहत्य । पुण्येन गन्धेनोभयतः परिगृह्णाति” इति ।
देवदारुवृक्षस्य गन्धः सुरभिः । अतस्त्राभ्यां यूपाभ्यां पुण्य-

* प्रकर्षेणोत्सृष्ट्या इति पाठः भूजे नास्ति अनुक्रमशिकाद्यतमन्-
सङ्ख्यायापि नैतल्लभ्यते ।

गन्धप्राप्तिः । अग्निष्ठयूपप्रक्षेपेणास्माद्यजमानाद् भूणहत्यादि-
दोषमपहत्य देवदारूयूपद्वयेन यजमानस्य 'उभयतः', सुर-
भिगन्धपरिग्रहो भवति ॥

(३) अथैतस्य यूपत्रयस्य पार्श्वयोर्वैल्वयूपान् विधत्ते । "षड्
वैल्वा भवन्ति । ब्रह्मवर्चसस्यावरुध्यै" इति । दक्षिणपार्श्वे त्रयः,
उत्तरपार्श्वे त्रयः, इत्येवं षड् यूपाः ॥

(४) उक्तास्य यूपनवकस्य पार्श्वयोः षड् यूपान् विधत्ते । "षट्
खादिराः । तेजसोऽवरुध्यै" ॥ १ ॥ पूर्ववदक्षिणतस्तयः, उत्त-
रतस्तयः, इत्येवं खदिरवृक्षजास्तेजःप्राप्तिहेतवः ॥

(५) उक्तायाः पञ्चदशयूपपङ्क्तेः पार्श्वयोः पुनः षड् यूपान्
विधत्ते । "षट् पालाशाः । सोमपीथस्यावरुध्यै" इति । पूर्व-
वदक्षिणतस्तयः, उत्तरतस्तयः, इत्येवं षट् । पालाशवृक्षस्य
सोमजन्यत्वात् सोमपानप्राप्तिहेतुत्वं । तदेतत् सर्वं सूत्र-
कारेण सङ्गृहीतं । 'राज्जुदालमेकविंशत्यरत्निमग्निष्टं मिनेति
पौतुद्रवावभितस्तयो बैल्वा दक्षिणतस्तय उत्तरतस्तयः खा-
दिरा दक्षिणतस्तय उत्तरतस्तयः पालाशा दक्षिणतस्तय
उत्तरतस्तय इति ॥

(६) तानेतान् मिलित्वा प्रशंसति । "एकविंशतिः सम्य-
न्ते । एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः । द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः ।
त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो
लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समञ्चै" इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

(७) यूपसङ्ख्यास्युक्तिप्रसङ्गेन पशुवाज्जल्यं स्तौति । "शतं

पशवो भवन्ति॥ २ ॥ शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये
प्रतितिष्ठति” इति । अत्र शतशब्दे बाहुल्यमुपलक्षयति ॥

(८) अत्रत्यायाः पशुसङ्ख्यायाः शतादयधिकत्वादत्र स-
ङ्ख्याविशेषनियमं वारयति । “सर्वं वा अश्वमेध्याप्नोति । अपरि-
मिता भवन्ति । अपरिमितस्यावरुध्यै” इति । अश्वमेधयाजिनः
सर्वफलप्राप्तिरपेक्षिता तस्मात् ‘अपरिमितस्य’, फलस्य प्राप्त्यै
पशवोऽपि ‘अपरिमिताः’ सङ्ख्याविशेषनियमरहिताः, कर्तव्याः॥

(९) अथ प्रश्नोत्तराभ्यां पशूनामवदानप्रदेशविशेषं वि-
धत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कस्मात् सत्यात् । दक्षिणतो
ऽन्येषां पशूनामवदन्ति । उत्तरतोऽश्वस्येति । वारुणो वा अश्वः
॥३॥ एषा वै वरुणस्य दिक् । स्वायामेवास्य दिश्यवदति ।
यदितरेषां पशूनामवदति । शतदेवत्यं तेनावरुन्धे” इति ।
अत्र ह्यश्वतूरगोमृगहवींषि होमाधारस्याग्नेरुत्तरतः सादि-
तानि, इतरपशूनां हवींषि दक्षिणतः सादितानि । अतोऽव-
दानमपि तथैव क्रियते । तत्र ब्रह्मवादिनः पृच्छन्ति । इतर-
पशूनां दक्षिणस्यां दिश्यवदानं अश्वस्य उत्तरस्यां दिश्यव-
दानमित्यत्र वैषम्ये किं कारणमिति प्रश्नः । तत्रोत्तरवादिन
एवमाहुः । ‘अश्वः’, हि ‘वारुणः’ । प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनय-
दिति श्रुतेः । ‘एष’ उत्तरा च, ‘दिक्’, ‘वरुणस्य’, सम्बन्धिनी । सर्वा-
निष्टनिवारकत्वात् । अतएवानिष्टमनहेतुत्वमन्यत्र श्रूयते । ‘उ-
दीचीनमुद्वासयति । एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिगिति’ ।
अतस्तस्यामवदानेनाश्वस्य या स्वकीया दिक् तत्रैवावदानं भव-

ति । 'यत्', च 'इतरेषां पशूनां', दक्षिणस्यामवदानं 'तेन', ब्रह्मदेवतं यागफलं लभते । तस्माद्वैषम्यमुचितमित्यभिप्रायः ॥

(१०) उत्तरस्यां दिश्यश्चविषोऽवस्थापनं विधत्ते । "चिन्ते-
ऽग्रावधि वैतसे कटेऽश्वं चिनोति । अश्वो योनिर्वा अश्वः । अश्वजो
वैतसः । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति" इति । योऽयञ्चयने
निष्पादितस्थितोऽग्निः स्थूलरूपः तस्मिन्नग्निनामके स्थले 'अधि'
उपरि, 'वैतस'शाखाभिर्निष्पादितं कटं प्रसार्य तस्मिन् 'कटे',
हविरश्चाङ्गरूपं स्थापयेत् । अश्वो योनिरित्यादि स्पष्टं ॥

(११) त्वपरगोमृगहविषां सादने प्रकारं विधत्ते । "पुर-
स्तात् प्रत्यञ्चं त्वपरं चिनोति । पश्चात् प्राचीनं गोमृगम् ॥४॥
प्राणापानावेवास्मिन्सम्यञ्चौ दधाति" इति । यदिदमश्व-
सम्यग्नि हविरवस्थापितं तस्य पूर्वस्यां दिशि त्वपरस्य हविः
प्रत्यङ्मुखं सादयेत् । प्रतीच्यां दिशि गोमृगस्य हविः प्राङ्मुखः
सादयेत् । शृङ्गहीनः पशुः 'तूपरः', शृङ्गवन्मनुष्यहिंसको धूर्तो
बलीवर्धः 'गोमृगः' । यद्वा गोहरिणयोः संयोगेनोत्पन्नः स-
ङ्कीर्णजातिर्गोमृगः । तयोः 'पुरस्तात्', 'पश्चात्', च सादने सति
मध्येऽवस्थितस्याश्वस्य 'प्राणापानौ', सम्यग् धारितौ भवतः ॥

(१२) आसादने विशेषमुक्त्वा होमविशेषं विधत्ते । "अश्वं
त्वपरं गोमृगमिति सर्वज्जत एतान् जुहोति । एषां लोका-
नामभिजित्यै" इति । अश्वादीन् 'एतान्', 'सर्वज्जत'निरवशेषेण
यथा ह्यमाना भवन्ति तथा जुहुयात् । तदीयमंशमल्प-
मपि नावशेषयेत् ॥

(१३) तस्योपरि होमान्तरं विधत्ते । “आत्मनाऽभिजुहोति । सात्मानमेवैनं सतनुं करोति” इति । अश्वस्यात्मीयावयवप्रतिपादकं स्वेगादङ्गाभ्यामिति मन्त्रजातं मन्त्रात्मशब्देनोपलक्ष्यते । ऊतमश्वमभिलक्ष्योपरि ‘आत्मना’ स्वेगानिति मन्त्रजातेन, जुहुयात् । तथा सति ‘एनं’ अश्वं, जीवात्मसहितं शरीरसहितं ‘करोति’ ॥

(१४) एतद्देदनं प्रशंसति । “सात्माऽमुष्मिन्लोके भवति । य एवं वेद । अथो वसोरेव धारां तेनावरुन्धे” इति । एवं वेदिता स्वर्गलोके ‘सात्मा’ शरीरी, भवति । अपि च ‘वसोधांरा’ धनस्य परम्परां, ‘तेन’ होमेन, लभते ॥

(१५) तत ऊर्ध्वमाहुतिद्वयं विधत्ते । “इलुवर्दाय स्वाहा बलिवर्दाय स्वाहेत्याह । संवत्सरो वा इलुवर्दः । परिवत्सरो बलिवर्दः । संवत्सरादेव परिवत्सरादायुरवरुन्धे । आयुरेवासिन्दधाति । तस्मादश्वमेधयाजी जरसा विस्वसामु लोकमेति” इति । प्रभवादिपञ्चके प्रथमोऽब्दः ‘संवत्सरः’, द्वितीयोऽब्दः ‘परिवत्सरः’ । तदीयहोमेनोभयस्मादपि ‘आयुः’, प्राप्नोति । अतएवायं ‘अश्वमेधयाजी’, बाल्ये दौवने वा न म्रियते । किन्तु ‘जरसा’, युक्तः शनैर्हस्तपादादिविस्वसनेन मृत्वा स्वर्गं प्राप्नोति । अत्रौपवसथ्येऽहनि यूपाः प्रकृता वर्णिताः । यूपप्रसङ्गाद् बुद्धिस्थमश्ववदानादिकमत्र प्रतिपादितम् । एतदीयानुष्ठानं तु त्रिरात्रस्य मध्यमेऽहनि द्रष्टव्यं ॥

इति विंशोऽनुवाकः ॥

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१) विंशेऽनुवाके यूपानां स्थानादयो विहितः । एकविं-
शे तु चेतव्याग्न्यादेर्विशेषोऽभिधीयते । तस्मिन् विशेषं विधत्ते ।
“एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः । एकविंशति
यूपाः” इति । एकविंशतिमङ्ख्याकैः पुरुषैः सम्मितः ‘अग्निः’,
चेतव्यः । तथा स्तोमेषु चिद्वदादिषु मध्ये ‘एकविंशतिस्तोम’युक्ते
हविर्विशेषे उक्त्यः कार्यः । ‘यूपाः’, च ‘एकविंशति’मङ्ख्याकाः
कर्त्तव्याः । एवं सिद्धान्तोऽभिहितः ॥

(२) अथ पूर्वपक्षत्वेनाग्न्यादीनां द्वादशत्वविधित्वया पू-
र्वोक्तमेकविंशत्वं दृष्टान्तपुरःसरं दूषयति । “यथा वा अश्वा
वर्षभा वा वृषाणः संस्फुरेरन् । एवमेतत् स्तोमाः संस्फु-
रन्ते । यदेकविंशः । ते यत्समृच्छेरन् । हन्येतास्य यज्ञः”
इति । ‘यथा’, लोके केचिद्दुर्दान्ताः, ‘वृषभाः’ ‘अश्वा वा’,
‘वृषाणः’ सेक्तुं समर्थाः, औत्सुक्यातिशयेन गां वडवां वा प्रोढुं
‘संस्फुरेरन्’ अतिशयेन संस्फुरेयुः, वलानं कुर्युरित्यर्थः । अनेनैव
प्रकारेण ये प्रौढाः एकविंशति‘स्तोमाः’, एते सदृशा वर्त्तमानाः
‘संस्फुरन्ते’ लरां कुर्वन्ति । तथाचार्यमाणाः ‘ते’ स्तोमाः, यदि
‘समृच्छेरन्’ स्वलिताः स्युः, तदानीम् ‘अस्य’, ‘यज्ञः’,
‘हन्येत’ । स्तोमवदग्नियूपयोरप्युपघात उन्नेयः ॥

(३) एवमेकविंशत्वपक्षं दूषयित्वा पूर्वपक्षवादिनां मतमु-
पन्यस्यति । “द्वादश एवाग्निः स्यादित्याहुः । द्वादशः स्तोमः ।

एकादश यूपाः” इति । द्वादशपुरुषपरिमित एव ‘अग्निः’, कर्त्तव्यः । ‘सोमः’, अपि द्वादशसंख्यायुक्त एव कार्यः । यूपानान्तु द्वादशसंख्यायाः काव्यभावात् ‘एकादश’, ते कर्त्तव्याः ॥

(३) तत्राद्ययोर्द्वादशपुरुषपरिमितत्वं प्रशंसति । “यद्वा-
दशोऽग्निर्भवति । द्वादश मासाः सम्बत्सरः । संबत्सरेणैवास्मा
अन्नमवरुन्धे” इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

(५) इयमेव प्रशंसा द्वादशसोमोऽपि योजनीया । यूपाना-
मेकादशसंख्यां विभज्य प्रशंसति । “यद्दश यूपा भवन्ति । दशा-
चरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे । य
एकादशः । स्तन एवास्यै सः । दुह एवेनां तेन” इति ।
तत्रैकादशयूपेषु दशयूपगतया संख्याया विराट्द्वाराऽन्नप्राप्तिः ।
‘यः’ अयमवशिष्टः, ‘एकादशः’, यूपः ‘सः’, अयं ‘अस्याः’
पूर्वोक्ताया धेनुरुपाया विराजः, ‘स्तन’स्थानीयः । ‘तेन’
स्तनस्थानोद्येन, ‘एनां’ विराजं, ‘दुह एव’ अभिमानफलं
दोग्धेव । तस्मादग्निसोमयोर्द्वादशसंख्या यूपेष्वेकादशसंख्या च
कर्त्तव्या । सोऽयं पक्षः सिद्धान्तिभिर्दूषितः ॥

(६) तदेतद्दूषणं दर्शयति । “तदाहुः । यद्वादशोऽग्निः
स्याद्वादशसोम एकादश यूपाः । यथा स्थूरिणा यायात् । ता-
दृक् तत्” इति । तत्र द्वादशयूपपक्षे केचिदभिज्ञा दूषणमेवं
‘आहुः’, यद्यग्निसोमयोर्द्वादशत्वं यूपेष्वेकादशत्वं स्यात् । तदानीं
यथा लोके ‘स्थूरिणा’ स्थूलभारयुक्तेन सकटादिना, सम एव
देशे गन्तुं शक्नुयात्, न तु विषमे पर्वतारोहणादौ । ‘तत्’ अल्प-

सङ्ख्यायुक्तत्वं, 'तादृक्', स्यात् । स्वल्पया द्वादशमङ्गुलया स्वल्पा
एव क्रतवो निर्वोढुं शक्यन्ते । न तु महाक्रतवोऽश्वमेधादय
इत्यर्थः ॥

(७) पूर्वपक्षं दूषयित्वा सिद्धान्तं निगमयति । “एकविं-
श एवाग्निः स्यादित्याहुः । एकविंशस्तोमः । एकविंशति
र्यूपाः । यथा प्रष्टिभिर्याति । तादृगेव तत्” इति । ‘प्रष्टिभिः’
शिरसि भारवाहिनोयुक्तः पुरुषः समे देशे विषमेऽपि पर्व-
तारोहणादौ गन्तुं शक्नुयात् । ‘तत्’ एकविंशत्वं, ‘तादृक्’,
‘स्यात्’ । तथा सङ्ख्याया स्वल्पा महान्तश्च क्रतवोऽनुष्ठातुं शक्याः ।
यत्तु दान्तवृषभादिदृष्टान्तेन स्वल्पनमाशङ्कितं, तत् साव-
धानेषु पुरुषेषु सम्भवतीत्यभिप्रायः । तदेतदेकविंशतित्वं वृष-
भस्य ककुदं ॥

(८) दृष्टान्तोक्त्य प्रशंसति । “यो वा अश्वमेधे तिस्रः क-
कुभो वेद । ककुद्भ राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति ।
एकविंशस्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एता वा अश्व-
मेधे तिस्रः ककुभः । य एवं वेद । ककुद्भ राज्ञां भवति”
इति । यथा वृषभस्य ककुदुन्नतावयवः एवमश्वमेधस्य ‘तिस्रः
ककुभः’, उन्नतावयवाः । तदभिज्ञो यजमानः ‘राज्ञां’, मध्ये
‘ककुत्’, द्वौन्नतः ‘भवति’ । कस्मात् ककुभ इति विवक्षाया-
मेकविंश इत्यादिना उच्यन्ते ॥

(९) य एवं वेदेत्यादेः पुनरुक्तिरूपसंहारार्था, तां शिरो-
दृष्टान्तेन प्रशंसति । “यो वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेद ।

‘शिरा ह राज्ञां भवति’ इति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एक-
विंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एतानि ‘वा अश्वमेधे
त्रीणि शीर्षाणि’, य एवं ‘वेद’ । ‘शिरा ह राज्ञां भवति’
इति यथा पुरुषस्य शिर उन्नतावयवः, तददश्वमेधस्य शिर-
स्थानीयान्यग्यादीनि । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं ॥

इति एकविंशोऽनुवाकः ।

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ॥

(१) एकविंशपुरुषपरिमितान्यादयः एकविंशोऽनुवाके
उक्ताः । तत्रैकविंशस्तोमयुक्तं मुख्यं यद्वितीयमहः तस्मिन् वहि-
ष्यवमाने विशेषा द्वाविंशोऽनुवाके उच्यन्ते । तत्र वहिष्यवमान-
सर्पणकालेऽश्वसाहित्यं विधत्ते । “देवा वा अश्वमेधे पवमाने ।
सुवर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यदश्वमेधे-
ऽश्वेन मेधेनोदञ्चो वहिष्यवमानं सर्पन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य
प्रज्ञात्यै । न वै मनुष्यः सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद । अथो वै
सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद” इति । पुरा कदाचित् ‘देवाः’, अश्व-
मेधमनुतिष्ठन्तः ‘वहिष्यवमान’स्तोत्रे स्वर्गलोकं न ज्ञातवन्तः,
अयमश्वः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति तेषां ज्ञानं नासीत् । ‘अश्वः’,
तु प्राजापत्यत्वात् ‘तं’ स्वर्गलोकं, प्रज्ञातवान् । तस्माद्याग-
योगेन ‘अश्वेन’, सह उदङ्मुखा ऋत्विजः ‘वहिष्यवमानम्’,
उद्दिश्य सर्पयुः । तच्च स्वर्गलोकप्रज्ञानाय भवति । ‘मनुष्यः’,

शास्त्रदृष्ट्या स्वर्गं 'लोकं', जानन्नपि 'अञ्जसा', 'न वेद' अदृष्ट-
पूर्वत्वात् सम्यङ् न जानाति, 'अश्वः', तु प्रजापतिसामर्थ्या-
ज्जानाति । तस्मादश्वेन सहैव सर्पेयुः ॥

(२) तस्याश्वस्योद्गाहस्थाने वरणं विधत्ते । "यदुद्गातोद्गा-
येत् । यथा चेन्नज्ञोऽन्येन पथा प्रतिपादयेत् । तादृक्तत् ॥ १ ॥
उद्गातारमपहृथ । अश्वमुद्गीयाय वृणीते । यथाऽचेन्नज्ञोऽञ्ज-
सा नयति । एवमेवैनमश्वः सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति" इति ।
यदि तस्मिन् वहिष्यवमाने उद्गात्रम् 'उद्गाता', कुर्यात्
तदानो 'यथा', लोके कश्चित् 'अचेन्नज्ञः' मार्गज्ञानरहितः,
अपेक्षितं मार्गं परित्यज्य 'अन्येन', मार्गेण पुरुषान् गमयेत् ।
'तत्' उद्गातुरज्ञानं, 'तादृक्', स्यात् । तस्मात् 'उद्गातारं',
निराकृत्य, 'अश्वं', एवौद्गात्रकर्माणे 'वृणीते' । तथा सति यथा
'चेन्नज्ञः' पुरुषः, 'अञ्जसा' सम्यङ् मार्गेण, 'नयति', 'एवम्',
अयं 'अश्वः', सम्यक् स्वर्गं 'नयति' ॥

(३) अन्वारभणं विधत्ते । "पुच्छमन्वारभन्ते । सुवर्गस्य
लोकस्य समञ्चै" इति । ये वहिष्यवमानाय सर्पन्ति ते सर्वे
तस्याश्वस्य 'पुच्छं', अवलम्ब्य सर्पेयुः । तच्च स्वर्गप्राप्तौ भवति ॥

(४) अश्वकर्तृकमुद्गानं दर्शयति । "हिङ्करोति । सामैवाकः ।
हिङ्करोति । उद्गीथ एवास्व सः" ॥ २ ॥ इति । अश्वस्य पुर-
स्तात् वडवानामवस्थापनं विधास्यते । तथा सति वडवादर्शने-
नायमश्व औत्सुक्याद्यदि 'हिं', कुर्यात् तदानो 'सः' अश्वः, 'सा-
मैव', करोति । हिङ्कारस्य सामोपक्रमरूपत्वात् न केवलमुप-

क्रममात्रं किन्तूद्गात्रा गातव्यो योऽयम् 'उद्गीथः', तत्स्थानीयोऽप्ययं हिङ्कार इति दर्शयितुं पुनरपि 'हिङ्करोति', इत्युक्तं ॥

(५) तदेतद्विधत्ते । “बडवा उपरुन्धन्ति । मिथुनत्वाय प्रजात्यै । अथो चयोपगातार उपगायन्ति । तादृगेव तत्” इति । ‘बडवा’, अश्वस्य पुरस्तादवस्थापनीया । तच्च स्त्रीपुरुष-रूपमिथुनभावाय प्रजात्युत्तये च सम्पद्यते । किञ्चाश्वस्य हिङ्कारं श्रुत्वा यदि बडवाः प्रत्यभिहिङ्कुर्यात् तदानोमेतदुपगानसमं भवति ॥

(६) विधत्ते । “उद्गासीदश्वो मेध्य इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । प्रजापतिरुद्गीथः । उद्गीथमेवावरुन्धे । अथो ऋक्-सामयोरेव प्रतितिष्ठति” इति । हिङ्कारानन्तरमध्वर्युरेवं ब्रूयात् यागयोग्योऽयं ‘अश्वः’, उद्गानमकरोदिति अश्वस्य प्राजापत्यत्वादुद्गीथस्यापि प्रशस्तत्वेन प्रजापतिरूपत्वात्तदीयहिङ्कार उद्गातवचनेन उद्गीथमेव प्राप्नोति । किञ्चायम् ‘ऋक्सामयोः’, प्रतिष्ठितो भवति ॥

(७) प्रकृतौ वर्हिषा स्तोत्रस्योपाकरणं, अत्र वर्हिस्थाने हिरण्यं विधत्ते । “हिरण्येनोपाकरोति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्योतिरेव मुखतो दधाति । यजमाने च प्रजासु च । अथो हिरण्यं ज्योतिरेव यजमानः सुवर्गं लोकमेति” ॥ ३ ॥ इति । हिरण्यस्य ज्योतिरूपत्वात्तेनोपाकरणे सति ‘यजमाने’, तदीय-‘प्रजासु च’, ‘मुखतः’ पुरस्तात्, ‘ज्योतिरेव’, सम्पादयति । किञ्चायं ‘यजमानः’, हिरण्यज्योतिर्युक्तस्वर्गं प्राप्नोति ॥

इति द्वाविंशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

(१) एकविंशोक्त्यरूपे द्वितीयेऽङ्गि वह्निष्यवमानेऽश्वसोद्गा-
हत्वं द्वाविंशानुवाकेऽभिहितं । तच्च सूत्रकारेणैवं सङ्गृहीतं ।
अश्वमन्वारभ्य वह्निष्यवमानं सर्पन्त्यग्निर्मूर्धत्युद्गातारमपरुध्याश्व-
मुद्गीथाय वृणीते तस्मै वडवा उपरुन्त्यन्ति ता यदभिहिङ्क-
रोति स उद्गीथो यत् प्रत्यभिकुर्वन्ति स उपगीथ उदगा-
मीदश्वो मेथ्यो यज्जिथ इत्यादि । अथाश्वे पर्यग्न्यानां पशूनां
नियोजनं त्रयोविंशानुवाकेऽभिधीयते । तदेतद्विधत्ते । “पुरुषो
वै यज्ञः । यज्ञः प्रजापतिः । यदश्वे पशून् नियुञ्जन्ति । यज्ञा-
देव तद्यज्ञं प्रयुक्ते” इति । यागकर्तुः पुरुषस्य सर्वव्यापारा-
धारत्वात् यज्ञरूपत्वं, यज्ञस्य प्रजापतिसृष्टत्वात् प्रजापतिरेव
अश्वस्य प्रजापतिदेवता । कः तस्मात् तादृशेऽश्वे यूपस्थानीये
तदवयवसम्बन्धित्वेन, ये पशवः पर्यग्न्यास्तान् सर्वान् तस्मिन्नेव
वियुञ्जीत । तथा सत्यश्वरूपाद्यज्ञात्तदेवेतरपशुरूपं यज्ञं
प्रयुक्ते ॥

(२) प्रथमं तावदश्वदिचयस्य नियोजनं विधत्ते । “अश्वं
हृदपरं गोमृगं । तानग्निष्ठ आलभते । सेनामुखमेव तत् स-
ंश्रति । तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकं” इति । अग्निष्ठाख्यः
प्रधानभूतो यो यूपः तस्मिन् अश्वतूपरगोमृगाणामालम्बनोप-
लक्षितं नियोजनं कुर्यात् । तथा सति मुख्यपशुनियोजनेन
तेन राज्ञः ‘सेनामुखं’, ‘संश्रति’ तीक्ष्णीकरोति, सेनायां पुरो-

गामिनः पुरुषान् शूरान् करोति । यस्मात् सेनामुखस्य ती-
क्ष्णत्वं 'तस्मात्', लोके 'राजमुखं', 'भीष्मं भावुकं' भयानकं
भवितुं योग्यं भवति । प्रायेण हि राजानः प्रजा भीषयितुं
सभायामुद्यमुखा दृश्यन्ते ॥

(३) मुख्यपशूनां नियोजनं विधायाश्चाङ्गसम्बन्धिषु पशुव्या-
द्यस्य नियोजनं विधत्ते । “आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरस्ताललाटे ।
पूर्वाग्निमेव तं कुरुते ॥ १ ॥ तस्मात् पूर्वाग्निं पुरस्तात् स्थाप-
यन्ति” इति । ग्रीवायां कृष्णवर्णा यस्य अजस्य सः अयं अजः,
'कृष्णग्रीवः', स च अग्निदेवताकः, तादृशमजं अग्निष्ठे नियु-
क्तस्याश्वस्य 'ललाटे', नियुक्तीत बध्नीयात्, यदि ललाटे बन्ध-
नमयोग्यं तर्हि तथा भावयेत् । तेन भावितेन ललाटबन्धनेन
'तं' आग्नेयं पशुं 'पूर्वाग्निमेव' आहवनीयरूपमेव, 'कुरुते' ।
यस्मादाहवनीयस्थानीयस्याग्नेयस्य पशोर्ललाटरूपे पूर्वभागे
बन्धनं 'तस्मात्', 'पूर्वाग्निं' आहवनीयं, पूर्वदेशे 'स्थापयन्ति' ॥

(४) द्वितीयस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते । “पौष्णमन्वञ्च ।
अन्नं वै पूषा । तस्मात् पूर्वाग्नावाहार्यमाहरन्ति” इति । यो-
ऽयमाग्नेयः पशुर्ललाटे नियुक्तः तमनु पश्चादञ्चति गच्छती-
त्यन्वञ्चः पशुरन्वट् तं 'अन्वञ्चं', पूषदेवताकं नियुक्तीत, आग्ने-
यस्य पश्चाद्भागे बध्नीयादित्यर्थः । योऽयं पूषदेवः सोऽयं
पुष्टिहेतुत्वादन्नरूपः । यस्मात् तथाविधदेवताकः 'पौष्णः',
पशुः पूर्वभागे नियुक्तः । 'तस्मात्', यागेषु 'आहार्यं' आने-
तव्यं, सर्वं 'पूर्वाग्ना' 'आहवनीये', 'आहरन्ति' ॥

(५) तृतीयपश्चोर्नियोजनं विधत्ते । “ऐन्द्रापौष्णमुपरि-
ष्टात् । ऐन्द्रो वै राजन्योऽन्नं पूषा । अन्नाद्येनैवैनमुभयतः परि-
गृह्णाति । तस्माद्राजन्योऽन्नादो भावुकः” इति । अश्वस्य ‘उप-
रिष्टात्’ ऊर्ध्वभागे, पशून् ‘ऐन्द्रापौष्णं’, नियुञ्जीत । योऽयं
यजमानो ‘राजन्यः’, सोऽयमिन्द्रदेवताकः, ‘पूषा’, चान्नात्मक
इत्युक्तं । एवञ्च सति पूर्वत्रापि पूषदेवताकस्य पशोरुक्तत्वाद-
त्रापि पूषदेवताकस्योच्यमानत्वात् ‘एनं’ राजानं, ‘उभयतः’,
‘अन्नाद्येन’, युक्तं करोति । यस्मादुभतोन्नाद्य उक्तः ‘तस्मा-
द्राजन्यः’, सर्वत्र ‘अन्नादः’, भवितुं शक्यः ॥

(६) चतुर्थपञ्चमपश्चोर्नियोजनं विधत्ते । “आग्नेयौ
कृष्णग्रीवौ वाङ्मवाः । वाङ्मवोरेव वीर्यं धत्ते ॥ २ ॥ तस्मा-
द्राजन्यो वाङ्मवलो भावुकः” इति । ग्रीवायां कृष्णवर्णेन
लाञ्छितौ अग्निदेवताकावजावश्वस्य ‘वाङ्मोः’, नियुञ्जीत । तेन
राजवाङ्मोः ‘वीर्यं’, स्थापितं भवति । यस्मादेवं ‘तस्माद्रा-
जन्यः’, खड्गधनुरादिधारणेन वाङ्मवलयुक्तो भवितुं स-
मर्थः ॥

(७) षष्ठसप्तमयोः पश्चोर्नियोजनं विधत्ते । “त्वाष्टौ लो-
मशसक्थ्यौ सक्थ्योः । सक्थ्योरेव वीर्यं धत्ते । तस्माद्राजन्य
ऊरुवलो भावुकः” इति । लोमयुक्ते शक्थिनी ययोः तौ
‘लोमशसक्थ्यौ’, तादृशौ त्वाष्ट्रदेवताकौ पशून् अश्वस्यैर्वा-
नियुञ्जीत । तथा सति ऊर्ध्वः ‘वीर्यं’, धृतं भवति । ‘तस्मा-
द्राजन्यः’, अश्वारोहणादावूरुवलयुक्तो भवति ॥

(८) अष्टमनवमयोः पञ्चोर्नियोजनं विधत्ते । “श्रिति-
 पृष्ठौ बार्हस्पत्यौ पृष्ठे । ब्रह्मवर्चसमेवोपरिष्ठाद्वृत्ते । अथो
 कवचे एवैते अभितः पर्यूहते । तस्माद्राजस्यः सन्नद्धो वीर्यं
 करोति” इति । उपरि भागे श्वेतवर्णो ययोः तौ ‘श्रिति-
 पृष्ठौ’, तौ च वृहस्पतिदेवताकौ अश्वस्य ‘पृष्ठे’ पार्श्वभागे,
 नियुञ्जीत । उपरिभागे श्वेतवर्णसङ्गावाद्यं यजमान इत
 ऊर्ध्वभाविनि काले ‘ब्रह्मवर्चसमेव’, धारयति । अपि च
 अश्वस्य पुरस्तात् पश्चाच्च पशुनियोजनेन राज्ञः ‘अभितः’,
 ‘कवच एव’, प्रतिष्ठोचिते भवतः, यस्मात् कवचस्थानीय-
 मिदं ‘तस्मात्’, कवचादिभिः ‘सन्नद्धः’, राजा-युद्धे शौर्यं
 ‘करोति’ ॥

(९) दशमस्य पञ्चोर्नियोजनं विधत्ते । “धात्रे पृषोदरमध-
 स्तात् । प्रतिष्ठामेवैतां कुरुते । अथो इयं वै धाता । अस्यामेव
 प्रतितिष्ठति” इति । ‘पृषोदर’ श्वेतविन्दुचिह्नोदरं, धातृदेव-
 ताकं पशुं अश्वस्याधोभागे नियुञ्जीत । ‘एतां’ अधोभागनियो-
 जनरूपां अश्वस्य ‘प्रतिष्ठां’, स्त्रैर्यं ‘एव’, सम्पादयति । अपि च
 ‘धाता’, पृथिवीरूपः । ततः पृथिव्यां ‘एव’, असौ ‘प्रतिति-
 ष्ठति’ ॥

(१०) एकादशस्य पञ्चोर्नियोजनं विधत्ते । “सौर्यं बलक्षं
 पुच्छे । उत्सेधमेव तं कुरुते । तस्मादुत्सेधं भये प्रजा अभिसङ्
 अयन्ति” इति । ‘बलक्षः’ श्वेताजः, तादृशं सूर्यदेवताकं पशुं
 ‘पुच्छे’, नियुञ्जीत । उन्नतदेशवर्त्तिसूर्यदेवताकलेन ‘तं’ अश्वं,

‘उत्सेधं’ उन्नतदेशवर्त्तिनं, करोति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, लोके
ऽपि कस्मिंश्चित् ‘भये’, प्राप्ते कश्चित् ‘उत्सेधं’, उन्नतपर्वता-
दिप्रदेशं, प्रजा आश्रयन्ति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देवाद्द्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
ब्राह्मणे तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चयोविंशोऽनुवाकः ॥ ० ॥

समाप्तश्च अष्टमप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

त्रिरात्रस्याश्वमेधस्य यदहः प्रथमं भवेत् ।

प्रपाठकेऽष्टमे तद्धि साकल्येन प्रपञ्चितं ॥

नवमेऽहर्द्वयं तत्र मध्यमेऽहनुपाकृते ।

अश्वेऽथ रोहितादीनां आलम्भाद्यभिधीयते ॥

(१)तत्र प्रथमेऽनुवाकेऽष्टादशिनामालम्भोऽभिधीयते । तदे-
तदिधत्ते । “प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत् ।
तमष्टादशिभिरनु प्रायुक्तः । तमाप्नोत् । तमाप्त्वाष्टादशिभिर-
वारुन्ध । यदष्टादशिन आलभ्यन्ते । यज्ञमेव तैराप्त्वा यजमा-
नोऽवरुन्धे” इति । प्रजापतिना सृष्टोऽश्वमेधयागाभिमानो
देवः केनापि निमित्तेन ‘अस्मात्’ प्रजापतेः, ‘अपाक्रामत्’
अपागच्छत् । तदा ‘तं’ अश्वमेधं, ‘अनु’लब्ध्वा ‘अष्टादशिभिः’,
अष्टादशसङ्ख्यायुक्तैः, रोहितो धूमरोहित इत्यादिभिरान्नातैः
पशुभिः, ‘प्रायुक्तः’ । एकैकस्मिन्ननुवाकेऽष्टादशसङ्ख्याका ये
पशव आन्नातास्तेऽष्टादशिनः । तेषामग्नौ प्रचेपलक्षणं प्रयोगं

कृतवान् तेन प्रयोगेण 'तं' अश्वमेधं, प्राप्य तैरेव पशुभिः
स्वाधीनं कृतवान् । तस्मादष्टादशिनो रोहितो धूमरोहित
इत्यादिभिरनुवाकैरुक्ताः प्रत्यनुवाकमष्टादशसंख्या मिलित्वाऽ-
शीत्यधिकशतसंख्याकाः पशव आलभ्यन्ते । 'तैः' पशुभिः,
'यज्ञं', प्राप्य स्वाधीनं करोति ॥

(२) पशुगतामष्टादशसंख्यां प्रशंसति । "संवत्सरस्य वा
एषा प्रतिमा । यदष्टादशिनः । द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः ॥ १ ॥
संवत्सरोऽष्टादश । यदष्टादशिन आलभ्यन्ते । संवत्सरमेव
तैरास्मा यजमानोऽवसन्त्ये" इति । य एतेऽष्टादशिनः पशवः त
एते संख्याया संवत्सरमासर्त्तुद्वारा संवत्सरोऽष्टादशसंख्या वि-
द्यते । अतः संख्यासाम्यात् 'तैः' पशुभिः, संवत्सरं प्राप्य स्वा-
धीनं करोति ॥

(३) तेषामुपाकरणाय यूपविशेषं विधत्ते । "अग्निष्टेऽन्यान्
पशून्मुपाकरोति । इतरेषु यूपेष्वष्टादशिनो जामित्वाय" इति ।
अष्टादशव्यतिरिक्ता येऽन्ये पशवः आदिष्टदेशरहिताः । तान्
सर्वान् 'अग्निष्टे', बध्धोपाकुर्यात् । अतएव सूत्रकारेणोक्तं ।
अश्वत्परगोमृगानग्निष्ठ उपाकरोति येषाञ्चानादिष्टो देश इति ।
'अष्टादशिनः', तु 'पशून्', अग्निष्ठव्यतिरिक्तेषु यूपेषूपकुर्यात्,
एवं सति सर्वेषां पशूनामेकविधत्वाभावादालस्यं न भवति ॥

(४) इतरयूपेष्वष्टादशिनमुपाकरणे विभज्य संख्यां विधत्ते ।
'नव नवालभ्यन्ते सवीर्यत्वाय" इति । एकैकस्मिन् यूपे 'नव
नव', पशवो बध्धोपाकर्त्तव्याः । रोहितो धूम इत्यादिषु दश-

खनुवाकेष्वाम्नातानां प्रत्यनुवाकमष्टादशानां पशूनां विभज्य
द्वयोर्यूपयोर्वन्धने सति विंशतिसह्याकेषु यूपेषु सर्वे पशवो
बध्यन्ते । तथा सति यजमानः सर्वोर्था भवति ॥

(५) अत्र यूपान्तरालेषु धारिता आरण्या ये पशवः तेषां
पशूनां समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगं निन्दामुखेन निषेधति । “यदा-
रण्यैः सः स्थापयेत् । व्यवस्तेतां पितापुत्रौ । अध्वान भामेयुः
विदूरं ग्रामयोर्ग्रामानौ स्थाताम् ॥ २ ॥ ऋचीकाः पुरुष-
व्याघ्राः परिमोषिण आयाधिनीस्तस्करा अरण्येष्वजाचेरन्”
इति । इन्द्राय राज्ञे सूकरो इत्याद्यनुवाकेषूक्ता आरण्याः
पशवो यूपान्तरालेषु धारयित्वापाकृताः । तैः पशुभिर्यदन्य
पशुवत् पाशुकं प्रयोगं समापयेत् तदानीं ते दोषाः प्रसज्ये-
रन् । तदेवोदाह्रीयन्ते । ‘पितापुत्रौ’, परस्परं ‘व्यवस्तेतां’ विरु-
द्धाथवसाद्यौ कलहकारिणौ भवेतां । अध्वानश्च विक्रामेयुः ।
अध्वशब्देन मार्गे गच्छन्तो जना उपलक्ष्यन्ते । ते च परस्परं
विरुद्धं क्रामेयुः परस्परबाधकाः स्युः आरण्यपशूनां तथा
विरुद्धत्वात् किञ्च ‘ग्रामानौ ग्रामयोः’, सोमानौ तयोर्ग्राम-
योर्विदूरं यथा भवति तथा ‘स्थातां’, ग्रामसीद्धोः अत्यन्त-
दूरत्वे सति मार्गमध्ये भयकारणं महारण्यमुत्पद्यतेत्यभिप्रायः ।
तेषु च ‘अरण्येषु’, ऋचीकादयः सर्वत उत्पद्येरन् ‘ऋचीकाः’
भक्षुकप्रभृतयः, हिंसिका मृगाः । व्याघ्रजातावतिकूराः ‘पुरुष-
व्याघ्राः’ मार्गचौराः, ‘परिमोषिणः’ चोरप्रभूणां सेना ‘आ-
याधिन्यः’ । मायाविलेनापहर्त्तारः ‘तस्कराः’ ॥

(६) एतेष्वारण्यपशुषु आक्षेपवादिनां पूर्वपक्षिणां मत-
मुपन्यस्यति । “तदाहुः । अपशवो वा एते । यदारण्याः ।
यदारण्यैः सः स्थापयेत् । क्षिप्रे यजमानमरणं मृतं हरेयुः ।
अरण्यायतना ह्यारण्याः पशव इति । यत्पशूनालभेत । अन-
वरुद्धाः अस्य पशवः स्युः । यत्पर्यग्निकृतानुसृजेत् ॥ ३ ॥ यज्ञ-
वैशसं कुर्यात्” इति । तत्रैष्वारण्यपशुष्वक्षेपवादिन एव
‘आहुः’ । ये ‘एते’ कर्मयोग्याः, पशवो न भवन्ति पशुकार्या-
भावात् । तथाहि किमेते पशवः समाप्तिपर्यन्तमनुष्ठेयाः
किंवा तेषामारम्भ एव माभूत् । अथवा प्रारब्धानां तेषां
पर्यग्निकरणादूर्ध्वमुत्सर्ग इति विचारणीयं । तत्र समाप्तिपर्यन्तं
प्रयोगे ‘क्षिप्रे’ स्वल्प एव काले, ‘मृतं यजमानं’, दाहार्थमारण्ये
पुत्रादयो ‘हरेयुः’, आरण्यपशुवधस्याप्यायुष्यहेतुत्वात् । य-
स्मादारण्यानां पशूनामारण्यमेवायतनं, अतो यजमानस्यापि
तत्रैवायतनं भवति । नापि द्वितीयः पक्षो युक्तः । आरण्याना-
मालम्भाभावे यजमानेन ‘पशवः’, न प्राप्येरन् । पर्यग्निकर-
णादूर्ध्वमुत्सर्गं तु पशुप्रयोगसमाप्त्यभावाद्यज्ञविघातं कुर्यात् ॥

(७) अत्र समाधानवादिनां मतं दर्शयति । “यत् पशू-
नालभते । तेनैव पशून्वरुन्धे । यत्पर्यग्निकृतानुसृजत्ययज्ञवै-
शसाय । अवरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति । न ‘यज्ञवैशसं’, भवति ।
न ‘यजमानमरणं मृतं’, हरन्ति” इति । आरण्यान् ‘पशून्’,
आलम्ब्यमुपाकरणं करोति तेनालम्भदोषाभावात् पशुप्राप्ति-
र्भवति । उपाकृतेषु पर्यग्निकरणस्यानुष्ठितत्वात् । ‘यज्ञवैशसं’,

सम्यच्यते । तदेतद्दोषद्वयराहित्यमुपसंहृतुं पुनरप्यवसृद्धा इत्यादिकमुच्यते । यत्तु यजमानस्य ग्रीध्रमरणमुक्तं तदपि न भविष्यति । आरण्यपशूनां बधाभावादित्यभिप्रेत्याह । न यजमानमरणं मृतः हरन्तीति ॥

(८) अग्निष्टयूपव्यतिरिक्तेषु यूपेषु नियुक्तानां रोहितो धूस्वरोहित इत्यनुवाकोक्तानामष्टादशानां ग्राम्यपशूनां समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगं विधत्ते । “ग्राम्यैः सः स्थापयति । एते वै पशवः क्षेमो नाम । सं पितापुत्राववस्यत । समध्वानः क्रामन्ति । समन्तिकं ग्रामयोर्ग्रामानौ भवतः । नर्चीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिनीस्तस्करा अरण्येष्वजायन्ते” ॥ ४ ॥ इति । रोहितादिभिः ‘ग्राम्यैः’, पशूभिः प्रयोगं समापयेत् । ‘एते’ ग्राम्याः, ‘पशवः’, ‘क्षेमः’, इत्येतत् ‘नाम’, अर्हन्ति, तैः प्रजापकारदर्शनात् । तस्मादारण्यपशूंसंस्थापने पितृपुत्रविरोधादयो ये दोषाः पूर्वमुपन्यस्तास्तत्र न भवन्ति ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

(१) प्रथमोऽनुवाके रोहितादीनां ग्राम्यपशूनाञ्च प्रयोगोऽभिहितः । द्वितीयेऽनुवाके चातुर्मास्यपशूनां प्रयोग उच्यते । तत्रादौ तावत् पूर्वोक्तानां ग्राम्याणामारण्यानाञ्च पशूनां प्रशंसा क्रियते । “प्रजापतिरकामयतोभौ लोकाववसन्धीयेति ।

स एतानुभयान् पशून्श्यत् । ग्राम्याः श्वारण्याश्च तानाल-
भत । तैर्वै स उभौ लोकाववाहन् । ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं
लोकमवाहन् । श्वारण्यैरमुम् । यद्ग्राम्यान् पशून्नालभते । इम-
मेव तैर्लोकमवाहन् । यदारण्यान् । अमुं तैः” इति । लोक-
द्वयप्राप्तिं कामयमानः ‘प्रजापतिः’, यथा द्विविधैः ‘पशुभिः’,
प्राप्तवान् । एवमन्योऽपि प्राप्नोति ॥

(२) अथ चातुर्मास्यपशून् विधत्ते । “अनवरूढो वा एतस्य
संवत्सर इत्याहुः । य इत इतश्चातुर्मास्यानि संवत्सरं प्रयुङ्क्त
इति । एतावान्वै संवत्सरः यच्चातुर्मास्यानि । यदेते चातुर्मास्याः
पशव आलभ्यन्ते । प्रत्यक्षमेव तैः संवत्सरं यजमानोऽवरूढे” इति ।
‘यः’ यजमानः, संवत्सरात् ‘इतः’, ‘चातुर्मास्यानि’, स्थापयित्वा
‘संवत्सरं प्रयुङ्क्ते’ संवत्सरमध्येऽस्मिन्नश्वमेधकर्माणि चातुर्मास्यपशून्
प्रवेश्य तान्यत्र कापि संवत्सरादहरेवावस्थाप्य संवत्सरमाश्वमि-
दमश्वमेधाख्यं कर्मानुतिष्ठति । ‘एतस्य’ यजमानस्य, पशवोऽन-
वरूढा अप्राप्ताः ‘इति’ एवमभिज्ञाः ‘आहुः’ । तत्रेयमुपपत्तिः ।
‘चातुर्मास्यानि’, इति, यदस्ति ‘एतावान्’, एव ‘संवत्सरः’ । नहि
चातुर्मास्यानुष्ठानपरिमितात् कालादन्यः संवत्सरो नामास्ति ।
तस्मात् ‘एते चातुर्मास्या पशवः’, आलभ्यव्याः, चातुर्मास्येषु हि
चत्वारि पर्वाणि विद्यन्ते, वैश्वदेव-वरुणप्रघास-साकमेध-श्रुनासि-
रीयाख्यानि । तत्सम्बन्धिनश्च पशवः सूत्रकारेणोदाहृत्य कृष्ण-
शीवा आग्नेया वभ्रवः उपध्वस्ताः सावित्राः सारस्वत्या वत्सतरोः
पौष्णश्यामाः पृष्णयो मारुताः बह्वरूपा वैश्वदेवा वशा द्यावा-

पृथिव्याः कृष्णघीवा इत्युक्तमित्यादयः । त एते वैश्वदेवपर्व-
विषयाः पशवः । वैश्वदेवे हि पर्वण्याग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपति
सौम्यं चरुमित्यादीनि यद्देवताकानि हवींय्यान्नातानि तद्देव-
ताका एव कृष्णघीवाद्याः पशवः शाखान्तरोक्ताः सूत्रकारे-
णोदाहृताः । एवमुत्तरपर्व्वसम्बन्धिनोऽपि पशवः सूत्रे द्रष्ट-
व्याः । एकैकस्य देवस्य त्रयः पशव इत्यभिप्रेत्य कृष्णघीवा
इत्यादि बहुवचननिर्द्देशः । 'तैः' चातुर्न्मास्य पशुभिरैकस्मि-
न्नेव दिनेऽनुष्ठितैरपि, 'संवत्सरं', 'प्रत्यक्षमेव' सम्पूर्णमेव, 'यज-
मानः', प्राप्नोति ॥

(२) चातुर्न्मास्यपशून् विधाद्यैकादशिनान् पशून् विध-
त्ते । "विवा एष प्रजया पशुभिर्चध्यते । यः संवत्सरं प्रयुक्ते ।
संवत्सरः सुवर्गो लोकः ॥ २ ॥ सुवर्गं तु लोकं नापराधोति ।
प्रजा वै पशव एकादशिनी । यदेत एकादशिनाः पशव आ-
लभ्यन्ते । साक्षादेव प्रजां पशून् यजमानोऽवरुन्धे" इति । 'यः'
यजमानः, चातुर्न्मास्यपशुभिः 'संवत्सरं', अनुतिष्ठति । 'एषः'
यजमानः, 'प्रजया' 'पशुभिः', 'वृद्ध्यते' वियुक्त एव भवति, अनु-
ष्ठाने प्रवृत्तस्य प्रयोज्यार्थप्रयत्नाभावात् । स्वर्गलोकस्तु संवत्सरा-
त्मक इति कृत्वा तं 'लोकं ना पराधोति' । अपराधस्तु लोक-
प्राप्त्यभावः, सोऽस्य न भवति । तर्हि प्रजापशुप्राप्तेः क उपाय
इति स उच्यते । येयं पञ्चैकादशिनी सा प्रजापशुस्वरूपैव ।
तस्मात् 'एकादशिनाः पशवः', आलम्ब्ययाः । ते च द्विप्रकाराः,
प्राकृता आश्वमेधिकाश्च । आग्नेयः कृष्णघीवः सारस्वती मेघी-

त्याद्यनुवाकेनोक्ताः प्राकृताः । अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिर-
नङ्गानित्याद्यनुवाकेनोक्ता आश्वमेधिकाः । अत एव सूत्रकार
आह । द्वयानैकादशिनानालभन्ते प्राकृतानाश्वमेधिकांश्चेति
एतेषामालम्बनेन 'साचादेव' कालविलम्बमन्तरेणैव, 'प्रजां
पशून् यजमानः', प्राप्नोति ॥

(४) एकादशिनान् पशून्विधाय दशिनः पशून् विधत्ते ।
“प्रजापतिर्विराजमसृजत । सा सृष्टाश्वमेधं प्राविशत् । तां
दशिभिरनु प्रायुक्त । तामाप्नोत् । तामाप्त्वा दशिभिरवारु-
न्ध । यद्दशिन आलभ्यन्ते ॥ ३ ॥ विराजमेव तैराप्त्वा यज-
मानोऽवरुन्धे” इति । पुरा 'प्रजापतिः', 'विराजं' अन्नं, सृष्टवान् ।
अन्नं वै विराडिति श्रुत्यन्तरं । 'सा' च 'सृष्टा' विराट्, प्रजा-
पतेरपेता सती स्वात्मनो गोपनाया 'अश्वमेधं', 'प्राविशत्', तदा
प्रजापतिः 'तां' विराजं, “अनुलक्ष्य”, दशिनामकैः पशुभिर-
नुष्ठानं कृतवान् । ततः 'तां' विराजं, प्राप्य तैरेव 'दशिभिः',
'तां', स्वाधीनां कृतवान् । तस्मात् 'दशिनः', पशव, आल-
ध्वयाः । इन्द्राय राज्ञे शूकर इत्यादिव्यनुवाकेषूक्ता आरण्याः
पशवः । एकैकस्मिन्ननुवाके दशसङ्ख्याविशिष्टत्वेन दशिन इत्यु-
च्यन्ते । 'तैः' दशभिः, अन्नं प्राप्य स्वाधीनं करोति ॥

(५) पशुवर्गसङ्ख्यां विधत्ते । “एकादश दश त आल-
भ्यन्ते । एकादशाक्षरा चिष्टुप् । त्रैष्टुभाः पशवः । पशून्नेवा-
वरुन्धे” इति । दशानां पशूनां वर्गो दशशब्देनोच्यते ।
तादृशा वर्गा एकादशसङ्ख्याकाः इन्द्राय राज्ञे शूकर इत्यार-

भ्य सुपर्शः पर्जन्य इत्यन्तेषु एकादखनुवाकेषु आज्ञातत्वात् ।
अतो वर्गनिष्ठैकादशसङ्ख्यायाः त्रिष्टुप्च्छन्दोद्वारा पशुप्राप्ति-
र्भवति । यद्यप्याद्यानुवाक एकादश पशव आज्ञाताः । तथा-
प्यन्येष्वनुवाकेषु दशानामेवाज्ञातत्वात् बह्वनुरोधेन 'दशत'
इत्युक्तं ॥

(६) एतेषु सर्वेषु पशुदेवताभेदं जातिभेदं वर्णादिरूप-
भेदं च क्रमेण प्रशंसति । “वैश्वदेवो वा अश्वः । नानादेवत्याः
पशवो भवन्ति । अश्वस्य सर्वत्वाय । नानारूपा भवन्ति । त-
स्मान्नानारूपाः पशवः । बह्वरूपा भवन्ति । तस्मादह्वरूपाः
पशवः समृद्धौ” इति । विश्वेऽपि देवा यस्याश्वस्य देवताः सोऽयं
'वैश्वदेवः' । तच्च सर्वदेवतात्मकप्रजापतिरूपत्वादुपपन्नं । अतो-
ऽश्वस्य सर्वपश्व्यात्मकत्वात् 'पशवो नानादेवत्याः', कार्याः,
यदेवत्योऽन्यः पशुः अश्वस्यापि तदेवत्यत्वात् तत्पश्व्यात्मकत्व-
मुपपन्नं । इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्ण इत्यादौ
वराहहरिणादिजातिभेदश्रवणान्नानारूपत्वं । अतएवाद्यापि
नानाजातिभेदभिन्नाः 'पशवः', दृश्यन्ते । रोहितो धूम्रोहित
इत्यादौ वर्णभेदश्रवणात् बह्वरूपत्वं, अतएव लोकेऽपि वर्ण-
भेदभिन्नाः पशवो दृश्यन्ते ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) द्वितीये चातुर्मास्यादिपञ्चदशभिर्हिताः । तृतीये रो-
हितादीनां पशूनां वपाहोमसाहित्यमभिधीयते । तत्रादौ
ग्राम्यारण्यपशून् वज्रधा प्रशंसति । “अस्मै वै लोकाय ग्राम्याः
पशव आलभ्यन्ते । अमुष्मा आरण्याः । यद्ग्राम्यान् पशूनाल-
भते । इममेव तैर्लोकमवर्त्ये । यदारण्यान् । अमुं तैः । उभ-
यान् पशूनालभते । ग्राम्याः५ आरण्याः५श्च । उभयोर्लोकयो-
रवर्त्ये । उभयान् पशूनालभते ॥ १ ॥ ग्राम्याः५ आरण्याः५श्च ।
उभयस्यान्नाद्यस्यावर्त्ये । उभयान् पशूनालभते । ग्राम्याः५-
आरण्याः५श्च । उभयेषां पशूनामवर्त्ये” इति । ग्राम्यारण्य-
पश्वालम्बनेन लोकद्वयजयो ग्राम्यारण्यान्नाद्यजयो ग्राम्यारण्य-
पशुजयश्च भवति ॥

(२) एकैकस्य देवस्यान्नातं पशुचित्तं प्रशंसति । “त्रय-
स्तयो भवन्ति । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै”
इति । रोहितो धूमरोहितः कर्कशुरोहितः ते प्राजापत्या
इत्येकस्यैव ‘त्रयः’, प्राजापतेः पशव आन्नाताः । तथा वभुररण्य-
वभुः शुक्लवभुस्ते रौद्रा इत्येकस्यैव रुद्रस्य त्रय आन्नाताः ।
एव मन्यदप्युदाहार्यं ॥

(३) एकैकस्य वज्रपशुत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति । “ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति । तस्मात् सत्यात् ॥ २ ॥ अस्मिन् लोके
बहवः कामा इति । यत्तमानीभ्यो देवताभ्योऽन्येऽन्ये पशव

आलभ्यन्ते । अस्मिन्नेव तल्लोके कामान् दधाति । तस्मादस्मिन्
लोके बहवः कामाः” इति । ‘लोके’, ह्येकैकस्यैव पुरुषस्य पुत्र-
पशुधनादिविषयाः ‘बहवः कामाः’, दृश्यन्ते । तत् कस्मात्
कारणादिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यस्मादत्रैकैकस्यै देवतायै
बहवः पशव आलब्धास्तत्र बल्लकामसाधनं । ‘तस्मात्’, एकैकस्य
‘बहवः कामाः लोके’, भवन्ति ॥

(४) वपानां होमसाहित्यं विधत्ते । “त्रयाणां त्रयाणां
सह वपा जुहोति । आद्यतो वै देवाः । आद्यत इमे लोकाः ।
एषां लोकानामाप्त्यै । एषां लोकानां क्लृप्त्यै” इति । एकस्य
प्रजापते रोहितादयः पशवः तेषां ‘त्रयाणां’, ‘वपाः’, युग-
पद्भ्योतव्याः । एवमेकैकदेवताकेषु रौद्रादिषु सर्वेषु पशुषु
द्रष्टव्यं । त्रिभिः पशुभिः सम्बन्धत्वात् एकैको देवस्त्रिविधः ।
‘लोकाः’, च भूरादयस्त्रिविधाः । अतो लोकत्रयप्राप्त्यै वपा-
त्रयस्य सहहोमः ॥

(५) ग्राम्यपशूनामिवारणानामपि वपाहोमप्रशक्तिं वार-
यितुं तेषां परित्यागं विधत्ते । “पर्यग्निकृतानारणानु-
त्पृजन्त्यहिंसायै” ॥ ३ ॥ इति । पर्यग्निकरणपर्यन्तान् संस्का-
रान् कृत्वा तान् ‘आरणान्’, पशून् परित्यजेत् । स च परि-
त्यागो हिंसाराहित्याय सम्यच्यते ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) तृतीयेऽनुवाक एकदेवत्यानां पशूनां युगपद्वपाहो-
मोऽभिहितः । चतुर्थेऽथ रथयोजनालङ्कारादयो विधीय-
न्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । युञ्जन्ति ब्रध्नमिति दक्षिणयुगधूर्यं
तमश्वं युनक्तीति । सोऽयं मन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमास्मात् ।
युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्तुषः । रोचन्ते रोचना दिवि
इति । तत्र पूर्वार्द्धभागान् व्याचष्टे । “युञ्जन्ति ब्रध्नमि-
त्याह । अशौ वा आदित्यो ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति ।
अरुषमित्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवास्मै युनक्ति ।
चरन्तमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति । परि-
तस्तुष इत्याह ॥ १ ॥ इमे वै लोका परितस्तुषः । इमानेवास्मै
लोकान् युनक्ति” इति । स्वप्रकाशेन जगत्पट्टहणादादित्यः
‘ब्रध्नः’, इत्युच्यते । यागपरेषु रोषराहित्यादग्निः ‘अरुषः’ ।
सर्वदाचरणस्वभावत्वात् ‘वायुश्चरन्’ । परितोऽवस्थानात् पृ-
थिव्यादयस्तथो लोकाः परितस्त्रिवांसः । आदित्यादित्रयेणा-
यमश्वः स्तुष्यते । तादृशमश्वं रथयुगस्य दक्षिणभागे देवा
ऋत्विजो वा युञ्जन्ति ॥

(२) उत्तरार्द्धं व्याचष्टे । “रोचन्ते रोचना दिवोत्याह ।
नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति”
इति । दीप्तियुक्तानि ‘नक्षत्राणि’, ‘रोचनाः’ इत्युच्यन्ते । तास्य
रोचनाः ‘दिवि’ दीप्यन्ते । अनेनार्द्धदयकथनेन यजमाना

आदित्यादयः अन्ये योजिता भवन्ति । 'नक्षत्राणि', चैतदर्थं दीपयति ॥

(३) यदुक्तं सूत्रकारेण । युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी इति । तस्याश्वस्य पार्श्ववर्त्तिनावश्वौ 'प्रष्टी', इत्युच्यते । युञ्जन्तीत्यनुवर्त्तते । मन्त्रसु तत्काण्डे एवं पश्यते । युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसेति । तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "युञ्जन्त्यस्य काम्येत्याह । कामानेवासौ युनक्ति" इति । 'अस्य' यजमानस्य, रथे काम्यकामप्रदानसमर्थौ अश्वौ देवाः 'युनक्ति' । अनेन मन्त्रपाठेन यजमानार्थं 'कामानेव', सम्पादयति ॥

(४) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "हरी विपक्षसेत्याह । इमे वै हरी विपक्षसा । इमे एवासौ युनक्ति" ॥२॥ इति । 'विपक्षसा' तस्य प्रधानस्याश्वस्य विविधपार्श्ववर्त्तिनौ, 'हरी' दावश्वौ, युञ्जन्तीत्यन्वयः । 'इमे' द्यावापृथिव्यौ, 'एव', पार्श्ववर्त्तिनौ तावश्वौ, अतस्तयोर्यागेन द्यावापृथिव्यावेव 'युनक्ति' ॥

(५) तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "शोणा धृष्णू नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै नृवाहसा । अहोरात्रे एवासौ युनक्ति" इति । शोणवर्णौ धार्श्यायुक्तौ मनुष्यवाहकाविति मन्त्रो ब्रूते । तत्र 'अहोरात्रे', एव मनुष्याणां निर्वाहके । अतस्ते 'एव', अश्वरूपेण 'युनक्ति' ॥

(६) उक्तमन्त्रद्वयतात्पर्यं सङ्गृह्य दर्शयति । "एता एवासौ देवता युनक्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समञ्चै" इति । आदित्यं

ब्रध्नशब्दवाच्यमारभ्य अहोरात्रपर्यन्ता या देवता उक्ताः,
'एताः' सर्वाः, 'एव', 'अस्मै' यजमानार्थं, रथे युनक्ति ॥

(७) रथे ध्वजस्थापनं विधत्ते । "केतुं कण्वकेतव इति
ध्वजं प्रतिमुञ्चति । यश एवैनं राज्ञां गमयति" इति ।
सप्तमकाण्डोक्तस्य मन्त्रस्य केतुमित्यादिकं प्रतीकं । मन्त्रस्य
पाठार्थो तु तत्र च द्रष्टव्यो । अनेन ध्वजस्थापनेन सर्वेषां
राज्ञां मध्ये 'एनं' 'एव', राजानं, 'यशः', प्रापयति ॥

(८) यदुक्तं सूत्रकारेण । जीमूतस्तेति कवचमध्यूहते ।
धन्वनागा इति धनुरादत्त इत्यादि च । तच्च चतुर्थकाण्डे
समान्नातस्य जीमूतस्तेति अनुवाकस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति ।
"जीमूतस्तेव भवति प्रतीकमित्याह । यथा यजुरेवैतत्" इति ।
तस्मिन् यजुषि मन्त्रे अनाविद्धया तनुवा जयेति विजयः
प्रतीयते, स च तथैव भवति ॥

(९) रथमारुह्योत्तरस्थां दिशि यजमाने जलसमीपं गते
सति तत्राध्वर्युणा सप्तमकाण्डोक्तमन्त्रवाचनं विधत्ते । "ये ते
पन्थानः सवितः पूर्यास इत्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै"
॥ ३ ॥ इति । तदेतद्वचनं यजमानस्य जयाय भवति ॥

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण अपोश्चमवध्राप्य यद्वातो अपो
अगमदिति प्रदक्षिणमावर्त्तत इति । तत्र यद्वात इति मन्त्र-
गतस्योत्तरार्द्धस्येव स्तोतरित्यादेस्तात्पर्यं दर्शयति । "परा
वा एतस्य यज्ञ एति । यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेद्या एति ।
एतं स्तोतरेतेन पथा पुनरश्वमावर्त्तयासि न इत्याह ।

वायुर्वै स्तोता । वायुमेवास्य परस्ताद्धात्यावृत्यै” इति । ‘यस्य’
 यजमानस्य, उपाकरणसंस्कृतः ‘पशुः’, ‘वेद्याः’ ‘अन्यत्र’, गच्छ-
 ति ‘एतस्य’ यजमानस्य, ‘यज्ञः’, ‘परैति’ विनश्यति । अतो
 विनाशाभावार्थः एवमित्यादिमन्त्रार्थं पठेत् । हे ‘स्तोतः’,
 वायो ‘नः’ अस्मादीयं, ‘एतं’ अश्वं, ‘एतेन’ यथा वेदमार्गेण,
 ‘पुनः’, अप्यावर्त्तय । अस्मिन् मन्त्रे स्तोत्रशब्देन ‘वायुः’, विव-
 चितः । वायुर्हि तात्वादिवर्षस्थानाभिघातेन स्तोत्रमुत्पादयति ।
 तं ‘एव’, ‘वायुं’, ‘अस्य’ अश्वस्य, पृष्ठभागे स्थापयति । तत्राश्व-
 स्थावर्त्तनाय सम्यद्यते ॥

(११) अथ तस्याश्वस्य रथयोजनात् पूर्वै मणिभिः शृङ्गारं
 विधत्ते । “यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा
 एतदश्वस्य स्कन्दति । यदस्योपाकृतस्य लोमानि शीर्यन्ते ।
 यद्दालेषु काचानावयन्ति । लोमान्येवास्य तत्सम्भरन्ति” ॥ ४ ॥
 इति । यद्युपाकरणादिसंस्कृतस्याश्वस्य ‘लोमानि’, भूमौ पतेयुः ।
 तदानीं ‘गृहीतस्य हविषः’, स्कन्दनं, “यथा” तथैव ‘अश्वस्य’,
 स्कन्दनं भवति । तन्निवारणार्थमश्वस्य लोमसु काचोप-
 लक्षितान् सौवर्षराजतसामुद्रमणीन् ‘आवयन्ति’ आतान्
 कुर्वन्ति । तेन पतितानि ‘लोमानि’ पुनः सम्पादयति ॥

(१२) तत्र सप्तमकाण्डोक्तव्याहृतित्रयरूपान् मन्त्रान् वि-
 धत्ते । “भूर्भुवः सुवरिति प्राजापत्याभिरावयन्ति । प्राजा-
 पत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयन्ति” इति ।
 प्रजापतिशरीरभूतलोकत्रयवाचित्वाद्वाहृतयः ‘प्राजापत्याः’ ।

अश्वश्च 'प्राजापत्यः', तस्मात् 'एनं' अश्वं, स्वकीयदेवतया समृद्धं करोति ॥

(१३) व्याहृतिचयं पत्नीभेदेन व्यवस्थापयति । "भूरिति महिषी भुव इति वा वाताः । सुवरिति परिवृत्ती । एषां लोकानामभिजित्यै" इति । राज्ञः पत्युः उत्तममध्यमाधमा महिष्यादिशब्दैरुच्यन्ते । तत्र व्याहृतयो व्यवस्थिताः । तथाच सूत्रकार आह । भूरिति सौवर्णान् महिषी प्राग् वहाद्भुव इति, राजतान् वा वाताः प्रत्यग्वहात् प्राक्श्रोणेः, सुवरिति सामुद्रान् परिवृत्ती, प्रत्यक् श्रोणैर्वालेषु कुमार्यः शङ्खमणीनुपयन्त्यन्तीति । तदेतन्महिष्यादिभिस्त्रिभिर्मणिग्रथनं 'लोकानां', जयाय भवति ॥

(१४) तत्र महिष्या ग्रथनीयानां मणीनां कारणद्रव्यं विधत्ते । "हिरण्ययाः काचा भवन्ति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः ॥ ५ ॥ ज्योतिश्चैवास्मै राष्ट्रञ्च समीची दधाति" इति । 'काचाः' मणयः, 'हिरण्ययाः' सुवर्णेन निर्मातव्याः । हिरण्यस्य ज्योतिष्ठादश्वमेधस्य राष्ट्रप्रदत्वेन तद्रूपत्वादुभयमयस्यानुकूलं सम्पादयति ॥

(१५) मणिसङ्ख्यां विधत्ते । "सहस्रं भवन्ति । सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै" इति । स्वर्गस्थानां भाग्यद्रव्याणां वज्रमूर्त्त्यर्हत्वात् स्वर्गस्य सहस्रतुल्यत्वं ॥

(१६) यदुक्तं सूत्रकारेण । अथास्य स्वदेशानाज्जेनाभ्यञ्जन्ति । वसवस्त्वां जन्तु गायत्रेण कृन्दसेति । गौस्तुलेन महिषी रुद्रा

इति काशाम्बवेन वा वातादित्यादिमौखकृतेनाज्येनारिवृ-
त्तीति । तदिदं विधत्ते । “अप वा एतस्मात्तेज इन्द्रियं
पशवः श्रीः क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । वसवस्त्वां जन्तु
गायत्रेण छन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति । तेजो वा आज्यम् । तेजो
गायत्री । तेजसैवास्मै तेजोऽवरुन्धे ॥ ६ ॥ रुद्रास्त्वां जन्तु त्रैष्टु-
भेन छन्दसेति वा वाताः । तेजो वा आज्यम् । इन्द्रियं त्रि-
ष्टुप् । तेजसैवास्मा इन्द्रियमवरुन्धे । आदित्यास्त्वां जन्तु जाग-
तेन छन्दसेति परिवृत्ती । तेजो वा आज्यम् । पशवो ज-
गती । तेजसैवास्मै पशून्वरुन्धे” इति । ‘तेजः’ शरीरकान्तिः,
‘इन्द्रियं’ चक्षुरादिपाटवं, ‘पशवः’ गवाश्चादयः, ‘श्रीः’ धनादि-
समृद्धिः, अश्वमेधयाजिनो वज्रद्रव्यव्ययेन शरीरप्रयासेन च
तेजसादिकमपगच्छति अतस्तत्समाधानाय वसवस्वेत्यादिभि-
र्मन्त्रैर्महिव्यादयोऽभ्यञ्जनं कुर्युः । तत्र गौलुलवाद्याज्यस्य तेजो-
रूपत्वात् । मन्त्रोक्तानां गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीच्छन्दसां क्रमेण
तेज इन्द्रियपशुहेतुत्वात् सर्व्वमनेन प्राप्तं भवति ॥

(१७) अथाभ्यञ्जनस्य पत्नीकर्तृत्वं प्रशंसन्ति । “पत्नयोऽभ्यञ्ज-
न्ति श्रिया वा एतद्रूपं ॥ ७ ॥ यत्पत्नयः । श्रियमेवास्मिन् तद-
धति । नास्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीरपक्रामन्ति” इति । यः
पत्नीवज्रत्वं ‘श्रियाः’, स्वरूपं । धनवान् हि वज्रीः पत्नीरुदहति ।
अतः श्रीस्वरूपाः पत्न्योऽश्वमभ्यञ्जन्त्यः, तेनाभ्यञ्जनेन यजमाने
‘श्रियमेव’, सम्यादयन्ति । ततः ‘अस्मात्’, तेजसादयो ‘नाप-
क्रामन्ति’ ॥

(१८) उत्तक्रमेणालङ्कृतेश्वेश्ववगाहनं कृत्वा समागतेषु अनन्तरं मुख्यायाश्चाय पूर्वं प्रजापतित्वेन निहितानामन्न-
शेषाणामुपहरणं विधत्ते । “लाजीश्च्छाचीश्न् यशोममाश्न्
इत्यतिरिक्तमन्नमथायोपाहरन्ति । प्रजामेवान्नादीन् । कुर्वन्ते”
इति । उपलालनपूर्वकमश्वसम्बोधनार्थं लाज्यादिशब्दजातं ।
हे ‘लाजिन्’ लाजोपलक्षित युवन्, हे ‘शाचिन्’ शक्तिमन्,
हे ‘यशोमन्’ यशसःसम्पादक, इत्यादिमन्त्रेणान्नहोमेत्ववशिष्ट-
मन्नमानीयाश्चाय समर्पयेयुः । तेन स्वकीयां प्रजां अन्नाद-
नयुक्तां कुर्वन्ति ॥

(१९) अस्मिन् मन्त्रे उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति ।
“एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्भिः प्रजापत इत्याह । प्रजायामे-
वान्नाद्यं दधते” इति । हे ‘देवाः’, अश्वे प्रविश्य तत् ‘एतदन्नं’,
भक्षयत । हे ‘प्रजापते’, विशेषतः ‘तदन्नमद्भिः’, अनेन मन्त्र-
पाठभागेन पुत्रादिरूपायां ‘प्रजायामेवान्नाद्यं’, सम्पादयन्ति ॥

(२०) अथ पञ्चमकाण्डोक्तं मन्त्रं एतदन्नावघ्राणे विनियु-
क्ते । “यदि नावजिघ्रेत् । अग्निः पशुरासीदित्यवघ्रापयेत् ।
अव हैव जिघ्रति” इति । स्वयमेव ‘अवजिघ्रति’, चेत् तदा नाद्यं
मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । अन्यथानेन मन्त्रेण ‘अवघ्रापयेत्’ । ततः
स्वयमेवाघ्राणकृतं भवति ॥

(२१) अथ सप्तमकाण्डगतमन्त्रेण पञ्चमकाण्डगतमन्त्राभ्यां
चानुमन्त्रणं विधत्ते । “आक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी द्यौस्ते
पृष्ठं पृथिवी सधस्यमित्यश्वमनुमन्त्रयते । एषां लोकानाम-
भिजित्यै” इति । मन्त्रत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ॥

(२२) पञ्चमकाण्डोक्तमनुवाकं प्रयाजयाज्यारूपेण विनियुक्ते । “समिद्धो अञ्जकृदरं मतीनामित्यश्वस्याग्रियो भवन्ति स्वरूपत्वाय” इति । आसमन्तात् प्रीतिहेतवः ‘आग्रियः’ । तेषु मन्त्रेषु देवानां वक्षि प्रियमित्युच्यते । ‘अश्वस्य’, तथा करोति अतो मन्त्राणां स्वरूपत्वं ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थे रथयोजनाश्वालङ्कारावुक्तौ । पञ्चमे ब्रह्मोद्य-
नामको होतृब्राह्मणोत्तरकथितप्रश्नोत्तररूपाः संवादा उच्य-
न्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । उत्तरौ महिमानपरिवष्टौ कृत्वा
चालाले मार्ज्जयित्वाऽभितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्याय पर्युपविशेतो
दक्षिणतो ब्रह्मोत्तरहोता किंस्विदासीत् पूर्वचित्तिरित्येत-
स्यानुवाकस्य प्रष्टानि होतुः प्रतिज्ञातानि ब्राह्मण इति ।
प्रष्टानि प्रश्नवाक्यानि प्रतिज्ञातानि उत्तरवाक्यानि । तदिदं
ब्रह्मोद्यं विधत्ते । “तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृध्यते । यो-
ऽश्वमेधेन यजते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं वदतः ।
तेजसा चैवैनं ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयतः” इति । अश्वमेध-
याजिनः शरीरप्रयासेन तेजोवृद्धिः । मन्त्रवैकल्यसम्भवाद्ब्र-
ह्मवर्चसवृद्धिः । तदुभयपरिहाराय होतृब्राह्मणौ ‘ब्रह्मोद्यं’,
ब्रूयातां । जगत्स्थितिहेतोः परब्रह्मणो विषये संवादः ‘ब्र-
ह्मोद्यः’, तेन यजमानस्य तेजोब्रह्मवर्चससमृद्धिर्भवति ॥

(१) अग्निष्ठस्य यूपस्य दक्षिणभागे ब्रह्मण उपवेशनं विधत्ते । “दक्षिणतो ब्रह्मा भवति । दक्षिणत आयातनो वै ब्रह्मा । बार्हस्पत्यो वै ब्रह्मा । ब्रह्मवर्चसमेवास्य दक्षिणतो दधाति । तस्मादक्षिणोर्द्ध्वं ब्रह्मवर्चसितरः” इति । आहवनीयस्य दक्षिणभागो ब्रह्मणः प्रतिनियतं स्थानं । अतोऽत्रापि दक्षिणभागे उपविशेत् । बृहस्पतिदेवताकस्यायं ‘ब्रह्मा’ । अतोऽयं यजमानस्य दक्षिणभागे ‘ब्रह्मवर्चसं’, सम्यादयति । यस्मात्सम्यत्तिः, ‘तस्मात्’, दक्षिणभागोऽतिशयेन ब्रह्मवर्चसयुक्तो दृश्यते । दक्षिणहस्तेन हि होमपूजादिकं क्रियते ॥

(२) होतुर्यूपस्योत्तरभाग उपवेशनं विधत्ते । “उत्तरतो होता भवति ॥ १ ॥ उत्तरत आयातनो वै होता । आग्नेयो वै होता । तेजो वा अग्निः । तेज एवास्योत्तरतो दधाति । तस्मादुत्तरोर्द्ध्वं तेजसितरः” इति । सामिधेन्यनुवचनादौ वेद्या उत्तरश्रोणिर्होतुर्नियतं स्थानं । अतोऽत्रापि यूपस्योत्तरभाग उपविशेत् । दैविकेष्ट्वृत्तिं होतृत्वमग्नेरास्नातं, अग्निर्होता अग्निनाध्वर्यु इति । तत्सम्बन्धादयं मानुषो ‘होता आग्नेयः’ । अतः ‘अस्य’ यजमानस्य, उत्तरभागे ‘तेजः’, सम्यादयति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’, केषुचित् पुरुषेषु ‘उत्तरः’ वामभागः, शक्तिमत्तरः । दक्षिणोत्तरदेशौ द्वयोर्विहितौ, कस्य दक्षिणो- (कस्यो)त्तरः वेद्याकाङ्क्षितत्वात् ॥

(३) अग्निष्ठं यूपं तत्प्रतियोगित्वेन विधत्ते । “यूपमभितो वदतः । यजमानदेवत्यो वै यूपः । यजमानमेव तजसा

च ब्रह्मवर्चसेन च समर्द्धयतः” इति । यजमानवद्यूपस्य पशु-
प्रयोगनिर्व्वाहकत्वात् यजमानदेवत्वत्वं । तस्य पार्श्वयोः स्थित्वा
ब्रह्मवदने सति ‘यजमानमेव’, तेजोब्रह्मवर्चसाभ्यां समृद्धं
कुरुतः ॥

(५) तत्रोत्तरतोऽवस्थितो होता किंस्त्रिदित्यादीनि प्रश्न-
वाक्यानि पठति । दक्षिणतोऽवस्थितो ब्रह्मा द्यौरासीदित्याद्यु-
त्तरवाक्यानि पठति । तत्र प्रश्नवाक्यानि यथासमाज्ञातमनूय
तद्वाख्यानव्याजेनोत्तरवाक्यानां तात्पर्यं प्रदर्शयते । तत्र प्र-
थमप्रश्नवाक्यं दर्शयति । “किंस्त्रिदासीत् पूर्वचित्तिरि-
त्याह । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिः ॥ २ ॥ दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे”
इति । ‘पूर्वचित्तिः’ प्रथमतश्चेतयमाना, ‘किं’, नाम ‘आ-
सीत्’, इति प्रश्नः । या वृष्टिकारणभूता ‘द्यौः’, सैव प्रथमत-
श्चेतयमाना । प्रथमतो वृष्टौ सत्यां पश्चादोषधिद्वारा सर्वे
प्राणिनो जीवन्ति । एताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां वृष्टिहेतुं ‘दिव-
मेव’, प्राप्नोति, वृष्टिं लभत इत्यर्थः ॥

(६) द्वितीयं वाक्यं दर्शयति । “किंस्त्रिदासीद्बृहद्वय
इत्याह । अश्वो वै बृहद्वयः । अश्वमेवावरुन्धे” इति । युद्धे ज-
यद्वारा वीरजीवनहेतुत्वात् ‘अश्वो बृहद्वयः’ ॥

(७) तृतीयं दर्शयति । “किंस्त्रिदासीत् पिशङ्गिलेत्याह ।
रात्रिर्वै पिशङ्गिला । रात्रिमेवावरुन्धे” इति । अतिशयेन
रूपवतो ‘पिशङ्गिला’, ‘रात्रिः’, च तादृशी, चन्द्रिकया नक्षत्रैः
स्वरूपवत्प्रतिभासात् ॥

(८) चतुर्थं दर्शयति । “किंस्त्रिदामीत् पिलिप्पिले-
त्याह । अग्निं पिलिप्पिला । अन्नाद्यमेवावरुन्धे” ॥ ३ ॥ इति ।
प्रजासमूहनिमित्तस्य ध्वनिविशेषस्य ‘पिलिप्पिला’, इत्यनुकरणं,
तथाविधध्वनियुक्ता यस्मिन् गृहे धनसमृद्धिः, तत्र जनवा-
ज्जल्यान्निरन्तरं तथाविधः शब्दो भवति ॥

(९) पञ्चमं दर्शयति । “कः स्त्रिदेकाकी चरतीत्याह ।
असौ वा आदित्य एकाकी चरति । तेज एवावरुन्धे” इति ।
आदित्यस्य हि सहायनैरपेक्ष्येण जगद्भ्रमणं प्रसिद्धं ॥

(१०) षष्ठं दर्शयति । “क उ स्त्रिज्जायते पुनरित्याह ।
चन्द्रमा वै जायते पुनः । आयुरेवावरुन्धे” इति । कृष्णपक्षे
क्षीणशुद्धः शुक्लपक्षे ‘पुनर्जायते’, इति हि प्रसिद्धं ॥

(११) सप्तमं दर्शयति । “किंस्त्रिद्विमस्य भेषजमित्याह ।
अग्निर्वै हिमस्य भेषजम् । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे” इति । अग्नि-
सेवया हिमशैत्योपद्रवो निवर्त्यते ॥

(१२) अष्टमं दर्शयति । “किंस्त्रिदावपनं महदित्याह ।
॥ ४ ॥ अयं वै लोक आवपनं महत् । अस्मिन्नेव लोके प्रतिति-
ष्ठति” इति । ग्रीह्यादिवीजानां सर्व्वत आवापस्थानं भूमिः ॥

(१३) नवमं दर्शयति । “पृच्छामि त्वा परमं तं पृथिव्या
इत्याह । वेदिर्वै परोऽन्तः पृथिव्याः । वेदिमेवावरुन्धे” इति ।
यागसम्बन्धिनी या ‘वेदिः’, सा पृथिव्यामुत्कृष्टप्रदेशः । नहि
ततोऽन्य उत्कृष्टदेशः कश्चिद्विद्यते ॥

(१४) दशमं दर्शयति । “पृच्छामि त्वा भुवनस्य नाभि-

मित्याह । यज्ञो वै भुवनस्य नाभिः । यज्ञमेवावरुन्धे” इति ।
यथा शरीरस्य नाभिर्मध्यप्रदेशः, तथा ‘यज्ञः’, सर्वस्य लोकस्य
मध्यस्थानीयः । कर्माधीनत्वात् सर्वजगद्भवहारस्य ॥

(१५) एकादशं दर्शयति । “पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य
रेत इत्याह । सोमो वै वृष्णो अश्वस्य रेतः । सोमपोषमेवा-
वरुन्धे” इति । ‘वृष्णः’ सेतृत्वेन बलवतोऽश्वस्य सम्बन्धी सार-
भूतः पदार्थः सोमः । एवं सति ह्यश्वे चिरात्तरूपोऽश्वमे-
धाख्यः सोमयागो निष्पद्यते ॥

(१६) द्वादशं दर्शयति । “पृच्छामि वाचः परमं व्योमे-
त्याह । ब्रह्म वै वाचः परमं व्योम । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे”
॥ ५ ॥ इति । जगत्कारणं ‘ब्रह्म’, एव ‘वाचः’ वेदरूपायाः,
‘परमं व्योम’ पर्यवसानभूमिः । सर्वे वेदा यत् पदमामन-
न्तीति श्रुतेः । तदेवं ब्रह्मकार्यभूते कृत्तजगद्भवहारविषय-
प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्राभ्यां होतृब्रह्मणोः संवादरूपं ब्रह्मोद्यं
प्रसिद्धं ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे ब्रह्मोद्यमुक्तं । षष्ठसप्तमयोर्मृताश्वोपचारोऽभि-
धीयते । तत्रादावश्वसञ्ज्ञपनकालीयानुष्ठेयान् होमान् विध-
त्ते । “अप वा एतस्मात् प्राणाः क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन यजते ।

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति सञ्जप्यमान आहुतोर्जुहोति ।
 प्राणानेवास्मिन् दधाति । नास्मात् प्राणा अपक्रामन्ति”
 इति । अश्वमेधयाजिनोऽश्वबधदोषेणायुःसमाप्तेः पूर्वमेवाकस्मात्
 ‘प्राणाः’ ‘अपक्रामन्ति’ । अतस्तत्परिहाराय सप्तमकाण्डे चतुर्थ-
 प्रपाठके प्राणाय स्वाहेति योऽनुवाकः । तत्रत्यैर्मन्त्रैर्जुहुयात् ।
 तेन यजमाने ‘प्राणान्’, अवस्थापयति । ततो काले ‘प्राणा
 अस्मात् नापक्रामन्ति’ ॥

(२) यदुक्तं सूत्रकारेण । अन्वे अन्व्यात्यम्बिक इति प्रति-
 प्रस्थाता पत्नीमुदानयति तां दक्षिणान् केशपञ्चानुद्गृह्य
 सव्यान् प्रसृज्य दक्षिणानूरूनाग्नानाः सव्यानूरूनाग्नानाः समि-
 द्भिरभिधून्वन्त्यः त्रिप्रदक्षिणमश्वं धून्वन्त्यः पर्यन्त्यवन्ती स्वेति
 सव्यानुद्गृह्य दक्षिणान् प्रसृज्य सव्यानूरूनाग्नाना अनभि-
 धून्वन्त्यस्तिः प्रतिपर्यन्ति । प्रदक्षिणमन्ततो यथा पुरस्तात् नव-
 क्तलः सम्पादयन्तीति । तत्रावन्तीस्वेति मन्त्रं पठित्वा तस्य
 तात्पर्यं दर्शयति । “अवन्ती स्थावन्तीस्त्वावन्तु । प्रियं त्वा
 प्रियाणां । वर्षिष्ठमाप्यानां । निधीनां त्वा निधिपतिः हवामहे
 वसो ममेत्याह । अपैवास्मै तद्भुवते ॥ १ ॥ अथो ध्रुवन्त्ये-
 वैनं । अथोऽन्येवास्मै ऋवते” इति । हे राजपत्यः यूयम् ‘अव-
 न्ती स्था’ अश्वं रक्षयन्त्य स्था, हे अश्व ‘त्वा’, ‘अवन्तीः’ पालयित्वः
 पत्यः, ‘अवन्तु’, ‘मम’, ‘वसो’ वासयितः, तादृशं हे अश्व ‘प्रिया-
 णां’, वसूनां मध्ये अत्यन्तं ‘प्रियं त्वां’, ‘हवामहे’ वयं पत्य आ-
 क्रयामः । कीदृशं त्वां, ‘आप्यानां’ आप्तव्यानां वसूनां मध्ये,

‘वर्षिष्टं’ अतिशयेन प्रवृद्धं, किञ्च ‘निधिपतिं’ शङ्खपद्मादि-
निधिविशेषाणां पालकं । अथवा किमनेन विशेषणेन सर्व-
निधीनां पालकं त्वामाकृष्याम इति मन्त्रार्थः । ‘तत्’ तेन
मन्त्रेण, ‘अस्त्रै’ अश्वाय, ‘अपङ्गुवते एव’ एनं अश्वम् अप-
लपन्त्येव । नहि मृतोऽश्वः परमार्थत आकृष्टुं शक्यते । किञ्च
अनेन आकृष्टानेन अश्वम्, ‘एनं’, ‘ध्रुवन्ति’ चालयन्त्युत्थापयन्ति,
अपि च अनेन चालनेनाश्वमेनं ‘निङ्गुवते’, एवमुत्थापनमपि
मृतस्याश्वस्यापलाप एव । तस्मादप्युपचार इत्यभिप्रायः ॥

(३) प्रदक्षिणत्रयं विधत्ते । “त्रिः परिचयन्ति । त्रय इमे
लोकाः । एभ्य एवैनं लोकेभ्यो ध्रुवते” इति ॥ पत्यः प्रदक्षिण-
त्रयेणैनमश्वं लोकत्रयव्यवहारार्थं ‘ध्रुवते’ चालयन्त्युत्थापयन्ति ॥

(४) त्रिवारं पुनरप्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते । “त्रिः पुनः
परिचयन्ति । षट् सम्पद्यन्ते । षड् वा चतत्रः । चतुभिरेवैनं
ध्रुवते” इति । पूर्वेण प्रदक्षिणावृत्तित्रयेण सहितस्य विपरी-
तावृत्तित्रयस्य षट्सङ्ख्यापपत्तिः ॥

(५) पुनरपि त्रिः प्रदक्षिणावृत्तिमभिप्रेत्य मिलित्वा सङ्ख्यां
विधत्ते । “अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति ॥२॥ ये यज्ञे ध्रुवनं
तन्वते । नवह्रलः परिचयन्ति । नव वै पुरुषे प्राणाः । प्राणा-
नेवात्मन्द्धते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति” इति । ‘ये’ पुरु-
षाः, ‘यज्ञे’, ‘ध्रुवनं’ कम्पनं, कुर्वते । ‘एतेभ्यः प्राणाः’, ‘अप-
क्रामन्ति’, एव । अतस्तत्परिहाराय ‘नवह्रलः’, परिभ्रमणं
कुर्यात् । पुरुषशरीरे नवसु द्वारेषु नवसङ्ख्याकाः प्राणा

वर्त्तन्ते । तान् स्वात्मनि सम्पादयन्ति । ततश्च प्राणा एतेभ्यो नापक्रामन्ति ॥

(६) यथोक्तस्य मृतोपचारस्यानुष्ठानार्थं प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं पत्न्यापनयनं विधत्ते । “अग्ने अग्नान्यस्मि क इति पत्नीमुदानयति । अङ्गतैवैनाम्” इति । अस्मादिशब्दैः प्रतिप्रस्थाता महिषीं सम्बोधयति । तेन तामाह्वयत्येव । एतच्चान्यासामप्युपलक्षणं ॥

(७) यदुक्तं सूत्रकारेण, सुभगे काम्योलवासिनीति शोणेन वाससाध्वर्युर्महिषीमश्वञ्च प्रच्छाद्येति । तस्मिन् मन्त्रे प्रथमभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “सुभगे काम्योलवासिनीत्याह । तप एवैनामुपनयति” इति । अत्र प्रतिप्रस्थाता महिषीं सम्बोधयति, हे ‘सुभगे’ सौभाग्ययुक्ते, हे ‘काम्योलवासिनि’ शृङ्गारार्थं विचित्रदुकूलवस्त्रोपेते । अनेन सम्बोधनेन महिषीं ‘एनां’, ‘तप एव’, प्रापयति, मृतेनाश्वेन सह भोगार्थमाह्वानं सन्तापहेतुत्वात्तत्पस्थानीयं ॥

(८) द्वितीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “सुवर्गे लोके सम्प्राप्त्यर्थमित्याह ॥ ३ ॥ सुवर्गमेवैनां लोकं गमयति” इति । हे महिषि त्वमश्वेत्येतौ युवां स्वर्गलोकसदृशसुखनिमित्तमिदं वस्त्रं सम्यगाच्छादयतं । अनेन मन्त्रभागेन महिषीं स्वर्गमेव प्रापयति ॥

(९) तृतीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “आहमजानि गर्भधमालमजासि गर्भधमित्याह । प्रजा वै पश्यते गर्भः ।

प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते” इति । हे अथ गर्भधारणहेतुं
 त्वां ‘अहं’ महिषी, ‘अजानि’ प्राप्तवानि, तच्च ‘गर्भधं’
 गर्भधारकं कलत्ररूपं महिषीशरीरं, ‘अजासि’ प्राप्नुहि ।
 यद्यप्ययं भागो महिष्यैव पठितुं युक्तः । तथापि तदभिप्राया-
 नुवादरूपेणाध्वर्युः पठतीत्यविरोधः । गर्भस्य प्रजापशुरूप-
 त्वादेतस्मिन् मन्त्रे पठिते सति प्रजां पशुञ्चात्मनि स्थापयति ॥

(१०) यदुक्तं सूत्रकारेण । गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां सौ-
 वर्णाभिः सूचीभिर्महिव्यश्वस्यासिपथान् कल्पयन्ति* प्राक्क्रो-
 डात्, एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वातात्, प्रत्यक्रोडात् प्रा-
 द्भाभेः, एवमुत्तराभ्यां लौहीभिः सीसाभिर्वा परिवृत्ती शेष-
 मिति । तत्रासिपथान् विधत्ते । “देवा वा अश्वमेधे पवमाने ।
 सुवर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यत्
 सूचीभिरसिपथान् कल्पयन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञास्यै”
 इति । पुरा कदाचित् ‘देवाः’, हि पवमानस्तोत्रे प्रवृत्ते
 सति तत्र स्वर्गहेतुं अश्वं न ज्ञातवन्तः । ‘तं’, ‘अश्वः’, तु
 ज्ञातवान् । अतः स्वर्गज्ञानाय मृतस्याश्वस्य शरीरे सूचीभिः
 ‘असिपथाः’, कल्पनीयाः । यथा लोके सूकरः खड्गेन छि-
 द्यते । एवमश्वोऽपि ह्येदनीयः । अतः खड्गप्रहारस्थानलाञ्छ-
 नानि सूचीभिः कर्तव्यानि । त एतेऽसिपथा इत्युच्यन्ते ॥

(११) तस्मिन्नसिपथकल्पने पञ्चमकाण्डोक्तेन गायत्री
 त्रिष्टुबित्यनुवाकेन मन्त्रा आम्नाताः, तेषां स्पष्टार्थतां दर्श-

* एकमहिषीकर्तृके कल्पयन्तीत्यत्र नञ्त्वं चिन्त्यम् ।

यति । “गायत्री त्रिष्टुप् जगतीत्याह ॥ ४ ॥ यथा यजुरेवैतत्”
इति । तेषु मन्त्रेषु गायत्र्यादिदेवताः सूचीभिः शिष्यन्त्विति
सूचीवेधनमान्नातं । तत्तथैव क्रियते ॥

(१२) सूचीनामवान्तरभेदं विधत्ते । “अथः सूचो भ-
वन्ति । अस्यस्यो रजता हरिणः । अस्य वै लोकस्य रूपम-
यस्यस्यः । अन्तरिक्षस्य रजताः । दिवो हरिणः । दिशो वा
अयस्यस्यः । अवान्तरदिशा रजताः । ऊर्द्धा हरिणः । दिश
एवासौ कल्पयति” इति । तत्र परिवृत्त्या लोहमयः ‘सूचः’,
वावातायाः रजतमयः, महिष्याः सुवर्णमयः । ताश्च क्रमेण
लोकत्रयरूपा दिगादिरूपाश्च अतः ‘अस्य’ यजमानस्य, ‘दिशः’
स्वव्यापारचमाः, करोति । एवं लोकत्रयमपीति द्रष्टव्यं ॥

(१३) यदुक्तं सूत्रकारेण । कस्त्वाच्छति कस्त्वा विशास्ती-
त्यस्य त्वचमाच्छति चन्द्रनाममेदस्तदुद्धरति नाश्वस्य वपा
विद्यत इति । तत्र पञ्चमकाण्डोक्तमन्त्रस्य कस्वेत्यनुवाकोक्तस्य
तात्पर्यं दर्शयति । “कस्त्वाच्छति कस्त्वाविशास्तीत्याहाहिः-
साचै” इति । हे अश्व ‘त्वां’, ‘कः’ प्रजापतिः, ‘च्छति’ खड्गेन
हिनन्ति, तथा ‘कः’ प्रजापतिरेव, ‘त्वां’ ‘विशास्ति’ विशसनं
अवयवविभागेन छेदनं करोति । अत्र मन्त्रे प्रजापत्युक्तेरहिं-
सार्थः । स हि जगद्विधातृत्वाद्यथा हिंसा न भवति तथा छेत्तुं
जानाति ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे अश्वस्य मृतोपचारः सञ्ज्ञपनप्रकारश्चेत्तः । सप्तमे मृतोपचारविषया अवशिष्टा मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अश्वेन सह वस्त्राच्छादिता महिषी यदा सोऽश्वो निद्रातीत्येवं ह्यिन्नाति । तदा तदा पत्य इतराः तां महिषीं प्रोत्साहयन्ति । प्रोत्साहनमन्त्रास्त्रोर्द्धामेनामित्यादयः । तत्र प्रथममन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अप वा एतस्माच्छ्रीं राष्ट्रं क्रामति । योऽश्वमेधेन यजते । ऊर्द्धामेनामुच्छ्रयतादित्याह । ओर्वै राष्ट्रमश्वमेधः । अश्वमेवासौ राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति” इति । अश्वमेधयाजिनः सकाशाच्छ्रियो राष्ट्रस्य चापगमो भवति । बद्धधनव्ययेन अश्वोपगमः । अत एव राष्ट्रं पालयितुमशक्तत्वात् राष्ट्रस्यापगमः । तत्परिहारार्थमितराः पत्यः ऊर्द्धामिति पादं पठन्ति । तस्यायमर्थः हे अश्व ‘एनां’ महिषीं प्रति, स्वकीयां पुंलिङ्गव्यक्तिं ‘ऊर्द्धमुच्छ्रयतात्’ यथोर्द्धा व्यवतिष्ठते तथोच्छ्रितां कुर्वीति, एवं सत्यश्वमेधस्य श्रीरूपत्वात् राष्ट्ररूपत्वाच्च तदवयवस्योच्छ्रितत्वप्रार्थनया ‘अयं राष्ट्रं’, च ‘ऊर्द्धं’, यथा भवति तथैवोन्नतं करोति ॥

(२) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “वेणुभारं गिराविवेत्याह । राष्ट्रं वै भारः । राष्ट्रमेवासौ पर्यूहति” इति । व्यक्तेरौन्नत्ये दृष्टान्तोऽस्मिन् पादेऽभिधीयते । यथा वेणुभारवाही कस्मिंश्चिद्गिरौ वेणुं क्लिप्त्वा भारं बध्वा स्वशिरस्वारोपयितुं सौकर्याय वृत्ताद्यवष्टम्भेन तं भारमूर्द्धायमवस्थापयति तद्वत् ।

अत्र राष्ट्रस्य भारस्थानीयत्वात् । यजमानार्थं 'राष्ट्रमेव', परितः समादधाति ॥

(१) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "अथास्या मध्यमेध-
तामित्याह । अथैवं राष्ट्रस्य मध्यम् ॥ १ ॥ अथमेवावरुन्धे" इति ।
अथस्य पुंलिङ्गव्यक्तावुच्छ्रितायां 'अथ' अनन्तरं, 'अस्याः'
महिष्याः, शरीरमध्यं स्तिलिङ्गं । 'एधतां' उत्साहेन वर्धतां,
अतो धनादिसमृद्धिरूपायाः अथ एव राष्ट्रमध्यरूपत्वात्
'अथमेव', प्राप्नोति ।

(४) चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "शीते वाते पुनन्निवे-
त्याह । चेमौ वै राष्ट्रस्य शीतो वातः । चेममेवावरुन्धे" इति ।
पक्वानां धान्यानां खले यदा शोधनं क्रियते । तदा प्रातः-
काले 'शीते', प्रवृत्ते सति धान्यं 'पुनन्' शोधयन्, पुरुष उत्साहेन
यथाभिवृद्धिं गच्छति तद्वत् । अत्र शीतवातस्य तापनिवा-
रकत्वेन चेमरूपत्वाद्यजमानः 'चेममेव', प्राप्नोति ॥

(५) प्रोत्साहनमन्त्रेषु प्रथमं व्याख्याय द्वितीयमन्त्रे प्रथम-
पादस्य तात्पर्यं दर्शयति । "यद्धरिणी यवमन्तीत्याह । विड्वै
हरिणी । राष्ट्रं यवः । विश्वैवास्मै राष्ट्रञ्च समीची दधाति"
इति । अत्र महिषीं सान्त्वयितुमनेनोत्तरेण च पादद्वयेन
दृष्टान्तोऽभिधीयते । यदा 'हरिणी', काचित् रात्रौ समा-
गत्य क्षेत्रे फलितं 'यवं', भक्षयति । तत्र यथा खामी न
जानाति तथा हे महिषि त्वमपि देवतारूपेण त्वामनुभू-
यान्निर्हितमश्वं न जानासीति पादद्वयस्याभिप्रायः । तत्र

हरिणीयवशब्दाभ्यां प्रजाराष्ट्रञ्चेत्युभयं सूच्यते । तत्प्रजा वलि-
हरणात् हरिणीस्थानीया, यदा राजस्वामिकायां भूमावुत्पन्न-
धान्यमक्षणात् हरिणीसादृश्यं, राष्ट्रस्य भोग्यत्वाद्यवसादृश्यं ॥

(६) अत एतत्पाठेन प्रजाया राष्ट्रस्य च सम्यक् समानुकूल्यं
सम्पादयति । “न पुष्टं पशुमन्यत इत्याह । तस्माद्राजा पशू-
न् पुष्यति” ॥ २ ॥ इति । हरिण्या यवे भक्षितेऽपि हरिणी-
रूपं पशुं ‘पुष्टं’, क्षेत्रिको ‘न’, जानाति । यस्मादेवं क्षेत्रस्वामी,
‘तस्मात्’, कृत्स्नभूमिस्वामी ‘राजा’, ‘पशून् न पुष्यति’ इति
पशुपुष्टिं स्ववृत्तितया न गणयति । वैश्यस्य वृत्त्यन्तराभा-
वात् पशुपुष्टिमसौ वज्र मन्यते । राजा तु प्रभूतधनसमृद्धत्वात्
न गणयति ॥

(७) द्वितीयद्वितीयपादयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “शूद्रा यदर्थ्य-
जारा न पोषाय धनायतीत्याह । तस्माद्वैशीपुत्रं नाभिषिञ्चन्ते”
इति । ‘यत्’ यदा कदाचित्, दासी स्वकीयस्वामिना जारेण
युक्ता भवति । तदा सा दासी स्वामिस्त्रीकारमात्रेणात्यन्तं
हृष्यति न तु स्वकीयकुटुम्बपोषाय धनमात्मन इच्छति, न हि
स्वामिस्त्रीकाराद्भनमधिकं मन्यते । तथा हे महिषि मनुष्य-
शरीरा त्वमपि देवतारूपस्याश्वस्य स्त्रीकारादेव परितुष्टा
भव । न तु तुच्छमिमं मानुषं भोगमपेक्षसेति मन्त्राभिप्रायः ।
यस्मादत्र दास्या धनराहित्यं सूचितं । ‘तस्मात्’, दासीवन्नीच-
जातवैश्यस्त्रियाः पुत्रं धनानर्हं राज्यार्थं ‘नाभिषिञ्चन्ते’ ॥

(८) द्वितीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “इयं यका-

शकुन्तिकेत्याह । विड्वै शकुन्तिका । राष्ट्रमश्वमेधः । विशञ्चै-
वास्मै राष्ट्रञ्च समीची दधाति” इति । ‘इयं’ प्रत्यक्षतो दृश्य-
माना, ‘यकाशकुन्तिका’ या काचित्पक्षिस्त्री विद्यते, सा च
पक्षिणं पृष्ठतो गच्छत्येव । न तु पृष्ठं क्षाचिदवतिष्ठते । हे
महिषि एवं त्वमपि न हृष्यसि तदेतदयुक्तमिति मन्त्राभि-
प्रायः । अत्र शकुन्तिकाशब्देन पक्षिस्त्रीमदृशो प्रजा सूच्यते,
अश्वमश्वमेधश्च राष्ट्रमदृशः, तथा सति तत्पादपाठेन प्रजा-
राष्ट्रयोर्यजमान आनुकूल्यं सम्पादयति ॥

(९) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “आहलमिति
सर्पतीत्याह । तस्माद्राष्ट्राय विशः सर्पन्ति” इति । ‘आह-
लमिति पक्षिशब्दानुकरणं, तथाविधं शब्दं कुर्वन्तो पक्षि-
स्त्री पुमांसमपक्षिणं ‘सर्पति’ । यस्मात् मन्त्र एवमाह ‘तस्मात्’,
लोकेऽपि राष्ट्रार्थं शकुन्तिकास्थानीयाः प्रजाः प्रवर्तन्ते ॥

(१०) तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “आहतं गभेषस
इत्याह । विड्वै गभः । राष्ट्रं पसः । राष्ट्रमेव विश्वां हन्ति ।
तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम्” इति । अत्र गभशब्दे वर्णविप-
र्यासेन स्त्रीव्यञ्जनमगमाचष्टे । पसशब्देऽपि वर्णव्यत्यासेन सप-
मावापयोगं पुरुषव्यञ्जनमाचष्टे । स्त्रीव्यञ्जने पुंव्यञ्जनं ‘आह-
तं’, इति मन्त्रार्थः । अत्र स्त्रीव्यञ्जनवाचिना गभशब्देन प्रजा-
पलचिता । पुंव्यञ्जनवाचिना पसशब्देन राष्ट्रं सूचितं । ततः
प्रजायां ‘राष्ट्रं’, ‘आहन्ति’ संयोजयति । यस्मादेवं ‘तस्मात्’,
लोकेऽपि यत् ‘राष्ट्रं’ तत् ‘विशं’ ‘घातुकं’ प्रजां प्रति गमन-

शीलं उभयमपि परस्परं सम्बध्य वर्त्तत इत्यर्थः । चतुर्थपादः
स्पष्टत्वबुद्ध्या ब्राह्मणेनोपेक्षितः ॥

(११) चतुर्थमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “माता
च ते पिता च त इत्याह । इयं वै माता । असौ पिता ।
आभ्यामेदैनं परिददाति” इति । हे महिषि तव या ‘माता’,
यस्य तव ‘पिता’, तावुभौ सह शमनङ्कुरत इति मन्त्रार्थः । अत्र
पृथिवी द्यौश्च मातापितृशब्दाभ्यामुपलक्ष्येते, तथा सति द्यावा-
पृथिवीभ्याम्, ‘एव’, ‘एनं’ यजमानं, रक्षार्थं ‘परिददाति’ ॥

(१२) द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अग्रं वृचस्य
रोहत इत्याह । श्रीर्वै वृचस्याग्रं । अग्रमेवावरुन्धे” इति ।
‘वृचस्य’, कस्यचित् ‘अग्रं’ शाखया निर्मितं तल्पं, माता पिता
चारोहत इति मन्त्रार्थः । वृक्षाग्रशब्देनोत्कर्षसान्यात् ‘श्रीः’,
विवक्षिता । अतो यजमानः ‘अग्रमेव’, प्राप्नोति ॥

(१३) उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यं दर्शयति । “प्रसुलामीति ते
पिता गभे मुष्टिमतंसयदित्याह । विड्वै गर्भः । राद्रं मुष्टिः ।
राष्ट्रमेव विश्राहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशां घातुकम्” इति । हे
महिषि ‘ते पिता’, ‘प्रसुलामि’ प्रवेशयामीत्येवमुक्त्वा ‘गभे’
योनौ, ‘मुष्टिं’ मुष्टिसदृशं, ‘मेद्रं’, ‘अतंसयत्’ प्रावेशयत्, एव-
मयमश्वश्चकार । अतो हे महिषि त्वमुत्तिष्ठेति मन्त्राभिप्रायः ।
तत्र गभमुष्टिशब्दाभ्यां प्रजाराष्ट्रयोरुपलक्षितत्वात्तयोः सम्बन्धः
पूर्ववदत्र सम्पादितो भवति, एवमत्र महिष्या आह्वानार्था
इतरपत्नीवचनरूपा मन्त्रा व्याख्याताः ॥

(१४) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिमतीमृचमन्तो जपित्वेति’ । तदिदं विधत्ते । “अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूतं वदन्ति । दधिक्राव्णो अकारिषमिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति । प्राणा वै सुरभयः । प्राणानेवात्मन्द्धते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति” इति । ‘यज्ञे’ यागप्रयोगमध्ये, ‘ये’ मनुष्याः, ‘अपूतं’ अपवित्रं याम्योक्तिरूपं, ‘वदन्ति’ । ‘एतेभ्यः’ जनेभ्यः, ‘प्राणाः’ अपक्रामन्ति’ । अतः तन्निवारणार्थं सर्वा अपि ‘सुरभिमती’, ब्रूयुः । सुरभि नो मुखाकरदित्येवं सुरभिप्रब्धो यस्मात्प्रचक्षि मेयं सुरभिमती प्राणानां सुरभिगन्धवत् प्रियत्वात्तन्मन्त्रपाठेन ‘प्राणान्’, आत्मनि सम्पादयन्ति । तत ‘एभ्यः’ स्त्री-जनेभ्यः, ‘प्राणा नापक्रामन्ति’ ॥

(१५) यदुक्तं सूत्रकारेण । ‘आपोहिष्ठोद्याभिर्मार्जयित्वेति’ । तदिदं विधत्ते । “आपोहिष्ठामयोभुव इत्यग्निरमार्जयन्ते । आपो वै सर्वा देवताः । देवताभिरेवात्मानं पवयन्ते” इति । देवतादिजगदुत्पत्तेः प्राक् तत्कारणत्वेनापः समाम्नाताः । ‘आपो वा इदमासंत्सलिलमेवेति’ । अतः कारणत्वात् सर्व-देवतारूपाः ‘आपः’, ततः अवरूपाभिर्देवताभिरेवात्मानं शोधयन्ति ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(१) सप्तमे मृताश्वोपचारे येऽवशिष्टा मन्त्रास्ते व्याख्याताः ।
अष्टमेऽश्वमेधतदीयपशुविधयः प्रशंसन्ते । तत्रादावश्वमेधवि-
धिप्रशंसां दर्शयति । “प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणानुप्रावि-
शत् । ताभ्यः पुनः सम्भवितुं नाशक्नोत् । सोऽब्रवीत् । ऋद्धवदि-
त्सः । यो मेतः पुनः सम्भरदिति । तन्देवा अश्वमेधेनैव सम्भ-
रन् । ततो वै त आर्धुवन् । योऽश्वमेधेन यजते । प्रजापतिमेव
सम्भरन् मृध्नाति” इति । पुरा ‘प्रजापतिः’, ‘प्रजाः सृष्ट्वा’,
तासु प्रजासु ‘प्रेणा’ प्रेम्णा, अनुप्रविश्य ‘पुनः’, ‘ताभ्यः’ प्रजाभ्यः
सकाशात्, ‘सम्भवितुं’ स्वेन रूपेणाविर्भवितुम्, अशक्तः सन्नित्
‘अब्रवीत्’, ‘यः’ कश्चित्, मां ‘इतः’ प्रजासमूहात्, ‘पुनः’,
अपि ‘सम्भरत्’ स्वेन रूपेण सम्भूतं करोति । ‘सृद्धवदित्’
समृद्धिं प्राप्नोत्येवेति । ‘ततो देवाः’, अश्वमेधानुष्ठानेनैव ‘तं’
प्रजापतिं, पुनः सम्भूतं कृत्वा स्वयमृद्धिं प्राप्ताः ततोऽन्योऽपि
‘अश्वमेधेन’, इष्ट्वा ‘प्रजापतिमेव’, सत्याद्य समृद्धिं प्राप्नोति ॥

(२) अथ पशुविधिषु मनुष्यविधिं प्रशंसति । “पुरुषमा-
लभते । वै राजा वै पुरुषः । विराजमेवालभते । अथो अन्नं वै
विराट् अन्नमेवावरुन्धे” इति । सोमाद्य खराज्ञेऽनोवाहावि-
त्यनुवाके वैराजी पुरुषीति विराड्देवताका मनुष्यस्त्री पशु-
त्वेनाह्नाता, तदत्र ‘पुरुषमालभते’ इत्युच्यते, मनुष्यजाति-
मालभत इत्युच्यते । मनुष्यजातिमालभत इत्यर्थः । मनुष्य-

शरीरस्य विराट्पुरुषशरीरसमानाकारत्वादयं 'वैराजः' ।
अतो 'विराजमेव', आलम्बवान् भवति । अपि चान्नस्यापि
विराट्कृद्भाभिधेयत्वात्, 'अन्नं', अपि प्राप्नोति ॥

(३) अश्वविधिं प्रशंसति । "अश्वमालभते । प्राजापत्यो वा
अश्वः । प्रजापतिमेवालभते । अथो ओर्धा एकप्रफम् । अश्वमे-
वावरुन्धे" इति । प्रजापत्यस्त्रिजन्मत्वात् 'अश्वः', 'प्राजापत्यः',
तदालम्बेन 'प्रजापतिमेव', आलम्बवान् भवति । अपि च 'एक-
प्रफं' अश्वश्रुतरगर्दभरूपं, श्रीखरूपं धनिकानां गृहेषु मनुष्य-
धनादिवहनायाद्यादीनां दर्शनात् । तस्मात् 'अश्वमेव', प्रा-
प्नोति ॥

(४) गोविधिं प्रशंसति । "गामालभते । यज्ञो वै गौः ।
यज्ञमेवालभते । अथो अन्नं वै गौः । अन्नमेवावरुन्धे" इति ।
दे धेनु भौमी इत्यादौ पशुत्वेन गौर्विहिता, सा च यज्ञनिष्पा-
दकत्वात् यज्ञस्वरूपा, अतो गवालम्बेन यज्ञ एवालम्बो भव-
ति । अपि च क्षीरादिद्वारेण गोरत्नत्वात् 'अन्नमेव', प्राप्नोति ॥

(५) अजविधिर्माविविधश्च प्रशंसति । "अजावो आलभते
भूम्ने । अथो पुष्टिर्वै भूमा । पुष्टिमेवावरुन्धे" इति । अग्नय-
ऽनीकवत् इत्यनुवाके आग्नेयः कृत्वाऽजः सारस्वती मेषोत्पजा-
व्योः पशुत्वमाश्नातं । तदालम्बो 'भूम्ने' बाहुल्याय, सम्यग्रे ।
तस्मात् दौ त्रौजजा जनयत्यथावयो भूयसो इति बाहुल्यस-
म्भावनायाः श्रुतत्वात् । अपि च बाहुल्यस्य पुष्टिरूपत्वात् 'पुष्टि-
मेव', प्राप्नोति ॥

(६) उत्सर्गविधिं प्रशंसति । “पर्यग्निकृतं पुरुषश्चारण्योऽस्यो-
त्सृजन्त्यहिंसायै” इति । यद्यप्यारण्योत्सर्ग एवान्यचाम्नातो न
तु पुरुषोत्सर्गः । तथाप्यप्राप्तांशे विधिलं प्राप्तांशस्य त्वनुवा-
देन प्रशंसति सर्वत्र द्रष्टव्यं ॥

(७) अथ मिलित्वा सङ्गृह्य प्रशंसति । “उभौ वा एतौ पशू
आलभ्येते । यश्चावमो यश्च परमः । तेऽस्योभये यज्ञे बद्धाः ।
अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभिज्ञता भवन्ति” इति ।
अचोक्तेषु पुरुषमालभत इत्यारभ्याजावी आलभत इत्यन्तेषु
पशुषून्तमाधमाभावो विद्यते । पुरुषः सर्वोत्तमः । तदपेक्षया-
शोधमः । अश्वपेक्षया गौरधमा । गवापेक्षया अजावी अध-
मौ । एवं योऽधमो ‘यश्च परमः’, तौ ‘उभौ पशू’, ‘आलभ्येते’ ।
‘अस्य’ यजमानस्य, ‘यज्ञे’, उभयविधाः ते सर्वे पशवः, ‘बद्धाः’
नियोजिताः । ते च देवतानां ‘अभीष्टाः’ अपेक्षिताः, अतएव
‘अभिप्रीताः’ अत्यन्तप्रीतिविषयाः । ‘अभिजिताः’ एव वशी-
कृताः । ‘अभिज्ञताः’ देवार्थमग्नौ प्रचिप्ता भवन्ति ॥

(८) अश्वमेधानुष्ठानं तद्वेदनञ्च प्रशंसति । “नैनं दङ्क्ष्णवः
पशवो यज्ञे बद्धाः । अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभि-
ज्ञता हिंसन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेद” इति ।
‘एनं’ अश्वमेधयाजिनं, अश्वमेधवेदिनञ्च, ‘दङ्क्ष्णवः’ स्वभावतो
दंशनशीला अपि, ‘पशवः’, नियोजनादिक्रियाविषयाः सन्तो-
ऽपि ‘न हिंसन्ति’ ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमेऽश्वमेधस्य तत्पशूनाञ्च प्रशंसाऽभिहिता । नवमे तु चिराचस्योत्तमेऽहनि पशवोऽभिधीयन्ते । तत्रादौ तावत् प्रथमद्वितीये अहनी प्रशंसति । “प्रथमेन वा एव स्तोमेन राध्वा । चतुष्टोमेन कृतेनायानामुत्तरेऽहन् । एकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति” इति । एषोऽश्वमेधयाजी ‘प्रथमेन’, अज्ञा ‘राध्वा’ समृद्धिं प्राप्य, ‘उत्तरेऽहन्’ द्वितीयेऽहनि, ‘प्रतितिष्ठति’, इति । कीदृशेन प्रथमेन, ‘स्तोमेन’ स्तोत्रयुक्तेन, ‘चतुष्टोमेन’ त्रिवृत्यञ्चदशसप्तदशैकविंशाख्यैश्चतुर्भिस्तोमैर्युक्तेन । तत्र दृष्टान्तः । ‘आयानां’ कालानां मध्ये, ‘कृतेन’ कृतयुगेनेव, यथा कृतयुगञ्चतुर्भिर्धर्मपादैर्युक्तं । एवमिदं प्रथममहश्चतुर्भिस्तोमैर्युक्तमित्यर्थः । कीदृश उत्तरे, ‘एकविंशे’ एकविंशस्तोमयुक्ते, अतएव ‘प्रतिष्ठायां’ प्रतिष्ठाहेतौ ॥

(२) अथ तस्मिन् द्वितीयेऽहनि पृष्ठस्तोत्रे शक्ररं साम विधत्ते । “एकविंशत् प्रतिष्ठाया चतुर्नन्यारोहति । चतवो वै पृष्ठानि । चतवः संवत्सरः । ऋतुर्व्येव संवत्सरे प्रतिष्ठाया । देवता अभ्यारोहति । शक्रयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः । अन्येन्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते । उतेव याम्याः । उतेवारण्याः । अहरेव रूपेण समर्धयति । अथो अज्ञा एवैष बलिर्हियते” इति । यदिदमेकविंशस्तोमयुक्तं प्रतिष्ठाकारणं द्वितीयमहः । तत्सकाशादयं चतुर्भिर्मानिदेवान् प्राप्नोति । पृष्ठस्तोत्राण्यत्र चतुर्प्राप्तिहेतुत्वात् ‘चतवः’, इत्युच्यन्ते । तैर्ऋतुभिः

साध्यत्वात् 'संवत्सरः', ऋजात्मकः, अतोऽयं पृष्ठस्रोत्रवत्तादृ-
त्वात्मको 'संवत्सरः', प्रतिष्ठां प्राप्य 'तद्देवताः', प्राप्नोति । तस्मिन्
पृष्ठस्रोत्रे 'शक्ररथः भवन्ति', शाकरं साम गातव्यं सामाधार-
भूतास्त्वृजु, 'अन्यदन्यत् कृन्दो', भवति, न त्वेकच्छन्दस्काः सर्वा
ऋचः, यस्मात् 'एते पशवः', नानाविधाः 'आलभ्यन्ते', केचित्
'ग्राम्याः', केचित् 'आरण्याः', चेति तस्मात् पशुवच्छन्दसां
नानाविधत्वं युक्तं । तेन च नानाविधत्वेनेदं द्वितीयं 'अहरैव',
स्वरूपेण समृद्धं कृतं भवति, अपि च तस्मादङ्ग एव सकाशात्
'एष बलिर्द्वियते' । इयं लोकप्रसिद्धा पूजा यजमानस्य सम्पद्यते ॥

(३) अथ तृतीयेऽहनि पशुविशेषान्विधत्ते । "तदाङ्गः ।
अपशतो वा एते । यदजावयश्चारण्याश्च । एते वै सर्वे पशवः ।
यद्वय्या इति । गव्यान् पशून् उत्तमेऽहन्यालभते । तेनैवोभ-
यान् पशून् वरुन्त्ये" इति । तत्र पशुविषये रहस्याभिज्ञा
एवं 'आङ्गः', अजजातोया अविजातीयाः 'आरण्याश्च', ये
सन्ति, ते मुख्याः पशवो न भवन्ति । किन्तु ये गोजातीयाः
'एते', एव 'सर्वपशवः', सर्वपशुस्थाने प्रयोक्तव्या इति । तस्मात्
'उत्तमेऽहनि', गोजातीयान् 'पशून्', 'आलभते', 'तेनैव' गवा-
लम्भनेन, ग्राम्यान् आरण्यांश्च 'उभयान्', प्राप्नोति ॥

(४) गव्यानां पशूनां देवतां विधत्ते । "प्राजापत्या
भवन्ति । अर्नाभजितस्याभिजित्ये" इति । सर्वेषां प्राजापत्यत्वे
सति प्रजापत्यनुग्रहात् पूर्वमवशोकृतमपि राष्ट्रं वशोकृतं भवति ॥

(५) अथ चिराच्चवसाने पशून् विधत्ते । "सौरीर्नव श्वेता

वशा अनूबन्धा भवन्ति । अन्तत एव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे” इति ।
सूर्यदेवताका नवमख्वाकाः श्वेतवर्णा बन्धा गावोऽनूबन्धाख्य-
पशवः । कर्त्तव्याः । तेनाश्वमेधस्य ‘अन्तत एव’, काले ‘ब्रह्म-
वर्चसं’, प्राप्नोति ॥

(६) अनूबन्धानन्तरं पशुन्तराणि विधत्ते । “सोमाय
स्वराज्येऽनोवाहावनद्वाहाविति दन्दिनः पशूनालभते । अहो-
रात्राणामभिजित्ये” इति । सोमाद्येत्यनुवाके द्विवचनान्तेः
शब्दैरभिहिताः ‘दन्दिनः’, तदालम्बेनाहोरात्राभिजयो भवति ॥

(७) दन्दिभ्य ऊर्ध्वं पशुन्तराणि विधत्ते । “पशुभिर्वा
एष व्यधत्ते । योश्वमेधेन यजते । कृगलं कल्माषं किकिदीविं
विदीगयमिति त्वाष्ट्रान् पशूनालभते । पशुभिरेवात्मानं सम-
र्धयति” इति । अश्वमेधयाजी वज्रपशुमारणात् ‘पशुभिः’,
वियुक्तो भवति । अतः पशुममृद्धये त्वष्टृदेवताकान् पशूना-
लभते । त्वष्टा हि रूपनिर्माता पशून् सम्पादयति । ‘कृगलः’
कागार्भकः, ‘कल्माषः’ कृष्णविन्दुमान्, ‘किकिदीविः’ तित्तिरिः,
‘विदीगयः’ श्वेतवकः, एते चैकादश प्रातर्गव्याः पशव आल-
भ्यन्त इत्यनुवाके समास्नाताः ॥

(८) पशुन्तराणि विधत्ते । “ऋतुभिर्वा एष व्यधत्ते । यो-
ऽश्वमेधेन यजते । पिशङ्गास्त्वयो वासन्ता इत्यृतुपशूनालभते ।
ऋतुभिरेवात्मानं समर्धयति” इति । अश्वमेधयाजिनिश्चर-
कालं नियमे वर्त्तमानस्य तत्तदृतुप्रयुक्तभोगाभावात् ‘ऋतु-
भिः’, वियोगो भवति तत्परिहाराय पिशङ्गा इत्याद्यनुवाको-

ज्ञानृतुदेवताकान् 'पशूनालभते' । ततस्तुष्टैः 'चतुभिरात्मानं',
समृद्धं करोति ॥

(८) तेषामुत्सर्गं विधत्ते । "आ वा एष पशुभ्यो वृच्छते ।
द्यौश्चमेधेन यजते । पर्यग्निकृतानुसृजन्त्यनात्रस्काय" इति ।
अश्वमेधयाजी वज्रपशुमारणात् 'पशुभ्यः', विच्छिद्यते । तत्प-
रिहाराय पर्यग्निकरणानन्तरं उत्सृजेत् । 'अनात्रस्काय'
अविच्छेदाय, इत्यर्थः ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमे गव्यादयः पशवोभिहिताः । दशमे महिमानाख्यौ
ग्रहावुच्येते । तावेतौ विधत्ते । "पशुभिर्वियुक्तो भवति । अतः
पशुसमृद्धये त्वष्टृदेवताकान् पशूनालभेत । त्वष्टा हि रूप-
निर्माता । प्रजापतिरकामयत महानन्नादः स्यामिति । स
एवावश्वमेधे महिमानावपश्यत् । तावगृह्णीत । ततो वै स महा-
नन्नादोऽभवत् । यः कामयेत महानन्नादः स्यामिति स एता-
वश्वमेधे महिमानौ गृह्णीत महानेवान्नादो भवति" इति ।
पुरा कदाचित् 'प्रजापतिः', ऐश्वर्यादिभिर्गुणैः 'महान्', रो-
गाभावेन यथेच्छं, 'अन्नादः', च 'स्यामिति', कामयित्वा तत्सा-
धनं 'महिमानाख्यौ', ग्रहौ निश्चित्य 'तौ', गृहीत्वा 'महान्',
'अन्नादः', च 'अभवत्' । ततोऽन्योऽपि 'तौ', गृहीत्वा तथा
भवति ॥

(२) तद्गृहणे प्रकारश्च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः । अन्तरेणा-
ग्रयणोक्त्या प्राकृतः सोममभिषुत्य यः प्राणतो य आत्मदा
इति महिमानौ गृह्णाति राजतेन पूर्वसौवर्णेनोत्तरमिति ।
तयोर्ग्रहयोर्यागं विधत्ते । “यजमानदेवत्या वै वपा । राजा
महिमा । यद्वपां महिम्नोभयतः परिचयति । यजमानमेव
राज्येनोभयतः परिगृह्णाति” इति । वपाया यजमानवन्मुख्य-
त्वात् तद्देवत्यत्वं महिमाख्ययोर्ग्रहयोर्महत्वयोगाद्राजत्वं, तस्मात्
‘वपां’, अभितः पुरस्तात् पश्चाच्च ‘महिम्ना’, ग्रहेण यजेत् । तेन
‘यजमानमेव’, ‘उभयतः’ इहल्लोके परल्लोके च, राज्ययुक्तं
करोति ॥

(३) तमेवं महिमयागं पुनः प्रशंसति । “पुरस्तात् स्वाहा-
कारा वा अन्ये देवाः उपरिष्ठात् स्वाहाकारा अन्ये । ते वा एते-
ऽथ एव मेध्य उभयेऽवरुध्यन्ते । यद्वपां महिम्नोभयतः परिच-
यति । तानेवोभयान् प्रीणाति” इति । प्रकृतौ स्वाहा देवे-
भ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां जुहोति इति ‘पुरस्तात्स्वा-
हाकारोपरिष्ठात्स्वाहाकाराः’, च द्विविधाः ‘देवाः’, उक्ताः,
‘ते’ द्विधा, अत्रापि यागयोगे ‘अथे’, प्राप्यन्ते । अतएव
सूत्रकारेणोक्तं, पूर्वाय चित्यावप्यमहिमानौ ज्ञत्वेति । एवं
सति वपायाः ‘उभयतः’, महिमायोगेन द्विविधानपि देवान्
‘प्रीणयति’ ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१) दशमे अहिमानाख्यौ ग्रहाणुक्तौ । एकादशे शरीर-
होमाः स्निष्टकृदाज्जतयस्योच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । हविषा
प्रचर्याज्यमवदानं कृत्वा स्नेगान्दृष्ट्याभ्यां मण्डूकाञ्चभ्येभिरि-
त्येतैश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमार्थं जुहोति ।
दिवाकीर्त्यं पञ्चदशमिति तच्च शरीरहोमान् विधत्ते ।
“वैश्वदेवो वा अश्वः । तं यत् प्रजापत्यङ्कुर्यात् । या देवता अपि
भागास्ता भागधेयेन व्यर्धयेत् । देवताभ्यः समदं दद्यात् ।
स्नेगान्दृष्ट्याभ्यां मण्डूकाञ्चभ्येभिरिति । आज्यमवदानं कृत्वा
प्रतिसंख्यायमाज्जतीर्जुहोति । या एव देवता अपि भागाः ।
ता भागधेयेन समर्धयति । न देवताभ्यः समदन्दधाति”
इति । अथ ‘अश्वः’, ‘वैश्वदेवः’ सर्वदेवसाधारणः । अश्वे वै
सर्वा देवता अन्वायत्ना इत्युक्तत्वात् । तादृशमर्थं यदि प्रजा-
पतिदेवताकमेव ‘कुर्यात्’ । तदानीमस्मिन् ‘या देवताः’,
‘अपि भागाः’ सम्भावितभागार्थाः, ‘ताः’ सर्वाः, देवताहोम-
रहितत्वात् स्वभागेन विधेयजिताः स्युः । तदानीं प्रजापतेर-
न्यासां देवतानाञ्च परस्परं ‘समदं’ कलहं, सम्पादयेत्, मदेन
सह वर्तत इति समदः कलहः, अतस्तत्परिहारायाज्यद्रव्य-
मवदाय विस्मृतीपरिहाराय प्रतिमन्त्रं गणयित्वा स्नेगानि-
त्याद्यनुवाकोक्तमन्त्रैः ‘आज्जतीः’, जुज्ज्यात् । ततः सम्भावित-
भागा देवताः तत्तद्भागेन मण्डूकाः करोति । तेन च देव-
तानां परस्परं कलहं सम्पादयति । स्नेगान्दृष्ट्याभ्यामित्युक्ता

मन्त्रः । मण्डूकाञ्जभिरिति द्वितीयो मन्त्रः । एवं प्रति-
मन्त्रं हस्तेन गणयेत् ॥

(१) अनुवाकमष्ट्यां विधत्ते । “चतुर्दशैताननुवाकान् जुहो-
त्यनन्तरित्ये” इति । स्तेगानित्यारभ्य क्रमैरत्यक्रमोदित्यन्ता-
श्चतुर्दशानुवाकाः । अथ च होमः सर्वासां देवतानामन्तराय-
राहित्याय भवति ॥

(२) आरण्यकाण्डोक्तमनुवाकान्तरं विधत्ते । “प्रयामास
स्वाहेति पञ्चदशं । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः । अर्धमास-
शः संवत्सर आयते” इति । पञ्चदशरात्रीणामर्द्धमासत्वाच्चतु-
विंशत्यर्द्धमासस्य संवत्सरत्वाच्च तदर्धमासद्वारा संवत्सरप्राप्तिः ॥

(४) अथ खिष्टकदाज्जतीर्विधत्ते । “देवासुराः संयत्ता आ-
सन् । तेऽब्रुवन्नग्नयः खिष्टकतः । अश्वस्य मेधस्य वचमुद्धारमुद्धार-
रामहे । अथैतानभिभवामेति । ते लोहितमुदहरन्त । ततो
देवा अभवन् । पराऽसुराः । यत् खिष्टकज्ज्ञो लोहितं जुहो-
ति भ्रातृव्याभिभूत्यै । भवत्यात्मना । परास्य भ्रातृव्यो भवति”
इति । देवेष्वासुरेषु च युद्धार्थमुद्युक्तेषु ‘ते खिष्टकतः’, ‘अग्नयः’,
देवाः इतरदेवान् प्रत्येवं ‘अब्रुवन्’, यागयोग्यस्य ‘अश्वस्य’
‘सम्बन्धिनं’ ‘उद्धारं’ सर्वदेवसाधारणेभ्यो भागेभ्य उत्कर्षेण
हरणीयं भागं, अश्वादुधृत्य ‘वचं’, सन्पादयामः, अनन्तरं
‘एतान्’ असुरान्, अभिभवितुं शक्नुमः । ‘इति’ तथोक्त्वा,
‘ते’ अग्नयः, अश्वस्य सकाशात् ‘लोहितं’ लोहितं, ‘उदह-
रन्त’ । ‘ततो देवाः’, विजयिनो ‘अभवन्’ । ‘असुराः परा-

भूताः । एवमन्योपि यजमानः 'स्विष्टकृद्भिः' अग्निभिः, अश्वस्य 'लोहितं', 'जुहोति', चेत् स होमः शत्रूणामभिभवाय 'भवति' ॥

(५) अत्र जुहृन्वाधितुं साधनान्तरं विधत्ते । "गोमृग-कण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गोमृगः* । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव पशून् नन्तर्दधाति । अथो यत्रैषा हुतिर्ह्ययते । न तत्र रुद्रः पशून् अभिमन्यते" इति । अथं त्वरं गोमृगमित्युक्तेषु मध्ये यो गोमृगः तस्य कण्ठप्रदेशः विशसन-काले पृथगवस्थापनीयः । अतएव सूत्रकारेणोक्तं । प्रजापतयेऽश्वस्य त्वरस्य गोमृगस्यास्त्रिलोमतत्त्वमसम्भिन्दतः सूकर-विशसनं विशसतेति सम्प्रैषवत् कुर्वन्त्यश्वस्य लोहितं स्विष्टकृदर्थं निदधाति शफं गोमृगकण्ठश्चेति । तेन 'गोमृगकण्ठेन', प्रथमा स्विष्टकृदाहुतिर्होतव्या । गोमृगस्य पशुरूपत्वात् स्विष्टकृदग्नेश्वोयत्वेन रुद्ररूपत्वात् अनन्तं कण्ठहोमेन तस्मात् 'रुद्रात्', सर्वान् 'पशून्', अन्तर्हितान् करोति । अपि च यस्मिन् देशे 'एषा' स्विष्टकृदाहुतिः 'ह्ययते', तस्मिन् देशे पशून् रुद्रो न हिनस्ति ॥

(६) द्वितीयाहुतेः साधनान्तरं विधत्ते । "अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वा एकशफं । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव पशून् नन्तर्दधाति । अथो यत्रैषाऽऽहुतिर्ह्ययते । न तत्र रुद्रः पशून् अभिमन्यते" इति । 'एकशफं' अश्वशरीरं । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं ॥

* वै मृग इति A पुस्तकपाठः ।

(७) तृतीयाहुतेः साधनान्तरं विधत्ते । “अयस्माद्येन कमण्डलुना तृतीयां । आहुतिं जुहोत्यायास्यो वै प्रजाः । रुद्रोग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव प्रजा अन्तर्दधाति । अथो यत्रैषाहुतिर्जुह्यते । न तत्र रुद्रः प्रजा अभिमन्यते” इति । “अयस्माद्येन” आयसलोहेन निर्मितः कमण्डलुरयस्यायः, अयास्यनामकेन महर्षिणा सृष्टत्वात् प्रजा ‘आयास्य’ आख्यः, अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयं ॥

इति एकादशोऽनुवाकः ।

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

(१) एकादशे शरीरहोमाः स्विष्टकृद्धोमाश्चाभिहिताः । द्वादशे तदुभयहोममध्यवर्तिनोऽश्वस्तोमीयहोमा उच्यन्ते । तमिमं विधत्ते* । “अश्वस्य वा आलव्यस्य मेध उदक्रामत् । तदश्वस्तोमीयमभवत् । यदश्वस्तोमीयं जुहोति । समेधमेवेनमालभते” इति । योयमश्व आलव्यः तस्य सम्बन्धी ‘मेधः’ सारः, ‘उदक्रामत्’ । स च सारः ‘अश्वस्तोमीयनामकं’, मन्त्रजातं ‘अभवत्’ । अश्वस्य स्तुतिर्येषु यदक्रन्द इत्यादिषु त्रिष्वनुवाकेषु श्रूयते । तेऽनुवाका अश्वस्तोमाः तेषु श्रूयमाणं मन्त्रजातं ‘अश्वस्तोमीयं’, तद्धोमेन सारसहितमेवाश्वमालव्यवान् भवति ॥

(२) तत्र द्रव्यं विधत्ते । “आज्येन जुहोति । मेधो वा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं । मेधेनैवास्मिन् मेधं दधाति” इति । द्रव्यमन्त्रयोः सारत्वात् तेनैव सारेण यजमाने सारं सम्यादयति ॥

* तानिमान् विधत्ते इत्युचितं ।

(३) मन्त्रसङ्ख्यां विधत्ते । “षट्त्रिंशत् जुहोति । षट्त्रिंशत् जुहोति । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । बार्हताः पञ्चवः । सा पशूनां मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति” इति । यद्यपि यदक्रन्द इत्याद्यनुवाकेषु ऋचः पञ्चत्रिंशद्देवतान्नाताः । तथापि क्रमैरत्यक्रमोदित्यनेन षट्त्रिंशत्सङ्ख्या पूरणीया । अत एव सूत्रकार आह । ‘क्रमैरत्यक्रमोदित्येतां षट्त्रिंशमिति बृहती ऋन्दसोऽक्षराणां षट्त्रिंशत्सङ्ख्या, पञ्चवश्च तेन क्रन्दसा लभ्यत्वात् ‘बार्हताः’, अतः सा सङ्ख्या ‘पशूनां’, ‘मात्रा’ प्रमाणं, ततः षट्त्रिंशन्मन्त्रहोमेन ‘पशून्’, सर्वान् स्वयोग्येन प्रमाणेन, ‘समर्धयति’ ॥

(४) तासामाहुतीनां न्यूनाधिकसङ्ख्यानिराकरणेन पूर्वाक्तां सङ्ख्यां प्रशंसति । “सा चङ्गयसीर्वा कनीयसीर्वा जुहुयात् । पशून् मात्रया व्यर्धयेत् । षट्त्रिंशत् जुहोति । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । बार्हताः पञ्चवः । सा पशूनां मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति” इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

(५) इमानुकमित्यादीनां द्विपदासृचां होमं विधत्ते । “अश्वसोमीयं ऊत्वा द्विपदा जुहोति । द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठः । तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति” इति । द्वौ पादौ यस्या ऋचः सा ‘द्विपदा’ । तादृशस्त्रिंशच्छ्रचो जुहुयात् । ता ऋचः सूत्रकार उदाजहार । इमानुकं भुवनासोषधेमेति द्विपदा अन्ततो ऊत्वेति । एताश्चारण्यकाण्डे समान्नाताः । पुरुषस्य पादद्वयोपेतत्वात् द्वाभ्यामेव पादाभ्यां स्थैर्येण प्रतिष्ठातुं शक्यत्वात् च ‘एन’ यजमानं, तेन होमेन प्रतिष्ठापयति ॥

(६) अत्र विचारेण होमयोः पौर्वापर्यं निश्चिनोति । “तदा-
 ऊः । अश्वस्तोमीयं पूर्वं होतव्यं द्विपदा इति । अथो वा अश्वस्तो-
 मीयं । पुरुषो द्विपदा । अश्वस्तोमीयः ऊवा द्विपदा जुहोति ।
 तस्मात् द्विपाच्चतुष्पादमन्ति । अथो द्विपद्येव चतुष्पदः प्रतिष्ठा-
 पयति” इति । तत्र होमपौर्वापर्यविषये विचारकाः कस्य होमस्य
 पूर्वत्वं युक्तमित्येवं विचार्याश्वस्तोमीयस्य पूर्वत्वं निश्चिन्वन्ति ।
 तस्याश्वस्तोमीयसम्बन्धेनाश्वरूपत्वात् द्विपदानाञ्च पुरुषसम्बन्धेन
 तद्रूपत्वादश्वस्तोमीयस्य पूर्वभावित्वे सति चतुष्पादमश्वश्लो-
 ग्यं प्रथमतः सम्पाद्य द्विपात्पुरुषो भुङ्क्ते । द्विपदानां पश्चाद्भावित्वेन
 द्विपदि पुरुषे चतुष्पदः पशून् प्रतिष्ठापयति ॥

(७) यथाश्वस्तोमीयहोमादूर्ध्वं द्विपदाहोमः । तथा तद्धो-
 मादूर्ध्वं शरीरहोमादिशङ्कां वारयितुं निषेधति । “द्विप-
 दा ऊवा नान्यामुत्तरामाहुतिं* जुहुयात् । यदन्यामुत्तरामा-
 हुतिं जुहुयात् । प्र प्रतिष्ठायाः स्यवेत । द्विपदा अन्ततो जुहोति
 प्रतिष्ठित्यै” इति । द्विपदाहोमादूर्ध्वं खिष्टकद्धोमात् पुरा
 नान्या काचिदाहुतिर्हीतव्या, तस्मादुपहोमानामन्ते द्विपदा-
 हुतय एव ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

(१) द्वादशेऽश्वसोमीयहोमोऽभिहितः । त्रयोदशे तु सावित्र-
मष्टाकपालं प्रातर्निर्वपतीत्याद्यनुवाकोक्तास्त्रिष्टु सन्वत्सरानु-
ष्ठानरूपविशेषोभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण । एवमेतानि
सावित्रादीनि सन्वत्सरकर्माणि क्रियन्त इति । तदिदं विधत्ते ।
“प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात् सृष्टोपाक्रामत् । तं यज्ञ-
क्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्विन्दत् । तमिष्टिभि-
रन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वं । यत्
संवत्सरमिष्टिभिर्यजते । अश्वमेवतदन्विच्छति” इति । पुरा
प्रजापतिः, अश्वमेधसाधनमश्वम् ‘असृजत’ । ‘सः’ च ‘सृष्टः’,
अश्वः ‘भरणभीत्या प्रजापतेरपाक्रामत्’ । ‘तं’ अपक्रान्तमश्वं,
यूपवद्भिः ‘यज्ञक्रतुभिः’, प्राप्तुमन्वेषणं कृतवान् । बन्धनहेतो-
र्युपाङ्गोक्तं ‘तं’ अश्वं, यूपवद्भिः ‘न’, आलभत । ततः प्रजापति-
र्विचार्य यूपरहिताभिः ‘इष्टिभिः’ । अन्विष्य लब्धवान् । इष्यते
इच्छापूर्वकं लभ्यत आभिरितीष्टिनामसम्पन्नं । तस्माद्दीक्षायाः
पूर्वमेकं ‘संवत्सरं’, निरन्तरं ‘इष्टिभिर्यजते’ । तेन ‘अश्वं’,
अन्विष्य लभते ॥

(२) तास्त्रिष्टु देवतां प्रशंसति । “सावित्रियो भवन्ति ।
इयं वै सविता । यो वा अस्यां नश्यति यो निलयते । अस्यां
वाव तं विन्दन्ति । न वा इमां कश्चनेत्याहुः तिर्यङ्मोर्ध्वा-
त्येतुमर्हतीति । यत् सावित्रियो भवन्ति । सवितृप्रसूत एवै-
नमिच्छति” इति । तिस्रोऽपीष्टयः सवितृदेवताकाः । तथा च

पूर्वप्रपाठके समाह्वानं । सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति ।
सवित्रप्रसवित्र एकादशकपालं मध्यन्दिने । सवित्र आसवित्रे
द्वादशकपालमपराह्णे इति । तासु यः सविता देवः सोऽयं
भूमिस्वरूपः । तत् कथमिति तदेवोपपाद्यते । 'यः' कश्चित्
पदार्थो भूम्यां 'नश्यति' पलाय्य दृष्टिगोचरतां न प्राप्नोति,
'यः', च 'निलयते' स्वदेशे एव नीलोनो भवति । अतएव
रथ्यादौ सुरक्षितस्तिष्ठति । तिर्यग्देहो गवादिर्वा ऊर्ध्वदेहो
मनुष्यो वा तत् सर्वं नष्टं विलीनञ्च पुनरन्विष्य भूमामेवा-
लभते । 'कश्चिदपि', 'तिर्यक्', 'इमां' भूमिं, 'अत्येतुं',
'नार्हति', कश्चिदप्यूर्ध्वदेहो मनुष्यः 'इमां' भूमिं, 'अत्येतुं', ना-
र्हतीति, एवमभिज्ञाः 'आहुः' । तस्माद्भूमिस्वरूपः सविद्वदेव-
ताकाख्येष्टिषु कृतासु तेन सवित्रानुज्ञात एव सन् 'एनं' अश्वं,
भूम्यां 'इच्छति' प्राप्नोति ॥

(३) पूर्वप्रपाठके विहितं सायन्मृतीर्हाममनूय प्रशंस-
ति । "ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः । यत्
सायन्मृतीर्जुहोति । अश्वस्य यत्नै धृत्यै" इति । सोऽयं संव-
त्सरमात्रं स्वेच्छासञ्चारार्थमुत्सृष्टः 'अश्वः', सोऽयं 'परां परावतं'
अत्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थः । तस्मादिह धृतिः स्वाहेत्यादिभिः
सायन्मृतिभिराहुतिभिरश्वः क्वचिन्नियतो धृतो भवति ॥

(४) इष्टीधृतीश्च पुनः प्रशंसति । "यत् प्रातरिष्टिभिर्यज-
ते । अश्वमेव तदन्विच्छति । यत् सायन्मृतीर्जुहोति । अश्वस्यैव
यत्नै धृत्यै । तस्मात् सायं प्रजाः क्षेम्या भवन्ति" इति । याः

‘प्रातरिष्टयः’, ताभिः, अश्वो लभ्यते। याः ‘सायन्मृतयः’, ताभिः, अश्वः कचिद्रक्षकाणां निवासगृहे निथतो धृतो भवति। यस्मादेवं ‘तस्मात्’, लोकेपि ‘प्रजाः’, सायङ्काले गोमहिषादीन् स्वगृहेषु बध्ना ‘क्षेभ्याः’ क्षेमयोग्याः, न कापि गवादयो गता इत्येवं निश्चिता भवन्ति ॥

(५) इष्टिं पुनः प्रशंसति। “यत् प्रातरिष्टिभिर्यजते। अश्वमेव तदन्विच्छति। तस्माद्दिवा नष्टेष एति” इति। यस्मादश्वान्वेषणार्था इष्टयो दिवा प्रातःकाले क्रियन्ते। ‘तस्मात्’, लोकेपि ‘नष्टेषः’ नष्टस्य गवादेरन्वेष्टा पुरुषः, दिवैवान्वेषणार्थं सञ्चरति ॥

(६) पुनरपि मिलित्वा प्रशंसति। “यत् प्रातरिष्टिभिर्यजते। सायन्मृतीर्जुहेति। अहोरात्राभ्यामेवैनमन्विच्छति। अथो अहोरात्राभ्यामेवास्त्रौ योगक्षेमं कल्पयति” इति। कालद्वयेऽनुष्ठानादहोरात्रयोरन्वेषणसाधनत्वं। अत एव ‘अस्त्रौ’ यजमानाय, ‘अहोरात्राभ्यां’, योगक्षेमकल्पनं अलम्ब्यस्य लाभो योगः। लम्बस्य रक्षणं क्षेमः ॥

इति त्रयोदशोऽनुवाकः।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः।

(१) त्रयोदशे संवत्सरगतानुष्ठानमिष्टीनां विहितं। तास्त्रिष्टिषु गानं चतुर्दशेऽभिधीयते। तदेतद्विधत्ते। “अप वा एतस्माच्छ्रीं राश्रं कामति। योऽश्वमेधेन यजते। ब्राह्मणो वी-

णागायिनौ गायतः । अथि वा एतद्रूपं । यदीणा । अथ-
मेवास्मिन् तद्धुत्तः । यदा खलु वै पुरुषः अथिमश्रुते । वी-
णास्मै वाद्यते" इति । नियमं स्वीकृतवतो राज्ञः चिरकालं
राजोपचाराभावेन 'श्रीरस्मात्', अपगच्छति, क्रतुसमाप्तिपर्यन्तं
अध्वर्योरेव राजत्वात् । 'राष्ट्रं', अपि 'अस्मात्', अपगच्छति ।
तदुभयपरिचारायं वीणया गातुं कुशलो दौ ब्राह्मणौ गा-
येतां । 'वीणा', हि 'अथिः', स्वरूपं तस्मादन्यस्मिन् राज्ये तौ
'अथिं', एव सम्पादयतः । वीणायाः श्रीरूपत्वं लोके प्रसिद्धं ।
दरिद्रोऽपि यदा अथिं प्राप्नोति तदानीमस्य सुखार्थं गाय-
कैर्वीणा वाद्यते ॥

(२) अत्र ब्राह्मणद्वयपक्षं दूषयित्वा द्वितीयगायकं चत्रियं
विधत्ते । "तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ गायेताम् ॥१॥ प्रभृष्ट-
कास्माच्छ्रीः स्यात् । न वै ब्राह्मणे श्रीरमत इति । ब्राह्मणो-
ऽन्यो गायेत् । राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । चचः रा-
जन्यः । तथा हास्य ब्रह्मणा च चत्रेण चोभयतः श्रीः परि-
गृहीता भवति" इति । ब्राह्मणयोरेव गाने 'श्रीः', भ्रष्टा स्यात् ।
ब्राह्मणो हि तपःस्वाध्यायादौ प्रवृत्तः अथिं पालयितुं न
चमते । तस्मादेको 'ब्राह्मणः', इतरो 'राजन्यः', च 'गायेत्' ।
तत्र 'ब्राह्मणः', ब्रह्ममन्त्रात्मकः, 'राजन्यः', चचबलात्मकः,
तथा सति ब्राह्मणो मन्त्रसामर्थ्येन चत्रियः श्रौर्येण चोभयेनापि
प्रकारेण च 'श्रीः', स्वीकृता भवति ॥

(३) अथ कालविशेषं विधत्ते । "तदाहुः । यदुभौ दिवा

गायेताम् । अपास्माद्राष्ट्रं क्रामेत् ॥ २ ॥ न वै ब्राह्मणे राष्ट्रं
रमत इति । यदा खलु वै राजा कामयते । अथ ब्राह्मणं
जिनाति । दिवा ब्राह्मणो गायेत् । नक्तं राजन्यः । ब्रह्म-
णो वै रूपमहः । चक्षुः रात्रिः । तथा हास्य ब्रह्मणा च
क्षत्रेण चोभयतो राष्ट्रं परिगृहीतं भवति" इति । तत्र गानवि-
षये केचिदभिज्ञा एवं 'आहुः', ब्राह्मणराजन्यौ 'उभौ' अपि
'दिवा', यदि 'गायेतां', तदानीं रात्रौ रचकाभावात् राष्ट्रं
'अस्मात्' यजमानात्, भ्रूयेत । तत्रेयमुपपत्तिः । अहुः प्रथ-
मभावित्वात् तत्र गानकर्तृत्वं ब्राह्मणस्य मुख्यं नहि ब्राह्मणे
राष्ट्रं क्रीडते कुत एतदिति चेत् उच्यते । ब्राह्मणे राष्ट्रं पा-
लयति सति 'यदा', 'राजा', राष्ट्रं मे भूयादिति 'कामयते',
तदानीमेव 'ब्राह्मणं', जित्वा तत् स्वाधीनं करोति । अतो
ब्राह्मणस्य योग्य एक एव कालो गानस्य न पर्याप्त इति द्वयोः
कालयोः द्वाभ्यां गातव्यं, तत्रोज्ज्वलत्वाच्च ब्राह्मणस्य 'रूपमहः',
अन्धकारादृतत्वाच्चोरादिभययुक्तत्वाच्च रचायामधिकृतस्य 'क्ष-
त्रस्य', स्वरूपं 'रात्रिः', तथा कालद्वये गाने सति मन्त्रेण
बलेन चोभयविधेन कालद्वये 'राष्ट्रं परिगृहीतं', भवति ॥

(४) तत्र दिवसे सावित्री सम्बन्धिनः स्थितकृतः पुरा ब्रा-
ह्मणेन गातव्यमर्थं दर्शयति । "इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच
इति ब्राह्मणो गायेत् । दृष्टापूर्त्तं वै ब्राह्मणस्य । दृष्टापूर्त्त-
नैवैनं सममर्ह्यति" इति । इतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । हे
राजन् त्वमनेन प्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो गोभूधिरण्यादिकं दत्त-

वानसि । अनेन प्रकारेण वाजपेयराजसूयद्वादशाहादिभिरि-
ष्टवानसि । अनेन प्रकारेण शाकसूपायसादीन्यनन्तानि ब्रा-
ह्मणार्थं पक्तवानसि । एतस्य गातव्यस्यार्थस्योपलक्षणं, ततः
'ब्राह्मणः,' स्वीचितार्थप्रतिपादकैर्गद्यैः पद्यैश्च 'गायेत्' । 'इष्टा
पूर्त्तं', श्रौतस्मार्त्तं दैवे पित्रे वा, 'ब्राह्मणस्य', उचिते । अत
ईदृशगानेन यजमानमिष्टापूर्त्ताभ्यां समृद्धं करोति ॥

(५) अथ सायन्यृतिषु ह्यमानासु राजन्येन गातव्यमर्थं दर्श-
यति । "इत्यजिना इत्ययुष्यथा इत्यमुः सङ्ग्राममहन्निति राज-
न्यः । युद्धं वै राजन्यस्य । युद्धेनैवैनं स समर्द्धयति" इति । अ-
त्रापीतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । अनेन प्रकारेण पृथुभरतभगी-
रथयुधिष्ठिरादिभिः सुकृतकर्माभिः समानस्त्वं शत्रून् जितवानसि ।
अनेन प्रकारेण । करितुरगरथपदातिसमेतशरचापतोमरकर-
वालादिधारिभिः शूरभटैः परिवृतस्त्वं शत्रुभिः सह युद्धं
कृतवानसि । अनेन प्रकारेण युधिष्ठिरदुष्यन्तादिवत् महा-
वीरपुरुषसहस्राधिष्ठितं 'सङ्ग्रामममुं', प्राप्य काशीरं मागधं
पौण्ड्रञ्च राजानं निशितामिमात्रसहायस्त्वं हतवानसि ।
तदेतद्युद्धविषयमेव गानं राजन्यस्योचितं । अत एव तद्वि-
षयैर्गद्यैश्च राजन्योगात् । यथा सत्येन राजानं 'युद्धेन', समृद्धं
करोति ॥

(६) एकैकस्य गीतित्रयं विधत्ते । "अकृता वा एतस्यैव
इत्याहुः । योऽश्वमेधेन यजत इति । तिस्रोऽन्यो गायति ति-
स्रोऽन्यः षट् सम्यद्यन्ते । षट् वा चतवः । चतुर्नवास्मै कल्प-

यते" इति । अश्वमेधयाजिनो राज्ञस्तत्तद्वृत्तचितराजोपचाराभावात् 'स्तवः', 'अक्षृप्ताः' स्लोचितभोगसमर्था न भवन्ति, इत्यभिज्ञाः 'आहुः', अतस्तत्समाधानाय द्वयोरेकैकः 'तिस्रः', गाथा गायेत्, तथा सति गाथानां षट्सङ्ख्यासम्पत्त्या 'षट्', अपि 'स्तून्', 'अस्मै' यजमानाय, समर्थान् कुरुते ॥

(७) गायकाभ्यां दानं विधत्ते । "ताभ्यां संस्थायां । अनो-युक्ते च शते च ददाति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्ये-वेन्द्रिये प्रतितिष्ठति" ॥ ४ ॥ इति । 'संस्थायां' यथोक्तगानयुक्त-संवत्सरानुष्ठानस्य समाप्तौ सत्यां, 'अनोयुक्ते' अनसि शकटे बद्धे द्वे गावौ, 'शते च' पुनरपि गवां शतद्वयञ्च । 'ताभ्यां' ब्राह्मणराजन्याभ्यां, दद्यात् । पुरुषस्य शतसंवत्सरपरिमिता-युर्योगात् शतसङ्ख्याकनाडीसञ्चारिशतेन्द्रियवृत्तियोगाच्चान-योर्गोशतसङ्ख्या । यजमानः 'आयुषीन्द्रिये च', 'प्रतितिष्ठति' ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्दशे ब्राह्मणराजन्ययोर्गानमुक्तं । पञ्चदशे त्व-मथविषया होमविशेषा उच्यन्ते । तं होमं* विधत्ते । "सर्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्यवेन्वायन्ताः । तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयात् । लोके लोक एनं मृत्युर्विन्देत् । मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहे-त्यभिपूर्वमाहुतीर्जुहेति । लोकालोकादेव मृत्युमवयजते । नैनं लोके लोके मृत्युर्विन्दति" इति । य एतल्लोकाः जना-

* तान् होमान् इत्युचितं ।

नां निवासस्थानानि तेषु, 'सर्वेषु', अपि 'मृत्यवः' मरणहेतवः,
व्याधादयः, अपि 'अन्वायत्ताः' अनुप्रविश्य स्थिताः, 'तेभ्यः'
मृत्युभ्यः, आहुत्यकरणेनाश्वमेधयाजिनं 'एनं', तत्तत्स्थाने
'मृत्युर्विन्देत्' । तस्मात् तत्परिहाराय सर्वान् मृत्युहेतुनु-
द्दिश्य प्रत्येकं मृत्यवे स्वाहेत्यनुक्रमेण 'आहुतीर्जुहुयात्' । ता-
भिराहुतिभिस्तत्स्थानादेव 'मृत्युं', विनाशयति । ततः 'एनं'
यजमानं, कापि स्थाने 'मृत्युः', न लभते ॥

(२) इदानीं मृत्यवे स्वाहेति मन्त्रस्य वीक्षया पूर्वोक्तं
ब्रह्माहुतिपत्रं निराकृत्याहुतिपत्रं विधत्ते । "यदमुष्मै स्वा-
हामुष्मै स्वाहेति जुहुत् सच्चचीत । ब्रह्मं मृत्युममित्रं कुर्वीत ।
मृत्यवे स्वाहेत्येकस्मा एवैकां जुहुयात् । एको वा अमुष्मिन्लोके
मृत्युः ॥ १ ॥ अशनया मृत्युरेव । तमेवामुष्मिन्लोकेऽवयजते"
इति । यदि प्रतिमृत्युहेतुमुद्दिश्य 'अमुष्मै' व्याधिरूपाय मृत्यवे,
'स्वाहा', 'अमुष्मै' दारिद्र्यरूपाय मृत्यवे, 'स्वाहा', 'इति', एवं
होमं कुर्व्वाणः पुरुषस्तत्तद्दिशेषनामाचचीत । तदानीं 'अमित्रं'
शत्रुरूपं बाधकं मृत्युं ब्रह्मविधं, सम्पादयेत् । ततो ब्रह्माहु-
तिपत्रं परित्यज्य मृत्यवे स्वाहेत्येकेनैव मन्त्रेण 'एकस्मै' एव
देवाय मृत्युसामान्यरूपिणे, 'एकामेव', आहुतिं 'जुहुयात्' ।
स्वर्गलोके हि 'मृत्युः', 'एकः', एव कोषाविति चेत् उच्यते ।
योयं 'अशनया मृत्युः' क्षुधात्मको मृत्युः, स एवैकः नतु
ज्वरादयस्तत्र सन्ति । अत एकयाहुत्या स्वर्गलोके 'तमेव'
अशनयाक्षुधारूपं मृत्युं, विनाशयति ॥

(३) आहुत्यन्तरं विधत्ते । “भूणहत्यायै स्वाहेत्यवष्टय आहुतिं जुहोति । भूणहत्यामेवावयजते” इति । त्रिवेदिब्राह्मणः कल्पसंहितः स्वशाखाध्यायी वा गर्भो वा ‘भूणः’ । तस्य हत्याभिमानिन्यै स्वाहुतमिदमस्तु । अनयाहुत्या दोषं विनाशयति ॥

(४) इमामाहुतिमाक्षिपति । “तदाहुः । यद् भूणहत्याऽपाद्याथ । कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियते” इति । तत्र भूणहत्याविषये चोद्यवादिन एवं ‘आहुः’ । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, या ‘भूणहत्या’, सेचं ‘अपाद्या’ पुरुषस्यापात्रीकरणमर्हति, कस्मानुष्ठानादिषु पात्रं योग्यं सन्तं पुरुषमयोग्यं करोति । ‘अथ’ एवं सति, ‘कस्मात्’ कारणात्, अस्मिन्वज्रमध्ये ‘अपि’, तस्या भूणहत्याया आहुतिः ‘क्रियते’ । नत्विद्यं कर्तुं युक्ता किन्त्वधिकारसिद्धये कुष्माण्डादिहोमवत् कस्मादावेवाहुतिः कर्त्तव्येति चेद्यं ॥

(५) अत्रोत्तरं दर्शयति । “अमृत्युर्वा अन्यो भूणहत्याया इत्याहुः । भूणहत्या वाव मृत्युरिति । यद्भूणहत्यायै स्वाहेत्यवष्टय आहुतिं जुहोति । मृत्युमेवाहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं कृत्वा । भूणघ्ने भेषजं करोति” इति । अत्र शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञा एवं ‘आहुः’, ‘भूणहत्यायाः’, इतरो यः पापविशेषः, एतामपेक्ष्य स सर्वोऽपि ‘अमृत्युः’, एव, पापान्तरेण दृशवाधाभावात् । तस्मादतिवाधकत्वाभावात् ‘भूणहत्या’, एव ‘मृत्युः’, ‘इति’, तेषां वचनं । एवं सत्यवष्टयाहुतिव्यतिरेकेण

तस्य प्रतीकारो नास्ति । तस्मात् कर्ममध्येपि 'अवस्थे', यद्येतां
'आहुति', जुहुयात् । तदानीमनया 'आहुत्या', मृत्युदेवता-
मेव तप्तां कृत्वा यजमानं च 'परिमाणं' सर्वतः पात्रं, 'कृत्वा',
'भूणन्ने' भूणहत्यारूपाय पाप्मने, 'भेषजं' श्रमनं करोति ॥

(६) इदानीं कैमुतिकन्यायेन तामाहुतिं प्रशंसति । "एताः
ह वै मुण्डिभः औदन्यवः । भूणहत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्च-
कार । यो हास्यापि प्रजायां ब्राह्मणं हन्ति । तस्मै भेषजं
करोति" इति । उदकमात्मन इच्छतीत्युदन्युः जलमावाहारः
कश्चित्तपस्वी मुनिः तस्य पुत्रः 'औदन्यवः' । तस्य च 'मुण्डिभः',
इति नामधेयं । स चाश्वमेधावस्थमन्तरेण केवलामप्येतामा-
हुतिं भूणहत्यायाः प्रायश्चित्तं मन्यते । तिष्ठतु मुण्डिभः वयं
त्वेवं मन्यामहे । 'अस्य' अश्वमेधयाजिनः, 'प्रजायां' पुत्रमृ-
त्यादिरूपायामपि, यः कश्चित् 'ब्राह्मणं', 'हन्ति', तस्मै 'सर्वस्मै'
ब्रह्मवधदोषाय इमामाहुतिं 'भेषजं' करोति । किमु वक्तव्यम-
वस्थेनुष्ठीयमानेऽश्वमेधयाजिनो भूणहत्यां नाशयतीति ॥

(७) तृतीयामाहुतिं विधत्ते । "जम्बुका स्वाहेत्यवस्थे च-
त्तमामाहुतिं जुहोति । वरुणो वै जम्बुकः । अन्त एव वरु-
णमवयजते" इति । जम्बुकशब्दस्य वरुणवाचित्वात् तदीयोत्तमा-
हुतिर्होमेन कर्मान्तरे वरुणमेव विनाशयति । अतो वाधक-
विनाशेन सर्वोपद्रवपरिहारः ॥

(८) होमाधारं विधत्ते । "खलतेविक्षिधस्य शुक्लस्य पि-
ङ्गाक्षस्य मूर्द्धं जुहोति । एतद्वै वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव वरु-

णमवयजते” ॥ २ ॥ इति । ‘खलतिः’ केशरहितमस्तकोपेतः,
 ‘विक्लिधः’ स्वेदनशीलशरीरः, विक्लिन्नदेहोवा, ‘ग्रुल्लः’ चित्रो,
 ‘पिङ्गाक्षः’ पिङ्गलवर्णाक्षियुक्तः । तस्य शिरस्यैतामाहुतिं जुहुयात् ।
 ‘एतत्’ खलत्यादियुक्तं शरीरं, ‘वरुणस्य’ वारकस्य पापस्य,
 ‘रूपं’, अतस्तदुचितेनैव ‘रूपेण’, ‘वरुणं’ पापरूपं, ‘अवयजते’
 विनाशयति ॥

इति पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चदशेऽवस्यद्देवविशेषा उक्ताः । षोडश उपाकरण-
 मन्त्रव्याख्यानादयोभिधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । नमो
 राज्ञे नमो वरुणायेति वेतसशाखयाश्वत्वरगोमृगानग्नि-
 ष्ट उपाकरोति इति । तस्य मन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे ।
 “वारुणो वा अश्वः । तं देवतया व्यर्द्धयति । यत् प्राजापत्यं
 करोति । नमो राज्ञे नमो वरुणायेत्याह । वारुणो वा अश्वः ।
 स्वयैवैनं देवताभिः समर्द्धयति” इति । अश्वस्य अब्योनित्वाद-
 रुणस्य चापां पतित्वात् अयं ‘अश्वः’, ‘वारुणः’, । यदि ‘एनं’,
 ‘प्राजापत्यं’, कुर्यात् तदा ‘तं’ अश्वं, वरुणदेवतया विद्योज-
 येत । तत्परिहारार्थमुपाकरणकाले वरुणस्य नमस्कारे कृते
 सति स्वयमेव वरुणदेवतया ‘तं’ अश्वं, समर्द्धं करोति ॥

(२) द्वितीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “नमोऽश्वाय नमः

(१२) यदुक्तं सूत्रकारेण । तेषां पशुपुरोडाशानाम-
ग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं ऋगारिष्टमनुनि-
र्व्वपति समानन्तु स्विष्टकृदिडाग्नयेर्मध्ये प्रथमस्य प्रचेतस इति
यथास्तिङ्गं याज्यानुवाक्या भवतीति । तत्र सप्तसकाण्डोक्ता-
मेकामिष्टिं विधत्ते । “अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इत्यग्नयेऽहो-
मुचे” इति ॥

(१३) अस्मिन्नेवानुवाके दशापि हवीर्व्याज्यातानि । चतुर्थका-
ण्डस्यानुवाकोक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते । “अग्नेर्यन्त्रे प्रथमस्य
प्रचेतस इति याज्यानुवाक्या भवन्ति सर्व्वत्वाय” ॥ ४ ॥ इति ।
‘सर्व्वत्वं’ अपेक्षितफलं पौष्कल्यं ॥

इति षोडशोऽनुवाकः ।

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

(१) षोडशे नमो राज्ञ इत्यादिमन्त्रव्याख्यानं केचिद्धोम-
पश्चिष्टिविशेषाभिरुचिताः । सप्तदशेऽश्वस्य रोगादिनिमित्तं प्रा-
र्यास्यन्तमभिधीयते । तत्र रोगदोषपरिहारायेष्टित्रयं विधत्ते ।
“यद्यश्वमुपतपदिन्देत् । आग्नेयमष्टाकपालं निर्व्वपेत् । सौम्यं
चरुम् । सावित्रमष्टाकपालम्” इति । ‘उपतपत्’ सन्तापकरो
रोगविशेषः ॥

(२) तास्त्रिष्टिस्वाग्नेयं प्रशंसति । “यदाग्नेयो भवति । अग्निः
सर्वा देवताः । देवताभिरेवैनं भिषज्यति” इति । ‘एनं’ अश्वं,
‘भिषज्यति’ अरोगिणं करोति ॥

(३) सौम्यं प्रशंसति । “सौम्यो भवति । सोमो वा ओषधीनां राजा । याभ्य एवैनं विन्दति ॥ १ ॥ ताभिरवैनं भिषज्यति” इति । ‘याभ्य एव’ औषधीभ्यो भक्षिताभ्यो वैषम्यं प्राप्ताभ्यः, ‘एनं’ अश्वं, रोगो ह्यलभते । सोमाधीनत्वात् ‘ओषधीनां’, सौम्ययागेऽनुष्ठिते सति ‘ताभिरेव’ औषधिभिः, ‘एनं’ अश्वं, अरोगं करोति ॥

(४) सावित्रं प्रशंसति । “यत् सावित्रो भवति । सविद्वत् प्रसूत एवैनं भिषज्यति” इति । सवित्रानुज्ञातत्वात् चिकित्सा सम्यक् सम्यद्यते ॥

(५) अग्निसेमसवितृदेवताः समूहाकारेण प्रशंसति । “एताभिरवैनं देवताभिर्भिषज्यति । अगदो ह्येव भवति” इति । अग्न्यादिभिस्त्रिकित्सितोऽश्वः सर्वथा रोगरहितः ‘एव भवति’ ॥

(६) अथाश्वस्य त्वग्दोषे प्रायश्चित्तं विधत्ते । “पौष्णं चरुं निर्वपेत् । यदि श्लोणः स्यात् । पूषा वै श्लोणस्य भिषक् । स एवैनं भिषज्यति । अश्लोणो ह्येव भवति” इति । ‘श्लोणः’ दुष्टत्वक, ‘श्लोणस्य’ त्वग्दोषस्य, चिकित्सकः ‘पूषा’, अतः पौष्णचरुणा पूषैव चिकित्सां करोति ॥

(७) उपद्रवकारिदेवताविशेषगृहीतत्वे सति प्रायश्चित्तं विधत्ते । “रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यदि महती देवताभिमन्येत् । एतदेवत्यो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया भिषज्यति । अगदो ह्येव भवति” इति । ‘महती देवता’ रुद्रः पशूनामधिपतिः, तस्मिन् पशुष्वभिमन्यमाने सति ज्वरादिना पशुः पीड्यते ।

प्रजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । स्वयैवेनं देवतया समर्द्धयति” इति । अश्वस्य प्रजापत्यच्चिजन्यत्वेन प्राजापत्यत्वादश्वप्रजापत्योर्नमस्कारे कृते सति ‘एनं’ अश्वं, स्वकीयया एव ‘देवतया’, समृद्धं करोति ॥

(३) तृतीयभागं व्याचष्टे । “नमोऽधिपतय इत्याह ॥ १ ॥ धर्मो वा अधिपतिः । धर्ममेवावस्थे” इति । धर्माभिमानो देव एवानुष्ठानस्य ‘अधिपतिः’, इति कृत्वा तन्ममस्कारेण ‘धर्ममेव’, प्राप्नोति ॥

(४) चतुर्थभागं व्याचष्टे । “अधिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासमित्याह । अधिपतिमेवैनं समा-नां करोति” इति । हे अश्व त्वं अनुष्ठानस्य ‘अधिपतिरसि’, अतो मां ‘अधिपतिं’, ‘कुरु’, त्वत् प्रसादात् ‘अहं’, ‘प्रजानां’, ‘अधिपति भूयास’, एतत् पाठेन ‘समानां’, मध्ये यजमानं ‘अधिपतिं’, ‘करोति’ ॥

(५) पञ्चमभागं व्याचष्टे । “मां धेहि मयि धेहीत्याह । आशिषमेवैतामाशस्ते” इति । ‘मां’, अस्मिन् कर्माणि स्थापय । ‘मयि’, चैतत् फलं वा हे अश्व स्थापय । अनेन मन्त्रभागपाठेन कर्मातत्फलसिद्धिरूपां ‘आशिषमेव’, प्रार्थयते ॥

(६) नमो राज इत्यनुवाकस्य शेषे समाम्नातानां षष्ठाणां मन्त्राणां विनियोगं दर्शयति । “उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति । आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते जुहोति । ऊताय स्वाहेति ऊते जुहोति । एषां लोकानामभिजित्यै” ॥ २ ॥ इति ।

‘उपाकृते’ देवतायै सङ्कल्पिते, ‘नियुक्ते’ यूपे बद्धे, ‘ऊते’ वक्षौ प्रक्षिप्ते, मन्त्राणामपि सर्व्व एवार्थः । होमत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ॥

(७) यदुक्तं सूत्रकारेण । आग्नेय ऐन्द्राग्र आश्विनसो विशालयूप आलभ्यन्त इति । तदेतद्विधत्ते । “प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यश्चावते । योऽश्वमेधेन यजते । आग्नेयमैन्द्राग्रमाश्विनम् । तान् पशूनालभते प्रतिष्ठित्यै” इति । अश्वमेधयाजिनो ब्रह्मपराधसम्भवात् लोकत्रयात् प्रच्युतिः स्यात् । तस्मिन्निवारणार्थमाग्नेयादिपशुत्रयालम्बे सति प्रतिष्ठितिर्भवति ॥

(८) आग्नेयं प्रशंसति । “यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्वा-देवताः । देवता एवावरुन्धे” इति । ते देवा अग्नौ तनूः संन्य-धत्तेत्युक्तत्वात् ‘अग्निः’, सर्व्वदेवतात्मकः । तस्मादाग्नेयेन सर्व्व ‘देवताः’, प्राप्नोति ॥

(९) ऐन्द्राग्रं प्रशंसति । “ब्रह्मा वा अग्निः । चत्रमिन्द्रः । यदैन्द्राग्नौ भवति । ब्रह्मचत्रे एवावरुन्धे” इति । अग्नेर्ब्राह्मण-जात्यभिमानित्वाद्ब्राह्मणरूपत्वं । इन्द्रश्च चत्रियजात्यभि-मानित्वात् चत्ररूपत्वं । तस्मादैन्द्राग्नेन जातिद्वयं स्वाधीनं करोति ॥

(१०) आश्विनं प्रशंसति । “यदाश्विनो भवति आशिषामवरु-न्धे” इति । ‘आशिषां’ प्रार्थनोचानां ॥

(११) फलानां त्रित्वं प्रशंसति । “त्रयो भवन्ति । त्रय इमं लोकाः । एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति” इति ॥

स्वगृहं गत्वा द्वादशब्रह्मौदनान् 'वा', निर्व्वपेत्। 'इष्टिभिः'
'वा', आग्नेयाष्टाकपालरूपाभिः, 'द्वादशभिर्चजेतेति' ॥

(२) तत्रेष्टिपक्षं दूषयति। "यदीष्टिभिर्चजेत्। उपनामुक
एनं यज्ञः स्यात्। पापीयास्तु स्यात्। आप्तानि वा एतस्य
कन्दांसि। य ईजानः। तानि क एतावदाशु पुनः प्रचु-
ञ्जीतेति। सर्वा वै सस्थिते यज्ञे वागाप्यते ॥ १ ॥ साप्ता
भवति यातयान्नी। क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुक्कृता। सा न पुनः
प्रचुञ्जेत्याहुः" इति। 'यदि', अथ 'इष्टिभिर्चजेत्', तदानीं
सफलः 'यज्ञः', 'एनं' यजमानं प्रति, 'उपनामुकः', उपनम-
नशीलः, 'स्यात्', यज्ञफलमस्य सन्त्यत एव किं तसौ पाप-
तरो भवति। कुत इति चेत्, तदुच्यते। 'यः' यजमानः,
इष्टवान् 'एतस्य', 'कन्दांसि' मन्त्रगतानि, 'आप्तानि' उप-
युक्तानि, एवं सति 'तानि' कन्दांसि, 'पुनः', अपि 'एताव-
दाशु' अत्यन्तशीघ्रं, 'कः', नाम प्रयोक्तुमर्हति। न ह्युपकर्तृणि
कन्दांसि अत्यन्तप्रयासं प्रापयितुं योग्यानि, किञ्च न केवलं
कन्दांस्येवोपयुक्तानि। किन्तु यज्ञे सभाप्ते सति 'सर्वा', अपि
'वाक्', 'आप्यते' कृतप्रयोजना वर्त्तते। 'सा' च तथा कृतप्रयोजना
सती, 'यातयान्नी' गतसारा भवति। एवं सति 'पुनः', प्रचुञ्ज्यमाना
'अरुक्कृता' पिष्टपेषणस्थानीयेन पुनः प्रयोगेन बाधिता, 'क्रूरीकृ-
तेव' हि क्रूरस्वभावतां नीतैव, 'भवति', हि तस्मात् 'सा' वाक्,
न पुनः प्रयोक्तव्येत्येवं रहस्याभिज्ञाः 'आहुः' ॥

(३) शाखान्तरपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षं विधत्ते। "द्वादशैव

ब्रह्मोदनान् स॒स्थिते निर्व्वपेत् । प्रजापतिर्व्वा ओदनः । यज्ञः
प्रजापतिः । उपनामुक एनं यज्ञो भवति । न पापीयान् भव-
ति” इति । अश्वमेधे समाप्ते सति ‘द्वादशब्रह्मोदनानेव’, ‘निर्व्व-
पेत्’, न त्विष्टिभिर्यजेत् । ब्रह्मोदनविधिश्चाधानप्रकरणे प्रप-
ञ्चितः । ओदनस्य यज्ञस्य च प्रजापतिकार्यत्वेन प्रजापतिरूपत्वा-
देकत्वे सति ओदननिर्व्वापेन ‘एनं’ यजमानं, प्रति ‘यज्ञः’,
‘उपनामुकः’, ‘उपनमनशीलः’, ‘भवति’ । छन्दसां वाचश्च पूर्व्वोक्त
पुनःप्रयोगदोषाभावात् अयं यजमानः पापतरः ‘न भवति’ ॥

(४) सङ्ख्यां प्रशंसति । “द्वादश भवन्ति । द्वादश मासाः
संवत्सर एव प्रतितिष्ठति” इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

इति अष्टादशोऽनुवाकः ।

अथानविंशोऽनुवाकः ।

(१) अष्टादशे ब्रह्मोदना अभिहिताः । एकोनविंशे विभु-
त्वादभिः द्वादशभिर्गुणैरश्वमेधः प्रशंस्यते । अत्र प्रथमं गुणमाह ।
“एष वै विभूर्नाम यज्ञः । सर्व्वह वै तत्र विभु भवति । यत्रैतेन
यज्ञेन यजन्ते” इति । विविधानां श्रेयसां भावयिता विभुः ।
यस्मिन् देशे ‘एतेन यज्ञेन यजन्ते’, तस्मिन् देशे ‘सर्व्व’ वा वि
भवादिकं, ‘विभु’ विविधश्रेयोभावयितृ, ‘भवति’ ॥

(२) द्वितीयं गुणमाह । “एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः । सर्व्वह
वै तत्र प्रभु भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । प्रकर्षण
श्रेयोभावयिता ‘प्रभूः’ । अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

अश्वस्य पशुवेन रुद्रदेवत्वत्वाद्रौद्रयागेऽनुष्ठिते सति स्वकीयचैव
‘देवतया’, चिकित्सितत्वात् रोगरहितो भवति ॥

(८) निवासस्थानप्राप्त्यभावे प्रायश्चित्तं विधत्ते । “वैश्वान-
नरं द्वादशकपालं निर्व्वपेत् मृगाखरे यदि नागच्छेत् । इयं
वा अग्निर्वैश्वानरः । इयमेवैनमर्चिभ्यां परिरोधमानयति ।
आ ह्येव सुत्यमहर्गच्छति” इति । मृगस्याश्वस्याखरः सुत्येहनि
निवासस्थानं तत्रागमनाभावे वैश्वानरेष्टिं कुर्यात् । ‘इयं’ एव
पृथिवीविश्वमनुव्यहितकारी, ‘अग्निः’, तस्मात् ‘इयमेव’, अग्निरूपा
सती स्वकीयाभ्यां ‘अर्चिभ्यां’, परितो रुध्य निवासस्थानमान-
यति । ततो ऽश्वः ‘सुत्यमहः’, प्रति ‘आगच्छत्येव’ ॥

(९) वडवादिध्यानेऽश्वेन कृते सति प्रायश्चित्तं विधत्ते ।
“यद्यधीयात् ॥ ३ ॥ अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपालः । सैर्यं पयः ।
वायव्य आज्यभागः” इति । आज्यमेव भागो भजनीयं ॥

(१०) तत्र प्रथमहविः प्रशंसति । “यजमानो वा अश्वः ।
अ॒हसा वा एष गृहीतः । यस्याश्वो मेधाय प्रोचितोऽध्येति ।
यद॒होमुचे निर्व्वपति । अ॒हस एव तेन मुच्यते” इति ।
अयं ‘अश्वः’, प्राधान्याद्यजमानस्वरूपः । तथा सति ‘यस्य’ यज-
मानस्य, ‘अश्वः’, यज्ञार्थं ‘प्रोचितः’, सन् ‘अध्येति’ वडवां गर्द-
भौ वा स्मरत् । तच्च स्मरणं तृणखाद्यादिप्राप्तावौदासीन्या-
दिनानुमातव्यं । तदानीमेषोऽश्वः पाप्मना ‘गृहीतः’, भवति ।
‘तेन’ आहोमुग्यागेन, अयमश्वः पापात् मुक्तो भवति ॥

(११) द्वितीयं हविः प्रशंसति । “यजमानो वा अश्वः ।

रेतसा वा एष वृध्यते । यस्याश्चो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । सौर्यं
रेतः । यत् सौर्यं पयो भवति । रेतसैवैनं स समर्द्धयति”
इति । सूर्यस्य रेतःस्त्रामित्वात्, सौर्ययागेन वडवादिध्यान-
प्रयुक्तरेतोवियोगः समाहितो भवति ॥

(१२) ततोऽयं हविः प्रशंसति । “यजमानो वा अश्वः । गर्भैर्वा
एष वृध्यते । यस्याश्चो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । वायव्या गर्भाः ।
यद्वायव्यं आज्यभागो भवति । गर्भैरेवैनं स समर्द्धयति”
इति । वायुप्रेरितस्य शरीरस्य रेतसो गर्भाशये पतने सति
गर्भीभावात् ‘गर्भा वायव्याः’, अतो वायव्ययागेन वडवा-
ध्यानप्रयुक्तो गर्भवियोगो न भविष्यति ॥

(१३) एतदनुवाकोक्तां प्रायश्चित्तिं निगमयति । “अथो य-
स्त्वैषाऽश्वमेधे प्रायश्चित्तिः क्रियते । इष्ट्वा वसोऽयान् भवति”
॥ ५ ॥ इति । ‘यस्य’ यजमानस्य, अश्वमेधयागे यथोक्तनिमित्तं
प्रायश्चित्तमनुष्ठेयते । अयं यजमानोऽश्वमेधेन ‘इष्ट्वा’, अतिश-
येन धनवान् भवति ॥

इति सप्तदशोऽनुवाकः ।

अथ अष्टादशोऽनुवाकः ।

(१) सप्तदशे रोगादिप्रायश्चित्तमुक्तं । अष्टादशे ब्रह्मोदना
उच्यन्ते । तत्र शाखान्तरगतं ब्रह्मोदनेष्ट्योर्विकल्पमनुवदति ।
“तदाहुः । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेतेति” इति । तत्राश्वमेधविषये
शाखान्तरानुसारिण एवं ‘आहुः’, अश्वमेधे सः स्थिते समाप्ते सति

(३) तृतीयं गुणमाह । “एष वा ऊर्जस्वान् नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तत्रोर्जस्वद् भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘ऊर्जस्वान्’ अन्नवत् ॥

(४) चतुर्थमाह । “एष वै पयस्वान् नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तत्र पयस्वद् भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘पयस्वान्’ क्षीरादिरसवान् ॥

(५) पञ्चममाह । “एष वै विष्टतो नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तत्र विष्टतं भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते इति । ‘विष्टतः’ विशेषेण धृतो निश्चितफल इत्यर्थः ॥

(६) षष्ठमाह । “एष वै व्यावृत्तो नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तत्र व्यावृत्तं भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘व्यावृत्तः’ फलाधिक्येनेतरयज्ञविलक्षणः ॥

(७) सप्तममाह । “एष वै प्रतिष्ठितो नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तत्र प्रतिष्ठितं भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘प्रतिष्ठितः’ तत्र चाञ्चल्यरहितः ॥

(८) अष्टममाह । “एष वै तेजस्वी नाम यज्ञः । सर्व्वं ह वै तत्र तेजस्वी भवति । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘तेजस्वी’ ख्यातिमान् ॥

(९) नवममाह । “एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । आ ह वै तत्र ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते । यच्चैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति । ‘ब्रह्मवर्चसी’ मन्त्रप्रयुक्ततेजोयुक्ताब्राह्मणोपि तत्र देशे तथाविध एव ‘आजायते’, खलु ॥

(१०) दशममाह । “एष वा अतिव्याधी नाम यज्ञः ।
आ ह वै तच्च राजन्योतिव्याधी जायते । यत्रैतेन यज्ञेन
यजन्ते” इति । अतिशयेन पापं वेद्मुंशीलं यस्य सोऽयं ‘अति-
व्याधी’, तस्मिन् देशे चचियोऽपि शत्रुः अतिशयेन वेद्मुं समर्थः,
‘आजायते’, खलु ॥

(११) एकादशमाह । “एष वै दीर्घो नाम यज्ञः ।
दीर्घायुषो ह वै तच्च मनुष्या भवन्ति । यत्रैतेन यज्ञेन यज-
न्ते” इति । ‘दीर्घः’ दीर्घफलयुक्तः ॥

(१२) द्वादशमाह । “एष वै कृत्तो नाम यज्ञः । कल्पते
ह वै तच्च प्रजाभ्यो योगक्षेमः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते” इति ।
‘कृत्तः’ सर्वसाधनसम्यक्त्वं, योगसहितः क्षेमः ‘योगक्षेमः’, स ह
‘कल्पते’ सम्यद्यते । एतैर्द्वादशभिर्गुणैर्द्वादशब्रह्मोदनस्युतिदा-
राश्वमेधः प्रशस्तः ॥

इति जनविंशोऽनुवाकः ।

अथ विंशोऽनुवाकः ।

(१) एकोनविंशे विभुत्वादिगुणैर्यज्ञस्य प्रशंसाऽभिहिता ।
विंशेऽश्वस्य सज्जपनप्रकारोऽभीधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण ।
वडवा पुरूषी चाजःपुरो नीयतेऽश्वस्य वेतसशाखायां तार्यं हृत्य-
धीवासं हिरण्यकशिपु चास्तीर्य सौवर्णं रुक्ममुपरिष्ठात् कृत्वा
मृगान्निघ्नन्ति सचशाखास्वितरानिति । तच्च तार्यं विधत्ते ।

“तार्थ्येणाश्वः सज्जपयन्ति । यज्ञो वै नः समर्द्धयति” इति । ‘तार्थ्ये’ इति घृताक्तस्य कम्बलस्य नामधेयं । तेन ‘अश्वः’, ‘सज्जपयन्ति’ मारयन्ति । प्रधानसाधनत्वात्तार्थ्यस्य यज्ञत्वं, अतो यज्ञेनैवाश्वं समर्द्धं करोति ॥

(२) पितृमेधे प्रयोज्यं साम विधत्ते । “याम्येन साम्ना प्रस्तोतानुपतिष्ठते । यमलोकमेवैनं गमयति” इति । यमसम्बन्धि ‘साम’, याम्यं सामगैः पितृमेधे प्रयोज्यते । तेनात्र ‘प्रस्तोता’, सज्जप्यमानं पशुं ‘अनु’ समीपे स्थित्वा, उपस्थानं कुर्यात् । तेनाश्वस्य यमलोकप्राप्तिः ॥

(३) चर्मपटं विधत्ते । “तार्थ्ये च कृत्यधीवासे चाश्वः सज्जपयन्ति । एतद्वै पशूनां रूपं । रूपेणैव पशून्वरुन्धे” इति । ‘तार्थ्ये’, प्रथममास्तीर्य तस्मिन् ‘कृत्यधीवासं’ चर्ममथमाच्छादनं, पटमास्तीर्य तस्मिन् सज्जपयेत् । चर्मणः पशुकार्यत्वेन पशुरूपत्वात् पशुप्राप्तिः ॥

(४) कृत्यधीवासस्योपरि सुवर्णखचितां शय्यां विधत्ते । “हिरण्यकशिपु भवति । तेजसोवरुन्धे” इति । हिरण्यस्य तेजस्वित्वात्तेन तेजःप्राप्तिः ॥

(५) शय्याया उपरि सुवर्णफलकं विधत्ते । रूक्मो भवति । सुवर्गस्य लोकस्थानुख्यात्यै” इति । ‘रूक्मः’, दीप्यतिशयात् स्वर्गः प्रकाशितो भवति ॥

(६) तार्थ्यादीन् प्रशंसति । “अश्वो भवति । प्रजापते-
राय्यै । अश्व वै लोकस्य रूपं तार्थ्यं । अन्तरिक्षस्य कृत्यधीवासः ।

दिवो हिरण्यकशिपु । आदित्यस्य रुक्मः । प्रजापतेरश्वः ।
 इममेव लोकं तार्येणाप्नोति । अन्तरिक्षं कृत्यधीवासेन दिवः
 हिरण्यकशिपुना । आदित्यः रुक्मेण । अश्वेनैव मेध्येन प्रजापतेः
 सायुज्यं संलोकतामाप्नोति” इति । तार्यादीनामश्चान्ताना-
 मुपर्यधोभावसाम्येन भूलोकादिरूपत्वे सति यजमानस्य तेन
 तेन तार्यादिना तत्तद्भूलोकादिप्राप्तिर्भवति । ‘सायुज्यं’ सदैकत्र
 वासः । ‘संलोकतां’ समानलोकस्वामित्वं ॥

(७) क्रत्वनुष्ठानवेदने प्रशंसति । “एतासामेव देवतानां
 सायुज्यं । सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति योऽश्वमेधेन यज-
 ते । य उचैनमेवं वेद” इति । ‘सार्ष्टितां’ समानैश्वर्ययुक्तत्वं ।
 स्पष्टमन्यत् ॥

इति विंशोऽनुवाकः ।

अथ एकविंशोऽनुवाकः ।

(१) विंशेऽश्वस्य सज्जपनमुक्तं । एकाविंशे तृत्तरवेद्युपवापो-
 ऽभिधीयते । तच्चादौ तावद्वज्रविधनामनिर्व्वचनेनाश्वः स्मृत्यते ।
 प्रथमं सवर्धेति नास्ते निर्व्वचनं दर्शयति । “आदित्याश्चाङ्गि-
 रसश्च सुवर्गं लोके स्पर्धन्त । तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः । अमुमा-
 दित्यमश्वः श्वतं भूतं दक्षिणामनयत् । तेऽब्रुवन् । यं नोऽनेष्ट ।
 स वर्ध्याऽभूदिति । तस्मादश्वः सवर्ध्याऽकृष्यन्ति । तस्माद्यज्ञे
 वरो दीयते” इति । पुरा कदाचित् ‘आदित्याः’ गणदेवताः,
 ‘अङ्गिरसः’, महर्षयश्च, स्वर्गलोकं निमिच्छीकृत्य सद्गतां कृत-

वन्तः । तदानां प्रथमत आदित्यैः स्वर्गे प्राप्ते सति 'तेऽङ्गिरसः', स्वर्गसिद्ध्यर्थं तेभ्यः 'आदित्येभ्यः', काञ्चित् 'दक्षिणामनयन्', कासौ दक्षिणेति सोच्यते, योयमादित्यो जगत् प्रकाशयन् अस्माभिर्दृश्यते । स एवाङ्गिरसां प्रार्थनया श्वेतोऽश्वोऽभवत् । तं 'अश्वं', इतरेभ्यः सर्वेभ्यो दादश्वेभ्यो दक्षिणालेन नीतवन्तः । तानङ्गिरसः प्रति 'ते' आदित्याः, 'अब्रुवन्', हे अङ्गिरसो यूयं अश्वं 'नः' 'अस्मान् प्रति, 'अनेष्टु' अनीतवन्तः । 'सः' अश्वः, 'वर्यः' श्रेष्ठः, 'अभूदिति' । यस्मादादित्यैरश्वो वर्यनाम्ना व्यवहृतः 'तस्मात्', लोकेपि सारथिनः समीचीनमश्वमुपलालनार्थं हस्तेन स्पृशन्तो हे 'सवर्य', 'इति' अनेन नाम्ना, व्यवहरन्ति । वर्यैः श्रेष्ठैर्गुणैः सहितः 'सवर्यः' । यस्मादङ्गिरोभिर्दत्तः श्रेष्ठोभूत् 'तस्मात्' सर्वस्मिन्नपि 'यज्ञे', 'वरः' श्रेष्ठः पदार्थः, दक्षिणालेन 'दीयते' ॥

(२) अश्वनामनिर्वचनं दर्शयति । "यत् प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वो नाम" इति । 'प्रजापतिः', स्वयमेव कदाचिदश्वजातिर्भूत्वा देवैः 'आलब्धः', सन् 'अश्वः' व्यापकः, 'अभवत्' । यद्यस्मादेवं 'तस्मात्', अश्वुते प्राप्नोति इति व्युत्पत्त्या अश्वनाम सम्यक् ॥

(३) अश्वनामनिर्वचनं दर्शयति । "यच्छ्वददरासीत् । तस्मादश्वनाम" इति । प्रजापतेरक्षि केनापि रोगेणोच्छूनं यदाऽभूत् । तदानां 'श्वयत्' उच्छूनं अभवत्, 'अरुः' व्यथाहेतुः, 'आसीत्' । यस्मादरुः 'तस्मात्', 'अर्वा', इति 'नाम' ॥

(४) वाजिनाम्नो निर्व्वचनं दर्शयति । “यत् सद्यो वाजां-
त्समयजत् । तस्मादाजी नाम” इति । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्,
‘सद्यः’ जातमात्र एव, ‘वाजान्’ अन्नानि, गमनवेगान् वा, सम्यग्
जितवान्, ‘तस्मात्’ ‘वाजिनाम्’ सम्पन्नं ॥

(५) आदित्यनाम्नो निर्व्वचनं दर्शयति । “यदसुराणां लो-
कानादत्त । तस्मादादित्यो नाम” इति । ‘यत्’ यस्मात्
कारणात्, अयमश्वो युद्धे जयं प्राप्य ‘असुराणां’, सम्बन्धिनः
‘लोकान्’ निवासस्थानानि, ‘आदत्त’ स्वीकृतवान्, ‘तस्मात्’ आ-
दानात्, ‘आदित्यनाम्’, सम्पन्नं ॥

(६) एवं नामनिर्व्वचनैरश्वं प्रशस्य अस्मिन् कृतावुत्तरवेद्यु-
पवापं विधत्ते । “अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनं । सूर्य्याग्ने
र्योनिरायतनं । यदश्वमेधेग्नौ चित्य उत्तरवेदिमुपवपति ।
योनिमन्तमेवैनमायतनवन्तं करोति” इति । योऽयं ‘अश्व-
मेधः’ क्रतुः, तस्य, ‘अग्निः’, ‘र्योनिः’ कारणं, अग्नेः सकाशात् क्र-
तुनुष्ठाननिष्पत्तेः । ‘आयतनं’ आश्रयश्च, अग्निरेव सति हि
‘अग्नौ’, समाप्तिपर्यन्तो ह्यश्वमेधः प्रतितिष्ठति । तस्य च ‘अग्नेः’,
‘सूर्य्यः’ एव कारणं ‘आयतनं’, च । अतएव परिधिप्रकरणे
पश्चिमदक्षिणोत्तरपरिधानादूर्ध्वं सूर्य्यस्त्रापुरस्तात् पालित्येतेन
मन्त्रेण सूर्य्यस्येव रक्षाकारणत्वं । उद्यन्तं वावादित्यमग्निनु-
समारोहति इति दर्शनादायतनत्वमप्युपपन्नं । एवमग्न्यादि-
त्ययोः साक्षात् परम्परया च योनिर्वा आयतनत्वे सति यद्य-
श्वमेधक्रतौ ‘चित्येग्नौ’ चयनाग्निहोत्रे, उत्तरे ‘वेदिमुपवपति’ ।

इष्टकाचयने नोत्तरवेदिं निष्पादयेत् । तदुपवापात् 'एनं' अश्वमेधं, अग्निद्युक्त्वेन 'योनिमन्तं' 'आयतनवन्तं', च 'करोति' ॥

(७) वेदनं प्रशंसति । "योनिमानायतनवान् भवति । य एवं वेद" इति ॥

(८) अश्वमेधकृतोः साक्षात् परम्परया च योन्यायतन-भूतावग्यादित्यौ प्रशंसति । "प्राणापानौ वा एतौ देवानां । यदर्काश्वमेधौ । प्राणापानावेवावरुन्धे" इति । अर्चनार्हत्वाद्-ग्निरर्काश्वमेधफलरूपत्वादादित्योऽश्वमेधः । अत एवान्यचाम्ना-यते । अर्क्का वा एष यद्ग्निरसावादित्योऽश्वमेध इति । 'यदर्काश्वमेधौ' । यावग्यादित्यौ, 'एतौ', 'देवानां', सर्वेषां 'प्राणापा-नस्थानीयौ' । अत एव तदुभयसम्बन्धुत्तरवेद्युपवासेन 'प्राणा-पानावेव', प्राप्नोति ॥

(९) प्रकारान्तरेण प्रशंसति । "ओजो बलम्वा एतौ देवा-नां । यदर्काश्वमेधौ । ओजो बलमेवावरुन्धे" इति । बलहेतु-र्नवमो धातुः 'ओजः', तत्कार्थ्यं 'बलं', 'एतौ' अग्न्यादित्यौ, सर्वेषां 'देवानां', ओजो बलरूपौ । तस्मादग्न्यादित्यसम्बन्धुत्तर-वेद्युपवासेन 'ओजो बलं', च प्राप्नोति ॥

(१०) उत्तरवेद्युपवापं निगमयति । "अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनं । सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनं । यदश्वमेधेनै चित्य उत्तरवेदिं चिनोति । तावर्काश्वमेधौ । अर्क्काश्वमेधावेवावरु-न्धे । अथो अर्काश्वमेधयोरेव प्रतितिष्ठति" इति । स्पष्टार्थः ॥

इति एकविंशोऽनुवाकः ।

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

(१) उत्तरवेद्युपवापो एकविंशेऽभिहितः । ऋषभालम्बो द्वाविंशेऽभिधीयते । तत्रादावश्वदीक्षादिका प्रधानयागात् पुरस्तात् संवत्सरमात्रे प्रोक्षणाद्यालम्बं विधत्ते । “प्रजापतिं वै देवाः पितरं पशुं भूतं मेधायालभन्त । तमालम्बोपावसन् । प्रातर्यष्टास्मह इति । एकस्मा एतद्देवानामहः । यत् संवत्सरः । तस्मादश्वः पुरस्तात् संवत्सर आलभ्यते” इति । पुरा कदाचिद्देवानां पिता प्रजापतिः देवैः प्रार्थितोऽश्वजातिः पशुरभूत् । ‘तं’ ‘पशुः’, ‘देवाः’, मेधाय यज्ञार्थं ‘आलभन्त’ स्पर्शनेन सङ्कल्पितवन्तः । तं सङ्कल्प्य परेद्युः ‘प्रातर्यष्टास्महे’ इति निश्चित्य ‘उपावसन्’ पशुसमीपे स्थितवन्तः । योयमस्माकं ‘संवत्सरः’, कालः । एवं ‘देवानामेकं’, एव ‘अहः’, यस्मादेवं देवैः कृतं ‘तस्मात्’, अयं ‘अश्वः’, दीक्षादिवागप्रयोगात् ‘पुरस्तात्’, देवानामेकदिनरूपेऽस्मादीये ‘संवत्सरे’, स्पर्शप्रोक्षणादिना प्रारब्धयः ॥

(२) अश्वनिर्वचनेनाश्वमेधनिर्वचनेन चाश्वं प्रशंसति । “यत् प्रजापतिरालम्बोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः । यत् सद्यो मेधोऽभवत् तस्मादश्वमेधः” इति । ‘यत्’ यस्मात्, ‘प्रजापतिः’, अयं पशुरूपेण ‘आलभ्यः’, सन् ‘अश्वः’ व्यापकः, ‘अभवत्’, ‘तस्मादश्वः’, इति व्युत्पत्त्याऽश्वो नामाभवत् । ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘सद्यः’ एव तस्मिन्नेवाहनि, अश्वः ‘मेधः’ एकविंशोक्त्यारूपो यज्ञः ‘अभवत्’ । ‘तस्मात्’, अश्वेन निष्पाद्यो मेधो यज्ञः ‘अश्वमेधः’ ॥

(३) एतद्देदनं प्रशंसति । “वेदुकोऽश्वमाशुं भवति । य एवं वेद” इति । ‘आशुं’ शीघ्रगामिनं, ‘अश्वः’, ‘वेदुकः’ लब्धः, ‘भवति’ ॥

(४) पुनरप्यश्वं प्रशंसति । “यद्वैतत् प्रजापतिरालम्बोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः प्रजापतेः पशूनामनुरूपतमः” इति । यस्मात् ‘अश्वः’, ‘प्रजापतिरालम्बोऽभवत्’, ‘तस्मात्’, अयं ‘अश्वः’, ‘पशूनां’, मध्ये ‘प्रजापतेः’, अतिशयेनानुकूलः ॥

(५) एतद्देदनं प्रशंसति । “आस्य पुत्रः प्रतिरूपो जायते । य एवं वेद” इति । ‘अस्य’ अनुरूपत्ववेदितुः, ‘पुत्रः’, ‘प्रतिरूपो जायते’ ॥

(६) अश्वमेधयागं तद्देदने प्रशंसति । “सर्वाणि भूतानि सम्भृत्यालभते । समेनं देवास्तेजसे ब्रह्मवर्चसाय भरन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । य उचैनमेवेदं वेद” इति । ‘यः’ यथा, ‘यः’ च वेदिता, स सर्वाण्यश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात् प्रजापतेश्च सर्वात्मकत्वात्, ‘सर्वाणि’, अपि ‘भूतानि’, अश्वरूपेण ‘सम्भृत्य’ एकीकृत्य, आलम्बं करोति । तेनालम्बेन ‘देवाः’, ‘एनं’ पुरुषं, ‘तेजसे’ शरीरकान्त्यै, ‘ब्रह्मवर्चसाय’ श्रुताध्ययनसम्यक्त्यै, च ‘सम्भवन्ति’ समर्थं कुर्वन्ति ॥

(७) पुनरप्यश्वं प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “एतद्वैतद्देवा एतां देवतां । पशुं भूतं मेधाय लभन्त । यज्ञमेव । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । कामप्रं यज्ञमकुर्वन्त । तेऽमृततलमकामयन्त । तेऽमृततलमगच्छन्” इति । ‘तत्’ तदा पूर्वस्मिन् काले,

‘देवाः’, ‘एतां’ प्रजापतिदेवतां, ‘पशुं भूतं’ अश्वरूपेण निष्पन्नं, यज्ञार्थं ‘आलभन्त’, इति यत् तत् ‘एतद्वै’ वक्ष्यमाणं मेवेति मन्तव्यं। तदेतत् स्पष्टीक्रियते, ‘यज्ञमेव’ यज्ञालभन्त इति तत्सार्थः। एवं सति प्रजापत्यात्मना ‘यज्ञेन’, अश्वमेधाख्यं ‘यज्ञं’, ‘अयजन्त’, तच्च यज्ञं ‘कामप्रं’ सर्वेषां कामानां प्रातारं पूरयितारं, ‘अकुर्वन्त’, ततः ‘ते’ कर्त्तारः, ‘अमृतत्वं’, कामयित्वा तत् ‘अमृतत्वमगच्छन्’ ॥

(८) कल्पनुष्ठानं प्रशंसति। “योऽश्वमेधेन यजते। देवानामेवायनेनैति। प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते कामप्रेण। अपुनर्मरमेव गच्छति” इति। अश्वमेधयाजी ‘देवानामेव’, योग्येन मार्गेण गच्छति। किञ्च प्रजापतिसम्बन्धिनैव कामपूरकेण ‘यज्ञेन’, अयं ‘यजते’। तेनायं पुनर्मरणरहितं प्राजापत्यमेव पदं प्राप्नोति ॥

(९) ऋषभं पशुं विधत्ते। “एतस्य वै रूपेण पुरस्तात् प्राजापत्यमृषभं तूपरं वज्ररूपमालभते। सर्वेभ्यः कामेभ्यः। सर्वस्याष्टौ। सर्वस्य जित्यै” इति। सर्वकामसिद्ध्यर्थं ‘पुरस्तात्’ अश्वमेधावारम्भ एव, साङ्गदृष्टीसञ्ज्ञान्योरनन्तरं वैशाखां पौर्णमास्यां कञ्चित् ‘ऋषभं’, आलभेत। कीदृशं, ‘एतस्य’ एव प्रजापतेः, स्वरूपेणोपलक्षितत्वात् ‘प्राजापत्यं’, ‘तूपरं’ षट्कहीनं, ‘वज्ररूपं’ नानावर्णं, सोऽयमृषभालम्भः ‘सर्वस्य’, कामस्य ‘प्राप्त्यै’, ‘सर्वस्य’, वशीकरणाय च सम्यद्यते ॥

(१०) यागवेदने प्रशंसति। “सर्वमेव तेनाप्नोति। सर्वं

अयति । योश्चमेधेन यजते । य उचैनमेवं वेद” इति । ‘तेन’,
यागेन वेदनेन च ॥

इति द्वाविंशोऽनुवाकः ।

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

(१) द्वाविंशे प्रथममनुष्ठेयं ऋषभोभिहितः । एतावता
अद्यत् क्रतावनुष्ठेयं तत् सर्वमुक्तं । अथ त्रयोविंशेश्चावयवेषूपाम-
नमभिधीयते । तत्रादावहोरात्ररूपेण लोमध्यानं विधत्ते । “यो
वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी वेद । अश्वस्यैव मेध्यस्य लोमं लोमं
जुहोति । अहोरात्रे वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी । यत्सायं
प्रातर्जुहोति । अश्वस्यैव मेध्यस्य लोमं लोमं जुहोति । एतदनुकृति
ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य लोमं लोमं जुहोति” इति । ‘यः’
कश्चित् पुमान्, यागयोग्यस्य ‘अश्वस्य’, पार्श्वद्वयवर्त्ति लोमद्वयं
‘वेद’ उपास्ते निरन्तरं ध्यायति । सोयं ‘अश्वस्य’, एकैकस्मिन्
‘लोमनी’ ऊतवान् भवति । कथं ध्यातव्यमिति तदुच्यते, ये
‘अहोरात्रे’, विद्येते ते एव प्रजापतिरूपस्य ‘अश्वस्य’, ‘लोम-
नी’, इति ध्यायेत् । एवं ध्यानयुक्तः ‘सायं प्रातः’, च ‘यत्’ अग्नि-
होत्रं, ‘जुहोति’, तेन ‘अश्वस्य’, यावन्ति लोमानि तावन्त्य आऊ-
तयः सम्पद्यन्ते । ‘पुरा’ कल्पादौ, देवाः ‘एतदनुकृति’ एतस्य ध्या-
नसम्पाद्यस्य फलस्यानुकरणं यथा भवति तथा, ‘अश्वस्य’, एकैक-
स्मिन् लोमनि एकैकामाहुतिं ‘जुहोति’ । अस्माकन्तु तथाविध-
सामर्थ्याभावाद्देवोपासनेनैव तत्फलसिद्धिरित्यभिप्रायः ॥

(२) अवयवान्तरध्यानं विधत्ते। “यो वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे वेद। अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति। दर्शपूर्णमासौ वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे ॥ १ ॥ यद्दर्शपूर्णमासौ यजते। अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे जुहोति। एतदनुकृतिं ह स्म वै पुरा। अश्वस्य मेध्यस्य पदे पदे जुहोति” इति। पूर्ववद्वाख्येयं ॥

(३) अश्वो मार्गश्रमपरिहाराय भूमौ शरीरस्य च द्विपरिवर्त्तनं करोति, तस्य ध्यानं विधत्ते। “यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तनं वेद। अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति। अश्वो वा आदित्योऽश्वः। स आहवनीयमागच्छति। तद्विवर्त्तते। यदग्निहोत्रं जुहोति। अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति। एतदनुकृतिं ह स्म वै पुरा। अश्वस्य मेध्यस्य विवर्त्तने विवर्त्तने जुहोति” इति। ‘यः’ असावादित्यः, दृश्यते ‘सः’, एवाश्वरूपेण ‘आहवनीयं’, प्रति ‘आगच्छति’, अग्निं वा वादित्यः सायं प्रविशतीति श्रुत्यन्तरात्। तदेतदादित्यागमनं ‘अश्वस्य’, विवर्त्तनमिति ध्यायेत्। अन्यत् पूर्ववत् व्याख्येयं ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थींश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥

समाप्तश्च प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्चयितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अश्वमेधस्य शेषो यो नवमेऽसौ समीरितः ।

सावित्रचयनं ब्रूते दशमेऽस्मिन् प्रपाठके ॥

(१) तस्य चयनस्यापेक्षितमिष्टकानां स्वरूपं सूत्रकारो दर्शयति । सावित्रं स्वर्गकामश्चिन्वीत पशुबन्धे चीयते चेष्यमाण उपकल्पयते पञ्चाशीतिशतं हिरण्येष्टकाः, यावदुत्तममङ्गुलिपरतावतीः शर्करापोभ्यक्तास्तस्यः स्वयमावृणा अपरिमिता लोकं पृणा इति । तासामिष्टकानामुपधानस्थाने परिमण्डलाकारां रेखां कुर्यात् । तदपि सूत्र एवोक्तम् । उत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कुं निहत्य सर्व्वतः परिमण्डलं रथचक्रमात्रं सावित्रं परिलिख्य समूलं हरितं दर्भस्तम्बमाहत्य मध्येर्ध्वनिखाय जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा सजूरब्धोयावभिरिति दर्भस्तम्बे पञ्चाङ्गतीर्ज्जलोद्धृत्यावेक्ष्य व्याहारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा लेखाया अभ्यन्तरं नवपरिमण्डला लेखा लिखितेति । तासु नवसु लेखासु प्रपाठकस्याद्यानुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैरिष्टका उपदध्यात् ।

एतस्मिन्ननुवाकप्रसिद्धेऽनुवाकेऽर्थभेदादवान्तरानुवाका नहवे
विद्यन्ते तत्र प्रथममनुवाकं सूत्रकारो विनियुक्ते । नवम्यां वा-
ह्यायां लेखायां पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहान्युपदधाति सञ्ज्ञानं वि-
ज्ञानमिति । पाठस्तु । “सञ्ज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं जानदभि-
जानत् । सङ्कल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपकृप्तं कृप्तम् ।
अथो वसीय आयत्सम्भूतं भूतम्” इति । तत्र सञ्ज्ञानादीनि
पञ्चदशपदानि शुक्लपक्षस्य प्रतिपदादिषु पौर्णमास्यन्तेषु दि-
नेष्वङ्गां नामधेयानि । एतच्च सर्वमुत्तरब्राह्मणानुवाके स्पष्टी-
भविव्यति । तैरेतैर्नामधेयैः पञ्चदशेष्टका नवम्यां वाह्यरेखाया-
मुपदध्यात् । हे प्रथमेष्टके त्वं ‘सञ्ज्ञाननामकं’, प्रथममहरसि ।
हे द्वितीयेष्टके त्वं ‘विज्ञाननामकं’, द्वितीयमहरसि । एवं सर्वत्र
योज्यं । तथा देवतया मन्त्रस्य सर्वशेषत्वात्, सर्वचायं पठ-
नीयः । ततश्चैवं पाठः सम्पद्यते, सञ्ज्ञानं तथा देवतयाङ्गिर-
स्वध्रुवासीदेति । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं । तत्तदहःपरत्वेन निर्व-
चनानि यथायोग्यमुन्नेयानि ॥

(२) कल्पः । तेषामन्तरालेष्वेतेषामङ्गां पञ्चदशमुज्जर्तानु-
पदधाति । चित्रः केतुरिति । पाठस्तु । “चित्रः केतुः प्रभा-
नाभान्त्सम्भान् । ज्योतिष्माः स्तेजस्वानापतः स्तपन्नभितपन् ।
रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः” इति ।
एतस्मिन् द्वितीये चान्तरानुवाके प्रोक्ताश्चित्रः केतुरित्यादयः
पञ्चदश चे शब्दाः ते शुक्लपक्षगत एकैकस्मिन्नहनि उदयास्तम-
यमध्यवर्तिनां नामधेयानि । शेषं पूर्ववत् ॥

(३) कल्पः । अथानन्तरस्य पञ्चदशपूर्वपक्षस्य राजीनुपद-
धाति । दर्शादृष्टेति । पाठस्तु । “दर्शा दृष्टा दर्शता विश्वरू-
पा सुदर्शना । आष्याचमानाष्याचमानाष्याचा स्मृतैरा ।
आपूर्यमाणा पूर्यमाणा पूरयन्ती पूर्णा पौर्णमासी” इति ।
अस्मिंस्तृतीयानुवाके प्रोक्ता दर्शादयः शब्दाः शुक्लपक्षस्य पञ्च-
दशानां राजीणां नामधेयानि ॥

(४) कल्पः । तासामन्तरालेष्वेतासां राजीणां पञ्चदशमुहूर्-
त्तानुपदधाति । दाता प्रदातेति । पाठस्तु । “दाता प्रदाता
नन्दो मोदः प्रमोदः ॥ १ ॥ आवेशयन् निवेशयन्त्संवेशनः सः
शान्तः शान्तः । आभवन् प्रभवन्त्सम्भवन्त्सम्भूतो भूतः” इति ।
अस्मिंश्चतुर्थानुवाके प्रोक्ता दात्रादयः पञ्चदश शब्दा एकैक-
रात्रिगतानां पञ्चदशानां मुहूर्त्तानां नामधेयानि । एता
रात्रय एते च मुहूर्त्ता अष्टम्यां लेखायामुपधेयाः ॥

(५) कल्पः । अथानन्तरस्यां पञ्चदशस्यापरपक्षस्याहान्युप-
दधाति । प्रसृतं विष्टुतमिति । पाठस्तु । “प्रसृतं विष्टुतं
सः सृतं कल्याणं विश्वरूपम् । शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः समि-
द्धम् । अरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत्” इति । एत-
स्मिन् पञ्चमानुवाके प्रोक्ताः प्रसृतादिशब्दाः कृष्णपक्षगतेषु
प्रतिपदाद्यमावास्यान्तेषु दिनेष्वङ्गां पञ्चदशानां नामधेयानि ॥

(६) कल्पः । तेषामन्तरालेष्वेतेषामङ्गां पञ्चदशमुहूर्त्ता-
नुपदधाति । सविता प्रसवितेति । पाठस्तु । “सविता प्रसवि-
ता दीप्ता दीपयन् दीप्यमानः । ज्वलन् ज्वलिता तपन् वितपन्-

त्सन्तपन् । रोचनो रोचमानः शुभूः शुभमानो वामः” इति । अस्मिन् षष्ठानुवाके प्रोक्ताः सवित्रादयः पञ्चदश-शब्दाः कृष्णपक्षगत एकैकस्मिन्नहनि पञ्चदशमुहूर्त्तानां नामधेयानि । एतानि कृष्णपक्षगतान्यहानि, तन्मुहूर्त्ताश्च सप्तम्यां लेखायामपधेयाः ॥

(७) कल्पः । अथान्तरस्य पञ्चदशपक्षस्य रात्रीरुपदधाति । सुता सुन्वतीति । पाठस्तु । “सुता सुन्वती प्रसुता स्रयमाना-भिषूयमाना । पीति प्रपा स्रया तद्विस्तर्ययन्ती ॥ २ ॥ कान्ता काम्या कामजाता युष्मती कामदुघा” इति । अस्मिन् सप्तमेऽनुवाके प्रोक्ताः सुतादयः शब्दाः पञ्चदशसङ्ख्याकाः कृष्णपक्षगतानां पञ्चदशानां रात्रीणां नामधेयानि ॥

(८) कल्पः । तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश-मुहूर्त्तानुपदधाति । अभिशास्त्रानुमन्तेति । पाठस्तु । “अभिशास्त्रानुमन्ता नन्दो मोदः प्रमोदः । आषादयन्निषादयन्त्स-सादनः सः सन्नः यन्नः । आभूर्विभूः प्रभूः शम्भूर्भुवः” इति । एतस्मिन्नष्टमेनुवाके प्रोक्ता अभिशास्त्रेत्यादयः पञ्चदश शब्दा एकैकस्यां कृष्णपक्षरात्रौ विद्यमानानां पञ्चदशमुहूर्त्तानां नामधेयानि । कृष्णपक्षरात्रयः, तन्मुहूर्त्ताश्च षष्ठ्यां लेखायामुपधेयाः ॥

(९) कल्पः । अथानन्तरस्यां द्वादशपूर्वपक्षानुपदधाति । पवित्रं पवयिष्यन्निति । पाठस्तु । “पवित्रं पवयिष्यन् पूतो मेध्यः । यशो यशस्वानायुरमृतः । जीवो जीविष्यन्त्वर्गो लोकः”

इति । अस्मिन् नवमानुवाकेभिहिताः द्वादश पवित्रादिशब्दाः,
चैत्रवैशाखादिमासेषु वर्त्तमानानां द्वादशानां शुक्लपक्षाणां
नामधेयानि । एते च शुक्लपक्षाः पञ्चम्यां लेखायामुप-
धेयाः ॥

(१०) कल्पः । अथानन्तरस्यां द्वादशापरपक्षानुपदधाति । स-
हस्रान् सहीयानिति । पाठस्तु । “सहस्रान्तसहीयानोजस्रान्तस-
हमानः । जयन्त्रभिजयन्तुद्रविणो द्रविणोदाः । आर्द्रः पवित्रो
हरिकेशो मोदः प्रमोदः” इति । अस्मिन् दशमानुवाकेऽभि-
हिताः सहस्रानित्यादयो द्वादशशब्दाः, चैत्रवैशाखादिमासेषु
शुक्लपक्षाणां नामधेयानि । एते शुक्लपक्षास्तुर्थां लेखाया-
मुपधेयाः ॥

(११) कल्पः । अथानन्तरस्यां त्रयोदशमासनामानुपदधाति ।
अरुणोरुणरजा इति । पाठस्तु । “अरुणोऽरुणरजाः पुण्डरीको
विश्वजिदभिजित् । आर्द्रः पितृमानोऽन्नवान् रसवानिरावान् ।
सर्वोषधः सन्धरो महस्रान्” इति । अस्मिन्नेकादशानुवाके-
ऽभिहिताः अरुणादयस्त्रयोदशशब्दाश्चैत्रादिमासानामधिक-
माससहितानां नामधेयानि । एते मासास्तृतीयस्यां लेखा-
यामुपधेयाः ॥

(१२) कल्पः । सिकिता उपदधाति । एजत्काजोवत्का इति ।
पाठस्तु । “एजत्काजोवत्काः । चुल्लकाः शिपिविष्टकाः । सरि-
स्तराः सुशेरवः । अजिरासां गमिष्णवः” इति । अस्मिन् द्वा-
दशानुवाकेऽभिहिता एजत्कादयोऽष्टौ शब्दाः सिकिताविशेषाणां

नामधेयानि । एताश्च सिकतास्तस्यामेव तृतीयस्यां लेखायामुपधेयाः ॥

(१३) अथान्तरस्यां पञ्चदशमुहूर्त्तानुपदधाति । इदानीं तदानीमिति । पाठस्तु । “इदानीं तदानीमेतर्हि क्षिप्रमजि-
रम् । आशुर्निमेषः फणोद्भवन्नतिद्रवन् । त्वरः स्वरमाण
आशुराशीयान्” इति । अस्मिन् चयोदशानुवाकेभिहिता
इदानीमित्यादयः पञ्चदशशब्दाः पूर्वोक्तस्यैकैकमुहूर्त्तस्या-
वयवभूतानां पञ्चदशानां क्षुद्रमुहूर्त्तानां नामधेयानि । एते
च क्षुद्रमुहूर्त्ता द्वितीयस्यां लेखायामुपधेयाः ॥

(१४) अथान्तरस्यां षड्यज्ञक्रतून् त्रीणि चतुर्नामान्युपद-
धाति । अग्निष्टोम उक्तोऽग्निर्ऋतुरिति । पाठस्तु । “अग्निष्टोम
उक्तोऽतिरात्रो द्विरात्रस्तिरात्रश्चत्वारत्रः । अग्निर्ऋतुः सूर्य
ऋतुश्चन्द्रमा ऋतुः” इति । अस्मिन् चतुर्दशानुवाकेऽभिहिता
अग्निष्टोमादयः षट्कब्दाः षणां क्रतुविशेषाणां नामधेयानि ।
अस्मिन् पञ्चदशानुवाकेऽभिहिता अग्निसूर्यचन्द्रमःशब्दास्तथ
ऋतुविशेषाणां नामधेयानि । एते क्रतव ऋतवश्च प्रथमलेखा-
यामुपधेयाः ॥

(१५) कल्पः । अथान्तरस्यां चत्वारि संवत्सरनामान्युपद-
धाति । प्रजापतिः संवत्सरो महान् कैः इति । पाठोऽप्य-
चायमेव । प्रजापत्यादयश्चत्वारः शब्दाः संवत्सरनामानि । ते
च संवत्सरा नाभ्यामुपधेयाः ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) प्रथमे नवसु लेखासु नाभ्यां चेष्टकोपधानमुक्तं । द्वि-
तीये स्वयमाहलोपधानमुच्यते । कल्पः । चतस्रः स्वयमा-
हणा दिक्षूपदधाति ॥ भूरग्निश्च पृथिवीश्च माञ्चेति । तत्र प्रथमं
मन्त्रमाह । “भूरग्निश्च पृथिवीश्च माञ्च । त्रींश्च लोकान्-
त्संवत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वभ्रु-
वासीद” इति । हे स्वयमाहणे ‘प्रजापतिः’, देवः ‘त्वां’, प्राच्यां
दिशि ‘सादयतु’ । तथा भूःशब्दाभिधेयां प्रथमयाहृत्यभिमा-
निनीं देवतामग्निदेवं ‘पृथिवीं’, देवतां ‘मां’ यजमानश्च,
लोकत्रयाभिमानिनो देवान् संवत्सराभिमानिनं देवश्च ‘सा-
दयतु’ । यथा पुराङ्गिरोभिर्महर्षिभिरुपहिता त्वं धृता स्थिता ।
तथैव ‘तथा’ प्रजापतिदेवतया, उपहिता सती ‘भ्रुवासीद’ ॥

(२) दक्षिणादिदिक्षु स्वयमाहणानामुपधानार्थं त्रीन्-
न्तानाह । “भुवो वायुश्चान्तरिक्षश्च माञ्च । त्रींश्च लोकान्-
त्संवत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्व-
भ्रुवासीद । स्वरादित्यश्च दिवश्च माञ्च । त्रींश्च लोकान्त्संव-
त्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वभ्रुवा-
सीद । भूर्भुवश्चन्द्रमसश्च दिशश्च माञ्च । त्रींश्च लोकान्त्सं-
वत्सरश्च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वभ्रु-
वासीद” ॥ १ ॥ इति । पूर्ववद्वाख्येयं ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) द्वितीये स्वयमाहखोपधानमुक्तं । तृतीये निष्पन्नाया-
 श्वितेरध्वर्यारूपस्थानमुच्यते । कल्पः । उपस्थानेनोपतिष्ठते । त्वमेव
 त्वां वेत्य्य योऽसि सोऽसि इति । पाठस्तु । “त्वमेव त्वां वेत्य्य
 योऽसि सोऽसि । त्वमेव त्वामचैषीः । चितश्चासि सच्चितश्चास्यग्ने ।
 एतावाऽश्वासि भूयाऽश्चास्यग्ने । यत्ते अग्ने न्यूनं यदुतेति
 रिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चिति-
 मापूरयन्तु । चितश्चासि सच्चितश्चास्यग्ने । एतावाऽश्वासि भू-
 याऽश्चास्यग्ने । मा ते अग्ने चयेन मातिचयेनायुरावृत्ति ॥
 सर्वेषां ज्योतिषां ज्योतिर्यदादावुदेति । तपसो जातमनिभृष्ट-
 भोजः । तत्ते ज्योतिरिष्टके । तेन मे तप । तेन मे ज्वल ।
 तेन मे दौर्दिहि । यावद्देवाः । यावदसाति सूर्यः । यावदु-
 तापि ब्रह्मा” इति । हे चितिरूप ‘अग्ने’, ‘त्वमेव’, ‘त्वां वेत्य्य’
 त्वदीयं निजस्वरूपं वेत्सि न त्वन्यः कश्चित् तव रहस्यं ज्ञातुं
 क्षमते । अतस्त्वव दृष्ट्या ‘योऽसि’ यादृशसामर्थ्यावानसि, ‘सोऽसि’
 परमार्थतत्त्वयाविध एवासि वयन्तु स्वातन्त्र्येण त्वदीयं महि-
 मानमिद्यत्तया परिच्छेत्तुं न शक्नुमः । किञ्च ‘त्वमेव त्वाम-
 चैषीः’ त्वदीयं चयनमपि यथाशास्त्रं त्वमेव कृतवानसि न तु
 वयं शक्नुमः । अतस्त्वमिष्टकाभिः ‘चितः’, अपि ‘असि’, तासां
 मिष्टकानां मन्त्रयुक्तत्वात् सन्धक् चितोऽपि ‘असि’, हे ‘अग्ने’,
 बाह्यदृष्ट्या ‘एतावान्’ रथचक्रमात्रपरिमितः ‘असि’, शास्त्र-
 दृष्ट्या तु ‘भूयान्’ अत्यन्ताधिकोऽपि ‘असि’, हे ‘अग्ने’

अस्माभिश्चितस्य 'ते' तत्र, स्वरूपे 'यत्' अङ्गं, 'न्यूनं', आसीत् ।
यच्च 'अतिरिक्तं', आसीत् । तत् सर्वं 'आदित्याः', देवाः
'अङ्गिरसः' महर्षयश्च, 'चिन्वन्तु' वैकल्यं परित्यज्य चयनं साङ्गं
कुर्वन्तु । ये 'विश्वे', 'देवाः', 'ते', 'चितिं', एतां सर्वतः
'पूरयन्तु' । अतो देवैर्महर्षिभिश्च सम्यगनुष्ठितत्वात् हे 'अग्ने',
त्वं चितश्चासीदित्यादि पूर्ववत् । हे 'अग्ने', 'ते' त्वदीयेन,
चयनेन, चयनमूलत्वेन 'आयुः', मदीयं 'आवृत्ति' क्लृप्तं, 'मा',
भूत् । तथा अतिचयनेन चयनाङ्गाधिक्येन 'आयुर्मावृत्ति' ।
'सर्वेषां', अपि चन्द्रनक्षत्रादिज्योतिषां मध्येऽधिकं त्वदीयं 'य-
ज्ज्योतिः', अस्ति 'आदावुदेति', 'अदः' ज्योतिरुदयं गच्छति ।
अतस्त्वदीयं 'आजः' सामर्थ्यं, 'तपसो जातं' अस्मदनुष्ठितात्
तपसः त्वदीयसन्तापशक्तेर्वा निष्पन्नं, अतएव 'अनिष्टृष्टं', केनापि
भर्जितुं निराकर्तुमशक्यं । हे 'इष्टके', 'तत्' उक्तमग्नि सामर्थ्यं,
'ते' त्वदीयं, 'ज्योतिः', 'तेन' ज्योतिषा, 'मे' मदर्थं, 'तप'-
विरोधिनः सन्तापं कुरु । तथा त्वं 'तेन' ज्योतिषा, 'मे'
मदर्थं, 'ज्वल' प्रज्वलितो भव । तथा 'तेन' ज्योतिषा, 'मे'
मदर्थं, 'दीदिहि' सर्वं प्रकाशय । कियन्तं कालमिति चेत्
तदुच्यते । यावन्तं कालं 'देवाः', वर्त्तन्ते, 'सूर्यः', 'यावदसाति'
यावन्तं कालमस्ति, 'उत' अपि च, 'ब्रह्म' जगत्कारणमपि,
'यावत्', अस्ति तावत् प्रकाशः ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) तृतीयेध्वर्योरुपस्थानमुक्तं । चतुर्थे यजमानस्योपस्थान-
मुच्यते । कल्पः । यजमानसंहारविहाराभ्यामुपतिष्ठते संव-
त्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीति । पाठस्तु । “संवत्सरोऽसि परिव-
त्सरोऽसि । इदावत्सरोऽसीदुवत्सरोऽसि । इद्वत्सरोऽसि वत्सरो-
ऽसि । तस्य ते वसन्तः शिरः । घोघ्नो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः
पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षाश्चित-
यः । अपरपक्षाः पुरोषम् ॥ १ ॥ अहोरात्राणीष्टकाः । ऋष-
भोऽसि स्वर्गो लोकः । यस्यां दिशि महीयसे । ततो नो मह
आवह । वायुर्भूत्वा सर्वा दिश आवाहि । सर्वा दिशोऽनु विवा-
हि । सर्वा दिशोऽनुसंवाहि । चित्या चितिमाष्टुण । अचित्या
चितिमाष्टुण । चिदसि समुद्रयोगिनिः ॥ २ ॥ इन्दुर्दक्षः श्येन च्छता
वा । हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः । महान् सधस्ये ध्रुव आनिषत्तः ।
नमस्ते अस्तु मा मा हिंसी । एति प्रेति वीति समित्युदिति ।
दिवं मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । पृथिवीं
मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ । दिवं मे यच्छ । अक्ला प्रसा-
रय । रात्र्या समच । रात्र्या प्रसारय । अक्ला समच । कामं
प्रसारय । कामं समच” ॥ ३ ॥ इति । अत्र संवत्सरोऽसी-
त्यारभ्य माहिं सीरित्यन्तः संहारमन्तः । एति प्रेतित्यारभ्य
अवशिष्टो विहारमन्तः । प्रभवविभवादिषु षष्टिसंवत्सरेषु एकै-
कस्मिंश्च क्रमेण संवत्सरादिशब्दा वर्तन्ते । हे ‘अग्ने’, त्वं ‘संवत्स-
रोऽसि’ प्रभवरूपोऽसि । ‘परिवत्सरोऽसि’ विभवरूपोऽसि ।

‘इदावत्सरोऽसि’ शुक्लरूपोऽसि । ‘इदुवत्सरोऽसि’ प्रमोदरूपो-
 ऽसि । ‘इदत्सरोऽसि’ प्रजापतिरूपोऽसि । पञ्चस्त्रयेतेष्वनुगत
 आकारो वत्सरः । एतद्रूपोऽसि एवमाङ्गिरःश्रीमुखादिषु
 एकादशसु पञ्चकेषु योजयितव्यं । ‘तस्य ते’ तादृशस्य संवत्स-
 रादिरूपस्य तव, पुनः पक्ष्याकारेण वर्त्तमानस्य, वसन्तादयः
 पञ्चर्त्तवोऽवस्थितो भवसीत्यवयवाः । ‘मध्यं’ मध्यमशरीरं । तथा
 चित्तिरूपेण वर्त्तमानस्य तव शुक्लपक्षाः सर्वे ‘चित्तयः’, कृष्णपक्षाः
 सर्वे ‘पुरीषं’ आच्छादनार्था मृत्तिका । तेषु द्विविधपक्षेषु यानि
 ‘अहोत्राणि’, तानि ‘इष्टकाः’, अनेनोक्तरूपेण भावनायामय-
 मग्निरूपस्थितो भवति । तथा त्वं ‘क्षषभः’ श्रेष्ठः, स्वर्गलोक-
 हेतुरसि । तादृशस्त्वं प्राच्यां ‘दिशि’, ‘महीयसे’ पूज्यसे । ‘ततः’
 दिशः सकाशात्, ‘नः’ अस्माकं, ‘मह आवाह’ पूजामानय । तथा
 त्वं वायुरूपो भूत्वा ‘सर्वा दिशः’, ‘आवाहि’ समन्तादातेन
 योजय । तथा ‘सर्वा दिशोऽनु’ सर्वासां दिशामानुकुल्येन,
 ‘विवाहि’ विविधिं वायुना योजय, यत्र यावान् वायुरपेक्षितः,
 तत्र तावन्तमेव वायुं सम्पादय । तथा ‘सर्वा दिशोऽनु’, ‘संवा-
 हि’ समीचीनं श्रैत्यसौरभ्यमान्ययुक्तं वायुं कुरु । चित्तिज्ञानं
 तेनास्माभिर्येथं चित्तिः सम्पादिता त्वां ‘चित्ति’, ‘आपृण’ सर्वतः
 पूरय । अचित्तिरज्ञानं तेन या चित्तिरस्माभिरनुष्ठिता ।
 तामपि ‘आपृण’, तेन ज्ञानेन वा यदस्माभिस्खलितं तत् समाधे-
 हीत्यर्थः । हे अग्ने त्वं चिदादिगुणयुक्तः ‘असि’, ‘चित्’ चयनयोग्यः,
 ‘समुद्रयोनिः’ वडवारूपेण समुद्रादुत्पन्नः । ‘इन्दुः’ चन्द्रवदा-

ह्लादकारी, 'दक्षः' उत्साहयुक्तः, 'श्वेनः' पक्ष्याकारः, 'चता
वा' चतुर्गुणं तन्निष्पादकत्वेन तद्वान्, 'हिरण्यपक्षः' सुवर्ण-
मयपक्षोपेतः, 'शकुनः' शक्तिमान्, 'भुरण्युः' भरणायः, अत
एव बहुगुणयुक्तत्वात् 'महान्', 'मधस्ये' देवैः सह सहावस्थान-
योग्ये, अस्मिन् देवयजने 'भुवः' स्थिरः सन्, 'आनिषत्तः'
आगत्योपविष्टः । 'ते' तादृशाय तुभ्यं, 'नमः', अस्तु । 'मा मा
हिः' आप्रविशमुदित्येते पञ्चोपसर्गाः तेष्वितिशब्दाः पञ्च-
योग्यक्रिया प्रदर्शनार्थाः । अत्रागच्छ अभोष्टं प्रापय अनिष्टं
विलोपयास्माभिः संयुक्तो भव अस्माकमुत्कर्षं कुरु । एवं क्रि-
यान्तराण्यपि यथायोगमुन्नेयानि । ततो लोकत्रयं अवरोह ।
क्रमेणारोहक्रमेण च मदर्थं नियतं कुरु । आरोहावरोहयोर्मम
स्वातन्त्र्यं देहीत्यर्थः । 'अज्ञा' दिननिमित्तं, 'प्रसारय' सूर्य-
रूपस्य तव रश्मिप्रसृतं कुरु । 'रात्र्या' रात्रिनिमित्तं सम्यक्
सौर्यं तेजः सङ्कुचितं कुरु । तथा 'रात्र्या प्रसारय' रात्रिनि-
मित्तमाग्नेयं तेजः प्रसृतं कुरु । 'अज्ञा समच' अहर्निमित्तं
सङ्कुचितं कुरु । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशतीत्युक्तत्वात्,
रात्रौ सौर्यं तेजः सङ्कुच्यते । उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनु-
समारोहतीत्युक्तत्वादहन्याग्नेयं तेजः सङ्कुच्यते । तदेवमादित्य-
रूपेणाग्निरूपेण वा 'कामं' स्वेच्छया, तेजः प्रसारय स्वेच्छयैव
'कामं' स्वेच्छया, तेजः प्रसार स्वेच्छयैव सङ्कोचय ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थे यजमानस्योपस्थानमुक्तं । पञ्चमे हेतुरनुशंसन-
मुच्यते । कल्पः । जघनेनाग्निं प्राङ्मुख उपविश्य सञ्चितोक्थ्येन
हेतानुशंसति भूर्भुवः स्वरित्यनुवाकेनेति । पाठस्तु । “भू-
र्भुवः स्वः । ओजो बलम् । ब्रह्म चक्षुः । यशो महत् । सत्यं
तपो नाम । रूपममृतम् । चक्षुः श्रोत्रम् । मन आयुः ।
विश्वं यशो महः । समन्तपो हरो भाः । जातवेदा यदि वा
पावकोऽसि । वैश्वानरो यदि वा वैद्युतोऽसि । शं प्रजाभ्यो य-
जमानाय लोकम् । ऊर्जं पुष्टिं दददभ्यावृत्स्व” ॥१॥ इति ।
भूरादयो भा इत्येवमन्ताः पदार्था हे अग्ने त्वदधीना इति
वाक्यशेषः । ‘भूर्भुवः स्वः’, इत्येते त्रयो लोकाः । ‘ओजः’ बल-
हेतुरष्टमो धातुः । ‘बलं’ शरीरशक्तिः । ‘ब्रह्मचक्षुः’ जाति-
विशेषौ । ‘महद्यशः’ महती कीर्तिः । ‘सत्यं’ यथार्थभाषणं,
‘तपः’ कृच्छ्रचान्द्रायणादि । ‘नाम’ आचार्योपाध्यायादि । ‘रूपं’
शरीरगतलावण्यं । ‘अमृतं’ देवत्वपदं । ‘चक्षुःश्रोत्रमनआयूषि’,
प्रसिद्धानि । ‘विश्वं यशः’ सर्वा कीर्तिः । पूर्वमेतल्लोकविषया
धनविद्यादिकीर्तिरुक्ता, इदानीं तु परलोकविषयानुष्ठा-
नकीर्तिरिति विशेषः । ‘महः’ पूजा । ‘समं’ सर्वत्र साम्य-
बुद्धिः । ‘तपः’ सन्तापशक्तिः । ‘हरः’ शरीरगता दीप्तिः ।
‘भाः’ रश्मिरूपं तेजः । एतत् सर्वं त्वदधीनं । तादृशस्त्वं ‘यदि’,
‘जातवेदाः’ उत्पन्नजगदभिज्ञः, ‘पावकः’ प्राणिनां शोधकः,
‘असि’ । ‘यदि वा’, ‘वैश्वानरः’ सर्व्वपुरुषहितः, ‘वैद्युतः’ विद्युत

प्रभावाग्निः, 'असि' । सर्वथापि 'प्रजाभ्यो यजमानाय', च 'अं' सुखं, 'लोकं' स्वर्गं, 'ऊर्जं' क्षीरादिरसं, 'पुष्टिं' धनादिसमृद्धिं, 'ददत्' प्रयच्छन्, 'अभ्यावदृत्स्व' आभिममुख्येनावृत्तो भव ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे होतुरनुशंसनमुक्तं । षष्ठे बह्वनामाहुतीनां शतरुद्रीयादिमन्त्रसाध्यानां संस्त्रावेणाज्येन मुखशोधनमुच्यते । तासां संस्त्रावेण यजमानो मुखं विमृष्टे, राज्ञी विराज्ञीत्यनुवाकेनेति । "राज्ञी विराज्ञी । सम्राज्ञी स्वराज्ञी । अर्चिः शोचिः । तपो हरो भाः । अग्निरिद्धो बृहस्पतिः । विश्वे देवा भुवनस्य गोपाः । ते मा सर्वे यशसा संसृजन्तु" ॥ १ ॥ इति । राज्ञ्यादयो देवताविशेषाः । 'राज्ञी' राजमाना, 'विराज्ञी' विविधं राजमाना । 'सम्राज्ञी' सम्यग्राजमाना, 'स्वराज्ञी' आभरणप्रदीपादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव राजमाना । 'अर्चिः' ज्वालाभिमानीनी, 'शोचिः' रश्म्यभिमानीनी । 'तपः' सन्तापशक्तिः, 'हरः' पापहरणशक्तिः, 'भाः' पदार्थावभासनशक्तिः । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । 'ते सर्वे', 'भुवनस्य', 'गोपाः' रक्षकाः सन्तः, स्वकीयेन 'यशसा', 'मा संसृजन्तु' तत्सम्बन्धिसामर्थ्यं ममास्तु ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे मुखविमार्जनमुक्तं । सप्तमे होमा उच्यन्ते । कल्पः ।
 अथैकविंशतिमाहुतीर्जुहोति, असवे स्वाहा वसवे स्वाहे-
 त्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रं । पाठस्तु । “असवे स्वाहा वसवे स्वाहा ।
 विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा । अभिभुवे स्वाहाधिपतये
 स्वाहा । दिवाम्यतये स्वाहाऽहस्यत्याय स्वाहा । चाक्षुश्मत्याय
 स्वाहा ज्योतिश्मत्याय स्वाहा । राज्ञे स्वाहा विराज्ञे स्वाहा ।
 सम्राज्ञे स्वाहा खराज्ञे स्वाहा । शूषाय स्वाहा सूर्याय
 स्वाहा । चन्द्रमसे स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा । सऽसर्पाय स्वाहा
 कल्याणाय स्वाहा । अर्जुनाय स्वाहा” ॥ १ ॥ इति । असुव-
 सुप्रमृतयश्चित्यस्याग्नेर्मूर्तिविशेषः ॥ ‘असुः’ प्राणः तद्रूपाया-
 ग्रये, स्वाहुतमिदमस्तु । ‘वसुः’ जगन्निवासहेतुः । ‘विभुः’
 वैभवहेतुः । ‘विवस्वान्’ विशेषेण निवासहेतुः । ‘अभिभूः’
 शत्रूणामभिभविता । ‘अधिपतिः’ अधिष्ठाय पालयिता । ‘दि-
 वाम्यतिः’ द्युलोकपालकः । ‘अऽहस्यत्यः’ पापात् पालयिता ।
 ‘चाक्षुश्मत्यः’ चक्षुश्मतां स्वामी । ‘ज्योतिश्मत्यः’ ज्योतिश्मतां
 नक्षत्रादीनां स्वामी । राज्ञे इत्यादिशब्दाश्चत्वारः पूर्ववत् ।
 ‘शूषः’ बलं । ‘सूर्यः’, ‘चन्द्रमाः’, उभौ प्रसिद्धौ । ‘ज्योतिः’
 प्रकाशः । ‘सऽसर्पः’ सम्यक् प्रापणीयः पदार्थः । ‘कल्याणं’ मङ्गलं ।
 ‘अर्जुनः’ श्वेतवर्णः, एतेभ्यो मूर्तिविशेषेभ्यः स्वाहुतमिदमस्तु ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

(१) सप्तमे होमा उक्ताः । अष्टमे मृत्युग्रहोऽभिधीयते । कल्पः ।
 औदुम्बरेण पात्रेण पूष्णो मृत्यवे ग्रहं गृह्णाति विपश्चिते पवमा-
 नायेति ग्रहणसादनाविति । पाठस्तु । “विपश्चिते पवमानाय
 गायत । मही न धारात्यन्धो अर्षति । अहिर्हं जीर्णामतिसर्पति
 त्वचम् । अत्यो न क्रीडन्नसरदृषा हरिः । उपयामगृहीतोऽसि
 मृत्यवे त्वा जुष्टं गृह्णामि । एष ते योनिर्मृत्यवे त्वा” इति ।
 हे ऋत्विग्यजमानाः ‘विपश्चिते’ अभिज्ञाय, ‘पवमानाय’
 शोधकाय मृत्यवे, ‘गायत’ स्तोत्रैर्गानं कुरुत । अयं मृत्युदेवः
 ‘मही न धारा’ महती वृष्टिधारैव, ‘अन्धः’ अन्नं, ‘अत्यर्षति’
 अतिशयेन प्राप्नोति । यथा वृष्टिधारयान्नं समृद्धं भवति,
 एवमस्यानुग्रहेणाप्यन्नसमृद्धिर्भवति । तस्य देवस्य विनाशा-
 भावे दृष्टान्तः । ‘अहिर्हं’ सर्प इव, ‘जीर्णं त्वचमतिसर्पति’ ।
 यथा सर्पो जीर्णं त्वचमतिमुच्य स्वयं जीवन्नेव परतः सर्पतिः,
 न तु त्वचा सह म्रियते । एवमयं मृत्युदेवोऽपि न म्रियत
 इत्यर्थः । किञ्च ‘अत्यो न’ व्याप्त इव, ‘क्रीडन्’, स्वयं मृत्युः
 ‘दृषा’ कामाभिवर्षकः, ‘हरिः’ पापहर्ता च भूत्वा, ‘असरत्’
 सर्वत्र प्रवृत्तः, हे पशुरस त्वं ‘उपयामगृहीतोसि’ पृथिवी-
 कार्येणौदुम्बरपात्रेणोपयामाख्येन गृहीतोसि, तादृशं ‘त्वां’,
 ‘मृत्यवे’, ‘जुष्टं’ प्रियं, ‘गृह्णामि’, अनेन मन्त्रेण ग्रहणं,
 ‘एषः’ वेदिप्रदेशः, ‘ते’, ‘योनिः’ स्थानं, अतो मृत्युप्रीत्यर्थं
 त्वामत्र ‘सादयामि’ ॥

(२) कल्पः । अथ जुहोत्यपमृत्युमप जुधमिति । पाठस्तु ।
 “अप मृत्युमप जुधम् । अपेतः शपथं जहि । अथा नो अग्न
 आवह । रायस्योषः सहस्रिणम् ॥ १ ॥ ये ते सहस्रमयुतं
 पाशाः । मृत्यो मर्त्याय हन्तवे । तान् यज्ञस्य मायया । सर्वा-
 नवयजामहे” इति । हे अग्ने ‘मृत्युं’ मरणं, ‘अपजहि’ । ‘इतः’
 अस्मात्सकाशात्, ‘जुधं’ जुद्धार्थां, ‘शपथं’ परकीयं शापं, ‘अपजहि’
 विनाशय । ‘अथ’ तद्विनाशानन्तरं, ‘नः’ अस्माकं, ‘सहस्रिणं’
 सहस्रसङ्ख्यायुक्तं, ‘रायस्योषं’ धनपुष्टिं, ‘आवह’ सम्पादय । हे
 ‘मृत्यो’, ‘मर्त्याय हन्तवे’ मनुष्यं हन्तुं, ‘ते’ तव, ‘ये सहस्रमयुतञ्च
 पाशाः’, सन्ति ‘तान्’, ‘यज्ञस्य मायया’ । यज्ञो वै विष्णुरिति
 श्रुतेः, परमेश्वरस्य मायया शक्त्या, ‘अवयजामहे’ विनाशयामः ॥

(३) कल्पः । तस्येडानुभक्षो भक्षयति भक्षोऽस्य मृतभक्ष
 इति । तस्य पशोरिडाया अनन्तरं ग्रहभक्षो भवति तं च
 भक्षयेत् । पाठस्तु । “भक्षोऽस्यमृतभक्षः । तस्य ते मृत्युपीतस्या-
 मृतवतः । खगाकृतस्य मधुमतः । उपहृतस्योपहृतो भक्षयामि”
 इति । हे ग्रह त्वं ‘अमृतभक्षः’ अमृतवत् प्रीत्या भक्ष-
 णार्हः, मम ‘भक्षोसि’ । ‘तस्य ते’ तादृशस्य तव, अंशं ‘उप-
 हृतस्य’, अनुज्ञातोऽहं ‘भक्षयामि’ । कोदृशस्य तव, ‘मृत्युपीतस्य’
 मृत्युदेवेन प्रथमं पीतस्य, ‘अमृतवतः’ अमृतसमानेन स्वादु-
 त्वेनोपेतस्य, ‘खगाकृतस्य’ स्वाधीनत्वेन सम्पादितस्य, ‘मधुमतः’
 माधुर्ययुक्तस्य, ‘उपहृतस्य’ अनुज्ञातस्य ॥

(४) कल्पः । भक्षयित्वा प्राणनिर्वाहनात्मन् प्रतिष्ठापयते

मन्द्राभिभूतिरित्यनुवाकशेषेति । पाठस्तु । “मन्द्राभिभू-
 तिः केतुर्यज्ञानां वाक् । असावेहि ॥ २ ॥ अन्धो जागृद्विः
 प्राणः । असावेहि । बधिर आक्रन्दयितरपान । असावेहि ।
 अहस्रोस्त्रा चक्षुः । असावेहि । अपादाशो मनः । असावेहि ।
 कवे विप्रचित्ते ओत्र । असावेहि ॥ ३ ॥ सुहस्तः सुवासाः ।
 ग्रूषो नामासृमृतो मर्त्येषु । तं त्वाहन्तया वेद । असावेहि ।
 अग्निर्मे वाचि श्रितः । वाग्घृदये । हृदयं मयि । अहममृते ।
 अमृतं ब्रह्मणि । वायुर्मे प्राणे श्रितः ॥ ४ ॥ प्राणो हृदये ।
 हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । सूर्यो मे चक्षुषि
 श्रितः । चक्षुर्हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्म-
 णि । चन्द्रमा मे मनसि श्रितः ॥ ५ ॥ मनो हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । दिशो मे ओत्रे श्रिताः ।
 ओत्रः हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 आपो मे रेतसि श्रिताः ॥ ६ ॥ रेतो हृदये । हृदयं मयि ।
 अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । पृथिवी मे शरीरे श्रिता । शरी-
 रः हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 ओषधिवनस्पतयो मे लोमसु श्रिताः ॥ ७ ॥ लोमानि हृद-
 ये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । इन्द्रो मे बले
 श्रितः । बलः हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्र-
 ह्मणि । पर्जन्यो मे मूर्ध्नि श्रितः ॥ ८ ॥ मूर्द्धा हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । ईशानो मे मनौ श्रितः ।
 मन्युर्हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आत्मा

म आत्मनि श्रितः । आत्मा हृदये । हृदयं मयि । अहममृते ।
 अमृतं ब्रह्मणि । पुनर्म आत्मा पुनरायुरागात् । पुनः प्राणः
 पुनराब्रूतमागात् । वैश्वानरो रश्मिभिर्वावृधानः । अन्तस्तिष्ठ-
 त्वमृतस्य गोपाः” ॥ ८ ॥ इति । येयं ‘वाक्’ अस्माभिर्वक्ष्यमाणा
 मन्त्ररूपा, सेयं ‘मन्द्रा’ हर्षहेतुः, ‘अभिभूतिः’ विरोधिनामभि-
 भवहेतुः, ‘यज्ञानां’, ‘केतुः’ ज्ञानहेतुः, हे वाग्देवि ‘असौ’
 पूर्वाक्तमन्द्रादिगुणवती भूत्वा, ‘एहि’ समागच्छ । योयं प्राणवायु-
 मुखनासिकावर्ती दर्शनशक्त्यभावात् ‘अन्धः’, उच्छ्वासक्रिया-
 यामप्रमत्तत्वात् ‘जागृविः’, हे प्राण ‘असावेहि’ तादृशो
 भूत्वा समागच्छ । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यं । अपानवायुः अवणश-
 क्त्यभावात् ‘वधिरः’ । उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य हेतु-
 त्वात् ‘आक्रन्दयितः’ । हे ‘अपान’वायो तादृशः सन्नागच्छ ।
 यदिदं चक्षुरिन्द्रियं तत् ‘अहस्तोः’ आदानशक्तिराहित्यादहस्तं,
 हे चक्षुरिन्द्रिय तादृशं त्वामाह्वयामि, तथाविधः सन् ‘एहि’ ।
 यदिदं ‘मनः’, अस्ति तत् ‘अपादाशः’ गमनशक्त्यभावात्
 पादरहितं, सर्वगोचरत्वाद्वापकं, हे मनः तथाविधं भूत्वा
 समागच्छ । श्रोत्रेन्द्रियं शब्दवेदनसङ्गावात् कविरूपं, तांश्च
 शब्दान् विविच्य प्रकर्षेण विविच्य चेतयत इति ‘विप्रचित्तिः’,
 तादृश हे ‘ओत्र’, तथाविधं भूत्वा समागच्छ । योयं सर्वेन्द्रिय-
 स्वामी जीवात्मा सेयं हस्तस्वामित्वात् ‘सुहस्तः’, सुष्टुदेहो-
 वसनात् ‘सुवासाः’, ‘मर्त्येषु’ मरणयुक्तेषु देहेषु, ‘अमृतः’
 मरणरहितः सन्, वर्त्तते, तादृशजीवलं ‘शूषे नामासि’

सर्व्वव्यापारसमर्थत्वात् प्रबल इत्येतादृशनामधार्यसि, तादृशं
 'त्वामहं', तथैव जानामि त्वं तादृशो भूत्वास्मिन्नेव शरीरे स-
 मागच्छ । वागिन्द्रियस्याग्निरभिमानिदेवता, अत एव शा-
 खान्तरे श्रूयते, अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् वायुः प्राणो
 भूत्वा नासिके प्राविशदित्यादि । सः 'अग्निः', मम वागिन्द्रिये
 'अतः', भवतु । सा च 'वाग्', मदीये 'हृदये' अन्तःकरणे,
 अतिता भवतु । तच्च 'हृदयं', 'मयि' अहङ्कर्त्तरि जीवात्मनि,
 अतं भवतु । 'अहं', च 'अमृते' विनाशरहिते जगत्कारणे
 मायाविद्याशक्त्या व्याकृतादिशब्दैर्वेदेषु श्रूयमाणे प्रधाने, अतो
 भवानि । तच्च 'अमृतं' अव्याकृतं, 'ब्रह्मणि' सत्यं ज्ञानमन-
 न्तमित्यादिश्रुतिप्रतिपाद्ये वस्तुनि, अतं भवतु । एवं वायुर्मे
 प्राणे अत इत्यादिपर्याया व्याख्येयाः । अन्तिमे पर्याये प्रथम
 आत्मशब्दे ब्रह्माण्डरूपविराड्देहवर्त्तिनमिन्द्रवाय्वादिदेवता-
 समूहमाचष्टे । द्वितीय आत्मशब्देननुष्ठानदेहवर्त्तिनं वाक्प्राणा-
 दिसङ्घातमाचष्टे । अन्यत् पूर्व्ववज्ज्ञाख्येयं । योयं मृत्युग्रहभीत्या
 पलायितुमुद्युक्तो मदीयः 'आत्मा' देहः, 'पुनः', आगच्छतु ।
 'आयुः', अपि 'पुनः', आगच्छतु । 'प्राणः', अपि 'पुनः',
 आगच्छतु । 'आकूतं' मनसः सङ्कल्पः, सोऽपि 'पुनः', आ-
 गच्छतु । योऽयं 'वैश्वानरः' जाठराग्निः, सोऽयमपि 'रश्मिभिः',
 वर्धमानः 'अमृतस्य' अन्नस्य, 'गोपाः' रक्षकः सन्, मदीय-
 शरीरस्य 'अन्तस्तिष्ठतु' ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमे मृत्युग्रहेऽभिहितः । एतावता सावित्राग्निचय-
नाङ्गमन्त्रप्रतिपादका अनुवाकाः समाप्ताः । उत्तरेष्वनुवाकेषु
ब्राह्मणमभिधीयते । तस्मिन्ननुवाके ध्यानरूपा सावित्राग्निवि-
द्याभिधीयते । आदौ तावन्मृत्युग्रहशेषत्वेन मन्त्रद्वयं विधातुं
प्रसूति । “प्रजापतिर्देवानसृजत । ते पाप्मना सन्दिता अ-
जायन्त । तान्व्यद्यत् । यज्यद्यत् । तस्माद्विद्युत् । तमवृश्चत् ।
यदवृश्चत् । तस्माद्वृष्टिः । तस्माद्यचैते देवते अभिप्राप्नुतः । वि-
च हैवास्य तच्च पाप्मानन्द्यतः ॥ १ ॥ वृश्चतश्च” इति । प्रजाप-
तिसृष्टा ये देवाः ‘पाप्मना’, ‘सन्दिताः’ संयुक्ताः, एवोत्पन्नाः । स
प्रजापतिः ‘तान्’ देवान्, पाप्मनः सकाशात् ‘व्यद्यत्’ विद्यो-
जितवान् । अतएव ‘व्यद्यत्’, इति व्युत्पत्त्या तस्या देवतायाः
‘विद्युत्’, नाम सम्यग्नं । ‘तं’ च पाप्मानं, ‘अवृश्चत्’ क्षिन्-
वान् । ‘अवृश्चत्’, इत्यनर्थैव व्युत्पत्त्या वृष्टिनामसम्यग्नं । यस्मा-
देवं ‘तस्मात्’, ‘यच्च’ कर्मणि, ‘एते’ विद्युद्वृष्टिदेवते, आभि-
मुख्येन ‘प्राप्नुतः’, तच्च ‘अस्य’ यजमानस्य, पापं विद्योजयतो
विच्छिन्नञ्च कुरुतः ॥

(२) विधिस्तितथोर्मन्त्रयोर्विषयं निश्चिनोति । “सैषा
मीमांसाग्निहोत्र एव सपन्ना । अथो आहुः । सर्वेषु यज्ञ-
क्रतुष्विति” इति । येयं मन्त्रद्वयानुष्ठानविषया ‘मीमांसा’,
‘सा’, इयं ‘अग्निहोत्र एव’, सम्प्राप्ता, नवन्यत्रेत्येकं मतं । एत-
देवाश्रित्य बोधायनादयो वर्तन्ते । अपि चान्ये केचिदेवं

‘आहुः’ । ‘सर्वेषु’, अपि ‘यज्ञक्रतुषु’, मन्त्रद्वयमनुष्ठेयमिति तदिदं मतमाश्रित्यापस्तम्बादयो वर्तन्ते ॥

(३) यदुक्तं सूत्रकारेण । “होव्यन्नप उपस्पृशेत् । विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमिति । अथ ऊत्तोपस्पृशेत् । वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमिति । यक्ष्यमाणो वेद्वा वा । वि च हैवास्येते देवते पाप्मानन्द्यतः ॥ २ ॥ वृश्चतश्च” इति । हे देवते त्वं ‘विद्युत्’ वियोगहेतुः, ‘असि’, अतो ‘मे’, ‘पाप्मानं’, ‘विद्य’ विद्योजय । तथा हे देवते ‘वृष्टिः’ क्लेदनहेतुः, ‘असि’ । अतः ‘मे’, ‘पाप्मानं’, ‘वृश्च’ क्षिप्स्व । एतयोर्मन्त्रयोर्मृत्युग्रहे होव्यन्नित्यादिविधिः सर्वयज्ञविषयो यक्ष्यमाण इत्यादिविधिः । विचहेत्यादि पूर्ववत् ॥

(४) तदेवं सावित्राग्निविषयं चयनं परिसमाप्य तद्विषयां विद्यां वक्तुमाख्यायिकामाह । “अत्य॥हो हारुणिः । ब्रह्मचारिणे प्रश्नान् प्रोच्य प्रजिघास । परेहि । सचं दय्यां पातिं पृच्छ । वेत्य सावित्राश्नवेत्याश् इति । तमागत्य पप्रच्छ । आचार्यो मा प्राहैषीत् । वेत्य सावित्राश्नवेत्याश् इति । स होवाच वेदेति” ॥ ३ ॥ इति । अ॥हः पाप्मानमतिक्रम्य वर्तत इति ‘अत्य॥हः’ एतन्नामको मुनिररुणस्य पुत्रः, स च स्वशिक्ष्याय कस्यैचित् ‘ब्रह्मचारिणे’, प्रष्टव्यानर्थानुक्त्वा तं ब्रह्मचारिणं अन्यस्य मुनेः समीपे प्रेषयामास । भो ब्रह्मचारिन् प्रजिघासनामकस्य मुनेः पुत्रं ‘दय्यां’, ‘पातिं’, सचनामकं मुनिङ्गत्वा सावित्राग्निं ‘वेत्य’, ‘न वेत्य’, इत्येवं प्रश्नं कुर्विति । स च ब्रह्म-

चारी तं 'सूचं', गत्वा स्वकीयस्याचार्यस्याज्ञां कथयित्वा तथैव सावित्रं जानासि न वेति एवं 'पप्रच्छ' । 'सः' च सूचः, 'वेद', इत्युत्तरमुक्तवान् ॥

(५) अथ ब्रह्मचारिप्रश्नानां सूचस्योत्तराणां च परम्परां दर्शयति । "स कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । परोरजसीति । क-
स्यत्यरोरजा इति । एष वाव स परोरजा इति होवाच ।
य एष तपति । एषोर्वाग्रजा इति । स कस्मिन्त्वेष इति । सत्य
इति । किं तत्सत्यमिति । तप इति ॥ ४ ॥ कस्मिन्नु तप इति ।
बल इति । किं तद्वलमिति । प्राण इति । मा स्म प्राणमति-
पृच्छ इति माचार्योऽब्रवीदिति होवाच ब्रह्मचारी" इति ।
हे मुने यदि सावित्रमग्निं वेत्सि । तर्हि 'सः' अग्निः, 'कस्मिन्'
आश्रये, 'प्रतिष्ठिते', 'इति' ब्रह्मचारिणः प्रश्नः । रजोगुणयुक्ता-
ज्जन्ममरणप्रवाहरूपान् संसारात् परस्ताद्यो वर्तन्ते सोऽयं 'परो-
रजाः', तस्मिन्नयं सावित्रेऽग्निः प्रतिष्ठिते 'इति' । 'यत्', त्वयोक्तं,
'तत्', विस्पष्टं वक्तव्यं । 'कः', अयं 'परोरजा इति', प्रश्नः । य
एष मण्डलात्मा दृश्यते, 'स एषः', एव 'परोरजा इति', उत्तरं ।
मांसचक्षुषा दृश्यमानः 'एषः' मण्डलात्मा, संसारमथ्यवर्त्तित्वात्
सर्वाग्रजा एव न तु परोरजा इत्यतो नैतद्युक्तमुत्तरं । किन्तु
'एषः सः' अग्निः, 'कस्मिन्' संसारातीत आश्रये, प्रतिष्ठितः
स वक्तव्यः 'इति', प्रश्नः । यत् 'सत्यं' पारमार्थिकं वस्तु, तस्मिन्
प्रतिष्ठित इत्युत्तरं । 'तत्', च 'सत्यं', वस्तु, 'किं', 'इति', प्रश्नः,
केन साधनेन लभ्यत इति अभिप्रायः । तपसा लभ्यत इत्यभि-

प्रेत्य 'तपः', एव सत्यं 'इति', उत्तरमुक्तं । तच्च साधनरूपं 'तपः', 'कस्मिन्', प्रतिष्ठितं 'इति', प्रश्नः । सति शरीरबले तपसः अनु-
ष्ठातुं शक्यत्वात् 'बले', तपः प्रतिष्ठितमित्युक्तमुत्तरं । बलबलभ्य-
कारणं वस्तु विवक्षितत्वात् 'किं तद् बलमिति', प्रश्नः प्राणस्य
बलकारणत्वमभिप्रेत्य 'प्राणाः', बलं 'इति', उत्तरमुक्तं । अनया
प्रश्नोत्तरपरम्परया सावित्रस्याग्नेः प्रतिष्ठारूपं यत् सत्यं वस्तु
तत् प्राणदेवतारूपेण शरीरे प्रतिष्ठितं । तथैव ध्यातव्यमिति
निर्णयः सम्पन्नः । प्राणादूर्ध्वं वस्त्वन्तरप्रश्नो न कर्तव्यः, इत्ये-
तादृशीमाचार्याग्नां 'ब्रह्मचारी', उक्तवान् ॥

(६) अथ प्रसङ्गात् सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्यपूर्वकं
संवादं निषेधति । "स होवाच सचो दय्यां पातिः । यद्वै ब्र-
ह्मचारिन् प्राणमत्यग्रज्यः । मूर्द्धा ते व्यपतिष्यत् । अहमुत
आचार्याच्छ्रयान् भविष्यामि । यो मा सावित्रे समवादिष्टेति
॥ ५ ॥ तस्मात् सावित्रे न संवदेत" इति । 'स सचः', ब्रह्मचा-
रिणं प्रत्येवमुक्तवान् । हे 'ब्रह्मचारिन्', त्वदीयेनाचार्येण तुभ्य-
मत्यन्तहितमेवाक्यं । यदि त्वं प्राणदेवतां सर्वोत्तमामतिक्रम्य
तदाश्रयत्वेनान्यां देवतां पृच्छेत् तदा तव 'मूर्द्धा', विपतेत् । अतो
नास्त्येव प्राणादुत्तमा देवता, किञ्च यस्त्वदीय आचार्यो मां
प्रति सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्येण संवादं कृतवान् ।
'तस्मात्', तव सम्बन्धिन 'आचार्यात्', 'अहं', एवातिशयेन
प्रशस्तः 'भविष्यामि' । यस्मादस्मिन्नुपाख्याने सच एव मुवाच ।
तस्माद्रहस्ये 'सावित्रे', विज्ञाने कश्चिदपि मात्सर्येण संवादं न

कुर्यात् । किं त्वाचार्योपदिष्टेनैव मार्गेण ध्यायेत् । अयं
न्यायः सर्व्वेष्वपदेशगन्धेषु रहस्येषु समानः ॥

(७) विपक्षे बाधकोपन्यासमुखेन संवादनिषेधमेव प्रशंसति ।
“स यो ह वै सावित्रं विदुषा सावित्रे संवदते । स हास्मिञ्चिच्छ्रयं
दधाति । अनु ह वा अस्मा असौ तपञ्चिच्छ्रयं मन्यते । अन्वस्मै
श्रीस्तपो मन्यते । अन्वस्मै तपो बलं मन्यते । अन्वस्मै बलं प्राणं
मन्यते” इति । ‘स यो ह वै’ यः कोपि विद्यागर्वपराधीनः पु-
मान्, ‘सावित्रं’ अग्निं, ‘विदुषा’ ध्यानेन साक्षात् कृतवता पुरुषेण
सह, तस्मिन् सावित्राग्निविषये मात्सर्य्येण संवादं करोति ।
‘सः’, खलु ‘अस्मिन्’ विदुषि, स्वकीयां ‘अयं’, प्रक्षिपति । तदेव
स्पष्टीक्रियते । ‘असौ’ मात्सर्य्यशून्यः पुमान्, ‘तपन्’ सावित्रा-
ध्यानादिरूपं तपः कुर्व्वन्, ‘अयं’ तपःफलरूपं, ‘अस्मै’ वि-
दुषे, ‘अनुमन्यते’ । ‘अस्मै’ विदुषे, ‘अनुमन्यते’ एव मदीया श्रीस्त-
वगच्छदिति फलमङ्गीकरोत्येव, सा च ‘श्रीः’, तदीयं ‘तपः’,
अपि ‘अस्मै’, विदुषे, ‘अनुमन्यते’, तच्च ‘तपः’, तदीयं ‘बलं’,
‘अस्मै’ ‘विदुषे’ ‘अनुमन्यते’, तच्च ‘बलं’, तदीयं ‘प्राणं’ देवता-
रूपं, मात्सर्य्यशून्यः सर्व्वस्मादेतस्माद्ब्रूयेत । विद्वान् सर्व्वैरप्येतै-
रभिवर्द्धते । तस्माद्विदुषा सह न संवदेत् ॥

(८) अथ सञ्ज्ञानमित्यादिभिरवान्तरानुवाकैर्यथाऽर्थः प्र-
तिपादितः स सर्व्वोऽपि सावित्राग्निदेवतास्वरूपत्वेन ज्ञातव्य
इत्यभिप्रेत्य ब्रूक्तपक्षस्थाहोरात्रनामप्रतिपादकयोः प्रथम-
तृतीयानुवाकयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “स यदाह । सञ्ज्ञानं

विज्ञानं दर्शादृष्टेति । एष एव तत्” ॥ ६ ॥ इति । ‘सः’ मन्त्र-
भागः, ‘सञ्ज्ञानं’ दर्शित्याभ्यामनुवाकाभ्यां यदस्तु ब्रूते तदस्तु
ध्यातव्यं, ‘एषः’ सावित्रेऽग्निः, ‘एव’ ॥

(६) कृष्णपक्षस्याहोरात्रयोः प्रतिपादकयोः पञ्चमसप्तमा-
नुवाकयोस्तात्पर्यं दर्शयति । “अथ यदाह । प्रस्तुतं विष्टु-
तः सुता सुचतीति । एष एव तत्” इति ॥

(१०) उक्तानुवाकचतुष्टयतात्पर्यं निगमयति । “एष
ह्येव तान्यहानि । एष रात्रयः” इति । प्रथमपञ्चमयोरुक्ता-
नि यानि शुक्लकृष्णपक्षगतानि ‘अहानि’ । ‘तानि’ सर्वाणि,
‘एषः’ सावित्रेऽग्निः, ‘एव’ । तृतीयसप्तमयोरुक्ताः शुक्लकृष्णपक्ष-
गताः ‘रात्रयः’, याः सन्ति ताः सर्वाः ‘एषः’ सावित्रेऽग्निरेव ॥

(११) चित्र इत्यस्मिन् द्वितीयानुवाके प्रोक्ताः शुक्लपक्षा-
हर्गता ये मुहूर्त्ताः, दातेत्यस्मिंश्चतुर्थानुवाके प्रोक्तास्तद्रा-
त्रिगता ये मुहूर्त्ताः, सवितेत्यस्मिन् षष्ठानुवाके प्रोक्ताः कृष्ण-
पक्षाहर्गता ये मुहूर्त्ताः, अभिशस्तेत्यस्मिन्नष्टमानुवाके प्रोक्ताः,
तद्रात्रिगता ये मुहूर्त्ताः, तेषां सर्वेषां सावित्रेऽग्निस्वरूपत्वं
दर्शयति । “अथ यदाह । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता सविता
प्रसविताभिशास्तानुमन्तेति । एष एव तत् । ह्येव तेऽङ्गो मुहूर्-
त्ताः । एष रात्रेः” ॥ ७ ॥ इति ॥

(१२) पवित्रमित्यस्मिन्नवमानुवाके प्रोक्ताः ये द्वादश शुक्ल-
पक्षाः, सहस्त्रानित्यस्मिन् दशमानुवाके प्रोक्ता ये द्वादश कृष्ण-
पक्षाः अरण इत्यस्मिन्नेकादशानुवाके प्रोक्ता अधिकमासेन

सह ये त्रयोदश मासाः, तेषां सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति । “अथ यदाह । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्रान्त्सहीयान्-
रूपोऽरुणरजा इति । एष एव तत् । एष ह्येव तेऽर्द्धमासाः ।
एष मासाः” इति ॥

(१३) एजत्का इत्यस्मिन् द्वादशानुवाके प्रोक्ता ये सिकता-
विशेषाः, तेषामपि सावित्राग्निरूपत्वं द्रष्टव्यं ॥

(१४) अग्निष्टोम इत्यस्मिंस्तुर्दशानुवाके प्रोक्ता ये यज्ञ-
क्रतवः, अग्निरित्यस्मिन् पञ्चदशानुवाके प्रोक्ता ये ऋतवः,
प्रजापतिरित्यस्मिन् षोडशानुवाके प्रोक्ता ये संवत्सरः, तेषां
सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति । “अथ यदाह । अग्नि-
ष्टोम उक्थ्योऽग्नि ऋतुः प्रजापतिः संवत्सर इति । एष एव
तत् । एष ह्येव ते यज्ञक्रतवः । एष ऋतवः ॥ ८ ॥ एष संव-
त्सरः” इति ॥

(१५) इदानीमित्यस्मिन् त्रयोदशानुवाके प्रोक्ताः ये मुहूर्त-
ानां सम्बन्धिनोऽवान्तरमुहूर्ताः, तेषां सर्वेषां सावित्राग्नि-
रूपत्वं दर्शयति । “अथ यदाह । इदानीं तदानीमिति ।
एष एव तत् । एष ह्येव ते मुहूर्तानां मुहूर्ताः” इति ॥

(१६) सावित्राग्निवेदनस्य फलं वक्तुमुपाख्यानमाह । “ज-
नको ह वैदेहः । अहोरात्रैः समाजगाम । तः होचुः । ये
वा अस्मान् वेद । विजहत् पाप्मानमेति ॥ ९ ॥ सर्वमायु-
रेति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । नास्याममुष्मिँल्लोकेऽन्नं ची-
यते” इति । विदेह देशाधिपतिः ‘जनकः’, राजा तत्फलजि-

ज्ञासुरहोरात्राभिमानिभिः देवैः सह सङ्गतिं कृतवान् । 'तं' जनकं प्रति, ते देवाः स्वतुल्यमेवं 'ऊचुः', 'यः' कश्चित्, अस्मान् अहोरात्रदेवान्, 'वेद' सावित्राग्निरूपत्वेनोपास्ते । सोऽयं पुमान् स्वकीयं 'पाप्मानं', 'विजहत्' परित्यजन्, 'एति' सञ्चरति । अपमृत्युरादित्यात् 'सर्व्वे', अपि 'आयुः' प्राप्नोति । अन्ते च 'स्वर्गं लोकमभिजयति' । 'अस्य' स्वर्गलोके कदाचिदपि 'अन्नं', 'न लीयते', 'इति' एवमुपाख्यानेन फलं प्रशस्य अतिः ॥

(१७) स्वयमेव वेदितुं स्वतुल्यमाह । "विजहद् वै पाप्मानमेति । सर्व्वमायुरेति । अभि स्वर्गं लोकं जयति । नास्याममुष्मिँल्लोकेऽन्नं लीयते । य एवं वेद" इति ॥

(१८) पुनरपि फलं विशदीकर्तुं कस्यचिद्वृषेर्दत्तान्तमुदाहरति । "अहीनो हास्यत्यथः । सावित्रं विदाञ्चकार ॥ १० ॥ स ह ह२सो हिरण्ययो भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय । आदित्यस्य सायुज्यम्" इति । अहीननामकः कश्चिद्वृषिः अश्वत्यनामकस्य मुनेः पुत्रः । 'ह' शब्दस्तत्प्रसिद्ध्यर्थः । स मुनिः एतं सावित्राग्निं स्वस्वरूपत्वेन ध्यात्वा 'विदाञ्चकार' साक्षात् कृतवान् । 'सः', खलु देहान्ते सुवर्णदेहः 'हंसः', 'भूत्वा', 'स्वर्गं', प्राप्य 'आदित्यस्य', 'सायुज्यं' तादात्म्यं प्राप्तवान् ॥

(१९) वृत्तान्तमुदाहृत्योपासकस्य फलं विशदयति । "ह२सो ह वै हिरण्ययो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद" इति ॥

(२०) उक्तं फलमुपाख्यानमन्तरेण दृढयति । “देवभागो ह
 औतर्षः । सावित्रं विदाञ्चकार । तः ह वागदृश्यमानाभ्यु-
 वाच ॥ ११ ॥ सर्व्वं वत गौतमो वेद । यः सावित्रं वेदेति ।
 स होवाच । कैषा वागसीति । अयमहः सावित्रः । देवाना-
 मुत्तमो लोकः । गुह्यं महो विभ्रदिति । एतावति ह गौतमः ।
 यज्ञोपवीतं कृत्वाऽधो निपपात । नमो नम इति । स होवाच ।
 मा भैषीर्गौतम । जितो वै ते लोकः” इति । देवान् भजतीति
 ‘देवभागः’ एतन्नामकः कश्चित् मुनिः ‘औतर्षः’ औतानुष्ठाना-
 भिज्ञः । स च मुनिः सावित्रमग्निं ध्यानेन साक्षात् कृतवान् ।
 ‘तं’ सावित्राग्निस्वरूपं आत्मानं पश्यन्तं देवभागं, काचित् ‘वाक्
 अदृश्यमाना’, सती आभिमुख्येनैव ‘उवाच’ । ‘यः’ देवभागः,
 सावित्रमग्निं ‘वेद’ साक्षात् करोति, सोऽयं ‘गौतमः’ गौतम-
 गोत्रोत्पन्ने मुनिः, ‘सर्व्वं’ अपि जगत्, ‘वेद’, ‘वत’ आश्चर्यमेतत्
 तस्य सर्व्वज्ञत्वमिति, तदेतद्वचनं श्रुत्वा केयं ‘वाक्’, इत्येवं स मुनिः
 पप्रच्छ । सा च वागेवमुत्तरमुवाच, ‘अहं’ सावित्राग्निरूपः
 सन्, ‘अयं’ अत्र वर्त्ते । कीदृशोऽहं, सर्व्वेषां ‘देवानां’, उत्तम-
 लोकरूपः, सर्व्वेऽपि देवा मध्येव निवसन्ति । किञ्च ‘गुह्यं महो
 विभ्रत्’ सर्व्ववेदान्तेषु गोप्यन्तेजो धारयन्, इहास्मि ‘इति’ ।
 ‘एतावति’ सावित्राग्निदेवस्य वचने श्रुते सति, तदानीमेव सः
 ‘गौतमः’, मुनिः स्वकीयेन वस्त्रेण ‘यज्ञोपवीतं कृत्वा’, महत्या
 भक्त्या ‘नमो नमः’, ‘इति’ उच्चारयन् भूमौ दण्डवत् ‘निपपात’ ।
 तदानीं तदीयभक्त्या तुष्टः ‘सः’ खलु सावित्राग्निः, तमनुगृ-

स्त्वेवं 'उवाच' । हे 'गौतम', 'मा मैषीः' इदं सावित्राग्निज्ञानं
सफलं जातं न वेति भयं मा कार्षीः, सर्व्वथा 'ते' तव, उपे-
क्षितः 'लोकः' फलविशेषः, 'जितः' त्वया लब्ध इति ॥

(२१) उपाख्यानानेन दृढीकृतं फलमुपसंहरति । "तस्माद्ये
के च सावित्रं विदुः । सर्व्वे ते जितलोकाः । स यो ह वै सा-
वित्रस्याष्टाक्षरं पदं अत्रिभिषिक्तं वेद । अत्रिर्हैवाभि-
षिच्यते । घृणिरिति द्वे अक्षरे । सूर्य्य इति त्रीणि । आदित्य
इति त्रीणि ॥ १३ ॥ एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं अत्रिभि-
षिक्तम् । य एवं वेद । अत्रिर्हैवाभिषिच्यते" इति । 'यः'
कश्चित् पुमान्, 'सावित्रस्य' अग्नेः, 'पदं' गमकं अष्टाभिरक्षरै-
रूपेतं मन्त्रं श्रीबीजेनाभयतः सम्बद्धं, 'वेद' उपास्ते, मन्त्रमुच्चा-
रयंस्तदर्थं स्वस्वरूपत्वेनानुसन्धधाति । 'सः' पुमान्, आदित्य-
प्राप्तिरूपया 'अत्रि', अभिषिक्तो भवति । तस्मिन् मन्त्रे 'घृणिः',
इत्यक्षरद्वयं । तस्य शब्दस्य दीप्यमान इति वाक्यार्थः । सूर्य्य-
षडे यकारात् प्राचीनौ रेफइकारेण लुप्तेन सह मथ्याक्ष-
रत्वेन गणनीयं, ततः 'त्रीणि', अक्षराणि सम्पद्यन्ते । सृषु
इरणं गतिर्यस्यासौ 'सूर्य्यः' । अदितेः पुत्रः 'आदित्यः', सोय-
मष्टाक्षरो मन्त्र आदावन्ते च श्रीबीजेन युक्तोनुसन्धातव्यः ।
उपसंहारार्थं पुनर्वचनमुक्तं ॥

(२२) सावित्रवेदनमृगुदाहरणेन प्रशंसति । "तदेतदृचा-
भुक्तम् । अक्षो अक्षरे परमे योमन् । यस्मिन्देवा अधि विश्वे
निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति । य इत्तद्विदुस्त इमे

समासते" इति । तदेतत् सावित्राग्निमाहात्म्यं कथाचित्
 'ऋचा', विस्पष्टं 'उक्तं' । विविधं रक्षकं 'व्योम', यद्वा निर्लेप-
 त्वेन सर्वगतत्वेन चाकाशसदृशत्वात् 'व्योम' जगत्कारणं वस्तु,
 तच्च भूताकाशवत् जडत्वाभावाच्चेतनत्वेन परमं उत्कृष्टं, तदेव
 सावित्रस्याग्नेर्वास्तवं रूपं तच्च 'अक्षरं' विनाशरहितं, तस्मिन्
 वस्तुनि 'ऋचः' ऋगुपलक्षिताः सर्वे वेदोक्ता मन्त्राः, आश्रि-
 ताः । आश्रितत्वं च द्विविधं, तत्रोत्पन्नत्वं, तत्प्रतिपादने
 पर्यवसानञ्च । तस्माद्यज्ञात् सर्व्वज्जत ऋचः सामानि जज्ञिर
 इति श्रुत्या सर्व्वैर्ह्ययमानाद्यज्ञहेतोः परमेश्वरादृगादीना-
 मुत्पत्तिरान्नाता । सर्व्वे वेदा यत् परमामनन्तीति श्रुत्या
 तत्प्रतिपादनपर्यवसानमुक्तम् । तस्मादृगादयः तस्मिन् 'अक्षरे',
 अवस्थिताः । किञ्च न केवलं मन्त्राणां तत्रावस्थानं किन्तु
 मन्त्रप्रतिपाद्याः सर्व्वे 'देवाः', अपि जगत्कारणे 'अधिनिषेदुः'
 अवस्थिताः, 'यस्मिन्' सावित्राग्नितत्त्वे परवस्तुनि, सर्व्वे स-
 माश्रिताः, 'तं' सावित्राग्निं, 'यो न वेद', असावविद्वान् पय-
 मानयापि 'ऋचा', 'किं' नाम प्रयोजनं, 'करिष्यति', सर्व्वेपि वे-
 दस्तद्देदनाद्यैव प्रवृत्तः । विद्यते ज्ञायतेऽनेनेति वेदत्वनिश्चि-
 त्वाभावे सत्यात्यन्तिकपुरुषार्थाभावात् तत्पाठो नात्यन्तं
 सप्रयोजकः । 'ये' एव पुरुषार्थिनः, 'तत्' सावित्राग्नितत्त्वं, 'विदुः',
 'ते' सर्व्वेऽपि, 'इमे' अस्माभिर्दृश्यमाना देवभागादिमुनयः,
 'समासते' सम्यञ्चः कृतकृत्या उपविशन्तीति ॥

(२३) इत्यृचा सावित्रवेदनमाहात्म्यं प्रकटीकृतं । तस्या

उदाहृताया चक्षस्तात्पर्यं सङ्क्षेपेण दर्शयति । “न ह वा एतस्पर्चा न यजुषा न साम्ना र्थाऽस्ति । यः सावित्रं वेद” इति । ऋगादीनां त्रयाणां वेदानामुक्तरीत्या परतत्त्व वेदनपर्यवसायित्वात् विदिते तत्त्वे तत्पाठेन तदर्थानुष्ठानेन वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । न हि नद्यामुत्तीर्णार्थां नावा प्रयोजनं पश्यामः ॥

(२४) वेदनीयं स्वरूपं निष्कृष्य दर्शयति । “तदेतत् परि-
यद्देवचक्रम् । आर्द्रं पिप्पमानं स्वर्गं लोक एति । विजह-
द्विश्वा भूतानि सम्यश्यत्” इति । ‘तदेतत्’ आदित्यमण्डलरूपं,
‘देवचक्रं’ देवतारूपं चक्रं सत्, ‘स्वर्गलोके’, ‘एति’ सञ्चरति ।
कीदृशं, ‘परियत्’ अहोरात्रनिष्पादनाय परितो भ्रमणयुक्तं,
‘आर्द्रं’ आदित्याज्जायते वृष्टिरिति न्यायेन वृष्टिहेतुत्वाद्भवी-
भूतं, अतएव ‘पिप्पमानं’ सर्वेषां ग्रीणश्चित्, ‘विश्वाभूतानि’
स्थावरजङ्गमरूपान् सर्वान् प्राणिनः, ‘विजहत्’ परित्यजन्
वर्त्तते, तदीयगुणदोषैर्न लिप्यत इत्यर्थः । ‘सम्यश्यत्’ साचित्त्वेन
सर्वान् प्राणिनोऽवलोकयन् वर्त्तते ॥

(२५) इत्थं वेद्यं स्वरूपमभिधाय तद्देदितुस्तत्प्राप्ति-
रूपं फलं दर्शयति । “आर्द्रो ह वै पिप्पमानः स्वर्गं लोक
एति । विजहन्विश्वा भूतानि सम्यश्यन् । य एवं वेद । प्रूषो
ह वै वार्ष्णेयः । आदित्येन समाजगाम । तं होवाच । एहि
सावित्रं विद्धि । अयं वै स्वर्गोऽग्निः पारथिष्णुरमृतात् सम्भूत
इति । एष वाव सावित्रः । य एष तपति । एहि मां

विद्धि । इति हैवेनं तदुवाच” ॥ १५ ॥ इति । वृष्णिनामकस्य
मुनेः पुत्रः ‘शूषः’ नामको मुनिः स्वस्य हितोपदेशार्थं ‘आ-
दित्येन’, सङ्गतोऽभूत् । ‘तं’ शूषं, स आदित्यः ‘उवाच’,
हे शूष अत्रागच्छ, इमं ‘सावित्रं’ अग्निं, जानीहि । ‘अयं’
एवाग्निः, स्वर्गस्य हेतुः संसारस्य पारं नेतुं समर्थः, ‘अमृतात्’
परमात्मनः, समुत्पन्न इत्युक्त्वा पुनरप्यन्यदुवाच । ‘य एषः’
पुरुषः, आदित्यमण्डले ‘तपति’, ‘एष एव’ स पूर्वाक्तगुणकः,
‘सावित्रः’ अग्निः, तस्मादत्रागच्छ । ‘मां’ आदित्यं, सावि-
त्राग्निरूपं, ‘विद्धि’ । ‘तत्’ तदानीं, ‘एनं’ शूषं प्रति, एत्ये-
तत् सर्वमादित्यः ‘उवाच’ ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमे सावित्राग्निविद्योक्ता । दशमे तदवयवविशेष-
वेदनानुच्यन्ते । आदौ तावन् मधुत्वसम्पादनेन किञ्चिद्देदनं
दर्शयति । “इयं वाव सरघा । तस्या अग्निरेव सारघं मधु ।
या एताः पूर्वपक्षापरपक्षयो रात्रयः । ता मधुकृतः । चान्य-
हानि । ते मधुवृषाः । स यो हवा एता मधुकृतस्य मधुवृषा-
स्य वेद । कुर्वन्ति हास्येता अग्नौ मधु । नास्तेष्टापूर्णं धयन्ति”
इति । येयं पृथिवी, सेयमेव ‘सरघा’ मधुमक्षिका, तथा
ध्यायेदित्यर्थः । ‘तस्याः’ पृथिव्याः, सम्बन्धो सावित्रः ‘अग्नि-

रेव', 'सारघं' सरघाभिर्निष्पादितं 'मधु', तथा भावयेत् ।
 'या एताः' शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च 'रात्रयः', विद्यन्ते, 'तौ'
 उभयविधा अपि, 'मधुकृतः' मधुनिष्पादिका मक्षिकास्थानीयाः
 स्त्रियः, 'यानि', तु 'अहानि' पक्षद्वये विद्यन्ते 'ते', सर्वेऽपि,
 'मधुवृषाः' मधुनिष्पादका मक्षिकाजातीया पुरुषाः । 'यः'
 कोऽपि पुमान्, 'एता मधुकृतः', स्त्रियः 'मधुवृषांश्च', पुरुषा-
 नुपास्ते, 'अस्य' उपासकस्य, 'एताः' अहोरात्रयो देवताः, अस्मिन्
 ध्यातव्ये सावित्रे 'अग्नौ', 'मधु कुर्वन्ति' उत्तमं फलं सम्पा-
 दयन्ति, 'अस्य' उपासकस्य, इष्टापूर्तयैतस्मार्त्तकर्मफलं य-
 न्मधुरूपं तत् स्वयं न पिवन्ति किं खेनमेव पाययन्ति ॥

(१) वेदनस्य फलमुक्त्वा वेदनाभावे तत्फलाभावं दर्श-
 यति । "अथ यो न वेद ॥ १ ॥ न हास्येता अग्नौ मधु कुर्व-
 न्ति । धयन्त्यस्तेष्टापूर्त्तम्" इति । 'अथ'शब्दः पूर्वोक्तवैलक्ष-
 ण्यार्थः । 'यः' पुमान्, अहोरात्रदेवता मधुनिष्पादकस्त्रीपुरुष-
 रूपेण नोपास्ते 'अस्य' अनुपासकस्य, ध्यातव्ये 'अग्नौ', यत् मधु-
 सदृशं फलं देवताः तत् न सम्पादयन्ति किञ्च इष्टापूर्त्तजन्यं
 यन्मधुस्थानीयं सारं तत् देवताः स्वयमेव पिवन्ति, ऋजीष-
 स्थानीयं निःसारमेवांशमस्मै प्रयच्छन्ति ॥

(२) अनुवाकचतुष्टयोक्तानामहोरात्रनामधेयानां वेदनं
 विधत्ते । "यो ह वा अहोरात्राणां नामधेयानि वेद । नाहो-
 रात्रेर्वार्त्तिमाच्छति । सञ्ज्ञानं विज्ञानं दर्शा दृष्टेति" इति ।
 एतावनुवाकौ पूर्वपक्षस्य 'अहोरात्राणां नामधेयानि' प्र-

स्तुतं विष्टुतं सुतासुच्यतीति एतावनुवाकावपरपक्षस्याहो-
रात्राणां नामधेयानि । 'नाहोरात्रेध्वार्त्तिमाच्छति', य एवं
'वेद' इति 'यः' पुमान्, सञ्ज्ञानमित्यादीनि शुक्लपक्षस्याह-
र्नामानि दर्शेत्यादीनि शुक्लपक्षस्य रात्रिनामानि प्रस्तुतमि-
त्यादीनि कृष्णपक्षस्याहर्नामानि सुतेत्यादीनि कृष्णपक्षस्य रा-
त्रिनामानि च प्रथमतोऽथपञ्चमसप्तमानुवाकोक्तान्युपास्ते सो-
यन्तेष्वहोरात्रेषु 'आर्त्ति' व्याध्यादिदुःखं, न प्राप्नोति । ना-
होरात्रेऽस्त्विति पुनरभिधानमुपसंहार्य ॥

(४) द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमानुवाकोक्तानां मुहूर्त्तानां ना-
मधेयानां वेदनं विधत्ते । "यो ह वै मुहूर्त्तानां नामधे-
यानि वेद । न मुहूर्त्तेध्वार्त्तिमाच्छति । चित्रः केतुर्दाता
प्रदाता सविता प्रसविताभिशास्तानुमन्ता" इति । एतेऽनुवाकाः
'मुहूर्त्तानां नामधेयानि' । 'न मुहूर्त्तेध्वार्त्तिमाच्छति' । य एवं
'वेद', इति ॥

(५) नवमदशमैकादशेषूक्तानां शुक्लकृष्णपक्षद्विविधार्द्धमा-
सानां चैत्रादिमासानाञ्च नामधेयं सञ्ज्ञानं विधत्ते । "यो
ह वा अर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च नामधेयानि वेद । नार्द्ध-
मासेषु न मासेध्वार्त्तिमाच्छति । पवित्रं पवयिष्यन्त्यहसान्त्स-
होद्यानरूणोऽरूणोरजाः" इति । एतेऽनुवाकाः 'अर्द्धमासानाञ्च
मासानाञ्च नामधेयानि' ॥ ३ ॥ 'नार्द्धमासेषु न मासेध्वार्त्ति-
माच्छति', य एवं 'वेद', इति ॥

(६) चतुर्दशपञ्चदशषोडशानुवाकोक्तानां यज्ञतुसंवत्स-

राणां नामवेदनं विधत्ते । “यो ह वै यज्ञक्रतूनाञ्च संवत्सरस्य च नामधेयानि वेद । न यज्ञक्रतुषु नर्त्तुषु न संवत्सर आर्त्तिमार्च्छति । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर्च्चतुः प्रजापतिः संवत्सरः” इति । एतेऽनुवाकाः ‘यज्ञक्रतूनाञ्चर्तूनाञ्च संवत्सरस्य च नामधेयानि’ । ‘न यज्ञक्रतुषु नर्त्तुषु न संवत्सर आर्त्तिमार्च्छति’, य एवं ‘वेद’, इति ॥

(७) चयोदशानुवाकोक्तानां प्रौढमुहूर्त्तैकदेशानां तुद्रमुहूर्त्तानां नामवेदनं विधत्ते । “यो ह वै मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तान्वेद । न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तैर्वार्त्तिमार्च्छति । इदानीं तदानीमिति । एते वै मुहूर्त्तानां मुहूर्त्ताः । न मुहूर्त्तानां मुहूर्त्तैर्वार्त्तिमार्च्छति । य एवं वेद” इति ॥

(८) अत्रानुक्तमपि द्वादशानुवाकोक्तसिकतानामवेदनमुक्ती-
रीत्या द्रष्टव्यं । दृष्टान्तपूर्वकं कृत्स्नवेदनं प्रशंसति । “अथो यथा चेचज्ञो भूत्वानुप्रविश्यान्नमत्ति । एवमेवैतान् चेचज्ञो भूत्वानुप्रविश्यान्नमत्ति । स एतेषामेव सलोकताः सायुज्यमश्नुते । अप पुनर्मृत्युं जयति । य एवं वेद” ॥ ४ ॥ इति । तत्-
तत्कालेर्वार्त्तिभावो वेदनफलत्वेन पूर्वमुक्तः । अपि च ‘यथा’, लोके मार्गे गन्ता कश्चित् पुमान् अयं ब्राह्मणसमृद्धो धामः, एते च वेदविदां गृहाः, तवाप्येते मदीया बन्धवः, इत्येवं केना-
प्युपायेन तस्य चेचस्य मर्मज्ञः ‘भूत्वा’, तस्मिन् तस्मिन् ग्रामे तेषु तेषु वेदविद्गृहेषु तेषु बन्धुगृहेषु च ‘अनुप्रविश्य’, गृहस्वामिवत् ‘अन्नं’, मुक्ते ‘एवमेव’, अयमुपासक एतेषां देवताविशेषाणां

‘चेचज्ञः’ ध्यानेन स्थानाभिज्ञः, ‘भूत्वा’ देहपातादूर्ध्वं ‘एतानेव’ देवान्, ‘प्रविश्य’, देववत्तदीयं ‘अन्नं’, भुङ्क्ते । ‘एवं’ सर्वमण्य-
ग्निस्वरूपं, ‘यो वेद’, स पुमान् ‘तेषामेव’ देवानां, ‘सलोकतां’
एकलोकनिवासं, ‘साद्युज्यं’ एकच सहावस्थानञ्च, प्राप्नोति प्राप्य
च पुनर्मृत्युरहितो भवति ॥

इति दशमोऽनुवाकः ।

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

(१) दशमे सावित्राग्न्यवयवानां नामवेदनमुक्तं । एकादशे-
ऽन्यव्यतिरेकाभ्यां विद्या प्रशस्यते । तत्रादावन्वयव्यतिरेकोप-
युक्तं पुरुषद्वयमुपन्यस्यति । “कश्चिद् वा अस्माल्लोकात्प्रेत्य ।
आत्मानं वेद । अयमहमस्मीति । कश्चित् स्वं लोकं न प्रति-
प्रजानाति” इति । लोके विवेकी विवेकरहितस्येति द्वौ पुरु-
षौ । तत्र ‘कश्चित्’ विवेकी पुमान्, ‘अस्माल्लोकात्’ प्रत्यक्षतो
दृश्यमानात् देहान्निःसङ्गातात्, ‘प्रेत्य’ विवेकेन स्वयं पृथग्
भूत्वा, ‘आत्मानं’ स्वस्वरूपं, ‘वेद’, केन प्रकारेण वेदेति तदुच्यते,
‘अयं’ सावित्राऽग्निरादित्यरूपः सर्वात्मकः सः ‘अहमस्मीति’,
वेत्ति । अन्यस्तु ‘कश्चित्’ अविवेकी, ‘स्वं लोकं’ देहेन्द्रियादि-
व्यतिरिक्तं विवेकदृष्ट्यालोकयितुं शक्यं ॥

(२) स्वमात्मानं न वेद तावुभौ पुरुषौ पुनर्विविच्य दर्शयति ।
“अग्निमुग्धो ह्येव धूमतान्तः । स्वं लोकं न प्रतिप्रजानाति ।

अथ यो हैवैतमग्निः सावित्रं वेद । स एवास्मासोकात् प्रेत्य ।
 आत्मानं वेद । अयमहमस्मीति ॥ १ ॥ स खं लोकं प्रतिप्रजा-
 नाति" इति । यः पुमान् 'अग्निमुग्धः' विद्यारहितः केवल एवा-
 ग्निः क्रतुनिष्पत्तिद्वारा पुरुषार्थं प्रयच्छतीत्येवं मूढः, 'धूमता-
 न्ततः' पुनः पुनः कर्मस्वेव प्रवृत्तो धूमोपलक्षितकर्मव्यापारेण
 ग्लानिं प्राप्तः, भवति स पुमान् वर्णाश्रमाधारमानुषदेहरहितं
 देवतारूपं 'खं' आत्मानं, 'न जानाति' । 'अथ' तस्माद्विलक्षणः,
 'यः' पुमान्, एवं ध्यातव्यं 'सावित्रं', अग्निं वेद 'सः', 'एव', पुमान्,
 'अस्मात्' वर्णाश्रमाधारत्वेनावलोक्यमानाद्देहात्, विवेकेन पृथग्
 भूत्वा 'आत्मानं' 'अयं' सावित्रोऽग्निः, 'अहमस्मि', इत्येवं 'वेद' ।
 स एव 'खं', 'लोकं' विवेकिभिरवलोकयितुं योग्यं, निजस्वरूपं,
 प्रति विविच्य सम्यक् 'जानाति' ॥

(३) उभयोर्मध्ये विवेकिन एव पुरुषार्थं दर्शयति । "एष
 उ चैवैनं तस्मावित्रः । खर्गं लोकमभिवहति" इति । 'तत्'
 तदा, देहपातादूर्ध्वं, 'एषः' एवोपासितः 'सावित्रः' अग्निः,
 'एनं' उपासकं, आदित्यसायुज्यरूपं, खर्गलोकं प्रापयति ॥

(४) अथ विद्यारहितस्य समृद्धफलाभावलक्षणं व्यतिरे-
 कं दर्शयति । "अहोरात्रैर्वा इदं सयुग्मिः क्रियते । इति
 रात्राया दीर्घिषत । इति रात्राय व्रतमुपागुरिति । तानि-
 हानेर्वविदुषः । अमुष्मिंस्लोके शेवधिं धयन्ति । धीतः हैव
 स सेवधिमनुपरैति" इति । 'सयुग्मिः' यजमानेन सहावस्थितैः,
 अहोरात्रदेवैरेव 'इदं' कर्म, 'क्रियते' । न ह्यहोरात्राभिमानि-

नो देवान् वञ्चयित्वा किञ्चिदपि कर्म कर्तुं शक्यं । अहोरात्र-
व्यतिरिक्तस्य कालविशेषस्याभावात् । ‘इति रात्राय’ इत्येता-
दृशी विद्यासंयुक्ता रात्रिर्यस्मिन् कर्मणि तदर्थं, एते यजमानाः
‘दोक्षिषत’ नियमं स्वीकृतवन्तः, ‘इति रात्राय’ इति एता-
दृशी विद्यारहिता रात्रिर्यस्मिन् कर्मणि तदर्थं, एते यज-
मानाः ‘व्रतमुपागुः’ नियमविशेषं प्राप्ताः, ‘इति’ एवं, ये यज-
माना विद्यासंयुक्ताः, ये च विद्यारहिताः ‘तान्’ सर्वान्,
अहोरात्रदेवता जानन्तीति शेषः । इहैव तेषु द्विविधेषु मध्ये
यः पुमानेवं पूर्वोक्तरूपं सावित्रमग्निं न वेत्ति तस्य ‘अनेवं-
विदुषः’, यजमानस्य, ‘शेवधिं’ निधिसमानं फलं, स्वर्गलोके
‘धयन्ति’ अहोरात्रदेवताः प्रथमं तत्सारं पिबन्ति, ‘सः’ विद्या-
रहितो यजमानः, ‘धीतं’ अहोरात्रैः पीतं, ‘शेवधिं’ कर्मफलं,
‘अनु’ पश्चात्, निष्पीडितरसेक्षुवन्निःसारं, ‘परैति’ प्राप्नोति ॥

(५) विद्यारहितस्य सम्पूर्णफलाभावं व्यतिरेकमुक्त्वा विद्या-
संयुक्तस्य तत्सद्भावरूपमन्वयं दर्शयति । “अथ यो ह्येतेम-
ग्निं सावित्रं वेद ॥ २ ॥ तस्य ह्येवाहोरात्राणि । अमुग्निं स्तोके
शेवधिं न धयन्ति । अधीतं ह्येव स शेवधिमनु परैति” इति ।
विद्याहीनाद्वैलक्षण्यार्थोऽयंशब्दः । ‘यः’ पुमान्, ‘एतं सावित्रमग्निं’
यद्योक्तप्रकारेण ‘वेद’ । ‘तस्यैव’, ‘शेवधिं’ निधिसमानं फलं, अहो-
रात्रदेवताः स्वर्गलोके, ‘न धयन्ति’ स्वयं न पिबन्ति । किन्तु
तस्यैव सर्वं प्रयच्छन्ति । ‘अधीतं’ तैर्देवैरर्पितं, ‘शेवधिं’ निधि-
सदृशं सम्पूर्णं कर्मफलं, ‘सः’ विद्वान्, अनुक्रमेण प्राप्नोति ॥

(६) इत्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विदुषः फलवाङ्मयं दर्शितं ।
 अथ तां विद्यां प्रशंसितुमुपाख्यानं दर्शयति । “भरद्वाजो
 ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास । तः ह जीर्णः स्वविरः
 शयानम् । इन्द्र उपब्रज्योवाच । भरद्वाज । यत्ते चतु-
 र्यमायुर्दद्याम् । किमेतेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवैतेन चरे-
 यमिति होवाच ॥ ३ ॥ तः ह चीन् गिरिरूपानविज्ञाता-
 निव दर्शयाञ्चकार । तेषां हैकैकस्मान्मुष्टिमाददे । स
 होवाच । भरद्वाजेत्यामन्व । वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः ।
 एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्वोचथाः । अथ त इतरदननूक्त-
 मेव । एहीमं विद्धि । अयं वै सर्वविद्येति ॥ ४ ॥ तस्मै हैत-
 मग्निः सावित्रमुवाच । तः स विदित्वा । अमृतो भूत्वा ।
 स्वर्गं लोकमियाय । आदित्यस्य सायुज्यम्” इति । पुरा कदा-
 चित् ‘भरद्वाजाख्यः’ महर्षिः सर्वेषां वेदानामध्ययने कृतप्रयत्नं
 इन्द्रं प्रसाद्य तत्प्रसादात् शतसंवत्सरं परिमितानि त्रीणायूषि
 लब्ध्वा तैः ‘आयुर्भिः’, ‘ब्रह्मचर्यमुवास’ वेदाध्ययनमुद्दिश्य गुरुकुले
 वासं कृतवान् । शतत्रयस्थान्ते ‘जीर्णः’, शरीरं ‘वृद्धं’ अशक्तत्वेन
 शयानं, ‘तं’ भरद्वाजं प्रति, ‘इन्द्रः’, ‘उपेत्य उवाच’ । ‘यच्चतु-
 र्यमायुः’, तुभ्यं ‘दद्यां’, ‘एतेन’ आयुषा, ‘किं कुर्याः’ ‘कं
 पुरुषार्थं साधयसि’, ‘इति’, स च वेदाध्ययनमेव करिष्यामि
 ‘इत्युवाच’ । ततः सर्वे वेदाध्ययने कृतास्त्वं तं भरद्वाजमुद्दिश्य
 सर्व्वाध्ययनस्याशक्यत्वं बोधयितुमृग्यजुःसामवेदानां त्रयाणां
 त्रयीयोगसामर्थ्येन पर्वताकारत्वं सम्पाद्य गिरित्रयरूपान्

पूर्वमविज्ञातानेव वेदानस्मै दर्शयामास । ततः 'तेषां' पर्व-
तानां, मध्ये 'एकैकस्मात्', पर्वतात्, मुष्टिना पांशूना-
ददे आदायैवं 'उवाच' हे 'भरद्वाज', 'एते' त्रयः पर्वताः,
'वेदाः', एव तत्रैकैकः पांशुरेको वेदः, तस्मात् 'अनन्ताः',
'वेदाः', तेषां मध्ये त्वं 'एतैस्त्रिभिरायुर्भिः', 'एतत्' मुष्टित्रय-
परिमितं वेदजातं, गुरूपदेशमन्वधीतवानसि । 'अथ' अनन्तरं,
तव 'इतरत्' वेदजातं, अनधीतं 'एव', तस्मात् सर्ववेदाध्य-
यनमशक्यमेव । यदि सर्वाध्ययनफलमपेक्षितं तर्ह्यागच्छ,
'इमं, सावित्रमग्निं, 'विद्धि' ध्यानेन साक्षात्कुरु । 'अयं',
एव सावित्रोऽग्निः, सर्ववेदविषया 'विद्या', 'इति' एवं बोधयि-
त्वा, 'तस्मै' भरद्वाजाय, 'एतं' 'सावित्रं अग्निं', पूर्वोक्तप्रकारेण
'उवाच' । ततः 'सः' भरद्वाजः, 'तं' सावित्रमग्निं, ध्यानेन स्वा-
त्मतया साक्षात्कृत्य तदग्निरूपः स्वयं 'अमृतः' देवः, 'भूत्वा',
वर्त्तमानदेहादूर्ध्वं 'स्वर्गं', प्राप्य तत्र 'आदित्यसायुज्यं', प्राप्तवान् ॥

(७) इत्थमुपाख्यानेन विद्यामहिमानं दर्शयित्वा भरद्वाज-
वदन्यस्यापि वेदितुः तत्फलं दर्शयति । "अमृतो हैव भूत्वा ।
स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । य एवं तेद" इति ॥

(८) इतोऽधिकस्य फलस्य शङ्कां वेदत्रयेऽपि वारयितुमाह ।
"एषो एव त्रयी विद्या ॥ ५ ॥ यावन्तः ह वै त्रया विद्यया
लोकं जयति । तावन्तं लोकं जयति । य एवं वेद" इति ।
येयं सावित्राग्निविद्या 'एषैव', वेदत्रयीविद्यासमाना वेदत्र-
योक्तसर्वकर्मानुष्ठानेन यावत् फलं तावदनेन सावित्रज्ञानेनैव

प्राप्यते । न ह्यादित्योपाधिकद्विरण्यगर्भप्राप्तेरधिकं फलं कर्म-
काण्डे किञ्चित् सम्भवति ॥

(६) अथ सावित्रस्याग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वेन सर्वदेवप्राप्ति-
लक्षणं फलं प्रत्येकमुदाहृत्य प्रदर्शयति । “अग्नेर्वा एतानि
नामधेयानि । अग्नेरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । वायोर्वा एतानि नामधेयानि । वायोरेव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । इन्द्रस्य वा एतानि नामधे-
यानि ॥ ६ ॥ इन्द्रस्यैव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । बृहस्पतेर्वा एतानि नामधेयानि । बृहस्पतेरेव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । प्रजापतेर्वा एतानि ना-
मधेयानि । प्रजापतेरेव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । य एवं
वेद । ब्रह्मणो वा एतानि नामधेयानि । ब्रह्मण एव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद” इति । ये एते अग्निवायु-
रिन्द्रबृहस्पतिप्रजापतिब्रह्माणो देवाः । ‘प्रजापतिः’ सत्यलोक-
वासो चतुर्मुखब्रह्माण्डदेहाभिमानो विराट्पुरुषो ब्रह्मा, सावि-
त्राग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वात् अग्न्यादीनां देवानां मध्ये यो यो
देवः स्वस्थापेक्षितः तस्य तस्यैव देवस्य ‘एतानि’ सञ्ज्ञानादीनि
‘नामधेयानि’, अतस्तत्तद्देवनामत्वेन ध्याने सति तत्तद्देवानां
सायुज्यप्राप्तिर्भवति । तस्माद्देदत्रये यत् फलं तत् सर्वमत्र लभ्य-
त इत्युपनमम् ॥

(१०) अथ सावित्रनामव्युत्पादनेन प्रशंसति । “स वा एषो
ऽग्निरपचपुच्छो वायुरेव । तस्याग्निर्मुखम् । असावादित्यः

शिरः । स यदेते देवते अन्तरेण । तत्सर्वं सीवति । तस्मात्
सावित्रः” इति । योऽयमग्निर्भूमौ चीयते । तस्येष्टकानिर्मितं
पचपुच्छादिकं विद्यते । यस्तु मनसैव ज्ञायमानोऽग्निः स तु
वायुस्वरूप एव । न तस्य पचपुच्छादिकमस्ति, किन्तु ‘तस्य’
वायुरूपस्य, प्रसिद्धः ‘अग्निः’, मुखत्वेन ध्येयः । ‘असावादित्यः’
शिरोरूपेण ध्येयः । ‘यत्’ अन्यदेवताजातं, अस्ति ‘तत् सर्वमेते
देवते’, ‘अन्तरेण’ एतद्योरग्न्यादित्ययोर्मध्ये, ‘सः’ वायुः, ‘सी-
वति’ सूच्या वस्तुमिव संयोजयति, विच्छिन्नमेकीकरोति ।
यस्मात् सीवति तस्मादयं वायुरूपोऽग्निः ‘सावित्रः’, इत्युच्यते ।
तदेवं सावित्राग्निविद्या समापिता ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्भा-
ष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

समाप्तश्च प्रपाठकः ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

सावित्रचयनं प्रोक्तं दशमे हि प्रपाठके ।

नाचिकेताख्यचयनमेकादश उदीर्यते ॥

(१) तत्र प्रथमानुवाके इष्टकोपाधानमन्त्रास्तदुपाधानप्रकारः
सूत्रकारेणैवं सङ्गृहीतः । एतेन नाचिकेता व्याख्यातः, नात्र
लेखा भवन्ति, एकविंशतिहिरण्येष्टकाः शर्करावभ्यक्ता उपधा-
नकाले नाभ्यामेवोपधीयन्ते चतुरस्रं परिमण्डलं वा लोको-
ऽसि स्वर्गोऽसीत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रमिति । तत्र प्रथममन्त्रमाह ।
“लोकोऽसि स्वर्गोऽसि । अनन्तोऽस्यपारोऽसि । अचितोऽस्यच-
योऽसि । तपसः प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतं । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तन्त्वापदधे
कामधुधमच्चितं । प्रजापतिस्त्वासादयतु । तथा देवतयाङ्गिर-
स्सङ्गुवासीद” इति । हे प्रथमेष्टकारूपाग्ने त्वं सामान्याकारेण
सर्वोऽपि ‘लोकोऽसि’, विशेषाकारेण ‘स्वर्गोऽसि’ तथाविधलोक-
रूपः, त्वं दीर्घपरिमाणेनान्तरहितः ‘असि’ । तिर्यक्प्रमाणेनापि

पाररहितः, 'असि' । इतः पूर्वं 'अक्षितः', केनाप्यविनाशितः
'असि' । इतः परं 'अप्यक्षयः' विनाशयितुमशक्यः, 'असि' । तादृ-
शस्त्वं 'तपसः', सर्वरनुष्ठायमानस्य 'प्रतिष्ठा' फलभूमिः, अत
एवाश्रयः । तादृशे 'त्वयि', 'इदं' सर्वं जगत् 'अन्तः', वर्त्तते । तौ
किं किमिति तदुच्यते । 'विश्वं यच्च' सर्वं पूज्यं यद्यद्गुरुदेवादिकं
पूज्यमस्ति तत् सर्वं, 'त्वयि', वर्त्तते । 'विश्वं भूतं' यद्यत् पृथिव्या-
दिभूतजातमस्ति तत् सर्वं, 'त्वयि', वर्त्तते । 'विश्वं सुभूतं' यद्यत्
सुष्ठु पृथिव्यादिभूतकार्यं प्राणिशरीरजातं तत् सर्वं, 'त्वयि'
वर्त्तते । अतस्त्वं 'विश्वस्य' पूर्वमुत्पन्नस्य जगतः, 'भर्ता' पोषकः,
'विश्वस्य' पूर्वमुत्पन्नस्य, 'जनयिता' उत्पादकः, 'कामदुघं' अपे-
क्षितकामानां दोग्धारं । 'अक्षितं' क्षयरहितं । तादृशं 'त्वं'
इह भूमावहं 'उपदधे', 'प्रजापतिः', एव त्वामत्र 'सादयतु', हे
इष्टके 'अङ्गिरस्वत्' यथाऽङ्गिरोभिर्महर्षिभिरुपहिता सती त्वं,
'ध्रुवा' स्थिरा जाता, तथा 'तया' प्रजापतिदेवतया, उप-
हिता सती 'ध्रुवा' 'सीद' ॥

(२) अथ द्वितीयमन्त्रमाह । "तपोऽसि लोके श्रितम् ।
तेजसः प्रतिष्ठा । त्वयोदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं वि-
श्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तु विश्वस्य जनयितु । तत्त्वोपदधे
कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतया-
ङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद" ॥ २ ॥ इति । हे द्वितीयेष्टके त्वं 'तपो-
ऽसि', तच्च तपः प्रथमेष्टकारूपे 'लोके', समाश्रितं । तृतीये-
ष्टकारूपस्य तेजसः 'प्रतिष्ठा' आश्रयः । एवमुत्तरत्रापि योज-

नीयम् । विश्वं यच्चमित्यादि पूर्ववत् । पूर्वञ्च लोकस्य पुंलिङ्ग-
त्वात् 'भर्ता' जनयिता, तं त्वेति पुंलिङ्गशब्दैर्निर्देशः । इह तु
तपसो नपुंसकत्वात् भर्तृजनयित्रितिनपुंसकशब्दैर्निर्देशः । एव-
मुत्तरत्रायुक्त्यर्थः ॥

(३) अथ तृतीयं मन्त्रमाह । “तेजोऽसि तपसि श्रितम् ।
समुद्रस्य प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे काम-
दुधमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्-
भ्रुवासीद ॥ ३ ॥ इति । तृतीयेष्टकारूपं 'तेजः', द्वितीयेष्टका-
रूपे 'तपसि', आश्रितं । चतुर्थेष्टकारूपस्य 'समुद्रस्य', स्वय-
माश्रयः । अत्रेष्टकानां लोकतपस्तेजःसमुद्रादिरूपत्वं भावनया
द्रष्टव्यं । परस्परसंश्लेषणेनात्यन्तदृढत्वादेकैकस्या इतराश्रयत्वं
च द्रष्टव्यं । अन्यत् पूर्ववत् ॥

(४) अथ चतुर्थमाह । “समुद्रोऽसि तेजसि श्रितः । अपां
प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
तम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे कामदु-
धमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्-
भ्रुवासीद” ॥ ४ ॥ इति ॥

(५) अथ पञ्चममाह । “आपः स्य समुद्रे श्रिताः । पृथि-
व्याः प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयित्र्यः । ता व उपदधे
कामदुघा अक्षिताः । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवत-

याङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ ५ ॥ इति । आप इत्यस्य विशेष्यत्वात्
तदनुसारेण भर्त्तु इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥

(६) अथ षष्ठमाह । “पृथिव्यस्य ऋता । अग्नेः प्रतिष्ठा
त्वयोदमन्तः । विश्वं यत्नं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्त्ता विश्वस्य जनयित्वा । तं त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ ६ ॥
इति ॥

(७) अथ सप्तममाह । “अग्निरसि पृथिव्याः ऋतः । अ-
न्तरिक्षस्य प्रतिष्ठा । त्वयोदमन्तः । विश्वं यत्नं विश्वं भूतं वि-
श्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयित्वा । तं त्वोपदधे
कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतया-
ङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ ७ ॥ इति ॥

(८) अथाष्टममाह । “अन्तरिक्षमस्यग्नौ ऋतम् । वायोः
प्रतिष्ठा । त्वयोदमन्तः । विश्वं यत्नं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयित्वा । तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ ८ ॥
इति ॥

(९) अथ नवममाह । “वायुरस्यन्तरिक्षे ऋतः । दिवः
प्रतिष्ठा त्वयोदमन्तः । विश्वं यत्नं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयित्वा । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षि-
तम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद”
॥ ९ ॥ इति ॥

(१०) अथ दशममाह । “द्यौरसि वायौ श्रिता । आदित्यस्य प्रतिष्ठा । तथोदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयित्री । तां लोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवासीद” ॥ १० ॥ इति ॥

(११) अथैकादशमाह । “आदित्योऽसि दिवि श्रितः । चन्द्रमसः प्रतिष्ठा । तथोदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयिता । तं लोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवासीद” ॥ ११ ॥ इति ॥

(१२) अथ द्वादशमाह । “चन्द्रमा अस्यादित्ये श्रितः । नक्षत्राणां प्रतिष्ठा । तथोदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयिता । तं लोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवासीद” ॥ १२ ॥ इति ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह । “नक्षत्राणि स्य चन्द्रमसि श्रितानि । संवत्सरस्य प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तृणि विश्वस्य जनयितृणि । तानि व उपदधे कामदुघान्यक्षितानि । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवासीद” ॥ १३ ॥ इति ॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह । “संवत्सरोऽसि नक्षत्रेषु श्रितः । ऋतूनां प्रतिष्ठा । तथोदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं

सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्ता विश्वस्य जनयिता । तं उपदधे काम-
दुग्धमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ १४ ॥ इति ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । “ऋतवः स्य संवत्सरे श्रिताः ।
मामानां प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्तारो विश्वस्य जनयितारः ।
तान्व उपदधे कामदुग्धानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ १५ ॥ इति ॥

(१६) अथ षोडशमाह । “मासाः स्थर्तुषु श्रिताः । अर्द्ध-
मासानां प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्तारो विश्वस्य जनयितारः ।
तान्व उपदधे कामदुग्धानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ १६ ॥ इति ॥

(१७) अथ सप्तदशमाह । “अर्द्धमासाः स्य माःसु श्रिताः ।
अहोरात्रयोः प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं
भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्तारो विश्वस्य जनयितारः ।
तान्व उपदधे कामदुग्धानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ १७ ॥ इति ॥

(१८) अथाष्टादशमाह । “अहोरात्रे स्योऽर्द्धमासेषु श्रिते ।
भूतस्य प्रतिष्ठे भव्यस्य प्रतिष्ठे । युवयोरिदमन्तः । विश्वं यच्च
विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्तारो विश्वस्य जनयित्रो ।
ते वामुपदधे कामदुग्धे अक्षिते । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा

देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ १८ ॥ इति । ‘भूतस्य’, च भवि-
ष्यतश्च जगतोऽहोरात्रार्धमासव्यवहारत्वात् अहोरात्रयोस्तत्-
प्रतिष्ठात्वं ॥

(१८) अथैकोनविंशमाह । “पौर्णमास्यष्टकामावासा । अ-
न्नादाः स्नानदुघो युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्रो विश्वस्य जनयित्रीः । ता व उप-
दधे कामदुघा अचिताः । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देव-
तयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ १८ ॥ इति । या च ‘पौर्णमासी’, या
च माघकृष्णाष्टमीदेवता । यापि ‘अमावासा’ देवता । ताः
सर्वा एकोनविंशेष्टकारूपाः तथाविधास्त्रिस्तो देवताः यूयं
‘अन्नादा स्त’ वक्त्रभक्षणशक्तियुक्ताः स्त, तथा ‘अन्नदुघः’
अस्माकमन्नसम्पादकाः स्त ॥

(२०) अथ विंशमाह । “राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी
धर्मपत्नी । विश्वं भूतमनुप्रभूता । तथोदमन्तः । विश्वं यच्च
विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्रो विश्वस्य जनयित्री ।
तां त्र्योपदधे कामदुघामचिताम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” ॥ २० ॥ इति । हे विंशेष्टके त्वं
‘राडसि’ राजमानासि । तथा ‘बृहती’ गुणैर्महत्यासि । ‘श्रीः’
सम्यत्प्रदासि । ‘इन्द्रपत्नी’ इन्द्रस्य पालयित्रीसि । ‘धर्मपत्नी’
धर्मस्य पावयित्रीसि । तथाविधा त्वं ‘भूतं विश्वं’ पूर्वमुत्पन्नं सर्वं
जगत् अनुसृत्य ‘प्रभूता’ वज्रलासि ॥

(२१) अथैकविंशमाह । “ओजोऽसि सहोऽसि । बलमसि

भ्राजोऽसि । देवानां धामामृतम् । अमर्त्यस्तपोजाः । त्वयी-
दमन्तः । विश्वं यच्च विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वापदधे कामदुघमक्षितम् । प्र-
जापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भ्रुवासीद” ॥ २१ ॥
इति । ‘ओजः’, बलहेतुरष्टमो धातुः । ‘सहः’ शूचूणामभि-
भवनं । ‘बलं’ शरीरशक्तिः । ‘भ्राजः’ कान्तिः । हे एकविंशेष्टके
त्वं ओजःप्रभृतीनां स्वरूपभूतासि । तथा ‘देवानाममृतं धाम’
विनाशरहितं स्थानमसि, ‘अमर्त्यः’ मरणरहितो देवः । स च
‘तपोजाः’, तपसा हि देवत्वं लभ्यते । तादृशो देवस्त्वमसि । यद्य-
प्योजःप्रभृतीनि नपुंसकानि, तथाप्यमर्त्य इत्येतस्य पुल्लिङ्गत्वात्
तदनुसारेण भर्तृत्यादिपुंलिङ्गव्यवहारः ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) इष्टकोपधानमन्त्राः प्रथमेऽभिहिताः । द्वितीयद्विती-
यचतुर्थपञ्चमेष्वनुवाकेषु होममन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं सूच-
कारेण । ‘चतुर्गृहीतं जुहोति त्वमग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य
रूपमपरं चतुर्गृहीतमग्नाविष्णू इति वसोर्धाराया अपरं
चतुर्गृहीतमन्नपत इत्यन्नहोमस्यापरं चतुर्गृहीतं सप्त ते अग्ने
समिधः सप्त जिह्वा इति विश्वप्रीः’ इति । तच्चास्मिन् द्वितीये
शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपं मन्त्रमाह । “त्वमग्ने रुद्रो असुरो

महो दिवः । त्वं शङ्खो मासुतं पृत्त ईशिषे । त्वं वातैररुणे
 र्यासि शङ्खयः । त्वं पूषा विधतः पासि नुत्तना । देवा देवेषु
 अयध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु अयध्वम् । द्वितीयास्तृतीयेषु अय-
 ध्वम् । तृतीयाश्चतुर्थेषु अयध्वम् । चतुर्थाः पञ्चमेषु अयध्वम्
 पञ्चमाः षष्ठेषु अयध्वम् ॥ १ ॥ षष्ठाः सप्तमेषु अयध्वम् । सप्तमा
 अष्टमेषु अयध्वन् । अष्टमा नवमेषु अयध्वम् । नवमा दशमेषु
 अयध्वम् । दशमा एकादशेषु अयध्वम् । एकादशा द्वादशेषु
 अयध्वम् । द्वादशास्तयोदशेषु अयध्वम् । त्रयोदशाश्चतुर्दशेषु
 अयध्वम् । चतुर्दशाः पञ्चदशेषु अयध्वम् । पञ्चदशाः षोड-
 शेषु अयध्वम् ॥ २ ॥ षोडशाः सप्तदशेषु अयध्वम् । सप्तदशा
 अष्टादशेषु अयध्वम् । अष्टादशा एकत्रिंशेषु अयध्वम् ।
 एकत्रिंशा विंशेषु अयध्वम् । विंशा एकविंशेषु अय-
 ध्वम् । एकविंशा द्वाविंशेषु अयध्वम् । द्वाविंशास्तयोविं-
 शेषु अयध्वम् । त्रयोविंशाश्चतुर्विंशेषु अयध्वम् । चतुर्विंशाः
 पञ्चविंशेषु अयध्वम् । पञ्चविंशाः षड्विंशेषु अयध्वम् ॥ ३ ॥
 षड्विंशाः सप्तविंशेषु अयध्वम् । सप्तविंशा अष्टाविंशेषु
 अयध्वम् । अष्टाविंशा एकत्रिंशेषु अयध्वम् । एकत्रिं-
 शास्त्यत्रिंशेषु अयध्वम् । त्रिंशा एकत्रिंशेषु अयध्वम् ।
 एकत्रिंशा द्वात्रिंशेषु अयध्वम् । द्वात्रिंशास्त्यष्टात्रिंशेषु
 अयध्वम् । देवास्त्रिंशेकादशास्त्यष्टात्रिंशाः उत्तरे भवत ।
 उत्तरवर्त्मान उत्तरसत्त्वानः । यत्काम इदं जुहोमि । तन्मे स-
 मृध्यतां । वयं स्याम पतयो रयोणां । भूर्भुवः स्वः स्वाहा ॥ ४ ॥

इति । हे 'अग्ने' त्वं 'रुद्रः', घोरानुयुक्तः, 'असुरः' शत्रूणां
निरसिता । 'दिवः' द्युलोकस्य, 'महः' उत्सवरूपः । हवि-
र्हवनेनोत्सवकारित्वात् । त्वं 'मारुतं शर्द्धः' मरुतां सम्बन्धि बलं,
बलत्वेन प्रसिद्धानां मरुद्गणानामपि त्वदनुग्रहेण बलं भवति ।
अतः 'पृच्छ ईशिषे' मरुद्भिः सम्पृक्तस्तदीयं सैन्यं नियमयसि । किञ्च
त्वं 'शङ्गयः' सुखं प्राप्तः, वायुवेगैररुणवर्णैरश्वैः 'यासि' । किञ्च
पोषकत्वं 'नुत्माना' स्वयमेव, 'पासि' । कान्, 'विधत्तः' हविषा
परिचर्यान् विधत्ते यजमानान् । अस्याग्निस्वरूपस्य रुद्रस्य
मूर्तिविशेषा देवास्तयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकाः । तथा च मन्त्रान्तर-
मास्नायते । त्रिंश त्रयस्य गणियो रुजन्त इति । तथाविधाः
हे 'देवाः', 'देवेषु', 'अयध्वं' अन्योऽन्यमाश्रयध्वं, मदनुग्रहाय प-
रस्परं प्रीतियुक्ता भवन्वित्यर्थः । सामान्याकारेण सङ्क्षिप्योक्तं पु-
नर्विशेषाकारेण प्रपञ्च्यते । त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकानां देवानां मध्ये
एकैकस्य त्रयो मूर्तिविशेषाः । तत्र प्रथमस्य देवस्य मूर्ति-
विशेषाः 'प्रथमाः', इत्युच्यन्ते । द्वितीयस्य देवस्य मूर्तिविशेषाः
'द्वितीयाः', हे प्रथमदेव 'द्वितीयेषु' देवेषु, 'अयध्वं' द्वितीयै-
र्देवैः सह प्रीतियुक्ता भवन्तु । एवं द्वितीयादिषु त्रयस्त्रिंश-
त्तेषु योजनीयं । ते एते मुख्यदेवाः 'त्रिरेकादशाः' त्रिगुणिता
एकादशसङ्ख्याकाः लोकत्रयवर्त्तिनः । तथा च मन्त्रान्तर-
मास्नातं । ये देवादिव्येकादश स्य पृथिव्यामध्येकादश स्थापु-
षदो महिनैकादश स्येति । ते च त्रिविधा अपि पुनः 'त्रिस्तय-
स्त्रिंशः' अवान्तरमूर्तिभेदादेकैकस्य मूर्तित्रयमित्येवं त्रिग-

णितास्त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकाः भवन्ति । तावन्तो हे देवाः 'उत्तरे भवत' उत्कृष्टा भवत । तदेवोत्तरत्वं स्पष्टीक्रियते । उत्तर-मुत्कृष्टं वर्त्म मार्गो येषान्ते 'उत्तरवर्त्मानः' स्वर्गमार्गप्रापका इत्यर्थः । उत्तरे उत्कृष्टाः सत्त्वानः सात्विकमूर्त्तिविशेषा येषान्ते 'उरवर्त्मानः', अतएव रुद्रस्य मूर्त्तिविशेषानभिप्रेत्य रुद्राध्याये समाह्वानं । अथो ये अस्य सत्त्वानोहं तेभ्योकरं नम इति । अस्रदनुग्रहपरा इत्यर्थः । तथाविधा हे देवाः 'यत्कामः' यद्विषयकामनायुक्तः सन्नहं 'इदं' द्रव्यं, 'जुहोमि', तत्फलं 'मे' मदर्थे, 'समृद्धतां' समृद्धं भवतु । युञ्जतप्रसादादयं 'भूर्भुवःस्वर्लोकत्रये 'रचोणां पतयः' धनस्वामिनः, 'स्याम', स्वाकृतमिदमस्तु ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः । तृतीये वसोधारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उच्यते । "अग्नाविष्णु सजोषसा । इमा वर्द्धन्तु वाङ्मिरः । युजैर्वाजेभिरागतम् । राज्ञी विराज्ञी । सम्राज्ञी खराज्ञी । अर्चिः शोचिः । तपो-हरो भाः । अग्निः सोमो वृहस्पतिः । विश्वे देवा भुवनस्य गोपाः । ते सर्वे सङ्गत्य । इदं मे प्रावता वचः । वयं स्याम पतयो रचोणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा" ॥ १ ॥ इति ।

हे 'अग्नाविष्णू', 'सजोषसा' परस्परं मयापि सह समान-
 प्रीतो, 'वां' युवां, 'इमा गिरः' मदीयास्तुतिरूपा वाचः, वर्द्ध-
 यन्तु' परितोषयन्तु । युवामपि 'द्युक्षैः', 'धनैः', 'वाजेभिः'
 अन्वैश्च सह, 'आगतं' इह कर्मणि समागतं । राज्ञादयो देव-
 ताविशेषाः । 'राज्ञी' राजमाना । 'विराज्ञी' विशेषेण राज-
 माना । 'सम्राज्ञी' सम्यगाजमाना । 'स्वराज्ञी' आभरण-
 दीपादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव राजमाना । 'अर्चिः' ज्वालाभिमा-
 निनी, 'शोचिः' कान्त्यभिमानिनी देवता । 'तपः' सन्ताप-
 शक्तिः । 'हरः' पापहरणशक्तिः । 'भाः' पदार्थावभासनशक्तिः ।
 अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ते सर्वे 'भुवनस्य', 'गोपाः' रक्षकाः सन्तः,
 'सङ्गत्य' मया सम्बध्य, 'मे' मदीयं, 'इदं' प्रार्थनारूपं, 'वचः',
 'प्रावत' प्रकर्षेण रक्षत । वयमित्यादि पूर्व्ववत् ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) तृतीये वसोर्धारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः ।
 यथा महाचयने अतर्ह्यीयं वसोर्धारा चेतुभयमस्ति । तद्व-
 दन्नस्यान्नस्य जुहोतीत्येवमन्नहोमोप्यस्ति । तद्वदचाप्यन्नहोमार्था
 मन्त्रस्तुर्थेऽभिधीयते । "अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि । अन्नसो-
 वस्य शुष्णिणः । प्र प्रदातारं तारिषः । ऊर्जं नो धेहि
 द्विपदे चतुष्पदे । अग्ने पृथिवीपते । सोम वीरुधां पते ।

त्वष्टः समिधां पते । विष्णवाशानां पते । मित्र सत्यानां पते ।
 वरुण घर्मणां पते ॥ १ ॥ मरुतो गणानां पतयः । रुद्र पशू-
 नानां पते । इन्द्राजसां पते । बृहस्पते ब्रह्मणस्पते । आरुचा रो-
 चेहः स्वयम् । रुचा रुच्ये रोचमानः । अतीत्यादः स्वरा-
 भरेह । तस्मिन् योनौ प्रजनौ प्रजायेय । वयः स्वाम पत-
 यो रघीणां । भूर्भुवः स्वः स्वाहा ॥ २ ॥ इति । हे 'अन्न-
 पते' अन्नस्य पालकाग्ने, 'नः' अन्नभ्यं, 'अन्नस्य', सारं 'देहि' ।
 कीदृशस्य । 'अनमीवस्य' आरोग्यहेतोः, 'शुष्णिणः' बलहेतोः,
 'प्रदातारं' प्रकर्षेण तुभ्यं हविषो दातारं, मां 'प्रतारिषः'
 प्रकर्षेण तारय, दारिद्र्यादुत्तीर्णं कुरु । 'नः' अन्नदीयं, 'द्वि-
 पदे' मनुष्याय, 'चतुष्पदे' पशवे च, 'ज्जं घेहि' चोरादि-
 रसं सम्पादय । अग्न्यादयो बृहस्पत्यन्ता देवाः पृथिव्यादीनां
 पालकाः । तादृशा हे देवाः भवदनुग्रहात् 'अहं', 'स्वयं' एव
 परनैरपेक्ष्येण, 'रुचा' दीप्या, 'रोचे' सर्वतो दीप्ये । तथा स्वयं
 'रोचमानः' दीप्यमानः, 'रुचा' स्वकीयया दीप्या, 'रुच्ये'
 परानपि प्रकाशयामि । हे अग्ने 'अदः' मानुषसुखं 'अतीत्य',
 'इह' अस्मिन् कर्माणि, 'स्वराभर' स्वर्गसुखमानय । 'तस्मि-
 न्योनौ' तथाविधे स्वर्गसमानसुखयुक्ते स्थाने, 'प्रजनौ' प्रजात्य-
 त्तिहेतौ, 'प्रजायेय' पुत्रादीनुत्पादयेय । वयमित्यादि पूर्ववत् ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थ्येऽन्नहोममन्त्र उक्तः । पञ्चमे विश्वग्रीनामको होम-
मन्त्र उच्यते । “सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः । सप्त ऋषयः
सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्रा अनुविद्वान् । सप्त योनीरा-
पृणस्वा घृतेन । प्राची दिक् । अग्निर्देवता । अग्निः स दिशां देवं
देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । दक्षिणा दिक्
इन्द्रो देवता ॥ १ ॥ इन्द्रः स दिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो
मैतस्यै दिशोऽभिदासति । प्रतीची दिक् । सोमो देवता ।
सोमः स दिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभि-
दासति ॥ २ ॥ उदिची दिक् । मित्रावरुणौ देवताः । मि-
त्रावरुणौ स दिशां देवौ देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशो-
ऽभिदासति । ऊर्द्धा दिक् । बृहस्पतिर्देवता । बृहस्पतिः स
दिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति ।
दयं दिक् । अदितिर्देवता । अदितिः स दिशां देवीं देवताना-
मृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । पुरुषो दिक् । पुरुषो
मे कामान् समर्द्धयतु । अन्धो जागृविः प्राण । असावेहि ।
वधिर आक्रन्दय तरपान । असावेहि । उषसमशीय । अह-
मसो ज्योतिरशीय । अहमसो पोशीय वयः स्वाम पतयो
रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा” ॥ ३ ॥ इति । हे ‘अग्ने’,
तव ‘समिधः’, सप्तसंज्ञाकाः, अश्वत्थोदुम्बरपलाशशमीविकङ्क-
ताशनिहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अतएव सूत्रकार आधान-
प्रकरणे यथोक्तसम्भारान् सप्तमन्त्रकाननुक्रम्येति । वानस्यत्या

इत्युपसञ्जहार । ज्वालारूपाः 'जिह्वाः', 'सप्त' । तथा चाथर्वणि-
 का आमनन्ति । काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या
 च सुधूम्रवर्णा । स्फुल्लिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लोलायमाना
 इति सप्तजिह्वा ॥ इति पुरुषयो मन्त्राः, ते च यथोक्तसमित्-
 सम्पादनार्थाः सप्तसङ्ख्याकाः अथो रूपं कृत्वा यदश्वत्ये तिष्ठ
 इत्यादयः समाज्ज्ञाताः । 'प्रियाणि', 'धाम' स्थानानि,
 आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निमभ्यावसथ्यप्राजाहिताग्नीध्रास्थानि
 सोमयागेन वक्त्रिधारकाणि सप्तसङ्ख्याकानि । 'होत्रा' होत्र
 प्रमुखा वषट्कर्त्तारः । होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसो पोता
 नेष्टाच्छावाक आग्नीध्रश्चेति सप्तसङ्ख्याकाः तादृशाः । सप्तस-
 मिधादियुक्तत्वं 'अनुविद्वान्' आहवनीयस्थानान्यनुक्रमेण जा-
 नन्, 'सप्त', 'यानीः' आहवनीयादिस्थानानि, 'घृतेन', सर्व्वतः
 पूरय । इयं प्राची दिग् दृश्यते, तस्या दिशः 'अग्निर्देवता',
 अग्निर्हि तां दिशं पालयति । एवं सति 'यः' शत्रुः, मां 'एत-
 स्याः', दिशः सकाशात्, 'अभिदासति' हिनस्ति, 'सः', शत्रुः,
 'दिशां', देवानां च मध्ये प्राक्दिक्पालकं 'अग्निं', 'देवं',
 'चच्छतु' प्राप्नोतु, सोऽग्निरेव तं शत्रुं निवारयिष्यतीत्य-
 भिप्रायः । एवं दक्षिणादिषु योज्यं । इयं दिगित्यनेनाधरा
 दिक् प्रदर्श्यते । 'अदितिः' भूमिः, तस्या दिशः 'देवता' । पुरु-
 षो दिगित्यनेन सर्व्वत्र परिपूर्णः परमात्मा सर्व्वदिक्समष्टिरूप
 इत्युच्यते । सच 'पुरुषः' मदीयान् 'कामान्', समृद्धान् करोतु ।
 योऽयं प्राणवायुर्मुखनासिकावर्त्ती सोऽयं दर्शनशक्त्यभावादन्धः ।

उच्छ्वासक्रियायामप्रमत्तत्वात् 'जागृविः', हे 'प्राण', 'असावेहि'
तादृशो भूत्वा समागच्छ । अपानवायुः अवणशक्त्यभावात् 'वधि-
रः' । उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य हेतुत्वात् 'क्रन्दयितः'
हे अपानवायो तादृशः सन् आगच्छ । तयोः प्राणापानदे-
वयोः प्रसादात् 'अहं', 'उषसं' उषसन्दैनन्दिनवर्त्तिनं उषः-
कालं, 'अशीय' प्राप्नुयां । स एवार्थः स्पष्टीक्रियते । हे 'असो'
प्राण, 'अहं' 'ज्योतिरशीय' प्रकाशं प्राप्नुयां, न कदाचिद-
प्यन्धकारं । किञ्च हे 'असो' प्राण, 'अहं' त्वत्प्रसादात् 'अपः'
दृष्टिजलादिकं 'अशीय' प्राप्नुयां । वयमित्यादि पूर्ववत् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे विश्वप्रोनामको होममन्त्रोऽभिहितः । षष्ठे त्व-
पस्पर्शनादिमन्त्रा अभिधीयन्ते । तत्र बौधायनः । अथाग्नि-
मभिमृशति । यत्तेऽचितमिति । पाठस्तु । "यत्तेऽचितं यदु चितं
ते अग्ने । यत्त ऊनं यदु तेऽतिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चि-
न्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि सञ्चित-
श्चास्यग्ने । एतावाऽश्चासि भूयाऽश्चास्यग्ने" इति । हे 'अग्ने', 'ते'
तव सम्बन्धि, 'यत्' अङ्गं, 'अचितं' चयनकाले विस्तृतं । 'ते'
तव सम्बन्धि, 'यदु' यदपि अङ्गं, 'चितं' अविस्मरणेन चयनं
कृतं । किञ्च 'ते' तव सम्बन्धि, 'यत्' अङ्गं, 'ऊनं' मन्त्रादि-

विकलं, 'ते' तव, 'यद्' यदप्यङ्गं, 'अतिरिक्तं', 'तत्' सर्वमङ्गं, 'आदित्याः', देवाः 'अङ्गिरसः', महर्षयश्च, 'चिन्वन्' यथा-
शास्त्रञ्चयनं कुर्वन्तु । 'विश्वे' सर्वे, 'देवाः', 'ते' तदीयां,
'चितिमापूरयन्तु' । हे 'अग्ने', त्वमनेन प्रकारेण 'चितश्चासि'
अस्माभिरादौ चितोऽसि, पञ्चादेवैः 'सञ्चितश्चासि' सम्यक्
चितोऽसि, एकविंशतिभिरिष्टकाभिर्यवान् सम्यक्षते, हे 'अग्ने',
त्वं 'एतावान्' अपि 'असि', फलतः 'भूयान्', अपि 'असि' ॥

(२) कल्पः । लोकं पृणेति लोकं पृणा उपदधातीति । ते
एते द्वे ऋचौ । तत्र प्रथममाह । "लोकं पृणं किद्रं पृण ।
अथो सीद शिवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा वृहस्यतिः । अस्मिन्
योनावसोषदन् ॥ १ ॥ तथा देवतयाङ्गिरस्त्रुवासीद" इति ।
हे इष्टके 'लोकं' चयनार्थं प्रदेशे पूर्वोक्ताभिरिष्टकाभिरना-
क्रान्तमवशिष्टं स्थानं, 'पृण' पूरय । तथा 'किद्रं पृण' द्वयोरि-
ष्टकयोर्मध्ये किञ्चिदपि किद्रं यथा न दृश्यते तथा पूरय,
अत्यन्तं संक्षिप्ता भवेत्यर्थः । 'अथो' अपि च, 'त्वं', 'शिवा'
शान्ता सती, 'सीद' अवतिष्ठस्व । 'इन्द्राग्नी', 'वृहस्यतिः', चेत्येते
देवाः 'अस्मिन् योनौ' स्थाने, त्वां 'अशीषदन्' सादितवन्तः ।
तथेन्द्रादिदेवतया अङ्गिरोभिरिवोपहितासती 'त्रुवासीद'
स्थिरा भूत्वेह तिष्ठ ॥

(२) अथ द्वितीयमाह । "ता अस्थ सृददोहसः । सोमः
श्रीणन्ति पृथग्यः । जन्मन्देवानां विशः । त्रिष्वारोचने दिवः
तथा देवतयाङ्गिरस्त्रुवासीद" इति । दिवो रोचने स्वर्गस्य

प्रकाशके, 'अस्य जन्मन्' यजमानस्य जन्मनि निमित्तभूते सति, 'देवानां', सम्बन्धिन्यः 'विशः' प्रजारूपाः, 'पृथग्' अल्पगो-
सदृशाः, 'सूददोहसः' अन्नस्य दोहयिञ्चः, 'ताः' इष्टकाः,
'सोमं', 'श्रीणन्ति' पक्वं कुर्वन्ति, कदा 'त्रिषु' सवनेषु, आ
समन्ताद्यानि प्रातःसवनादीनि तेषु निरन्तरं सोमपाके हेतव
एता इष्टका इत्यर्थः । एता इष्टका यद्देवतासम्बन्धिन्यः तथा
देवतयेत्यादि पूर्ववत् ॥

(४) अथ महाग्निचयने आग्नेया गायत्र्या प्रथमां चिति-
मभिमृशेदित्यादिना पञ्चभिर्ऋग्भिः पञ्चानां चितीनां स्पर्शन-
मुक्तं । इह तु चित्तरेकत्वात् पञ्चभिरप्येकमेवाभिमृशेत् । तत्र
प्रथमामाह । "अग्ने देवाः इहावह । जज्ञानो वृक्तबर्हिषे ।
असि होता न ईड्यः" इति । हे 'अग्ने', त्वं 'इह' कर्मणि,
'देवानावह' । 'जज्ञानः' उत्पन्न एव सन्, 'नः' अस्माकं, 'वृक्त-
बर्हिषे' अनिष्यन्नयज्ञनिष्यत्यर्थे, 'होता', होमनिष्पादकः ।
'ईड्यः' स्तुत्यश्च, 'असि' ॥

(५) अथ द्वितीयामाह । "अगन्म महा मनसा यविष्ठम् ॥
२ ॥ यो दोदाय समिद्धः खे दुरोणे । चित्तभानू रोदसी
अन्तर्हवी । स्वाङ्गतं विश्वतः प्रत्यञ्चम्" इति । 'यः' अग्निः, 'खे
दुरोणे' खकीये गृहे, 'समिद्धः' सम्यक् प्रज्वलितः, 'दोदाय'
दोप्तवान् । तमग्निं 'मनसा', 'अगन्म' वयं प्राप्तवन्तः । क्रीदृशं,
'महा' गुणैर्महान्तं पूज्यं वा, 'यविष्ठं' युवतमं, 'स्वाङ्गतं' सुष्ठु
होमेन तर्पितं, 'विश्वतः प्रत्यञ्चं' सर्वतोऽभिमुखं, 'उर्वी',

‘रोदसी’, ‘अन्तः’ विस्तीर्णयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये, ‘चित्रभानुः’ विचित्ररश्मिः, ‘यः’, ‘दीदाय’, इत्यन्वयः । यद्वा चित्रभानु-
मिति द्वितीयार्थत्वेन व्याख्येयं ॥

(६) अथ तृतीयामाह । “मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम् ।
अग्निं होतारं परिभूतमं मतिम् । त्वामर्भस्य हविषः समान-
मित् । त्वां महो वृणते नरो नान्यं त्वत्” इति । हे चितिरूप
त्वां ‘अग्निं’, स्पृशामीति शेषः । कीदृशं, ‘मेधाकारं’ ग्रन्थतदर्थ-
धारणशक्तिर्मेधा तां करोतीति मेधाकारः तं, ‘विदथस्य’
यज्ञस्य, ‘प्रसाधनं’ प्रकर्षेण साधनभूतं, ‘होतारं’ देवानामा-
कृत्यितारं, ‘परिभूतमं’ शत्रूणामतिशयेन तिरस्कृतारं, ‘मतिं’
मननीयं, ‘अर्भस्य’ अल्पस्य, अपि ‘हविषः’, ‘समानमित्’ सदृशमेव,
न ह्येतावद्धविः स्वीकरोति न त्वत्पमित्येवं वैषम्यं, ‘नरः’ मनुष्या
यजमानाः, सर्व्वत्र ‘महः’ महनीयं, ‘त्वां’, ‘वृणते’ सम्भजन्ते,
‘त्वदन्यं’, कञ्चिदपि यज्ञनिर्वाहार्थं ‘न वृणते’ ॥

(७) अथ चतुर्थीमाह । “मनुष्यं त्वा निधीमहि । मनुष्य-
त्समिधीमहि । अग्ने मनुष्यदङ्गिरः ॥ ३ ॥ देवान् देवायते यज”
इति । हे ‘अग्ने’, त्वां ‘मनुष्यं निधीमहि’, यथा कथञ्चिन्मनुष्यं
बन्धुं सखायं वा कचिद्विस्त्रम्भेण स्थापयामः तथा त्वामप्यस्मिन्
कर्माणि विस्त्रम्भेण स्थापयामः । तथा ‘मनुष्यत्’ कस्मिंश्चिन्मनुष्य
इव, त्वयि विस्त्रम्भाः सन्तः त्वां ‘समिधीमहि’ सम्यक् प्रज्वालया-
मः । हे ‘अङ्गिरः’ अङ्गसौष्ठवयुक्ताग्ने, ‘मनुष्यत्’ मनुष्य चत्त्वगिव,
‘देवायते’ देवानात्मन इच्छते यजमानाय, ‘देवान्’, ‘यज’ पूजय ॥

(८) अथ पञ्चमीमाह । “अग्निर्हि वाजिनं विशे । ददाति विश्वचर्षणिः । अग्नी राये स्वाशुवम् । स प्रीतो याति वार्यम् । इषः स्तोत्रभ्य आभर” इति । विश्वचर्षणयो मनुष्या यस्यासौ ‘विश्वचर्षणिः’ सर्वमनुष्योपकारकः । ‘अग्निर्हि’ अयमग्निः खलु, ‘विशे’ प्रजायै, ‘वाजिनं’ अन्नं, ‘ददाति’ । अयं ‘अग्निः’, ‘राये’ धनार्थं, यजमानानां धनदानाय, ‘स्वाशुवं’ सुष्ठु सर्वतो भूमिं, प्राप्तवानिति शेषः । ‘सः’ अग्निः, ‘प्रीतः’, सन् ‘वार्यं’ वरणीयं यजमानं, ‘याति’ प्राप्नोति । हे अग्ने ‘स्तोत्रभ्यः’ यजमानेभ्यः, ‘इषं’ अन्नं, ‘आभर’ सम्पादय ॥

(९) कल्पः । चालालात् पुरीषमाहृत्य पृष्ठे दिव्येति वैश्वानर्यर्चाचितावधूहति साचितिर्भवतीति । पाठस्तु । “पृष्ठे दिवि पृष्ठे अग्निः पृथिव्यां । पृष्ठे विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्ठे अग्निः । स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम्” ॥ ४ ॥ इति । पृष्ठ इत्यत्र सकारलोपः छान्दसः । अयमग्निर्दिवः ‘पृष्ठः’ आदित्यरूपेणवास्थितः । ‘पृथिव्यां’ इह, पाकप्रकाशकारित्वेनावस्थितः । तथा फलपाककारी सन् ‘पृष्ठः’ सम्बन्धः । सर्व्वा अपि ‘ओषधीः’ ‘आविवेश’ । ‘वैश्वानरोऽग्निः’, ‘सहसा’ बलेन, ‘पृष्ठः’ सम्बन्धः, ‘सः’ तादृशः, ‘नः’ अस्मान्, ‘दिवारिषः’ हिंसकान्, ‘पातु’ । ‘नक्तं’ रात्रावपि, ‘सः’, अस्मान् ‘पातु’ ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे स्पर्शनाद्यर्था मन्त्रा उक्ताः । एतावता नाचिकेत-
चयनस्थापेक्षिता मन्त्रा उक्ताः । अथानुवाकचतुष्टयेन ब्राह्म-
णमभिधीयते । तत्रास्मिन् सप्तमानुवाके नाचिकेताग्निदेवतो-
पासनमभिधीयते । “अयं वाव यः पवते । सोऽग्निर्नाचिकेतः ।
स यत्प्राङ् पवते । तदस्य शिरः । अथ यदक्षिणा । स दक्षिणः
पक्षः । अथ यत्प्रत्यक् । तत्पुच्छम् । यदुदङ् । स उत्तरः पक्षः
॥ १ ॥ अथ यत्संवाति । तदस्य समञ्चनञ्च प्रसारणञ्च । अथो
सम्यदेवास्य सा” इति । ‘अयं वाव’, प्रत्यक्षतो दृश्यमान एव,
‘यः’ वायुः, ‘पवते’ सञ्चरति । ‘सः’ अयं पूर्वोक्तनाचिकेताग्नि-
देवस्वरूपः । ‘सः’ वायुः, प्राग्दिगभिमुखः सञ्चरतीति ‘यत्’,
‘तदस्य’ नाचिकेताग्नेः, शिरःस्थानीयं, अनन्तरं दक्षिणस्यां दिशि
सञ्चरतीति ‘यत्’, सोऽयं पक्षाकारस्य नाचिकेताग्नेः ‘दक्षिणप-
क्षः’ । ‘अथ’, प्रत्यङ्मुखः सञ्चरतीति ‘यत्’, ‘तत्’, पुच्छस्थानीयं ।
अनन्तरं उत्तराभिमुखं सञ्चरतीति ‘यत्’, ‘सः’, अयं ‘उत्तरः
पक्षः’ । ‘अथ’, ‘संवाति’ सम्भूय सर्वत्र प्रसरतीति, ‘यत्’,
‘तत्’, ‘अस्य’ अग्नेः, सङ्कोचो विकाशश्च । अपिच येयं शिर-
आदिकल्पना ‘सा’ इयं, ‘अस्य’ अग्नेः, ‘सम्यदेव’ ध्यानार्थं
सम्पादनमेव । एवं सम्पाद्य आयेदित्यर्थः ॥

(२) अथ पूर्वोक्तस्य चयनस्थेदानीमुक्तस्य ध्यानस्य समानं
फलं दर्शयति । “सः इवां अस्मै स कामः पद्यते । यत्कामो
यजते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद” इति ।

नाचिकेतो नाम कश्चित् उद्दालकस्य पुत्रः उत्तरानुवाके वक्ष्यते
तन्नाम्ना प्रसिद्धो 'नाचिकेतः' लोकोऽसीत्यादिमन्त्रसाध्याग्निः तं,
पूर्वोक्तप्रकारेण 'यश्चिनुते' । 'यः' अयन्यः, कश्चिदयं वाव यः
पचत इत्याद्युक्तप्रकारेणोपास्ते । उभयविधः स पुरुषो यद्वि-
षयकामनायुक्तोनुतिष्ठति 'स कामोऽस्मै', 'सम्यद्यते' सम्यक्
प्राप्यते ॥

(३) तस्याग्नेराधारत्वेन हिरण्यध्यानं विधत्ते । "यो ह वा
अग्नेर्नाचिकेतस्यायतनं प्रतिष्ठां वेद । आयतनवान् भवति ।
गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥ २ ॥ हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्यायतनं
प्रतिष्ठा । य एवं वेद । आयतनवान् भवति । गच्छति प्रति-
ष्ठाम्" इति । 'आयतनं' आधारः, 'प्रतिष्ठा' चिरमवस्थानं,
हिरण्येष्टकानां नाचिकेताग्रावुपहितत्वात् 'हिरण्यं', अस्य आधा-
रः । तत्रैवास्य चिरकालावस्थितिः । हिरण्यस्याकारद्वयध्याने-
नासौ गृहवान् भूत्वा चिरकालस्थितिं लभते फलस्य पुन-
र्वचनमुपसंहारार्थं ॥

(४) अथ हिरण्यशरीरत्वेन ध्यानं विधत्ते । "यो ह वा
अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरं वेद । सशरीर एव स्वर्गं लोकमेति ।
हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरम् । य एवं वेद । सशरीर
एव स्वर्गं लोकमेति" इति । हिरण्यस्य शरीरत्वध्यानेन मनु-
ष्यशरीरसहितस्यैव स्वर्गप्राप्तिः ॥

(५) फलान्तरं दर्शयति । "अथो यथा रुक्म उत्तप्तो भा-
व्यात् ॥ ३ ॥ एवमेव स तेजसा यशसा । अस्मिन् लोकेऽमुष्मि-

५ अभाति” इति । अपि च ‘यथा’, लोके ‘रुक्मः’ सौवर्णाभरणविशेषः । उत्कर्षेणाग्नौ ‘तप्तः’, सन् खनिष्ठां कालिकां परित्यज्य विस्मृतं भासेत् । ‘एवमेव’, ‘सः’ हिरण्यभाता, शरीरकान्त्या कीर्त्या च लोकद्वये प्रकाशते ॥

(६) अथाग्निचिता तदुपासकेन च प्राप्यानां लोकानामत्युत्तमत्वं वक्तुं लोकविभागं दर्शयति । “उरवो हवै नामैते लोकाः । येऽवरेणादित्यम् । अथ हैते वरीयाऽसौ लोकाः । ये परेणादित्यम् । अन्तवन्तः ह वा एष च्यं लोकं जयति । येऽवरेणादित्यम् । अथ हैषोऽनन्तमपारमच्यं लोकं जयति । यः परेणादित्यम्” इति । द्विविधाः स्वर्गलोकाः आदित्यलोकादर्वाञ्च उपरितनाञ्च । तत्र ‘आदित्यमवरेण’ आदित्यादर्वाञ्चः, ‘ये लोकाः’ स्वर्गविशेषाः । ते सर्वेऽपि ‘उरवः’ विस्तीर्णाः, इति ‘नाम’ प्रसिद्धं । अथ ‘ये’ स्वर्गलोकाः, ‘आदित्यं परेण’ आदित्यलोकात् पुरस्तात्, वर्तन्ते । ‘एते’, ‘वरीयांसः’ अतिशयेन विस्तीर्णाः । एवं सति ‘यः’ पुमान्, आदित्यादर्वाञ्चं लोकं प्राप्नोति । ‘एषः’ पुमान्, ‘अन्तवन्तं’ विनाशयुक्तं, ‘च्यं’ परस्परमेकैकापेक्षया चयार्हं, तादृशं ‘लोकं’, प्राप्नोति । यस्त्वादित्यात् पराञ्चं प्राप्नोति । ‘एषः’ पुमान्, ‘अन्तमपारं’ आतानवितानाभ्यामवधानरहितं, ‘अच्यं’ भोग्यवस्तुचयरहितं, ‘लोकं’ प्राप्नोति ॥

(७) एवं विभागे व्यवस्थिते सति नाचिकेताग्निं चिन्तयन् स्तोत्रोपासकस्य चोपरितनलोकप्राप्तिफलं दर्शयति । “अनन्तः

ह वा अपारमक्ष्यं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उ चैनमेवं वेद” इति ॥

(८) आदित्यमण्डलादूर्ध्ववर्त्तिनं ब्रह्मलोकं प्राप्तव्यायुः-
क्षयहेतुभूतकालपारतज्याभावं दृष्टान्तेन दर्शयति । “अथो
यथा रथे तिष्ठन् पक्ष्मी पर्यावर्त्तमाने प्रत्यपेक्षते । एव-
महोरात्रे प्रत्यपेक्षते । नास्माहोरात्रे लोकमाप्नुतः । योऽग्निं
नाचिकेतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेद” ॥ ४ ॥ इति ।
अत्यन्तस्य रथस्योपरिवर्त्तमानः पुरुषो रथस्य पार्श्वयो-
रधोभागे पुनः पर्यावर्त्तमाने ‘पक्ष्मी’ उभे चक्रे, स्वस्मादत्य-
न्तमधस्त्वन्त्वेन प्रतिक्षणं पश्यति । एवमसौ ब्रह्मलोके वर्त्तमानः
पुरुषोऽधस्त्वन्त्वेन मनुष्यादिलोकेषु प्राणिनामायुःक्षपणाय पुनः
पुनः पर्यायवर्त्तमाने ‘अहोरात्रे’, स्वस्मादत्यन्तनीचत्वेन प्रति-
क्षणं पश्यति । ‘यो नाचिकेतमग्निं चिनुते’, यस्योपास्ते उभय-
विधस्य ‘अस्य’, ‘लोकं’, ‘अहोरात्रे’, ‘न’, प्राप्नुतः । ब्रह्मलोके
हि नैते अहोरात्रे अत्यल्पे प्रसरतः किन्तु कल्पमात्रमेकमहः
तस्मादितरलोकेष्विव ‘नास्य’, आयुः क्षीयते ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(९) सप्तमे नाचिकेताग्न्युपासनं पक्ष्याकारवासुदेवतावि-
षयमुक्तं । अष्टमे ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणस्य तत्फलस्य मृत्युरा-
हित्यमुपाख्यानेन दर्शयति । तत्रादौ नाचिकेतसः प्रश्नं दर्श-

यति । “उग्रन् ह वै वाजश्रवसः सर्व्ववेदसन्ददौ । तस्य ह नाचिकेता नाम पुत्र आस । तः ह कुमारः सन्तम् । दक्षिणासु नीयमानासु अद्भ्वा विवेश । स होवाच । तात कस्मै मां दास्यसीति द्वितीयं तृतीयम्” इति । वाजोऽन्नं तद्दान-निमित्तं श्रवः कीर्त्तिर्यस्यासौ वाजश्रवाः, कश्चिन्मुनिर्गौतम-गोत्रोत्पन्नः तस्य पुत्र उद्दालकाख्यो मुनिः ‘वाजश्रवसः’, स च कदाचित् सर्व्वस्य दक्षिणाकेन विश्वजिदादियागेन ‘उग्रन्’ तत्फलं कामयमानः, यागमध्ये ‘सर्व्ववेदसं’ सर्व्वस्य, ऋत्विग्भ्यः ‘ददौ’ । तस्मिन् काले ‘तस्य’ उद्दालकस्य, कश्चित् ‘पुत्रः’ ‘नाचिकेतः’, नामक आसीत्, स चोपनयनयोग्यवयस्कः कुमारो भूत्वा तदा वर्त्तते । ‘तं कुमारं सन्तं’ नाचिकेतसं, ऋत्विजः प्रति ‘दक्षिणासु’, पित्रा ‘नीयमानासु’, अतिशयेन ‘अद्भ्वा’, ‘प्राविवेश’, यथाशास्त्रं दक्षिणा दातव्येत्येषा बुद्धिः ‘अद्भ्वा’, अतिशयः अद्भ्वाविशिष्टः ‘सः’ कुमारः, मनस्येवं विचारयामास, कर्मषाड्गुणार्थं पित्रा सर्व्वस्य दातव्यं, अहञ्च पितुः स्वं, तस्माद्दातव्योऽहमिति विचार्य पितरं प्रत्येवं ‘उवाच’, हे ‘तात’ हे पितः ‘कस्मै’ ऋत्विजे, ‘मां दास्यसीति’ । तदानीं बालोऽयं मुग्ध इति तदचनमुपेक्ष्य तूष्णीं स्थितं पितरं प्रति ‘द्वितीयं वारं’, ‘तृतीयं वारं’, च तथैवोवाच ॥

(२) पुत्रस्य प्रश्नं दर्शयति । “तः ह परीत उवाच । मृत्यवे त्वा ददामि” इति । अयं तावन् मुग्धो न भवति । किन्तु धूर्त्त इत्येवं कुपितः सन् तदाभिमुख्येन पर्यावृत्तः कोपावेशान्

‘मृत्यवे त्वा ददामीति’ तं कुमारं ‘उवाच’ । अस्मिन्नवसरे
काचिददृश्यमानशरीरा दैवी वाक् । तं नचिकेतसं समनु-
जग्राह ॥

(३) तदनुग्रहप्रकारं दर्शयति । “तः ह स्तोत्रितं वागभि-
वदति ॥ १ ॥ गौतम कुमारमिति । स होवाच । परेहि मृत्यो-
र्गृहान् । मृत्यवे वै त्वा ददामीति” इति । कोपयुक्तं पितुस्तद-
चनं श्रुत्वा पितुः एकाशात् परतो गन्तुं सह ‘उत्थितं’, कुमारं
अभिमुखीकृत्यानुग्रहपरा दैवी ‘वाक्’, ‘इति’ एवं, ‘वदति स्म’ ।
किमिति तदुच्यते । हे गौतमगोत्रोत्पन्न नचिकेतः ‘सः’
खलु तव पिता, एवं ‘उवाच’ । तदचनस्यायमभिप्रायः, हे पुत्र
‘मृत्योर्गृहान्’, ‘प्रतिपरेहि’ गच्छ । ‘मृत्यवे’, त्वामहं दत्तवा-
नस्मीति ॥

(४) इत्थं तत्पितुरभिप्रायं विप्रदीकृत्य सा वाग्देवता
कुमारमनुग्रहीतुं बुद्धिप्रदानं करोति । “तं वै प्रवसन्तं ग-
न्तामीति होवाच । तस्य स तिस्रो रात्रीरनाश्वान् गृहे वस-
तात् । स यदि त्वा पृच्छेत् । कुमार कति रात्रीरवात्सोरिति ।
तिस्र इति प्रतिब्रूयात् । किं प्रथमाः रात्रिमाश्ना इति ॥ २ ॥
प्रजान्त इति । किं द्वितीयामिति । पशूः स इति । किं
तृतीयामिति । साधुकृत्यान्त” इति । हे नचिकेतः यमो यदा
गृहान्निर्गत्य यत्र कापि प्रवसति । ‘तं प्रवसन्तं’, निश्चित्य तद्गृहे
‘गन्तासि’ गमिष्यसि, गच्छेत्यर्थः । एवमुक्त्वा पुनरप्येवं ‘उवा-
च’, ‘तस्य’ यमस्य, ‘गृहे’, गत्वा यमदर्शनाभावे तदीयपुत्र-

भार्गादिभिः प्रार्थितोऽपि त्वं दिनत्रयं 'अनाश्वान्' भोजनर-
हितः, निवासं कुरु । तावता समागत्य 'सः' यमः, 'यदि', 'त्वां',
प्रति हे 'कुमार कति रात्रीः', इहोषितवानिति 'पृच्छेत्' ।
तदानीं 'तिस्रः', 'इति' एवं, सत्यमेव प्रत्युत्तरं ब्रूहि । ततः
प्रथमदिने 'किं', भुक्तवानसि इत्येवं पृष्टः सन् त्वदीयां
'प्रजां', भक्षितवानस्मि 'इति' एवं प्रत्युत्तरं ब्रूहि । अतिथिगृहे
समागत्य भोजनरहितो वसति चेत् । तस्य गृहस्वामिन
एकदिनभोजनराहित्यमात्रेण तस्य प्रजाक्षयो भवतीत्येत-
च्छास्त्ररहस्यं तेन वाक्येन सूचितं भवति । एवं द्वितीय-
तृतीयदिवसयोरुपवासेन पशुत्रयं सुकृतत्रयञ्चासूचयत् ॥

(५) तदेवं वाग्देवतया शिञ्चितो नचिकेतास्तथैव चका-
रेत्येतद्दर्शयति । "तं वै प्रवसन्तं जगाम । तस्य तिस्रो रा-
त्रीरनाश्वान् गृह उवास । तमागत्य पप्रच्छ । कुमार कति
रात्रीरवाप्सीरिति । तिस्र इति प्रत्युवाच ॥ ३ ॥ किं प्रथमा
रात्रिमाश्ना इति । प्रजान्त इति । किं द्वितीयामिति । पशू-
स्त इति । किं तृतीयामिति । साधुकृत्यान्ते" इति । पूर्व-
वद्वाख्येयं ॥

(६) एतावता शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञोऽयं कुमारो न तु
मूर्खः । तस्मात् सत्कारार्हो न मारणीय इत्येवं निश्चित्य यं
सत्कारञ्चकार तं दर्शयति । "नमस्ते अस्तु भगव इति हो-
वाच । वरं दृणीष्वेति" इति । उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूताना-
मागतिं गतिं । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानि-

तीत्येतच्छास्त्रानुसारेण नाचिकेतसमभिज्ञं मत्वा भगवच्छ-
ब्देन सम्बोध्य दिनत्रयोपवासकृतं स्वापराधं परिहर्तुं वरत्रयं
दत्तवान् । सोऽयमर्थः कठवल्लीवृत्तिनेव नाचिकेतोपाख्याने
विस्पष्टमाज्ञातः । तिस्रो रात्रीर्यदवाप्सोः गृहे मेऽनश्नन् ब्रह्म-
न्नतिथिर्नमस्यः नमस्यो अस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्
प्रति चीन् वरान् वृणीष्वेति । प्रतिशब्देन प्रतिदिनोपवा-
सनिमित्तापराधपरिहारायेत्ययमर्थ उच्यते ॥

(७) नाचिकेतसा वृतं प्रथमं वरं दर्शयति । “पितरमेव
जीवन्नयानीति” इति । हे यम त्वयाहममारितो जीवन्नेव
मदोयं ‘पितरं’, प्राप्तवानि सोऽयं प्रथमो वरः ॥

(८) अथ प्रश्नोत्तराभ्यां द्वितीयं वरं दर्शयति । “द्विती-
यं वृणीष्वेति ॥ ४ ॥ इष्टापूर्त्तयोर्मै क्षितिं ब्रूहीति होवाच ।
तस्मै हैतमग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै तस्येष्टापूर्त्तनाक्षीयेते”
इति । द्वितीयवरार्थं प्रार्थितः कुमारेऽयं मदोद्ययोः औत-
स्मार्त्तसुकृतयोरक्षयहेतुं ‘ब्रूहि’, ‘इति’ एतादृशं वरं, वृतवान् ।
ततो यमः ‘तस्मै’ नाचिकेतसे, ‘एतं’ पूर्वानुवाकेष्वभिहितं,
चयनमुपास्यञ्च द्विविधं नाचिकेतनामाङ्कितं, ‘अग्निं’, ‘उवाच’ ।
तन्नामाङ्कितत्वं कठवल्लीषु स्पष्टीकृतं । एष ते अग्निर्नाचिकेतः
स्वर्गोऽयमवृणीथा द्वितीयेन वरेणैतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति
जनास इति । ‘ततः’ नाचिकेताग्निचयनाच्च, ‘तस्य’ नाचिके-
तसः, औतस्मार्त्तसुकृते न ‘क्षीयते’ अल्पफले न भवतः ॥

(९) नाचिकेतस इवान्यस्यापि औतस्मार्त्तसुकृतयोरक्षयं

दर्शयति । “नाखेष्टापूर्त्तं चोयेते । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद” इति ॥

(१०) पुनरपि प्रश्नोत्तराभ्यां वरान्तरं दर्शयति । “तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मृत्योर्मेऽपचितिं ब्रूहीति होवाच । तस्मै ह्येत-
मग्निं नाचिकेतमुवाच । ततो वै सोऽप पुनर्मृत्युमजयत् ॥ ५ ॥ अप
पुनर्मृत्युञ्जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद”
इति । वर्त्तमानस्य मनुष्यशरीरस्य सकृन्मृत्युरवश्यम्भावी, त-
दूर्ध्वं पुनरप्यर्वाचीनजन्मस्वीकारे सति पुनर्मृत्युर्भवति, जन्म-
स्वीकारं विना मुक्तौ सत्यां सोऽयं पुनर्मृत्युरपचोयते । मृत्यो-
रपजयः पुरुषस्यैव जयः । तादृशं ‘पुनर्मृत्योः’, अपजयहेतुं
‘ब्रूहि’, ‘इति’ एषः, तृतीयो वरः । एवं वृणानाथ ‘तस्मै’
नचिकेतसे, पुनर्मृत्युजयहेतुत्वेन तमेव द्विविधं ‘नाचिकेता-
ग्निं’, उक्तवान् । चयनोपासनयोर्मध्ये चयनस्य प्राधान्य-
मुपासनस्योपसर्जनत्वं यस्य पुंसः सम्पद्यते, तस्मैष्टापूर्त्तयोर-
चयत्वमात्रं चिरं पुण्यलोकमनुभूय पुनर्जन्मस्वीकारः । यस्य
तु उपासनं प्रधानं चयनमुपसर्जनं तस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा
मुक्तिरेव । न तु जन्मान्तरं तस्मान् मृत्युञ्जयेत्येवं वरयो-
र्विभागः । ‘ततो वै’ तस्मादेव प्रधानभूतादुपासनात्, ‘सः’
नचिकेताः, ‘पुनर्मृत्युः’, जितवान् । अन्योऽपि विद्याप्राधान्ये
सति तदन्मृत्युञ्जयति ॥

(११) अथ प्रजापतिवृत्तान्तकथनमुखेन दक्षिणां प्रशंसति ।
“प्रजापतिर्वै प्रजाकामः तपोऽतप्यत । स हिरण्यमुपास्यत् । त-

दग्नौ प्राश्यत् । तदस्मै नाच्छदयत् । तद्वितीयं प्राश्यत् । तदस्मै
 नैवच्छदयत् । तत्तृतीयं प्राश्यत् ॥ ६ ॥ तदस्मै नैवाच्छदयत् ।
 तदात्मन्नेव हृदय्येग्नौ वैश्वानरे प्राश्यत् । तदस्मा अच्छदयत् ।
 तस्माद्द्विरण्यङ्गनिष्ठन्धनानां । भुञ्जन्प्रियतमं । हृदयजः हि ।
 स वै तमेव नाविन्दत् । यस्मै तान्दक्षिणामनेष्यत् । ताः स्वायैव
 हस्तादक्षिणायानयत् । तां प्रत्यगृह्णात् ॥ ७ ॥ दद्यात्वा दक्षिणां
 प्रतिगृह्णातीति । सोऽदक्षत दक्षिणां प्रतिगृह्ण । दक्षते ह वै
 दक्षिणां प्रतिगृह्ण । य एवं वेद” इति । पुराकदाचित् ‘प्र-
 जापतिः’, प्रजा उत्पादयिष्यामीति कामयित्वा ‘तपः’, कृतवान्,
 तदा ‘सः’ प्रजापतिः, स्वाभीष्टफलत्वेन किञ्चित् ‘हिरण्यं’, ‘उ-
 दास्यत्’ उत्पादितवान् । ‘तत्’ च हिरण्यं, स्वकार्यसिद्ध्यर्थं ‘अग्नौ’,
 प्रक्षिप्तवान् । ‘तत्’ च अग्नौ प्रक्षिप्तं हिरण्यं, ‘अस्मै’ प्रजापत्यर्थं,
 ‘नाच्छदयत्’ कार्यप्रतिबन्धस्यापवारणं नाकरोत् । एवं द्वि-
 तीयतृतीययोरपि पर्याययोर्द्रष्टव्यं । ततः सः प्रजापतिर्हिरण्यस्य
 बाह्यवक्त्रौ प्रक्षेपं परित्यज्य ‘आत्मन्नेव’ स्वशरीरमथ एव,
 ‘हृदये’ हृदयपुण्डरीकममीपवर्त्तिनि, ‘वैश्वानरे’ सर्वपुरुषहिते
 जाठराग्नौ, ‘प्राश्यत्’ प्रक्षिप्तवान् । ‘तत्’ च जाठराग्नौ प्रक्षिप्तं
 हिरण्यं, ‘अस्मै’ प्रजापत्यर्थं, ‘अच्छदयत्’ कार्यप्रतिबन्धस्याप-
 वारणमकरोत् । यस्माद्बाह्येऽग्नौ प्रक्षिप्तमकिञ्चित्करं जाठराग्नौ
 प्रक्षिप्तं कार्यकरमासीत्, ‘तस्मात्’, लोकेऽपि ‘हिरण्यं’, बाह्य-
 दंशे भूमिमच्छूषादौ प्रक्षिप्तं सत् भोगानुप्रयुक्तत्वात् ‘धनानां’,
 मध्ये ‘कनिष्ठं’, उच्यते । यत्तद्वृत्तं ‘भुञ्जत्’ भोगोपयुक्तं सत्,

आभरणरूपेणान्नादिरूपेण वा तदेव सर्वेषां प्राणिनां 'प्रि-
यतमं', यस्मात् 'हृदयजं' प्रजापतेरिव भोक्तृणां हृदय-
सम्बन्धं, तस्माद्विद्यतमत्वं युक्तं । उक्तरीत्या चेतने प्रक्षिप्तस्य
हिरण्यस्य प्रियतमत्वं पर्यालोच्य 'यस्मै' चेतनाय पुरुषाय, 'तां'
हिरण्यरूपां, 'दक्षिणां', स्वयं 'अनेय्यत्', तमेव चेतनं पुरुषं
प्रतिगृहीतारमन्विष्य तदानो नालभत पुरुषान्तरमलब्ध्वा स्व-
कीयायैव दक्षिणहस्ताय 'तां' हिरण्यरूपां दक्षिणां, नीतवान् ।
नीत्वा च हे हिरण्य तद्रूपां, 'दक्षिणां', 'दत्ताय' कार्यसमर्थाय,
'प्रतिगृह्णामीति', एवं वदन् स्वयमेव 'तां' दक्षिणां, 'प्रत्यगृह्णात्',
ततः प्रजापतिः, 'दक्षिणां प्रतिगृह्य', 'अदत्त' कार्यसमर्थो
अभूत् । अन्येऽपि 'यः' पुमान् एवं, हिरण्यवृत्तान्तं 'वेद' स
एव 'दक्षिणां प्रतिगृह्य', 'दत्ते' कार्यऽसमर्थो भवति ॥

(१२) प्रजापतिवृत्तान्तेनास्य दक्षिणां प्रशस्य महर्षिवृत्तान्ते-
नापि प्रशंसति । "एतद्भूस्व वैतद्विद्वांसो वाजश्रवसा गौतमाः ।
अप्यनूद्देश्यां दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति । उभयेन वयं दक्षिणामह
एव दक्षिणां प्रतिगृह्येति । तेऽदत्तन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य । दत्त-
ते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य । य एवं वेद । प्र ह्यन्यं लीनाति च"
इति । अन्नदाननिमित्तकीर्त्तयुक्तो महर्षिर्वाजश्रवाः, तस्य
पुत्राः 'वाजश्रवसः' । ते च 'गौतमाः' तद्वोचोत्पन्नत्वात्तादृशा
महर्षयः । तत् 'एतत्' दक्षिणामाहात्म्यं, विजानन्त 'अनूद्देश्यां
अपि', 'दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति' । द्विविधा दक्षिणा, प्रत्यक्षमेव दत्ता
अनुद्दिष्टा चेति । अन्विष्टकं दक्षिणा ददाति हिरण्यं ददाती-

त्येवन्दानार्थम्भातुनैव विहिता प्रत्यक्षदत्ता । देवताभ्यः सम-
र्पिता अनुदिष्टा । अत एवान्यत्रास्मात् । यदेवमेता अनुदि-
शति यथा देवत्तमेव दक्षिणा गमयति इति । तथा सति
देवतार्थमनुद्देश्याममुख्यामपि दक्षिणां प्रतिगृह्णाति किं वक्तव्यं
प्रत्यक्षदत्तां मुख्यां प्रपिगृह्णन्तीति । तथा प्रतिगृहीतृणां तेषा-
मयमभिप्रायः । मुख्याममुख्यां च दक्षिणां प्रतिगृह्य 'उभ-
येन', 'दक्षिण्यामहे' कार्यसमर्था भविष्याम इति । 'ते' मह-
र्षयः, तथैव 'दक्षिणां प्रतिगृह्य', स्वकार्येषु 'अदक्षन्त' समर्था
अभवन् । 'यः' अप्यन्यः, 'एवं' महर्षिवृतान्तं, 'वेद' । सोऽपि
'दक्षिणां प्रतिगृह्य', स्वकार्यसमर्थो भवत्येव । 'अन्यं,' द्रव्यरहितं
स्वविरोधिनं प्रकर्षणं 'होनाति' हविः शीर्णं करोत्येव ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अष्टमे नाचिकेताग्निचयनतद्देदने उपाख्यानेन
प्रशस्ते । नवमे चयनप्रयोगोभिधीयते । तत्रादौ पूर्वोत्तरप-
चाभ्यां चयनस्य देशविशेषं निश्चिनोति । "तद्देतमेके पशु-
बन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्तते । उत्तरवेदिसम्मित एषोऽग्निरिति
वदन्तः । तन्न तथा कुर्यात् । एतमग्निं कामेन व्यर्द्धयेत् । स
एनं कामेन वृद्धः । कामेन व्यर्द्धयेत् । सौम्ये वावैनमध्वरे
चिन्वीत । यत्र वा भूयिष्ठा आज्ञतयो ह्येयन् । एतमग्निं
कामेन समर्द्धयति । स एनं कामेन समृद्धः ॥ १ ॥ कामेन

समर्द्धयति” इति । ‘एके’ महर्षयः, ‘एष’ नाचिकेतः, ‘अग्निः’,
उत्तरवेदितुं ‘इति’ एवं, ‘वदन्तः’, निरुढादि ‘पशुबन्ध एव’
कर्मणि, ‘उत्तरवेदि’देशे ‘तं’, एतं नाचिकेताग्निं, ‘चिन्वते’ । सोऽयं
पूर्वः पक्षो न तु सिद्धान्तः । ‘तत्’ तस्मात्, तथा न कुर्यात् ।
यदि कुर्यात् तदानो ‘एतमग्निं’, ‘कामेन’, ‘व्यर्धयेत्’ सोम-
यागादिफलेन वियोजयेत् । ‘सः’ ‘अग्निः’ ‘कामेन’, वियो-
जितः सन् ‘एनं’ यजमानं, फलेन वियोजयति । तस्मात्
पशुबन्ध एवेति नियमं परित्यज्य सोमयागे ‘एवेनं चिन्वीत’ ।
अथवा सोमयागेऽपि ‘यत्र’ गवामयनादौ, अतिबहवः ‘आहुत-
योराहूथेरन्’, तत्र ‘एतमग्निं’, चिन्वीत । एवं सन्नेतमग्निं
तत्तत्फलेन समर्द्धं करोति । ‘सः’ च समर्द्धः, ‘एनं’ यज-
मानमपि, फलेन ‘समर्द्धयति’ ॥

(२) सैव फलसमृद्धिरुदाहरणवाङ्मयेन प्रपञ्च्यते । तत्र
प्रजालाभः स्वर्गप्राप्तिरूपं फलं दर्शयति । “अथ हैनं
पुरर्षयः । उत्तरवेद्यामेव सत्रियमचिन्वत । ततो वै तेऽविन्दत
प्रजाम् । अभि स्वर्गं लोकमजयन् । विन्दत एव प्रजाम् ।
अभि स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैन-
मेवं वेद” इति । ‘पुरा’, केचित् ‘ऋषयः’, ‘एनं’ नाचिकेताग्निं
‘सत्रियं’ सत्रसम्बन्धिनं, कृत्वा, उत्तरवेदिदेश एव ‘अचिन्वत’ ।
‘ततः’, तेषां फलसिद्धिर्जाता । एवमन्यस्यापि भवति ॥

(३) द्रव्यादिसमृद्धिलक्षणं फलं दर्शयति । “अथ हैनं
वायुर्द्धिकामः ॥ २ ॥ यथान्युप्तमेवोपदधे । ततो वै स

एतामृद्धिमाध्यात् । यामिदं वायुर्द्धः । एतामृद्धिमृष्टेति
यामिदं वायुर्द्धः । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैन-
मेवं वेद” इति । वायुदेवः समृद्धिं कामयमानः ‘एनं’ ना-
चिकेताग्निं, ‘यथान्युप्तमेवोपदधे’ पशुबन्धसोमादावुत्तरवेदि-
न्युप्ता भवति, तामेतां न्युप्तामनभिक्रम्य यथान्युप्तं उत्तर-
वेदिमिवोपस्थान एवेत्यर्थः । तत्रोपधाय ‘सः’ वायुः, पुरातनां
‘एतां’ वक्ष्यमाणसदृशीं, धनादि‘समृद्धिं’ प्राप्तवान् । कासौ व-
क्ष्यमाणेति सोच्यते । ‘ऋद्धः’ सर्वभोगसमृद्धः, ‘वायुः’ स्वेच्छास-
ञ्चाररूपां ‘यां’ समृद्धिं, ‘इदं’ अस्मात् प्रत्यक्षं यथा भवति तथा,
प्राप्नोति, तामेवं स्वेच्छासञ्चाररूपां समृद्धिं प्राप्तवानित्यर्थः ।
अन्येऽपि यजमानश्चिन्वान उपसीनो वायुं समृद्धिं स्वातन्त्र्य-
लक्षणां ‘इदं’ अस्मत्प्रत्यक्षं यथा भवति तथा प्राप्तवान् । एता-
मेव समृद्धिं प्राप्नोति । सर्वत्र स्वतन्त्रो भवति । न तु पर-
तन्त्र इत्यर्थः ॥

(४) पशुफलार्थं कञ्चित् प्रकारविशेषं विधत्ते । “अथ
हैनं गोबलो वार्ष्णः पशुकामः । पाङ्क्तमेव चिक्षे । पञ्च पु-
रस्तात् ॥ ३ ॥ पञ्च दक्षिणतः । पञ्च पश्चात् । पञ्चोत्तरतः ।
एकां मध्ये । ततो वै स सहस्रं पशून् प्राप्नोत् । प्र सहस्रं
पशूनाप्नोति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद”
इति । दृष्टेः पुत्रो ‘वार्ष्णः’, ‘गोबलः’ नामतः, स च पशून्
कामयमानः ‘एनं’ नाचिकेताग्निं, ‘पाङ्क्तमेव चिक्षे’ पञ्चमङ्गो-
पेतमेव यथा भवति तथा चितवान् । तत् कथमिति तदुच्यते ।

प्राच्यादीनां चतुर्णां दिशां मध्ये एकैकस्यां 'पञ्च', इष्टकाः 'मध्ये
रैका', एवं सति पञ्चसु स्थानेषूपहितत्वादेवैकस्यां दिशीष्टका-
नां पञ्चत्वात् पाङ्गत्वं । 'ततः' चयनाद् गोबलस्य सहस्रपशु-
प्राप्तिः । एवमन्यस्यापि भवति ॥

(५) ज्यैष्ठ्यादिकफलार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते । "अथ हैनं
प्रजापतिर्ज्यैष्ठ्यकामो यशस्कामः प्रजननकामः । त्रिवृतमेव
चिक्षे ॥ ४ ॥ सप्त पुरस्तात् । तिस्रो दक्षिणतः । सप्त पश्चात् ।
तिस्र उत्तरतः । एकां मध्ये । ततो वै स प्र यशो ज्यैष्ठ्यमा-
प्नोत् । एतां प्रजापतिं प्राजायत । यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते ।
त्रिवृद्वै ज्यैष्ठ्यम् । माता पिता पुत्रः ॥ ५ ॥ त्रिवृत् प्रजननम् ।
उपस्थो योनिर्मध्यमा । प्र यशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोति । एतां प्रजापतिं
प्रजायते । यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते । योऽग्निं नाचिकेतं चि-
नुते । य उचैनमेवं वेद" इति । वयसो गुणैश्चाधिक्यं 'ज्यैष्ठ्यं' ।
'यशः' कीर्तिः, 'प्रजननं' पुत्राद्युत्पादनं, त्रीणि फलानि काम-
यमानः 'प्रजापतिः', 'एनं' नाचिकेताग्निं, 'त्रिवृतमेव' त्रिगुण-
मेव यथा भवति तथा, चितवान् । प्राक्प्रत्यग्दिशोरिष्टकानां
सप्तसङ्ख्या, दक्षिणोत्तरदिशोऽस्त्रिलसङ्ख्या, मध्ये त्वेकसङ्ख्येति त्रि-
विधसङ्ख्योपेतत्वात् त्रैगुण्यं । तथाविधेन चयनेन 'सः' प्रजापतिः,
'कीर्तिं ज्यैष्ठ्यं', च प्राप्तवान् तथा 'प्रजाः' इदानीं वर्त्तमानायां
पुत्रपौत्रदुहितृदौहित्ररूपायां प्रजात्यप्तिं, 'इदं' अस्मत्-
प्रत्यक्षं यथा भवति तथा, 'प्रजायन्ते' सम्पादयन्ति । तां 'एतां',
'प्रजापतिं' पुत्राद्युत्पत्तिं, 'प्राजायत' । स प्रजापतिः सम्पा-

दितवान् । यत् तु 'ज्यैष्ठ्यं' प्राशस्त्यं फलमुक्तं, तत् त्रिविधं । कुला-
चारसम्पन्ना 'माता', तादृशः 'पिता', 'पुत्रः', च इति । तथा
प्रजोत्पादनसामर्थ्यं लक्षणमपि प्रजननं त्रिगुणं । 'उपस्थः'
इन्द्रियशक्तिः । 'योनिः' स्त्रोलिङ्गं, 'मध्यमा' गर्भधारणस्थानं
अतः फलरूपयोज्यैष्ठ्यप्रजननयोस्त्रिगुणत्वात् त्रिगुणचयनसाध्यत्वं
युक्तं । प्रजापतिवदन्यापि तत्फलं प्राप्नोति ॥

(६) केवलस्य ज्यैष्ठ्यफलस्य प्रकारान्तरं विधत्ते । "अथ
हैनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यकामः । ऊर्ध्वा एवोपदधे । ततो वै स ज्यैष्ठ्य-
मगच्छत् ॥ ६ ॥ ज्यैष्ठ्यं गच्छति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उचैनमेवं वेद" इति । 'ज्यैष्ठ्यं' वयसा गुणैश्च प्रवृद्धत्वं कामय-
मानः 'इन्द्रः', 'एनं' नाचिकेताग्निं, चिन्वन् प्रथमामिष्टकामुपधाय
तत ऊर्ध्वं द्वितीयां ततोऽप्यूर्ध्वं तृतीयां इत्येवं 'ऊर्ध्वाः' एव इष्टका
उपधाय तेन 'ज्यैष्ठ्यं' औन्नत्यं, प्राप्तवान् एवमन्योपि प्राप्नोति ॥

(७) स्वर्गार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते । "अथ हैनमसावादित्यः
स्वर्गकामः । प्राचीरेवोपदधे । ततो वै सोऽभि स्वर्गं लोकमज-
यत् । अभिस्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उचैनमेवं वेद" इति । स्वर्गं कामयमानः 'आदित्यः', प्रथ-
मामिष्टकामुपधाय ततः प्राच्यां द्वितीयां ततोऽपि प्राच्यां तृतीया-
मित्येवमिष्टका उपधाय 'एनं' नाचिकेताग्निं चितवान् । 'ततः',
'सः' आदित्यः, 'स्वर्गं', लोकं, अभिमुख्येन प्राप्नोत् । एवमन्यो-
ऽपि प्राप्नोति । तदेतदूर्ध्वोपधानं प्राच्युपधानं च बोधा-
यनेन स्पष्टीकृतं । अथ यदूर्ध्वां पश्चात् कोऽन्यः प्रवृत्त्यूर्ध्वा

आख्यमाह्णवकाशादथ यदि प्राचीः ख्यमाह्णवकाशात्
प्रभृति प्राचीरिति ॥

(८) अथ तेजआदित्यप्राप्त्यर्थे प्रयोगे किञ्चिद्विशेषं वि-
धत्ते । “स यदीच्छेत् ॥ ७ ॥ तेजस्वी यशस्वी ब्रह्मवर्चसी स्वा-
मिति । प्राङ्गो हेतुर्धिष्ण्यादुत्सर्पेत् । येयं प्रागाद्यशस्वती । सा
मा प्रोर्णातु । तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेनेति । तेजस्वेव यशस्वी
ब्रह्मवर्चसी भवति” इति । यो नाचिकेतमग्निं चिनुते । ‘स यदि’,
तेजोयशोब्रह्मवर्चसानि कामयेत । तदानीं यजमानः ‘हेतुः’,
धिष्ण्या समीपे समागत्य प्राङ्मुखस्तस्मात् ‘धिष्ण्यात्’, आरभ्या-
हवनीयपर्यन्तं येयमित्यादिमन्त्रं पठन् ‘सर्पेत्’ उत्कर्षेण गच्छेत् ।
मन्त्रस्यायमर्थः । ‘येयं’ देवता ‘यशस्वती’ यशोयुक्ता सती, ‘प्राक्’
प्राङ्मुखोपगच्छति ‘सा’ देवता, ‘मां’, तेजोयशोब्रह्मवर्चसैः ‘प्रो-
र्णातु’ आच्छादयतु, इति । तथा सत्येतैर्युक्त एव ‘भवति’ ॥

(९) विश्वासवाङ्मयं दक्षिणावाङ्मयं च कामयमानस्य कि-
ञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “अथ यदीच्छेत् । भूयिष्ठं मे अद्धीरन् ।
भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति । दक्षिणासु नीयमानासु प्राच्ये-
हि प्राच्येहीति प्राची जुषाणा लेवाज्यस्य स्वाहेति खुवेणो-
पहत्याहवनीये जुहुयात् ॥ ८ ॥ भूयिष्ठमेवासौ अद्धते । भू-
यिष्ठा दक्षिणा नयन्ति” इति । सर्वे प्राणिनः ‘मे’ मदर्थं,
‘भूयिष्ठं’ अत्यधिकं, ‘अद्धीरन्’ विश्वासं प्राप्नुयुः । ऋत्विजश्च
‘भूयिष्ठाः’ अतिबहुलाः, ‘दक्षिणाः’ ‘नयेयुरिति’, यः कामयेत
स पुमान् दक्षिणानयनकाले श्रुवेणाज्यं स्वीकृत्य प्राच्येहीत्या-

दिमन्त्रेण 'आहवनीये जुहुयात्' । मन्त्रस्यायमर्थः । दे अद्वाद-
क्षिणाभिमानी देवते 'प्राच्ये हि' प्राङ्मुखा सती, समागच्छतं ।
द्विःशक्तिः अद्वाददेवताया दक्षिणादेवतायाश्चाभिमुख्यार्थं । 'इति'
शब्दे हेत्वर्थे । यस्मादागता तस्मात् प्राङ्मुखी भूत्वा प्रीतियुक्ता
सती सा द्विविधा देवता 'आज्यस्य वेतु' इदमाज्यं पिबतु । तदर्थ-
मिदं खाज्जतमिति अनेन होमेनास्मिन् यजमाने सर्वेऽप्यत्यधिकं
विश्वासङ्कुर्वन्ति 'दक्षिणाः', अतिवज्रलाः चत्विजः 'नयन्ति' ॥

(१०) अथ सर्वप्रयोगसाधारणमनुष्ठानविशेषं विधत्ते । "पु-
रीषमुपधाय । चितिकृत्तिभिर्भिमृश्य । अग्निं प्रणीयोपसमाधा-
य । चतस्र एता आजर्तीजुहोति । त्वमग्ने रुद्र इति । शतरुद्री-
यस्य रूपम् । अग्नाविष्णू इति वसोर्धारायाः । अन्नपत इत्यन्न-
होमः । सप्त ते अग्ने समिधः सप्ता जिह्वा इति विश्वप्रोः" ॥ ६ ॥
इति । उपहितानामिष्टकानां सर्वसामुपरिपृष्टो दिवीत्यनया
वैश्वानर्यर्चा 'पुरीषं' पांशुं, 'उपधाय', यत्ते चितं अग्ने देवाः
इहावहेत्यादिभिः 'चितिकृत्तिभिः', नामभिर्कर्तृभिः चितं
हस्तेन 'अभिमृश्य', तस्यां चितौ 'अग्निं प्रणीय', समिद्धिः 'उपसमा-
धाय', त्वमग्ने रुद्रेत्यादिभिश्चतुर्भिरनुवाकैः 'चतस्र आजर्तीः',
जुहुयात् । महाभौ यः शतरुद्रीयमन्त्रः यस्य वसोर्धारामन्त्रः
तयोर्हभयोः प्रतिनिधिरूपं त्वमग्ने रुद्राग्नाविष्णू इत्यनुवाकद्वयं
अन्नपत इत्यनेनानुवाकेन 'अन्नहोमः', कार्यः । सप्त ते अग्ने
इत्ययमनुवाको विश्वप्रोसज्जकः विश्वं प्रीणयतीति 'विश्वप्रोः' ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दशमोऽनुवाकः ।

(१) नवमे नाचिकेतचयनस्य प्रयोगोऽभिहितः । दशमे तत्प्रशंसाभिधीयते । तत्रादाविष्टकाः प्रशंसति । “यां प्रथमाभिष्टकामुपदधाति । इमं तथा लोकमभिजयति । अथो या अस्मिंस्लोके देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां द्वितीयामुपदधाति । अन्तरिक्षलोकं तथाभिजयति । अथो या अन्तरिक्षलोके देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां तृतीयामुपदधाति । अमुं तथा लोकमभिजयति ॥ १ ॥ अथो या अमुस्मिंस्लोके देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । अथो या अमूरितरा अष्टादश । य एवामी उरवश्च वरीयांसश्च लोकाः । तानेव तामिरभिजयति” इति । लोकोऽसीति मन्त्रेणोपहितया प्रथमेष्टकया भूलोकं जित्वा तत्रावस्थितानां देवतां सहवासं समानलोकस्वामित्वं च प्राप्नोति । तथा तपोऽसि तेजोऽसीत्याभ्यां द्वितीयतृतीयामन्त्राभ्यां उपधेयेनेष्टकादयेनान्तरिक्षद्युलोके जयादिकमवमन्त्रयं । तथा समुद्रोऽसीत्यादिभिरवशिष्टैर्मन्त्रैरुपधेया ‘अमूः इष्टकाः’ अष्टादशसङ्ख्याकाः । अस्माभिः सर्व्याभिरादित्यमण्डलादर्वाच्चः उरून् लोकान् पराच्चः ‘वरीयांसश्च’, लोकानभिजयति ॥

(२) इष्टकाः प्रशस्य तच्चयनन्तद्वेदनञ्च प्रशंसति । “कामचारो ह वा अस्मोरुषु च वरीयः सु च लोकेषु भवति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । स उच्चैनमेवं वेद” इति । नाचिके-

ताग्निं चिन्वानस्तदभिज्ञश्च यो विद्यते । तस्योभयविधस्य पुरुष-
स्यादित्यलोकार्वाचु 'उरुषु', लोकेषु पराचु 'वरीयःसु', च
'लोकेषु', स्वेच्छया सञ्चारो भवति ॥

(३) अथ सर्व्वकामसम्पूर्य्यर्था नाचिकेताग्नेः प्रकारान्तरेण
ध्यानं विधत्ते । "संवत्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः । तस्य वसन्तः
शिरः ॥ २ ॥ ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षा उत्तरः । शरत्
पुच्छम् । मासाः कर्मकाराः । अहोरात्रे शतरुद्रीयम् । पर्ज-
न्यो वसोर्धारा । यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं दृष्ट्वा । प्रजाभ्यः
सर्व्वान् कामान्त्वम्पूरयति । एवमेव स तस्य सर्व्वान् कामान्-
त्वम्पूरयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ॥ ३ ॥ य उ चैनमेवं
वेद" इति । योऽयं नाचिकेताग्निरुक्तः सोऽयं संवत्सरात्मकत्वेन
ध्यातव्यः । 'तस्य' नाचिकेताग्नेः संवत्सररूपस्य पक्ष्याकारस्य व-
सन्तर्तुः शिरःस्थानीयः । ग्रीष्मवर्षन्तुर्दक्षिणोत्तरपक्षस्थानीयौ ।
शरद्दृतुः पुच्छस्थानीयः । चैत्रादयः 'मासाः', 'कर्मकाराः'
चन्द्रविक्षानीयाः । 'अहोरात्रे', तु त्वमग्ने रुद्र इत्यस्य शतरुद्री-
यमन्तस्य स्थाने वर्त्तते । योऽयं 'पर्जन्यः', सोऽयमग्नाविष्णु इत्यस्य
वसोर्धारामन्तस्य स्थाने वर्त्तते । तदेवमुक्तावयवविशिष्टं नाचि-
केताग्निरूपञ्च वत्सरं 'यः', उपास्ते । 'यः', च तमग्निं चिनेति ।
'तस्य' उभयविधस्य पुरुषस्य, 'सः' नाचिकेताग्निः, 'सर्व्वान्' का-
मान् सम्यक् 'पूरयति' । तत्र दृष्टान्तः । यथा लोके 'पर्जन्यः'
सम्यग्दृष्टं यथा भवति तथा, दृष्टिं सम्याद्यं प्रजार्थं 'सर्व्वान्'
कामान् ब्रह्मादिरूपान्, 'सम्पूरयति' । एवमेवायं नाचिकेता-
ग्निरिति द्रष्टव्यं ॥

(४) पुनरपि प्रकारान्तरेण संवत्सररूपतया तदग्नि-
 ध्यानं विधत्ते । “संवत्सरो अग्निर्नाचिकेतः । तस्य वसन्तः शि-
 रः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः ।
 हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षाश्चितयः । अपरपक्षाः पुरीषम् । अ-
 होरात्राणीष्टकाः । एष वाव सोऽग्निरग्निमयः पुनर्षवः । अ-
 ग्निमयो ह वै पुनर्षवो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य
 सायुज्यम् । सोऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उचैनमेवं वेद”
 इति । इदानीं ‘तस्य’ ध्यानस्य, वर्षाः पुच्छमित्यादिर्विशेषः ।
 ‘पूर्वपक्षाः’ शुक्लपक्षाः, ‘अपरपक्षाः’ कृष्णपक्षाः, संवत्सरो वा अ-
 ग्निरित्यादिरहोरात्राणि दृष्टका इत्यन्तो यो निरूपितः, ‘एषः’
 एव ‘सोऽग्निः’ नाचिकेताख्यः, स च ‘अग्निमयः’ ज्योतिर्मयः, ‘पुन-
 र्षवः’ सर्व्वदा नूतन एव न तु कदाचित् अपि जरो भवति । एवं-
 रूपमग्निं यदुपास्ते सोऽपि चिनुति । सोऽयमुभयविधोऽपि पुरुषः
 सर्व्वनूतनः ‘भूत्वा’, स्वर्गं प्राप्यादित्यस्य सहावस्थानं गच्छति ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति सायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ज्ञा-
 त्वाणे तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

समाप्तश्च प्रपाठकः ।

हरिः ॐ ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

नाचिकेताग्निचयनमेकादश उदीरितं ।

चातुर्होत्रं वैश्वसृजं द्वयं द्वादश इर्यते ॥

(१) तत्र ब्रह्म वै चातुर्होतार इत्यस्मिन् प्रथमानुवाके चातुर्होत्रचयनस्य विधिर्भविष्यति । तच्च द्विविधं व्यस्तं समस्तं च । अनुवाकमात्रप्रतिपादितं व्यस्तं । सावित्रादिभिः संयुक्तं समस्तं । तत्र समस्ते वैश्वसृजचयनेऽङ्गभूता दिवःश्वेत्याख्याः पाद्याख्याः सेष्टयः । तच्च दिवःश्वेत्य इष्टयो द्वितीयानुवाके विधास्यन्ते । तास्त्रिष्टिषु क्रमेण याज्यानुवाक्यानां प्रतीकानि प्रथमानुवाके दर्शयति । “तुभ्यं ता अङ्गिरस्त्वमाऽश्याम तं काममग्ने । आश्वानां त्वा विश्वा आशाः । अनुनोद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम् । कामो भूतस्य कामस्तदग्ने । ब्रह्म जज्ञानं पिता विराजाम् । यज्ञो राधोऽयं यज्ञः । आपो भद्रा आदित्

पश्यामि । तुभ्यं भरन्ति यो देह्यः । पूर्वं देवा अपरेण प्राणा-
 पानौ । हव्यवाहः स्विष्टम् ॥ १ ॥ इति । अग्नये कामाय
 पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य हविषस्तुभ्यन्ता इति पुरोनुवाक्या,
 अश्याम तमिति याज्या । एतच्चोभयं संहितायां त्वमग्ने रुद्र इत्य-
 च व्याख्यातं । आशाये चरुमित्यस्य हविषः आशानां त्वाशा-
 पालेभ्य इति पुरोनुवाक्या, विश्वा आशा मधुना सःसृजामी-
 ति याज्या । एतच्चोभयं पुनर्न इन्द्रमघवेत्यनुवाके व्याख्यातं ।
 अनुमत्यै चरुमित्यस्य हविषः अनुनोद्यानुमतिरिति पुरोनु-
 वाक्या, अन्विदनुमते इति याज्या । एतच्चोभयमिदं वामास्ये
 इत्यनुवाके व्याख्यातं । कामाय चरुमित्यस्य हविषः कामो
 भूतस्य भव्यस्येति पुरोनुवाक्या, कामस्तदग्रे समवर्त्तता इति
 याज्या । एतच्चोभयं जुष्टोदमूना इत्यनुवाके व्याख्यातं । ब्रह्म-
 णे चरुमित्यस्य हविषो ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति पुरो-
 नुवाक्या, पिता विराजामृषभो रथीणामिति याज्या । एत-
 च्चोभयमहमस्मि प्रथमजा ऋतस्येत्यत्र व्याख्यातं । यज्ञाय चरु-
 मित्यस्य हविषो यज्ञो राघो यज्ञ ईशे वसूनामिति पुरोनु-
 वाक्या, अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वैरिति याज्या । एतच्चोभयं
 यज्ञो राघ इत्यनुवाके व्याख्यातं । अग्नश्चरुमित्यस्य हविषो आ
 पो भद्रा घृतमिदाप आसुरिति पुरोनुवाक्या, आदित्यश्या-
 म्युत वा ष्टणोमीति याज्या । एतच्चोभयं हिरण्यवर्णा इत्यनु-
 वाके व्याख्यातं । अग्नये बलिमते चरुमित्यस्य हविषः, तुभ्यं
 भरन्ति क्षितयो यविष्ठेति पुरोनुवाक्या, यो देह्यो अनमयद-

धक्षैतिरिति याज्या । एतच्चोभयं वृषास्यऽग्निरित्यनुवाके
व्याख्यातं । अनुवित्यै चरुमित्यस्य हविषः । पूर्वं देवा अपरे-
णानुपश्यं जन्मभिरिति पुरोनुवाक्या, प्राणापानौ चक्षुश्चात्र-
मिति याज्या । एतच्चोभयं वार्चहत्यायेत्यनुवाके व्याख्यातं ।
स्विष्टकृद्विषो हव्यवाहमभिमातिषाहमिति पुरोनुवाक्या ।
स्विष्टमग्ने अभि तत् पृणाहीति याज्या । एतच्चोभयं जुष्टोद-
मूना इत्यनुवाके व्याख्यातं ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

(१) प्रथमोऽनुवाके दिवःश्रेणीनामिष्टीनां याज्यानुवाक्या-
प्रतीकान्यान्नातानि । द्वितीये ता इष्टयो विधीयन्ते । तत्र बो-
धायनोऽयं समस्तस्येत्युपक्रम्य सावित्रनाचिकेतचातुर्होत्रसमष्टि-
रूपं प्रतिपाद्येदमाह, तं चेत् शौम्येऽध्वर उत्तम एव चक्रे ।
चिन्वीत प्राग्दीक्षणीयायै दिवःश्रेणीभिर्यजेतोदवसापाद्याभि-
रिति । तत्र दिवःश्रेणीर्विधातुं प्रसूति । “देवेभ्यो वै स्वर्गो
लोकस्तिरोऽभवत् । ते प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै
नो लोकस्तिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिरन्वेच्छत् ।
तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्वेच्छत् । तमिष्टि
भिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टिलम् । एष्टयो ह वै नाम ।
ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः”

॥ २ ॥ इति । पुरा कदाचिद्देवानामर्थं स्वर्गलोकः प्रादुर्भूतो नाभूत् । किन्तु 'तिरोऽभवत्' । 'ते' च देवाः, स्वर्गलोकान्वेषणार्थं 'प्रजापति', प्रार्थितवन्तः । स च प्रजापतिः 'यज्ञक्रतुभिः', अन्विष्य तल्लोकं नालभत । यूपवन्तो यज्ञक्रतवः तैरलञ्चा पुनस्तल्लोकं यूपरहिताभिरिष्टिभिरन्विष्य लब्धवान् । यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चत इत्येवं यूपस्य निन्दितत्वात्, तद्युक्तैः क्रतुभिरलाभः, इष्टिभिस्तु दुरिष्टाभावात् लाभो युक्तः । अन्वेषणसाधनत्वादिष्टिनाम सम्पन्नं । अत्र हीष्टीबान्नेच्छामाचमाधनत्वं श्रुत्या विवक्षितं, किं त्विष्यमाणं वस्तु आगमनाभिरित्येतावानर्थो विवक्षितः । तथा सत्यागमनार्थवाचकमाकारमन्तर्भाव्य 'ताः', सामेष्टयः, इत्येतादृशं नाम वक्तव्यं । तथापि तन्नामरहस्यत्वेन गोपयित्वा परोक्षममुख्यामाकाररहितामिष्टय इत्येवं नाम प्रकटीकृत्य तेन 'परोक्षेण', नाम्ना सर्वे 'देवाः', व्यवहरन्ति । लोकेपि 'देवाः', पूज्याः पुरुषाः 'परोक्षनामप्रिया इव', दृश्यन्ते । देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिभिः प्रत्यक्षनामभिर्न तुष्यन्ति । किन्तु हे मातः, हे पितः, इत्यादिरमुख्यनामभिः तुष्टा भवन्ति ॥

(२) एवमिष्टीः प्रस्तुत्य प्रथमामिष्टिं विधत्ते । "तमाशाऽन्न-वीत् प्रजापत आशया वै आभ्यसि । अहमु वा आशाऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्याशा भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्य-सीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-पत् । आशायै चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्या-

शाभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या हवा अस्याशा भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद” इति । कश्चिद्द्रव्यादिलाभः सर्वथा भविष्यतीत्येवं निश्चित्याद्य वा श्चो वेत्येवं कालमात्रप्रतीक्षणरूपसृष्ट्याविशेषः ‘आशा’, तदभिमानिनी देवताप्यपि ‘आशा’ शब्देनैवाभिधीयते । सेचमाशाख्या देवता ‘तं’ प्रजापतिं, इदं ‘अन्नवीत्’, हे ‘प्रजापते’, त्वं ‘आशया’, एव आन्तो वर्त्तसे । सा द्विविधा ह्याशा, अनृता सत्या च । फलरहिता आशा अनृता । तथा सत्यत्र फलरहितया स्वर्गो भविष्यतीत्याशया तव अम एव जायते, न तु स्वर्गो लभ्यते । अहमेव तु ‘आशाख्या’, देवता ‘अस्मि’, अतो ‘मां’, तु, क्षिप्रमेव ‘यजस्व’, अनन्तरमेव तव स्वर्गविषया ‘आशा सत्या भविष्यति’ । त्वं ‘अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यस इति’, तद्वचनं श्रुत्वा ‘सः’ प्रजापतिः, त्रिहविष्का मिष्टिं हतवान्, ‘कामगुणकाय’, ‘अग्नये’, ‘पुरोडाशं’ एकं हविः, आशादेवतायै ‘चरुः’ द्वितीयं हविः, अनुमतिदेवतायै ‘चरुः’ तृतीयं हविः । एते प्रथमतृतीये हविषी वक्ष्यमाणास्त्रयीषु अनुसञ्चारिणो । ‘ततः’ त्रिहविष्केष्वनुष्ठानात्, ‘अस्य’ प्रजापतेः, स्वर्गलाभाया ‘सत्याऽभवत्’ । तामाशां ‘अनु स्वर्गं’, अलभत । एवमन्योपि ‘यः’ पुमान्, ‘एतेन’ उभयतोनुसञ्चारिद्वयसहितेन मध्यमेन, ‘हविषा यजते’, । ‘यः’, अपि “एनत्” हविः, यथावज्जानाति । तस्योभयविधस्य पुरुषस्य स्वर्गलाभाया सत्या भवति ॥

(३) तामाशामनुस्वर्गमलभते, अस्यामिष्टावुपहोमान् विध-
त्ते । “सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाशायै स्वाहा ।
अनुमत्यै स्वाहाप्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये
स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ २ ॥ इति । यो यजते ‘सोत्र’, षडुप-
होमान् जुहुयात् ॥

(४) अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते । “तं कामोऽब्रवीत् ।
प्रजापते कामेन वै आम्यसि । अहमु वै कामोऽसि । मां नु
यजस्व । अथ ते सत्यः कामो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं
वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर-
वपत् । कामाय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यः
कामोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो हवा अस्य
कामो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा
यजते । य उच्चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय
स्वाहा कामाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहा” ॥ ३ ॥ इति ।
निश्चितस्य लाभस्य प्रतीक्षणं, आशा । अनिश्चितस्यापेक्षा कामः ।
तस्य कामस्य प्रजापतिना सह यः संवादः तमारभ्य स्वर्गं लोक-
मविन्ददित्यन्तो ग्रन्थो विधेयस्यार्थस्य प्रस्तावः । तत ऊर्ध्वं य एवं
वेदेत्यन्तो विधिः । ततोऽर्ध्वमुपहोमाः । एवं सर्व्वं द्रष्टव्यं ॥

(५) अथ तृतीयामिष्टिं विधत्ते । “तं ब्रह्माऽब्रवीत् । प्रजा-
पते ब्रह्मणा वै आम्यसि । अहमु वै ब्रह्मास्मि । मां नु यजस्व ।
अथ ते ब्रह्मणान् यज्ञो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति ।

स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । ब्रह्मणे
चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य ब्रह्मण्यज्ञो भवत् ।
अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । ब्रह्मण्यज्ञो हवा अस्य यज्ञो भवति ।
अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उचै-
नदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहा ब्रह्मणे
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोका-
य स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहा” ॥ ४ ॥ इति । ब्रह्म मन्त्रजातं ।
तदभिमानिदेवोऽपि ब्रह्मण्यज्ञोऽभिज्ञेयः । तदनुग्रहरहितं मन्त्र-
जातं निष्फलं । यथा पूर्वं अनृतया आशया अनृतेन च कामेन
वृथा अमः । एवमत्रापि निष्फलेन मन्त्रजातेन वृथा अमः ।
‘ब्रह्मण्यज्ञः’ सफलमन्त्रयुक्तः, सति देवतानुग्रहे तथा भवति ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥

(६) अथ चतुर्थीमिष्टिं विधत्ते । “तं यज्ञोऽग्नवीत् । प्रजा-
पते यज्ञेन वै आत्मसि । अहमु वै यज्ञोऽस्मि । मां नु यज-
स्व । अथ ते सत्यो यज्ञो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्य-
सीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ।
यज्ञाय चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यो यज्ञो-
ऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो हवा अस्य यज्ञो
भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यज-
ते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वा-
हा यज्ञाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्व-
र्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ५ ॥ इति ।

देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यज्ञः । तदभिमानीदेवोपि 'यज्ञ' शब्दाभिधेयः । तदनुग्रहरहितो यज्ञोऽनृतः । तत्सहितः सत्यः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

(७) अथ पञ्चमीमिष्टिं विधत्ते । "तमापोऽब्रवीत् । प्रजापतःसु वै सर्व्वे कामाः अत्रिताः । वचमु वा आपः स्मः । अस्मान्नु यजस्व । अथ त्वयि सर्व्वे कामाः अविष्यन्ते । अनु स्वर्गं लोकं देव्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अद्भ्यश्चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्मिन् सर्व्वे कामा अग्रयन्त । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्व्वे ह वा अस्मिन् कामाः अग्रयन्ते । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाद्भ्यः स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहा" ॥ ६ ॥ इति । 'आपः' जलाभिमानीन्द्रो देवताः । आपोऽब्रुवन् इत्येतदेव वाक्यमुदाहृत्य सर्व्वेष्वपि वस्तुष्वभिमानीदेवताः सन्तीति भगवान् वादरायण उत्तरमीमांसायां सूत्रयामास । अभिमानीव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामिति । ताश्चाद्देवताः 'तं' प्रजापतिं इदमब्रुवन् । हे 'प्रजापते', 'सर्व्वे', अपि भोगाः 'अप्सु', 'आश्रिताः' । ओषधिवनस्पत्यादिफलस्य जलाधीनत्वात् सर्व्वभोगानां च तत्फलाधीनत्वात् । तासामपामप्स्वाभिभूता देवता वचमेव, अतोऽस्मात्परितोषमन्तरेण भोगाभावात् 'अस्मान्', एव त्वं यज 'त्वयि सर्व्वेकामाः', आश्रिता भविष्यन्ति ।

‘स्वर्गं’, चान्विष्य लस्यस इति तद्वाक्यं श्रुत्वा ता अद्भेवता इष्ट-
वति प्रजापतौ ‘सर्वे कामाः’, आश्रिताः । एवमन्यस्मिन्नथा-
अचन्ते ॥

(८) अथ षष्ठीमिष्टिं विधत्ते । “तमग्निर्बलिमानब्रवीत् ।
प्रजापतेऽग्नये वै बलिमते सर्वाणि भूतानि बलिः हरन्ति ।
अहमु वा अग्निर्बलिमानस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सर्वा-
णि भूतानि बलिः हरिष्यन्ति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति ।
स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अग्नये
बलिमते चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्मै सर्वाणि
भूतानि बलिमहरन् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्वाणि
ह वा अस्मै भूतानि बलिः हरन्ति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति ।
य एतेन हविषा यजते । य उचैर्नदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति ।
अग्नये कामाय स्वाहाग्नये बलिमते स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वा-
हेति” ॥ ७ ॥ इति । ‘बलिमान्’ पूजावान्, तस्मै ‘बलिमतेऽग्नये’,
सर्वे प्राणिनः पूजां सम्पादयन्ति ॥

(९) सप्तमीमिष्टिं विधत्ते । “तमनुवित्तिरब्रवीत् । प्रजापते
स्वर्गं वै लोकमनुविवित्ससि । अहमु वा अनुवित्तिरस्मि । मां नु
यजस्व । अथ ते सत्यानुवित्तिर्भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्य-
सीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ।
अनुवित्त्यै चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्यानुवि-
त्तिरभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्थानु-

वित्तिर्भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उचैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहानुवित्यै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ८ ॥ इति । अन्विष्य विद्यते लभ्यतेऽपेक्षितः पदार्थो यथा क्रियया सेयं क्रिया अनुवित्तिः, तदभिमानिनी देवतापि ‘अनुवित्तिः’, इत्युच्यते । सा देवता प्रजापतिं ‘अब्रवीत्’, हे ‘प्रजापते’, त्वं ‘स्वर्गं लोकं’, ‘अनुविवित्ससि’ अन्विष्य वेतुं लभ्यमिच्छसि, तदभिमानिन्यः मम यागेन त्वदीयानुवित्तिक्रिया ‘सत्या’ फलपर्यवसायिनो, ‘भविष्यति’ । एतेषूक्तेषु पर्यायेस्विष्टिप्रस्ताव इति विधिरूपहोमाश्च प्रथमपर्यायवत् व्याख्येयाः ॥

(१०) तदेवं कर्मावचनभूता इष्टयः पृथग् विहिताः । अथेष्टिसङ्घातरूपं कर्म विधत्ते । “ता वा एताः सप्त स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः । दिवः श्वेनयोऽनुवित्तयो नाम । आशा प्रथमाऽरचति । कामो द्वितीयाम् । ब्रह्मा तृतीयाम् । यज्ञश्चतुर्थीम् । आपः पञ्चमीम् । अग्निर्वलिमान् षष्ठीम् । अनुवित्तिः सप्तमीम् । अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गं लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते । य उ चैना एवं वेद । तास्वन्विष्टि । पट्टोहीवरां दद्यात् । कः-सञ्च । स्तिथै चाभारऽमृद्वै” ॥ ९ ॥ इति । या इष्टयः पूर्वमभिहिताः ‘ता एताः’, सप्तसङ्ख्याकाः स्वर्गलोकस्य ‘द्वारः’ इव प्राप्तिसाधनभूताः तासाञ्च दिवःश्वेन य इत्येतन्नाम-

ग्रन्थाः । लोके श्येन उत्सुत्याकाशे स्वेच्छया सञ्चरति, एवमेता
अपि यजमानस्य द्युलोके स्वेच्छया सञ्चारं प्राप्नुवन्ति ।
तस्माद्युसम्पादात् श्येनाख्यपक्षिसदृशत्वाच्च दिवःश्येनयः सम्प-
न्नाः । अन्वेषणपूर्वकलाभ साधनत्वादनुवित्तय इत्युच्यन्ते ।
तामामिष्टीनां मध्ये 'प्रथमा' शाख्यदेवता रक्षति तत्स्वामि-
त्वान्तयेष्ट्या तुष्टा सतीति तत्फलं प्रयच्छति । एवं कामाद्या
देवताः तां तामिष्टिं रक्षन्ति । 'एताभिः' सप्तभिः, 'दृष्टिभिः'
'यः', 'यजते', 'यः', अपि च 'एनाः', यथोक्तप्रकारेण 'वेद' ।
सोयमुभयविधः पुमान् स्वर्गमन्विष्य लभते । तस्य तस्मिन् स्वर्गे
'कामचारः' स्वेच्छया सञ्चारो यथेष्टभोगप्राप्तिः, भवति । 'तासु'
सप्तस्वपीष्टिषु, मध्ये 'अन्विष्टि' एकैकमिष्टिमनुष्ठायानन्तरमेव द-
क्षिणार्थं 'पष्टौहीवरां दद्यात्' चतुःसम्बत्सरवयस्का गौः पष्टौही
पष्टौहीनां मध्ये या श्रेष्ठा तां दद्यात् । तथा 'कंसं' भोजनार्थं
कांस्यपात्रं च, 'दद्यात्' । तथा 'स्त्रियै', योग्यं, 'आभरं' आभ-
रणञ्च 'दद्यात्' । तत् सर्वं दक्षिणादानं फल'समृद्धै' सम्पद्यते ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

(१) द्वितीये दिवःश्येनाख्या दृष्टयोभिहिताः । अथापाद्या-
ख्यानामिष्टीनां चतुर्थानुवाके विधास्यमानानां याज्यानुवाक्या-
स्तृतीयानुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र तपसे चरमित्यस्य हविषः पु-

रोऽनुवाक्यामाह । “तपसा देवा देवतामय आचन् । तपसर्षथः
स्वरन्विन्दन् । तपसा सपत्नान् प्रणुदामारातीः । येनेदं
विश्वं परिभूतं यदस्ति” इति । यज्जगद्देवर्षिमनुष्यादिरूप-
मस्ति तदिदं ‘विश्वं’, ‘येन’ तपसा, ‘परिभूतं’ सर्वतो व्याप्तं,
तेन ‘तपसा’, ‘देवाः’ इन्द्रादयः सर्वे, देवत्वं ‘अग्रे’ सृष्ट्यादौ,
प्राप्ताः, पूर्वसृष्टौ तपस्तप्त्वा देवजन्म लब्धवन्तः । तथा ‘वृ-
षयः’ वसिष्ठनारदाद्याः, पूर्वानुष्ठितेन ‘तपसा’, स्वर्गमन्विष्य
लब्धवन्तः । वयमपीदानीमनुष्ठितेन ‘तपसा’ यागादिरूपेण,
‘सपत्नान्’ शत्रून्, ‘प्रणुदाम’, प्रकर्षेणापसारयामः । कीदृ-
शान् सपत्नान्, ‘अरातीः’ असम्भ्यं दातव्यस्य धनस्यादाहन् ॥

(२) तत्रैव याज्यामाह । “प्रथमजं देवः हविषा विधेम ।
स्वयम्बु ब्रह्मा परमं तपो यत् । स एव पुत्रः स पिता स माता ।
तपो ह यच्चं प्रथमः सम्बभूव” इति । योऽयं तपोभिमानी
देवः स ‘प्रथमजः’ । तथा चोपनिषदि सृष्टिप्रकरणे तपसः
प्रथमजत्वमाह्वयते । सोकामयत ब्रह्मणां प्रजायेयेति । स तपो
तप्यतेति । तादृशं तपोदेवं ‘यच्च’, ‘हविषा’, ‘विधेम’ परिचरेम ।
यत् ‘स्वयम्बु’ स्वतःसिद्धं सत्यज्ञानादिरूपं, ‘ब्रह्मा’, ‘परमं’ सृष्टि-
कारणरूपं, ‘तपः’, सम्पन्नं ‘स एव’ तपोदेवः, पुत्रपितृमात्रादि-
रूपेणाविर्बभूव । किञ्च ‘तपो ह’ तप एव, ‘प्रथमं’, ‘यच्चं’
पूज्यं, ‘सम्बभूव’ । सर्वोपि हि पुरुषः प्रथमं फलसाधनं तपो-
नुष्ठाय पश्चात् फलं लभते । तस्मात् प्रशस्तमिदं तपः ॥

(३) अथ अद्भुतै चरमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह ।

“अद्भुता देवो देवत्वमश्नुते । अद्भुता प्रतिष्ठा लोकस्य देवो ॥ १ ॥
सा नो जुषाणोपयज्ञमागात् । कामवत्सामृतं दुहाना” इति ।
येयमास्तिक्यरूपा ‘अद्भुता’, तथैव ‘देवः’ सर्वोपीन्द्रादिदेवः,
‘देवत्व’, प्राप्नोति । अद्भुतारहितस्य तपसादेर्निरर्थकत्वात् । तथा
च स्मर्यते,

अअद्भुता ऊतं दत्तं तपस्तप्तं हतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ नच तत् प्रेत्य नो इहेति ॥

अतः अद्भुतादेवो ‘लोकस्य’ सर्वस्य, ‘प्रतिष्ठा’ आश्रयः । ‘सा’
देवी, ‘जुषाणा’ प्रीयमाणा, ‘नः’ अस्मादीयं, ‘यज्ञं’,
‘उपागात्’ प्राप्नोतु । कीदृशी अद्भुता, ‘कामवत्सा’ फलका-
मनैव वत्सलानीया यस्याः सा कामवत्सा, अत एव ‘अमृतं’,
फलं, ‘दुहाना’ दोग्धी, । अद्भुतार्हि चत् फलं कामयते तत्
सिद्ध्यत्येव ॥

(४) तत्रैव याज्यामाह । “अद्भुता देवी प्रथमजा चतस्र ।
विश्वस्य भर्त्री जगतः प्रतिष्ठा । तां अद्भुतां हविषा यजाम-
हे । सा नो लोकममृतं दधातु । ईशाना देवी भुवनस्याधि-
पती” इति । ‘अद्भुता’ देवी ‘चतस्र’ सत्यस्य परमार्थस्य ब्र-
ह्मणः, सकाशात् । ‘प्रथमजा’ आदावेवेत्यन्ना । अत एव ‘विश्वस्य
भर्त्री’ सर्वस्य प्राणिजातस्य पोषयित्री । ‘जगतः’, ‘प्रतिष्ठा’
आश्रयः, अद्भुताहोनस्य वैदिकस्य लौकिकस्य वाच्यव्यहारस्य फल-
पर्यवसायित्वाभावात्, ‘तां’ एतां, ‘अद्भुतां’ देवीं, वयं ‘हविषा’,
‘यजाम’ पूजयामः । ‘सा’ अद्भुता देवी, ‘नः’ अस्माकं, ‘अमृतं’ अ-

विनाशं, 'लोकं', सम्पादयतु । सा हि 'देवी', यस्मात् 'भुवनस्य',
'पत्नी' पालयित्री, तस्मात् 'ईशाना' अस्माकं लोकं सम्पाद-
यितुं समर्था ॥

(५) अथ सत्याय चरमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह ।
“आगात्सत्यः हविरिदं जुषाणम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे भुव-
नञ्च विश्वे । तस्मै विधेम हविषा घृतेन ॥ २ ॥ यथादेवैः
सधमादं मदेम” इति । यत् 'सत्यं' सत्यवदनाभिमानिदेवता-
स्वरूपमस्ति, तत् 'जुषाणं' प्रीतियुक्तं सत्, 'इदं' अस्माभिर्दीय-
मानं, 'हविः', प्रति 'आगात्' आगच्छत् । अस्मात् सत्याख्या-
द्देवस्वरूपात् 'विश्वे' सर्वे, 'देवाः', 'भुवनञ्च', 'जज्ञिरे' । सत्यं
हि परब्रह्मस्वरूपत्वात् सर्वस्य जनकं । 'तस्मै' सत्याय देवाय,
घृतयुक्तेन 'हविषा', 'विधेम' परिचरेम । 'अथ' अनन्तरं, वदं
'देवैः', युक्ताः 'सधमादं मदेम' एकत्र हर्षं प्राप्नुयामः ॥

(६) तच्चैव याज्यामाह । “यस्य प्रतिष्ठोर्वन्तरिचम् । य-
स्माद्देवा जज्ञिरे भुवनञ्च सर्वे । तत्सत्यमर्चदुपयज्ञं न आगात् ।
ब्रह्माज्जतीरूपमोदमानम्” इति । 'यस्य' सत्यस्य ब्रह्मणः, 'उह'
विस्तीर्णं, 'अन्तरिचं', 'प्रतिष्ठा' आश्रयः, सर्वगतत्वादनन्तरिचव्या-
पित्वं युक्तं । 'यस्मात्' सत्याद्ब्रह्मणः, 'सर्वे देवा भुवनञ्च जज्ञि-
रे', 'तत्', सत्याख्यं 'अर्चत्' पूजायुक्तं परं ब्रह्म, अस्मादीयाः 'आ-
ज्जतीः', उपेत्य 'मोदमानं', सत् मदीयं 'यज्ञं', 'उपागात्',
उपागच्छत् ॥

(७) अथ मनसे चरमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह ।

“मनसो वशे सर्व्वमिदं बभूव । नान्यस्य मनो वशमन्विष्याय
भीष्मो हि देवः सहस्रः सहीयान् । स नो जुषाण उपयज्ञ-
मागात्” इति । ‘सर्व्वमिदं’ जगत् । ‘मनसो वशे बभूव’,
‘न’, त्वेतत् ‘मनः’, ‘अन्यस्य’ कस्यचित्, वशमनुगच्छति सर्व्वस्य
मनोऽधीनत्वं श्रुत्यन्तरे दर्शितं,

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोरिति । मनस इत-
राधीनत्वाभावश्च स्मर्यते ।

असंशयं महाबाहो मनोदुर्निग्रहं चलमिति ।

तादृशमनोभिमानी ‘देवः’, ‘भीष्मो हि’ भयहेतुत्वेन प्र-
सिद्धः, मनसः सर्व्वदुःखापादकत्वं सर्व्वैरप्यनुभूते सुप्ते मनसि
दुःखमात्रस्याभावात्, तस्मादयं मनोदेवः ‘सहस्रः सहीयान्’
बलवतोऽप्यत्यन्तं बलीयान्, अत एव स्मर्यते ।

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढमिति ।

‘सः’ तादृशो मनोदेवः, ‘जुषाणः’ प्रीतियुक्तः सन्, ‘नः’ अ-
स्मदीयं ‘यज्ञ’, ‘उपागात्’ प्राप्नोतु ॥

(८) तत्रैव याज्यामाह । “आकूतीनामधिपतिं चेतसाञ्च ।

॥ ३ ॥ सङ्कल्पजूतिं देवं विपश्चितम् । मनो राजानमिह वर्द्ध-
यन्तः । उपह्वेऽस्य सुमतौ स्याम” इति । ‘इह’ कर्मणि, वयं
मनोनामकं चक्षुरादीन्द्रियाणां ‘राजानं’, ‘वर्द्धयन्तः’ परितो-
षयन्तः, ‘उपह्वे’ अनुज्ञाने सति, ‘अस्य’ देवस्य, ‘सुमतौ’ अनुग्र-
हबुद्धौ, ‘स्याम’ भवेम । यदाह्वयं सुखिनो भवन्त्वित्यस्मान् न जा-
नाति तदानीमेव सुखिनो भवेम । कीदृशं राजानं, ‘आकूती-

नां' इदमेव करिष्यामेत्येवंविधानां सङ्कल्पानां, 'चेतसाञ्च' इदं वस्वेतादृशमिति ज्ञानानाञ्च, 'अधिपतिं', कर्त्तव्यसङ्कल्पानां वस्तुज्ञानानाञ्च मनोधीनत्वं प्रसिद्धं । 'सङ्कल्पजूतिं' सहस्र-सङ्ख्याकर्त्तव्यविषयेषु सङ्कल्पेषु जूतिर्वेगो यस्यासौ सङ्कल्पजू-तिस्तादृशं, 'देवं' सर्वस्य द्योतकं, अत एव 'विपश्चिं' सर्वज्ञं, ॥

(६) अथ चरणाय चरमित्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामा-ह । "चरणं पवित्रं विततं पुराणम् । येन पूतस्तरति दुष्कृ-तानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः । अति पाप्मानमरतिं तरेम" इति । चरत्यनेनेति पादेन्द्रियं 'चरणं', शास्त्रीया-चरणं वा तेनोच्यते । तच्च 'पवित्रं' शुद्धिकारणं, 'विततं' सर्व-प्राणिविषयत्वेन विस्तीर्णं, 'पुराणं' सृष्ट्यादिमारभ्य प्रवृत्तत्वा-च्चिरन्तनं, 'येन' चरणेन देवेन, 'पूतः' शोधितः, पुरुषः 'दुष्कृतानि तरति' पापानि विनाशयति, 'पवित्रेण' अन्यस्य शोधकेन, स्वय-मपि 'शुद्धेन', 'तेन' चरणदेवेन, 'पूताः', वयं 'पाप्मानमरतिं' पापरूपं शत्रुं, 'अतितरेम' अतिशयेन लङ्घयामः ॥

(१०) तत्रैव याज्यामाह । "लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्र-म् । ज्योतिश्च ज्ञानमानं महत्स्वत् । अमृतस्य धारा बद्धा दो-हमानम् । चरणं नो लोके सुधितां दधातु" इति । यदे-तच्चरणाख्यं देवतास्वरूपं तदेतत् 'नः' अस्माकं स्वर्गलोके 'सुधितां' सुखयुक्तामवस्थितिं, 'दधातु' सम्पादयतु । कीदृशं चरणं, 'लोकस्य द्वारं' स्वर्गस्य द्वारवत् प्रवेशसाधनं, 'अर्चिमत्' अर्चनायुक्तं, सर्वैः पूज्यं, 'पवित्रं' शोधकं 'ज्योतिश्च' लिषा

प्रकाशनसामर्थ्यापेतं, 'भ्राजमानं' स्वयमपि दीयमानं, 'मह-
स्वत्' माहात्म्ययुक्तं । 'अमृतस्य' पीयूषस्य, 'धाराः', 'वज्रधा-
दाहमानं' अनेकप्रकारेण सम्यादनशीलं ॥

(११) अथाग्नेयमष्टाकपालमित्यस्य हविषो याज्यानुवाक्य-
योः प्रतीके दर्शयति । "अग्निर्मूर्धा भुवः" इति । अग्निर्मूर्धा
दिवः ककुदिति पुरोनुवाक्या । भुवो यज्ञस्येति याज्या । एत-
च्चोभयमग्निमूर्धेत्यनुवाके व्याख्यातं ॥

(१२) अद्यानुमत्यै चरमित्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः
प्रतीके दर्शयति । "अनु नोद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम्" इति ।
अनु नोद्यानुमतिर्यज्ञं देवेष्विति पुरोनुवाक्या । अन्विदनुमते
त्वमिति याज्या । एतच्चोभयमिदं वामाख्ये हविरित्यनुवाके
व्याख्यातं ॥

(१३) अथ खिष्टकृतो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति ।
"हव्यवाहः खिष्टम्" इति । हव्यवाहमभिमातिषाहमिति
पुरोनुवाक्या । खिष्टमग्ने अभि तत् पृणाहीति याज्या । एत-
च्चोभयं जुष्टोदमूना इत्यत्र व्याख्यातं ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

(१) अपाद्याख्यानामिष्टीनां याज्यानुवाक्यास्तृतीयेऽभिहि-
ताः । चतुर्थे ता द्रष्टव्याऽभिधीयन्ते । प्रथमं तावदिष्टीनां प्र-

स्तावं दर्शयति । “देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्त्रिरोऽभवत् । ते प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो लोकस्त्रिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिरन्वेच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्वेच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः” ॥ १ ॥ इति । द्वितीयानुवाकवत् व्याख्येयं ॥

(२) सामान्येन सर्वामामिष्टीनां प्रस्तावमुक्ताविशेषाकारेण प्रथमाया इष्टेः प्रस्तावं हविष्केष्टिविधानं उपहोमविधानञ्च दर्शयति । “तं तपोऽब्रवीत् । प्रजापते तपसा वै आत्मसि । अहमु वै तपोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं तपो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । तपसे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यं तपोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य तपो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा तपसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ २ ॥ इति । अत्रेष्टय रूपोऽसाधारणदेवस्य अग्निरनुमतिश्च पुरस्तादोपरिष्ठाच्च सर्वेष्टिसाधारणदेवते । वाक्यं तु सर्व्वं द्वितीयानुवाकोक्ताशावाक्यवद् व्याख्येयं ॥

(३) अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते । “तं अह्नाब्रवीत् । प्र-

जापते अद्भुता वै आन्यसि । अहमु वै अद्भुतास्मि । मां नु य-
जस्व । अथ ते सत्या अद्भुता भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वे-
त्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । अद्भुतायै च-
रम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्या अद्भुताऽभवत् ।
अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्य अद्भुता भवति ।
अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य
उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा अद्भुतायै
स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लो-
काय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ३ ॥ इति ॥

(४) अथ तृतीयामिष्टिं विधत्ते । “तस्य सत्यमब्रवीत् ।
प्रजापते सत्येन वै आन्यसि । अहमुवै सत्यमस्मि । मां नु य-
जस्व । अथ ते सत्यस्य सत्यं भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वे-
त्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । सत्याय
चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्यस्य सत्यमभवत् ।
अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यस्य ह वा अस्य सत्यं भवति ।
अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चै-
नदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा सत्याय स्वाहा ।
अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहा-
ग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ४ ॥ इति ॥

(५) अथ चतुर्थीमिष्टिं विधत्ते । “तं मनोऽब्रवीत् । प्रजा-
पते मनसा वै आन्यसि । अहमुवै मनोऽस्मि । मां नु यजस्व ।
अथ ते सत्यं मनो भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति ।

स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । मनसे चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै तस्य सत्यं मनोऽभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं हवा अस्य मनो भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा मनसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ५ ॥ इति ॥

(६) अथ पञ्चमीमिष्टिं विधत्ते । “तं चरणमब्रवीत् । प्रजापते चरणेन वै आस्यसि । अहमु वै चरणमस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते सत्यं चरणं भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरवपत् । चरणाय चरम् । अनुमत्यै चरम् । ततो वै अस्य सत्यं चरणमभवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं हवा अस्य चरणं भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा चरणाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति” ॥ ६ ॥ इति ॥

(७) प्रत्येकमिष्टीर्विधाय तत्सङ्घातरूपं कर्म विधत्ते । “ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः । अपाद्या अनुवित्तयो नाम । तपः प्रथमा रचति । अङ्का द्वितीयाम् । सत्यं तृतीयाम् । मनस्वतुर्थीम् । चरणं पञ्चमीम् । अनु ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गं लोके भवति । य एता-

भिरिष्टिभिर्दजते । य उ चैना एवं वेद । तास्वन्विष्टि । पष्टौ-
हीवरां दद्यात् क५सञ्च । स्त्रियै चाभार५ समृद्धौ” ॥ ७ ॥
इति । अपहन्यन्ते स्वर्गप्रतिबन्धाः सर्वेऽपि चाभिरिष्टिभिः
ताः ‘अपाद्याः’ । अन्यत् सर्वमप्यस्मिन्ननुवाके द्वितीयानुवाकव-
द्भाष्येयं । ‘ता वा एताः’ उक्ता दिवःस्त्रेनयोऽपाद्याश्च दिविधाः,
अन्तःप्रयोज्या वहिःप्रयोज्याश्चेति । समस्तस्य चातुर्होत्रचय-
नस्य मध्ये प्रयोगो बोधायनवाक्येन पूर्वमुदाहृतः । वहिस्तु
स्वर्गकामेन चातुर्होत्रात् पृथगेव प्रयोक्तव्यः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

(१) चतुर्थोऽपाद्या इष्टयोभिहिताः । पञ्चमे चातुर्होत्र
चयनमभिधीयते । तत्रादौ चातुर्होत्रमन्त्रान् प्रशंसति । “ब्रह्म
वै चतुर्होतारः । चतुर्होत्रभ्योऽधियज्ञो निर्मितः । नैनं श-
प्तम् । नाभिचरितमागच्छति । य एवं वेद” इति । य एते
‘चतुर्होत्र’सङ्ज्ञका मन्त्राः ते ‘ब्रह्म वै’ परब्रह्मस्वरूपा एव, सर्व-
जगत्सृष्टिहेतुत्वात् । दशहोत्रचतुर्होत्रपञ्चहोत्रषट्कोटसप्तहो-
त्रमन्त्राः सर्वेऽपि चतुर्होत्रशब्देनैवोच्यन्ते । एतेषां मन्त्राणां
जगत्सृष्टिहेतुत्वं चतुर्होत्रशब्दवाच्यत्वं च द्वितीयकाण्डस्य द्विती-
यतृतीयप्रपाठकरूपे होत्रमन्त्रब्राह्मणे ब्रह्मध्याप्रपञ्चितं । एतेभ्यः
‘चतुर्होत्रभ्यः’, सर्वेऽपि ‘यज्ञोधिनिर्मितः’, एतदपि तत्रैवोक्तं ।

‘यः’ पुमान्, ‘एवं’, चतुर्होतृमन्त्राणां ब्रह्मत्वं यज्ञनिर्वाहकत्वं च ‘वेद’, तं ‘एनं’ पुरुषं, ‘शप्तं’ परकीयः शापः, ‘न’, आगच्छति । ‘अभिचरितं’ परकृतमाभिचारोऽपि, ‘न’, आगच्छति ॥

(२) प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति । “यो ह वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वं वेद । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्यै दिशः कल्पन्ते । वाचस्पतिर्होता दशहोतृणाम् । पृथिवी होता चतुर्होतृणाम् ॥ १ ॥ अग्निर्होता पञ्चहोतृणाम् । वाग्धोता षड्होतृणाम् । महाहविर्होता सप्तहोतृणाम् । एतद्वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्यै दिशः कल्पन्ते । य एवं वेद” इति । ‘यः’ पुमान्, चतुर्होतृसंज्ञकानामेतेषां मन्त्राणां बह्वनामेकेनैव चतुर्होतृशब्देनाभिधेयत्वं ‘वेद’ । अपि च पञ्चखनुवाकेषु होतृप्रतिपादनात् पञ्चहोतृशब्दवाच्यत्वं च ‘वेद’ । ‘अस्यै’ पुरुषाय, ‘सर्वाः’, अपि ‘दिशः कल्पन्ते’ स्वस्वप्रयोजनसमर्था भवन्ति । आरण्यकेषु चित्तिस्तुगित्याद्यनुवाके आह्नाता ये होतृमन्त्राः, तेषु मध्ये पृथिवी होतृत्यस्य चतुर्होतृमन्त्रस्याधिष्ठात्रिदेवता, चतुर्वारमाह्वानेन श्रुत्वा प्रत्युत्तरं दत्तवती । ‘अग्निर्होता’ इत्यस्य पञ्चहोतृमन्त्रस्याधिष्ठात्रिदेवता पञ्चवारमाह्वानेन । ‘वाग्धोता’ इत्यस्य षड्होतृमन्त्रस्याधिष्ठाता षड्वारमाह्वानेन । ‘महाहविर्होता’ इत्यस्य सप्तहोतृमन्त्रस्याधिष्ठाता सप्तवारमाह्वानेन । चित्तिस्तुगित्यस्य दशहोतृमन्त्रस्याधिष्ठाता दशवारमाह्वानेन । चतुर्होतृमन्त्रदेवस्य

शीघ्रप्रत्युत्तरेण परितुष्टः प्रजापतिस्तन्नामैव सर्वेषां व्यवहारो-
 स्त्विति वरन्ददौ । तथा च तच्चाज्ञातं । त्वं वै मे नेदिष्टं ऊतः
 प्रत्यश्रीषीः । त्वयैनानाख्यातार इति । तस्मान्न हैनाऽश्चतुर्हो-
 तार इत्याचक्षत इति । तदेतत् 'चतुर्होतृत्वं', तत्र प्रपञ्चितत्वा-
 दत्र सङ्गृहीतं । यत् तु पञ्चस्वनुवाकेषु होतुः सद्भावात्
 'पञ्चहोतृत्वं', तदत्र प्रपञ्च्यते । चित्तिस्रुगित्यादिमन्त्राणां
 दशहोतृणां मध्ये वाचस्पतिहोतृत्वेनाज्ञातः । वाक्पतिर्होतेति
 तस्मिन्ननुवाके समान्नात् । तथा चतुर्होतृमन्त्रावयवानां
 मध्ये षष्ठिर्विर्होतेत्याज्ञातः । पञ्चहोतृमन्त्रावयवानां मध्ये
 अग्निर्होतेत्याज्ञातः । षड्होतृमन्त्रावयवानां मध्ये वाग्धोतेत्या-
 ज्ञातः । सप्तहोतृमन्त्रावयवानां मध्ये महाहविर्होतेत्याज्ञातः ।
 चतुर्होतृसञ्ज्ञकानां सर्वेषां मन्त्राणामेतदेव पूर्वकाण्डोक्त-
 वरप्रदाने चतुर्होतृत्वं । अत्रोक्तपञ्चविधहोतृसङ्ज्ञावेन पञ्च-
 होतृत्वं च । 'सर्वाहासौ' इत्यादि पुनर्वचनमुपसंहारार्थं ॥

(३) पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रान् प्रशंसति । "एषा वै
 सर्वा विद्या । एतद्भेषजम् । एषा पङ्क्तिः स्वर्गस्य लोकस्याञ्ज-
 सायनिः स्तुतिः ॥ २ ॥ एतान्योध्येत्यच्छदिदर्शं यावत्तरसम् ।
 खरेति । अनपब्रवः सर्वमायुरेति । विन्दते प्रजाम् । राय-
 स्तोषं गौपत्यम् । ब्रह्मवर्चसी भवति" इति । येयं होतृम-
 न्तविद्या 'एषा', एव 'सर्वविद्या', अनयैवापेक्षितस्य फलस्य
 लभ्यत्वात् । 'एतत्' एव मन्त्रजातं, 'भेषजं' सर्वानिष्टनिवारकं ।
 'एषा' विद्या, पञ्चानुवाकरूपत्वात् 'पङ्क्तिः' । सा च 'स्वर्गस्य

लोकस्य', 'अञ्जसायनिः' अनायासेन प्राप्तिहेतुः, अतिमार्गः । 'एतान्' पञ्चानुवाकरूपान् मन्त्रान्, यः पुमान् 'अच्छ-
दिर्देशे' गृहस्थाच्छादकानि कटरूपाणि च्छदीःषि यावति
दूरे न दृश्यन्ते तावति दूरे, अरण्ये गत्वा 'यावत् तरसं' या-
वद्वलमुच्चध्वनिना, 'अध्यैति' अधिकत्वेन प्राप्नोति, गुरुमुखा-
दधीते जपति वेत्यर्थः । स पुमान् 'स्वरेति' स्वर्गं प्राप्नोति ।
'अनपब्रवः' अपकीर्त्तिरहितः, 'सर्वमाचुरेति' प्रजादिकञ्च
लभते, ब्रह्मवर्चसयुक्तश्च 'भवति' । तत्र स्तुतिप्रसङ्गादयं पुरु-
षार्थो जपविधिर्द्रष्टव्यः ॥

(४) पुनरपि तं विधिमनूय प्रशंसति । "एतान्येधैति ।
सृणोत्यात्मानम् । प्रजां पिहन्" इति । 'यः' अयं पुमान्
'एतान्' मन्त्रान्, पूर्वोक्तरीत्या अधीतं, सः स्वात्मानं स्वकी-
यां पुत्रादिप्रजां स्वकीयान् पिहपितामहादींश्च 'सृणोति'
तत्तदपेक्षितफलसम्पदानेन प्रीणयति ॥

(५) पुनरप्येतन्मन्त्रवेदिहपुरुषमुदाहृत्य प्रशंसति । "ए-
तान्वा अरुण औपवेशिर्विदाञ्चकार ॥ ३ ॥ एतैरधिवाद-
मपाजयत् । अथो विश्वं पाप्मानम् । स्वर्थ्यौ । एतान् यो-
धैति । अधिवादं जयति । अथो विश्वं पाप्मानम् । स्वरेति"
इति । उपवेश्यपुत्रः कश्चिन् मुनिः अरुणाख्यः एतान्
मन्त्रान्, 'विदाञ्चकार' अरण्ये गत्वा ध्यानं कृतवान् । स मुनिः
'अधिवादं' स्वस्मादधिकेन पुरुषेण सह विद्याविषये वादं, कृत्वा
स्वयं जितवान् । अपि च सर्वमपि 'पाप्मानं', 'अपाजयत्' वि-

नाशितवान् स्वर्ग्यौ च स्वर्गं च प्राप्तवान्, एवमन्योऽपि यथोक्तं
फलं सर्व्वं प्राप्नोति ॥

(६) एवं वज्रधा मन्त्रान् प्रशस्य तैर्मन्त्रैश्चयनं विधत्ते ।
“एतैरग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः । एतैरायुष्कामः । प्रजापशु-
कामो वा” ॥ ४ ॥ इति । आयुरादिकामोऽस्मिंश्चयनेऽधि-
कारी ॥

(७) कर्मविधाय तदंशरूपानुपधानविशेषान् विधत्ते । “पु-
रस्तादशहोतारमुदञ्चमुपदधाति यावत्पदं । हृदयं यजुषी
पत्न्यौ च । दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारम् । पश्चादुदञ्चं
पञ्चहोतारम् । उत्तरतः प्राञ्चं षष्ठ्यहोतारम् । उपरिष्ठात्
प्राञ्चं सप्तहोतारम् । हृदयं यजूंषि पत्न्यश्च । यथावकाशं
ग्रहान् । यथावकाशं प्रतिग्रहं लोकं पृणाय । सर्वाहास्येता
देवताः प्रोता अभोष्टा भवन्ति ॥ ५ ॥ स देवमग्निं चिनुते”
इति । चितिः सुगित्यादिमन्त्रसङ्गो दशहोता, तन्मन्त्रोपधेया-
पीष्टका दशहोतेत्युच्यते । दशहोतारूपामिष्टकां पूर्व्वस्थां दिशु-
दगपवर्गमुपदध्यात् । सुवर्षं घर्ममित्याद्यनुवाको हृदयसञ्ज्ञकः ।
तेनोपधेयमपीष्टकारूपं हृदयमित्युपदध्यात् । अग्निर्यजुर्भिः स-
वितास्त्रोमैः इन्द्र उक्थामदैरित्याद्यनुवाकोक्ताणि मन्त्राणि
यजुर्नामकानि, तैरुपधेयमपि यजुरित्युच्यते । ते ‘यजुषी’ दे
उपदध्यात् ॥ सेनेन्द्रस्येत्याद्यनुवाकोक्ताः पत्नीसञ्ज्ञकाः, तन्म-
न्त्रैरुपधेया अपि ‘पत्न्यः’ । ते अपि द्वे उपदध्यात् ॥ तदेवं दश-
होतमन्त्रैर्दशेष्टकाः, हृदयमन्त्रैर्ऋका, यजुर्मन्त्राभ्यां देवपत्नी-

मन्त्राभ्यां दे, इत्येतावतीः पूर्वस्थां दिशि 'यावत्पदं' उपदध्यात् ।
 'पदं' उपधानस्थानं, तद्यावत्स्वीकृतं तावत्येव सर्वोपधानमन्त्रभा-
 वयेत् । एतच्च सर्वं बोधाद्यनः स्पष्टमुदाजहार । ब्रह्मचित्तस्य
 प्रसिद्धं क्षेत्रकरणं यथा सावित्रस्तैतावदेव नानात्रलेखा भवन्ति,
 अथ पुरस्तादुदीचीर्दशेष्टका उपदधाति, चित्तिः सूक्तया देव-
 तथाङ्गिरस्त्रुवासीद । चित्तमाज्यतथा देवतथाङ्गिरस्त्रु-
 वासीदेति दशहृदयेष्टकामुपदधाति । सुवर्षं घर्मं परि-
 देवनमित्यनुद्गत्य देवैः समानसोन आत्मा जनानामित्यन्तो
 यजुरिष्टके उपदधात्यग्निर्यजुर्भिस्तथा देवतथाङ्गिरस्त्रुवासीद ।
 सवितास्त्रोमैस्तथा देवतथाङ्गिरस्त्रुवासीदेत्यथ पत्नीष्टके उप-
 दधाति । सेनेन्द्रस्य तथा देवतथाङ्गिरस्त्रुवासीद । सेना
 हृदस्यतेस्तथा देवतथाङ्गिरस्त्रुवासीदेत्येवं पुरस्तादुपधा-
 दक्षिणस्थां दिशि पृथिवी हातेत्यादिभिश्चतुर्द्वादशमन्त्रैश्चतस्र
 दृष्टकानन्तरभाविना हृदयमन्त्रेणैका अनन्तराभ्यां यजुर्भ्यां
 पत्नीभ्यां च द्वे द्वे इत्येवं प्रागपवर्गमुपदध्यात् । प्रतीच्यां दि-
 श्शग्निर्होतेत्यादि चतुर्भिर्मन्त्रैः पञ्चहोतृसञ्ज्ञकैः चतस्र दृष्टकाः
 पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिः हृदययजुःपत्नीमन्त्रैश्चेष्टकाः उदगप-
 वर्गमुपदध्यात् । तदुत्तरस्थां दिशि वाग्घोतेत्यादिभिः षट्हातम-
 न्त्रैः षडिष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिर्हृदययजुःपत्नीमन्त्रैस्त-
 त्तिदृष्टकाश्च प्रागपवर्गमुपदध्यात् । उपरिष्टादित्यनेन मध्य-
 देश उपलक्ष्यते । अन्तरिक्षोपधानयोग्यताभावात् । अत-
 दूर्द्धादिगुह्या मध्यदेशे महाहविर्होतेत्यादिभिः सप्तहोतृसञ्ज्ञकैः

सप्रेष्टकाः पूर्ववत् तदनन्तरभाविभिर्मन्त्रैः हृदययजुःपत्नी-
ष्टकाश्च प्रागपवर्गमुपदध्यात् । एतदेव विवक्षित्वा दक्षिणादि-
चतुर्दिशत्वेन हृदयं यजूंषि पत्यश्चेत्यान्नातं । सर्वेष्वेतेषु
होतृमन्त्रानुवाकेषु अन्तिमभागाः वाचस्पते विधेनामन्त्रित्या-
दयोग्रहमन्त्रास्तैरुपधेयाः, इष्टकाविशेषा अपि ग्रहसञ्ज्ञकाः ।
तान् सर्वान् यथावकाशमुपदध्यात् । देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मयां पूष्णो हस्ताभ्यामित्यनुवाकोक्ताः प्रतिग्रह-
मन्त्राः तैरुपधेयाः, इष्टकाविशेषा अपि प्रतिग्रहाः । लोकं
पृणोति मन्त्रोपधेया इष्टका अपि लोकं 'पूष्णाः', प्रतिग्रहलोकं
पृणाश्च यथावकाशमुपदध्यात् । एवमुपधाने सत्यस्य यजमानस्य
सर्वा अपि तत्तन्मन्त्रोक्ता देवतास्तुष्टा अभोष्टफलप्रदाश्च
भवन्ति । ततोऽयं देवैश्च सहितमग्निं चितवान् भवति ॥

(८) अस्य चयनदेशस्थेयत्तां विधत्ते । “रथसम्मितश्चेतव्यः ।
वज्रो वै रथः । वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यः स्तृणुते । पक्षः
सम्मितश्चेतव्यः । एतावानै रथः । यावत्पक्षः । रथसम्मितमेव
चिनुते” इति । रथस्य यावद्देशोपेक्षितः, तावति देशे चय-
ने सति ‘रथसम्मितो’ रथतुल्यः, अग्निर्भवति, रथो हि वज्रस्य तृ-
तीयंशत्वात् । वज्ररूपरथः तृतीयमिति श्रुतेः । अतः पापरूपं
शत्रुं ‘वज्रेणैव’ हिनस्ति । ‘पक्षः’ शब्देन रथस्यैकभागवर्त्तिचक्रमु-
च्यते । चक्रपरिमिते देशे ‘चेतव्यः’ । न चैवं सति रथसम्मितत्वं वि-
रुध्यते । चक्रं यावदस्ति तावानेव रथस्य मुखोऽंशः । अतश्चक्र-
सम्मितत्वेन रथसम्मित एव भवति ॥

(८) एतस्य चयनस्य कर्मविशेषयोगेन फलविशेषं दर्शयति । “इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति । अथो अग्निष्टोमेन ॥ ६ ॥ अन्तरिक्षमुक्थेन । खरतिरात्रेण । सर्वान् लोकानहीनेन । अथो सत्रेण” इति । एतच्चयनयुक्तेन पशुबन्धाग्निष्टोमयोरन्यतरेण भूलोकजयः । भूमौ विद्यमाना भोगाः प्राप्यन्ते । चयनयुक्तेनोक्थेनान्तरिक्षलोकभोगप्राप्तिः । चयनयुक्तेनातिरात्रेण स्वर्गभोगप्राप्तिः । अहीनसत्रयोरन्यतरेण चयनयुक्तेन सर्व्वकामप्राप्तिः ॥

(१०) चयनस्य दक्षिणां विधत्ते । “वरो दक्षिणा । वरेणैव वरः सृणोति । आत्मा हि वर” इति । ‘वरः’शब्देन गौरभिधीयते । गौर्वै वर इत्यापस्तम्बेनाभिधानात् । सा हि वर इति श्रुतेश्च । एवं सति श्रेष्ठेनैव दक्षिणाद्रव्येण श्रेष्ठं प्रीणयति । श्रेष्ठ ‘आत्मा’, सर्वस्य भोग्यस्य तत्श्रेष्ठत्वात् । ततः स्वात्मानमेव प्रीणयतीत्युक्तं भवति ॥

(११) पचान्तरमाह । “एकविंशतिर्दक्षिणा ददाति । एकविंशो वा इतः स्वर्गा लोकः । प्र स्वर्गं लोकमाप्नोति ॥ ७ ॥ असावादित्य एकविंशः । अमुमेवादित्यमाप्नोति” इति ॥ भूलोकमारभ्य सत्यलोकान्ताः सप्तलोकाः । ते प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभोगेन त्रिविधः । तथा सति सत्यलोको योऽयमुत्तमभोगयुक्तश्चरमः स्वर्गः । सोऽयमधमभूलोकमपेक्ष्यैकविंशतिसङ्ख्यापूरको भवति । अतः सङ्ख्यासाम्यात् प्रकृष्टं स्वर्गमाप्नोति । द्वादशमासाः पञ्चतवस्तथ इमे लोकाः असावा-

दित्य एकविंश इति श्रुतेः । आदित्यस्यैकविंशत्वात् सङ्ख्यासाम्येन तं प्राप्नोति ॥

(१२) पचान्तरं विधत्ते । “शतं ददाति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति” इति । यथा गवामेकविंशत्या स्वर्गादित्यप्राप्तिः । तथा गवां शतेनायुरिन्द्रिययोः प्रतिष्ठितत्वं भवति ॥

(१३) पचान्तरं विधत्ते । “सहस्रं ददाति । सहस्रसम्मितः स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” इति । स्वर्गभोग्यद्रव्याणां वज्रमूल्यत्वात् ‘स्वर्गस्य’ सहस्रसम्मितत्वं । अतः सहस्रदानेन स्वर्गाभिजयः । त एते पचाः शक्त्यनुसारेण विकल्पिताः ॥

(१४) एवं पचान्तरं विधत्ते । “अन्विष्टकं दक्षिणा ददाति । सर्वाणि वयाऽसि ॥ ८ ॥ सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुध्यै” इति । एकैकामिष्टकामन्वित्यर्थे ‘अन्विष्टकं’ इति शब्दः, प्रतीष्टकमेकैका गौर्देया । तासु गोषु ‘सर्वाणि वयाऽसि’ सम्पादनीयानि । वयोविशेषाद्यापस्तम्बेन दर्शिताः । एकहायनप्रसृत्या पञ्चहायनेभ्यो वयाऽसीति । तच्च सर्वभोगप्राप्त्यै तद्वशीकाराय च भवति ॥

(१५) इष्टका सङ्ख्याया सङ्ख्येयानां गवामलाभे पचान्तरद्वयं विधत्ते । “यदि न विन्देत । मन्यानेतावतो दद्यादोदनान्वा । अश्रुते तं कामम् । यस्यै कामायाग्निस्वीयते” इति । यदि दरिद्रो गास्तावतीर्न लभेत । तदा यावत् इष्टकाः ‘एताव-

तः 'मन्यान्' 'आदनान्वा' 'दद्यात्' । चीरादौ द्रवद्रव्ये शक्तुपिष्टमिश्रेण निष्पन्नो 'मन्यः' एतद्दानेनापेक्षितं 'कामं' प्राप्नोति ॥

(१६) वैकल्पिकीं दक्षिणां विधाय नियतां विधत्ते । "पष्ठो-
हीन्वन्तर्वतीं दद्यात् । सा हि सर्वाणि वयाऽसि । सर्वस्याप्त्यै ।
सर्वस्यावरुध्यै" ॥ ८ ॥ इति । 'तु'शब्दे विकल्पनिवृत्त्यर्थः ।
चतुर्वर्षा गौः 'पष्ठोही', सा च 'अन्तर्वती' गर्भिणी । तस्यां
दत्तायां 'सर्वाणि वयाऽसि' दत्तानि भवन्ति । एकहाय-
नादीनां तत्र सम्भवात् । तच्च सर्वस्य भोगस्य प्राप्त्यै वशी-
काराय च भवति ॥

(१७) द्रव्यान्तरं विधत्ते । "हिरण्यं ददाति । हिरण्यज्यो-
तिरेव स्वर्गं लोकमेति" इति । हिरण्यसदृशं ज्योतिर्यस्यासौ
'हिरण्यज्योतिः' । तादृशो भूत्वा 'स्वर्गं' प्राप्नोति ॥

(१८) द्रव्यान्तरं विधत्ते । "वासो ददाति । तेनायुः प्र-
तिरते" इति । वाससो दीर्घत्वादायुर्वृद्धिहेतुत्वं, यदुक्तं बोधा-
यनेन वेदिं विविमीते वेदि तृतीये यजेतेति विज्ञायते । तस्या-
सौमिकं मानमेतावदेव नानासौमिकात् प्रक्रमात् तृतीयांशः,
स प्रक्रमः स्यात्तेन वेदिं विविमीत इति ॥

(१९) तदेतद्विधत्ते । "वेदि तृतीये यजेत । त्रिषत्याहि
देवाः । स सत्यमग्निश्चिनुते" इति । सौमिकवेद्यास्तृतीयेऽंशे
चयनं कृत्वा तत्र 'यजेत', अंशत्रये त्रिसङ्ख्या विद्यते । तथा च
सङ्ख्यायां सत्यमेतदिति देवा विश्वसन्ति । अत एव तत्र तत्रा-

ज्ञायते । त्रिराह । त्रिषत्याहि देवाः इति । त्रिर्क्षयति ।
त्रिषत्याहि देवा इति । तस्मात् तृतीयभागेन सत्या
सहितोऽग्निश्चितो भवति । अग्नौ न किञ्चिदप्यमृतं वैक-
ल्प्यं भवतीत्यर्थः । पूर्वत्रेवमेव लोकं पशुबन्धनेत्यादिना
पशुबन्धाग्निष्टोमादावेतच्चयनमभ्युपगतं, तच्च पशुबन्धपक्ष एव
वेदितृतीयत्वविधानं व्यवस्थापयन्ति । तदेतत्पशुबन्धे ब्रा-
ह्मणं ब्रूयात् । नेतरेषु यज्ञेष्विति । 'तदेतत्' ब्राह्मणं
वेदितृतीयत्वविधिवाक्यं पशुबन्धादितरेष्वग्निष्टोमादिषु न
ब्रूयात् ॥

(२०) यज्ञसभायामागतेभ्यो विद्वद्भ्यो दक्षिणां विधत्ते ।
'यो ह वै चतुर्होतृनुसवनं तर्पयितव्यान् वेद ॥ १० ॥ तृष-
ति प्रजया पशुभिः । उपैनः सोमपीथो नमति । एते वै
चतुर्होतारोऽनुसवनं तर्पयितव्याः । ये ब्राह्मणा बज्रविदः ।
तेभ्यो यदक्षिणा न नयेत् । दुरिष्टः स्यात् । अग्निमस्य
वृज्जीरन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं दद्यात् । खिष्टमेवैतत् क्रि-
यते । नास्याग्निं वृज्जते' ॥ ११ ॥ इति । चतुर्होतृम-
न्त्राणामभिमानिनो देवाः प्रातःसवनादिषु प्रतिसवनं तृप्तिं
प्रापणीया इति 'यो वेद' । स 'प्रजया पशुभिः' च
तृष्यति सोमपानफलमपि 'एनं' 'उपनमति' । के चतु-
र्होतृदेवा इति तदुच्यते । सभायामुपविष्टा, 'बज्रविदः' वेद-
शास्त्राभिज्ञाः, 'ब्राह्मणाः' एव ते चतुर्होतृदेवाः । 'तेभ्यो' दक्षि-
णाया अदाने अनुष्ठितं पशुबन्धाग्निष्टोमादिकर्म 'दुरिष्टं स्यात्' ।

‘अस्य’ यजमानस्य, एतं चितमग्निमपि ते विनाशयेयुः । तस्मात्
स्वकीयश्रद्धानुसारेण दक्षिणायां दत्तायां दोषद्वये न भ-
वतः ॥

(२१) इष्टकानामुपादानद्वयं विधत्ते । “हिरण्येष्टको
भवति । यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं यज्ञपुरुषा सन्धितम् । तेजो
हिरण्यम्” इति । हिरण्येन निर्मिता इष्टका यस्याग्नेः सोऽयं
‘हिरण्येष्टकः’ । त्रिष्वङ्गुलिपर्वसूक्तमयमङ्गुलिपर्वयावद्भवति
तावदिष्टकायाः परिमाणं । तच्च यज्ञपुरुषस्य पर्वणा सदृशं
भवति । ‘हिरण्यं’ च तेजोरूपत्वात् प्रशस्तं ॥

(२२) तस्य हिरण्यस्यालाभे घृतेनाक्ताः शर्करा विधत्ते ।
“यदि हिरण्यं न विन्देत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् । तेजो
घृतम् । स तेजसमेवाग्निं चिनुते” इति । घृतस्य तेजो-
रूपत्वात् तेनाक्तानां शर्कराणामुपधाने चितोऽग्निः स ‘तेजो’
भवति ॥

(२३) अथ विकल्पितं चयनाङ्गं विधत्ते । “अग्निं चित्वा
सौत्रामण्या यजेत मैत्रावरुणा वा । वीर्येण वा एष व्यूध्य-
ते । सोऽग्निं चिनुते ॥ यावदेव वीर्यम् । तदस्मिन् दधाति”
इति । सौत्रामणीसंहितायां स्वादीं लेत्यनुवाकेन ब्राह्मणे लि-
ङ्गस्य सुषुवाणस्य यत्तिषु यूपेष्वित्यनुवाकाभ्यां च विहिता ।
सेयमत्र चयनादूर्ध्वमङ्गुलेनानुष्ठेया यद्वा मैत्रावरुणा मित्रा
तदङ्गुलेनानुष्ठेया तदनुष्ठानेन यद्वीर्यं चयनेन विनष्टं तत् पुनः
ब्रह्मादितं भवति ॥

(२४) चातुर्होत्रचयन तद्देवनयोः फलं दर्शयति । “ब्रह्म-
णः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । एतासामेव देवतानां
सायुज्यम् । सार्ष्टितां समानलोकतामाप्नोति । य एतमग्निं
चिनुते । य उ चैनमेवं वेद” इति । ब्रह्म वै चतुर्होतार इति
चतुर्होतृमन्त्राणां ब्रह्मत्वाभिधानात् । तदीयचयनेन ‘ब्रह्मणः’
चतुर्मुखस्य, ‘सायुज्यं’ तादात्म्यं, ‘सलोकतां’ एकलोकनिवासं, वा
प्राप्नोति । तथा ‘एतासां’ तत्तन्मन्त्रोक्तानां तत्तदभिमानिनां
‘देवतानां’ तादात्म्यं, समानैश्वर्यं, ‘समानलोकतां’, वा ‘प्रा-
प्नोति’ । अत्र अङ्गादितारतम्येन फलस्य विविधत्वं ॥

(२५) चतुर्होत्रचयनस्याङ्गविधायकं ब्राह्मणं सावित्र ना-
चिकेतयोरिति दिशति । “एतदेव सावित्रे ब्राह्मणम् । अयो
नाचिकेत” इति ॥ १२ ॥ अत्र भीमांसाप्रथमाध्यायस्य चतुर्थ-
पादे चिन्तितम् ।

शर्करा उपधत्तेऽक्तास्तेजो वै घृतमत्र किम् ।

तैलादिनाञ्जिता अक्ताघृतेनैवाथ वाञ्जनम् ॥

तैलादिनापि मुख्यत्वादसञ्जातविरोधनात् ।

अप्रामाण्यत्वतश्चास्य विधेर्वादाद्वलिततः ॥

सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ न हि ।

घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात् सन्दिग्धनिर्णयात् ॥

अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी ।

बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमर्थादधिम् ॥

अकारः शर्करा उपदधाति । तेजो वै घृतं इति श्रूयते ।

वृत्तिकामिश्राः चुद्रपाषाणाः 'शर्कराः' । तास्य घृततैल-
 वसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः । कुतः अञ्जनसाधन-
 सामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषस्य बोधकादर्थवादात्
 प्रबलत्वात् । तत् प्राबल्ये च मुख्यत्वादयस्त्वयो हेतवः, स्वार्थ-
 तयाविधेर्मुख्यत्वं, प्रथमश्रुतत्वाच्चासञ्ज्ञातविरोधित्वं, अनधिग-
 तार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थत्वं । अर्थवादस्तु विधिस्तावकत्वादमुख्यः,
 चरमश्रुतत्वात् सञ्ज्ञातविरोधीज्ञानार्थानुवादित्वात् प्राप्तार्थ-
 र्थात् तस्माद्येनकेनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते ब्रूमः विधिवाक्येन कि-
 मञ्जनसाधनसामान्यं विधीयते । तद्विशेषो वा नाद्यः सामान्य-
 स्थाननुष्ठेयत्वात् । न द्वितीयः अक्ताः शर्करा इत्यत्र घृततै-
 लादिविशेषवाचकशब्दाभावात् । ततः, उक्तरीत्या प्रबलमपि
 विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्यविशेषसन्देहजनकतया निर्णयहेतुमर्थ-
 वादमपेक्षते । ननु तेन सह विरुध्यते । अर्थवादेऽपि घृतस्य
 विधिर्नास्ति, इति चेत् न विधेरुन्नेयत्वात् । तेजो वै घृतमित्येवं
 तेजस्तेन ख्यमानत्वाद्विधेयत्वं गम्यते । यत् सुयते तद्विधीयते
 इतिन्यायात् तेन च विधेयत्वेन विधायकः शब्दः कल्प्यते ।
 घृतेनाक्ता इति तस्माद्घृतेनैवाञ्जनं ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

(१) पञ्चमे चातुर्होत्रचयनमभिहितं । उत्तरेषु चतुर्व्यनु-
वाकेषु विश्वसृज्यनमभिधीयते । तच्च बोधायनेन स्पष्टमभि-
हितं । अथ वैश्वसृज्यस्य प्रसिद्धं क्षेत्रकरणं यथा सावित्रस्यैता-
वदेवानाना तिस्रो लेखा भवन्ति । अथान्तिमायां लेखायामुप-
दधाति, यच्चामृतं यच्च मर्त्यमित्यष्टादशेति । ते एते मन्त्राः ष-
ष्ठानुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “यच्चामृतं यच्च
मर्त्यम् । यच्च प्राणिति यच्च न । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप
कामदुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिर-
स्वद्भुवासीद” इति । लोके यदमृतं विनाशरहितं वस्तु ‘यच्चा-
मृतं’, ‘यच्च मर्त्यं’ विनाशरं, ‘यच्च’ आशोपेतं, जङ्गमं, यदपिश्वा-
सरहितं स्थावरं, ता, अमृतादिरूपाः, ‘सर्वाः’ अपि ‘कामदुघाः’
स्वापेक्षितफलस्य दोहयित्रीः, ‘इष्टकाः कृत्वा’ इह क्षेत्रेऽहमुपदधे ।
हे इष्टके त्वं, तेन ऋषिणा, मन्त्रदर्शिना, तेन च ब्रह्मणा, मन्त्रेण
‘तथा’ त्वदभिमानिन्या ‘देवतया अङ्गिरस्वत्’ अङ्गिरोभि-
रिवोपहितासती, स्थिरोपविश ॥

(२) अथ द्वितीयमन्त्रमाह । “सर्वाः स्त्रियः सर्वान् पुं-
सः । सर्वं न स्त्रीपुमञ्च यत् । सर्वास्ताः” इति । न ‘स्त्रीपुमं’
स्त्रीपुरुषविलक्षणं नपुंसकं व्यक्तित्रयरूपास्ताः सर्वा इष्टकाः
कृत्वेत्यादिकमनुष्यते । एवमुत्तरनापि द्रष्टव्यं ॥

(३) अथ तृतीयमन्त्रमाह । “यावन्तः पाशस्यो भूमेः ॥ १ ॥

सङ्ख्याता देवमायया । सर्वास्ताः” इति । ‘पा०सवः’ परमाणवः ।
ते च मनुष्यादिभिः सङ्ख्यातुमशक्यत्वात् ‘देवमायया’ परमेश्व-
रशक्त्या दुर्घटकारिण्या, ‘सङ्ख्याता’ यावन्तो भवन्ति, ताः सर्वा
इत्यादि पूर्ववत् ॥

(४) अथ चतुर्थमाह । “यावन्त ऊषाः पशूनाम् । पृथिव्यां
पुष्टिर्हिताः । सर्वास्ताः” इति । ‘पशूनां’ गवादीनां पुष्टिका-
रित्वेन पुष्टिरूपाः । ‘पृथिव्यां हिताः’ अवस्थिताः । ‘ऊषाः’
चारमृद्विशेषा, ‘यावन्तः’ सन्ति ताः सर्वा इत्यादि ॥

(५) अथ पञ्चममाह । “यावतीः सिकताः सर्वाः । अ-
सन्तश्च या अतिताः । सर्वास्ताः” इति । जलमध्ये भूम्यां वा
अवस्थिताः ‘सिकताः’ ॥

(६) अथ षष्ठमाह । “यावतीः शर्कराः धृत्यै । अस्यां पृ-
थिव्यामधि ॥ २ ॥ सर्वास्ताः” इति । दार्ढ्यार्थं ‘पृथिव्यां’ उप-
र्यवस्थिताः क्षुद्रपाषाणाः ॥

(७) अथ सप्तममाह । “यावन्तोऽश्मानोऽस्यां पृथिव्याम् ।
प्रतिष्ठासु प्रतिष्ठिताः । सर्वास्ताः” इति । भूमेरुपरि ‘प्रति-
ष्ठासु’ दृढस्थलीषु अवस्थिताः ‘अश्मानः’ प्रौढाः पाषाणाः ॥

(८) अथाष्टममाह । “यावतीर्वीरुधः सर्वाः । विष्ठिताः
पृथिवीमनु । सर्वास्ताः” इति । ‘पृथिवीमनु’ प्राप्य तत्र तत्र
विशेषेणावस्थिता ‘वीरुधः’ वल्यः ॥

(९) अथ नवममाह । “यावतीरोषधीः सर्वाः । विष्ठिताः
पृथिवीमनु । सर्वास्ताः” इति ॥ ३ ॥ ‘ओषधीः’ प्रीक्षादयः ॥

(१०) अथ दशममाह । “यावन्तो वनस्यतयः । अस्मां
पृथिव्यामधि । सर्वास्ताः” इति । ‘वनस्यतयः’ अश्वत्थपनसा-
दयः ॥

(११) अथैकादशमाह । “यावन्तो ग्राम्याः पशवः सर्वे ।
आरण्याश्च ये । सर्वास्ता” इति । गवाश्चादयः ‘ग्राम्याः’ उष्ट्रा-
दयः ‘आरण्याः’ ॥

(१२) अथ द्वादशमाह । “ये द्विपादस्तुष्यादः । अपाद
उदरसर्पिणः । सर्वास्ताः” इति । ‘द्विपादः’ मनुष्याः पक्षिणश्च ।
‘चतुष्पादः’ गवादयः । पादरहिता, उदरेणैव गच्छन्तः । सर्प-
जल्लुकादयः ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह । “यावदाञ्जनमुच्यते ॥ ४ ॥ दे-
वत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ता” इति । ‘देवत्रा’ देवेषु चक्षुषि
प्रक्षेपणीयं ‘आञ्जनं’ यावत्, ‘उच्यते’ । यदपि ‘मानुषं’ मनु-
ष्यैः प्रक्षेपणीयं, त्रिककुत् पर्वतादिजन्यं ‘आञ्जनं’ ॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह । “यावत् कृष्णाय सः सर्वम् ।
देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ता” इति । ‘देवत्रा’ देवलोके
कृष्णवर्णेनायसा निर्मितमायुधादि ‘मानुषं’ च, कुठार-
रादि ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । “यावत्लोहाय सः सर्वम् । दे-
वत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः” इति । ‘लोहाय सः’ ताम्रज-
पात्रं ॥

(१६) अथ षोडशमाह । “सर्वं सीसं सर्वं त्रपु । देवत्रा

यच्च मानुषम् ॥ ५ ॥ सर्वास्ताः” इति । ‘सीसं’ ‘त्रपु’, च, तार-
तम्येन चैकवर्णं लोहद्वयं ॥

(१७) अथ सप्तदशमाह । “सर्व्वं हिरण्यं रजतम् ।
देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः” इति । हिरण्यं द्विविधं श्वेतं
पीतञ्च । तत्र श्वेतं ‘रजतं’ पीतं ‘सुवर्णं’ ॥

(१८) अथाष्टादशमाह । “सर्व्वं सुवर्णं हरितम् ।
देवत्रा यच्च मानुषम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप काम-
दुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिरस्वहु-
वासीद” इति ॥ ६ ॥ ‘हरितं’ पीतं । पीतं हिरण्यं अत एव
मनोहरत्वात् ‘सुवर्णं’ । तच्च देवलोकगतं । मनुष्यलोकगतं च
यद्यदस्ति । ताः सर्वाः ‘कामदुघाः’ कृत्वा, उपदधे । सर्व्व-
जानुषङ्गद्योतनार्थं पुनः पाठः ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

(१) षष्ठे तिसृषु लेखास्तत्तमलेखायामुपधानार्था मन्वा
उक्ताः । मध्यमलेखायामुपधानार्था मन्वाः सप्तमेऽभिधीयन्ते ।
यदुक्तं बोधायनेन । अथाभ्यन्तरायां लेखायामुपदधाति ।
सर्वा दिशो दिक्ष्विति पञ्चदशेति । तत्र प्रथममन्त्रमाह ।
सर्वा दिशो दिक्षु । यच्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ता इष्ट-
काः कृत्वा । उप कामदुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा ।
तथा देवतयाङ्गिरस्वहुवासीद” इति । या प्राच्यादिदिशः

सन्ति । यच्च तासु दिव्यन्तर्भूतं पर्वतादिकं स्तैर्येणावस्थितं ।
सर्वास्ता इष्टकाः, इत्यादि पूर्ववत् ॥

(२) अथ द्वितीयमाह । “अन्तरिक्षञ्च केवलम् । यच्चा-
स्मिन्नन्तराहितम् । सर्वास्ता” इति । यत् ‘अन्तरिक्षं’, केवलं,
अवकाशरूपं ‘यच्चास्मिन्नन्तरिक्षे’ मध्ये स्थितं विमानादिकं,
सर्वास्ता इत्यादि ॥

(३) अथ तृतीयमाह । “आन्तरिक्षाश्च याः प्रजाः ॥१॥
गन्धर्वाप्सरसश्च ये । सर्वास्ताः” इति । अन्तरिक्षेऽवस्थिता ‘आ-
न्तरिक्षाः’, तासु प्रजासु मुख्या ‘गन्धर्वाप्सरसः’ ॥

(४) अथ चतुर्थमाह । “सर्वानुदारान्त्सलिलान् । अ-
न्तरिक्षे प्रतिष्ठितान् । सर्वास्ताः” इति । ‘उदारान्’ अति-
बहुलान् ‘सलिलान्’ जलभेदान् । ‘अन्तरिक्षे प्रतिष्ठितान्’
मेघमध्येऽवस्थितान् ॥

(५) अथ पञ्चममाह । “सर्वानुदारान्त्सलिलान् । स्या-
वराः प्रोथ्याश्च ये । सर्वास्ताः” इति । वृष्टिरूपा बहुला
जलविशेषाः अत्रोच्यन्ते । ‘स्यावराः’ स्थिरत्वेन वृक्षाद्यबिन्दा-
दिरूपेणावस्थिताः आपः । ‘प्रोथ्याः’ वायुना चलन्त्य आपः ॥

(६) अथ षष्ठमाह । “सर्वान् धुनिः सर्वान् ध्वंसान् ।
हिमो यच्च शीयते ॥ २ ॥ सर्वास्ताः” इति । ‘धुनिः’ अत्रा-
काशगङ्गा, ‘ध्वंसा’ वाय्वादिकृता जलशेषः, हिमवत्पर्वतारि-
हिमशब्दवाच्यो जलघनः, ‘शीयते’ अधःपतति ॥

(७) अथ सप्तममाह । “सर्वान्मरीचोन्वितान् । नीहा-

रो चक्षुः शीयते । सर्वास्ताः” इति । अन्तरिक्षसञ्चारिणः सूर्य-
रश्मयः ‘मरीचयः’, घनीभावरहितो जलपरमाणुसमूहोऽधः-
पतः ‘नीहारः’ ॥

(८) अथाष्टममाह । “सर्वा विद्युतः सर्वान्त्स्नयिन्नुन् ।
द्वादिनीर्यश्च शीयते । सर्वास्ताः” इति । ‘विद्युतः’ चञ्चलप्रभाः,
‘त्स्नयिन्नुन्’ मेघाः, ‘द्वादिन्यः’ गर्जनानि, यदपि ‘शीयते’
अग्न्यादिरूपेणाधःपतति ॥

(९) अथ नवममाह । “सर्वाः स्रवन्तीः सरितः । सर्व-
मपु चरञ्च यत् । सर्वास्ताः” इति ॥ ३ ॥ ‘स्रवन्तीः’ ‘स-
रितः’ गोदावर्यादयः । ‘अपु चरं’ मत्स्यादिकं ॥

(१०) अथ दशममाह । “याश्च कूप्या याश्च नाद्याः स-
मुद्रिचाः । याश्च वैशन्तीरुतप्रासचीर्याः । सर्वास्ताः” इति ।
कूपे नद्यां समुद्रे वैशन्ते चावस्थिता आपः । कूप्याद्याः ‘प्रास-
चीः’ प्रकर्षेण समन्तादन्त्येन्यं समवेता आपः ॥

(११) अथैकादशमाह । “ये चोत्तिष्ठन्ति जीमूताः । याश्च
वर्षन्ति वृष्टयः । सर्वास्ताः” इति । ‘जीमूता’ मेघाः, ‘उत्ति-
ष्ठन्ति’ ऊर्द्धं घनीभूतास्तिष्ठन्ति, ‘वृष्टयो वर्षन्ति’ भूमौपतन्ति ॥

(१२) अथ द्वादशमाह । “तपस्तेज आकाशम् । यच्चा-
काशे प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः” इति । ‘तपः’ सन्तापः, ‘तेजः’
प्रकाशः, ‘आकाशं’ अवकाशः, यदप्यन्यदन्धकारादिकं, ‘आकाशे
प्रतिष्ठितं’ ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह । “वायुं वयांसि सर्वाणि ॥ ४ ॥

अन्तरिक्षचरञ्च यत् । सर्वास्ताः” इति । यो ‘वायुः’ ये च सर्वे पक्षिणः । ‘यच्च’ अन्यद्यचराक्षसादिकं ‘अन्तरिक्षचरं’ ॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह । “अग्निः सूर्यं चन्द्रम् । मित्रं वरुणं भगम् । सर्वास्ताः” इति । अग्न्यादयः देवताविशेषाः ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । “सत्यः अद्भ्यः तपो दमम् । नाम रूपञ्च भूतानाम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” इति ॥ ५ ॥ ‘भूतानां’ प्राणिनां सम्बन्धोनि सत्यवचनादीनि ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

(१) सप्तमे मध्यमलेखायामुपधानमन्त्रा उक्ताः । तदभ्यन्तरलेखायां उपधानमन्त्रा अष्टमेऽभिधीयन्ते । यदुक्तं बोधायनेन । अथाभ्यन्तरलेखायामुपदधाति सर्वान् दिवः सर्वान् देवान् दिवि इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “सर्वान् दिवः सर्वान् देवान् दिवि । यच्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदुघा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्भुवासीद” इति । कृत्स्नमपिष्टुलोकं तस्मिन्नावस्थितान् ‘सर्वान्’ अपि ‘देवान्’ अन्यदपि तस्य लोकस्यान्तर्विद्यमानं स्थिरत्वेन स्थितं, ‘सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा’ इति पूर्ववत् ॥

(२) अथ द्वितीयमाह । “यावतीस्तारकाः सर्वाः । वितता रोचने दिवि । सर्वास्ताः” इति । ‘दिवि’ द्युलोके ‘रोचने’ प्रकाशमाने, तत्तन्मण्डले यावत्यः ‘तारकाः’ ‘वितताः’ सन्ति ॥

(३) अथ तृतीयमाह । “अथो यजूंषि सामानि ॥ १ ॥ अथर्वाङ्गिरसश्च ये । सर्वास्ताः” इति । अथर्वणा अङ्गिरसा च महर्षिणा दृष्टाः मन्त्राः चतुर्थवेदे समाज्ज्ञाताः ‘अथर्वाङ्गिरसः’ ॥

(४) चतुर्थमाह । “इतिहासपुराणञ्च । सर्वदेवजनाश्च ये । सर्वास्ताः” इति । ‘इतिहासः’ भारतादिः । ‘पुराणं’ ब्राह्मेत्यादि । सर्व्वेष्वेव देवाकारा मनुष्याकाराश्च ‘सर्व्वदेवजनाः’ ॥

(५) अथ पञ्चममाह । “ये च लोका ये चालोकाः । अन्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः” इति । ‘लोकाः’ प्राणिनिवासस्थानविशेषाः भूरादयो लोकाः । ‘अलोकाः’ प्राणिनिवासरहिताः लोकालोकपर्वताद्वहिर्देशाः । यदपि लोकेष्वन्तर्विद्यमानस्यैर्ष्येणावस्थितं ॥

(६) अथ षष्ठमाह । “यच्च ब्रह्म यच्चाब्रह्म । अन्तर्ब्रह्मन् प्रतिष्ठितम् ॥ २ ॥ सर्वास्ताः” इति । ‘ब्रह्म’ वेदः । ‘अब्रह्म’ पौरुषेय-मन्याः । ‘अन्तर्ब्रह्मन्’ च इदं मध्ये ‘प्रतिष्ठितं’ कर्मज्ञानञ्च ॥

(७) अथ सप्तममाह । “अहोरात्राणि सर्वाणि । अर्द्धमासाश्च केवलानि । सर्वास्ताः” इति । मासरूपेण सङ्कीर्ण-

तान् भवन्ति । किन्तु शुक्ल कृष्णपञ्चरूपेण विस्लेषाकारा ये ते
'केवलाः' 'अर्द्धमासाः' ॥

(८) अथाष्टममाह । "सर्वानृतान्त्वर्णान्मासान् । संवत्सरश्च
केवलम् । सर्वास्ताः" इति । युगरूपेण सङ्कीर्णभावं अप्राप्य प्रभ-
वविभवादि विस्लेषाकारेणैव विवक्षितः । केवलः संवत्सरः ॥

(९) अथ नवममाह । "सर्वं भूतं सर्वं भव्यम् । य-
च्चातोऽधिभविष्यति । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप कामदु-
घा दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा देवतयाङ्गिरस्वद्व-
वासीद्" इति ॥ ३ ॥ 'भूतं' अतीतं, 'भव्यं' वर्त्तमानं, 'अतः'
उभयस्मात्, 'अधि' उपरि, 'यद्भविष्यति' त्रिविधकालवर्त्तिजग-
द्रूपाः, ताः सर्वाः 'कामदुघा' 'इष्टकाः' कृत्वा उपदधे इष्टके
'तेनर्षिणा' मन्त्रदर्शिना, 'तेन ब्रह्मणा' मन्त्रेण तथा त्व-
दभिमानिन्या 'देवतया' उपहिता त्वमङ्गिरोभिः उपहिते
च निस्सला अत्र तिष्ठ ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

(१) अभ्यन्तरलेखाया मुपधानार्था मन्त्रा अष्टमेऽभिहिताः ।
नवमे ब्रह्मणा पठनीया मन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं बोधाद्यनेन ।
दक्षिणाकाले ब्रह्मासदस्यासीनो वैश्वसृजं व्याचष्टे चर्चां प्राची-
महतोदिगुच्यते इति ऋचुपचोऽर्द्धर्चशो ब्राह्मणे वाक्यशस्त्रा

अध्वर्युः प्रतिगृणात्येवं ब्रह्मन् । अतं ब्रह्मन् सत्यं ब्रह्मन् इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “अथां प्राची महती दिगुच्यते । दक्षिणामाङ्गर्थजुषामपाराम् । अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीची । सामामुदीची महती दिगुच्यते” इति । अङ्गभिमानिदेवतानां प्राचीदिक्प्रियेत्यभिज्ञैः ‘उच्यते’, अत एव सा दिक् ‘महती’ । यजुरभिमानिदेवतानां दक्षिणादिक्प्रिया, सा च पाररहिता अतिविस्तीर्णा । अथर्वाङ्गिरोनामकद्विविधमन्त्राभिमानिदेवतानां प्रतीचीदिक्प्रिया । सामाभिमानिदेवतानां उदीचीदिक्प्रिया, सा च ‘महती’ गुणैरभ्यधिका । एताश्चतुर्वेदाभिमानिदेवता आदित्यस्य प्राच्यादिदिक्स्ववस्थाय सेवन्ते । एतच्छब्दोऽगाश्रमौ वा आदित्यो देवो मध्वित्यस्यां मधुविद्यायां बज्रप्रपञ्चेनामनन्ति ॥

(२) अथ द्वितीयमाह । “अङ्गिभिः पूर्वोक्ते दिवि देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अङ्गः । सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरग्न्यास्तिभिरेति सूर्यः” इति । ‘दिवि’ वर्त्तमान आदित्यो देवः, ‘पूर्वोक्ते’ काले अङ्गदेवताभिः सह गच्छति । ‘अङ्गः’ मध्यमे भागे यजुर्वेद देवतायाः समीपे अवतिष्ठते । ‘अस्तमयकाले’ सामवेददेवतया पूज्यते । तदेवं त्रिभिर्वेदैरभिभुक्तः ‘सूर्यः’ सर्वदा गच्छति ॥

(३) अथ तृतीयमाह । “अङ्गभ्यो जाताः सर्वशो मूर्त्तिमाङ्गः । सर्वा गतिर्याजुषी हैव शश्वत् ॥ १ ॥ सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत् । सर्वं हेदं ब्रह्मणा हैव सृष्टम्” इति ।

या या 'मूर्तिः' अस्यादित्यस्य वा देवतान्तरस्य वा तां सर्वाम-
प्यभिज्ञा 'ऋग्भिः' समुत्पन्नां 'आहुः' । या या 'गतिः' देवानां
विद्यते सा 'शश्वत्' सर्वदेव, 'यजुषी' 'हैव' यजुषैव सत्यादिता ।
यद्यत् 'तेजः' देवेषु विद्यते तत् 'सर्व' 'शश्वत्' सर्वदा 'साम-
रूप्यं' ह सामैव निरूपणीयं । तदेवं सर्वमपीदं देवव्यवहारजातं
'ब्रह्मणा' 'हैव' देवेनैव 'सृष्टं' ॥

(४) अथ चतुर्थमाह । "ऋग्भ्यो जातं वैश्वं वर्षमाहुः ।
यजुर्वेदं चत्रियस्याहुर्द्यौनिम् । सामवेदो ब्राह्मणानां प्रसृतिः ।
पूर्वं पूर्वभ्यो वच एतदूचुः" इति । यथा देव व्यवहारस्य
सर्वस्य हि वेदत्रयमेव कारणं । एवं मनुष्यव्यवहारस्यापि इति
'एतद्' 'वचः' 'पूर्वं' सृष्ट्यादादुत्पन्ना महर्षयः । 'पूर्वभ्यः' तदा-
नीन्तनेभ्यः स्वशिष्येभ्य 'ऊचुः' ॥

(५) अथ पञ्चममाह । "आदर्शमग्निं चिन्वानाः । पूर्व-
विश्वसृजोऽमृताः । शतं वर्षसहस्राणि । दीक्षिताः सत्रमाम-
त" इति ॥ २ ॥ सर्वतो दर्शनीयं महाग्निं 'चिन्वानाः' पूर्व-
कल्पवर्त्तिनो वर्त्तमानस्य विश्वस्य स्रष्टारः, 'अमृता' देवाः, 'दी-
क्षिताः' सन्तः लक्षसङ्ख्याकान् संवत्सरान् सत्रमन्वतिष्ठन् ॥

(६) अथ षष्ठमाह । "तप आसीद्गृहपतिः । ब्रह्म ब्रह्मा-
भवत् स्वयम् । सत्यं ह हेतैषामासीत् । यद्विश्वसृज आस-
त" इति । 'तप' आदि शब्दाः तदभिमानिदेवतावाचकाः ।
तस्मिन् विश्वसृजां सत्रे तपः 'गृहपतिः' यजमानेषु मुख्यः
'आसीत्' । 'ब्रह्म'मन्त्रजातं ब्रह्माख्यच्छलिग् 'आसीत्' । 'यत्'

सत्यवदनं 'विश्वसृजः' अनुष्ठितवन्तः । तदेव 'सत्यं' एषां विश्व-
सृजां होत्राख्यच्छतिग् आसीत् ॥

(७) अथ सप्तममाह । "अमृतमेभ्य उदगायत् । सहस्रं
परिवत्सरान् । भूतं ह प्रस्तोतैषामासीत् । भविष्यत् प्रति
चाहरत्" इति । यदेतत् 'अमृतं' देवैः पेयं पीयूषं तदेतत्
'एभ्यः' विश्वसृज्यः सहस्रं, स्रज्याकान् 'परिवत्सरान्', उद्गाता-
भूत्वा औद्गात्रमकरोत् । यत् 'भूतं' अतीतकालस्वरूपं, तत्
'एषां' विश्वसृजां प्रस्तोत्राख्यच्छतिग् 'आसीत्' । यत् तु
'भविष्यत्' कालरूपं तत् प्रतिहर्ता भूत्वा प्रतिहरणाख्य-
सामांशगानरूपं कर्म अकरोत् ॥

(८) अथाष्टममाह । "प्राणो अर्ध्वर्युरभवत् । इदं-सर्वं
सिषासताम् ॥ ३ ॥ अपानो विद्वानावृतः । प्रतिप्रातिष्ठदध्वरे"
इति । 'इदं' 'सर्वं' दृक्त्वमेतत् सत्रं 'सिषासतां' अन्तर्पर्यन्तं
कर्तुमिच्छतां विश्वसृजां, 'प्राणः' वायुरेव 'अर्ध्वर्युरभवत्' ।
योऽयं 'अपान' वायुः, 'विद्वान्' प्रयोगाभिज्ञः, सोऽयं 'आवृतः'
साकल्येन आर्त्विज्यार्थं वृतः सन्, 'अध्वरे' सोमयागे, स्वयं प्रति-
प्रस्थाता भूत्वा 'प्रतिप्रातिष्ठत्' प्रतिप्रस्थातृकर्म अकरोत् ॥

(९) अथ नवममाह । "आर्त्तवा उपगातारः । सद-
स्या चतवोऽभवन् । अर्द्धमासाश्च मासाश्च । चमसाध्वर्यवोऽभ-
वन्" इति । 'आर्त्तवाः' तत्तद्वृत्तुयोग्याः पदार्थाः 'उप-
गातारः' 'अभवन्' । सामगेषु गायत्सु तदुत्साहार्थं हो इति
शब्दमुच्चारयन्तः 'उपगातारः', ये तु वसन्तादयः 'चतवः', ते

‘सदस्याः’ यज्ञसदस्यवस्थिता बहुविधाब्राह्मणाः कर्मापदेष्टारः,
‘अभवन्’ । चतुर्विंशति ‘अर्हमासा’ कारणात्तस्मात्तस्मैर्ज्ञातारः
‘चमसाध्वर्यु’सञ्ज्ञका ‘अभवन्’ ॥

(१०) अथ दशममाह । “अश्वः सद्रुह्यणस्तेजः । अच्चावाको-
ऽभवद्यशः । अतमेषां प्रशास्त्रासीत् । यदिश्वसृज आसत्” इति ।
॥ ४ ॥ विश्वसृजां यत् ‘तेजः’ तद्ब्राह्मणाच्छंखाख्यश्चत्विभूत्वा
ब्रह्मसम्बन्धिशास्त्राणि ‘अशंसत्’ । विश्वसृजां सम्बन्धि यत् ‘यशः’,
तत् ‘अच्चावाकाख्यश्चत्विग्’ ‘आसीत्’ । विश्वसृजां सम्बन्धियदृ-
ताख्यं मानसं यथार्थचिन्तनं तदेषाम्त्विजां प्रशास्त्राख्य-
श्चत्विग् ‘आसीत्’ ॥

(११) अथैकादशमाह । “ऊर्धाजानमुदवहत् । ध्रुवगोपः
सहोऽभवत् । ओजोभ्यष्टौ द्वावणः । यदिश्वसृज आसत्” इति ।
या इयं ‘ऊर्ग्’ विश्वसृजां सम्बन्धोरसः, सोऽयं ‘राजानमुदवहत्’
आसन्दीरूपेण सोममूर्द्धं धृतवान् । यदेषां ‘सहः’ बलं तत्
‘ध्रुवगोपनामकः’ भूत्वा ध्रुवाख्यग्रहस्य रचकः ‘अभवत्’ । ‘विश्व-
सृजः’ ‘यदोजः’ सामर्थ्यं ‘आसत्’ सम्यादितवन्तः तत् ‘ओजः’
द्यावणस्तदाख्यश्चत्विभूत्वा अभिषवहेतूनां द्यावणस्तुतिमकरोत् ॥

(१२) अथ द्वादशमाह । “अपचितिः पोत्रीयामयजत् ।
नेष्ट्रीयामयजत्त्विषिः । आग्नीध्रादिदुषी सत्यम् । अद्धा ह्रैवा-
यजत्स्वयम्” इति । येयं विश्वसृजां ‘अपचितिः’ पूजा सेयं
पोत्राख्यश्चत्विग्भूत्वा पोतसम्बन्धिनां याज्यां पठितवान् । या च
विश्वसृजां ‘त्विषिः’ दीप्तिः, सेयं नेष्ट्राख्यश्चत्विग्भूत्वा नेष्टृस-

स्वन्धिनीं याज्यामपठत् । या विश्वसृजां 'अद्भ्या' सा 'स्वस्र'
~~आग्नीध्यान्नाज्यनिष्पन्ना~~ 'आग्नीध्यात्' निमित्तभूतात् यत्
 'सत्यं' अवश्यानुष्ठेयं कर्म तत् 'विदुषी' सन्ती 'अयजत्'
 याज्यामपठत् ॥

(१३) अथ त्रयोदशमाह । "इरा पत्नी विश्वसृजाम् । आ-
 कूतिरपिनड्विः ॥ ५ ॥ इध्मं ह चुच्चैभ्य उभे । दृष्ट्या चा-
 वहतामुभे" इति । येयं 'इरा' अन्नभूता सेयं 'विश्वसृजां' 'पत्नी'
 बभूव । येयं 'आकूतिः' एषां सङ्कल्परूपा सेयं 'द्विः' 'अपिनट्'
 दासीभूता पेषणमकरोत् । या 'चुत्' या च 'दृष्ट्या' ते उभे
 उग्ररूपे सत्यौ 'इध्मं' 'आहवतां' भारेण समानीतवत्यौ ॥

(१४) अथ चतुर्दशमाह । "वागेष्वाः सुब्रह्मण्यासीत् ।
 छन्दोयोगान् विजानती । कल्पतन्त्राणि तन्वानाहः । स-
 स्थांश्च सर्वशः" इति । येयं 'एषां' विश्वसृजां 'वाक्' सेयं सुब्रह्म-
 ण्याख्या देवता 'आसीत्', तदुपलक्षितः सुब्रह्मण्याख्यश्चलिग् अपि
 'आसीत्' । कीदृशी 'सुब्रह्मण्या' । 'छन्दोयोगान्' 'विजानती',
 गायत्र्यादिछन्दसां सम्बन्धिशिषेणान् विजानती, तथा 'कल्प-
 तन्त्राणि' कल्पेषु प्रोक्तान् प्रयोगविशेषान्, 'अहः' 'संस्थांश्च'
 आग्निष्टोमोक्त्यादिरूपान् सर्वात्मना 'तन्वाना' विस्तारयन्ती ॥

(१५) अथ पञ्चदशमाह । "अहोरात्रे पशूपाख्यौ । मूर्धर्त्ताः
 प्रेष्ट्या अभवन् । मृत्युस्तदभवद्भ्राता । शमितोऽग्रे विशां पतिः"
 इति ॥ ६ ॥ यावेतौ अहोरात्राख्यौ कालविशेषौ तावत्रापेक्षितानां
 पशूनां पालकौ सम्पन्नौ । ये च मूर्धर्त्ताख्याः कालविशेषाः ते

नानाविधेषु व्यापारेषु प्रेषणीयाः पुरुषाः 'अभवन्' । 'तत्' तस्मिन् सन्ने योऽयं 'मृत्युः' सोऽयं 'शमिता' अभवत् । कीदृशः 'शमिता', 'धाता' यथा पशुः शब्दं न करोति तथा तन्मुखं धारयितुं समर्थः, अतएव 'उग्रः', सत्रोपयुक्तानां 'विशां' प्रजानां 'पतिः' अमारणेन पालकः ॥

(१६) अथ षोडशमाह । "विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासत । सहस्रसमं प्रसुतेन यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः । हिरण्यमयः शकुनिर्ब्रह्मनाम" इति । पूर्वेषु मन्त्रेषु लक्षसंवत्सरसत्रं निरूपितं । उत्तरेषु मन्त्रेषु सहस्रसंवत्सरसत्रं निरूप्यते । विश्वं सृजन्तीति 'विश्वसृजः', ते च 'प्रथमाः' सृष्ट्या-दावत्पन्नाः, 'सत्रं' अनुष्ठितवन्तः । कीदृशं सत्रं, 'सहस्रसमं' सहस्रसहस्राकाः समाः संवत्सरा यस्मिन् सन्ने तत् सहस्रसमं । किं कुर्वन्तः, 'प्रसुतेन यन्तः' प्रतिदिनमभिषुतः सोमः प्रसुतः ते नानुतिष्ठन्तः । 'ततः' संवत्सरसत्रानुष्ठानात्, 'शकुनिः' 'जज्ञे' ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिरूपद्वयवान् पची समुत्पन्नः । स च 'भुवनस्य गोपाः' सर्वस्य लोकस्य पालकः, 'हिरण्यमयः' ज्योतिर्मयः, 'ब्रह्मेति' तस्य 'नाम' । परब्रह्मैव विश्वसृजामनुष्ठानं पालयितुं हिरण्यमयशकुनिरूपं स्वीचकार, तं हिरण्यगर्भं इत्याचक्षते । तथा च मन्त्रान्तरमाप्नायते, हिरण्यगर्भः समवर्त्ततामे भूत-स्य जातः पतिरेक आसीत् इति ॥

(१७) अथ सप्तदशमाह । "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः । पिता पुत्रेण पितृमान् योनियोनौ । नावेदविष्मनुते तं बृह-

न्तम् । सर्वानुभूमात्मानं सम्पराये" इति । 'येन' परब्रह्म-
रूपेण, 'तेजसा' चैतन्येन, 'इद्धः' प्रकाशितः सन्, 'सूर्यः'
लोके 'तपति', अतएव ज्योतिषां ज्योतिरित्युपनिषद्यान्नायते ।
किञ्च 'येन' 'तेजसेद्धः' प्रकाशितः, 'पिता' 'योनियोनौ' त-
त्तज्जन्मनि 'पुत्रेण' युक्तो भवति । पुत्रश्च 'पितृमान्' भवति,
सूर्यतापः पितृपुत्रादिव्यवहारः, सर्वोऽपि परब्रह्माधीन
इत्यर्थः । 'सर्वानुभू' सर्वस्य जगतः साक्षित्वेन प्रकाशकत्वा-
दनुभवितां, 'तं', 'बृहन्तं' परिपूर्णं परमात्मानं, 'सम्पराये'
परलोकगमनवेलायां, 'अवेदवित्', 'न मनुते' अजानाति, तस्य
वेदव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरागोचरत्वात् ॥

(१८) अथाष्टादशमाह । "एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य ।
न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान् ॥ ७ ॥ तस्यैवात्मा पदवित्तं
विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेन" इति । 'ब्राह्मणस्य'
परब्रह्मरूपस्य यो 'महिमा', सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति प्रति-
पादितस्वरूपविशेषः, स 'एष नित्यः' विनाशरहितः । तत्
कथमिति तदेवाच्यते । ज्योतिष्टोमाश्वमेधादिरूपेण पुण्येन 'क-
र्मणा' 'न' 'वर्द्धते' नोत्कृष्टं जन्म प्राप्नोति । मद्यापातकोपपातक-
रूपेण 'कर्मणा' 'नो कनीयान्' निकृष्टं जन्म न प्राप्नोति । 'तस्यैव'
ब्रह्मणः, 'पदवित्' स्वरूपज्ञानी, 'तस्यैवात्मा' भवति, ब्रह्म-
वित् ब्रह्मैव भवतीत्यादि श्रुतिभ्यः । अतः 'तं' बृहन्तं परमात्मानं
वेदमुखात् 'विदित्वा' 'पापकेन' अत्यन्तकुत्सितेन 'कर्मणा' 'न'
'लिप्यते' । पुण्यं पापं चेत्युभयमपि कर्म शरीरप्रदत्वादत्यन्त-

कुत्सितं तदुभयलेपस्तत्तुविदोनास्ति । तदेवं विश्वसृजां सहस्र-
संवत्सरप्रसङ्गेन परमार्थत्वं निरूपितं मन्त्राश्च समाप्ताः ॥

(१९) अथ सहस्रसंवत्सरसत्रस्वरूपप्रतिपादकं ब्राह्मण-
मुच्यते । “पञ्चपञ्चाशत्स्त्रितृतः संवत्सराः । पञ्चपञ्चाशतः
पञ्चदशाः । पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः । पञ्चपञ्चाशत एक-
विंशाः । विश्वसृजाः सहस्रसंवत्सरम्” इति । सार्द्धशत-
द्वयसंवत्सराः सहस्रचतुर्थींशरूपाः, ‘त्रितृतः’ कार्याः त्रि-
तृत्स्तोमयुक्तेन सोमयागेन तावन्तः ‘संवत्सराः’ नेतव्याः,
सोऽयं सहस्रसंवत्सरत्रयस्यैकोऽंशः । पुनस्तावन्त एव संवत्सराः
‘पञ्चदश’स्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः, सोऽयं द्विती-
यांशः । पुनरपि तावन्तः संवत्सराः ‘सप्तदश’स्तोमयुक्तेन
सोमयागेन नेतव्याः, सोऽयं तृतीयांशः । पुनरपि तावन्तः
संवत्सराः ‘एकविंश’स्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः, सोऽयं
चतुर्थींशः । तदेतत् सर्वं मिलित्वा ‘विश्वसृजां’ देवानां
सहस्रसंवत्सरसत्रमित्युच्यते ॥

(२०) तस्य सत्रस्य विश्वनिष्पत्तिहेतुत्वं दर्शयति । “एतेन
वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्त । यद्विश्वमसृजन्त । तस्माद्विश्व-
सृजः” इति । पुरा ‘विश्वसृजः’ देवाः, ‘एतेन’ एव सत्रेण, सत्य-
सङ्कल्पाः सन्तः ‘विश्वं’ सर्वं जगत्, ‘असृजन्त’ । यस्मात् सत्य-
सङ्कल्पाः सत्यसङ्कल्पमात्रेणैवं ‘विश्वमसृजन्त’ ‘तस्मात्’ एते
‘विश्वसृजः’ इत्यभिधीयन्ते ॥

(२१) तदेवं संवत्सरसत्रं प्रशंस्य मनुष्यान् प्रतिविधत्ते ।

“विश्वमेनाननु प्रजायते । ब्रह्मणः सायुज्यं । सलोकतां यन्ति ।
 एतासामेव देवतानां सायुज्यम् । सार्ष्टितां समानलोकतां
 यन्ति । य एतदुपयन्ति । येचैनत् प्राजः । येभ्यश्चैनत् प्राजः”
 इति ॥ ८ ॥ ‘ये’ मनुष्याः ‘एतत्’ सहस्रसंवत्सरमत्रं ‘उपयन्ति’
 अनुतिष्ठन्ति, ‘ये’ च अध्यापकाः एतद्ब्रह्मजातं ‘प्राजः’ । ‘येभ्यः’ च
 शिष्येभ्यः एतद्ब्रह्मजातमाजः, एताननुष्ठातृनध्यापकान् शिष्यांश्च
 ‘अनु’सृत्य ‘विश्वं’ ‘प्रजायते’ । तत्रानुष्ठातारः साक्षाद्विश्वस्य कर्त्तारः
 अध्यापकास्तदनुष्ठानद्वारा कर्त्तारः शिष्यास्तु प्रथमतस्तदनुष्ठान-
 प्रकारान्तरं विदित्वा तथानुष्ठाय पञ्चाद्विश्वस्य कर्त्तारः तदेवं
 साक्षात् परम्परया वा तान् सर्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते । किञ्च
 देहपातादूर्द्ध्वं ‘ब्रह्मणः’ चतुर्मुखस्य, ‘सायुज्यं’ तादात्म्यं, ‘सलो-
 कतां’ समानलोकनिवासं, वा प्राप्नुवन्ति । किञ्च ‘एतासामेव’
 आदित्यानां ‘देवतानां’, ‘सायुज्यं’ तादात्म्यं, ‘सार्ष्टितां’ समानै-
 श्वर्थ्यापेतत्वं, ‘सलोकतां’ समानलोकनिवासं, वा प्राप्नुवन्ति । तत्र
 कर्मानुष्ठानात् वृत्तितारतम्यानुसारेण फलभेदो द्रष्टव्यः ।
 यदेतद्दर्शपौर्णमासादि सहस्रसंवत्सरान्तं कर्मजातमुक्तं, तस्य
 सर्वस्य वैकल्यपरिहारार्थं पुरुषार्थपर्यवसानार्थञ्च दर्शयितुं
 परतत्त्वप्रतिपादकं प्रणवमन्त्रो पठति ओमिति । अतएव
 महर्षय आहुः—

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्वा तपो यज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतं ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाजतं ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्म समाधिना इति ॥

अत्र मीमांसाषष्ठाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितं ।

सहस्रसंवत्सरं सत्रं गन्धर्वादेर्नृणामुत ।

रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोक्तिः ॥

तदायुर्वायसार्द्धद्विशतानामुतमासगा ।

वत्सरोक्तिरुतद्वादशरात्रिषु दिनेषु वा ॥

आद्योदीर्घायुषः सत्वात् नृणामेवाग्निसम्भवे ।

द्वितीयोऽस्तु रसस्यायुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥

कृत्स्नकर्तुः फलितेऽस्तु तुर्योऽर्थसम्भवे सति ।

पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्रिणो यदि ॥

षष्ठोऽस्तु यो मास एष संवत्सर इतीरणात् ।

सहस्रमासानाधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ॥

वत्सरप्रतिमाद्वादशरात्रय इति श्रुतेः ।

न रात्रिष्वब्दशब्देऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥

स्वारस्यात्त्रिवृदाद्युक्तेरष्टमः पञ्च इव्यते ।

त्रिवृदादिपदैः स्त्रोमविशिष्टमह उच्यते ॥

नाहः सङ्घः ततोऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ।

तस्माद्विश्वसृजां सत्रे सहस्रदिनमिष्यते ॥

इदमाम्नायते । पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः । पञ्च-

पञ्चाशतः पञ्चदशाः । पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः । पञ्चपञ्चा-

शत एकविंशतिः । विश्वसृजाः सहस्रसंवत्सरं इति । तत्र स-
 हस्रसंवत्सरसत्रे गन्धर्वादीनामेवाधिकारः, तेषां दीर्घायुषः
 सङ्गावादित्याद्यः पक्षः वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, इत्या-
 दिविधानात् मनुष्याणामेव आहवनीयाद्यग्नयः सम्भवन्ति,
 नान्येषां गन्धर्वादोनां इति चेत् । तर्हि रसायनेन सिद्धानां
 दीर्घायुषां मनुष्याणां अधिकार इत्यस्तु द्वितीयः पक्षः ।
 रसस्मारोग्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव न त्रायुर्हेतुत्वं इति चेत् । तर्हि
 एकस्मिन् कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां वृद्धनां सह-
 स्रायुः सम्भवात् कुलाधिकारः, तृतीयः पक्षोऽस्तु, कृत्स्नकर्तुः
 फलं भवति । न च पितृपुत्रादिषु एकोऽपि कृत्स्नं करोति
 तस्मात् नास्ति फलं इति चेत् । तर्हि सत्रविधायकवचनबला-
 देव सत्रिणां दीर्घायुर्भविष्यति इति चतुर्थः पक्षोऽस्तु । नहि
 अस्य वचनस्य सोऽर्थः सम्भवति तद्वाचकपदाभावात्, न च
 कल्पयितुं शक्यते, सम्भावितायुष्याणामपि सत्रान्तरेषु प्रवृ-
 त्तानां दैवात् म्रियमाणानां तत् तत् सत्रविधिवलात् आयु-
 र्वृद्धदर्शनात् इति चेत् । तर्हि पञ्चपञ्चाशत् इत्यस्य शब्दस्य
 पुरुषपरत्वं अङ्गीकृत्य सार्द्धद्विंशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते
 वत्सरचतुष्टयेन सत्रस्य सहस्रसंवत्सरत्वं सम्पद्यते इति पञ्चमः
 पक्षोऽस्तु । चतुर्विंशति परमाः सत्रमासीरन् इति वचनात्
 अभ्यधिकानां न तत्राधिकार इति चेत् । तर्हि यो मासः स
 संवत्सर इति वचनात् संवत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सहस्र-
 मासं सत्रमित्येष षष्ठः पक्षोऽस्तु । अष्टमे वत्सरे उपनीतो द्वादश-

वर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्नि-
मादधीत तस्मात् आधानादूर्द्धमस्यायूषि न सन्ति सहस्रं मासा
इति चेत् । तर्हि संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय इति वचनात्
संवत्सरशब्दो द्वादशरात्रिपरः तथा सति रात्रिणां द्वा-
दश सहस्राणि सम्पद्यन्ते । तासु च रात्रिषु षष्ठ्युत्तरशतत्र-
यदिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्रयस्त्रिंशत् संवत्सरेभ्य
ऊर्द्धमासचतुष्टयं भवति । तावत् परिमितं आयुराधाना-
दूर्द्धमपि सम्भवति इति सप्तमः पक्षोऽस्तु । संवत्सरप्रतिमा वै
द्वादशरात्रय इत्यस्मिन् वाक्ये संवत्सरशब्दो न रात्रिपरः
किन्तु तेन शब्देन प्रतिमा विशेष्यते, तस्मात् सप्तमः पक्षोऽयुक्त
इति चेत् । एवं तर्हि संवत्सरशब्दोऽपि दिनपर इति अष्टमः
पक्षोऽस्तु । तथा सति त्रिवृतः संवत्सरा इत्यादिवाक्यानां
स्वारस्यं भवति त्रिवृत्यष्टदशः सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः
सोमवाचकाः सन्तः सोमयुक्तैकैकस्मिन् अहनि यागरूपे
लक्षणया वर्तन्ते, सत्रेषु तथाविधप्रयोगवाङ्मत्यात्, नत्वहः
सत्रे कचिदपि त्रिवृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः, तैश्च शब्दैः सामा-
नाधिकरण्यात् संवत्सरशब्दः स्वावयवभूतेऽहनि लक्षणया वर्त्त-
ते । त्रिवृतः संवत्सरा इत्युक्ते त्रिवृत्सोमकयागयुक्तानि अहानि
इत्युक्तं भवति । तस्माद्विश्वसृजां ऋषीणां इदं सत्रं सहस्रदिनं
इति राङ्मान्तः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थीश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्दिव्ययोगीन्द्र-श्रीविद्यातीर्थमुनीश्वरापरावतार-
श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीरबुक्कमहा-
राजस्याज्ञापालकेन माधवामात्येन विरचिते वेदार्थप्रकाशे य-
जुर्ब्राह्मणे तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके नवमोऽनुवाकः॥ ८ ॥

॥*॥ समाप्तश्च प्रपाठकः ॥*॥ समाप्तश्च काण्डम् ॥*॥

संवत् १८५१ आश्विन शुद्ध १ गुरौ तद्दिने लिखितं ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मण-तृतीयकाण्डस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमप्रपाठके नक्षत्रेष्ट्युक्तिः ।

१ अनुवाके देवनक्षत्रयाज्यानुवाक्याकथनम् ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

१	मन्त्रे प्रथमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	२६४
२	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	२६५
३	द्वितीयदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	२६५
४	एतन्नक्षत्रीययाज्या..	२६६
५	तृतीयदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	२६६
६	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	२६६
७	चतुर्थदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	२-७
८	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	२६७
९	पञ्चमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	२६८
१०	एतन्नक्षत्रीययाज्या..	२६८
११	षष्ठदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	२६८
१२	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	२६९
१३	सप्तमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	२६९
१४	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	२६९
१५	अष्टमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	३००
१६	एतन्नक्षत्रीययाज्या..	३००

१७	मन्त्रे नवमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	३००
१८	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	३०१
१९	दशमदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	३०१
२०	प्रस्तावितनक्षत्रीययाज्या..	३०२
२१	एकादशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	३०२
२२	एतन्नक्षत्रीययाज्या..	३०३
२३	द्वादशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	३०३
२४	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	३०४
२५	त्रयोदशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	३०४
२६	प्रस्तावितनक्षत्रीययाज्या..	३०४
२७	चतुर्दशदेवनक्षत्रीयपुरोऽनुवाक्या..	३०५
२८	उक्तनक्षत्रीययाज्या..	३०५
२९	पौर्णमासीदेवतापुरोऽनुवाक्या..	३०६
३०	उक्तदेवतायाज्या..	३०६

२ अनुवाके यमनक्षत्रेष्टिगतयाज्यानुवाक्योक्तिः ।

१	मन्त्रे प्रथमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	३०७
२	उक्तेष्टिप्रयोज्या याज्या..	३०७
३	द्वितीययमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	३०७
४	प्रस्तावितेष्टियाज्या..	३०८
५	तृतीययमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	३०८
६	एतदिष्टिगतयाज्या..	३०९
७	चतुर्थयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	३०९
८	उक्तेष्टियाज्या..	३०९
९	पञ्चमयमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या..	३१०

१०	मन्त्रे प्रस्तावितेष्टियाज्या.. ..	३१०
११	,, षष्ठ्यमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३११
१२	,, उक्तेष्टिप्रयोज्या याज्या	३११
१३	,, सप्तम्यमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३११
१४	,, प्रस्तावितेष्टिगतयाज्या	३१२
१५	,, अष्टम्यमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१२
१६	,, उक्तेष्टियाज्या.. ..	३१३
१७	,, नवम्यमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१३
१८	,, प्रस्तावितेष्टियाज्या.. ..	३१३
१९	,, दशम्यमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१४
२०	,, उक्तेष्टियाज्या.. ..	३१४
२१	,, एकादशम्यमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१५
२२	,, प्रस्तावितेष्टियाज्या.. ..	३१५
२३	,, द्वादशम्यमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१६
२४	,, एतन्नक्षत्रेष्टियाज्या.. ..	३१६
२५	,, त्रयोदशम्यमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१६
२६	,, उक्तनक्षत्रेष्टिगतयाज्या	३१७
२७	,, चतुर्दशम्यमनक्षत्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१७
२८	,, एतन्नक्षत्रेष्टियाज्या.. ..	३१८
२९	,, आमावास्यादेवतेष्टिगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके ..	३१८

३ अनुवाके चान्द्रमसादीष्टियाज्यानुवाक्याकथनम् ।

१,२	मन्त्रयोश्चान्द्रमसेष्टियाज्यानुवाक्याप्रतीके	३१८
३	मन्त्रे अहोरात्रेष्टिपुरोऽनुवाक्या	३१९
४	,, उक्तेष्टियाज्या.. ..	३१९

५	मन्त्रे	उषोदेवताकयागीयपुरोऽनुवाक्या	.. ..	३१९
६	,,	उक्तयागीययाज्या	.. ..	३२०
७	,,	नक्षत्रचरुपुरोऽनुवाक्या	.. ..	३२०
८	,,	उक्तयागीययाज्या	.. ..	३२१
९, १०	मन्त्रयोः	सौत्यचरुगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	.. ..	३२१
११, १२	,,	आदित्यचरुगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	.. ..	३२१
१३, १४	,,	वैष्णवचरुयागीययाज्यानुवाक्याप्रतीके	.. ..	३२१
१५, १६	,,	आग्नेयकर्म्मगतयाज्यानुवाक्याप्रतीके	.. ..	३२२
१७, १८	,,	आनुमतिचरुविषयकयाज्यानुवाक्याप्रतीके	.. ..	३२२
१९, २०	,,	सर्वसूक्तेष्टिगतस्त्रिष्टुप्तांयाज्याप्रतीके	.. ..	३२२

४ अनुवाके देवनक्षत्रेष्टिविधानम् ।

१	मन्त्रे	प्रथमनक्षत्रेष्टिविधानार्था स्तुतिः	.. ..	३२३
२	,,	प्रथमनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२३
३	,,	प्रधानहोमादूर्ध्वमुपहोमविधानम्	.. ..	३२४
४	,,	द्वितीयनक्षत्रेष्टिविधानार्था स्तुतिः	.. ..	३२४
५	,,	द्वितीयनक्षत्रेष्टिविधानम्	.. ..	३२५
६	,,	द्वितीयनक्षत्रेष्ट्युपहोमविधिः	.. ..	३२५
७	,,	तृतीयनक्षत्रेष्टिकथनम्	.. ..	३२५
८	,,	चतुर्थनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२६
९	,,	पञ्चमनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२६
१०	,,	षष्ठनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२७
११	,,	सप्तमनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२७
१२	,,	अष्टमनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२८
१३	,,	नवमनक्षत्रेष्टिः	.. ..	३२८

विषयः।

पृष्ठ।

१४	मन्त्रे दशमनक्षत्रेष्टिः	३२८
१५	„ एकादशमनक्षत्रेष्टिः	३२९
१६	„ द्वादशमनक्षत्रेष्टिः	३२९
१७	„ त्रयोदशमनक्षत्रेष्टिः	३३०
१८	„ चतुर्दशमनक्षत्रेष्टिः	३३०
१९	„ पौर्णमासीदेवतेष्टिः	३३०

५ अनुवाके यमनक्षत्रेष्टिविधिः ।

१	मन्त्रे प्रथमयमनक्षत्रेष्टिः	३३१
२	„ द्वितीययमनक्षत्रेष्टिः	३३२
३	„ तृतीययमनक्षत्रेष्टिः	३३२
४	„ चतुर्थयमनक्षत्रेष्टिः	३३२
५	„ पञ्चमयमनक्षत्रेष्टिः	३३३
६	„ षष्ठयमनक्षत्रेष्टिः	३३३
७	„ सप्तमयमनक्षत्रेष्टिः	३३४
८	„ अष्टमयमनक्षत्रेष्टिः	३३४
९	„ नवमयमनक्षत्रेष्टिः	३३५
१०	„ दशमयमनक्षत्रेष्टिः	३३५
११	„ एकादशयमनक्षत्रेष्टिः	३३६
१२	„ द्वादशयमनक्षत्रेष्टिः	३३६
१३	„ त्रयोदशयमनक्षत्रेष्टिः	३३६
१४	„ चतुर्दशयमनक्षत्रेष्टिः	३३७
१५	„ अमावास्यादेवतेष्टिविधिः	३३७

६ अनुवाके चन्द्रसायुज्यादिप्रापकेष्टिविधिः ।

विषयः ।

पृष्ठ ।

१ मन्त्रे चन्नेष्टिविधिः	३३८
२ ,, अहोरात्रेष्टिविधिः	३३९
३ ,, औषसेष्टिः	३३९
४ ,, नक्षत्रदेवतेष्टिः	३४०
५ ,, सूर्येष्टिविधानम्	३४१
६ ,, अदितीष्टिकथनम्	३४१
७ ,, विष्णुयागविधानम्	३४२

द्वितीयप्रपाठके दर्शयागविधिः ।

—००००—

१ अनुवाके वत्सापाकरणम् ।

१ मन्त्रे पलाशशाखांप्रशंसा (द्वितीयस्यामित्यादिना) (संहि- ताभाष्ये १४ पृष्ठे)	२५
२ ,, पलाशशाखया वत्सापाकरणम् (ब्रह्म वै पर्ण इत्यादिना) (सं० १४)	२५
३ ,, गोप्रस्थानीयशाखाविनियोगः (गायत्रौ वै पर्ण इत्यादिना) (सं० १५)	२५
४ ,, क्खेदनीयपलाशशाखागुणोक्तिः (यं कामयेतेत्यादि- ना) (सं० १५)	२५
५ ,, पलाशशाखाच्छेदनम् (इधेत्येवार्जित्वेत्याहृत्यनेन) (सं० १५) ..	२६
६ ,, उत्तममन्त्रार्थवादोक्तिः (इधमेवार्ज्जमित्यादिना) (सं० १६) ..	२६
७ ,, वायुमुद्दिश्य वत्ससमर्पणम् (वायवःस्थेत्याहृत्यादि- ना) (सं० १६)	२६

- ८ मन्त्रे उक्तमन्त्रस्य प्रकारान्तराभिप्रायनिदर्शनम् (प्र वा
 एनानित्यादिना) (सं०१७) २६
- ९ ,, अस्त्यैवोत्तरभागस्योक्तिः (उपायवः स्त्रोत्वाहेत्यादि-
 ना) (सं०१७) २६
- १० ,, गोप्रेरणार्थमन्त्रपूर्वभागस्यसविट्पदतात्पर्यम्
 (देवो व इत्यादिना) (सं०१७) २६
- ११ ,, उक्तमन्त्रोत्तरभागोक्तिः (श्रेष्ठतमायेत्यादिना) (सं०१७) २६
- १२ ,, आप्यायध्यमिति मन्त्रस्यदेवभागपदतात्पर्योक्तिः
 (आप्यायध्यमित्यादिना) (सं०१८) २६
- १३ ,, उक्तमन्त्रद्वितीयभागः (उर्जस्वतीरित्यादिना) (सं०१८) २६
- १४ ,, प्रस्तावितमन्त्रतृतीयभागप्रयोजनम् (प्रजावतीरि-
 त्यादिना) (सं०१८) २६
- १५ ,, उक्तमन्त्रचतुर्थभागप्रयोजनम् (मावस्तेनेत्यादिना) (सं०१८) २६
- १६ ,, तन्मन्त्रफलविधानम् (रुद्रस्य हेतिरित्यादिना) (सं०१८) २६
- १७ ,, तन्मन्त्रपाठफलम्, यजमाननिरीक्षणम्, यजमान-
 गृहपर्यावर्त्तनं वा (ध्रुवा अस्मिन्नित्यादिना) (सं०१९) २७
- १८ ,, तन्मन्त्रपाठप्रयोजनविधानम् (यजमानस्येत्यादि-
 ना) (सं०१९) २७
- १९ ,, गोरक्षणीयशाखास्थापनस्थानम् (अनध इत्यादि-
 ना) (सं०१९) २७
- २० ,, उच्चदेशस्थापनफलम् (उपरी वेत्यादिना) (सं०१९) .. २७

२ अनुवाके बर्हिराहरणम् ।

- १ मन्त्रे असिदंपश्चादानम् (देवस्य त्वेत्यादिना) (सं०५१) .. २७
- २ ,, अश्वपर्शुमादाय बर्हिरानयनार्थगमने सार्थवादवाक्यम्
 (यो वा इत्यादिना) (सं०५१) २७

- ३ मन्त्रे अश्वपश्वभिमन्त्रणम् (यज्ञस्थेत्यादिना) (सं०५१) .. २७
- ४ ,, असिदप्रतपनम् (प्रत्युष्टमित्यादिना) (सं०५२) .. २७
- ५ ,, बर्हीरूपदर्भाहरणम् (प्रेयमगादित्यादिना) (सं०५२) २८
- ६ ,, उक्तमन्त्रसोत्तरार्द्धे श्रुत्यन्तरानुमानसिद्ध्युक्तिः
(मनुनेत्यादिना) (सं०५३) २८
- ७ ,, पुरस्ताच्छब्दतात्पर्याद्युक्तिः (त आवहन्तीत्यादि-
ना) (सं०५३) २८
- ८ ,, बर्हिषो दिगन्तराहरणप्रयुक्तस्य वैकल्यस्य निरासः
(अथो यदित्यादिना) (सं०५३).. .. २८
- ९ ,, आसद इति पदस्य तात्पर्यदर्शनम् (देवेभ्य इत्या-
दिना) (सं०५३).. .. २८
- १० ,, देवार्थबर्हिर्ग्रहणे दोषाभावः (देवानामित्यादिना)
(सं०५३) २८
- ११ ,, इदं शब्दस्याभिप्रायान्तरोक्तिः (अथो यद्येत्यादिना)
(सं०५४) २८
- १२ ,, बर्हिस्तम्बच्छेदनप्रकारः (यावत इत्यादिना) (सं०५४) २८
- १३ ,, दर्भादीनां वर्षजलप्रवृद्धत्वेतिः (वर्षवृद्धमित्या-
दिना) (सं०५४).. .. २८
- १४ ,, बर्हिषो देवसम्बन्धोक्तिः (देवबर्हिरित्यादिना) (सं०५४) २८
- १५ ,, बर्हिश्छेदनदोषपरिहारार्थनिषेधोक्तिः (मा त्वान्व-
ज्जेत्यादिना) (सं०५५) २८
- १६ ,, बर्हिः पुनः प्ररोहार्थोक्तिः (पर्वत इत्यादिना) (सं०५५) २८
- १७ ,, मारिषेति मन्त्रार्थज्ञानपूर्वकबर्हिश्छेदने निष्ठाभावः
(आच्छेत्तेत्यादिना) (सं०५५) २९
- १८ ,, आलवाभिमर्शनम् (देवबर्हिःशतवल्गुमित्यादिना) (सं०५५) २९
- १९ ,, बर्हिश्चेत्तुः स्वस्याभिशासनम् (सहस्रेत्यादिना) (सं०५५) २९

२०	मन्त्रे कस्मिंश्चिदाधारे द्विन्नबर्हिर्मुष्टि स्थापनम् (एथित्या इत्यादिना) (सं०५६) २६
२१	इतरबर्हिर्मुष्ट्यमन्त्रकच्छेदनम् (अयुक्तेत्यादिना) (सं०५६) २६
२२	बर्हिर्वन्धनार्थारणनासङ्ग्रहः (सुसम्भृतेत्यादिना) (सं०५७) २६
२३	बर्हिः सन्नहनस्येन्द्राणीप्रियत्वाद्युक्तिः (इन्द्राण्यै इत्या- दिना) (सं०५७) २६
२४	बर्हिषः प्रजारूपत्वाक्तिः (प्रजा वै इत्यादिना) (सं०५७) २६
२५	बर्हिर्वन्धनरज्जोर्गन्धिकरणे देवविशेषोक्तिः (पूषात इत्यादिना) (सं०५७) २६
२६	दर्भोपद्रवपरिहारः (स ते मेत्यादिना) (सं०५८) २६
२७	ग्रन्थवशित्वरज्जूपगूहनप्रकारः (पञ्चादित्यादिना) (सं०५८) २६
२८	वद्धबर्हिःपुल्लस्य बाहुभ्यामुदादानम् (इन्द्रस्येत्यादिना) (सं०५८) २६
२९	मस्तके बर्हिःस्थापनम् (वृहस्पतेरित्यादिना) (सं०५८) २६
३०	यज्ञशालाभ्यतिगमनविधानम् (उर्वन्तरीक्षमित्या- दिना) (सं०५८) ३०
३१	बर्हिषो भूमिस्थापननिषेधः (देवमित्यादिना) (सं०५९) ३०
३२	गार्हपत्योत्तरदिशूर्द्ध्वं बर्हिःस्थापनम् (अनघ इत्या- दिना) (सं०५९) ३०

३ अनुवाके अमावास्यारात्रिकर्त्तव्यदोहोक्तिः ।

१	मन्त्रे बर्हिरादिसङ्ग्रहकालोक्तिः (पूर्वद्युरित्यादिना) (सं०६५) ३०
२	दोहनार्थकुम्भीद्वयविधानम् (प्रजापतिरित्यादि- ना) (सं०६६) ३०
३	कुम्भादीनां प्रोक्षणम् (सुन्धध्वमित्यादिना) (सं०६६) ३०

- ४ मन्त्रे अङ्गारेषु कुम्भोरधिश्रयणम् (मातरिश्वन इत्या-
दिना) (सं०६७) ३०
- ५ ,, कुम्भ्यां प्राखापवित्रनिधानम् (वस्त्रनामित्यादिना)
(सं०६८) ३१
- ६ ,, शतसहस्रसूचितार्थदर्शनम् (शतधारमित्यादि-
ना) (सं०६८) ३१
- ७ ,, त्रिगुणविशिष्टपवित्रविधानम् (त्रिष्टदित्यादिना) (सं०६८) ३१
- ८ ,, अर्थवादत्रयाणां क्रमेणोक्तिः (त्रिष्टद्वै इत्यादिना) (सं०६८) ३१
- ९ ,, कालभेदेन प्राखापवित्रस्य कुम्भीमुखे स्थापनम् (प्राक्
सायमित्यादिना) (सं०६९) ३१
- १० ,, हविःस्नानदोषपरिहारः (ऊत इत्यादिना) (सं०७०) ३१
- ११ ,, नाकनामकामये विप्रुषां होमः (दिवि नाक इत्या-
दिना) (सं०७०) ३१
- १२ ,, द्यावापृथिव्याः पातकत्वप्रदर्शनम् (खाद्या द्यावेत्या-
दिना) (सं०७१) ३१
- १३ ,, सपवित्रकुम्भे क्षीरसेचनम् (पवित्रवतीत्यादिना) (सं०७१) ३२
- १४ ,, गोदोहनकालीनकुम्भस्पर्शपूर्वकमौनविधिः (अन्वा-
रभ्येत्यादिना) (सं०७१) ३२
- १५ ,, कुम्भस्पर्शविकल्पेन पवित्रधारणविधानम् (धारयन्नि-
त्यादिना) (सं०७१) ३२
- १६ ,, दोग्धारम्यति प्रश्नः (कामधुक्षेत्यादिना) (सं०७१) .. ३२
- १७ ,, उत्तरवाक्येन दोग्धुर्गोनामग्रहणम् (अमूमित्यादि-
ना) (सं०७२) ३२
- १८ ,, दुग्धाङ्गामृत्यनुमन्त्रणम् तदभिप्रायकथनञ्च (सा वि-
श्वयुरित्यादिना) (सं०७२) ३२
- १९ ,, मन्त्राभिप्रायान्तरप्रदर्शनम् (अथो यथेत्यादिना) (सं०७३) ३२

- २० मन्त्रे उक्तविषयोपयोगिमन्त्रान्तरोक्तिः (बज्रदुग्धीत्या-
दिना) (सं०७३) ३२
- २१ ,, उक्तमन्त्रावृत्तिविधिः (त्रिराहृत्यादिना) (सं०७३) .. ३२
- २२ ,, अमौनाकुम्भीस्पर्शमन्त्रकर्मोद्दोहनम् (अवाचमित्या-
दिना) (सं०७४) ३२
- २३ ,, पूर्वपक्षे दारुपात्रे दोहननिषेधः (न दारुपात्रेणेत्या-
दिना) (सं०७४) ३२
- २४ ,, सिद्धान्ते दारुपात्रे दोहनस्य विधिः (अथो खत्वि-
त्यादिना) (सं०७४) ३३
- २५ ,, पूर्वपक्षे शूद्रस्य गोदोहननिषेधः (शूद्र एव नेत्या-
दिना) (सं०७५) ३३
- २६ ,, सिद्धान्ते शूद्रस्याग्निहोत्रमात्रदोहने निषेधः न त्व-
स्मिन् यज्ञार्थे (अग्निहोत्रमेवेत्यादिना) (सं०७५) ३३
- २७ ,, दोहनपात्रक्षालनेन रससम्पर्कः (सम्पृच्छ्यमित्या-
दिना) (सं०७५) ३३
- २८ ,, घनलाभोक्तिप्रयोजनदर्शनम् (मन्त्राधनेत्यादिना) (सं०७६) ३३
- २९ ,, मुख्यदधिशब्दत्यागपूर्वकसोमशब्देऽप्रादानप्रयोजनम्
(सोमनेत्यादिना) (सं०७६) ३३
- ३० ,, सान्नाय्यस्य सोमीकरणप्रयोजनम् (यो वै सोममि-
त्यादिना) (सं०७६) ३३
- ३१ ,, कुम्भीपिधाने पात्रविशेषः (न मृगस्येनेत्यादिना) (सं०७७) ३३
- ३२ ,, सजलपिधानपात्रविधिः (उदन्वदित्यादिना) (सं०७७) ३३
- ३३ ,, पिधानमन्त्रव्याख्या (अदस्तमसीत्यादिना) (सं०७८) ३३
- ३४ ,, क्षीरादिरक्षणाय विष्णुसम्बोधनम् (विष्णो ह्ययमि-
त्यादिना) (सं०७८) ३४
- ३५ ,, बर्हिर्विव क्षीरादेरधःस्थापननिषेधः (अनघ इत्यादिना)
(सं०७८) ३४

४ अनुवाके हविर्निर्वापकथनम् ।

विषयः ।

प्रष्टे ।

- १ मन्त्रे प्रातर्हवनानन्तरहस्तप्रक्षालनमन्त्रः (कर्मणोवामित्वा-
दिना) (सं०८५) ३४
- २ ,, तृणास्तरणम् (यज्ञस्थित्यादिना) (सं०८५) ३४
- ३ ,, अपां प्रणयनम् (अपः प्रणयतीत्यादिना) (सं०८६) .. ३४
- ४ ,, प्रणयनेन विधेरर्थवादोक्तिः (अद्धा वा इत्यादिना)
(सं०८६) ३४
- ५ ,, उक्तप्रणयनस्य पुनः स्तुतिः (अपः प्रणयति । यज्ञो वा
आप इत्यादिना) (सं०८६) ३४
- ६ ,, शूर्पस्य यज्ञप्रयोजनत्वस्योक्तिः (विषाद्येत्यादिना) (सं०८८) ३५
- ७ ,, आहवनीयादौ शूर्पप्रतपनम् (प्रत्युष्टमित्यादिना)
(सं०८८) ३५
- ८ ,, शकटयुगधुरःस्पर्शः (धूरसीत्यादिना) (सं०८८) .. ३५
- ९ ,, तं धूर्वेति वाक्यद्वयस्य पौनःपुन्यमनिरासः (धूर्वत-
मित्यादिना) (सं०८८) ३५
- १० ,, शकटाभिमन्त्रणमन्त्रस्य प्रथमभागे स्पष्टार्थत्वदर्शनम्
(त्वं देवानामित्यादिना) (सं०८९) ३५
- ११ ,, द्वितीयभागे ब्रीहिभारजातश्रैचिख्यनिवारणार्थोक्तिः
(अहृतमित्यादिना) (सं०८९) ३५
- १२ ,, तृतीयभागे आरोहणार्थं शकटधैर्यसम्पादनम् (दृष्ट-
हस्तेत्यादिना) (सं०८९) ३५
- १३ ,, पुरोडाशीयप्रेक्षणमन्त्रव्याख्याः (मित्रस्थेत्यादिना) (सं०८९) ३५
- १४ ,, भयहंसानिरासः (मा भेर्मेत्यादिना) (सं०९०) .. ३५
- १५ ,, परीनाहमोचनम् (यद्वै किञ्चेत्यादिना) (सं०९०) .. ३६
- १६ ,, शूर्पे हविर्निर्वापः (देवस्य त्वेत्यादिना) (सं०९०) .. ३६

- १७ मन्त्रे हविर्निर्वीपे आहृत्तिविधानम् (त्रिर्यजुषेत्यादिना)
(सं०६०) ३६
- १८ ,, हविर्निर्वीपमन्त्रपाठविशेषविधिः (स एतमित्यादिना)
(सं०६१) ३६
- १९ ,, श्रुर्पनिरुप्तभागासाङ्ग्यदर्शनम् (इदमित्यादिना) (सं०६१) ३६
- २० ,, निरुप्तहविरभिमन्त्रणम् (स्मात्तै त्वेत्यादिना) (सं०६१) ३६
- २१ ,, कटवेष्टितशकटोपरिस्थितस्य हविषो बहिरवलोका-
नम् (तमसीवेत्यादिना) (सं०६२) ३६
- २२ ,, गृह्णात्रीक्षणं प्रत्यवरोहणं वा (द्यावापृथिवीत्यादि-
ना) (सं०६२) ३६
- २३ ,, हविर्नीत्वागमनम् (उर्व्वन्तरिक्षमित्यादिना) (सं०६२) ३६
- २४ ,, गार्हपत्योपसादनम् (आदित्यास्तेत्यादिना) (सं०६२) ३६
- २५ ,, गार्हपत्याभिमन्त्रणम् (अग्ने हव्यमित्यादिना) (सं०६२) ३६

५ अनुवाके ब्रीहितुषापनयनार्थाऽवघातः ।

- १ मन्त्रे ब्रीहिप्रोक्षणार्थोदकस्रोतव्रतनम् (इन्द्रो वृत्रमहन्निद्या-
दिना) (सं०१०४) ३७
- २ ,, उत्पवनसाधनदर्भसङ्ख्या (दाभ्यामित्यादिना) (सं०१०४) ३७
- ३ ,, उक्तमन्त्रार्थः (देवो व इत्यादिना) (सं०१०५) ३७
- ४ ,, उक्तमन्त्रस्य सावित्रत्वादिप्रयोजनोक्तिः (सावित्रियर्च-
त्यादिना) (सं०१०५) ३७
- ५ ,, उक्तमन्त्रपूर्वभागे अपां महिमाख्यानम् (आपो देवी-
रित्यादिना) (सं०१०६) ३७
- ६ ,, मध्यमभागे प्रार्थितकार्यस्याङ्गिर्नोपेक्ष्यम् (अय इम-
मित्यादिना) (सं०१०६) ३७

- ७ मन्त्रे शेषभागे अपामिन्द्रस्य परस्परसापेक्षत्वदर्शनम् (यु-
 आनिन्द्र इत्यादिना) (सं०१०७) ३८
- ८ ,, मन्त्रपाठ एवापां प्रोक्षणम् (प्रोक्षिता स्त्रियादिना)
 (सं०१०७) ३८
- ९ ,, पुरोडाशीयप्रोक्षणविधिः (अग्नय इत्यादिना) (सं०१०७) ३८
- १० ,, प्रोक्षणे आद्यत्तिदर्शनम् (त्रिःप्रोक्षतीत्यादिना) (सं०१०८) ३८
- ११ ,, पात्राणामुत्तानानामेवाभिषेकविधिः (शुन्धधमित्या-
 दिना) (सं०१०८) ३८
- १२ ,, कृष्णाजिनावधूननम् (अवधूतमित्यादिना) (सं०१०८) ३८
- १३ ,, कृष्णाजिनोपस्तरणम् (आदित्या इत्यादिना) (सं०१०८) ३८
- १४ ,, आस्तरणे विशेषः (पुरस्तादित्यादिना) (सं०१०९) .. ३८
- १५ ,, कृष्णाजिनोपरिह्विरवघाते हेतुः (यज्ञ इत्यादिना)
 (सं०१०९) ३८
- १६ ,, कृष्णाजिनोपर्युद्धूलस्याधिखवणत्वम् (अधिखवणम-
 स्त्रियादिना) (सं०१०९) ३८
- १७ ,, अविरोधपूर्वकसम्बन्धार्थाग्नीः कथनम् (प्रतिलेखादि-
 ना) (सं०११०) ३९
- १८ ,, उलूलखले पुरोडाशीयव्रीहिप्रक्षेपदर्शनम् (अग्नेस्तनूरि-
 त्यादिना) (सं०११०) ३९
- १९ ,, तुषापनयनार्थमुष्णं प्रत्युक्तिः (अत्रिरसि इत्यादिना)
 (सं०११०) ३९
- २० ,, हविष्कृदाङ्गानम् (हविष्कृदित्यादिना) (सं०१११) .. ३९
- २१ ,, अक्षद्वदुपलसमाहरणम् (इषमावदेत्यादिना)
 (सं०१११) ३९
- २२ ,, उपाख्यानद्वारा आदित्याभिभवदर्शनम् (मनोः अङ्गे-
 त्यादिना) (सं०१११) ३९

- २३ मन्त्रे प्रैषमन्त्रविनियोगतात्पर्यदर्शनम् (उच्चैरित्यादिना)
(सं०११२) ३६
- २४ ,, श्रूर्पमन्त्रे श्रूर्पे पुरोडाशोदपनमन्त्रे च वृद्धशब्दतात्पर्यम् (वर्धवृद्धमसीत्यादिना) (सं०११२) ४०
- २५ ,, तुषपरापवनमन्त्रतात्पर्यम् (यज्ञं रक्षांसीत्यादिना)
(सं०११२) ४०
- २६ ,, तुर्वैरक्षोभागप्रदानम् (रक्षसां भाग इत्यादिना)
(सं०११३) ४०
- २७ ,, अपामुपस्यर्शनम् (अप उपस्यशति इत्यादिना)(सं०११३) ४०
- २८ ,, तण्डुलानां विवेचनम् (वायुर्व्व इत्यादिना) (सं०११३) ४०
- २९ ,, पात्र्यां तण्डुलप्रप्लन्दनम् (अन्तरिक्षादित्यादिना)
(सं०११३) ४०
- ३० ,, फलीकरणप्रैषमन्त्रोक्तिः (त्रिफलीत्यादिना) (सं०११३) ४०

६ अनुवाके तण्डुलपेषणम् ।

- १ मन्त्रे तण्डुलपेषणार्थं कृष्णाजिनावधूननमास्तरणञ्च (अवधूतमित्यादिना) (सं०१२१) ४०
- २ ,, शम्भानिधानमन्त्रव्याख्याः (द्यावापृथिवीत्यादिना)
(सं०१२२) ४१
- ३ ,, शम्भायां दृषतस्थापनमन्त्रतात्पर्यम् (धिषणेत्यादिना)
(सं०१२३) ४१
- ४ ,, दृषद्युपलास्यापनमन्त्रार्थः (धिषणासीत्यादिना)
(सं०१२३) ४१
- ५ ,, दृषदितण्डुलाधिवपनमन्त्रः (देवस्य त्वेत्यादिना)
(सं०१२३) ४१

- ६ मन्त्रे धान्याहुत्या मन्त्रसामर्थ्येन वृद्धिः (धान्यमसौत्या-
दिना (सं०१२३) ४१
- ७ ,, तण्डुलपेषणप्रकारः (प्राणायामादिना) (सं०१२४) .. ४२
- ८ ,, बाङ्गेरन्ववेक्षणम् (दीर्घामन्त्रित्यादिना) (सं०१२४) ४२
- ९ ,, कृष्णाजिने पिष्टानां प्रस्नन्दनम् (अन्तरिक्षादित्यादि-
ना) (सं०१२५) ४२
- १० ,, पत्नीदास्यन्यतरामुद्दिश्य प्रैषमन्त्रोक्तिः (असंवपन्तीत्या-
दिना) (सं०१२५) ४२

७ अनुवाके कपालोपधानम् ।

- १ मन्त्रे उपवेधाख्यपलाशकाष्ठादानम् (धृष्टिरसीत्यादिना)
(सं०१२८) ४२
- २ ,, अङ्गारद्वयनिष्काशनपूर्वकमेकस्य निरसनम् (अपान-
इत्यादिना) (सं०१२८) ४२
- ३ ,, कपालेऽङ्गाराद्याधानम् (निर्दग्धमित्यादिना) (सं०१२९) ४२
- ४ ,, कपालोपधानविधानम् (अभिवत्युपदधातीत्यादिना)
(सं०१२९) ४२
- ५ ,, अङ्गारोपशिकपालोपधानम् (अङ्गारमधिवर्चयतीत्या-
दिना) (सं०१२९) ४२
- ६ ,, अङ्गारोपर्यङ्गारस्थापनाभावे दोषाभावः (आदित्य-
मेवेत्यादिना) (सं०१२९) ४३
- ७ ,, उक्तवृत्तान्तज्ञानप्रशंसा (ज्योतिष्मन्त इत्यादिना)
(सं०१२९) ४३
- ८ ,, कपालोपधानमन्त्राः (ध्रुवमसि पृथिवी दृष्ट्वेत्या-
दित्यादिना) (सं०१३०) ४३

- ६ मन्त्रे कपालोपधानमन्त्रोपसंहारः (इमानेवेत्यादिना)
 (सं०१३०) ४३
- १० “ कपालोपधानवृत्तान्तवेदनप्रशंसा (दृष्ट्वन्ते इत्यादिना)
 (सं०१३०) ४३
- ११ “ त्रिकपालोपधानपक्षे कपालगतचित्तस्य बद्धधा स्तुतिः
 (त्रीण्यग्रे इत्यादिना) (सं०१३०) ४३
- १२ “ अष्टकपालोपधानपक्षे कपालगताष्टसङ्ख्याप्रशंसा (ए-
 कमग्रे इत्यादिना) (सं०१३१) ४३
- १३ “ कपालोपधानकर्मणः स्तुतिः (यदेवमित्यादिना) (सं०-
 १३१) ४३
- १४ “ गायत्र्यादिक्वन्दःपादाष्टनवाद्यक्षरानुसारेण कपालो-
 पधानकर्मणः स्तुतिः (यदष्टावित्यादिना) (सं०
 १३१) ४३
- १५ “ अष्टमकपालोपधानमन्त्रस्य स्पष्टार्थता (चित्तःस्थेत्या-
 दिना) (सं०१३२) ४४
- १६ “ कपालाङ्गारारोपणमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (भृगूयामि-
 त्यादिना) (सं०१३२) ४४
- १७ “ सन्तमेषु कपालेषु चतुष्पादविशिष्टकपाठपूर्वकं तेषां
 सङ्ख्यां कृत्वा उत्थापनं (तानि तत इत्यादिना)
 (सं०१३३) ४४

८ अनुवाके कपालेषु पुरोडाशप्रणमम् ।

- १ मन्त्रे कृष्णाजिनादादायौषधिपिष्टानां कपालेषु वपनस्य
 विधायकमन्त्रगतानां कतिपयवाक्यानां तात्पर्यार्थः
 (देवस्य त्वेत्यादिना) (सं०१३६) ४४

- २ मन्त्रे पिष्टेषु प्रणीताजलमिश्रणमन्त्रस्य समापो अ-
द्विरगमत समौषधयो रसेनेतिपूर्वभागेन ज-
लौषधिसङ्गमफलोक्तिः (समाप इत्यादिना) (सं०
१३७) ४४
- ३ “ तज्जलौषधोर्मिश्रणेन तयोर्माधुर्यसम्पादनरूपं फल-
न्त्योक्तिः (सपूरेवतीरित्यादिना) (सं०१३७) .. ४५
- ४ “ उक्तकिञ्चिज्जलमिश्रिततत्पिष्टौषधेस्तप्तजलेन सर्वत आ-
र्जीकरणं (अद्भ्यः परीत्यादिना) (सं०१३७) .. ४५
- ५ “ जलाप्लावितौषधिपिष्टमर्दनपठनीयमन्त्रस्य जनय-
त्येत्वा संयौमीति वाक्यस्य तात्पर्यार्थः (जनयत्ये
त्येत्यादिना) (सं०१३८) ४५
- ६ “ मर्दितौषधिपिष्टस्य प्रत्येकदेवतोद्देशपूर्वकाभिभर्शने
पठनीयमन्त्रद्वयस्य प्रयोजनम् (अग्नये त्वा इ-
त्यादिना) (सं०१३८) ४५
- ७ “ देवतोद्देशनिर्दिष्टौषधिपिष्टस्य पिण्डीकरणे पाक्य-
मन्त्रस्य स्पष्टव्याख्या (मखस्य इत्यादिना) (सं०१३८) ४५
- ८ “ तप्तकपालोक्तपिण्डस्थापनमन्त्रस्य विश्वायुरितिपद-
स्यार्थः (घर्म्मोऽसि इत्यादिना) (सं०१३८) .. ४५
- ९ “ पिण्डानां हस्तेन विस्तृतीकरणे, पाक्यमन्त्रस्य उरु-
प्रथस्तेतिवाक्यस्य तात्पर्यम् (उरु प्रथस्तेत्यादिना)
(सं०१३९) ४५
- १० “ तेषां पुरोडाशानामुपर्यङ्गिः सद्द हस्तेन विस्तारेण
विस्तृतीकरणात् त्वक्सादृश्येन सदेहताप्राप्तिः
इत्युक्तिः (त्वचं गृह्णीष्वेत्यादिना) (सं०१३९) .. ४५
- ११ “ जलमादाय हस्तेन पुरोडाशोपरि समकारणे वि-
धिः (अथाप इत्यादिना) (सं०१३९) ४५

- १२ मन्त्रे पुरोडाशानां परितो ज्वलद्भैः पर्यग्निकरणे विधिः
(घर्मा वा इत्यादिना) (सं०१३९) ४५
- १३ “ तेषां परितः त्रिवारं पर्यग्निकरणं इत्युक्तिः (त्रिःप-
र्यग्नौत्यादिना) (सं०१४०) ४६
- १४ “ ज्वलद्भैः पुरोडाशानां परितः पर्यग्निकरणे यो म-
न्त्रस्तस्य व्याख्या (अन्तरितः इत्यादिना) (सं०-
१४०) ४६
- १५ “ पुरोडाशप्रणमन्त्रगतानां सविट्नाकमातिधागित्या-
दिपदानामभिप्रायोक्तिः (पुरोडाशं वेत्यादिना)
(सं०१४०) ४६
- १६ “ पुरोडाशपाकस्य विदाहदोषनिवृत्तये सम्यक्पाकगुण-
सिद्धये च अग्नीध्रं प्रति आद्यप्रैषमन्त्रस्य व्याख्या
(अविदहन्त इत्यादिना) (सं०१४१) ४६
- १७ “ पुरोडाशानामाच्छादने विधिः (मस्तिष्क इत्यादिना)
(सं०१४१) ४६
- १८ “ पुरोडाशानामुपरि भस्मना आच्छादनम् (भस्मना
इत्यादिना) (सं०१४१) ४६
- १९ “ पुरोडाशोपरिस्थभस्मनो निःसारणे साधनस्य नामो
ल्लेखः (वेदेन इत्यादिना) (सं०१४१) ४६
- २० “ वेदसाधनक-साङ्गारभस्मसम्मार्जनवेदनस्य प्रश्नांसा
(अखलतीत्यादिना) (सं०१४२) ४६
- २१ “ पुरोडाशानां पर्यग्निकरणेन पशुसम्पर्कप्रकाशकस्य भ-
स्माधूहनमन्त्रस्य अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याख्या
(पशोर्वै इत्यादिना) (सं०१४२) ४७
- २२ “ पुरोडाशेन सह भस्मसम्पर्कस्य युक्ततादर्शनं (यजमान
इत्यादिना) (सं०१४२) ४७

- २३ मन्त्रे गार्हपत्याङ्गारप्रतप्तस्य पात्रीप्रक्षालनजलस्य वेदिम-
ध्यस्थरेखात्रयेषु निनयने यो मन्त्रस्तत्रोक्तानामेक-
तादिदेवतानामुत्पत्तौ आख्यायिका (देवा वै इ-
त्यादिना) (सं०१४३) ४७
- २४ “ ब्रीह्यवघातादौ देवकृतजीवबधादिपापलेपस्य परम्प-
रया जीवघातिनि पुरुषे पर्यवसानम् इत्युक्तिः (ते
देवा इत्यादिना) (सं०१४३) ४८
- २५ “ पात्रीप्रक्षालनोदकस्य वेदिमध्यस्थरेखात्रये निनयनम्
(अन्तर्वेदिद्यादिना) (सं०१४४) ४८
- २६ “ वेदीरेखायां निनीतस्य जलस्य वज्रिना प्रतपने विधिः
(उल्लुक्नेत्यादिना) (सं०१४४) ४८

६ अनुवाके वेद्युक्तिः ।

- १ “ वेदिजघनप्रदेशे स्थित्वा स्फ्यग्रहणे विधिः (देवस्य त्वे
त्यादिना) (सं०१४८) ४८
- २ “ इन्द्रस्य बाऊरसीतिस्फ्याभिमन्त्रणमन्त्रप्रथभाग-गते-
न्द्रशब्दविवक्षितार्थः (आददे इन्द्रस्येत्यादिना)
(सं०१४९) ४८
- ३ “ स्फ्याभिमन्त्रणमन्त्रद्वितीयभागे बाऊसदृशस्य स्फ्य-
स्य महिम्नः प्रस्थापने उक्तिः (सहस्रभृष्टिरित्या-
दिना) (सं०१४९) ४८
- ४ “ स्फ्याभिमन्त्रणमन्त्रतृतीयभागे तेजोरूपेण वायुना
सह स्फ्यदण्डस्य बाऊतुल्यरूपोपमाकरणेन य-
जमाने तेजोभवतीत्युक्तिः (वायुरसीत्यादिना)
(सं०१५०) ४८

- ५ मन्त्रे दर्भप्रहारमन्त्रे देवयजनीतिविशेषणदानेन पृथि-
व्या वान्तलोहितजनिताशुचित्वनिवृत्तिर्भवतीति
वर्णयितुमाख्यायिका (विषाद्वैनामासुर इत्यादि-
ना) (सं०१५०) ४८
- ६ “ दर्भप्रहरणमन्त्रोत्तरार्द्धप्रयोजनम् (ओषध्यास्त इत्या-
दिना) (सं०१५०) ४९
- ७ “ ब्रजं गच्छेत्तिसट्ठणपांश्चपहरणमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (ब्र-
जङ्गच्छेत्यादिना) (सं०१५०) ४९
- ८ “ वेदिनिरीक्षणमन्त्रस्थस्य द्युशब्दस्य पर्जन्यरूपत्वोप-
चारदर्शनं (वर्षतु ते इत्यादिना) (सं०१५१) .. ४९
- ९ “ सट्ठणपांशुनिवपनमन्त्रोपयोगोऽस्मान् यच्चेति यच्छब्दद्वयस्य
पुनरुक्तिपरिहारे पुरुषभेदोक्तिः (बधान इ-
त्यादिना) (सं०१५१) ४९
- १० “ सट्ठणपांशुनामुत्करनिवपनेन शत्रूणां हननार्थसिद्धौ
आख्यायिका (अरुहवै इत्यादिना) (सं०१५१) ... ४९
- ११ “ अग्नीध्रियोत्करोत्तपांशुसमूहस्य अञ्जलौ ग्रहणे यो म-
न्त्रस्तस्य व्याख्या (ते मन्यन्त इत्यादिना) (सं०१५२) ४९
- १२ “ दर्भस्तम्बस्य चतुर्वारमुत्करदेशे हरणम् (स्तम्बयजुरि-
त्यादिना) (सं०१५३) ५०
- १३ “ आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये वेदिजननार्थं स्फ्येन द-
क्षिणादिदिक्त्रये रेखाकरणे विधिः (असुराणां
वै इत्यादिना) (सं०१५३) ५०
- १४ “ पूर्वमारभ्य स्फ्येन वेद्याः खनने यो मन्त्रस्तस्य तात्प-
र्यार्थः (देवस्य सवितुरित्यादिना) (सं०१५४) ... ५०
- १५ “ खनने तस्या पूर्वोत्तरभागे निम्नतासम्पादनम् (पृथिव्यै
इत्यादिना) (सं०१५५) ५०

- १६ मन्त्रे वेदीपूर्वकोणयुग्मे अंसाकारेण पाश्चात्यकोणयुग्मे
 कोणाकारेणौन्नत्यविधानम् (प्राज्ञौ इत्यादिना)
 (सं०१५५) ५१
- १७ “ त्वक्स्थानीयस्य भूमेरूर्ध्वभागस्य स्फेनापसारणम्
 (उज्जन्तीत्यादिना) (सं०१५५) ५१
- १८ “ पुनर्यत्नेन तद्भूमिनिरूपणमूलादीनां पृथक् पृ-
 थक् क्केदनम् (मूलच्छिन्नक्षीत्यादिना) (सं०
 १५५) ५१
- १९ “ क्केदने साधनविशेषोक्तिः (यज्जस्तेनेत्यादिना) (सं०
 १५६) ५१
- २० “ प्रादेशपरिमाणेन वेदीखननम् (पिटदेवत्येत्यादिना)
 (सं०१५६) ५१
- २१ “ चतुरङ्गुलपरिमितवेदीखननपक्षे प्रमाणभूता आ-
 खायिका (वेदिर्देवेभ्य इत्यादिना) (सं०१५६) ५१
- २२ “ पक्षे वेद्याश्चतुरङ्गुलखनने विधिः (चतुरङ्गुलमित्या-
 दिना) (सं०१५६) ५१
- २३ “ यावत् वेदिखनने सिकतालाभः शुल्यपरिहारश्च न
 भवेत् तावत् खननं कर्त्तव्यमिति विशेषविध्युक्तिः
 (आप्रतिष्ठायै इत्यादिना) (सं०१५६) ५१
- २४ “ दक्षिणत उन्नतभावं विधाय वेद्याः खननं (दक्षिणत
 इत्यादिना) (सं०१५७) ५१
- २५ “ वेद्याः सर्वत्र सिकतासदृशकोमलमृत्तिकायाः प्रक्षेपः
 (पुरीषवत्क्षीमित्यादिना) (सं०१५७) ५१
- २६ “ वेद्या उत्तरतः कार्योपयोगिकित्पदेशस्तस्यासुरत्वदो-
 षनिवारणार्थं तमादाय तदुत्तरतो रेखाकरणं
 (उत्तरं परिग्राहमित्यादिना) (सं०१५७) ५१

- २७ मन्त्रे वेद्याः परितः कार्योपयोगिप्रदेशस्यासुरत्वदोषनि-
वारणार्थं तमादाय तद्वक्षिणपश्चिमोत्तरदिक्त्रये
रेखाकरणमन्त्रत्रयाणामर्थस्य स्पष्टतादर्शनम् (ऋ-
मस्पृतेत्यादिना) (सं०१५८) ५२
- २८ “ स्फ्येन वेद्याः समीकरणम् (क्लूरमिवेत्यादिना) (सं०१५९) ५२
- २९-३२ “ वेदिसमीकरणमन्त्रगतोर्वीवस्वीत्यादिकतिप्रयशब्दखा-
रस्यदर्शनम् (उर्वी, पुरा, उदादाय, तान्मीरा-
स, इत्यादिमन्त्रचतुष्टयेन) (सं०१५९) ५२
- ३३ “ प्रोक्षणाद्यासादनार्थमग्नीध्रं प्रति प्रैषमन्त्रोक्तिः (प्रोक्ष-
णीरासादयेत्यादिना) (सं०१५९) ५२
- ३४ “ आग्नीध्रकर्तृकं प्रोक्षणाद्यासादनं (प्रोक्षणीरासा-
दयतीत्यादिना) (सं०१५९) ५२
- ३५ “ प्रोक्षिणीनामपां बाहुल्येनासादने देवलोक्तिः (उवाच
इत्यादिना) (सं०१६०) ५२
- ३६ “ द्वेष्टध्यानपूर्वकमुत्कारे स्फ्यस्य परित्यागः (स्फ्यमुदस्य-
न्नित्यादिना) (सं०१६०) ५३

१० अनुवाके प्रोक्षिणाद्यासादनादिकृत्यम्।

- १ “ मन्त्रे उत्कारे परित्यक्तं स्फ्यं समादाय तस्य वेद्यां पूर्वा-
दिदिक्षु तीर्थगादिरूपेण धारणम् (वज्रो वै स्फ्य
इत्यादिना) (सं०१६०) ५३
- २ “ स्फ्यं संस्थाप्य हस्तयोः प्रक्षालनं (हस्ताववनेनित्ते
इत्यादिना) (सं०१६१) ५३
- ३ “ स्फ्यस्य प्रक्षालनम् (स्फ्यं प्रक्षालयतीत्यादिना)
(सं०१६१) ५३

- ४ मन्त्रे अग्नीध्रकर्तृकं इध्नावर्हिषोरुपसादनं (इध्नावर्हिरि-
त्यादिना) (सं०१६१) ५३
- ५ “ पूर्वस्यान्दिशि अग्नभागं कृत्वा इध्नावर्हिषोरुपसादन-
मिति विप्रघोक्तिः (नपुरस्तादित्यादिना)
(सं०१६१) ५३
- ६ “ वद्यां दक्षिणत इध्मस्य तदुत्तरतो वर्हिषश्च पूर्वाग्रस्य
उपसादनम् (दक्षिणमिध्ममित्यादिना) (सं०१६२) ५४

तृतीयप्रपाठके पौर्णमासेष्टिः ।

१ अनुवाके आज्यहविर्ग्रहणम् ।

- १ “ खुवादितपनमन्त्रयोरनिष्टपरिहारेष्टसिद्धिरूपफलो-
क्तिः (प्रत्युष्टं रक्ष इत्यादिना) (सं०१६८) .. ५५
- २ “ खुचः सम्मार्ज्जनम् (खुचः सम्मार्ज्जित्यनेन) (सं०१६९) ५५
- ३ “ सर्वाग्रे खुवस्य सम्मार्ज्जनम् (खुवमग्रे इत्यादिना)
(सं०१६९) ५५
- ४ “ सम्मार्जनमन्त्रोक्तक्रमेण जुह्वादीनां सम्मार्जनम् (अथ
जुह्वमित्यादिना) (सं०१६९) ५५
- ५ “ जुह्वादीनां प्रशंसा (असौ वै जुह्वरित्यादिना) (सं-
०१६९) ५५
- ६ “ पूर्वोक्तवृत्तान्तवेदनप्रशंसा (समेधन्ते इत्यादिना)
(सं०१६९) ५५
- ७ “ वेदादिना खुवादिसम्मार्ज्जने तदग्रमूलभागाभ्यां कृत-
सम्मार्जनस्य फलं (यदिकामयेतेत्यादिना) (सं०-
१७०) ५५

- ८ मन्त्रे खुवादिसम्मार्ज्जने मतान्तरन्यासः (तदु वा व्याज्जस्ति-
त्यादिना) (सं० १७०) ५५
- ९ “ अग्रत आरभ्य खुवविलस्य निःशेषेण सम्मार्जनं
(प्राचीमभ्याकारमित्यादिना) (सं० १७०) .. ५६
- १० “ खुवदण्डस्य सम्मार्ज्जने तन्मूलत आरम्भः (अधस्तादि-
त्यादिना) (सं० १७०) ५६
- ११ “ खुवविलदण्डयोक्तसम्मार्जनक्रमस्य लौकिकदृष्टान्तेन
तुल्यता (तस्मादरत्नौ इत्यादिना) (सं० १७१) .. ५६
- १२ “ खुवस्य सर्वाग्रे सम्मार्जनस्य रूपकेन हेतूपपादनम्
(प्राणो वै खुव इत्यादिना) (सं० १७१) ५६
- १३ “ खुवजुह्वपभट्टवादीनां प्राणहस्तद्वयात्मभावेन रूप-
ककल्पनाय उल्लिखितयोः प्राणपानयोः प्रसङ्गेन
वेदनप्रशंसा (तौ प्राणपानौ इत्यादिना) (सं० १७२) ५६

२ अनुवाके आज्यहविर्गृहणशेषः ।

- १ “ सम्मार्जनसाधनानां वेदपरिवासनादीनामग्नौ प्रक्षेपः
(दिवःशित्यमवततमित्यादिना) (सं० १७२) .. ५६
- २ “ दर्भाणां महिमा (आपो वै इत्यादिना) (सं०
१७२) ५६
- ३ “ अनुष्टुप्कन्दोयुक्तेन मन्त्रेण सम्मार्जनीयमित्युक्तिः (अ-
नुष्टुभर्चा इत्यनेन) (सं० १७२) ५६
- ४ “ अनुष्टुप्कन्दो व्यवहारस्योद्देशः (आनुष्टुभ इत्यादिना)
(सं० १७३) ५६
- ५ “ अनुष्टुप्कन्दोयुक्ताया ऋचोऽपि प्रशंसा (अथो ऋ-
ग्वाव इत्यादिना) (सं० १७३) ५७

- ६ मन्त्रे सम्मार्जनदर्भाणामुत्तरप्रक्षेपपक्षस्य समर्थनं (ता-
न्येके इत्यादिना) (सं०१७३) ५७
- ७ “ पुनस्तेषामुत्तरप्रक्षेपपक्षं दूषयित्वा अभिप्रक्षेपपक्षस्य
स्थापनम् (अथो स्तम्बस्य इत्यादिना) (सं०१७४) ५७
- ८ “ सम्मार्जनदर्भाणामभिप्रक्षेपपक्षस्य दृढीकरणम् (नव-
दायासु इत्यादिना) (सं०१७४) ५८
- ९ “ अभिसम्मार्जनदर्भाणामपि अग्नौ प्रक्षेपे विनियोगः
(योभूतानामित्यादिना) (सं०१७५) ५८
- १० “ अग्नौ दर्भाणां प्रक्षेपस्य योग्यताप्रदर्शनम् (एषा वै
इत्यादिना) (सं०१७५) ५८

३ अनुवाकेपि आज्यहविर्घहणशेषः ।

- १ “ योक्तवन्धनाय गार्हपत्यसमीपे पत्न्या उपवेशनम् (अ-
यञ्चो वै इत्यादिना) (सं०१७६) ५८
- २ “ उपविश्यैव योक्तवन्धनं कर्त्तव्यमित्युक्तिः (यत्तिष्ठन्ती
इत्यादिना) (सं०१७६) ५८
- ३ “ कस्मिन् देशे योक्तवन्धनकाले पत्नी उपविशेदित्यस्य
निर्णयः (यत्पश्चादित्यादिना) (सं०१७६) ... ५८
- ४ “ सौमनस्यप्राप्तौ इतराभ्यो योषिभ्यो अस्या विशेषः
(अश्रासाना इत्यादिना) (सं०१७७) ५९
- ५ “ योक्तवन्धनेन पत्न्याः कर्मसु अस्वातन्त्र्यात् अनुव्रत-
स्त्वचितीर्थार्थभिधेयता (अग्रेरनुव्रता इत्यादिना)
(सं०१७७) ५९
- ६ “ योक्तवन्धनस्य कर्माङ्गत्वे लौकिकवैदिकप्रसिद्धिदर्श-
नम् (तस्मादाहुदित्यादिना) (सं०१७७) ५९

- ७ मन्त्रे प्रकारान्तरेण पत्न्या योक्तवन्धनस्य स्तुतिः (यद्योक्त-
मित्यादिना) (सं०१७७) ५६
- ८ “ पत्न्या अक्षलबन्धनेपत्युः कोभिप्रायस्तस्य प्रकाशः (यु-
क्तां क्रियाता इत्यादिना) (सं०१७८) ५६
- ९ “ यजमानस्याक्षलेन सह पत्न्या वस्त्राक्षलस्य योक्तृप्र-
स्थितबन्धनम् (ग्रन्थिं ग्रन्थातीत्यादिना) (सं०१७९) ५६
- १० “ यज्ञे यजमानपत्न्या गार्हपत्यजघनप्रदेशे उपवेशने
प्रयोजनम् (सुप्रजसस्त्वा इत्यादिना) (सं०१८०) ५६
- ११ “ आज्यनिरूपणे पठनीयस्य महीनामितिमन्त्रस्य पूर्व-
भागस्य स्पष्टार्थः (महीनां पयोसीत्यादिना) (सं-
१८०) ५६
- १२ “ उक्तमन्त्रोत्तरभागस्थस्य अक्षीयमाणपदस्याभिप्रायः
(तस्य, तेऽक्षीयमाणस्येत्यादिना) (सं०१८०) .. ५६

४ अनुवाके आज्याधिश्रयणोक्तिः ।

- १ “ आज्यस्य यागाङ्गत्वप्रतिपादने आख्यायिका (द्यतञ्च
वै इत्यादिना) (सं०१८०) ६०
- २ “ पत्नीकर्तृकाज्यावेक्षणम् (पत्न्यवेक्षते इत्यादिना)
(सं०१८१) ६०
- ३ “ गार्हपत्ये आज्यस्याधिश्रयणमन्त्रस्य व्याख्या (अमेधं
वा एतदित्यादिना) (सं०१८२) ६०
- ४ “ अग्निं उक्तार्य आज्यस्थापनाय स्तेन अग्न्युदगदेशे
रेखाकरणम् (रुफ्यस्य वर्त्मन् इत्यादिना) (सं०१८२) ६०
- ५ “ तत्तन्मन्त्रेण तत्तदाहुतिदानायैतदाज्यं पर्याप्तं भवत्विति
त्येतदर्थमुक्तिः (अग्नेर्जिह्वासीत्यादिना) (सं०१८२) ६०

- ६ मन्त्रे उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनं (तद्वा अत
इत्यादिना) (सं०१८२) ६१
- ७ “ आज्यस्य त्रिवारोत्पवनार्थं विधिः (पुनराहारमि-
त्यादिना) (सं०१८३) ६१
- ८ “ त्रिवारोत्पवनमन्त्रत्रयपठितानां शुक्रमित्यादिपदानां
स्पष्टार्थः (शुक्रमसीत्यादिना) (सं०१८३) .. ६१
- ९ “ यजुर्मन्त्रेणापि त्रिवारमाज्यस्योत्पवने विधिः (त्रिर्यजुषा
इत्यादिना) (सं०१८३) ६१
- १० “ आज्यस्य वारत्रयोत्पवने तात्पर्यम् (न्यावृद्धि यज्ञ
इत्यादिना) (सं०१८३) ६१
- ११ “ आज्योत्पवनपवित्राभ्यामेव प्रोक्षणीप्राचक्ष्यजलस्योत्प-
वनं (अथाज्यवतीभ्यामप इत्यादिना) (सं०-
१८३) ६१
- १२ “ षडङ्मन्त्रेण यजुर्मन्त्रेण च प्रोक्षणीस्थजलोत्पवने
विधिदर्शनं (आपो वै इत्यादिना) (सं०-
१८४) ६१
- १३ “ खुवजुह्वगृहणमन्त्रेषु धामयजुःशब्दयोर्वीक्षया पठ-
नस्य तात्पर्यम् (शुक्रमन्त्रेत्यादिना) (सं०१८५) .. ६२

५ अनुवाके आज्यावेक्षणं गृहणञ्च ।

- १ “ आज्यावेक्षणे विशेषं वस्तुन्देवासुरप्रसङ्गेनाज्यस्तुतिः
(देवासुरा इत्यादिना) (सं०१८५) ६२
- २ “ आज्याभिधारणरूपस्य चक्षुषा आज्यावेक्षणस्य ब्रह्म-
वादिप्रसङ्गेन प्रशंसा (ब्रह्मवादिन इत्यादिना)
(सं०१८५) ६२

- ३ मन्त्रे अर्द्धनिमीक्षितचक्षुषैवाज्यस्य निरीक्षणे विधिः (ई-
श्वरो वा एष इत्यादिना) (सं०१८६) ६२
- ४ “ सुवे आज्यग्रहणम् (आज्यं गृह्णातीत्यादिना) (सं०-
१८६) ६२
- ५ “ प्रत्येकाङ्गतौ जुह्वादौ चतुरादिवारं आज्यं गृह्णीया-
दित्युक्तिः (चतुर्जुह्वामित्यादिना) (सं०१८६) .. ६२
- ६ “ उपमृति अष्टवारगृहीताज्यापेक्षया जुह्वां गृहीतमा-
ज्यमधिकमित्युक्तिः (यजमानदेवत्या इत्यादिना)
(सं०१८६) ६३
- ७ “ जुह्वादौ आज्यग्रहणसङ्ख्यया पदशफस्तनादिसाम्य-
मादाय सुचो गोरूपकल्पनया स्तुतिः (गौर्वैशुच
इत्यादिना) (सं०१८७) ६३
- ८ “ जुह्वादौ गृहीताज्यस्य प्रयाजाद्यङ्गत्वदर्शनं (यज्जुह्वां
गृह्णातीत्यादिना) (सं०१८७) ६३

६ अनुवाके इध्मवर्हिःपूर्वकहविरासादनम् ।

- १ “ यज्ञकर्म्मोपयोगिनीनामपामभिमन्त्रणम् (आपोदेवी-
रग्रे इत्यादिना) (सं०१९४) ६३
- २ “ कृष्णोऽस्याखरेष्ट इत स्य इध्मप्रोक्षणमन्त्रस्य उपाख्या-
नपूर्वकं स्पष्टार्थः (अग्निर्देवेभ्य इत्यादिना) (सं०-
१९५) ६४
- ३ “ वेदिप्रोक्षणमन्त्रगतयोः वेदिवर्हिःशब्दयोः प्रजाप-
तिवीशब्दाभ्यां सह रूपककल्पनेन तयोराधा-
राधेयभावदर्शनम् (वेदिरसि इत्यादिना)
(सं०१९५) ६४

- ४ मन्त्रे वर्हिःप्रोक्ष्यमन्त्रगतयोः वर्हिःसुकृक्कब्धयोः प्रजा
यजमानशब्दाभ्यां सह रूपककल्पनेन तयोराधा-
राधेयभावदर्शनम् (वर्हिरसि इत्यादिना) (सं०-
१९५) ६४
- ५ “ वर्हिषि लोकात्रयं भावयित्वा कृतस्य वेदिमध्यासादित
वर्हिःप्रोक्ष्यस्य त्रिलोकनिमित्तत्वदर्शनं (दिवे
त्वेत्यादिना) (सं०१९६) ६४
- ६ “ हस्तस्थितप्रोक्ष्यपात्रेण सह वर्हिःप्रोक्ष्यशेषकि-
ञ्चिज्जलं प्रसारितहस्तेन यथा वर्हिःप्रत्यग्भागे
पतेत् तथा तस्य उत्क्षेपः (अथ तत इत्या-
दिना) (सं०१९६) ६४
- ७ “ वेदेर्दक्षिणश्रोणिमारभ्य उत्तरश्रोणिपर्यन्तं वर्हिः-
प्रोक्ष्यशेषजलस्य निनयनमन्त्रस्य व्याख्यापूर्वकं
तन्निनयने विधिः (स्वधा पितृभ्य इत्यादिना)
(सं०१९६) ६४
- ८ “ पूर्वप्रोक्षितवर्हिषां बन्धनग्रन्थेः शिथिलीकरणम्
(ग्रन्थिं विस्त्रंसयतीत्यादिना) (सं०१९७) ६५
- ९ “ पूर्वशिथिलीकृतवर्हिर्बन्धनग्रन्थेरग्रं धृत्वा ऊर्द्धमुत्कृष्य
विमोचनम् (ऊर्द्धं प्राक्षमित्यादिना) (सं०१९७) ६५
- १० “ आहवनीयसमीपे आकृत्य प्रस्तरानयने पठनीयम-
न्त्रस्य तात्पर्यार्थः (विष्णोस्तूपोसीत्याहेत्यादि-
ना) (सं०१९८) ६५
- ११ “ वेदिपूर्वभागस्थितब्रह्मयजमानान्यतरकर्तृकं प्रस्तर-
धारणं (पुरस्तादित्यादिना) (सं०१९८) .. ६५
- १२ “ प्रादेशमात्रोर्द्धप्रदेशे उक्तप्रस्तरस्य धारणम् (इयन्तं
गृह्णातीत्यादिना) (सं०१९८) ६५

- १३ मन्त्रे उक्तप्रस्तरोर्द्धोन्नयनस्य प्रशंसा (इयन्तं गृह्णाति इत्यादिना) (सं०१६८) ६५
- १४ “ उक्तप्रस्तरोर्द्धोन्नयनस्य पुनःप्रशंसा (इयन्तमित्यादिना) (सं०१६८) ६५
- १५ “ प्रस्तरस्य यावदूर्द्धधारणे सामर्थ्यं पक्षान्तरेण तावत्तस्योर्द्धधारणे विधिः (अपरिमितं गृह्णाति इत्यादिना) (सं०१६८) ६५
- १६ “ उक्तप्रस्तरे उत्पवनार्थकपवित्रद्वयस्य स्थापनम् (तस्मिन् पवित्रे इत्यादिना) (सं०१६८) ६५
- १७ “ वेद्यां बर्हिषास्तरणमन्त्रस्यस्य ऊर्ण्येवादिवाक्यद्वयस्य व्याख्या (ऊर्ण्यमदसं त्वेत्यादिना) (सं०१६९) ६५
- १८ “ वेद्यां बर्हिषामास्तरणम् (बर्हिस्तृणातीत्यादिना) (सं०१६९) ६५
- १९ “ यथा वेदिभूमिर्नटुष्येत तथा बर्हिषास्तरणं कर्त्तव्यं, इति विशेषोक्तिः (अनतिदृष्टमित्यादिना) (सं०१६९) ६६
- २० “ यूपार्थकपरिधित्रयस्थापनमन्त्रस्यस्य गन्धर्वोसीत्यादिवाक्यस्य तात्पर्योक्तिपूर्वकं यूपार्थकपरिधित्रयस्थापनविधिः (धारयन्नित्यादिना) (सं०१६९) ६६
- २१ “ आहवनीयाभिमन्त्रणमन्त्रस्यस्य सूर्यस्त्वेतिवाक्यद्वयस्य व्याख्या (सूर्यस्त्वेत्यादिना) (सं०२००) ६६
- २२ “ आघारसमिद्द्वयस्थापनमन्त्रस्थानां वीतिहोत्रेत्यादिवाक्यत्रयाणां तात्पर्यार्थः (वीतिहोत्रमित्यादिना) (सं०२००) ६६

- २३ मन्त्रे दर्भरूपविधृतिनामकपदार्थद्वयस्य वेदिमध्ये तिर्य्य-
गासादनमन्त्रस्य तात्पर्य्यार्थः (विशो यन्त्रेस्य इ-
त्यादिना) (सं०२००) ६६
- २४ “ विधृतिद्वयस्य तिर्य्यगासादने प्राप्ते उत्तराग्रस्य तस्य
निधानम् (उदीचीनाग्रेत्यादिना) (सं०२००) .. ६६
- २५ “ वेद्यां प्रस्तरासादनमन्त्रस्य वस्त्रानां रुद्राणामित्यादि-
पदानां तात्पर्य्यार्थः (वस्त्रनामित्यादिना) (सं०-
२०१) ६६
- २६ “ प्रस्तरे जुह्वपभृदाद्यासादनमन्त्रस्य जुह्वरसीत्यादिवा-
क्यद्वयस्य तात्पर्य्यार्थः (जुह्वरसि इत्यादिना)
(सं०२०१) ६६
- २७ “ प्रस्तरे व्यासादितजुक्कादिस्पर्शपूर्वकतदभिमतमन्त्र-
स्य स्मृता इत्यादिवाक्यत्रयस्य तात्पर्य्यार्थः (एता
असदन्नित्यादिना) (सं०२०१) ६७

७ अनुवाके प्रज्वलिताग्नौ होतुं आधाराख्याज्यभागद्वयस्योक्तिः।

- १ “ अर्धवर्ग्या होतारं प्रति वक्तव्यस्य प्रैषाख्यस्य मन्त्रस्य
उक्तिः (अग्निना वै इत्यादिना) (सं०२०५) .. ६७
- २ “ वैरितिरस्काराय अग्नौ प्रज्वलिते कर्त्तव्ये तत्र सम-
न्त्रकान्येकविंशतिकाष्ठानि प्रक्षेप्याणि इत्युक्तिः
(एकविंशतिमित्यादिना) (सं०२०६) .. ६७
- ३ “ होता प्र वो वाजा इत्यादिसामिधेन्याख्यैर्कपाठात् पू-
र्वमग्नौ प्रक्षेप्याणानां काष्ठानां सङ्ख्यायास्तात्प-
र्य्योक्तिः (पञ्चदशेष्टेयादिना) (सं०२०६) .. ६७
- ४ “ षडृतूद्देशेन षट्काष्ठानामग्नौ प्रक्षेपः (जीन् परिधी-
नित्यादिना) (सं०२०६) ६७

- ५ मन्त्रे अग्निप्रज्वालकवायूत्यादनार्थं कुशमुष्टिनिर्मितवेद-
नामकवेदीसम्मार्जनीविशेषेण अग्नेरुपवीजनम्
(वेदेनोपवाजयतीत्यादिना) (सं०२०६) ६८
- ६ “ वेदेन अग्नेर्यदुपवीजनमुक्तं तत् त्रिवारं कर्त्तव्य-
मित्युक्तिः (त्रिरुपवाजयतीत्यादिना) (सं०-
२०६) ६८
- ७ “ वेदोपरि सुवं संस्थाप्य सुवेण आघारनामक प्रथमा-
ऊतिहोमः (वेदेनेत्यादिना) (सं०२०७) ६८
- ८ “ यैर्दग्धैः पूर्वमिधो बद्धः तैरग्निसम्मार्जनार्थमग्नीध्रस्य
प्रेषणे प्रैषमन्त्रोक्तिः (अग्निमग्नीदित्यादिना)
(सं०२०७) ६८
- ९ “ परिधिसम्मार्जनार्थम् अग्निसम्मार्जनप्रैषमन्त्रे त्रि-
शब्दस्य वीष्ठा (परिधीनित्यादिना) (सं०-
२०७) ६८
- १० “ तैर्दग्धैः प्रत्येकपरिधेस्त्रिस्त्रिः सम्मार्जनं कर्त्तव्यमित्युक्तिः
(त्रिस्त्रिः सम्मार्जनीत्यादिना) (सं०२०७) .. ६८
- ११ “ आघाराऊत्योर्द्वयोर्होमविधाने स्थित्वा एकामपरामु-
त्थाय जुहुयादिति क्रमेण गुणभेदोक्तिः (आसीन
इत्यादिना) (सं०२०७) ६८
- १२ “ सारथिद्वयस्य रथोपर्यर्धश्च उत्थानोपवेशक्रियायाः
सादृश्यमादाय आघारस्यापि रथत्वे प्राप्ते
तद्देदनप्रशंसा (वहन्त्येनमित्यादिना) (सं०-
२०८) ६९
- १३ “ द्वितीयाघारहोमे कर्त्तव्ये पठनीयमन्त्राणां मध्ये भु-
वनमसीति प्रथममन्त्रस्य स्पष्टार्थः (भुवनमसी-
त्यादिना) (सं०२०८) ६९

- १४ मन्त्रे जुहूपभृदादानमन्त्रद्वये अभिसवितृपदद्वयस्य सत्त्वा-
त्तत्र तत्पदद्वयस्य सम्बन्धो युक्त इति व्यवस्था-
कथनम् (जुह्वे ह्यभिरित्यादिना) (सं०२०८) .. ६६
- १५ “ मध्यमपरिधिमनतिक्रम्य आधाराज्जतिदानार्थमाहव-
नीयस्य निकटे दक्षिणतो उत्तरस्यां दिशि सव्य-
भावेन गमनसमये अग्निं तत्पश्चादवस्थितं यज्ञपु-
रुषं प्रति च पादस्पर्शशङ्कया क्षमाप्रार्थने पाद्यस्य
अग्नाविष्णू इति मन्त्रस्य अग्नाविष्णू इति वाक्यार्थस्य
निदर्शनं (अग्नाविष्णू मा वामित्यादिना) (सं०२०९) ६६
- १६ “ वेदिमध्ये यज्ञपुरुषस्थानकल्पनायां पाद्यमन्त्रप्रति-
पाद्यस्य यज्ञरूपस्थानस्य यज्ञपुरुषाधिष्ठिततया
आतिशय्यदर्शनम् (विष्णोःस्थानमित्यादिना) (सं०-
२०९) ६६
- १७ “ आधाराज्जतिदाने पाद्यमन्त्रस्थस्येन्द्रशब्दस्य तात्प-
र्यार्थः (इत इन्द्र इत्यादिना) (सं०२१०) .. ६६
- १८-२१ “ उक्तमन्त्रगतैरूर्ध्वसमारभ्याऋतेन्द्रशब्दैः सूचितार्थस्य
दर्शनम् (समारभ्य, आघारं, अऋत, इन्द्रावान्,
इति मन्त्रचतुष्टयेन) (सं०२१०) ६६
- २२ “ सुगुद्रहणमन्त्रस्थस्य वृहद्भा इति शब्दस्य तात्पर्यार्थः
(वृहद्भा इत्यादिना) (सं०२११) ७०
- २३ “ आधाराज्जतिं दत्त्वा प्रत्यागमनकाले हस्तस्यजुह्वप-
भृतोः परस्परं स्पर्शमकारयित्वा प्रतिनिवर्तितव्यं
इत्युक्तिः (यजमानदेवत्येत्यादिना) (सं०२११) .. ७०
- २४ “ जुह्वादिना सह सुचमस्पर्शयन्मुदक्प्रत्यागमनकाले
जप्यमन्त्रस्यपदवाक्यार्थदर्शनम् (पाहि मा इत्या-
दिना) (सं०२११) ७०

- २५ मन्त्रे आधाराज्जतिं दत्त्वा जुह्वा सह ध्रुवायाः संयोगः कर्त्तव्य इत्युक्तिः (शिरो वै इत्यादिना) (सं०२१२) ७०
- २६ “ उक्तसंयोगः किं द्विवारं कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षः (द्विः समनक्षीत्यादिना) (सं०२१२) ७०
- २७ “ उक्तसंयोगस्त्रिवारं कर्त्तव्य इति सिद्धान्तः (तदाज्ज- रित्यादिना) (सं०२१२) ७०
- २८ “ जुह्वा सह ध्रुवासंयोगे पठनीयमन्त्रस्यज्योतिःशब्द- विवक्षितार्थदर्शनं (मखस्येत्यादिना) (सं०२१२).. ७१

८ अनुवाके इडाभक्षणपुरोडाशादिविध्युक्तिः ।

- १ “ इडाभक्षणार्थं वेद्या उत्तरभागे अवस्थितानां ब्रह्मा- दीनां मध्ये सञ्चरतः कस्यापि बाधकस्य परि- हाराय इडाभागं पुरोडाशभागादपच्छिद्य हस्ते तं धृत्वाऽध्वर्युः सञ्चरेदित्यस्य विधानम् (थिष्णिया वै इत्यादिना) (सं०२२७) ७१
- २ “ इडापात्रपूर्वभागे प्रत्यङ्मुखासीनाय होत्रे सर्वसा- धारण्या महेडायाः सकाशात् किञ्चिदादाय या इडा प्रदीयते सैव अवान्तरेडा, तस्या विधानम् (पुरस्तादित्यादिना) (सं०२२८) ७१
- ३ “ होतुस्तर्जन्याः पर्वद्वये दृढमक्षणं (द्विरङ्गुलावनक्षी- त्यादिना) (सं०२२८) ७२
- ४ “ होतुर्हस्ते तामवान्तरेडां चतुर्वारं पूर्ववदद्यादिति- विशेषोक्तिः (सद्यदुपस्तृणातीत्यादिना) (सं०- २२८) ७२

- ५ मन्त्रे इडाभक्षणकाले होत्रा किञ्चिन्मन्त्रान्तरं पठ्यते,
तथा होतुर्मुखमभिवीक्ष्य अश्वर्युयजमानाभ्यां
यत्पात्रं तस्य प्रत्युपज्ञानरूपस्य मन्त्रस्य विधानम्
(मुखमिवेत्यादिना) (सं०२२६) ७२
- ६ “ अश्वर्युयजमानाभ्यां होढहस्तगतेडायाः स्पर्शनम्
(पशवो वै इत्यादिना) (सं०२२६) ७२
- ७ “ पुनस्ताभ्यामेव तथा पात्रस्य मन्त्रान्तरस्य कथनम्
(उपहृत इत्यादिना) (सं०२२६) ७२
- ८ “ होढमुखावलोकनपूर्वकमन्त्रपाठकर्मप्रशंसा (उपहृत
इत्यादिना) (सं०२२६) ७२
- ९ “ अवान्तरेडावदानस्य मुखावलोकनपूर्वकमन्त्रपाठस्य
च वाक्प्राणदेवयोः प्रियमित्येतदर्थं स्तुतिः (यां
वै हस्त्यामित्यादिना) (सं०२२६) ७२
- १० “ इडाभक्षणानन्तरं पुरोडाशस्य वर्हिषि स्थापनार्थं तर्कः
(अथ वै इत्यादिना) (सं०२३०) ७२
- ११ “ वर्हिषि पुरोडाशस्य स्थापनेन देवतानां भागप्रा-
प्तिर्भवति इत्यर्थे आख्यायिका (यजमानमित्या-
दिना) (सं०२३०) ७२
- १२ “ वर्हिषि स्थापितं पुरोडाशं चतुर्धा विभज्यादित्यु-
क्तिः (चतुर्धा करोतीत्यादिना) (सं०२३०) .. ७३
- १३ “ वर्हिषि पुरोडाशस्य स्थापनपूर्वकप्रशंसा (वर्हिष-
दमित्यादिना) (सं०२३०) ७३
- १४ “ वर्हिषि पुरोडाशस्थापनकर्मण एव प्रकारान्तरेण
प्रशंसा (अथो खलु इत्यादिना) (सं०२३१) .. ७३
- १५ “ पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणविध्यान्तरस्य प्रचारपूर्वकं
प्रशंसा (चतुर्धेत्यादिना) (सं०२३१) ७३

- १६ मन्त्रे चतुर्धाविभक्तानां तत्तत्पुरोडाशभागानामिदमस्येद-
मस्येति निर्देशविधानम् (तमभिष्टुष्टेदित्यादिना)
(सं० २३१) ७३
- १७ “ उक्तचतुर्भागानामेकैकं भागं अग्नीध्रादिभ्यः क्रमेण
दद्यादित्युक्तिः (अग्नीध्रे इत्यादिना) (सं० २३१) .. ७३
- १८ “ अग्नीध्रस्य हस्ते प्रथमभागदानप्रकारः (सक्तदुपस्ती-
र्येत्यादिना) (सं० २३२) ७३
- १९ “ ततस्तेषां द्वितीयं भागं ब्रह्मणे वेदेन देयं तस्य प्र-
कारः (वेदेनेत्यादिना) (सं० २३२) ७४
- २० “ ब्रह्मणे पुनर्भागान्तरं पानान्तरेण देयमित्युक्तिः (अथ
काममन्येनेत्यनेन) (सं० २३२) ७४
- २१ “ ततस्तेषां तृतीयं भागं होत्रे देयमित्यस्य विधानम्
(ततो होत्रे इत्यादिना) (सं० २३२) ७४
- २२ “ ततस्तेषां चतुर्थं भागमध्वर्यवे देयमित्यस्य विधिः (अ-
थाध्वर्यव इत्यादिना) (सं० २३२) ७४
- २३ “ अग्नीध्रादिभ्यो दक्षिणादाने आदेशः (तस्माद्वविरि-
त्यादिना) (सं० २३२) ७४
- २४ “ अग्नीध्रमुद्दिश्य प्रैषमन्त्रस्योत्पादनं (अग्निमग्नीदित्या-
दिना) (सं० २३३) ७४
- २५ “ होतारं प्रति वक्तव्यस्य इषिता दैव्या इत्यादि प्रैषम-
न्त्रस्य इषितभद्रवाचेतिपदद्वयस्य अभिप्रायप्र-
दर्शनं (इषिता दैव्या इत्यादिना) (सं० २३३) ७४
- २६ “ होतारं प्रति वक्तव्यस्य स्वगा दैव्या इत्याद्यपरप्रैषम-
न्त्रस्य स्वगास्वस्तिश्रित्यतिशब्दव्याणां क्रमेणा-
भिप्रायदर्शनं (स्वगा दैव्या इत्यादिना) (सं० २३३) ७४

६ अनुवाके सुगूहनादिकार्योक्तिः ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

- १ मन्त्रे प्रथमकाण्डत्रयोदशानुवाकोक्ताभ्यां वाजस्य मेत्येव-
मादिभ्यां ऋग्भ्यां जुह्वपभृतोर्वेद्यां स्थापनम्
(अथ सुचावित्यादिना) (सं०२३४) ७५
- २ “ वेद्यां पूर्वतो जुह्वं पश्चिमत उपभृतमिति तयोः
स्थापने विश्वेष्टोक्तिः (प्राचीं जुह्वमित्यादिना)
(सं०२३४) ७५
- ३ “ अथ सुचावितिमन्त्रस्य वाजवतोभ्यामितिपदस्य
द्विवचनान्ततात्पर्यदर्शनपूर्वकं प्रशंसनं (द्वाभ्यामि-
त्यादिना) (सं०२३४) ७५
- ४ “ जुह्वद्वारा परिधिचयस्पर्शने पठनीयमन्त्रस्य स्पष्टा-
र्थतादर्शनम् (वसुभ्य इत्यादिना) (सं०२३४) .. ७५
- ५ “ जुह्वपभृद्भुवासु प्रस्तरनाम्नो दर्भमुष्टेरग्रमध्यमूलानां
क्रमेण सक्त्यमिति सुक्षु प्रस्तराञ्जनकर्म्मणो वि-
धानम् (सुक्षु प्रस्तरमित्यादिना) (सं०२३५) .. ७५
- ६ “ जुह्वां प्रस्तरायसक्त्यो पठनीयमन्त्रगतस्याक्तशब्दस्या-
भिप्रायः (अक्तं रिहायेत्यादिना) (सं०२३५) .. ७५
- ७ “ जुह्वां प्रस्तराग्राञ्जनपठनीयमन्त्रस्यपक्षिवाचिविशब्द-
सूचितार्थदर्शनं (वियन्तु इत्यादिना) (सं०२३५) ७५
- ८ “ उपभृतिप्रस्तरमध्यभागस्पर्शने पठनीयमन्त्रगतस्य
मानिर्भृद्वेतिपदस्याभिप्रायदर्शनम् (प्रजां योनि-
मित्यादिना) (सं०२३५) ७५
- ९ “ भुवायां प्रस्तरमूलस्पर्शने पठनीयापरमन्त्रस्येन ओष-
धय इतिपदेन द्वितीया विभक्तिः विवक्षिता इत्यु-
क्तिः (आप्यायन्तामित्यादिना) (सं०२३५) ७५

- १० मन्त्रे चत्वारोपाकरणशालया सह प्रस्तरस्य आहवनीये
प्रक्षेपे कर्तव्ये पठनीयमन्त्रस्य मरुतां पृष-
तयः स्त्रोत्यादिवाक्यद्वयस्य तात्पर्यार्थः (मरुता-
मित्यादिना) (सं०२३६) ७५
- ११ “ अश्वर्युणा आहवनीये प्रस्तरप्रक्षेपसमये पठितमन्त्रे आ-
युश्चक्षुषोः पालनविषये प्रार्थना कृतास्ति, इत्यस्य
प्रदर्शनम् (यावद्वै इत्यादिना) (सं०२३६) ७६
- १२ “ वेदिमध्यभूमिस्पर्शे पठनीयमन्त्रस्य तात्पर्यार्थः (ध्रुवा-
सीत्यादिना) (सं०२३७) ७६
- १३ “ मध्यमपरिधिप्रहारे पठनीयमन्त्रस्य पर्यधत्या इति
पदस्य याथार्थ्यज्ञापनम् (यम्परिधिमित्यादिना)
(सं०२३७) ७६
- १४ “ परिधौ अग्नेः प्रीत्युत्पादनाय उक्तमन्त्रे अभिसम्बो-
धनपदन्यासः इत्युक्तिः (अग्ने देवेत्यादिना)
(सं०२३७) ७६
- १५ “ उक्तमन्त्रे तन्त्रे एतमनु इत्यत्र अनुशब्दप्रयोगेन ज्ञा-
तिप्रियभवनत्वस्य सूचनम् (तन्त्र एतमनु इत्या-
दिना) (सं०२३७) ७६
- १६ “ उक्तमन्त्रे नेदेष इत्याद्यपराधपरिहारकवाक्योक्तिः स्व-
स्मिन्नग्नेरत्यन्तानुकूल्यजननार्थम् (नेदेष इत्यादि-
ना) (सं०२३७) ७६
- १७ “ उक्तमन्त्रे परिधिद्वयस्योल्लेखोपि स्वस्मिन्नग्नेरत्यन्तानुकू-
ल्यजननार्थम् इत्युक्तिः (यज्ञस्त्रोत्यादिना) (सं०-
२३७) ७६
- १८ “ परिधिप्रहारकर्मणो विधानम् (परिधीनित्यादिना)
(सं०२३७) ७६

- १६ मन्त्रे जुह्वपभृत्यरित्युक्तसंस्वावनामकमाज्यभागं जुह्वां द-
त्त्वा हवनम् (सुचौ समित्यादिना) (सं०-
२३८) ७६
- २० “ संस्वावहोममन्त्रगतस्य संस्वावभागाः स्येत्यस्य व्याख्या
(संस्वावभागा इत्यादिना) (सं०२३८) ७७
- २१ “ संस्वावहोमे विनियुक्तमन्त्रेणोपसङ्गृहीतस्य देव-
तासम्बन्धस्य ऋचश्चन्दोविशेषस्य च प्रश्नंसा (वै-
श्वदेव्यर्चेत्यादिना) (सं०२३८) ७७
- २२ “ अग्नेः प्रदक्षिणां कृत्वा तत्पश्चिमतो गत्वा शक-
टस्य पूर्वभागे जुह्वपभृतोः संस्थापने पठनीय-
मन्त्रस्यार्थः (अग्नेर्वामित्यादिना) (सं०-
२३९) ७७
- २३ “ फलीकरणहोममन्त्रस्य व्याख्यानं फलीकरणनाम-
कतण्डुलतुषकणादिहोमविधानं च (अग्नेदब्बायो
इत्यादिना) (सं०२४०) ७७
- २४ “ पत्न्याः समीपे वेदप्रासने कर्त्तव्ये प्राप्ते प्रथमं तावत्
प्रसङ्गेन वेदस्य प्रश्नंसायां व्याख्यायिका (वेदि
र्देवेभ्य इत्यादिना) (सं०२४०) ७७
- २५ “ वेदस्य प्रासङ्गिकप्रश्नंसानन्तरं प्रकृतप्रश्नंसा (प्र-
जापतेरित्यादिना) (सं०२४१) ७८
- २६ “ पत्नीसमीपे आसादितस्य वेदस्य बन्धनं विमुच्य गा-
र्हपत्यादारभ्याहवनीयपर्यन्तमास्तुर्ये विधिः
(वेदः होतेत्यादिना) (सं०२४१) ७८
- २७ “ वायुविषयकदेवागात्वित्यादिमन्त्रकृतहोमद्वारा य-
ज्ञसमाप्तेरुपपादनम् (ब्रह्मवादिन इत्यादिना)
(सं०२४२) ७८

१० अनुवाके पत्नीविषयकमन्त्रोक्तिः ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

- १ मन्त्रे पत्नीयजमानाञ्चत्तयोक्तवन्धनविमोचने पठनीयम-
न्त्रस्य पूर्वाङ्गस्य व्याख्या (योवा अयथेत्यादिना)
(सं०२४३) ७६
- २ ,, उक्तमन्त्रतृतीयपादगतपदार्थवाक्यार्थयोः प्रदर्शनम्
(धातुश्चेत्यादिना) (सं०२४३) ७६
- ३ ,, उक्तमन्त्रचतुर्थपादे यजमानस्य दुःखनाशनपूर्वकस-
खप्राप्तिरूपफलस्य उक्तिः (सोऽनं मे इत्यादिना)
(सं०२४३) ७६
- ४ ,, पत्नीकर्तृकपूर्णपात्रानयनसमये तत्पात्राभिमन्त्रणे प्र-
जप्यमन्त्रस्य व्याख्या (समायुषा इत्यादिना)
(सं०२४४) ७६
- ५ ,, उक्तमन्त्रे अनुष्टुप्कृन्दसैव भवितव्यमिति तच्छब्दः-
प्रशंसा (अन्ततोऽनुष्टुभा इत्यादिना) (सं०२४४) ७६
- ६ ,, वायूपकत्वेनानुष्टुप्कृन्दसः पुनः प्रशंसा (अथो वाग्वै
इत्यादिना) (सं०२४४) ७६
- ७ ,, विमोचितयोक्तवन्धनं पूर्णपात्रोदकञ्च एकत्र अङ्गुलौ
पत्न्या सन्मार्थमिति विधिः (यद्वै यज्ञस्येत्यादिना)
(सं०२४५) ८०
- ८ ,, उक्तविधानेन पत्नीकर्तृकपूर्णपात्रधारणम् (अङ्गुला-
वित्यादिना) (सं०२४५) ८०
- ९ ,, पूर्णपात्रोदकेन पत्न्या मुखप्रक्षालने विधिः (मुखं वि-
मृष्टे इत्यादिना) (सं०२४५) ८०

११ अनुवाके उपवेषपरित्यागः ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

- १ मन्त्रे पलाशप्रशामूले त्यक्तभागस्य उपवेषस्य मन्त्रोच्चारण-
पूर्वकं परित्यागः कर्तव्योऽस्ति अतस्तावदादौ तत्प्र-
शंसा (परिवेषो वै इत्यादिना) (सं०२४५) .. ८०
- २ „ उपवेषवेदनप्रशंसा (य एवं वेदेत्यादिना) (सं०२४५) ८०
- ३ „ मन्त्रोच्चारणपूर्वकमुपवेषपरित्यागः (तमुत्कारे इत्या-
दिना) (सं०२४५) ८०
- ४ „ तस्योपवेषस्योत्कारे अदृश्यरूपेण निधाने विधिः (स्थ-
विमत इत्यादिना) (सं०२४६) ८०
- ५ „ उपवेषद्वारा अभिचारकर्मसिद्धेः सम्भावनीयत्वात्
तत्सम्बन्धे मन्त्रान्तरोत्पादनार्थं स्तुतिः (दृष्टिर्वै
इत्यादिना) (सं०२४६) ८०
- ६ „ अभिचारार्थं द्वेष्ट्यनामगृहीत्वा उपवेषकाष्ठस्य अग्नौ
प्रहरणं (योपवेधे इत्यादिना) (सं०२४६) .. ८१
- ७ „ पुनस्तदर्थमुपवेषस्य गृहदूरदेशे निक्षेपणाय ऋक्त्रयं
(निरमुमित्यादिना) (सं०२४७) ८१
- ८ „ स्तुतिद्वारा उक्तकर्मण आधिक्यदर्शनं (त्रिवृद्वै इत्या-
दिना) (सं०२४७) ८१
- ९ „ खाते उपवेषस्य प्रक्षेपे पात्रमन्त्रः (हृतोऽसौ इत्या-
दिना) (सं०२४७) ८१
- १० „ उपवेषस्य अग्नौ प्रहरणे दूरदेशनिरसने भूमौ खनने
च द्वेष्ट्यध्वानं कुर्यादित्युक्तिः (यन्दिष्यादित्यादिना)
(सं०२४८) ८१

इति तृतीयप्रपाठकः ।

चतुर्थप्रपाठके नरमेधपशुकथनम् ।

१ अनुवाके ब्राह्मणादिनरपशूक्तिः ।

विषयः ।

३४६ ।

ब्राह्मणक्षत्रियादिजात्यभिमानिदेवतानिमित्तं ब्राह्मणराज-
न्यादिपुरुषबलिदानस्य उक्तिः ३४६

२ द्वितीये अनुवाके सूतादिनरपशूपाख्यानम् ।

गीतव्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं सूतशैलूषादिपुरुषबलि-
दानप्रपञ्चः ३४७

३ अनुवाके कौलालादिनरपशूनिर्द्धारणम् ।

अममायाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कुलालपुत्रजोहकारादि-
पुरुषबलिदाननिर्देशः ३४८

४ अनुवाके जारादिनरपशुकथनम् ।

सङ्घटकण्टहाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं पारदारिकोपपत्त्यादि-
पुरुषबलिदानविधिः ३४९

५ अनुवाके कैवर्त्तादिनरपशुक्तिः ।

विषयः ।

षष्ठे ।

नदीशून्यस्थलाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कैवर्त्तनिषादादि-

पुरुषबलिदानोक्तिः ३५०

६ अनुवाके कुजादिनरपशुनिर्देशः ।

कार्थ्यविनाशप्रहर्षाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं कुजवामनादि-

पुरुषबलिदाननिरुक्तिः ३५१

७ अनुवाके चौर्यतात्पर्ययुक्तादिनरपशुकथनम् ।

ऋतिवीरहत्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं चौर्यतात्पर्ययुक्त-

परदोषरूपकादिपुरुषबलिदानकथनं ३५२

८ अनुवाके इन्धनाहर्त्तादिनरपशुनिर्देशः ।

भाप्रभाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं इन्धनाहर्त्तमिप्रज्वालन-

कर्त्तादिपुरुषबलिदानप्रस्तावः ३५३

९ अनुवाके गजपालकादिनरपशुकथनम् ।

गतिविशेषवेगाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं गजपालकाश्वपाल-

कादिपुरुषबलिदानप्रपञ्चः ३५४

१० अनुवाके लोहकारादिनरपशुविस्तारः ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

मानसकोपवाह्यकोपाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं लोहकार-
बध्यजनवह्निर्निःसारकादिपुरुषबलिदानप्रचारः .. ३५४

११ अनुवाके यमप्रस्तादिनरपशुकथनम् ।

यमस्यथर्वाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं यमप्रसूगर्भंखाविणी-
प्रभृतिस्त्यादिबलिदानविधानं ३५६

१२ अनुवाके मत्स्यग्राह्यादिनरपशुविवेकः ।

सरःपत्न्यलाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं धीवरदासादिपुरुष-
बलिदानोक्तिः ३५७

१३ अनुवाके देशराजवार्त्ताकथनशीलादिनरपशुविनियोगः ।

ध्वनिप्रतिध्वन्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं देशराजवार्त्ताह-
रणशीलासम्बद्धप्रलाप्यादिपुरुषबलिदानप्रपञ्चः ३५८

१४ अनुवाके अतिनिकृष्टजातियुक्तादिनरपशुकथनम् ।

बीभत्साभूत्याद्यभिमानिदेवतानिमित्तं अतिनिकृष्टजाति-
युक्तजागरणशीलादिपुरुषबलिदानप्रस्तावः ३५८

१५ अनुवाके पुंस्त्व्यादिनरपशुविस्वारः ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

अपह्वासगीताद्यभिमानिदेवतानिमित्तं पुंस्त्वलीगणकादि-

स्त्रीपुरुषबलिदानकथनं ३५६

१६ अनुवाके द्यूतकुशलादिनरपशुकथनम् ।

अक्षराजसत्ययुगाद्यभिमानिदेवतानिमित्तं द्यूतकुशलद्यूत-

सभाधिसाचादिपुरुषबलिदानोक्तिः ३६०

१७ अनुवाके पीठसर्प्यादिनरपशुव्याहारः ।

भूच्यग्न्यादिदेवतानिमित्तं पीठसर्पिचण्डालजातीयादिपुरुष-

बलिदानविस्तारः ३६२

१८ अनुवाके स्त्रूलशरीरादिनरपशुकथनं ।

वाणोवायुदेवतादिनिमित्तं स्त्रूलशरीरप्राणादिबलिदान-

कथनं ३६२

१९ अनुवाके अतिह्रस्वादिनरपशूक्तिः ।

रूपाशाद्यभिमानिदेवतानिमित्तमतिह्रस्वातिदीर्घादिपुरुष-

बलिदानकथनं ३६३

इति चतुर्थः प्रपाठकः ।

३ काण्डे ५ प्रपाठके इष्टिहोत्रमन्त्रकथनम् ।

१ अनुवाके होतृजयसामिधेनीमन्त्रोक्तिः ।

विषयः ।

शृष्टे ।

- १ मन्त्रे आहवनीयोत्करमध्यदेशात् पश्चिमे गमनसमये हो-
त्रुच्चारणीयमन्त्रोक्तिः (सत्यं प्रपद्ये इत्यादिना)
(सं० ६११) ८७

२ अनुवाके अवशिष्टैकादशसामिधेनीमन्त्रप्रपञ्चः ।

- १ ,, होतृकथितस्य द्विज्जारपूर्वकस्य प्रथमसामिधेनी-
मन्त्रस्य विनियोगः (प्र वो वाजेत्यादिना) (सं० ६१२) ८८
- २ ,, होतृप्रठितद्वितीयसामिधेनीसमाख्यानं (अग्न आया-
हि इत्यादिना) (सं० ६२०) ८८
- ३ ,, होतृनिरुक्ततृतीयसामिधेनीप्रचारः (तं त्वा समिद्धि-
रित्यादिना) (सं० ६२०) ८८
- ४ ,, होतृप्रोक्तचतुर्थसामिधेनीनिर्वचनम् (स नः पृथुःश्र-
वाय्यमित्यादिना) (सं० ६२०) ८८
- ५ ,, होतृसमुच्चारितपञ्चमसामिधेन्युक्तिः (ईडेऽन्यो नम-
स्यन्तिर इत्यादिना) (सं० ६२१) ८८
- ६ ,, होतृयाहुतषष्ठसामिधेनीकथनम् (वृषो अग्निः
समिद्धते इत्यादिना) (सं० ६२१) ८८
- ७ ,, होतृभाषितसप्तमसामिधेनीवचनं (वृषणं त्वा वयं वृषन्
इत्यादिना) (सं० ६२१) ८८
- ८ ,, होतृमुक्ताष्टमसामिधेनीप्रपञ्चः (अग्निं दूतं वृणीमहे
इत्यादिना) (सं० ६२१) ८८

- ६ मन्त्रे होतृपठितनवमसामिधेन्याख्यानं (समिध्यमानो अध्वरे
इत्यादिना) (सं०६२२) ८८
- १० ,, होतृजल्पितदशमसामिधेनीकथनं (समिद्धो अग्न
आहुत इत्यादिना) (सं०६२२) ८८
- ११ ,, होतृपठितैकादशसामिधेनीसमाख्यानं (आजुहोत
दुवस्यतेत्यादिना) (सं०६२२) ८९
- १२ ,, वशिष्ठगोत्रीयराजन्यपक्षे उत्तैकादशमन्त्रपरिवर्त्ते क-
थनीयसामिधेनीनिर्देशः (त्वं वरुण उत मित्रो
इत्यादिना) (सं०६२२) ८९

३ अनुवाके होतृपाथप्रवरनिविन्मन्त्राद्याख्यानं ।

- १ मन्त्रे होतृपठितप्रवरमन्त्रोक्तिः (अग्ने महा॥ असि,
असावसा इत्यन्तेन) (सं०६३२) ८९
- २-८ मन्त्रेषु निविन्मन्त्रप्रतीकोक्तिः (देवेज इत्यादि) (सं०६३२) ८९
- ९ ,, होतृपठिताग्न्यादितत्तद्देवतावाहनमन्त्रतात्पर्यप्रचारः
(अग्निमग्न आवह, सुयजा च यज जातवेद
इत्यन्तेन) (सं०६३५) ८९

४ अनुवाके जुहूपभृतोरादानं ।

- अस्मिन् अनुवाके अथर्युक्तकजुहूपभृतोरादानं (अग्निर्होता-
वेत्तभिः, यजाम यज्ञियान् इत्यन्तेन) (सं०६३७) ९०

५ अनुवाके प्रयाजमन्त्रोक्तिः ।

- १-५ मन्त्रेषु समिधोऽग्ने इत्यारभ्य अग्न आच्यस्य वियन्तु एतत्
पर्यन्तमग्नेः पञ्चप्रयाजमन्त्रोल्लेखः (सं०६८१) .. ९०

६ अनुवाके आग्नेयाज्यभागद्वयसम्बन्धिपुरोनुवाक्योक्तिः ।

विषयः ।

३४६ ।

- १ मन्त्रे यष्टव्यस्याग्नेः प्रथमाज्यभागीयपुरोनुवाक्याकथनं (अ-
भिर्मुर्ध्वादीना) (सं०७००) ६०
- २ ,, यष्टव्यस्य सोमस्य प्रथमाज्यभागीयपुरोनुवाक्याव-
चनं (त्वष्ट सोमासीत्यादिना) (सं०७०१) .. ६१
- ३ ,, यष्टव्यस्याग्नेर्द्वितीयाज्यभागीयपुरोनुवाक्याकथनं (अग्निः
प्रत्नेनेत्यादिना) (सं०७०१) ६१
- ४ ,, यष्टव्यस्य सोमस्य द्वितीयाज्यभागीयपुरोनुवाक्या-
निरुक्तिः (सोमगीर्भिर्द्वेत्यादिना) (सं०७०१) ६१

७ अनुवाके विशेषेण आग्नेययागसम्बन्धियाज्यानुवाक्याकथनम् ।

- १ ,, आग्नेयपुरोडाशस्य याज्योक्तिः (अभिर्मुर्ध्वादीना)
(सं०७०४) ६१
- २ ,, आग्नेयपुरोडाशस्य अनुवाक्यानिरुक्तिः (भुवोयज्ञ-
स्येत्यादिना) (सं०७०४) ६१
- ३ ,, प्राजापत्योपांशुयाजस्य याज्यानुवाक्ये (प्राजापते इत्या-
दिना) (सं०७०६) ६१
- ४ ,, अग्नीषोमीयपुरोडाशस्य याज्यानुवाक्ये (अग्नीषोमा
इत्यादिना) (सं०७१०) ६१
- ५ ,, ऐन्द्राग्रपुरोडाशस्य याज्यानुवाक्ये (इन्द्राग्नी रोचना
इत्यादिना) (सं०७१०) ६२
- ६ ,, ऐन्द्रसाम्नाथ्याख्यपुरोडाशीययाज्यानुवाक्ये (ऐन्द्रसाम-
सिमित्यादिना) (सं०७११) ६२
- ७ ,, माहेन्द्रपुरोडाशस्य याज्यानुवाक्ये (महा५ इन्द्रो
य इत्यादिना) (सं०७१२) ६२

- ८ मन्त्रे आग्नेयस्त्रिष्टुप् ऋद्ध्यागस्य पुरोनुवाक्या (पिप्रोहि देवा-
नित्यादिना) (सं०७१३) ६२
- ९ ,, आग्नेयस्त्रिष्टुप् ऋद्ध्याग्नीयनिगदाख्यमन्त्रोक्तिः (अग्निं
स्त्रिष्टुप् कृतमित्यादिना) (सं०७१३) ६२
- १० ,, आग्नेयस्त्रिष्टुप् ऋद्ध्यागस्य वाज्या (अग्ने यदद्यविश
इत्यादिना) (सं०७१४) ६३

८ अनुवाके यजमानार्थं इडोपाङ्गानविधिः ।

- १ ,, उपांशुजपपूर्वकं प्रतीचीनमुख्या इडायाः आङ्गानं
(उपहृतं रथन्तरमित्यादिना, उपहृताऽश्चे
इत्यन्तेन) (सं०७५८) ६३
- २ ,, उच्चैर्जपपूर्वकं तस्या एव पराचीनमुख्या आङ्गानं
(इडोपहृता इत्यादिना, उपहृतस्योपहृत इत्य-
न्तेन) (सं०७५८) ६३

९ अनुवाके अनूयाजमन्त्राणां कथनं ।

- १ ,, उत्तराङ्गतिकाले पाठ्या अनूयाजमन्त्राः (देवं
वर्हिषित्यादयः नमो वाके वीहि इत्यन्ताः)
(सं०७८१) ६४

१० अनुवाके सूक्तवाकमन्त्रोक्तिः ।

- १ ,, दर्भमुष्टिरूपप्रस्तरस्य अध्वर्युणा अग्नौ प्रक्षेपे कर्त्तव्ये
होतृपाठ्यस्य सूक्तवाकस्य प्रथमभागस्योक्तिः (इदं
द्यावापृथिवीत्यादिना) (सं०७८३) ६५

विषयः ।

पृष्ठे ।

- २ मन्त्रे तस्य द्वितीयभागस्य कथनम् (अग्निष्टिदं हवि-
रजुषतेत्यादिना) (सं०७८५) ६५
- ३ ,, तस्यैव तृतीयभागनिरुक्तिः (अस्यामृधज्ज्ञायाभि-
त्यादिना) (सं०७८६) ६६

११ अनुवाके शंयुवाकमन्त्रोक्तिः ।

- १ ,, बृहस्पतिपुत्रशंयुपठितस्य अनुवाकस्य कथनं (त-
च्छंयोरारुणीमहे इत्यादिना, शं चतुष्पदे इत्य-
न्तेन) (सं०७९७) ६७

१२ अनुवाके पत्नीसंयाजमन्त्रोक्तिः ।

- १ ,, सोमस्य पुरोनुवाक्याया याज्यायाश्च प्रतीकद्वयं
(आप्यायस्व, सन्ते इति) (सं०७९८) ६७
- २ ,, त्वष्टुः पुरोनुवाक्याप्रतीकं (इह त्वष्टारमिति)
(सं०७९९) ६७
- ३ ,, त्वष्टुर्याज्याप्रतीककथनं (तन्नस्तुरीयमिति)
(सं०७९९) ६७
- ४ ,, देवपत्नीनां पुरोनुवाक्याया उक्तिः (देवानां पत्नीरि-
त्यादिना) (सं०७९९) ६७
- ५ ,, देवपत्नीनां याज्याकथनं (उत आ वियन्तु इत्या-
दिना) (सं०७९९) ६७
- ६ ,, अग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्याया उक्तिः (अग्निर्होतेत्या-
दिना) (सं०८००) ६७

७ मन्त्रे अग्नेर्गृहपतेर्याज्याया कथनं (वयम त्वेत्यादिना)

(सं०८००) ६७

१३ अनुवाके पत्यर्थमुत्तरेडाया उपाङ्गानं ।

१ „ उपांशुजपपूर्वकं प्रतीचीनमुख्या इडाया आङ्गानं (उप-
हृतं रथन्तरमित्यादिना, उपहृताऽऽहो इत्यन्तेन)

उच्चैर्जपपूर्वकं तस्या एव पराचीनमुख्या आङ्गानं
(इडोपहृता इत्यादिना, उपहृतस्योपहृता इत्य-
न्तेन) (सं०८००) ६७

इति तैत्तिरीयब्राह्मणस्य पञ्चमप्रपाठकस्य सूची समाप्ता ।

ई प्रपाठके पाशुकहाचनिरुक्तिः ।

१ अनुवाके यूपसंस्कारः ।

१ मन्त्रे यूपानां स्रक्क्षणीकरणं ३६७

२-६ मन्त्रेषु यूपोर्ध्वोऽध्यापने होतुरुक्तिः ३६८

७ मन्त्रे यूपे रज्जुवेष्टनं ३७०

८, ९ मन्त्रयोः यूपानां परिधायनं ३७१

१० मन्त्रे वशिष्ठराजन्यसम्बन्धियूपपरिधायनं ३७२

२ अनुवाके प्रयाजविषयकमैत्रावरुणप्रेषोक्तिः ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

१-१२ मन्त्रेषु अश्वर्युप्रेषितमैत्रावरुणस्य होतारं प्रति समिद-

र्यप्रेषणो उक्तिः.. .. ३७४

३ अनुवाके आप्रीसञ्ज्ञकप्रयाजयाज्योक्तिः ।

१-१२ मन्त्रेषु होतृपठनीयाप्रीसञ्ज्ञकप्रयाजयाज्योक्तिः .. ३८०

४ अनुवाके पर्यग्निकरणीयानामृचामुक्तिः ।

१-३ मन्त्रेषु ज्वलदुर्बुधस्य हविषः परितो भ्रामणं .. ३८६

५ अनुवाके मैत्रावरुणप्रेषोक्तिः ।

१ मन्त्रे मैत्रावरुणकर्तृकं होतुः प्रेषणं .. ३८७

६ अनुवाके अभिगुप्रेषकयनम् ।

१ मन्त्रे पशुहननविषये अभिगुं प्रति होतुर्वाक्यं .. ३८८

२ .. उक्तविषये होतृकर्तृकपुनर्जपः.. .. ३९०

७ अनुवाके श्लोकविषयकमैत्रावरुणानुवचनोक्तिः ।

१-६ मन्त्रेषु अग्निमुद्दिश्य अग्निज्वतवपादिहविष्युत्तविन्दुवि-

षया मैत्रावरुणस्य उक्तिः ३९६

८ अनुवाके वपापुरोडाशस्त्रिष्टुक्तां मैत्रावरुणपाद्यप्रैष-
पुरोनुवाक्योक्तिः ।

विषयः ।

३४ ।

१	मन्त्रे	क्वागवपामेदोऽवदानसमये	मैत्रावरुणोक्तपुरोनु-	
		वाक्या		४०१
२	”	उक्तविषये मैत्रावरुणोक्तप्रैषः	.. .. .	४०१
३	”	पुरोडाशविषये मैत्रावरुणोक्तपुरोनुवाक्या..	..	४०२
४	”	उक्तविषये मैत्रावरुणोक्तप्रैषः	.. .. .	४०२
५	”	स्त्रिष्टुक्त्रिष्टुके मैत्रावरुणोक्तपुरोनुवाक्या	.. ..	४०२

९ अनुवाके वपापुरोडाशस्त्रिष्टुक्तां याज्योक्तिः ।

१	मन्त्रे	होतृप्रोक्तवपाविषयकयाज्याकथनं	.. .. .	४०३
२	”	होतृप्रोक्तपुरोडाशविषयकयाज्योक्तिः..	.. ..	४०३
३	”	होतृप्रोक्तस्त्रिष्टुक्त्रिष्टुकेयज्यावचनं..	.. ..	४०४

१० अनुवाके मनोतासूक्तोक्तिः ।

१-१३	मन्त्रेषु	हविषोऽवदानसमये मैत्रावरुणोक्तमनोतासू-	
		क्तोक्तिः	४०५

११ अनुवाके मैत्रावरुणप्रवक्तव्यहविर्वनस्यतिस्त्रिष्टुक्तप्रैष-
पुरोनुवाक्यानामुक्तिः ।

१	मन्त्रे	इन्द्राग्निमित्तक्वागहविरनुवचनविषयमैत्रावरुण-	
		प्रोक्तपुरोनुवाक्या	४११

विषयः ।

शृङ्ख ।

२ मन्त्रे	उक्तविषये मैत्रावरुणप्रोक्तप्रैषः	.. ..	४१२
३ ,,	मैत्रावरुणप्रोक्तवनस्यतिसम्बन्धिपुरोनुवाक्या	.. ..	४१३
४ ,,	मैत्रावरुणप्रोक्तवनस्यतिसम्बन्धिप्रैषः	.. ..	४१४
५ ,,	मैत्रावरुणप्रोक्तस्त्रिष्टुप्कृतसम्बन्धिपुरोनुवाक्या	.. ..	४१५
६ ,,	मैत्रावरुणप्रोक्तस्त्रिष्टुप्कृतसम्बन्धिप्रैषः	.. ..	४१५

१२ अनुवाके हविर्वनस्यतिस्त्रिष्टुप्कृतां याज्याः ।

१ ,,	होतृप्रोक्तहविःसम्बन्धियाज्या	.. ..	४१६
२ ,,	होतृप्रोक्तवनस्यतिसम्बन्धियाज्या	.. ..	४१७
३ ,,	होतृप्रोक्तस्त्रिष्टुप्कृतसम्बन्धियाज्या	.. ..	४१७

१३ अनुवाके अनूयाजसम्बन्धिमैत्रावरुणप्रैषोक्तिः ।

१-११ मन्त्रेषु	होतारं प्रति याज्यापाठविषयकमैत्रावरुण- प्रघाणामुक्तिः	.. ..	४१८
----------------	--	-------	-----

१४ अनुवाके अनूयाजविषयकहोतृयाज्याकथनम् ।

१-११ मन्त्रेषु	मैत्रावरुणप्रेषितहोतृपाठ्याज्यानामुक्तिः	.. ..	४२५
----------------	--	-------	-----

१५ अनुवाके सूक्तवाकविषयकमैत्रावरुणप्रैषोक्तिः ।

१ मन्त्रे	सूक्तवाकनिष्पत्तये मैत्रावरुणकर्तृकं होतुः प्रेषणं	.. ..	४२६
-----------	--	-------	-----

७ प्रपाठके अचिद्रकाण्डकथनं ।

—***—

१ अनुवाके दर्शपूर्णमासयागविषयकप्रायश्चित्तोक्तिः ।

	विषयः ।	श्लो०
१	मन्त्रे इष्टिमनिर्व्याहृदेशान्तरं वास्यतोऽन्वाहिताग्नेर्दोष- ग्रान्तर्यकहोमविधानं	४२८
२	अन्वाहिताग्नेराहवनीयाभिनाशे आहवनीयान्तर- प्रणयनात्तरं अपविधानं इतिकर्त्तव्यता	४३०
३	आहिताग्नेरभिकुण्डादग्न्यङ्गारवहिःपातनिमित्तक- प्रतीकारविधिः	४३२
४	अङ्गाराग्नेः प्रन्यायतनदेशादपि अतिदूरदेशे पाते तदानीं कर्त्तव्यहोमकथनं	४३३
५	हविषः सम्पादनार्थं दुग्धाय घेनोर्दूरे स्थापितानां वत्सानां कथमपि मातुर्दुग्धपाने तत्प्रतिक्रि- याविधिः	४३३
६	सायन्दुग्धे हविषि कथमपि विनष्टे प्रतिविधानम्	४३४
७	सायंप्रातर्दोहविनाशे इतिकर्त्तव्यता	४३५
८	व्रतदिवसे यजमानपत्न्यां रजस्वलायां कर्त्तव्यानुष्ठानं	४३६

२ अनुवाके अग्निहोत्रसान्नाय्यसाधारणप्रायश्चित्तम् ।

विषयः ।

श्लो ।

- १ मन्त्रे अग्निहोत्रसान्नाय्यरूपपथसः अपणकालीनवह्निः-
पतननिमित्तकतत्प्रतीकारविधिः... .. ४४०
- २ „ यदि अग्निहोत्रसान्नाय्यहविषि कीटः पतेत् तदा
तत्प्रतीकारः ४४०
- ३ „ होमार्थं निष्पन्नं हविः यदि वृष्टिपातेन दुष्टं भवेत्
तदा तत्प्रतीकारः ४४१
- ४ „ अग्निहोत्रे द्वे आहुती प्रदातये, तत्र यदि प्रथमा-
हुतेरुद्धं द्वितीयाहुतिद्रव्यं विनष्टं भवेत्, यदि
वा प्रथमाहुत्या द्वितीयाहुतिकाले होमः कृतो
भवेत् तदा तत्प्रतीकारविधानं... .. ४४२
- ५ „ यदि प्रयाजयागात् पूर्वमङ्गारः पूर्वादिदिक्षु वह्नि-
निर्गच्छेत् तदा तत्प्रतीकारः ४४३

३ अनुवाके मुख्याग्नेरलाभेऽनुकल्पहोमाधाराः ।

- १ „ यदि अरण्यौ मथ्यमानायामभिर्नजायेत तदा अन्यत्र
स्थापिताग्नेरभिमानाय जुहुयादित्यस्य विधिः... ४४६
- २ „ यदि अन्यत्र स्थापिताग्निरपि न लभ्येत तदा तत्-
प्रतिनिधिः ४४६
- ३ „ अजायाः कर्णे ऊतवतो नियमविधानं... .. ४४७
- ४ „ अजाया अलाभे ब्राह्मणदत्तहस्ते होतव्यमित्युक्तिः... ४४७
- ५ „ यदि ब्राह्मणो न लभ्येत तदा दर्भस्तम्बे होतव्यमित्या-
ख्यानं ४४७

विषयः ।

पृष्ठे ।

६	मन्त्रे यदि दर्भानपि न लभेत् तदा जले द्वातव्यमित्य-	
	भिधानं	४४७
७	यस्य आहिताग्नेः श्रौतस्मार्त्तलौकिकाम्नीनामन्यदीयै-	
	स्तादृशाग्निभिः संसर्गा भवेत् तदा तत्र विधिः..	४४८
८	संवत्सरव्रतधारणे विशेषः	४४९
९	अग्निहोत्रस्थालीभङ्गेन तदीयहविषः क्षरणे प्रती-	
	कारविधिः	४४९
१०	गर्भं खवन्तमित्यादिमन्त्रद्वितीयपादे स्थितानां अग्नि,	
	इन्द्र, त्वष्टा, वृहस्पति, इत्येतच्चतुर्णां पदानां	
	तात्पर्यार्थः	४४९
११	प्रोक्तमन्त्रद्वितीयपादस्य तात्पर्यार्थः	४५०
१२	उक्तमन्त्रस्य चतुर्थपादस्य तात्पर्यार्थकथनं ..	४५०

४ अनुवाके ऐष्टिकयागीययजमानमन्त्रोक्तिः ।

१	प्रणीताभिमन्त्रणं	४५०
२	अन्वाधानोपक्रमे कर्त्तव्यजपोक्तिः	४५१
३	पलाशशाखाच्छेदने यस्तत्खण्डो भूमौ पतितस्तस्या-	
	दानं	४५२
४	साम्नाथ्यपात्राणामभिमन्त्रणं	४५२
५	येन दुग्धेन सीमो भविष्यति तस्मिन् पर्णवस्त्रा-	
	निल्लेपणं आतश्चनं तस्मिन् कर्मणि मन्त्रपाठः..	४५२
६-८	मन्त्रेषु आहवनीयाभिस्थापनकाले जपनीयमन्त्र-	
	योक्तिः	४५३

६ मन्त्रे आहवनीयगार्हपत्याग्निद्वयमध्ये स्थित्वा जपनीयमि-	
त्युक्तिः	४५४
१०, ११ मन्त्रयोः गार्हपत्याग्निस्थापनकाले पठनीयमन्त्रद्वयोक्तिः	४५४
१२ मन्त्रे दक्षिणाग्निन्वाधानकाले जप्यमन्त्रोक्तिः	४५५
१३ ,, सभ्यनामकवक्त्ररूपस्थाने पाठ्यमन्त्रः	४५४
१४ ,, आवसथ्यनामकवक्त्ररूपस्थाने पाठ्यमन्त्रः	४५६
१५ ,, अन्वाहितेषु पञ्चस्रग्निषु जप्यमन्त्रोक्तिः	४५६
१६ ,, होमात् पूर्वं जायापतीभ्यां हविर्भक्ष्यमित्युक्तिः	४५६
१७-२० मन्त्रेषु व्रतस्वीकारार्थमुक्तिः	४५७
२१ मन्त्रे मातुः सकाशात् वत्सस्य दूरीकरणे साधनीभूतायाः	
पलाशशाखाया आहरणकर्मणि पाठ्यमन्त्रः	४५७
२२, २३ मन्त्रयोः रज्ज्ं प्रसार्य तत्र एकविंशतिकाश्रुसम्भरणे	
मन्त्रद्वयोक्तिः	४५८
२४ मन्त्रे परित्स्तरणार्थानां दर्भाणां छेदनाय तेषु शस्त्रसंयोगे	
पाठ्यमन्त्रः	४५९
२५ ,, दर्भच्छेदनसमये पाठ्यमन्त्रः	४५९
२६ ,, छिन्नदर्भाणां बन्धने पाठ्यमन्त्रः	४६०
२७ ,, पिण्डपितृयज्ञस्थले वर्धिरास्तरणम्	४६०
२८, २९ मन्त्रयोः शाखापवित्रानुमन्त्रणम्	४६०
३० मन्त्रे पवित्रद्वयनिर्माणं	४६१
३१ ,, आस्तरणदर्भे पवित्रसंयोगः	४६१
३२ ,, वेदीसम्मार्जनार्थवेदस्य दर्भैर्निर्माणं	४६२
३३ ,, गोदोहनकाले वत्सबन्धनार्थरज्जुमन्त्रणं	४६२
३४ ,, क्षीरपाकार्थमङ्गारेषु कुम्भगा अधिअग्रयणं	४६३
३५ ,, उपवेशनं सकाङ्गारनिःसारणप्रयोजनककालनिर्माणम्	४६३

विषयः ।

पृष्ठे

३६	मन्त्रे षट्त्रिंशजमानेन जप्यमन्त्रः	४६४
३७	,, प्रोक्ष्यमाणसाम्नाथ्यपाचाणामभिमन्त्रणं	४६४
३८	,, सायङ्काले वनादागच्छन्तीनाङ्गवामागमने प्रतीक्षाक- रणं	४६५
३९	,, वत्सबन्धनं	४६५
४०	,, वत्समोचनपूर्वकं दोहनार्थं गामुपसृत्य दोग्धुर्वाक्यं	४६५
४१	,, अदुह्यमानाया गोरभिमन्त्रणं	४६५
४२	,, दोहनकाले गोस्तननिःसृतक्षीरधारघोषस्थाभिम- न्त्रणं	४६६
४३	,, दुग्धमानयन्तं पुरुषं प्रति अध्वर्योः प्रश्नः	४६६
४४	,, दोग्धुः प्रत्युत्तरं	४६६
४५	,, मौनिन अध्वर्योर्वाग्विसर्जनं	४६७
४६	,, दध्यातञ्जनोपरि अभिहोत्रशेषनित्तेपः	४६७
४७	,, दुग्धपूर्णकुम्भगः कालपात्रादिनाच्छादनं	४६७
४८	,, कुम्भीस्थदुग्धे पलाशशाखाखण्डस्य नित्तेपः	४६८
४९	,, शाखापवित्रद्वयस्य ज्ञानपूर्वकं कुत्रचिदवस्थापनं	४६८
५०	,, सायङ्काले वज्रिषु परित्स्तीर्थमाणेषु जपविधानं	४६८

५ अनुवाके अनुक्तदर्शपौर्णमासाङ्गीभूतकतिचिन्मन्त्रोक्तिः ।

१	,, गार्हपत्यागारे आहवनीयागारे वा शयानस्य जपः	१७०
२	,, अतिदाहनिवृत्त्यर्थं पुरोडाशाज्ज्वलदङ्काराणामपन- यनं	४७१
३	,, पुरोडाशाभिमन्त्रणं	४७१
४	,, अभिघारणं	४७२

५	मन्त्रे पात्र्यामुपस्तरणं	४७२
६	„ पुरोडाशसादनं	४७२
७	„ पुरोडाशोदासनं	४७२
८	„ प्रातर्दोहाभिधारणं	४७३
९	„ कपासप्रत्यञ्जनं	४७३
१०	„ यजमानजपकथनं	४७३
११	„ हविरवदानं	४७५
१२	„ हविःप्रत्यभिधारणं	४७५
१३	„ प्राशिञ्जावदानं	४७६
१४	„ इडावदानं	४७६
१५	„ इडाभक्षणमन्त्रः	४७७
१६	„ वह्निर्धदः पुरोडाशस्याभिमर्शनमन्त्रः	४७९
१७	„ चतुर्धाकृतपुरोडाशस्य दिक्षु व्यूहनं	४७९
१८	„ खुक्षु प्रस्तरस्थाज्यमानीयानुमन्त्रणं	४७९
१९	„ गार्हपत्यदक्षिणत उपविष्टया यजमानपत्न्या पाक्यमन्त्रः	४७९
२०	„ सम्पत्नीयहोमकथनं	४८०
२१-२४	नारिकेलहोमः	४८०
२५	„ पौर्णमास्यां पार्वणहोमः	४८२
२६	„ अमावास्यायां पार्वणहोमः	४८३
२७	„ होनुरूपवेशदर्भैर्वेद्या अभिस्तरणं	४८३

६ षष्ठेऽनुवाके चतुर्थपञ्चमानुवाकानुक्ता इष्टिमन्त्राः ।

१	„ दोहादूर्ध्वं प्रैषः	४८५
२	„ ब्रह्मवश्यम्	४८५

३	मन्त्रे दृतस्य ब्रह्मणो जपः	४८५
४	अभिधृष्टह्यमाशौत्तरानुमन्त्रणं	४८६
५	वेदसम्पृज्यमानवेद्यनुमन्त्रणं	४८७
६	क्रियमाणवेद्यनुमन्त्रणम्	४८७
७	आक्रियमाणस्तत्त्वयजुरनुमन्त्रणम्	४८८
८	समास्त्यर्थमाणवर्हिरनुमन्त्रणम्	४८९
९	वर्हिरास्त्यर्थमाणवेद्यनुमन्त्रणम्	४८९
१०	परिध्यनुमन्त्रणम्	४९०
११	वेदेर्मध्ये तिर्यक्तेन साद्यमानविष्टत्वाख्यदर्भानुमन्त्रणम्	४९०
१२	साद्यमानप्रस्तरानुमन्त्रणम्	४९१
१३	प्रस्तरसाद्यमानजुङ्गनुमन्त्रणम्	४९१
१४	साद्यमानोपभट्टनुमन्त्रणम्	४९२
१५	साद्यमानध्रुवानुमन्त्रणम्	४९२
१६	जुह्वदक्षिणभागे खुवसादनम्	४९३
१७	साद्यमानखुवानुमन्त्रणम्	४९३
१८	आज्यस्थाल्यनुमन्त्रणम्	४९३
१९	आग्नेयपुरोडाशाभिमर्शनं	४९४
२०	आसादितपक्वपयोभिमर्शः	४९४
२१	आसादितदध्नाभिमर्शः	४९४
२२	ध्रुवाया अग्नेयोत्तरेण वा वेदविधानं	४९६
२३	आसादितसर्वहविरभिमर्शः	४९६
२४	ऐन्द्रागपुरोडाशाभिमर्शः	४९७
२५	अग्निसम्भार्जनं	४९७
२६	आग्नीध्रभागस्य विशेषव्यूहनम्	४९८
२७	इडाभक्त्याङ्गमार्जनम्	४९८

२८	मन्त्रे आनुयाजिकसमिदाधानानन्तरमग्न्यभिमन्त्रणं ..	४९८
२९	अनुयाजसमिदाधानादूर्ध्वकर्त्तव्याग्निसम्मार्जनं ..	५००
३०	ऊताग्निसम्मार्जनदर्भाभिमन्त्रणं	५००
३१	यत् प्रक्षरात् टण्मपात्तम् तस्मिन्नग्नौ प्रक्षीयमाणे जपः	५००
३२	प्रांयुवाकानुमन्त्रणम्	५०१
३३	तण्डुलप्रक्षालनजननिनयनम्	५०१
३४	पिष्टलेपहोमः	५०२
३५-४०	आदित्योपस्थानं	५०२
४१	अग्निसमिन्धनादूर्ध्व आहवनीयोपस्थानम्	५०४
४२	उपवेधोदासनम्	५०५

७ अनुवाके सोमाङ्गभूता दीक्षाङ्गमन्त्राः ।

१	दैवतोपस्थानम्	५०६
२	क्षौमप्रतिग्रहः	५०७
३	पूर्णाङ्गवनुमन्त्रणम्	५०८
४	कृष्णाजिनस्पर्शः	५०८
५	कृष्णाजिनारूढजप्यम्	५०९
६	दीक्षितस्याध्वर्युकर्त्तकाभिमन्त्रणम्	५१०
७	यजमानकर्त्तकाहवनीयोपस्थानम्	५११
८-९	पुनरुपस्थानम्	५२२
१०	सोमक्रयणीपदविषयकानुवर्त्तनम्	५१३
११	सप्तमपदीयजपः	५१३
१२	सुब्रह्मण्यमन्वारभ्य यजमानजपः	५१४
१३	वेदिविमानमन्त्रः	५१४

विषयः ।

पृष्ठे ।

१४	मन्त्रे वेदिकर्तृन् प्रति प्रैषः	५१५
१५	वेद्यभिमन्त्रणम्	५१५
१६	वेद्याः लोचस्य वह्निःक्षेपणम्	५१६
१७	सञ्ज्ञप्यमानपशोः परावृत्तिः	५१६

८ अनुवाके पशुविषयमन्त्रोक्तिः ।

१	उपाकृतपशुवाशने होमः	५१७
२	पशुवाशननिमित्तकहोममन्त्रान्तरम्	५१८
३	पशूपवेशने होमः	५१८
४	पशूत्यापनम्	५१८
५	पशोः कम्पनादिविषये प्रत्येकमन्त्रः	५१९
६	उक्तविषये साधारणैको मन्त्रः	५१९
७	स्वयं मृते पशौ वक्तव्यं	५१९
८	ऊतशेषसोमेन अऊतसोमसंसर्गे होमः	५२०
९	सोमभक्षणो मन्त्रः	५२०

९ अनुवाके अभिषवादिविषयमन्त्रोक्तिः ।

१	उग्र्यांशुग्रहार्थाभिषवीयमन्त्रः	५२२
२	ग्रावाभिमन्त्रणम्	५२२
३	माध्यन्दिनसवनोर्द्धं प्रतिप्रस्थातृग्रावानुमोदनं	५२३
४	आग्नीध्रीयाग्नौ दध्यधिश्रवणम्	५२३
५	दधिघर्महोमः	५२४
६	दधिघर्मभक्षणं	५२४

विषयः।

पृष्ठे।

७ मन्त्रे नाभिदेशाभिमर्शनार्थक्रमन्त्रद्वयप्रतीकदर्शनं ..	५२५
८-११ षोडशीय हाभिमन्त्रणं	५२५
१२ ,, षोडशीहोमः	५२७
१३ ,, षोडशीभक्षणम्	५२७
१४ ,, विहारादौ भयोपस्थितौ होमः	५२७
१५ ,, अवष्टयगमनकालीनहोमः	५२८
१६, १७ सक्तुहोमः	५२८
१८ ,, सौमिकवेद्यां यजमानाध्यवसानं	५२९
१९, २० महाव्रतकूर्चशोचनपूर्वकं प्रतिगृहणशस्त्रजपः ..	५३०

१० अनुवाके प्रायश्चित्तमन्त्रोक्तिः।

१ ,, हविर्धानादिपाते होमादिकथनं	५३१
२ ,, स्कन्नाया वपाया हविषो वा शुच्यवस्थापनं	५३२
३ ,, स्कन्दनप्रायश्चित्तार्थहोमः	५३३
४ ,, आर्त्विज्यविनाशे होमः	५३३
५ ,, एककपालस्कन्दनादौ कर्त्तव्यं	५३३
६ ,, यजमानकर्त्तृकोक्तकपालानुमन्त्रणं	५३४
७ ,, उक्तैककपालस्कन्दनप्रायश्चित्तहोमः	५३५
८ ,, भयोपस्थितौ त्रेणकलप्रगृहीतयागद्रव्यस्य होमः ..	५३५
९-११ चमसभक्षणादूर्वं स्नाने उपाकृते कर्त्तव्यप्रायश्चित्तहोमः	५३६
१२ ,, चमसप्रक्षान्तस्येतरचमसेषु योजनं	५३७
१३ ,, अवष्टुप्तसोमस्याभिमन्त्रणं	५३७
१४ ,, उक्तसोमभक्षणं	५३८

११ अनुवाके दार्शिकप्रायश्चित्तमन्त्रोक्तिः ।

विषयः ।

४४ ।

१-२८ मन्त्रेषु दार्शिकादिप्रायश्चित्तहोमोक्तिः ५३९

१२ अनुवाके यजमानजपार्थमन्त्रोक्तिः ।

१-१५ मन्त्रेषु यजमानकृतजपोक्तिः ५४५

१३ अनुवाके ऋजीषप्रोक्षणकथनम् ।

१-१३ मन्त्रेषु ऋजीषप्रोक्षणेतिः.. .. १५१

१४ अनुवाके अवभृथादिषेचनमन्त्रोक्तिः ।

१-३ मन्त्रेषु अवभृथिना यजमानकर्तृकमपोभिषिचनम् .. ५५७

४-६ ,, आहिताग्निनान्ययागे आर्त्विज्यं कृत्वा सोमे भक्षिते

तत्र होमः ५५९

७ मन्त्रे आज्यशेषभक्षणेतिः ५६०

८-१० मन्त्रेषु दक्षिणाग्नौ होमविधिः ५६०

११-१३ ,, दक्षिणाग्निसमीपे प्रागग्रकुशास्तरणे दक्षिस्थापनं ५६०

१४ मन्त्रे पित्रुपस्थानम् ५६०

१५ ,, द्वादशाहकर्त्तव्यगार्हपत्यहोमः ५६०

१६ ,, दक्षिणाग्नौ होमः ५६१

१७ ,, आहवनीये होमः ५६१

८ प्रपाठके चिराचाश्वमेधस्य प्रथमदिनकृत्यम् ।

१ अनुवाके यजमानसंस्कारकथनं ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे साङ्गप्रहणीयेष्टिविधानं	५६३
२	अश्वबन्धनार्थरशनाप्रमाणाद्युक्तिः	५६३
३	अश्वमेधस्य नक्षत्रविशेषोक्तिः	५६४
४	यज्ञीयदेशोक्तिः	५६४
५	ऋत्विगानयने विशेषः	५६४
६	यजमानकोशवपनादिकृत्यं	५६५

२ अनुवाके ब्रह्मोदनोक्तिः ।

१	चतुर्विधजलोक्तिः	५६६
२	उक्तजलाह्वरणे देशविशेषविधानं	५६६
३	आहृतजलेनोदनपाकः	५६७
४	ओदनपरिमाणविधानं	५६७
५	ब्रह्मोदनस्याध ऊर्द्धं रक्तस्थापनं	५६७
६	ब्रह्मोदनोच्छेपेण रशनाञ्जनम्	५६८
७	रशनाया दर्भमयपक्षत्वविधिः	५६८
८	महर्त्विजां ब्रह्मोदनप्राशनं	५६९
९	प्राशनकर्तृभ्यो सुवर्णदानं	५६९
१०	उक्तदानस्य कालविधिः	५६९

३ अनुवाके अश्वबन्धनम् ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

१	मन्त्रे ब्राह्मणात् अश्वबन्धनस्य प्रत्यनुज्ञाग्रहणं	५७०
२	उक्ताश्वबन्धनस्य तात्पर्यं	५७०
३	अश्वबन्धनरशनाग्रहणादिकथनं	५७१
४	रशनाभिमन्त्रणं	५७१
५	रशनायास्त्रयोदशारत्नपक्षत्वविचारः	५७२
६	रशनादानमन्त्रद्वितीयपादगतायुःशब्दतात्पर्यदर्शनम्	५७३
७	उक्तमन्त्रस्य तृतीयपादगतबभ्रुवुःशब्दतात्पर्यदर्शनं	५७३
८	उक्तमन्त्रचतुर्थपादगततर्तशब्दतात्पर्यदर्शनं	५७३
९	अश्वबन्धनमन्त्रतात्पर्यं	५७४
१०	अश्वबन्धनार्थकशाखान्तरीयमन्त्रतात्पर्योक्तिः	५७५

४ अनुवाके रशनावह्नाश्वस्यावगाहनोक्तिः ।

१	अश्व्यावगाहनविधिः	५७६
२	श्वहननेऽध्वर्योरनुज्ञा	५७६
३	शुनो हनने साधनविधानं	५७७
४	शुनो हन्तुर्निरूपणम्	५७७
५	हतस्य शुनोश्चपादाघः स्थापनम्	५७८
६	हतशुनः परित्वागे विधिः	५७८
७	जलस्थ्याश्वस्योत्तरततीरोद्गमनसाधनद्रव्योक्तिः	५७८
८	उडूहबन्धने साधनद्रव्योक्तिः	५७९
९	अश्वस्य तीरे उडूहनम्	५७९
१०, ११	मन्त्रयोः ब्रह्मकर्तृकयजमानहस्तग्रहणं	५७९

५ अनुवाके अश्वप्रोक्षणेतिः ।

विषयः ।	पृष्ठे ।
१ मन्त्रे ऋत्विक्कर्तृकाश्वप्रोक्षणं	५८०
२ ,, अश्वर्युक्कर्तृकाश्वप्रोक्षणं	५८०
३ ,, ब्रह्मकर्तृकाश्वप्रोक्षणम्	५८१
४ ,, होतृकर्तृकाश्वप्रोक्षणम्	५८१
५ ,, उद्गातृकर्तृकाश्वप्रोक्षणम्	५८१
६ ,, प्रोक्षणकारिणां सहचारिराजपुत्रादीनां शतस-	
ह्यायाः प्रशंसा	५८२
७ ,, उक्तसह्यागतचतुःशतसह्यायाः प्रशंसा	५८२

६ अनुवाकेऽश्वशरीरपतितविन्दुमन्त्रणम् ।

१ ,, अश्वशरीरपतितविन्दुमन्त्रणम्	५८२
२ ,, अनुवचनीयमन्त्रसह्या	५८३
३ ,, उक्तमन्त्रसह्यायां पदान्तरविधानं	५८४
४ ,, अनुवचनीयमन्त्रप्रशंसा	५८४
५ ,, उक्तविन्दाधारीभूतभूमिप्रशंसा	५८४
६ ,, श्लोकानुवचनप्रशंसा	५८४
७ ,, उक्तमन्त्राणां मध्ये प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यदर्शनं	५८५
८ ,, अवशिष्टनवमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	५८५
९ ,, सर्वमन्त्रतात्पर्यनिगमनं	५८५
१०, ११ मन्त्रयोः मन्त्रदशकावृत्तिविधानं	५८५
१२ मन्त्रे खन्दनदोषोपसंहारः	५८६

७ अनुवाके अध्वर्युकर्तृकाश्वप्रोक्षणम् ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

१	मन्त्रे अश्वपूर्वदिग्भागस्थितेन पश्चिमाभिमुखेनाध्वर्युणा अश्वस्य प्रोक्षणम्	५८७
२	अश्वस्य दक्षिणभागस्य अध्वर्युकर्तृकप्रोक्षणविधानं ..	५८७
३	अश्वस्य पश्चिमभागस्य अध्वर्युकर्तृकप्रोक्षणविधानं ..	५८७
४	अश्वस्य उदरभागस्याध्वर्युकर्तृकप्रोक्षणविधानं ..	५८८
५	अश्वधोभागप्रोक्षणम्	५८८
६	अश्वार्धभागप्रोक्षणम्	५८८
७	अवशिष्टप्रोक्षणमन्त्रपूर्वभागतात्पर्यदर्शनं	५८८
८	उक्तमन्त्रोत्तरभागतात्पर्यदर्शनं	५८९
९	अश्वप्रोक्षणप्रशंसा	५८९

८ अनुवाके अश्वचरिताश्वरूपयोर्होमः ।

१	अश्वचरितहोमः	५९०
२	उक्तहोममन्त्राणां तात्पर्यदर्शनं	५९०
३	अश्वचरितहोमस्य आक्षेपपूर्वकं समाधानं	५९०
४	उक्ताज्जतिहोमे देशकालनिरूपणां	५९१
५	उक्तहोमे मतान्तरदर्शनं	५९२
६	उक्तहोमे सिद्धान्तमतदर्शनं	५९२
७	अश्वरूपहोमविधानम्	५९३
८	एतदतिरिक्तपृथगेकहोमः	५९३

६ अनुवाके अश्वनामवाचनाद्युक्तिः।

विषयः।	पृष्ठे।
१ मन्त्रे प्रभूविधित्वश्वनामद्वयतात्पर्यदर्शनं	५६४
२ ,, अश्वस्य तृतीयचतुर्थनाम्नास्तात्पर्यदर्शनम्	५६४
३ ,, पञ्चमनाम्नास्तात्पर्यदर्शनम्	५६५
४ ,, उक्ताश्वनामवेदनप्रशंसा	५६५
५ ,, नरार्चसमिवाजीत्वश्वनामचतुष्टयतात्पर्यकथनं	५६५
६ ,, अश्वस्य ययुनाम्नास्तात्पर्यदर्शनं	५६५
७ ,, एकादशस्याश्वनाम्नास्तात्पर्योक्तिः	५६६
८ ,, अश्वनामवाचनानन्तरानुष्ठेयहोमोक्तिः	५६६
९ ,, होमानन्तरमश्वोत्सर्गविधानं	५६६
१० ,, आश्रापालराजपुत्रेभ्योऽश्वसमर्पणं	५६७
११ ,, उत्सृष्टस्याश्वस्य रथकारकुले वासनिरूपणाद्युक्तिः	५६७
१२ ,, चतुःशताश्वरक्षकपक्षोक्तिः	५६८
१३ ,, अश्वेऽपहृते प्रायश्चित्तं	५६९

१० अनुवाके दीक्षाभिधानम्।

१ ,, वैश्वदेवहोमविधानं	६००
२ ,, होमसंज्ञोक्तिः	६०१
३ ,, उक्तसंज्ञाकहोमस्य प्रतिदिनविधेयत्वस्योक्तिः	६०१
४ ,, उक्तसंज्ञायाः विशेषेण विभागविधानं	६०१
५ ,, सप्तदिनहोतव्यवैश्वदेवाख्यानां संज्ञाविधानं	६०१
६ ,, आदित्यलोकप्रशंसा	६०२
७ ,, उक्तहोमप्रशंसा	६०२

विषयः ।

पृष्ठे ।

८	मन्त्रे वैश्वदेवमन्त्रगतकिञ्चिद्विशेषप्रशंसा	६०३
९	दीक्षायां दिनसंख्याविधानम्	६०३
१०	पूर्णाहुतिहोमः	६०३

११ अनुवाके वैश्वदेवमन्त्रव्याख्या ।

१	मन्त्रे वैश्वदेवविधिप्रशंसा	६०४
२	उक्तदीक्षायां प्रथमद्वितीयदिनहोतव्यमन्त्रतात्पर्य- दर्शनं	६०४
३	तृतीयदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०५
४	चतुर्थदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०५
५	पञ्चमदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०६
६	षष्ठदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०६
७	सप्तमदिनगतमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६०७
८	पूर्णाहुतिप्रशंसा	६०७

१२ अनुवाकेऽश्वसृचरणकाले देवयजनदेशे कर्त्तव्ये-
ष्टिचयोक्तिः ।

१	घातरनुष्ठेष्टिकथनं	६०८
२	मध्याह्नकर्त्तव्येष्टिनिर्णयः	६०८
३	अपराह्नकर्त्तव्येष्टिविधिः	६०८
४	द्वादशकपालेष्ट्युद्धं सायंकाले कर्त्तव्यहोमविधिः ..	६०९
५	अश्वबन्धनार्थव्रजोक्तिः	६०९

१३ अनुवाके उखास्याग्न्युपस्थानमन्त्रव्याख्योक्तिः ।

विषयः ।	पृष्ठे ।
१ मन्त्रे उखास्याग्न्युपस्थानमन्त्रस्य प्रथमवाक्यव्याख्या.. ..	६१०
२ ,, उक्तमन्त्रस्य द्वितीयवाक्यव्याख्या.. .. .	६१०
३ ,, उक्तमन्त्रस्य तृतीयादिचतुर्वाक्यव्याख्या	६१०
४ ,, उक्तमन्त्रस्य सप्तमवाक्यव्याख्या	६११
५ ,, उक्तमन्त्रस्य अष्टमवाक्यव्याख्या	६११
६ ,, उक्तमन्त्रस्य नवमवाक्यव्याख्या	६११
७ ,, उक्तमन्त्रस्य दशमवाक्यव्याख्या	६११
८ ,, उक्तमन्त्रस्य एकादशद्वादशवाक्यव्याख्या	६१२

१४ अनुवाके अन्नहोमोक्तिः ।

१ ,, आख्यायिकाख्यानपूर्वकं आज्यादिदशद्रव्याणां होमे विधिदर्शनं	६१२
२ ,, उक्तदशद्रव्येषु आज्यहोमस्य प्राथम्येनेल्लेखः.. ..	६१३
३ ,, उक्तावशिष्टनवद्रव्याणां क्रमेण होमविधानं.. ..	६१३
४ ,, उक्तदशद्रव्यस्य मिश्रीकृत्य होमविधानं.. .. .	६१४

१५ अनुवाके अन्नहोमप्रकारविशेषोक्तिः ।

१ ,, अन्नहोमस्य कालविशेषविधिः	६१५
२ ,, पूर्वानुवाकौक्तप्रथमद्रव्यप्रशंसा.. .. .	६१५
३ ,, उक्तप्रथमद्रव्यस्योत्तरनवद्रव्येभ्यः पूर्वं होमस्योक्तिः ..	६१५
४ ,, आज्यहोमोत्तरं नवद्रव्यहोमोक्तिः	६१६

विषयः ।

पृष्ठ।

५	मन्त्रे आन्यहोमेऽयुग्मानुवाकस्यान्नहोमे युग्मानुवाकस्य च अवस्थादर्शनं	६१६
६	रात्रिरूपहोमकालप्रशंसा	६१६
७	श्रुताय स्वाहेत्यनुवाकस्यान्नद्रव्यं निरास्तव्य आन्य- द्रव्यस्य विधानं	६१६
८	आन्यहोमोक्ताप्रथमानुवाकगतमन्त्रद्वयव्याख्या ..	६१७
९	आन्यहोमोक्तान्त्यानुवाकीयमन्त्रद्वयव्याख्या ..	६१७
१०	आन्यहोमोक्तान्त्यानुवाकीयशेषमन्त्रव्याख्या ..	६१७

१६ अनुवाके पूर्वोक्तानुवाकस्य विस्तरेण व्याख्या ।

१	उक्तानुवाकद्वयव्याख्यानोपयोगिस्तुतिः	६१८
२	उक्तानुवाकीयप्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुतादर्शनं	६१८
३	उक्तानुवाकान्नातसङ्ख्याविशेषानुपूर्व्यप्रशंसा	६१८
४	उक्तमन्त्रीयोत्तरोत्तरसङ्ख्यागतपूर्वपूर्वसङ्ख्यागर्भितत्व- प्रशंसा	६१९
५	प्रथमानुवाकगतसङ्ख्यासातव्यप्रशंसा	६१९
६	चरमानुवाकव्याख्याप्रपञ्चार्थमाद्यमन्त्रव्याख्या ..	६१९
७	उक्तानुवाकगततृतीयचतुर्थपञ्चममन्त्रतात्पर्यदर्शनं ..	६१९
८	उक्तानुवाकगतषष्ठमन्त्रव्याख्या	६२०
९	उक्तानुवाकगतसप्तममन्त्रव्याख्या	६२०
१०	समुद्रादिसङ्ख्याद्वारा तत्तत्सङ्ख्यैवस्तुप्राप्तिदर्शनं ..	६२०
११	उघसे स्वाहेत्यादिमन्त्रद्वयव्याख्या	६२०
१२	उघसे स्वाहेत्यादिमन्त्राणां कालविशेषोक्तिः	६२१

१७ अनुवाके अन्नहोममन्त्रानुवाकव्याख्या ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे अश्वनामाख्यमन्त्रानुवाकतात्पर्यदर्शनं	६२२
२	उद्गावमन्त्रानुवाकतात्पर्यदर्शनं	६२२
३	अश्वहोमात् पूर्वहोमस्य मन्त्राणां तात्पर्यदर्शनं ..	६२२
४	उक्तप्रकरणेयानुवाकान्तरतात्पर्यस्पष्टतादर्शनं ..	६२३
५	पूर्वदीक्षामन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२३
६	उक्तप्रकरणेयोत्तरानुवाकोक्तमन्त्रसङ्ख्यापजीव्यत्व- प्रशंसा	६२३
७	ऋतुदीक्षामन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
८	उत्तरानुवाकतात्पर्यदर्शनं	६२४
९	आग्निमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
१०	पर्याग्निमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
११	आभूमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
१२	अनुभूमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२४
१३	वैश्वदेवमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१४	अङ्गमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१५	रूपमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१६	ओषधिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२५
१७	वनस्पतिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
१८	अपायमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६
१९	असज्जकानुवाकद्वयोक्तमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२६

१८ अनुवाके अन्नहोमानुवाकावशिष्टव्याख्या ।

१	अन्नोमन्त्रप्रशंसा	६२७
२	नभोमहोमन्त्रद्वयप्रशंसा	६२७

३	मन्त्रे यथाख्यमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२८
४	गन्धमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२८
५	सन्तत्याख्यमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२८
६	प्रमुक्तिमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२९
७	पञ्चमप्रपाठकान्तर्गतिकतमानुवाकस्मृत्यार्थतादर्शनं..	६२९
८	शरीरहोममन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२९
९	योगमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६२९
१०	महिममन्त्रद्वयतात्पर्यदर्शनं	६२९
११	ब्रह्मवर्चसमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६३०
१२	अनुवाकान्तरतात्पर्यदर्शनं	६३०
१३	समन्त्रमन्त्रतात्पर्यदर्शनं	६३०
१४	संहितानाम्नातस्य भूताय स्वाहेत्यादिमन्त्रद्वयस्य व्याख्या	६३०
१५	चतुर्थकाण्डोक्तानुवाकत्रयतात्पर्यदर्शनं.. .. .	६३१
१६	उक्तान्नहोमसंहिताश्वमेधानुष्ठानवेदनयोः प्रशंसा..	६३१
१७	अन्नहोमानन्तरं यदि रात्रिरवशिष्येत तदा तदानीं कर्त्तव्यहोमविधानं	६३१
१८	सर्वान्ते विधीयमानहोमः.. .. .	६३१

१८ अनुवाके यूपप्रयोगाभिधानं ।

१	अश्वमेधीययूपसङ्ख्यविधानं	६३२
२	अभिष्टनामकमुख्ययूपस्य वृत्तविशेषोक्तिः	६३२
३	अश्वरुधिरावदाने साधनविशेषविधानं	६३३
४	उक्तान्श्रावदानसाधनविशेषोक्तिः	६३३
५	एकविंशतियूपानां पशुविशेषनियोजने व्यवस्थादर्शनं	६३३
६	उक्तपशुगतावान्तरविशेषविधानं	६३४

२० अनुवाके यूपस्थानादिनिरूपणं ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

१	मन्त्रे प्रधानयूपस्थापनं	६३४
२	उक्तयूपपार्श्वद्वये देवदारूयूपयोः स्थापनं	६३४
३	उक्तयूपत्रयपार्श्वद्वये वैल्वयूपानां स्थापनं	६३५
४	उक्तयूपनवकपार्श्वद्वये घट्खादिरयूपस्थापनं	६३५
५	उक्तपञ्चदशयूपपार्श्वद्वये घट्पालाशयूपस्थापनं	६३५
६	उक्तैकोनविंशतियूपप्रशंसा	६३५
७	यूपसङ्ख्यास्तुतिप्रसङ्गेन पशुवाजस्यस्तुतिः	६३५
८	अश्वमेधे पशुसङ्ख्याविशेषनियमनिषेधः	६३६
९	प्रश्नोत्तरक्रमेण पश्ववदानप्रदेशविशेषविधानं	६३६
१०	उत्तरस्यां दिश्यश्वविधौऽवस्थापनं	६३७
११	तूपरगोमृगादिहविरासादनप्रकारः	६३७
१२	होमविशेषविधानं	६३७
१३	होमान्तरविधिः	६३८
१४	एतद्वेदनप्रशंसा	६३८
१५	पुनराहुतिद्वयविधिः	६३८

२१ अनुवाके चेत्याग्न्यादिविशेषोक्तिः ।

१	अग्निचयने विशेषविधानं	६३९
२	अग्नेरेकविंशत्वपक्षदूषणं	६३९
३	उक्तविषये पूर्वपक्षवादिमतोपन्यासः	६३९
४	अग्निस्तोमयोर्वादशपुरुषपरिमितत्वप्रशंसा	६४०
५	यूपैकादशसङ्ख्याप्रशंसा	६४०
६	उक्तपक्षदूषणं	६४०

विषयः ।

पृष्ठे ।

७	मन्त्रे उक्तविषये सिद्धान्तदर्शनं	६४१
८	„ दृष्टान्तद्वारा यूपदिप्रशंसा	६४१
९	„ शिरोदृष्टान्तद्वाराश्वमेधप्रशंसा	६४१

२२ अनुवाके अश्वमेधद्वितीयदिनकर्त्तव्यवहिष्यव-
मानविशेषोक्तिः ।

१	„ अश्वसाहित्यविधानं	६४२
२	„ अश्वस्य उद्गाढस्थाने वरणविधानं	६४२
३	„ अश्वपुच्छान्वारम्भोक्तिः	६४३
४	„ अश्वकर्तृकमुद्गानदर्शनं	६४३
५	„ उपगानविधानं	६४४
६	„ अश्वहिङ्गारानन्तरमध्वर्युवाक्यं	६४४
७	„ वर्हिस्थाने हिरण्यविधानं	६४४

२३ अनुवाके अश्वे पर्यग्न्यपशुनियोजनं ।

१	„ अश्वे पर्यग्न्यपशुनियोगः	६४५
२	„ अश्वदित्रयाणामग्निसूयूपे नियोजनं	६४५
३	„ अश्वज्जसम्बन्धाद्यपशुनियोजनं	६४६
४—१०	मन्त्रेषु द्वितीयाद्येकादशान्तपशुनियोजनं	६४६

६ प्रपाठके रोहितादिपञ्चालम्भनं ।

१ अनुवाके रोहिताद्यष्टादशपञ्चालम्भोक्तिः ।

विषयः ।	पृष्ठे ।
१ मन्त्रे अष्टादशपञ्चालविधानं	६५०
२ ,, पञ्चगताष्टादशसङ्ख्याप्रशंसा	६५१
३ ,, उक्तपञ्चपाकरणाद्यं यूपविशेषोक्तिः	६५१
४ ,, यूपान्तरेषु अष्टादशपञ्चालनामुपाकरणे सङ्ख्याविभागः	६५१
५ ,, यूपान्तरालधारितारण्यपञ्चप्रयोगनिषेधः	६५२
६ ,, आरण्यपञ्चविषये आक्षेपवादिमतोपन्यासः	६५३
७ ,, उक्तविषये समाधानवादिमतदर्शनं	६५४
८ ,, ग्राम्यपञ्चालां समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगविधानं	६५४

२ अनुवाके चातुर्मास्यपञ्चप्रयोगकथनं ।

१ ,, ग्राम्यारण्यपञ्चप्रशंसा	६५४
२ ,, चातुर्मास्यपञ्चविधानं	६५६
३ ,, ऐकादशिनपञ्चविधानं	६५६
४ ,, दशिनपञ्चविधानं	६५७
५ ,, पञ्चवर्गसङ्ख्याविधानं	६५७
६ ,, उक्तपञ्चदेवताजात्यादिभेदस्य क्रमेण प्रशंसा	६५८

३ अनुवाके रोहितादिपशूनां वपाहोमसाहित्योक्तिः ।

विषयः ।

पृष्ठे ।

१	मन्त्रे याम्यारण्यपशूनां बज्रधाप्रशंसा	६५९
२	„ एकैकदेवस्यान्नातपशुचित्वप्रशंसा	६५९
३	„ प्रश्नोत्तरद्वारा एकैकदेवस्य बज्रपशुत्वस्य प्रशंसा ..	६५९
४	„ वपाहोमसाहित्यविधानं	६६०
५	„ कारण्यपशुवपाहोमनिषेधः	६६०

४ अनुवाके अश्वस्यरथयोजनाद्युक्तिः ।

१	„ अश्वस्य रथे नियोगः	६६१
२	„ अश्वनियोगमन्त्रोत्तरार्द्धव्याख्या	६६१
३	„ अश्वपार्श्वे प्रष्टीपशुनियोजनं	६६२
४	„ उक्तपशुनियोगे पठनीयमन्त्रस्य द्वितीयभागस्य ता- त्पर्योक्तिः	६६२
५	„ उक्तमन्त्रस्य तृतीयपादतात्पर्यदर्शनं	६६२
६	„ पूर्वोक्तमन्त्रद्वयतात्पर्यस्य सङ्ग्रहेणोक्तिः	६६२
७	„ रथे अजस्थापनस्य विधिः	६६२
८	„ कवचधारणं	६६३
९	„ अध्वर्युकर्तृकसप्तमकाण्डोक्तमन्त्रवाचनविधानं ..	६६३
१०	„ रथप्रदक्षिणावर्तने पठनीयमन्त्रोत्तरार्द्धतात्पर्यदर्शनं	६६३
११	„ मणिभिरश्वस्य षट्कारविधानं	६६४
१२	„ ग्राहतित्रयोक्तिः	६६४
१३	„ उक्तग्राहतित्रयस्य पत्नीभेदेन व्यवस्थापनं	६६५
१४	„ महिषीययनीयमणिकारणत्रयविधानं	६६५
१५	„ मणिसङ्ख्याविधानं	६६५